

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

K. CSILLÉRY KLÁRA, GUNDA BÉLA, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA,
SZILÁGYI MIKLÓS, UJVÁRY ZOLTÁN, VARGYAS LAJOS, VOIGT VILMOS

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG ELNÖKE

BALASSA IVÁN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

XCIX. ÉVFOLYAM

1988

AKADÉMIA KIADÓ, BUDAPEST

TARTALOM — TABLE OF CONTENTS

Tanulmányok — Articles

<i>Barna Gábor</i> : A tutajozás kulturális jelentősége a Közép-Tisza és a Hármas-Körös mentén. Die kulturelle Bedeutung der Flösserei entlang der mittleren Theiss und der Hármas-Körös	189–212
<i>Ecsedy Ildikó</i> : Türk temetési szokások. (Kínai források alapján.) Turk burial customs (on the basis of Chinese sources)	20–37
<i>Hankóczy Gyula</i> : Egy kelet-európai lantféle — a koboz. An East European lute — the koboz	295–329
<i>Jung Károly</i> : Törökbecsei amulett. (Egy néprajzi lelet leírása és értelmezése.) An Amulet from the village of Törökbecse. (Description and interpretation of an ethnographic find)	357–375
<i>Kisbán Eszter</i> : A kávé bevezetése Magyarországon. Die Einführung des Kaffees in Ungarn	149–177
<i>Lugosi Győző</i> : Benyovszky Móric madagaszkári „királysága” az újabb kutatások tükrében. Benyovszky's Madagascar “kingdom” as reflected in recent research	38–57
<i>Selmeczy Kovács Attila</i> : A „sváb szórómalom” Magyarországon. The horizontal cornwinnowing machine in Hungary	178–188
<i>Tüskés Gábor — Knapp Éva</i> : Nepomuki Szent János tisztelete a szabadtéri emlékek tükrében. (Kvantitatív elemzési kísérlet.) Die barockzeitliche Verehrung des Hl. Johannes von Nepomuk in Ungarn anhand der Freiplastiken	330–356
<i>Virtanen, Leea</i> : A finn és az észt népköltészet kapcsolatairól. On the relationship between Finnish and Estonian folk poetry	5–19

Közlemények — Communications

<i>Madar Ilona, P.</i> : Adalékok a parajdi sóbányászathoz és sókereskedelemhez. Contributions to the salt mining and trade of Parajd	213–236
<i>Ilon Gábor — Szabó György</i> : XIX. századi bodonszék Pápán. A 19th-century bodonszék (a chair cut and carved out of a stub) at Pápa	237–243
<i>Papp Kálmán</i> : „Szökőkút” — a források befoglalásának sajátos módja Erdélyben. A special way of setting a spring in Transylvania	243–245

Tájékozódás — Kutatási áttekintések Orientation — Surveys of Research Fields

<i>Borsányi László</i> : A megfigyelési technikák az etnológiai terepmunkában. Observation techniques in ethnological field work	58–87
<i>Gorb, D. A.</i> : Vepsze-gyűjtemény a Szovjetunió népeinek múzeumában. Vepsze collection in the Museum of the Peoples of the Soviet Union (Leningrad)	88–113
<i>Niedermüller Péter</i> : Élettörténet és életrajzi elbeszélés. Life history and the biographical narrative	376–389

Viták — vélemények — Discussion and Debate

<i>Barabás Jenő — Fodor István — Kovalovszki Júlia — Balassa M. Iván</i> : Vita a magyar lakóház középkori történetéről. The medieval history of the Hungarian dwelling-house: A debate	246–259
<i>Bóna István</i> : Vázlat a lakóház történetéről a Kárpát-medencében. An outline of the history of dwellings in the Carpathian Basin from prehistoric times	401–411
<i>Csilléry Klára, K.</i> : Hozzászólás Balassa M. Iván: A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlata c. könyvéhez. A comment on Iván M. Balassa's	

"Centuries of the peasant dwelling. An outline of the medieval evolution of the Hungarian living-house."	412-415
<i>Istvánovits Márton</i> : Új elmélet az Indoeurópai nyelvek és népek eredetéről. A new hypothesis on the origin of the Indo-European languages and peoples	114-120
<i>Kocsis Gyula — Nagy Varga Vera</i> : „Háromváros”-e a három város? (A ceglédi református anyakönyvek vizsgálatának társadalom néprajzi tanulságai.) How far the "Three Towns" can be considered a social unit? (Lessons from the analysis of the Calvinist registers of marriages in Cegléd.)	395-399
<i>Szilágyi Miklós — Kocsis Gyula — Nagy Varga Vera</i> : Vélemények a „Három város” néprajzáról. Opinions about the ethnography of the "Three Towns" (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd)	390-400
<i>Szilágyi Miklós</i> : Novák László könyvéről. On the book of László Novák	390-395

Kutatók, életművek — Personalia

Bibliográfia <i>Banó István</i> néprajzi, folklorisztikai munkásságáról. Összeállította: <i>Banó Istvánné</i> . A Bibliography of <i>István Banó's</i> publications in ethnography and folklore (compiled by <i>Mrs. István Banó</i>)	421-422
<i>Bodrogi Tibor</i> munkássága. Összeállította: <i>Hegyesi Beáta</i> . Bibliography of <i>Tibor Bodrogi's</i> writings (compiled by <i>Beáta Hegyesi</i>)	122-132
<i>Dömötör Tekla</i> : Lengyel Dénes (1910-1987). Dénes Lengyel 1910-1987.	423-426
<i>Kovács Ágnes</i> : Búcsú <i>Banó István</i> tól (1918-1987). A farewell to <i>István Banó</i> , 1918-1987.	420-421
<i>Sárosi Bálint</i> : Kerényi György (1902-1986). György Kerényi, 1902-1986.	416-419
<i>Tagányi Zoltán</i> : József Burszta 1914-1987.	428-430
<i>Tagányi Zoltán</i> : Kazimierz Dobrowolsky 1894-1987.	426-428
<i>Tőkei Ferenc</i> : <i>Bodrogi Tibor</i> ravatalánál (1924-1986). A farewell to <i>Tibor Bodrogi</i> (1924-1986).	121-122
<i>Voigt Vilmos</i> : <i>Scheiber Sándor</i> (1913-1986). <i>Sándor Scheiber</i> , 1913-1986.	133-135

Krónika — Chronicle

<i>Nagybáky Péter</i> : Kézművesipartörténeti tanácskozás. Kőrmend, 1987. május 19-20. Symposium on the history of handicraft industries. Kőrmend, May 19-20. 1987.	431-433
<i>Lukács László</i> : A VIII. Nemzetközi Ethnographia Pannonica Szimpozion Székesfehérvár, 1987. május 26-29. VIIIth International Symposium of "Ethnographia Pannonica". Székesfehérvár, May 26-29. 1987.	434-435

Ismertetések — Book Reviews

Bibliográfia — Bibliography

Magyar Könyvészet 1921-1944. III. Társtudományok 2. (<i>Voigt Vilmos</i>)	435-437
---	---------

Folyóiratok, évkönyvek — Periodicals

Ház és ember. 1. kötet (<i>Füzes Endre</i>)	289-290
Ház és ember. 3. kötet (<i>Selmeczi Kovács Attila</i>)	290-291
Hui Kan, 1982-1986. (<i>Voigt Vilmos</i>)	482
Mia Zu Wen Xue Yan Jiu, 1983-1987. (<i>Voigt Vilmos</i>)	482-483
A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1984/1985. I. (<i>Fülemile Ágnes</i>)	481-482

Népszerű néprajz — Ethnography and folklore for a general audience

Bihari Anna — Pócs Éva: Képes magyar néprajz (*Dömötör Tekla*) 480–481

Tudománytörténet — History of ethnography and folklore

Erdélyi János: Uti levelek, naplók (*Sándor István*) 437–438
Erdődy Gábor: Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye (*Fülemile Ágnes*) ... 438–439
Kovačec Božidar (szerk.): Magaraševicev Letopis o Vuku i narodnoj poezii (*Fried István*) ... 439–440
Lips, Julius: Der Weisse im Spiegel der Farbigen (*Sárkány Mihály*) 440–441

Művelődéstörténet — Cultural history

Endrei Walter — Zolnay László: Társasjátékok és szórakozás Európában (*Györgyi Erzsébet*) . 466
Gurevics, Aron Jakovlevics: A középkori népi kultúra (*Fried István*) 464–466

Gazdaságtörténet, társadalomtörténet — Economic and social history

Braudel, Fernand: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század (*Nádasi Éva*) 467–468
Gaunt, David: Történelem és antropológia (*Nádasi Éva*) 469–470
Mérey Klára, T.: Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején (*Nádasi Éva*) 472–473
Sandgruber, Roman: Die Anfänge der Konsumgesellschaft (*Kisbán Eszter*) 468–469
Szabó Ferenc (szerk.): Agrárszocializmus Magyarországon (*Szilágyi Miklós*) 471–472
Vass Henrik: Elmaradottság és ideológia a XIX–XX. században (*Nádasi Éva*) 470–471

Agrártörténet, paraszti gazdálkodás — Agrarian history, rural economy

Égető Melinda (összeáll.): Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények (*Wellmann Imre*) 260–264
Farkas József: Fejezetek az Ecsedi-láp gazdálkodásához (*Bárh János*) 265–266
Petercsák Tivadar: Népi szarvasmarhatartás a zempléni Hegyközben (*Viga Gyula*) 266–267
Tóth Tibor: A dunántúli kisüzemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években (*Nádasi Éva*) 264–265

Helytörténet — Local history

Antalóczy Lajos: Az Egri Nyomda Rt. története 1893–1949. (*Barna Gábor*) 480
Farkas József (szerk.): Szeged története 2. kötet (*Balogh István*) 473–476
Havassy Péter — Kecskés Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről (*Bakó Ferenc*) 476–479
Kredics László (szerk.): Tanulmányok Veszprém megye múltjából (*Bárh János*) 479

Népi építkezés — Popular architecture

Cevc, Tone: Arhitekturno izločilo pastirjev, drvarjev in oglarjev na Slovenskem (*Füzes Endre*) 292–293
Gunda, Béla (hrsg.): Beiträge zur Volksarchitektur in Mittel- und Osteuropa (*Soha Švecová*) .. 287–289
Schlichting, Frank: Haus und Wohnen in Schleswig-Holstein (*Szent-Iványi István*) 293–294
Szalontai Barnabás: Nyírbátor népi építészete (*Füzes Endre*) 291–292

Anyagi kultúra, technológia — Material culture, technology

Bencze Géza — Dombovári Sándor — Tóth Béla: A Budapesti Bőripari Vállalat és
gyáregységeinek története (*Flórián Mária*) 276

Csilléry Klára, K.: Die Bauernmöbel von Harta (<i>Szojka Emese</i>)	269–270
Gunda Béla (ed.): The Fishing Culture of the World (<i>Szilágyi Miklós</i>)	267–268
István Erzsébet: Volkstümliche Keramik aus Ungarn (<i>Füzes Endre</i>)	271–272
Mannheims, Hildegard — Klaus Roth: Nachlassverzeichnisse (<i>Benda Gyula</i>)	268–269
Stop, Klaus: Die Handwerkskundschaften mit Ortsansichten. Bd. 6, 7, 8, 12. (<i>Nagybákay Péter</i>)	277–278
Szabadválvi József: A magyar feketekerámia (<i>Füvessy Anikó</i>)	270–271
Szathmári Ibolya, V. — Varga Gyula: Szóttesek Hajdú-Bihar megyében (<i>Flórián Mária</i>)	272–273
Turnau, Irena: Moda i technika włókiennicza w Europie ... (<i>Szojka Emese</i>)	273–275
Varga Gyula: Debreceni szíjgyártók (<i>Flórián Mária</i>)	275–276
Vermes Lászlóné — Fekete Kálmán — Tóth Béla — Vermes László — Braun András — Radnóti László: A nyersbőről a készbőrig I–II. (<i>Flórián Mária</i>)	276

Táplálkozás — Food and eating habits

Bereczki Ibolya, T.: Népi táplálkozás Szolnok megyében 1. (<i>Kisbán Eszter</i>)	281–282
Brears, Peter: Traditional Food in Yorkshire (<i>Kisbán Eszter</i>)	285–287
Fenton, Alexander — Eszter Kisbán (eds): Food in Change (<i>Anders Salomonsson</i>)	278–281
Food and Foodways (<i>Kisbán Eszter</i>)	283–285
Teuteberg, Hans J. — Günter Wiegmann: Unsere tägliche Kost (<i>Kisbán Eszter</i>)	

Viseletek — Costumes

Baš, Angelos: Oblacilna kultura na Slovenskem v Presernovem casu (<i>M. Kozár Mária</i>)	461–465
Ékszerek, főkötők, kalapok: kiállítások a bécsi Néprajzi Múzeumban (<i>Balogh Jánosné Horváth Terézia</i>)	462–464
Hempel, Gudrun: Fingerringe. Eine Sonderausstellung aus der Bestände des Museums. Katalog (<i>Balogh Jánosné Horváth Terézia</i>)	463–464
Kaarma, Melanie — Voolmaa, Aino — Sumera, Mari: Eesti rahvarõivad. 1–3. (<i>Paczolay Gyula</i>)	455–456
Kaukonen, Toini-Inkeri: Soumalaiset kansanpuvut ja kansallispuvut (<i>Kodolányi János</i>)	453–455
Moravcová, Mirjam: Národní odev roku 1848. (<i>Soňa Švecová</i>)	459–461
Rabinovics, M. G. (szerk.): Drevnyaja ogyezsda narodov Vasztocsoj Evropü (<i>Flórián Mária</i>)	456–457
Šarošac, Duro: Narodna nošnja baranjskih Hrvata (<i>Flórián Mária</i>)	457–459
Schmuck aus Haaren. Sonderausstellung. Katalog (<i>Balogh Jánosné Horváth Terézia</i>)	462–463
Unter der Bedeckung eines Hutes. Katalog (<i>Balogh Jánosné Horváth Terézia</i>)	464
Zumachen-Aufmachen. Sonderausstellung aus der Schmucksammlung. Katalog (<i>Balogh Jánosné Horváth Terézia</i>)	463

Mitológia — Mythology

Dumézil, Georges: Mítosz és eposz (<i>Fried István</i>)	131–132
---	---------

Vallásos néprajz — Folk religiosity

Conrad, Franziska: Reformation in der bäuerlichen Gesellschaft (<i>Tüskés Gábor</i>)	139–140
Dankó Imre — Küllös Imola (szerk.): Vallási néprajz I–II. (<i>Hetényi János</i>)	134–135
Dröge, Kurt u.a.: Sprüche zur Konfirmation — Bilder zur Erstkommunion (<i>Tüskés Gábor</i>) ...	140
Greyerz, Kaspar von (ed.): Religion and Society in Early Modern Europe 1500–1800. (<i>Tüskés Gábor</i>)	136–137
Gulyás Éva: Egy őszi pásztorünnep és európai párhuzamai (<i>Bartha Elek</i>)	136

Scharfe, Martin — Martin Schmolze — Gertrud Schubert (hrsg.): Wallfarth — Tradition und Mode. Empirische Untersuchungen zur Aktualität von Volksfrömmigkeit (<i>Tüskés Gábor</i>)	137–138
Skjelbred, Ann Helene Bolstad: Hel og hviledag (<i>Tüskés Gábor</i>)	141
Skjelbred, Ann Helene Bolstad: Sondag. Helg i Norge 1870–1970. (<i>Tüskés Gábor</i>)	141
Tábori György: A rézveretes Transcius (<i>Barna Gábor</i>)	135
Tüskés Gábor (szerk.): „Mert ezt Isten hagyta...” (<i>Hetényi János</i>)	132–134

Falusi és városi társadalmak — Rural and urban societies

Arbejderkultur (<i>Voigt Vilmos</i>)	445
Balassa Iván: Az aratómunkások Magyarországon 1848–1944. (<i>Mohay Tamás</i>)	441–442
Martischinig, Michael: Vereine als Träger von Volkskultur in der Gegenwart am Beispiel Mattersburg (<i>Niedermüller Péter</i>)	448
Molnár László: Női élettörténetek (<i>Szent-Iványi István</i>)	443–444
Pozsony néprajza. Slovenský Národopis 1985/1. (<i>Salner, Peter</i>)	446–447
Sas Judit, H.: Nőies nők és férfias férfiak (<i>V. Huseby-Darvas Éva</i>)	442–443
Szenti Tibor: Parasztvallomások. Gazdák emlékezete Vásárhelyről (<i>Bárh János</i>)	448–449

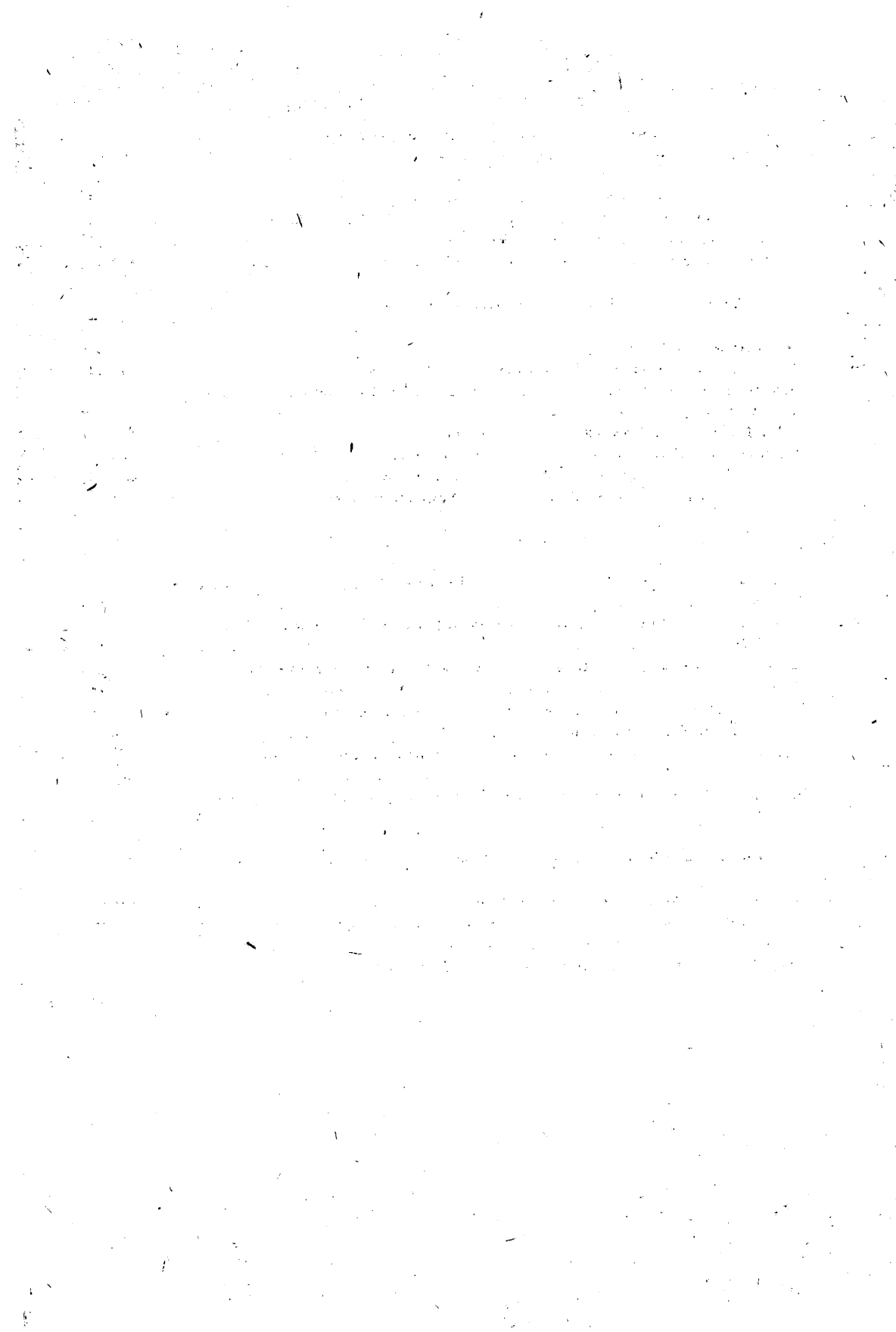
Család és rokonság — Family and kinship

Anderson, Michael: Approaches to the history of the Western family 1500–1914 (<i>Andorka Rudolf</i>)	142
Becker, Siegfried: Arbeit und Gerät als Zeichensetzung bäuerlicher Familienstrukturen (<i>Voigt Vilmos</i>)	145
Branard, Alan — Antony Good: Research practices in study of kinship (<i>Tagányi Zoltán</i>)	148
Csocsán de Várallja, Eugene: La population de la Hongrie au XX ^e siècle (<i>Andorka Rudolf</i>) ...	147–148
Flinn, Michael W.: The European demographic system 1500–1820. (<i>Andorka Rudolf</i>)	143–144
McLaren, Angus: Reproductive rituals (<i>Andorka Rudolf</i>)	145–146
Mitterauer, Michael: Ledige Mütter. Zur Geschichte uneheliche Geburten in Europa (<i>Andorka Rudolf</i>)	144–145
Palli, Heldur: Lääne-estli rahvastiku struktuur ja taastumine (Karuse 685–1799) (<i>Andorka Rudolf</i>)	146

Családi és naptári ünnepek, szokások — Family feasts and calendar feast and customs

Bakó Ferenc: Palócföldi lakodalom (<i>Tárai Zsuzsanna</i>)	450–451
Kapros Márta: A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén (<i>Györgyi Erzsébet</i>)	452
Martin, Emilia: Sărbătorile calendaristice la români din județul Bihor (<i>Bartha Elek</i>)	453
Vasas Samu — Salamon Anikó: Kalotaszegi ünnepek (<i>Bartha Elek</i>)	451–452

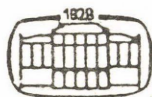

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIX. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

BUDAPEST, 1988

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztőbizottság tagjai
K. CSILLÉRY KLÁRA, GUNDA BÉLA, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA,
SZILÁGYI MIKLÓS, UJVÁRY ZOLTÁN, VARGYAS LAJOS, VOIGT VILMOS

A szerkesztőbizottság elnöke
BALASSA IVÁN

Szerkesztő
HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe:
Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326–340
Felelős kiadó az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

- Virtanen, Lea:* A finn és az észt népköltészet kapcsolatairól (1 képpel) 1
Ecsedy Ildikó: Türk temetési szokások (Kínai források alapján) 16
Lugosi Győző: Benyovszky Móric madagaszkári „királysága” az újabb kutatások tükrében 34

Tájékozódás – kutatási áttekintések

- Borsányi László:* A megfigyelési technikák az etnológiai terepmunkában 53
Gorb. D. A.: Vepsze gyűjtemény a Szovjetunió Népeinek Múzeumában (19 képpel) 83

Viták, vélemények

- Istvánovits Márton:* Új elmélet az indoeurópai nyelvek és népek eredetéről 109

Kutatók, életművek

- Tőkei Ferenc:* Bodrogi Tibor ravatalánál (1 képpel) 116
Bodrogi Tibor munkássága (bibliográfia, összeállította Hegyesi Beáta) 117
Voigt Vilmos: Scheiber Sándor (1913–1985) 128

Ismertetések

- (Részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) 131

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIX.

BUDAPEST, 1988

1. SZÁM

Virtanen, Lea

A finn és az észti népköltészet kapcsolatairól

A Finn-öböl a finneket és az észteket elválasztja egymástól, de ez a víziút mindig össze is kapcsolta őket.

„A tenger, hajók és partvidék is szükségesek voltak ahhoz, hogy strukturálódjon az az ósiség, amelyből Finnország, a finnség és ősköltészetünk nagy része is származik.” – állapította meg Matti KLINGE történész Väinölä és Pohjola népköltészetének kutatása során (1983).¹ Könyve rögtön megjelenése után élénk vitát keltett. Mindenekelőtt a víziutak régi jelentőségére fordította a figyelmet, arra a szerepükre, amelyet a hagyományok átadásában és a kapcsolatok megteremtésében betöltöttek.

Finnország lakóinak őstörténeti gyökerei iránt az utóbbi években élénkült meg az érdeklődés. A Finn Tudományos Társaság 1980-as szimpóziumán összegezték a különböző tudományterületek ide vonatkozó új eredményeit. Így például a genetikai jellegzetességek vizsgálata alapján megállapították, hogy az észti népbe jelentősebb mértékben olvadtak be európai népelemek, mint a finnbe. Különösen a régészek és a nyelvészek feltételezik, hogy a népesség Varsinais-Suomi déli részére Észtországból költözött. Korábban ezt – az időszámításunk első századaiban Délkelet-Finnországban lezajlott észak-észti expanziót – a finnek tényleges honfoglalásának tartották.²

De milyen koraiak a legrégebb megállapítható finn-észti kulturális érintkezések? S mekkora tömeget érintettek ezek?

Különböző módszerekkel kikövetkeztethető, hogy Finnország népessége az 1200-as években kb. 50 000 főnyi volt, s ez a lakosság főként a délkeleti partvidéket laktatta, meg Hämeben és a Ladoga-tó partján élt. Bizonytalan, hogy őseik milyen mértékben voltak kapcsolatban egymással úttalan vándorlásaik során, és hogy arról mit hoztak magukkal Finnországba költözésükkor. A víziutak kapcsolatot jelentettek-e számukra a tengeren át a külvilággal? Vannak-e azokból az időkől öröklődött, ma is meglévő elképzelések, szociális normák, „kollektív tudat”, amely iránt az ún. mentalitástörténet érdeklődik?

A mentalitástörténet hangsúlyozza a történelem megszakítatlan természetét és a világnézeti elemek kutatásának fontosságát, de egyebeket is hangsúlyoz: „Ez (a mentalitástörténet) a tudattalan kollektív nézeteket és viselkedési szokásokat, a közember gondolkodását és mentális reakcióit igyekszik kutatni, valamint azokat a viszonyokat, amelyek a mentális aktivitásra hatnak: különösképpen azokat a szociális viszonyokat, amelyek központiak az ember legbelsőbb élményvilágában, gondolataiban: élet és ha-

¹KLINGE, Matti 1983. 173.

²*Suomen väestön.* 1984.

lál, bánat és öröm, szexualitás stb.”³ Éppen ebből a szempontból tarthatjuk érdeklődésre érdemesnek a hagyománykutatók eredményeit, mivel az a közember gondolatainak és érzelmi életének tükrözője.

Oskar LOORITS Észtország ősi és évszázadról évszázadra változatlanul megőrződött népköltészetét a népi „életérzés” tükrözőjének látta. E népköltészet egyik alapvonása létének statikussága, amelyet éppen az ezer változat tanúsít: „Nem sietünk és nem rohanunk, nem erőszakoskodunk és nem erőlködünk, hanem nézelődünk és gondolkozunk, magunkba mélyedünk és elmélkedünk.” Az észteknek sosem volt hősepikájuk, egyszerűen azért, mert semmi sem lehetett volna lelkiségüktől idegenebb. A nép általános lelkületét tekintve nagyrészt megmaradt keletinek, a nyugati hatásokkal szembe is dacolva.⁴ LOORITS kísérlete, hogy a runók alapján fölvázolja az észtek központi életértekeit, lebilincselő, de nem veszi figyelembe például azt, hogy a déli part dalhagyományát – legalábbis az utóbbi évszázadokban – a nők birtokolták, akiknek más dolgok voltak fontosak, nem a férfiak hőstettei. A dalok tartalma nemcsak a „néplélektől” függ, hanem a környező szociális valóságtól is. Másrészt az is eldöntetlen kérdés, volt-e az észteknek korábban ún. hősepikájuk vagy nem volt.

Az ősi runók anyagára támaszkodik Matti KUUSI is, amikor a kalevalai nyelvről mint nyelvi tartós információról beszél. Egy olyan nyelvről, amelynek célja kifejezetten a hosszú távú, az eljövendő nemzedékeket szolgáló információk átadása. A kalevalai nyelv nemcsak az ismert versmértéket jelenti, hanem az ahhoz tartozó stílusesszüközöket is, mint az alliteráció és a paralelizmus. Ez volt az epika, a líra, a mágika, a lakodalom, a medvetor és a jeles napok nyelve. KUUSI úgy látja, hogy más írástudatlan népek között nem ismerünk ilyen széleskörűen használt és évszázadokon át megmaradt szövegőrző módszert. Szerinte ez a balti-finn népek rendkívüli maradiságából és találékonyságának hiányából eredhet, hogy a kalevalai nyelv – mint a karjalai, finn és észti nyelv kifejezési módszere – valójában párját ritkító telitalálat.⁵

Feltételezhetjük hát, hogy a legkorábbi híradások, emlékek a legbelsőbb élményvilágról a kalevalai mértékű költészetben maradtak fenn számunkra: ki tudja, talán még az észti-finn együttélés örökségének részeként.

A kalevalametrum, mint a hagyomány nyelve

Finnországban az ősi alliterációs népdalt kalevalametrumú runónak nevezik. Észtországban az ennek megfelelő jelenség elnevezése *regivärss* vagy *rägivärsilene raha-valaul*, amely az előadásmódra utal (gyökere a német Riegenlied). Hangtanilag ugyanarra megy vissza a *rekilaulu* elnevezés, amely az újabb rímes népdalok elnevezéseként használatos Finnországban. Mindemellett például Aunusban és Inkeriben nagy számban találunk olyan dalokat, amelyek messze vannak a „klasszikus kalevalametrumtól” (másképpen a négy lábú, trocheikus lejtésű, hangsúly és időtartam szabályozású sortól), és ugyanakkor néha Finnországban és Észtföldön is találkozunk közel azonos versso-

³Ida BLOM meghatározása. ld. ROMMI, Pirkko 1986. 304.

⁴LOORITS, Oskar 1953. 113–114.

⁵KUUSI, Matti 1985. 184–186.

rokkal, mint pl. a kantele készítéséről szóló runóban (az első észt, a második finn nyelvű):

Kusta karpi kandecele?
Lohe suure loualuusta.
Kusta kaela kandecele?
Selle teen podra polveluusta.
Kusta pulgad kandecele?
Hau suure hamba'ista.
Kusta keeled kandecele?
Hi'uksista neiu noore.

Mistä koppa kantelehen?
Lohen leinän leukaluista.
Mistä orsi kantelehen?
Sinipeuran polviluusta.
Mistä naulat kantelehen?
Hauin suuren hampahista.
Mistä kieleit kantelehen?
Hivuksista Hiien immen.

A kalevalametrum fejlődése, KUUSI nyomán egyszerűsítve a következőképpen mutatható be. A balti érintkezések előtt (i. e. 2000–1000), a korai alapfinnben volt egy alliteráló és paralelizmusokat alkalmazó, talán négylábás sorokból tagolt metrum. Ennek nyomait láthatjuk a vepszében és a lappban. Balti hatásra született meg az őskalevalai trocheikus metrum. Ez maradt uralkodó a déli-észtnben, amely az alapfinnből i. e. 600 táján vált ki. Az őskalevalai metrika talaján született aztán meg, talán már Észak-Észtországban vagy Häme telepesei körében a klasszikus kalevalametrum, amelyet a hämei telepések vittek a 800-as években Karjalába. Karjala központi területeiről elterjedt a metrum a karjalaiak által betelepített területeken: Savóban, Észak-Karjalában, Inkeriben stb. Kelet-Karjalában s a vepszék, a lívek sohasem ismerték a kalevalai metrumot. Ülo TEDRE elképzelése ezt a folyamatot sokkal későbbinek tartja. Szerinte Harri MOORA és Paul ARISTE kutatási eredményeire utalva a balti-finn törzsek kialakulása az i. e. első évszázadban történt.⁶

„Ha egy modern áruház és a Nemzeti Múzeum valamely újkori katasztrófa folytán egymásba omlana, annak egybefolyó romhalmaza a távoli jövő régésze számára egy kissé talán a népköltészet kutatásához hasonló problémákat okozna.” – írja KUUSI. Különböző kritériumokat felhasználva egy ötszintes rendszert próbált teremteni a runók káoszában. Rendszere az előfinn időktől az újkor kezdetéig terjed.

Az előfinn paleoarktikus hagyományt képviselik az ember és állat kapcsolatát érintő primitív hiedelmek, a sámánizmus, a medvetor. Az előfinn időkhöz tartozik az észt–finn–karjalai mítoszok anyaga: a runók óriás tölgye, bikája és disznaja, a tojáról szóló történet: a tojáról, amelyből a különböző égitestek erednek.

A runókat – KUUSI nyomán –, a legősibb hagyományként datáljuk a redaktioanalízis alapjául szolgálhatnak. A változatok ősiségéről beszél például széles körű elterjedésük is. Ha az észt és finn runókban sűrűn találkozunk egyforma sorokkal, majdnem biztos, hogy azok az utóbbi évszázadok során kerültek egyikből a másikba, a Finn-öblön vagy Inkeri nyugati határán keresztül. Ha azonban egységes a cselekmény, ugyanazon eredetűek a sémák, és a stílusalakzatok csak helyenként derengenek át az észt és karjalai kifejezéseken, a redakció határozott eltérése déli ősforrásra utal.⁷

Az előadó számára a kalevalai runók dalok voltak, és még mindig megfigyelhető, hogy pl. a szetu énekesnek nehéz emlékezetébe idéznie a szavakat, miután a dalt előadta. A dallam, a szöveg és a versmérték kapcsolata bonyolult kutatási feladat elé állítja vizsgálóját, s ezt a kutatási területet még nem is nagyon érintették. Ugyanazt a kalevalai runót énekelhették más-más dallammal, ugyanazt a dallamot is más-más szöveggel. Dallam azonban mindenesetre kevesebb volt, mint dal. Például Vienas-Karjalában volt egy lakodalmi dallam mellett uralkodó, ún. kalevalai dallam, runómelódia, amelynek

⁶KUUSI, Matti–TEDRE, Ülo 1979.; KUUSI, Matti 1978.

⁷KUUSI, Matti 1963. 24., 27.

jellegzetes ötrészes ritmusa volt. Ez tipikus a finn területeken, de nem ismeretlen Észtországban sem: variánsai Szetuföldre és Dél-Észtországba is eljutottak. Ebből az alaptól születtek a kalevalai metrum és kiágazásai? A kérdés egyelőre nyitott.⁸

Az ősi dalkincs az 1900-as évekig két különféle éneklési módhoz látszott kapcsolódni. Az ún. északi területeken (Viena, Aunus és a Ladoga menti Karjala) mind a férfiak, mind a nők énekeltek, magányosan vagy közösségben. A szóban forgó dalokat éneklők szerint így férfi és női dalok csoportjára oszthatjuk. A férfiak a férfi főszereplőket kedvelték (dalaik Väinämöinenről, Ilmarinenről, Joukahainenről, a szampóról, Lämminkäinenről szóltak), a nők viszont a női főszereplőket részesítették előnyben (lánykérő és szerelmi tárgyú balladák). A férfi dalok a vadász- és halászkultúra teremtette dalokkal mutatnak rokonságot. Ezek között csak egyszólamú dalokat ismerünk, s dalt kísérő mozgás sem kapcsolódik hozzájuk.

A déli területeken (Karjalai-földszoros, Inkeri, Észtország) csak a nők szerepeltek dalosként, és a dal általában előénekes és kórus váltakozó énekére épült. Az előénekes elénekelt egy vagy két sort, a kórus belevágott a sorba, néha másfajta refrénnel bővítve azt („oi-oi komea korpi”, „oi-luu-lii-luu sanat paremmat”). A férfiak egymás között énekelhettek, de dalaik száma észrevehetően kevesebb volt, mint a nőké. Ezeken a területeken a dalokhoz mozgás is társult, a falu utcáin való sétálás vagy táncolás. A táncok koreográfiája egyszerű volt, körbe vagy láncba állva énekeltek az előénekes vezetésével, párosával vagy szélesebb sorokba rendeződve.

A felvázolt kép természetesen leegyszerűsített és sematikus. Az ősi népdal olyan, mint egy második anyanyelv a beszéd mellett, melynek segítségével többet, illetve másról lehet szólni, mint a beszéddel. Például Észtországban minden szokásos dalolási mód megjelenik az előénekes és kórus együttese mellett: az egyedül éneklés, az egyszólamú közös dal (Kihnu-szigete), a többszólamú kórus Szetuföldön stb. Bár inkább asszonyok voltak a dalosok, férfiénekeseket is ismerünk mind Inkeriből, mind Észtországból.

Az előadásmód különbségei a dalok tartalmára is hatottak. Az északi dalok általában hosszúak, kikristályosodottak, egyöntetűek, a déli dalok rövidebbek, labilisabbak, helyezethez alkalmazkodók, és számuk is nagyobb. A tánc kalevaladallamhoz tartozása nem csak előadásmód kérdése, hanem mélyebben rávilágít a kalevalametrum hagyományának eltérő lényegére Finnországban és Észtországban.

Az Inkeriben és Karjalai-szorosban szokásos énekléssel kísért táncolás késői szláv átvétel lenne? A táncszokás egyes rétegei bizonyára átvételek. A másik lehetőség, hogy az inkeri-karjalai hagyomány a közép-európai hagyomány folytatása, ugyanúgy, mint a Fär-szigeteken, ahol a daltánc középkori módozataival együtt folytatja életét. A kalevaladallamhoz tartozó kör- és láncdancok már a középkorban ismertek szerte Európában, de legalábbis Skandináviában már az 1200-as években táncoltak balladák kíséretével.⁹ Sortánc típusú táncok a templomi ünnepekhez tartozó középkori meneteket juttatják eszünkbe. Finnországban ehhez egy Hämeben fennmaradt jellegzetes hagyomány kapcsolódik, a ritvaiai pünkösdi tűzszertartás, amikor is a lányok sorokba rendeződve, régi balladákat énekelve vonulnak át a falun, fel a *Helkavuorira*. (*Helka* = pünkösdi tűz, *vuori* = hegy.)

Vajon a nyugat-finnországi dalkincs az inkeri-észti daltánchagyományt képviseli? Van-e emellett régről fennmaradt „északi tradíció”, amelyhez sem mozgás, sem előénekes-kórus nem tartozik, és hiányzik az énekléssel kísért vonulás is? A kérdés másféleképp is feltehető: vajon Nyugat-Finnország Dél-Savóig terjedően a „déli” énekes tradícióhoz

⁸Ld. KOLEHMAINEN, Ilkka 1977.

⁹RAUSMAA, Pirkko-Liisa 1981., 1985.

tartozik? Ez esetben elképzelhető, hogy széles körű dalmezőről van szó, amelyen az egyes dalokat mindkét irányban jelentős számban kölcsönözték, olyan jelentős számban, hogy a kérdés, miszerint „a gyakoribb runók Észtországban vagy Finnországban születtek-e”, már megfogalmazásában is csak rossz lehet.

Kulturális hagyományok az öblön át?

A hagyományok vándorlása egyik országból a másikba nem csupán folyóvizek mentén történhet, miként azt korábban képzelték. Történhet – mint azt C. W. v. SYDOW svéd kutató ékesszólan megfogalmazta – a vándorlás úgy, mint a szélhordta magé, amely messze származási helyétől a földbe hullik, s ott kihajt, majd az új növény magjai ismét útrakelnek újabb, távolabbi vidékekre. A különböző hagyományok különböző módon terjednek: egyesek kereskedelmi útvonalakon, mások szájról szájra szállanak sebesen mindenfelé, megint mások – így a mesék – speciális követelményeket is támasztanak, pl. a mesélők emlékezetére és elbeszélőkészségére vonatkozóan.¹⁰

Finn- és Észtország hagyományainak kapcsolatai közül számos lényeges kérdés megválaszolatlan. Meglepő például, hogy a négysoros *rekilaulu*, a Finnországban általános újabb népdaltípus, majdhogynem ismeretlen Észtországban (pl. a *Tuuli se taivutti koivun larvan / ja meri oli lainehissa, / minä vain istun ja laulaskelen / heilani kammarissa*). Ez az új daltípus ugyanúgy nyugatról érkezett hozzánk, mint a balladahagyomány. Mindemellett a rímes népdal az 1700-as évektől kezdve terjedni és fejlődni kezdett Észtországban is. Az új és régi szokás elemei egyaránt benne lehetnek a dalokban. Átmeneti típusba tartoznak a táncdalok különleges ritmusukkal együtt, a nemzetközi hagyományból átvett játékdalok, a fiatalság kapcsolataira összpontosító dalok. Az észtek dalaikait többféle irányból kapták. Német hagyományból vették át a szerelmi dalok melódiáit, Dél-Észtországban elterjedtek a lett körjátékdalok („*Riia laev oli vee pääl*”), a férfiak dalaiban a legérezhetőbb az orosz hatás (katonadalok), s a finn játék- és táncdalokat is megtanulták, pl. a „*Kiigari-Kaagari*” táncdal széles körben ismert.¹¹

Vajon az új népdalkészlet túl gyorsan változott, túl sok új hatást tartalmazott, hogy az egységes finn-észt tradíciót megváltoztathatta? Az új rímes dalokról kialakuló kép eltérő a két országban, kevesebb azonosságot tartalmaz, mint az ősi alliteráló dalkészlet, s ennek vizsgálata támogatni látszik azt az elképzelést, hogy az ősi kalevalametrum a hosszú távú információtovábbítás eszköze.

Az elbeszélő hagyomány egységességéről, különbségéről keveset tudunk. Lehetséges, hogy a hiedelemmondák cselekménytípusai, amelyeket mind Észt-, mind Finnországban ismernek, mégis más-más úton érkezett a két országba (Finnországba a svéddektől, Észtországba a németektől). Észt–finn mondák is vannak bizonyára, de ezt a kérdéskört kevésbé ismerjük. Például Kalevafi kaszakövérről egy szűk körben ismert elbeszélés él Finnországban. Az óriásról szóló történet a Laitilában lévő Untamala falu templomdombjához kötődik. Itt egy hatalmas szögletes kő fekszik, amelyet az óriás Kalevafi fenőkővének tartanak. Az óriás dühében ezzel rombolta össze a templomot. Az untamalai követ késő vaskorinak tartják. De az észtországi Laiunéban is van egy kő, amelyet Kalevafi kaszakővének mondanak. Vagyis itt egy nemzetközi történetről van szó, amely ebben a formában, Kalevafihez kötve, elterjedtségét tekintve, finn-észt.¹²

¹⁰SYDOW, C. W. v. 1957. 59.

¹¹Ld. TAMPERE, Herbert cikkeit az *Estoniskij Folklor* c. kötetben (Tallin 1980.).

¹²JAUHAINEN, Marjatta 1962. 95.

Ez arra utalhat, hogy találhatók ész-t kapcsolatok Délkelet-Finnországgal, jóllehet ezt eddig egy kissé másképpen mutatták be.

A finn találós kérdések különböznek a nemzetközileg ismertektől, mivel gyakran kalevalametrumúak, erősen képszerűek. Egy találóskérdés-gyűjteményben, melyben 1248 finn találóskérdés-típus szerepel¹³, 297-nek ész-t, 233-nak orosz, 249-nek finn-svéd megfelelőjét is megtaláljuk. Bár ezek a számok véletlenszerűek, mivel az összevetéshez használt gyűjtemények gyűjtőkörétől függenek, elárulják ennek a folklórrétegnek egységes alapját. Néha az egységesen ismert találós kérdések finn elterjedése csak Inkerire és a déli savói területekre korlátozódik:

F: Piikara, pisterkara, naakara, nasterkara, tuli yksi mieskara, loi kumman kiikeran.

É: Piia kara, pikk kara (tai piste kara), lai kara, naiste kara, takka tuli meeste kara, loi kinni naiste kara. (Szöveg)

A következő találós kérdésben a *kulta-multa* belsőrím elterjedt az ész-t–finn–karjalai területen:

F: Tuuter meni tuppaan, puhalsi mullan, söi kullaan, paiskas helmen laattialle.

É: Tuhkamuhka tullu tuppa, puhus mulla, leidis kulla, panni seinä paku. (Mindkét találós kérdés a szobába tévedt disznóról szól.)

F: Riikinkukko rautaharja huutoo huijauttaa pyhän pellon pientareella?

É: Suur kukk, tervahari, püha pollupeenra pääl? Kirik. (Harang)

A találós kérdés olyan hagyományfajtaként jellemezhető, amely gyorsan terjed, és közvetíthet az alkalmi kontaktusokkal kapcsolatban. Találós kérdésből mindig hiány van, mert mindenki gyorsan megtanulja az ismert, hagyományos találóskérdésekre adandó válaszokat. Finn- és Észtország találóskérdés-hagyománya olyan közeli, hogy közöttük késői kölcsönzések is feltételezhetők.

Mindenféle átvett hagyomány esetében meghatározható annak újdonságértéke és a fogadóképesség közti határ. Abban a milióban, ahol mindenki ismeri a hagyományos dalokat, az újakat érdeklődve hallgatják, és azonnal megjegyzik a furcsa szavakat. Néha az újat éppen újdonságértéke miatt sajátítják el gyorsan, de néha túlságosan furcsa a jövevény, nagyon idegen; s elutasíthatják az újat még igen sokféle más okból is. A különböző hagyományfajták igen sokoldalú fejlődéséről az összehasonlító kutatás általában is adhat új, érdekfeszítő ismereteket.

Területi érintkezések

A Finnország és Észtország közötti kultúrkapcsolat nem mindig terjedt ki az országok egészére, hanem gyakran csak szűk területi kapcsolatokkal találkozunk. E mögött a népek szokásai és az ismert történelmi viszonyok állanak, amelyek egyrészt embercsoportok kapcsolatait eredményezik, másrészt különböző kulturális hatásokat szülnek. Az emberek nem veszik át egymás hagyományait, ha gyűlölik, lekicsinylik egymást, ha nem ismerik egymás nyelvét, ha az érintkezés előfeltételei nincsenek meg. Így tehát minden hagyományhatár olyan határ is, ahol az emberi ismeretek, a különállás megőrzésének és más népek megismerésének vágya összevegyülnek, ahol erős az identitástudat és mások sajátosságainak megismerését célzó szándék.

¹³VIRTANEN, Leea–Annikki KAIVOLA–BREGENHÖJ, Aarre NYMAN 1977.

A finn és észt nyelv közti rokonság olyan közeli, hogy akár egy nyelv két nyelvjárásának is tekinthetjük őket. Így viszonylag könnyen megértik egymást a két nép tagjai. Finnországban nincsenek sztereotípiák az észtekről, arról, hogy „milyen az észt általában”. A néhány – szókészleti eltérésekből fakadó – kiszólás csak egyedi jelenségnek tekinthető.

Mindkét ország protestáns, és egy időben még az államhatár sem választotta el őket egymástól. 1629 és 1710 között Észtország svéd uralom alatt állott, s ugyanekkor a finnek is a svéd korona alattvalói voltak. 1710 és 1918 között cári hatalom volt Észtországban, s 1808–1917 között Finnország is Oroszország része volt. Sok feltétel adott volt hát a szóbeliségben létező kultúra cseréjére.

Finnországban a népi kultúra határa kelet és nyugat között vonható meg, míg Észtországban dél és észak között. Ez igaz a nyelvjárási eltérésekre is.

Mélyebbre tekintve Finnországot kulturális téren mégis egységesnek tarthatjuk. Szembetűnő különbség – K. VILKUNA szerint – csak Lappföld és Raja-Karjala esetében van, ahol a nyelvhatárnál a régi vallási határ erősebb volt. Egyébként Finnország határozottan az északi országok kultúrköréhez tartozik, míg a Finn-öböl déli partján lévő Észtország a Baltikum kultúrkörének képviselője – a maga módján –, amely kultúrközt inkább délebbi hatások értek.¹⁴

A legtisztább finn–észt érintkezéseket mind a nyelv, mind a tárgyi kultúra területén, a partvidéken találjuk. *Est* kezdetű helynevek bőven találhatóak a finn helységekben (Porvoo, Sauvo, Pohja, Espoo, Köökeri és Sipoo), az olyan nevek, mint Perniö, Halikko, Vaskio, Karjaa és Aura a Pärnu folyó vidékének névkincsére utalnak.¹⁵

A déli Uusimaa partvidéke és Kymenlaakso, miként a Finn-öböl szigetei, közeli kapcsolatokat tartottak az északi észt partvidékkel. A hatások – Ilmari TALVE szerint – a népművészeti alkotásokban fellelhetők (észt eredetű övek hímzésén, a népviseletekben, a söröskancsókon). Különösen textiltörténetileg lehet Finnország délkeleti részét önálló területként elhatárolni.¹⁶

A partvidékek kapcsolatai

Különleges gazdasági kapcsolat volt az ún. *seprakauppa* (észt *sober'ystävä*, barát, a finn nyelvjárásokban is), amely megteremtette a szoros kapcsolatok és hagyományátadás lehetőségét. A *seprakauppa* árucseré volt, amelynek során az abban részt vevő finn családoknak volt egy-egy észt cseretársa, egy észt család. A finnek tavasszal és ősszel halat vittek az észteknek, különösen szózott heringet, s gabonát meg egyéb mezőgazdasági terméket kaptak érte. Vagy pl. az észt szigetek és a partvidék halászhajói gyakran messzire eljutottak zsákmányszerző útjuk során. Előfordult, hogy az útra minden munkaképes férfi és fiatal nő elment, akár a csecsszópókkal együtt, s így az is megtörténhetett, hogy a part menti falvakban halálesetkor nem volt munkaképes ember, aki a holttestet vitte volna vagy koporsót készített volna. A munkabíró lakosság pedig, így például a kuusalu-beliek, akár hónapokat halászhattak együtt finn halászokkal a finn part menti vizeken.

Finnországba áttelapült észtekről is tudunk. Pontosabb információink a finn földre menekülésről az 1700-as évektől vannak, amikor is a pestis, a kizsigerlő, kizsákmá-

¹⁴VILKUNA, Kustaa 1967. 230.

¹⁵Ld. SUHONEN, Seppo 1963. 239.

¹⁶TALVE, Ilmari 1971.

nyolc földbirtok elől menekültek át. Az észtek az 1700–1800-as években elsősorban Ruotsinpyhtäbe és a déli partvidék szigeteire települtek. De Finnországból is szöktek az éhség, a katonafogás és más sanyarúságok elől Észtországba, olyannyira, hogy pl. a harmincéves háború idején (1637) a középső észti területen fekvő Põltsama családjainak több mint harmadrésze finn volt.

A kivándorlás, a rokonsági kapcsolatok (házasságkötések), a *seprakauppa*, azaz árucseré és más ügyletek, valamint az együttműködés a halászat során, szilárd alapot adott mind az anyagi, mind a szellemi kultúra partok közti vándorlásához. Ezeket a szoros kapcsolatokat igen jól megfigyelhetjük például a Finn-öbölbeli észti Kuusalu település szóláskincsében, amelyet Kari LAUKKANEN vizsgált. A kuusalui szólások több mint fele (64%) ismert mind Finn-, mind Észtországban. Pontosabban szólva a kuusalui szólások kb. 27%-a ismert Észtországban, de ismeretlen Finn-Karjalában; kb. 14%-a ismert Karjalában, de Kuusalun kívül sehol másutt Észtországban; s kb. 19%-a látszik kuusalui eredetű szólásnak. A Finnországból átkerült szólásoknak kb. heted része megállapodott Kuusaluban, s nem terjedt tovább Észtországba. A kuusalui és a finn szólások egy része hangzásában is nagyon közel áll egymáshoz (elől az észti):

Ei aeg meest oota. – Ei aika miestä odota.
Sõõb näljane jänestki. – Syöpä nälkäinen jäniksenkin.
Pojast polv muundub. – Pojasta polvi muuttuu.

Az észti hagyományt tekintve Kuusalu mégis kivételes helyzetben van: kapu és közvetítő volt. De mivel lakosságának egy része egyenesen Finnországból származott, a falu közmondáskincse nem az általános észti községek hagyományát képviseli. Közös kuusalui és finn szólásokat persze kölcsönözhettek külön-külön is a svédből vagy az oroszból mindkét területen. Az észti szólások megfelelőit széles körben elterjedve találjuk Finnországban, Karjalában és Inkeriben.¹⁷

Inkeri, mint a dalok földje

A partvidék mellett az észti kultúra átvételének másik érdekes területe: Inkeri, a korábbi Karjalai-szoros és Észtország közötti földnyelv. Évszázadunk elején Inkerit kb. 170 000 kivándorolt lutheránus finn és kb. 20 000 ortodox vallású inkeri és vót lakta.

Inkeri különböző népességszoportjai iránt a néphagyományok kutatói különösképpen érdeklődnek, mert feltételezhető, hogy az inkeriek, a vótok, a lutheránus finnek ezen a területen megőrizték saját népköltészeti hagyományukat. Väinö SALMINEN doktori értekezésében a nyugati inkeri lakodalmi runókról azt próbálja bizonyítani: az inkeri s a lutheránus finn különbsége igazolja, hogy a nyugat-inkeri lakodalmi runók képviselik az egyenes ági ősi hagyományt, és nem lehetnek a területen átvándorlók. Ezáltal polemizál azzal az uralkodó nézettel, mely szerint a runók délről és nyugatról vándoroltak északra, ill. keletre, SALMINEN véleménye szerint.

Egyes kutatók azt képzelik Inkeriről, hogy az mosóteknő, s benne a mosólé a runók tömege, amely arrafelé löttyen, amerre a teknőt döntik.

Az észti hatások szempontjából éppen a nyugati, legnyugatibb Inkeri runóhagyomány megrostálása a központi kérdés. Itt az ún. narvai finnek laktak, akik lutheránusok voltak, s kiknek nyelve Nyugat-Karjalát idézi, különösképpen Sakkijärvi községet.

¹⁷LAUKKANEN, Kari é. n., továbbá 1966. 213–255.

Az észtországi Inkeri 13 faluból álló vidék volt, amelyet Oroszország az I. világháború utáni béketárgyalások során átengedett Észtországnak, s ahová a finn kutatók a 30-as években szabadon bejárhattak. Az átadott rész a Narva folyó környékén terült el, s néhány kutató, például Oskar LOORITS, „Narvai kapuként” emlegette, amelyen keresztül az észt kultúra átkerült Inkeribe, s onnan aztán nagy és hatalmas erővel északra. Évszázadokon át uralkodott a szoros és hosszan tartó kapcsolat az inkerik és az észtek között.

A dalok a nyelvek között más módon is vándoroltak, nemcsak a „Narvai kapun” keresztül. Soikkola-félsziget inkerieinek folyamatos kapcsolataik voltak a tengeren keresztül is az észtekkel. Kurkola- és Soikkola-félszigeti öregek mesélték a gyűjtőknek, hogy már az ősrégi időkben szokásuk volt az észteknek, hogy pünkösdkor, nyári ünnepeken és közös esküvők alkalmával átjöttek halászcsonakjaikkal: „S csak váltakoztak a finn és észt dalok.” Soikkola az egymást követő praasnikokkal, lakodalmakkal és falusi ünnepekkel árasztotta az élő dalokat.¹⁸

A Narva-félsziget legkiválóbb, névről ismert énekesé Maria Luukka volt. Matti KUUSI 1983-ban megjelent hagyományörző monográfiájának „tárgya”. A szerző – ebben a műben – az összehasonlító népdalkutatás módszerével megpróbálta feltárni a narvai dalok jellegzetességeit és bemutatni Maria Luukkának, mint dalosnak személyiségét. A lakodalmi runók klisé-analízise igazolta, hogy a lakosok rendkívül önálló és belső alapozású lakodalmi színjátékot formáltak ki. Lavansaari (sziget a Finn-öbölben) tűnik a legközelebbinek ehhez a hagyománymezőhöz. Narvusi a legközelebbi szomszédok, Soikkola, az észt Haljala és a vót Kattila lakodalmi költészetéből több hatást vett át, mint a Finn-öböl északi partjáról. Maria Luukától összesen 73 runót és varázseéket jegyeztek le, s több mint felének (41-nek) van bizonyíthatóan észt megfelelője: a klisék szintjén a megfelelések még nagyobb számúak.

A narvusi és az észt runók majd szó szerint is megfelelhetnek egymásnak, mint pl. a következő példában, amelyben a dalos arra a kérdésre válaszol, hogy miért is lett belőle énekes (előbb finnül):

Siltä tullut laulaja miusta,
tyttärestä luettelija,
emyt kävi pulmissa monissa
ja saa'assa saajuessa,
tuhannya tuojiussa,
se piti minnuu kaasessaan
veti pollen-nauhassaan.
Miä join laulajan kapasta,
luettelijan lekeristä.

Kust tulid lood minule,
laulud lapsela ladusid?
Eit käis pulmissa monessa,
viieskümmes viedevasa,
tuhandamas tuodavassa,
kandse minda kaasa'assa,
pidas pollepaulusassa,
andse leuliku kiusta,
luetaja peekerista. –

(Lüganuse)

Maria Luuka megénekli bánatát: az erdőbe ment, panaszkodott az erdő fáinak, a nyárfaligeteknek és a fenyőknek, de nem panaszkodhatott a falu utcáin. Az észt énekes azt énekli, hogy bánatát lapos köveknek, hatalmas köveknek és virágoknak, füveknek sírta el. KUUSI szerint bizonytalan, hogy a köveknek és virágoknak való panaszkodás ugyanazon eredetre megy-e vissza, mint a nyári erdőben járkálás, fáknak való panaszkodás. Hasonló problémák támadnak sokféle más megfeleléssel kapcsolatban is.¹⁹

Az inkeri dalosok kapcsolatai egészen másfajtanak tűnnek az észtországi ortodox szetukkal. A szetu hagyomány külsőségeit tekintve szokatlanul régi és archaikus jelenségnek látszik. A sok egységes vonást mégsem az ősrégi kapcsolatok magyarázhatják,

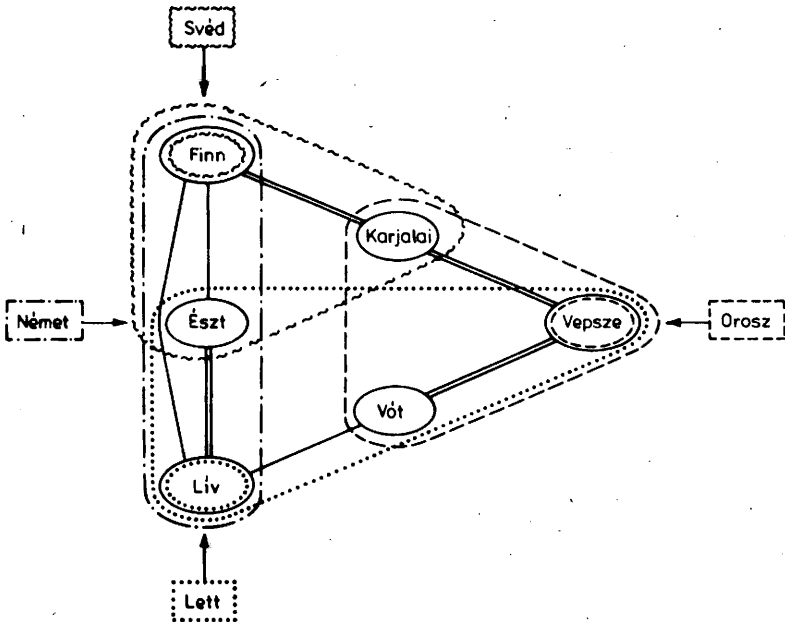
¹⁸LAIHO, Lauri 1940. 225., 229.

¹⁹KUUSI, Matti 1983. 222.

hanem inkább az élénk kapcsolat az oka, melyet a Peipsi tavon keresztül tartottak. Így például az olyan dalokban meglévő azonos pontok, mint az *Eltűnt a liba*, *A híd és a templom* vagy a *Hadihír*, az inkeriekre, s mindenekelőtt az inkeriek, a vótok és a szetuk közötti szoros kölcsönhatásra utal.²⁰

Másfajta nézőpontot jelöl ki a Finn-öböl többoldalú hagyománymezejének tanulmányozására doktori értekezésem, a *Finn és észti közmondássorozat* (1966). Észak-Észtországban, Inkeriben és Szetuföldön ismernek ún. találókérdés-dalokat, amelyet a szetuk két kórus váltakozó énekével és sortáncsal adnak elő. Finnországban az ilyen dalok alkalmazkodtak új feladatukhoz, és különálló közmondásokra bomlottak. Feltételezhető, hogy minden finn redakció déli találókérdésdalon alapszik. Szerintem a folklór ezen része meggyőző bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a vadorlás délészak irányú volt. Miért így és miféle rendkívüli szabályok léteznek? Eldöntetlen kérdésekből nincs hiány.

Izgalmas képet rajzol Észtország helyzetéről a balti-finn kultúrkörben Arvo KRIKMANN közmondásokról kialakított sematikus képe a *Proverbia septentrionalia* (1985) című kötetben. A balti-finn népek nyugati csoportjába tartozik a finn, az észti és a lív, délre a karjalai, a vót és a vepsze. Intenzív a kölcsönhatás a finnek és a karjalaiak között. A vepszéknek az oroszokkal, a líveknek a lettekkel, a finneknek a svédekkel voltak kapcsolataik – s egészen különlegesen hangsúlyos az Észtországba érkezett hatások gazdagsága.

1. kép

²⁰OINAS, Felix J. 1979. 65–76.; MALK, Vaina 1976. 64–70.

Eltérések

Az előbb bemutatottak alapján jogosnak tűnik, hogy a Finn-öböl hagyománymezőjéről beszéljünk: mezőről, amely szoros és sokirányú kulturális kapcsolatokat egyesít. Bár gazdagon található különböző korokból származó azonosságok, okunk van hangsúlyozni Észtország sok szempontból különleges természetét, amelyre mind a más balti népekkel (lettekkel, litvánokkal) németekkel való kapcsolatuk, mind a hosszú jobbágy-ság és az eltérő életmód utal.

A középkori erős német hatás nyomait pl. az észti jeles napok rendszerében láthatjuk. A két Antal nevű szent ünnepe (január 27.) a középpontban álló kultusz (Tönn, Tönnis, Tiinus). Az éves költségek Tönn perselyébe kerülnek, amelyben egyesült a skandináv szellemhit és a középkori Szent Antal-kultusz. Az idősebb Antalt a disznók oltalmazójának tartották a katolikus világban, s ehhez a naphoz olyan hiedelmeket és szokásokat kapcsoltak, amelyek a disznótartás eredményességét célozták. Tönn az egész gazdaság védszentje volt a délnyugati észti területeken, akinek húst, vért és gabonát áldoztak. Finnországban csak néhány varázsige-töredék árulkodik arról, hogy korábban itt is ismert volt a disznók oltalmazójaként („Kynimut on sinun emut”²¹). Az a Márton-napi szokás, hogy rongyos ruhákba öltözött házról házra járnak élelmet kéregtetve és énekelve, általános Észtországban, s innen terjedt el Inkeribe is, de Finnországba nem került át.

A lakodalmi szokások terén is jelentős eltérések vannak Észtország és Finnország között. Az észti lakodalom jellegzetessége a sok program és féktelenség, a lakodalmi tréfák és paródiák sokasága. Közép- és Nyugat-Észtországban a menyasszonyt négy kendőbe burkolt leány közül kell kiválasztania a vőlegénynek. Mind az esküvőn, mind a lakodalomban a valódi menyasszony helyett másik lányt kínálhattak, álmenyasszonyt, aki nőnek öltözött férfi vagy komikusan maszkírozott öregasszony volt. Az álmenyasszony a vőlegénnyel volt akár az egész lakodalom alatt, a személyn keresztül mintegy parodizálták a lakodalmi szokásokat. Az álmenyasszony leplezése tánc közepette történt.²² Finnországból csak az észti hatást mutató délkeleti területekről vannak a szokásra utaló szórványos ismereteink. Így pl. Sippolában a vőlegénynek elsőbbséget a valódi elrejtőzik mutatnak, amikor a leányért megy: a valódi elrejtőzik.

A lakodalmi szokások hagyományának kutatása során a figyelem a egyes házasságok felé fordult. Juhani U. E. LEHTONEN, aki a Finn-öböl szigeteinek falvaiban lakó finnek házassági szokásait vizsgálta, megállapította, hogy az jellegét tekintve meglehetősen állandó. A teljes népességet a vizsgálatba vonva azt látjuk, hogy az esetek több mint felében a házastársat ugyanabból a községből, a házasságulandó saját községéből választották. Érdekes az is, hogy a szigetek esetében a *seprakauppa* nem eredményezte azt, hogy a házastársat az észti partokról hozzák vagy Észtországba vitték volna. Az ilyen jellegű közeledés a fiatalok esetében – amely a házasságokban is megnyilvánult volna – korábban nem tartozott a *seprakauppa* intézményéhez.²³

A Finn-öböl déli részét egy olyan nagy kiterjedésű mezőnek ábrázolhatjuk, amelyen a partvidék és a szigetek fókavadászai találkoztak egymással, és nagyon jól ismerték a különböző vidékek lakosságát. Ezek az érintkezések sem jelentkeztek a házassági kapcsolatokban, s ennek számos oka lehet: csak a vadászatra alkalmas férfiak jártak együtt, a kölcsönhatás csak véletlenszerű és rövid idejű volt, az érdeklődés a vadászatra

²¹RÄNK, Gustav 1955. 172–173.

²²TEDRE, Ülo 1981.

²³Ld. HEIKINMÄKI, Maija-Liisa 1981.

koncentrálódott. Figyelembe veendő az is, hogy a szociális körülmények erőteljesen szabályozták a szerelmi kapcsolatok kialakulását: az észtek nem rendelkeztek mozgásokat biztosító engedéllyel, s a finn lányok sem akartak átkerülni az öböl túlsópartján lévő nehéz körülmények közé, jobbágyságba vagy rabságba.

Mi idézte elő azt a jelenséget, hogy pl. néhány közmondás kölcsönződött, mások meg nem? Miért utasítottak el egyes közmondásokat oly határozottan, hogy miközben azok általánosak Észtországban, teljesen ismeretlenek Finnországban, s megfordítva? Az összehasonlító vizsgálat gyakran olyan jelenségek közt keresi anyagát, amelyek közvetítenek és vándorolnak. Matti KUUSI boncolgatta az Észtországban általános, de Finnországban hiányzó közmondások problémáját. Ha valamilyen ismert észti közmondás megáll a nyelvhatárnál, avagy abból egy egészen új típust hoznak létre, az egyfajta felkiáltójel, problémát okozó meglepetés a vándorlás és átvétel folyamatában. Az elutasítás, ellenállás nem véletlenszerű. A közmondás szükségtelen lehet az új környezetben, mint a jövevényszavak: nem találnak számára használati teret; lehet, hogy nehezen ejthető ki vagy az is, hogy információja idegen; oka lehet a szociális légkör. A humorérzék, a hagyományos értékek eltérése s az általános népi lelkiség különbözősége – mindezek okai lehetnek az elutasításának.²⁴

„Mitä Juku ei opi, seda Juhani ei tea” (Amit Jancsi nem tanul, János bácsi sem tudja) – ez a közmondás feltételezi az átvevő nyelvről, hogy rendelkezik olyan nyelvi alakkal, amelyben a férfi neve az életkorral változik. Néha a szólások szorosan kapcsolódhatnak a jobbágyfalvak életszínvonalához. Észtországban olvasókönyvek közvetítésével is elterjesztett forma: „Vara tööle, hilja voodi, nonda rikkus tупpa toodi.” A finnek megingathatatlanok abban, hogy „Reggeli fürgeség, esti bóbiskolás: a ház fenntartója”, ill.: „Reggeli bóbiskolás, esti fürgeség: a ház pusztítója”. Finnországban nincs semmiféle olyan elgondolás, hogy a meggazdagodáshoz mind a reggeli, mind az esti szorgalmaskodás szükséges lenne. Néhány kedvelt észti közmondásnak csak bizonyos területeken van megfelelője, gyakran Inkeriben, de néha meglepetésre Hämében is.²⁵

Az ilyen összehasonlítások segítségével megvilágíthatók az észti és finn hagyományok közötti különbségek és alapvető azonosságok, de a magyarázatot – KUUSI szerint – nem tudják megadni csak a finn vagy csak az észti kutatók: csupán az észti–finn dialógus segítségével juthatnak eredményre.

Összegzés

Miért olyan nagy jelentőségű a kutatások számára a balti–finn népköltészet rétegződése? Ülo TEDRE úgy látja, hogy annak létezése és kapcsolata az ősi kalevalametrummal segíthet felderíteni az ősi balti–finn népek fejlődéstörténetét.²⁶ A hatás kétirányú: a legfrissebb ismeretek a balti–finn népek gyökereiről és kiindulási pontjairól a hagyományok kutatóját is segítik a népköltészet adatolásának kérdésében.²⁷

A kalevalametrumú folklór, legyen szó akár a népdalról, a találós kérdésről vagy szólásról, mindenekelőtt a múlt századok információinak megőrzőjének tűnik. A dalokban események és dolgok raktározódtak el, olyanok, amelyeket az előadók fontosaknak tartanak, és amelyek életükről szólnak, igen gyakran metaforikusan. Ebből a kincsből ismereteket szerezhetünk legbensőbb élményeikről és etikai értékeikről: életet

²⁴LEHTONEN, Juhani U. E. 1968.

²⁵KUUSI, Matti 1980.

²⁶KUUSI, Matti–TEDRE, Ülo 1979.

²⁷Ld. VOIGT, Vilmos 1982.

és halált, félelmet és boldogságot, szexualitást érintő gondolataikról. A folklórkutató kezében olyan sajtóságos, a közember „mentálisát” bemutató anyag van, amelynek megfejlesztését meg kell tanulnunk.

A balti-finn hagyományok kutatása terén a *Proverbia septentrionalia* című kötet megjelenése nagy lépés volt előre. A kötetben a 900 legáltalánosabb balti-finn közmondást analizálták. Arvo KRIKMANN statisztikai elemzése a közmondások kapcsolatairól azt igazolta, hogy a kutatás áttért – mint Lauri HARVILAHTI is mondja – „az elmúlt évtizedek tapogatózó, leíró módozatairól a tudományosan elemző kutatásmódszertan használatára”.²⁸ Egyúttal ez a kötet a Finnország és Szovjetunió közötti tudományostechnikai együttműködés lehetőségeinek fényes bizonyítéka is.

A közmondáskutatás következő célja a két balti-finn nyelvben megtalálható összes azonos közmondás kutatása (a finnt és a karjalait most nem választjuk szét). Számos megválaszolatlan probléma vár eldöntésre: merről jöttek a külső hatások, miféle körök voltak egységesek és természeteseek elsősorban a balti-finn közmondáskincsben, miben különböznek a nemzetközi összehasonlító anyagtól?

Finnországban készül a runótípusok katalógusa, annak megjelenése után a *Suomen Kansan Vanhat Runot* a kutatás számára a korábbinál használhatóbb eszköz lehet. Fontos és a runóanyag minőségét belülről megvilágító kutatás a finn és észtl népköltészet konkordancia, amelynek egyik forrása lehetne az *Eesti rahvalaulud* antológia. Ebben a finn–észtl erővel megvalósuló munkában nemcsak egyik runótípusról a másikra való hivatkozás a cél, hanem a kölcsönzési irányok fokának ábrázolása is. A legérdekesebb kérdés a különböző fokú genetikai kapcsolatokra vonatkozik. Egészében az anyag lehetőséget adna a különböző új magyarázati modellek megalapozott teszteléséhez.

Szinte műveletlen terület az elbeszélő népköltészet hagyomány összehasonlítása. A mesekincs izgalmas teret kínál, amelyen a jól osztályozott és tipizált állatmese lehetne – esetleg – az első alkalmas „próbabálya”. A találókérdés-hagyomány gazdag egységes alapja és a műfaj kikristályosodottsága lehetőséget nyújt mind a nemzetközi anyag kirostálására, mind az egységes alap analizálására.

Bár az összehasonlító kutatást napjainkban gyakran nevezik előregedett kutatási módszernek, nyilvánvaló, hogy a hagyományok jelentőségét nem lehet felmérni kultúrhataásuk ismerete nélkül, amelyet nem szabad kiemelni környezetéből. Finn- és Észtlország olyan sokágú és problémagazdag kulturális állapotot tár a kutató elé, amelyből az egységes anyag mellett előbukkannak a pezsdülést hozó különbségek is.

²⁸HARVILAHTI, Lauri 1986. 107.

IRODALOM

- HARVILAHTI, Lauri
1986 *Itämerensuomalaisen kansanviisauden suosikit*. Virittäjä
- HEIKINMÄKI, Maija-Liisa
1981 *Suomalaiset häätävät*. Keuru
- JAUHAINEN, Marjatta
1962 *Kivi kirkkoa kohti*. (Kézirat a Helsinki Egyetem Folklorintézetében)
- KLINGE, Matti
1983 *Muinaisuutemme merivallat*. Helsinki
- KOLEHMAINEN, Ilkka
1977 *Kalevalakielen musikologista syntaksia*. (Kézirat a Helsinki Egyetem Zenetudományi Intézetében)
- KUUSI, Matti
1963 *Kirjoittamaton kirjallisuus*. Suomen kirjallisuus I. Keuru
1978 *Kalevalakielen kysymyksiä*. Virittäjä
1980 *Torjutut virolaissuosikit*. Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum, Pars IV. Turku
1983 *Maria Luukan laulut ja loitsut*. Mikkeli
1985 *Perisuomalaista ja kansainvälistä*. Juva
- KUUSI, Matti—TEDRE, Ülo
1979 *Regivärsilise ja kalemavoodulise laulutraditsiooni vahekorra*. Keel ja Kirjandus 22.
- LAIHO, Lauri
1940 *Viron Inkeri kansanrunouden maana*. Virittäjä
- LAUKKANEN, Kari
é. n. *Kuusalan sananlaskusto itämerensuomalaisessa perinteessä*. (Kiadatlan kézirata)
1966 *Juhani U. E. Kalevalaseuran vuosikirja* 46. 213–255.
- LEHTONEN, Juhani U. E.
1968 *Suomenlahdan suomalaisten saarikylien avioliittokenttiä*. Suomi 113 : 3. Helsinki
- LOORITS, Oskar
1953 *Viron kansanrunouden elämäntunteesta*. Kalavaseuran vuosikirja 33.
- MALK, Vaina
1976 *Vatja vanasoda*. Tallin
- OINAS, Felix J.
1979 *Kalevipoeg kütkeis*. Toronto
- RÄNK, Gustav
1955 *Vanha Viro, kansa ja kulttuuri*. Helsinki
- RAUSMAA, Pirkko-Liisa
1981 *Vanhat laulutanssit*. Kalevalaseuran vuosikirja 61.
1985 *Kalevalaiset laulutanssit*. Kansanmusiikki 2.
- ROMMI, Pirkko
1986 *Rannaton mentaliteettihistoria. Yksilö ja yhteisikunnan muutos*. Acta Universitatis Tampereensis
- Suomen väestön* . . .
1984 *Suomen väestön esihistorialliset juuret*. (Tvärminnei szinpózium 1980. jan. 17–19.) Helsinki
- SYDOW, C. W. v.
1957 *Perinteen leviämisestä. Perinteen parissa*. Helsinki (Eredetileg megjelent 1932-ben.)
- TALVE, Ilmara
1971 *Suomen kulttuurirajoista ja alueista*. Suomalainen Tietoaakatemia, előadások és jegyzökönyvek.
- TEDRE, Ülo
1981 *Eestiläiset häät. Pohjolan häät*. (Szerk.: Matti SARMELA) Helsinki
- VILKUNA, Kustaa
1967 *Suomen kansanomaiainen kulttuuri. Perinnettietoa*. (Szerk. Toivo VUORELA) Helsinki
- VIRTANEN, Leea—KAIVOLA-BREGENHØJ, Annikki—NYMAN, Aarre (ed.)
1977 *Arvoitukset, Finnish Riddles*. Pieksämäki
- VOIGT, Vilmos
1982 *Die Ostgrenze der ostseefinnischen Folklore*. In: Folklorica: Festschrift for Felix J. OINAS. Bloomington

Leea Virtanen

ON THE RELATIONSHIP BETWEEN FINNISH
AND ESTONIAN FOLK POETRY

(Abstract)

The paper deals with the relationship between the Finnish and Estonian folk poetry, gives an outline of their similarities and differences. It takes an account of the knowledge about the historical background of these relations. The author presents the research done by O. LOORITS and M. KUUSI and others, and those experiments which tried to highlight the tradition preserving feature of folk poetry and of the language of the Kalevala with the methods of popular psychology and of the history of mentality. The paper discusses the developmental phases of the Kalevalan metric system, the time and place of its genesis, and the directions of its spread. It deals with the connections between tune and verse in the case of the Kalevalan runos, and it also analyses the differences in their performance among the Estonians, Finns and the other Baltic peoples. According to the paper, the dances linked to the songs may be attributed to a later Slavonic or perhaps Central European influence.

L. VIRTANEN goes into detail about the age, possible directions and conditions of the spread of traditions. She underlines the close affinity between the ancient alliterating songs and the riddles in Finland and Estonia. The folk songs of newer style, however, show significant differences. Geographic proximity, the identity of language and religion offered excellent opportunities to the spread and adoption of verbal culture, but since Finland and Estonia belonged to different cultural spheres (Scandinavia, the Baltic), this situation promoted the appearance of differences.

The author considers the continuation of comparative research important. With its help an opportunity may open for discovering the homogeneous old bases and for determining the later influences in folklore.

Türk temetési szokások (Kínai források alapján)

Türknek nevezzük, már csak az egyszerűség kedvéért is, az 552-ben alapított és 742/744-ben megdöntött sztyepei nomád birodalom megszervezőit és urait – politikai vezetőit, vezértörzseit –, akiket az Altaj vidékén *t'u-küe* (egykorú kiejtéssel kb. *t'uat-kj-wot*), azaz *türk* néven jegyeznék fel a kínai források.¹ E kornak birodalomszervező török („régii török”) népességét nevezik *kök-türk*nek is egyes kutatók (ESIN 1980.), a „kék(ég)” jelzőjével azokra az „égtől született” kagánokra utalva, akiknek az emlékezetét a türk birodalom utolsó évtizedeiben készült feliratok őrzik (TEKIN 1968., KAKUK 1985. 31–43); így egyértelműen a feliratok török nyelvvel kötik össze őket a több nyelvű sztyeppén, sem jogosulatlanul, még ha a birodalom egyes alattvalóinak eredetileg más török nyelv vagy más nyelv volt is az anyanyelve. A kínai terminus, politikai jellegű lévén, a nyelvre nem vonatkozik közvetlenül, még ha közismerten a türk feliratok önmegjelölésének, a *türk* névnek az átírását rejti is (PELLIOT 1915., PULLEY-BLANK 1965.). Közelebb áll a *t'u-küe-türk* név a régészeti kultúrát jelölő „régii türk” terminus érvényességének köréhez (*drevnyetyurkszkij*; TRIFONOV 1973. 352. l. j.; GRACS 1966.), de annál szűkebb, minthogy óhatatlanul a kínai politika és a kínai feljegyzések látókörére korlátozódik, időben és térben egyaránt.

Mindaddig számos kutató a türk kultúra egységének jelét, azaz a nyelvi rokonságban vagy közelségben is tükröződő etnikum egyöntetőségének a megnyilvánulását látta a türkök temetkezési szokásaiban (ESIN 1980. 113–115., GUMILJOV 1967. 260–261.). Ilyesfajta kulturális-etnikai egységre – amelynek hátterében a nomád életforma s az abból következő szoros társadalomszervezet is állt (ECSEDY 1972., 1975.) – legalább következtetni enged a kínai *t'u-küe* terminus, amely a türk–kínai kapcsolatok két évszázada folyamán változatlan formában jelölte a türk birodalom hatalmi szféráját: „Türkországot”, a türkök országát, valamint ennek hódító és uralkodó társadalmi-etnikai egységét. A kínai forrásoknak ez a politikai indíttatású általánosítása, amelyet – megkülönböztetés nélkül – a türkök szokásainak általános jellemzése is tükröz, további egyszerűsítésre alkalom; s ez mindenekelőtt a leírások fordításait veszélyezteti, amelyek meg-megkísérlik visszaadni, de szükségképpen néha csak összebékíteni tudják a különféle kínai források lakonikus értesítéseit. Az eredeti szövegek újraolvasása során azonban – s most erre vállalkozunk – a türkök világának társadalmi-etnikus képe korántsem bizonyul ennyire egyöntetűnek.

*

A türk szokások homogén egységéért alighanem felelősek a velük foglalkozó diszciplínák és forrásaik belső korlátai is. Például a kínai források kutatói joggal tarthat-

¹A kínai írásjegyeket (további kínai filológiai részletekkel együtt) a tanulmány angol változatában (ECSEDY 1984.) találja meg az olvasó.

ják a kínai feljegyzéseket a legjobb, ha nem az egyetlen autentikus forrásnak a türkök korai korszakára vonatkozóan; s éppen ezek az első leírások tartalmazzák a hamvasztásos temetkezésről szóló részletes, döntő fontosságú tudósításokat. Ezek a leírások annyira megegyeznek a régészet tapasztalataival, hogy némely kutatók merő kivételnek, vészhelyzet következményének tartják, ha valamelyik feljegyzés másfajta temetésről ad hírt (GUMILJOV 1967.). Máskor meg a türkök területén előforduló más típusú temetkezést – például a lovastemetkezést (hamvasztás nélkül) – a türkök ellenségeinek vagy meghódított alattvalóinak tulajdonítják, mondjuk a *t'ie-lö* törzseknek (TRIFONOV 1973., különösen 374.), noha az írott forrásokban ennek nincs nyoma (vagy a feljegyzések éppen más mondanak róluk, lásd később).

Találunk azonban feljegyzést egy „szabálytalan” temetkezésről is, mégpedig a türk uralom kezdeti szakaszában, még az Északi Csou-dinasztia (*Pei Csou*, 557–581.) és a Szui-ház idejéből (581/589–618.); ezeknek a kínai dinasztiáknak az évkönyveiben található a türkökről szóló első leírások: a *Csou-su* (CS) és a *Szui-su* (SS) című dinasztikus történelmi munkákban, amelyeket a 630–650-es években állítottak össze.² Korábról, még a kérdéses dinasztiák idejéből származhat az értesülés a nyugati türkök őseinek, Isteminek 576. évi temetéséről (*Si-tien-mi* vagy *Sze-ti-mi*, türkül: *Istemi*, a görög feljegyzésekben: *Szizaboulosz*; Tardu kagán, azaz *Ta-t'ou* apja). Eszerint (Menandrosz: 43) négy „hun foglyot” öltek meg halotti szertartása alkalmával, hogy az elhunytak hírnökei legyenek a másvilágon, s elkísérik lovaival és más kincseivel együtt (CHAVANNES 1900. 240–241.).

Ez a jól ismert történet a nagy türk uralkodó-ősök egyikéről szól, ami egymagában is magyarázhatja a temetés rendkívüli körülményeit; úgy is értéklik, mint a hajdani emberáldozat egy kései esetét (ESIN 1980. 110.), amelynek semmi köze az „előírásos” kínai forrásokból részletesen ismert temetkezési szokásokhoz. Ezt a következtetést még csak erősíthetik a temetés körülményei, amelyek a kínai leírás részleteire emlékeztetnek: például az arc metszése a gyász jeléül, amely annyira meghökkenti és elborzasztja a jelenlevő bizánci követeket.

Menandrosz története, amelyben nem szerepel hamvasztás, nem okoz zavart a kínai feljegyzések értelmezésekor; nemcsak azért, mert Istemi temetése egyedülálló, uralkodói szertartás, hanem mert ugyanebben a korszakban a hamvasztás látszik a türkök általános temetkezési formájának, legalábbis némely rövid kínai passzus szerint. Például 582-ben a kínai *Ta-hi Cs'ang-zsu* generálissal vívott nehéz csata után a türkök – *Sa-pa-lío* azaz *Išpara* kagán népe – összegyűjtötték harcostársaik tetemét a csatatéren, és jajgatva és panaszkodva elégették őket.³ Ezt a temetési formát – amelyben egyébként nem történik említés a hamvak elföldeléséről – a szükség is indokolhatta, hiszen a menekülő türköknek el kellett hagyniuk azt a helyet. Meglehet, hogy ez rendszeresen előfordult, de mégiscsak a szükséghelyzet következménye; a hamvasztás pedig megfelel a türk temetkezés általános kínai leírásában találhatóan éppúgy, mint a rövidebb kínai feljegyzéseknek, valamint a régészet tanúságának általában. (Természetesen az itt idézett

²A *Csou-sut* 636-ban mutatták be, annak rendje szerint, a T'ang-ház udvarában; kérdéses passzusai némelyikét több európai nyelvre is lefordították (FRANKEL 1957. 124–134.), teljes egészükben: LIU 1958. és BICSURIN 1950–1953. A *Szui-su* részeit 636-ban és 656-ban mutatta be két szerzője (és a kompilációban részt vevő tudóscsoport), s az idegenekről is szóló, ún. monográfia-fejezetek 644-re készültek el (BALÁZS 1962. 86.). Fordította LIU, BICSURIN; vö. FRANKEL 1957. 135–146.

³A Szui-ház és a türk *Išpara* (*Sa-po-lo*, *Sa-po-lío*) kagán hadainak ütközeteiről a *K'ai-huang* uralkodói korszak 2. évében, *Ta-hi Cs'-ang-zsu* életrajzában olvashatunk: SS, 53. fejt., vö. LIU 1958. 94–95.; és (a kérdéses passzus nélkül) LIU 1958. I. 45., 66., 100., 115., 119.

esemény alkalmával már csak az idő rövidege, szálláshelyük és családjuk távolsága stb. miatt sem kerülhetett sor a temetéssel járó más szokásokra.)

Az 576. évi uralkodói temetés azonban – a rendkívüli alkalom ellenére is – jól beillik azoknak a királytemetkezéseknek a sorába, amelyeknek részletei ismertek az i. sz. I. századi japán szigetek „régisír” (*ko-fun*) kultúrájától Attila hun király mesés temetéséig; vagy az i. e. II. évezred végi, Sang-kori Kína uralkodói sírjaitól egészen a legújabb idők magyarországi „Attila sírja”-hagyományáig.⁴ Ha végigtekintünk ezen az Eurázsia-szerte ismert temetési hagyományon, a türk uralkodó 576. évi temetése erre a „szkíta típusúnak” nevezhető temetkezési formára emlékeztet, mivel Európában HÉRODOTOSZ (i. e. 484–425) a szkíta vezérek temetkezéséről írva ad róla hírt: körülbelül abban az időben, amikor kelet-ázsiai párhuzamát, illetve annak „első”, de legalábbis reprezentatív esetét említik a kínai feljegyzések, i. e. 588-ra utalva. Bizonyára az archaikus rítus kései reminiscenciájáról van szó – nem pedig egy szokásos temetés rendkívüli részleteiről –, úgyhogy külön temetéstípusnak kell tartanunk, sajátos történeti (kulturális-etnikus) háttérrel.

Már csak ezért is hangsúlyoznunk kell, hogy az úgynevezett „nyugati türk” vezérnek 576. évi temetése – a nyugati és keleti türkök kínai forrásokból 581-re datált szétválása előtt – több szempontból is különbözik az általánosnak ismert, „keleti” formától. Nemcsak abban, hogy hamvasztás nélküli, hanem jellegzetes ideológiai bázisát tekintve is, amely ugyanis megkülönbözteti – a formális hasonlóságok ellenére – mind a korabeli kínai feljegyzésekben leírt türk temetkezési szokásoktól, mind pedig Kína korai évszázadainak emberáldozattal járó fejedelmi temetkezéseitől. Ez utóbbit Kínában is barbárnak tartották, csaknem a történelmi feljegyzések kezdete óta; de azért előfordult, még ha csupán előkelő elhunytak esetében is, amint az kiderült például egy i. e. VI–V. századi, Honan tartománybeli fejedelmi sír 1978–1979. évi ásatásaiból. Többnyire barbároknak tulajdonították a halotti áldozatnak ezt a formáját; erre mutat, hogy idővel az emberáldozatok helyett a sírokba agyagból vagy fából készült figurákat helyeztek.

Ebben az ősi kínai temetkezési formában az emberáldozatok nyilvánvalóan engesztelő célzatúak – akár eltemették őket az elhunyttal, akár nem –, természetfölötti hatalmak megnyerésére, talán az elhunyt érdekében, anélkül azonban, hogy feltételezni engednék valamiféle túlvilág képzetvilágát vagy annak valamely szembetűnő részletét. Az áldozathelyettesítő sírfigurák köre egész udvarra terebélyesedett egy-egy magas rangú elhunyt körül, mint az i. e. II. századi Cs'angsában, az 1960-as években kezdődött ásatásokból látható; máskor pedig hadseregnyit találunk belőlük, mint az első császár, C'in Si Huang-ti (i. e. 221–210) állítólagos sírjánál, az 1970-es években kezdődött feltárások tanúsága szerint (de újabb sereg felfedezéséről is van már hír Dél-Kínából, Szücsouból). Ezek a sírfigurák arról a korról árulkodnak, amikor az emberáldozat emléke még közeli volt, és kötelező vagy legalább természetes lehetett, hogy helyettesítsék: szobrok kísérik sírjába az elhunytat. Ez a halott emlékének megörökítését, közvetve az utódokét is szolgálta, azaz nagyon is földi hivalkodást jelenthetett: inkább társadalmi luxust, mint a puszta jámbor szándékot – mint a puritán konfucianus filozófusok kemény bírálatai mutatják –, s legfeljebb csak jelképezik valamiféle másvilág óhaját. (Voltaképpen mindez kívül esik a Kínában idegen eredetű buddhizmus körén időben és térben; az ugyanis a halál utáni életről más tanokat és képzeteket honosít meg.)

Istemi kagán temetésénél négy *foglyot* áldoztak fel – mint Kínában a Sang-ház idején és a korai Csou-korban (az i. e. I. évezred közepe tájáig). Mivel a legyőzött ellen-ség „feleslegesnek” bizonyult, nem fogadta be a társadalom és nem használta fel őket

⁴A további részletekről is: ECSEDY 1982.

nagyobb számban a gazdaság, például szolgák (rabszolgák) gyanánt; és *hunnak* nevezik ezeket a fogolyáldozatokat, ami akár a „barbár” szinonímája is lehet. Nem tisztázza továbbí részlet, hogy a türk uralkodó legyőzött népéhez tartoztak-e, hogyan kerültek az udvarba és így tovább. Ami azt illeti, HÉRODOTOSZ arról tudósít minket (IV: 71–73.), hogy a szkíták között, akiknek szerinte nincsenek vásárolt rabszolgáik, az elhunyt vezéreket asszonya(i)k és szolgáik követik sírjukba (tegyük hozzá: hamvasztás nélkül). Mindenesetre a türköknél feláldozott foglyoknak funkciójuk lehetett a halál utáni életben, minthogy az elhunyt Isteminek gyászoló fia üzenetét kellett átadniuk; tehát el kellett kísérniük az uralkodót, továbbra is személyes szolgálatára állva. A görög feljegyzésnek azt a részletét, hogy az üzenetet – tudniillik az elhunyt uralkodó gyászszertartásáról – a maguk barbár nyelvén kell átadniuk, úgy értelmezhetjük, hogy e foglyok türk vagy legalább hasonló török nyelven beszéltek, hogy szavuk érthető legyen az elhunyt uralkodó számára.

Mindennek valahol az Altaj nyugati vidékén kellett történnie (ahogy az *Ektagot*, azaz a „Fehér” vagy „Arany” Hegy-et É. CHAVANNES értelmezi: CHAVANNES 1900. 236.), a jövendő nyugati türkök udvarában; néhány évvel később azonban *Išpara–Sapolo* kagán keleti türkjei már elhamvasztották halott társaikat a csatatéren, további emberáldozatok nélkül. A különbséget az elhunytak rangkülönbsége is magyarázhatja: az uralkodót az emberáldozatok archaikus „fényűzése” kíséri utolsó útjára, míg a közrendű harcosok tetemét egyszerűen a csatatéren hamvasztották el. Ez a megkülönböztetés azonban, bár alighanem a türkök halotti szertartásaiban máskor is szerepet játszott, egymagában nem elegendő indok Ištemi sajátos temetésére; később ugyanis hamvasztották a kagánokat is, és a hamvasztást a kínai feljegyzések általánosan mutatják a türkök e korai periódusában is.

Ištemi temetését azonban nem tekinthetjük nyugati türk szokásnak sem, szembeállítva – mondjuk – a keleti türk hamvasztással. Ištemi temetése ugyanis rendkívüli, tehát egyetlen eset is lehet – nem is tanúsítja régészeti emlék vagy más feljegyzés. A nyugati és keleti türkök szétválása pedig, 581-től kezdve (CHAVANNES 1900. 219–221.) elsősorban politikai jellegű megkülönböztetés, ami nem szükségképpen tükröződött egyéb, például még földrajzi, azaz területi megosztottságukban sem (ÉCSEDEY 1979b.).⁵

A „szkíta típusú” temetés nem volt ismeretlen a keleti türköknél sem, amint az kiderül *Elil~Ilil* (kínai átírásban: *Hie-li*) kagán halálakor, a *Cseng-kuan* korszak 8. évében: 634-ben.⁶ A kagán előzőleg a T’ang-házi *T’ai-cung* császár udvarának „vendége” volt, vagyis császári „oltalom” alatt fogságban élt, s a fővárosban, Cs’anganban halt is meg, de alattvalóira bízta, hogy hagyományaik szerint temessék el. Eszerint tetemét elégették, és sírdombot (*csung*) emeltek számára a *Pa*-folyótól északra,⁷ majd – a gyászszertartás után – a kínai források szerint is előírással módon adták meg neki a végtiszteséget (a császár később idézendő megjegyzése ellenére). *Ili* (*Hie-li*) kagán azonban nem egyedül indult a másvilágra: követte egy barátja és rokona, *Uly Tarqan* (*Hu-lu ta-*

⁵A megkülönböztetés alighanem kínai eredetű és szemléletű alkalmi használatára is csak olyan türk szövegben bukkanunk, amely közvetlenül kínai vonatkozású: „Akkoriban ellenségünk volt a kínai császár, ellenségünk volt a tíz nyíl kagánja, ellenségünk volt a kirgizek erős kagánja. A három kagán megegyezett: Egyesüljünk az Altun erdőségben, együtt vezessük hadainkat a keleti türk kagán ellen . . . !” (KAKUK 1985. 32.).

⁶KTS 194. fej., *sang* rész, vö. LIU 1958. I. 145.; STS 215., *sang*, vö. LIU 1958. I. 195.

⁷A Senszi tartománybeli *Pa*-folyó (*Pa-sui*), vö. LIU 1958. II. 581., 762. j.

kuan)⁸, akit *T'u-jü Hun-je*-nek is hívták;⁹ ő kísérte valaha *Ili* kagán anyját, *Szo-si-t*¹⁰ új otthonába házasságkötése alkalmával. Kagánja halála annyira megrázta, hogy öngyilkos áldozatként követte; önfeláldozása pedig úgy meghatotta *T'ai-cung* császárt, hogy elrendelte: temessék a kagán sírdombjának oldalába és emeljenek emlékkövet számára is, amelyen megörökíti tetteit. *Ili* (*Hie-li*) kagán (*K'i-min* kagán harmadik fia) egy másik rokonáról, *Szu-ni-si-ről* (*K'i-min* kagán öccséről) is megjegyzi a *Szin T'ang-su* (STS), hogy „emberáldozattal” temették (néhány évvel korábban),¹¹ s a forrásban szereplő *szün* terminus azonos a régi uralkodókat sírba kísérő emberáldozatok kínai megnevezésével (ECSEDY 1982. 137., 22. j.; 139., 31. j.).

Ebből az önfeláldozó gyászról arra következtethetünk, hogy Ištemi temetésénél sem merő „barbarizmus” az emberáldozat, hanem ősi rítus önkéntes ismétlése, amely az elhunyt vezér földi életének halál utáni folytatását azzal készíti elő, hogy biztosítja valamely hozzá közel álló személy jelenlétét túlvilági kíséretében. Kelet-Ázsiában ezt a temetési formát először a *hiung-nu*, az úgynevezett „ázsiai hun” uralkodónál írták le a kínai feljegyzések. Ennek értelmében – legalábbis a feljegyzések elkészülte, azaz i. e. 90. táján – egy-egy vezérük vagy uralkodójuk halála esetén tetemét koporsóba vagy koporsókba tették: „belső és külső koporsóba” (*kuan-kuo*), arany- és ezüstkincseivel együtt, s vele temették hű embereit és asszonyait, akik elkísérték őt a sírba, száz- és ezerszámra . . . (*Si-ki*, 110. fejj., 1034b.)

Meg se kíséreljük annak feszegetését, hogy milyen etnikai-nyelvi jelleget feltételezhetünk a *hiung-nu* birodalom vezéreinél – a kutatás még messze áll a kérdés megoldásától –, annyit azonban megengedhetünk, hogy uralmuk alatt az altaji népek őseit is kereshetjük, s közöttük az Altaj VI. századi urainak őseit is. A kínai források egyenesen azt állítják a türkökről, hogy a *hiung-nuk* leszármazottai.¹² Bár a kínai feljegyzéseknek erre vonatkozó passzusai ugyanolyan sztereotíp rövidségűek, mint más idegenekről szóló tudósítások bevezetői, a kulturális és történelmi folytonosságot bátran feltételezhetjük. Talán ennek jelét láthatjuk a fenti ősi temetési formának az emlékében is, legalább a türkök egy részénél, még ha többségük más módon, archaikus áldozatok nélkül temette is halottait.

A *hiung-nuk* és a türk birodalom altaji alapítói vagy legalább temetkezésük között feltételezhető kapcsolatot egy közvetítő láncszem régészeti nyomai is megerősíthetik. Kapcsolatot jelenthet a leletek esetében mind a „szkíta” típusú ősi temetkezés és az emberáldozat későbbi, figurális helyettesítése, mind pedig a terület: a *hiung-nu* birodalom területén talált, altajinak vélhető, törökül beszélő népesség. 1975-ben ugyanis egy Kocsó, azaz *Kao-cs'ang* (~*Qočo*) mellett feltárt temetőben időszámításunk szerint V. századi idegen népesség nyomára bukkantak: a sírokba helyezett szobrocskákon, azaz a „szolgák” képein és szobrain a Kínában megszokottól eltérő arcvonások, ruhák

⁸A név *Hu-lu* („nagy”) részét rangnak, a *Ta-kuan-t* a *Ta-kan*~*tarqan* méltóságnév variánsának tartja LIU 1958. II. 581. (763. j.), 613.

⁹A név elejét ugyanúgy írja a forrás, mint a *t'u-jü-hun* népvét: további említései azonban a mi tagolóinkat sugallják.

¹⁰A szövegben: *P'o-si*, amelynek első fele gyakori kínai íráshiba (PELLIOT 1929. 243., ECSEDY 1980. 30–31., 18. és 24. j.); van *Szo-si* formát tartalmazó forrásvariáns is (C'EN 1958. 589.).

¹¹Csak a STS szerint. Az időpont bizonytalan (C'EN 1958. 617.); de az *A-si-na* nemzetségen még a 640–650-es években is van példa a halottkísérő emberáldozat öngyilkos formájára (ECSEDY 1988.).

¹²A korai türk történelem további részleteiről is: ECSEDY 1968. 126–128. Egyébként még az eredetmitoszok lakonikus passzusai sem említik a türkök nyelvét (s esetleges kapcsolatát a *hiung-nu* elődökével).

és díszek láthatók.¹³ A sírokban talált kínai közigazgatási dokumentumok alapján a feltárók alapján véve kínainak ítélték a területet, nemcsak politikai és közigazgatási szempontból, hanem például az írások és a bennük tükröződő kínai műveltség alapján (T'ANG 1978. 20–21.). Maga a *Kao-cs'ang* név azonban a terület és adminisztratív körzet neve (valamint központjáé, a későbbi „városé” és „erődé”); bizonyára helyi eredetű név kínai átírása, és alighanem idegen eredetű.¹⁴ Későbbi, jobban ismert korszakában ezen a területen több altaji eredetű etnikai csoport is élt (GABAIN 1973. 18–23.), úgy-hogy nem meglepő, ha – az előzetes beszámoló értelmében – „barbár” részletek kerültek elő anyagi kultúrájának maradványai között is.

A sírokban a tetemek maradványain és számos tárgyi mellékleten kívül kis fatáblácskákat találtak még 1975-ben. Mint a beszámolóból megtudjuk, néhány hosszúkás, mindkét végén keskenyedő fadarabon emberábrázolás látható (vastag szemöldökkel, nagy szemekkel és rövid „barbár” *hu* szakállal), s kínai írásjegyekkel, amelyek azt jelentik: „helyettes(itő) ember” (*tai-zsen*); másoknak pedig ezt írták az egyik oldalára, a másokra pedig valami mást, szogdra emlékeztető, „nemzetiségi” írással (MU 1978:2). A táblácskákat tartalmazó sírt a terület hajdani *zsuan-zsuan* népességével kötötték össze, mindenekelőtt azért, mert egy ott előkerült közigazgatási dokumentum 481-ben készült, amikor már *zsuan-zsuan* kagán, az úgynevezett „ázsiai avarok” vezére uralkodott ezen a területen, állandó harcban a vidékre igényt tartó kínai uralkodóházakkal: az Északi Liang (*Pei Liang*) és Északi Wei (*Pei Wei*) dinasztiákkal. (MU 1978. 5–6.; FRANKE 1930–1952. II. 197–199.)

1976-ban, a leletek rendezése során a feltárók egyikének sikerült elolvasnia a táblán található írást, és egy hasonlóképpen rövid „előzetes” cikkben publikálta, nehezen értékelhető fényképekkel együtt. A táblácskák egyik oldalán a „helyettesítő” kínai írásjegyei állnak, a másikon pedig szogd írással és – a cikk szerzője szerint – „türk nyelven” az „ember”, „szolga-rabszolga” vagy „feleség” jelentésű *kisi(kişi)* szó látható; más táblácskán pedig, ugyancsak szogd írással, a kínai írásjegyek állítólagos kiejtése (a táblák túoldaláról, valamint további táblácskákról még fotó sincs). Végül a sírokban talált kínai iratokból öt nevet idéz a beszámoló; két név végződését a *tegin* vagy *tigin* átírásaként értékelhetjük (*t'i-k'in*), vagyis türk vezérek és rokonaik, valamint főembereik címe-ként. Más nevek végződéseiben pedig az *oguz* népnév kínai átírásait véli felfedezni a beszámoló szerzője.¹⁵

¹³A temetőt *Kao-cs'ang* régi falaitól („városától”) északkeletre, a *Huo-jen-san* lejtőjén találták (MU 1978. 1.). Korát meghatározza egyrészt az a kínaiul írt (bor-tranzakciókat tárgyaló) dokumentum, amely i. sz. 422-ből való, vagyis az Északi Liang-ház *Hüan-si* korszakának 11. évéből (MU 1978. 3.); másrészt egy 481-ben, a *zsuan-zsuan-ok Sou-lo-pu-csen* kagánja *Jung-k'ang* korszakának 17. évében készült másik itt talált dokumentum.

¹⁴PELLIOT 1911.; GABAIN 1973. 214. (*Kao-cs'ang*), 219. (a *Qoço* névről: nem kínai és nem török eredetű). A hely és település újabb neve, a *Qara-Qoço* tükröződik a mai kínai *Ha-la-ho-cso* névben.

¹⁵*Kişi*: 1. „ember”-i 2. „feleség”. Vö. *Drevnyetyurkszkij szlovar* 1969. 310. – RÓNA-TAS András hívta fel a figyelmet arra, hogy a kérdéses török szónak két olvasata lehetséges, s ezek más-más jelentésűek. CLAUSON szerint a *kişi* forma „ember, személy”, „emberi lény” értelmű, a nem jelzése nélkül, gyakran az állattal vagy természeti lényel szembeállítva (CLAUSON 1972. 752.); ez a jelentés felel meg a táblákon található kínai *zsen* szónak. A *kişi* gyakran *kisi* helyett áll – ugyanis sem a rovásírás, sem az uigur írás nem alkalmas a megkülönböztetésükre –, s ez a régebbinek, „eredetinek” mondott forma „feleség” jelentésű (CLAUSON 1972. 749., 750); van *kis* „feleség” formája is (CLAUSON 1972. 748.). Tehát az a falap, amelyen ilyenformán a legrégebb feljegyzett (betűírá-sos) török szó található, a feleség jelzésére kerülhetett az eltemetett személy mellé a *Kao-cs'ang* környéki sírba, az archaikusabb interpretáció értelmében; a végső szót azonban majd csak a részletesebb beszámoló után mondhatjuk ki.

A szogd írást tartalmazó táblácskák ugyanabból a sírból kerültek elő, ahová egy Északi Liang-kori, 422-ből származó dokumentumot is elhelyeztek, úgyhogy – mint a cikk szerzője véli – abból a korból származhatnak, amikor a terület még *hiung-nu* uralom alá tartozott; a török nyelvű feliratokat azért nem tartja *zsuan-zsuan* eredetűeknek, mert őket PELLIOT óta sokan mongol nyelvűeknek gondolják. A másik dokumentumban előfordult és az *oguz* átírásának vélt névelemeket pedig a *t'ie-lö* nevű, IV–V. században feltűnt törzsszövetség megjelenésével magyarázza.

Ennek az előzetesen dokumentált, friss felfedezésnek a révén köthetjük össze a törökök őseinek mondott *hiung-nuk* temetkezési szokásait a türk uralkodói temetés archaikus formájával: az itt talált „barbár” temetkezés – olyan lakosságé, amelyben a kínaitól idegen komponenst kell feltételeznünk – „helyettesítőkkel”, azaz a sírba helyezett helyettesítő táblácskával zajlott le, bizonyára az emberáldozat helyettesítésére vagy jelzésére. Az a kínai eljárás, amely szobrocskákat helyezett a sírba, nyilvánvalóan más típusú temetkezést képviselt, minthogy ugyanakkor, ugyanabban a temetőben fordul elő, ahol a feliratos táblák „ember(asszony)szolga-helyettesítés”-ről beszélnek. Mindez annak az Északi Liang nevű kínai dinasztiának az idejéből maradt ránk, amelynek *Cü-k'ü* nevű uralkodócsaládját *hiung-nu* eredetűnek mondják; 422-ben *Cü-k'ü Meng-szun* volt az uralkodó. Türköket keresve azonban inkább arra kell emlékeznünk, hogy a türk birodalom alapítóinak az ősei – a feljegyzések szerint – *Kao-cs'ang* közelében éltek az Északi Liang-dinasztia bukása idején, 439-ben. Ez a feljegyzés pedig lakonikus és homályos utalás a törökök eredetének egyik mitikus változatára, ugyanannak a kínai történetírói fejezetnek a bevezetésében, amely a törköket a *hiung-nuk* utódainak állítja.

Még ha csak a törökök egy részét érintené is ez az utalás a Kao-cs'ang-i őshazára (régőbbi tartózkodási helyükre) – a feljegyzés szomszédos passzusai ugyanis hasonlóképpen homályosak –,¹⁶ *Kao-cs'ang* területéről és lakosságáról joggal feltételezhető, hogy szerepük volt a temetkezési hagyomány közvetítésében és a türk ősök más hagyományainak kialakításában is. Ez mindenekelőtt a türk uralkodók *A-si-na* vezértörzsére vonatkozhat; s nem csak azért, mert egy arisztokratikus tradíciót mindenekelőtt egy másik népesség uralkodó elemei kölcsönözhetnek, akár rokonai vagy alattvalói a korábbi uralkodóknak, akár nem. Az említett, Kao-cs'angra vonatkozó eredetmítosz ugyanis éppen az *A-si-na* család felemelkedését regéli el: azoknak a farkasfiaknak az egyikét, akik mind külön nemzetséget alapítottak miután elhagyták menedéküket, Kao-cs'ang-környéki barlangjukat. S az emberáldozattal kapcsolatos, ritka és különleges temetés valóban az *A-si-na* nemzetségből való türk vezérekkel kapcsolatos: *Istemi* kagánnal, *Szu-ni-sivel* (*K'i-min* kagán öccsével) és *Ili* (*Hie-li*) kagánnal. Az utóbbi esetben *T'u-jü Hun-je* önfeláldozó gyásza a kagán anyagi rokonának és hívének a hűségét

¹⁶A CS és SS törkökről szóló fejezeteinek bevezetésében (és tekintélyük miatt számos későbbi forrásszövegben is) különféle históriák olvashatók a törökök őseiről, s ezek akár három különböző eredetmítoszként is értelmezhetők, például a törökök három csoportjára vonatkozóan (C'EN 1958. 962–964.). Az első történet a *hiung-nuk* egyik „törzséről” szól, amelynek utódai *Kao-cs'ang* szomszédságába menekültek; a mitikus történetek másik csoportja a törököknek azokra az őseire vonatkozik, akik „a *hiung-nuktól* északra (északnyugatra)” elterülő vidékekről, a „szogdok országából” (*Szo-kuo*) menekültek; a feljegyzések harmadik csoportja pedig azokra a törökökre vonatkozatható, akik 439-ben – miután vereséget szenvedtek a *Cü-k'üktől*, azaz Északi Liang uralkodóitól – Északi Wei uralma alá kerültek. Sajnos, a kérdéses mitikus megjegyzéseket még ennél is több történetre oszthatnánk. Egyetlen közös vonásuk, hogy legalább egynél több nemzedéknyi időt hagynak sejtetni a türk uralom előtt, azaz mielőtt a törökök kiváltak a *zsuan-zsuan* birodalomból és saját birodalmat alapítottak, az Altaj vidékéről elindulva. Ezek a gyér adatok azonban nem teszik lehetővé a kérdés eldöntését, legalábbis új írott vagy régészeti források nélkül semmiképpen.

jelezte, tehát más nemzetségből való alattvalójáét – az exogámia szabályai szerint –, ami arra vall, hogy a türköknél ez a szokás és hagyományos kötelék vagy kötelezettség nem korlátozódott az *A-si-na* nemzetségre.

Ami pedig ennek a kulturális folytonosságnak (vagy legalább kölcsönzésnek) a nyelvi hátterét illeti, a *Kao-cs'ang*-i temetőben talált táblácskák és átírásban megőrzött nevek nem zárják ki, hogy a lakosság egy része valamilyen török nyelven beszélt. Sajnos, az előzetes beszámolók ennek eldöntésére nem szolgáltattak elegendő anyagot. A *tigin~tegin* rangnak és címnek [a kínai feljegyzések szerint a kagán után ez a legelső rang, amelyet a kagán fiai, fivérei (és más közeli rokonai) viselnek¹⁷] voltaképpen nincs török etimológiája; más rangokhoz és címekhez hasonlóan, idegen eredetű is lehet: a türkök örökölhették vagy kölcsönözhatték őket történelmük régi, ismeretlen szakaszában. (A türk *kagán* címet a sztyeppe előző urainak, a *zsuan-zsuan*oknak az uralkodói is használták.) Egy-egy törzsnév (népnév), mint az *oguz*, szintén lehet a törökben idegen eredetű, hasonló okokból; különben a *t'ie-lö*-k, akik között az ősciket keresik, a türkökkel ellenséges törzsek (törzsszövetségek): történelmük külön úton járt, még ha néha alattvalóként is kapcsolódtak a türkökéhez. Az iratokban fennmaradt nevek sem mutatnak szokásos kínai átírási formákat, és megfejtésük nem látszik könnyebbnek, mint például a korukbeli *zsuan-zsuan* kagánok neveinek magyarázata (amelyhez még a *zsuan-zsuan*ok nyelvét is jó volna ismerni). Mindenesetre a szogd írású *kisi* (*kíši*) szó – talán az első török „nyelvmélek” – megengedi egy török nyelvű népesség jelenlétét ezen a területen.

Az előzetes közlés főérvét az V. századi *Kao-cs'ang*-i temető népességének türk jellegéről –, tudniillik hogy azért nem tartoznak a *zsuan-zsuan*okhoz, mert azok nem török nyelvűek – csak látszólag gyengíti, hogy a kérdéses egyetlen török szó szogd írásban maradt fenn. A *zsuan-zsuan*ok kínai átírásban fennmaradt kevés nyelvi anyaga – főként nevek és címek – mindenesetre ellenállnak, hogy törökből magyarazzuk őket; és hajdan feltételezett „mongolos” nyelvi jellegükre is leginkább a *türk* név kínai átírásának állítólagos „mongolos” (-*t*) végződéséből következtettek. A *türk* név kínai *t'u-küe* átírása azonban jól magyarázható pusztán a kínai nyelv és átírási gyakorlata segítségével is. A legutóbbi magyarázat szerint pedig a kínai forma szogd közvetítésnek köszönhető; ezt a történeti háttér is lehetővé teszi, tudniillik az, hogy amikor a türkök diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatokat akartak létesíteni Kínával, a látogatásukat viszonzó kínai küldöttségben egy szogd követet (tolmácsot?) is feljegyeztek 545-ben.¹⁸

Ha figyelembe vesszük, hogy a türk birodalom első évtizedeiből, *Isparu* kagán uralma (581–587) idejéből is fennmaradt szogd írásos türk felirat (KLJASTORNIJ–LIVSIC 1971.); valamint azt, hogy már néhány évszázaddal korábban, talán az i. sz. II. évszázad végétől érkeztek szogdok Kínába s kezdtek ott le is települni (HARMATTA 1971., 1979.), akkor nem zárhatjuk ki, hogy a türköket Kínában szogdok közreműködésével ismerhették meg; és a diplomácia és kulturális közvetítés írott és szóbeli formáit egyaránt feltételezhetjük. A *kíši* szó szogd írásos formája valóban török népségre vall; de nem azért, mintha e népesség nyelvének okvetlenül különböznie kellett volna a

¹⁷A kagáni család tagjának a címe: herceg' (*Drevnyetyurkszkij szlovar* 1969. 547., *tegin* I.).

¹⁸PELLIOT a kínai *t'u-küe* átírást a *Türkü* „mongolos többes” visszaadásaként értelmezte, MARQUART rekonstrukciójára (*Turkut*) hivatkozva (PELLIOT 1915.); de a kínai *t'u-küe* átírásnak lehetséges más magyarázata is, a *türk* név mássalhangzó-torlódásának hajdani kínai átírási lehetőségeivel érvelve (PULLEYBLANK 1965.). A szogd közvetítésről mint a kulturális és történelmi kapcsolatok következményéről, a türk átírás esetében is, egy szogd *Turkit* (*Turkit vagy *Turkīd-ból: HARMATTA 1972. 272–273., ugyanott a szogd követ, *An No-p'an-t'o*, azaz *An Nāhidband* { *Nāx-band* } *Nāyband* nevérol). Szogd közvetítés vagy tolmácsolás előfordul a nyugati türkök bizánci diplomáciájában is (HARMATTA 1962. 148. stb.).

zsuan-zsuanok uralkodóitól – akik a V. sz. vége felé a terület uralkodói voltak –, hanem mert a *Kao-cs'ang* melletti sírok fatáblácskái ugyanarról a türk-szogd viszonyról tanúskodnak, amelyre a türkök történelmi színrelépése idején is tapasztalhatunk, mielőtt a *zsuan-zsuan* fennhatóság véget ért ezen a vidéken (551–552-ben).

A kínai feljegyzések szerint a türkök hatalomra jutásuk után is kapcsolatban maradtak *Kao-cs'anggal*: ez az „ország” egyik első hódításuk, amelynek a további történetében több türk származású királynővel vagy hercegnővel is találkozhatunk.¹⁹ A türk birodalom egy részénél fennmaradt archaikus temetési rítus pedig – néha az emberáldozat „humánus”, írott formájú helyettesítésével – uralkodói hagyományként élhetett tovább. Utódaik is megőrizhették az emlékét, legalább a XIII. sz. mongol hódításáig; a Dzsingisz temetéséről szóló legendák mindenesetre olyan következtetésekre is alkalmat adtak, amelyek szerint ez a temetéstípus „altaji szokásra” mutat.²⁰

A közép-ázsiai temetési rítusokban gyakran etnikai jellegzetességek is tükröződnek,²¹ már csak azért sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a „szkíta” temetéstípus a türköknél – a *hiung-nu* vezérek hagyományainak folytatásaképpen – a másvilág képzetét is rejti, vagyis azt a szándékot, hogy az elhunyt számára lehetőséget biztosítsanak a családi élet folytatására. A temetők a világ más részein is jelzik ezt, evilági rendet mutató elrendelkezésükkel;²² a török nyelvű népek között azonban még az a törekvés is megmaradt, hogy a másvilágra költöző találkozhasson ott a legközelebbi rokonaival és híveivel-szolgáival, így biztosítva a személyes lét halál utáni folytatását, legalább a rangos és tekintélyes férfiak, azaz az evilági sztyeppe urai számára.²³ Maguk a türkök igyekeztek más megoldást találni, például az özvegyek esetében, akiket az elhunyt öccse vagy a (másik asszonytól való) fia vett feleségül, amint az kiderül a rosszálló kínai feljegyzésekből;²⁴ egyes alattvalóik (és utódaik) között azonban például az volt a szokás, hogy az özvegyet továbbra is az elhunyt férj feleségének tekintették (s így magányosan kellett élnie).²⁵ A török népek archaikus szféráiban még a XVII–XVIII. században sem feledtek meg a hagyománytisztelet olyan végletes előírásairól, amelyek értelmében a hű feleség, barát és szolga önként követte urát a sírba,²⁶ hogy aztán az ő tetemük is tűz-

¹⁹Például 590-ben, vö. SS, 84. fej. (LIU 1958. 124.).

²⁰Dzsingisz kán temetésével kapcsolatban azonban PELLIOT emlékeztet arra, hogy ez a temetési típus ismert volt a régi Kínában is (PELLIOT 1963. 329.).

²¹GYJAKONOVA 1975., különösen V. fej.: 120–159. Ez a módszer nem vállalkozhat egyedülálló sírok, azaz készítőik etnikumának a meghatározására, de megállapíthat néhány megkülönböztető vonást, legalább orientáló célzattal.

²²Amint a honfoglalás kori magyar temetőkben egész nagycsaládok (ágazatok, nemzetségek) tetemeinek jól megkülönböztethető együttese lehetővé teszi, hogy a sír „fordított” világából következtethessünk az élők világára, LÁSZLÓ Gyula módszere alapján. (Egyébként az itt felismerhető szervezet is tükrözhet türk hatást és túlvilágképzetet is.)

²³A *hiung-nu* vagy türk temetkezésben a halottkísérő emberáldozat ebből a szempontból is különbözik például az emberáldozatok kínai típusú „humanizálásától”, amely tudniillik faragott figurák seregével helyettesíthette az áldozatokat, s társadalmi fényűzése megilletgetett akár egy nőt vagy gyermeket is. (Természetesen a temetéssel járó munkák és költségek a családi közösséget terhelték a sztyeppén csakúgy, mint Kínában, a személyes gyász kifejezésére is. Vö. 26. jegyzetünkkel.)

²⁴Ez volt a szokás még a türk uralkodóhoz adott kínai hercegnők esetében is, akik egymás után több kagán feleségei is lehettek (ECSEDY 1968. 163–164. 48. j.).

²⁵Kínai forrás említi ezt a *si-wei* törzsekről, amelyek változatos eredetűek ugyan, de némelyikük állítólag a „türkök szokásait követi” (TT, 200. fej., 52a. (2c.); THJ, III. köt., 96. fej., 1721.).

²⁶Szibéria török nyelvű népeinek nagyjából egyöntetű fogalmairól a halál utáni életet illetően, valamint az ezekkel is összefüggő temetkezési szokásokról: ALEKSZEJEV 1980. 163–176. (Összefoglalóan: 302–315.; annak a hagyománynak legalább az emlékeiről – a jakutok között –, hogy az előkelő férfiakkal együtt eltemették, s hamvasztásos temetés esetén már együtt is égették el feleségüket és szolgálkait: 186–189.).

ben veszítse el evilági formáit, a türk temetkezés általánosan elterjedt hagyományai szerint.

A feleség önfeláldozása s maga a hamvasztás is összefügghet más, például indiai eredetű temetkezési szokásokkal, a török népek még kevésbé ismert korszakából. Ez a komplex probléma azonban meghaladja a korai török (türk) történelem itt érintett kereteit.

* * *

A kínai forrásokban részletes leírásokat találunk a törökök hétköznapi és általános temetkezési szokásairól. Ezekből úgy látszik, hogy a leírt gyászszertartások általános érvényűek a törökök „országában”. Ha időnként mégis felmerül a kétség – hogy tudniillik nem temetkeznek-e földjükön másként is –, annak az az oka, hogy nem sikerült feltárni olyasféle sírt, amely teljes egészében megfelelné a kínai leírásoknak (SZAVINOV 1984. 34–35.); hogy bizonyos kínai feljegyzések másfajta temetési formára is utalnak a türk birodalom urainál; és hogy még magyarázatra szorulnak a földjükön talált, kőből vagy – ritkán – fából faragott szobrok (férfiábrázolások). A kínai forrásokban azonban, mint a következőkből kiderül, további információk is rejlenek, s még legismertebb passzusaik is új megvilágításban mutatja a párhuzamos szöveghelyek összehasonlító tanulsága.

A jól ismert alapszövegekből több fordítás készült, s fő vonalaikban egyet is érthetünk velük.²⁷ A türk temetkezés kínai leírásai nagyon hasonlóak, bár némely részletükben el is térnek egymástól; fordításaik azonban annyira igyekeznek összehangolni a szövegkülönbségeket, hogy úgy tűnhetne – és rendszerint úgy is vélik –, hogy egy és ugyanazon temetési szertartás különféle aspektusairól és különböző részleteiről van szó. Arra felfigyeltek ugyan, hogy a SS egyik passzusa nem szerepel a CS kérdéses szövegében (KIZLASZOV 1969. 37–39.), anélkül azonban, hogy az egész szöveget újrazvizsgálták volna. Pedig ez megkönnyítheti más passzusok értelmezését: például egy császári nyilatkozatot a türk temetkezési szokások állítólagos megváltozásáról.

A *T'ang*-dinasztia *T'ai-cung* császáráról (627–650) ugyanis nehezen magyarázható kijelentést jegyeznek fel *Cseng-kuan* uralkodási periódusa második évében (628). Eszerint a törökök, akiknél az a szokás, hogy elhamvasztják halottaikat, az utóbbi időben („mostanában”) sírdombokat emelnek s abba temetik őket, hátat fordítva apáik és nagyapáik (őseik) rendelkezéseinek, s ezzel megsértik a szellemeket (a jó és rossz szellemeket: *kui-sen*, démonokat és isteneket”).

Ez *Hie-li* kagán életrajzában olvasható,²⁸ holott őt elhamvasztották temetése előtt, ami az egész megjegyzést is kétségessé teszi. Annál is inkább, mert a császári rosszalás közvetlen közelében, a *Cseng-kuan* korszak 4. évében (630), amely csatákat, éhezést és betegséget hozott a Kína szomszédságában élő keleti törökök számára, azt olvassuk, hogy a Nagy Faltól délre halmokban álltak a száraz csontok, amikor császári parancsra áldozatot mutattak be (ételt, italt áldoztak kínai szokás szerint) a csataterén maradt halott törkökért. Azon kívül, hogy vajon mit tarthatunk a száradó csontok „nemzetiségének” felismerhetőségéről (több hadsereg és törzs elhagyott csataterén), meggondo-

²⁷BICSURIN 1950–1953. (Első kiadása: 1851-ben.); LIU 1958. és számos passzust magyaráztak mások is: JAWORSKI 1926., ITSZ 1968., T. POKORA (JISL 1960.) stb.

²⁸Csak a STS-ban: 215., *sang* fej., vö. LIU 1958. 193. (ahol kimaradt egy itt elhanyagolható passzus; egyébként ugyanitt sajtóhiba vagy más szöveghiba zavarja a *T'ang T'ai-cung* kijelentésére vonatkozó jegyzeteket – LIU 1958. 562. –, a türk temetkezési szokások összefoglalása kapcsán: LIU 1958. 464.). A császár megjegyzése nem található meg a STS krónika-fejezetében.

landó, hogy katasztrófa idejéről, azaz rendkívüli eseményről van szó (GUMILJOV 1967. 260–261.). S meg kell jegyeznünk, hogy mindkét állítást császári megnyilatkozásként idézik, vagyis a politikai szándék fontosabb bennük a tartalmi részletelnél. Erre vall tudós megfogalmazásuk is, amelyet klasszikus utalások tesznek még tiszteletre méltóbbá: Csou-kori (i. e. XI–III. sz.) krónikás passzus (628-ban) és filozófiai idézet (630-ban) ékesíti őket, voltaképpen rontva forrásértéküket. Különben a császár, szemrehányás-képpen, sírdomb (*mu*) emelését említi mint vétséget a türk hagyomány ellen; pedig – mint a kagán temetése mutatta – hamvasztás és sírhalom nem zárja ki egymást, s a kínai *mu* szónak és a vele jelölt „sírdomboknak” sajátos a története Kínán belül is (előbb halom nélküli sírt, majd sírdombot is jelentett, vö. ECSEDY 1982. 37. és 57. jegyzetek).

Mielőtt eldöntenénk, hogy történt-e ekkoriban változás a türkök temetkezési szokásaiban, azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a VII. sz. közepétől a türk uralkodók távolabb rendezték be az udvarukat a kínai fővárostól, mint birodalmuk első évszázadában. Ez a földrajzi és egyben diplomáciai távolság magyarázattal szolgálhat arra is, hogy miért nincsenek további kínai feljegyzések – egészen a 730-as évekig – a türk vezérek vagy előkelők temetéséről, amelyek ugyanis kellő fontosságú rendkívüli alkalmakat jelenthettek volna az újabb leírásra, a türkök általános temetési szokásainak „hivatatos”, már jóváhagyott összefoglalása után is.

A hanyatló VIII. sz. közepi türk birodalom vezérei azonban kínai mesterembereket kértek és kaptak, hogy sírpalotát építsenek, falaira az elhunyt tetteit festve és írva, amint arról értesülünk mind a türkök egykori felirataiból, mind a kínai feljegyzésekből.²⁹ S például Kül tegin 731-ben készült sírjáról szóló forrásszövegeinket a régészeti emlékek is segítenek értelmezni (JISL 1960., JAWORSKI 1926., KOTWICZ 261–266.).

Ez utóbbi sírban vagy sírpalotában tárgyunk szempontjából figyelemre méltó, hogy megtalálható benne az elhunyt szobormása vagy annak részlete, míg a teteme, illetve hamvai nem; azt alighanem másutt földelték el, rejtett helyen, hogy – a hagyomány előírása szerint – megóvják minden ártalomtól. Ez a temetés azonban, minthogy maga a holttest nincs is jelen, nem tartozhat a *hiung-nuknál* is szokásos archaikus temetkezési formához, amit – a fentiek értelmében – a türkök *A-si-na* vezérnemzetsége jól ismert egy évszázaddal korábban. Még csak nem is annak a szimbolikus formája – amit például az említett *Kao-cs'ang* környéki temetőben láttunk –, annak a jelzésére, hogy a rítus már elavult, ha nem is merült még feledésbe. A szobormaradványok a síron kívül és belül (vagy: a szimbolikus sírpítménynél), az elhunyt, valamint felesége és szolgálai, állatai stb. emlékeztétét őrizve (JISL 1960. 69. skk.; I, V: 2. t.): kínai típusú emléktemplomokra emlékeztetnek, amelyeket szintén félrecső helyeken szoktak felépíteni. *T'ang T'ai-cung* császár rosszallása is érthetőbb, ha arra vonatkozik, hogy a türkök kínai temetkezési hagyomány kölcsönzésére vagy legalább utánzására vetemedtek. Ennek a feltételezésnek legfeljebb az mondhatna ellent – első pillantásra –, hogy egy évszázad telt el a császári megjegyzés és Kül tegin kínai típusú emléktemplomának építése között.

A császár szavaiban kifejeződő tudós megvetés azonban nem okvetlenül egyidejű a feljegyzésében szereplő dátummal. Ha el akarjuk dönteni, hogy ismerték-e a türkök már a *T'ang*-kor (618–907) elején az emléktemplomos temetkezést, újra meg kell vizsgálnunk szokásaik összefoglaló leírását, amelyek szövege éppen ebből a korból maradt ránk. Nemrégiben figyeltek fel arra, hogy az elhunyt szobormásáról, amit sírja belsejé-

²⁹KTS 194. fej., vö. LIU 1958. 179.; STS 215. fej., *hia*. vö. LIU 1958. 228–229. A kínai kézművesek építette mauzóleumról Kül tegin feliratán: TEKIN 1968. 237/271.; KAKUK 1985. 36., 42–43.; és Bilge kagán feliratán: TEKIN 1968. 247. (281.). (Bilge 734-ben halt meg.) L. még C'EN 1958. 827. (877.) skk.; C'EN 1958. 840. (908.)

ben vagy közelében helyeztek el, a CS-ban nincs szó, csak a SS említi (KIZLASZOV 1960. 37–39., ITSZ 1968. alapján); mivel azonban mindkét történelmi munka a 630–650-es években kapta meg végső formáját (1., 2. jegyzetünkben), a szövegkülönbség első látásra nem értelmezhető. Még kevésbé, ha meggondoljuk, hogy akkor már régóta ismeretesek a sztyeppén azok a kőszobrok (a szovjet régészet *kamennaja babái*), amelyekről feltételezik: fontos személyiségeket (férfiösoket) ábrázolnak.

A türk temetkezési szokások kínai leírásainak összevont összehasonlítása látott célszerűnek. Négyet őriznek az egykorú, tehát a T'ang-kor elején készült történeti munkák: a *Csou-su* (CS), *Szui-su* (SS) és *Pei-si* (PS) című dinasztikus történetírók,³⁰ és a kínai enciklopédiák példája, a *T'ung-tien* (TT). A PS szövegét más forrásokból állították össze, s ezért – noha köztudomású szövegromlásai is rontják a hitelét –, megjegyzendő, hogy a türk temetkezés leírásakor nagyrészt a SS, egyes részleteiben pedig a CS szövegét tartalmazza, tehát közvetve a többi szöveg felépítését, azaz a rituselemek ismert sorrendjét erősíti meg. A TT szövege rövidebb, mint a dinasztikus történetíróké; a CS szövegével egybevetve kiderül, hogy ez utóbbihoz képest egyetlen új elemet (írásjegyet) sem tartalmaz a TT kérdéses része (amelynek a szövegét 801 táján állították össze, vö. BALÁZS 1962. 90.). Csak néhány „felesleges” írásjegy maradt ki a másolás (diktálás?) során, közvetve a CS információit erősítve; úgyhogy a továbbiakban figyelmen kívül hagyhatjuk (a TT türk fejezeteinek számos más részletéhez hasonlóan).

A türk temetkezés másik három leírása nem egyszerűen szövegvariáns vagy ugyanannak a szertartásnak más-más szövegezésű elbeszélése. Voltaképpen csak a két önálló szöveget, a CS és SS leírását érdemes közelebről szemügyre vennünk. Magyar fordításuk („irodalmi” szövegsimítások helyett arra törekedve, hogy a kínai szövegben azonos módon kifejezett részleteknek azonos vagy hasonló kifejezések feleljenek meg): *Csou-su*, 50. fej. (Vö. LIU 1958. 9.):

„Halálesetkor a holttestet kiterítik a sátorban; a fiúk-unokák és minden rokon férfi és nő birkát–lovat vág, s a sátor előtt felsorakozva (vagy: felsorakoztatva) feláldozzák őket. A sátor körül kétszer futtatják a lova(ka)t, s mikor a sátor bejáratához érnek, késsel megsebzik arcukat és sírva fakadnak; vérük–könnyük együtt ömlik. Így tesznek hét ízben, s csak akkor hagynak fel vele. Majd egy kijelölt napon fogják az elhunyt háta-lova(i)t, az általa viselt ruhákat s használati tárgyait, és a holttesttel együtt valamennyit elhamvasztják. Összegyűjtik a hamut, s a (megfelelő) időre várnak, hogy eltemessék. A tavasszal és nyáron elhunytal a fű-fa (-levél) sárgultáig–hullásáig várnak; az ősszel–télen elhunytal a virágok–levelek nyílásáig–zöldüléséig várnak, s csak akkor kezdenek gödröt ásni, hogy eltemessék. A temetés napján a rokonok áldozatra gyülekeznek, majd lova(ka)t futtatnak, arcukat metszik, mint korábban, a halotti szertartás alkalmával. A temetés elérkezvén, a sírhelyre köve(ke)t állítanak és szálfát tűznek; követ annyit, amennyi az elhunyt egész életében megölt emberek fejének száma; a feláldozott birkák, lovak fejét pedig mind a szálfákra függesztik. E napon a férfiak–nők egyaránt pompás ruhát–ékszert öltenek, összegyűlnek a temetés helyén.” *Szui-su*, 84. fej. (vö. LIU 1958. 42.):

„Ha halottjuk van, a holttestet kiterítik a sátorban; a háznéből és rokonságból sokan marhát–lovat vágnak, hogy feláldozzák őket. Kiáltozva–jajveszékkel körüljárják a sátrat, késsel sebet ejtenek az arcukon és zokognak, hogy vérük–könnyük egybefolyik, hét ízben, s csak akkor hagynak fel vele. Ekkor egy kijelölt napon a holttestet lóra teszik, elhamvasztják, s a hamut összeszedik, hogy eltemessék. Fával jelzik a sírhelyet, ott házat állítanak, s lerajzolják–lefestik az elhunyt alakját–viseletét; valamint egész életében tanúsított vitészetét. Ha embert ölt, egy-egy követ állítanak (mindegyikért), némelyik (sírra) még százat-zretet is . . . .”

³⁰A fordításait – BIC SURIN 1950–1953. és LIU 1958 értelmezéseinek kívül – 1. FRANKEL 1957. 156–170.

A két szöveg párhuzamos szerkezetű, s összehasonlításukkor szembevetendő, hogy a különbség az elhunyt művészi ábrázolására vonatkozik.³¹ A halott: férfi és harcos, akit gyermekei és rokonsága gyászol, tehát nemzetségtől is; és – a forrás itt nem idézett folytatásából ítélve, amely szerint a tor alkalom a házasulandó fiatalok ismerkedésére is – más nemzetségek is tisztelettel övezik. Alighanem csak a sztyepei hierarchia ilyen kiemelkedő személyiségének lehetett joga az összes előírásokat érvényesítő, díszes temetésre. A szertartás egyes mozzanatai olyan egyértelműen illeszkednek egymásba – a passzusok egy-egy írásjeggyel rövidebb vagy hosszabb szövege ellenére –, hogy úgy tűnik, egyetlen információ írásba foglalása, amelynek rövidebb, eredeti formája a *Csou-suban* maradt fenn. Az a részlet pedig (SS), amely az elhunyt életének az ábrázolásáról szól, betoldás lehet: vagy a *Csou-dinasztia* végét (581) követő időkből vagy a Szui-korból (581/589–617); esetleg a Szui-ház történetének a megírása, azaz a 618-at követő évtizedek idejéből.

A betoldásnak tartható passzus (SS, 84. fej.: 832a.), amelynek értelmében – miután a hamvakat elföldelték és fára (oszlopra) függesztik az áldozati maradványokat vagy jelzésüket (CS), ezzel megjelölve a sírhelyet (SS) – „házat állítanak s lerajzolják-lefestik az elhunyt alakját-viseletét, valamint egész életében tanúsított vitézségét”, szövegezésében is hasonlít Kül tegin 731–732. évi temetésének leírásához.³² Ekkor ugyanis emlékkövet állítottak a türk vezérnek – feliratot vésvé rá –, majd pedig emléktemplomot, kőből faragott szobrokkal, a falakra csatái jeleneteit festve.³³ Ez a feljegyzés azonban már csak azért sem lehet a betoldás forrása, mert a SS (és nyomán PS) szövege csaknem egy évszázaddal korábban készült el, mint Kül tegin síremléke; inkább a VIII. században készült feljegyzések használhattak fel egy száz évvel korábbi formulát (s ez került a T'ang-ház történetét tárgyaló KTS és STS szövegébe a X., ill. XI. században).

Mindez új megvilágításban mutatja a türk temetkezési szokások változásának 628. évi császári rosszallását. *T'ang T'ai-cung*, akinek ezt a feljegyzések tulajdonítják, ezzel magyarázza, hogy a Nagy Faltól délre rivalizáló két türk szövetségese közül miért *T'u-lit* támogatja, s miért fordul *Hie-li* kagán ellen. Az elítélő megjegyzés, melyet évezredes krónikapasszus tesz nyomatékosabbá, kínai terminusait („sír/domb”) tekintve sem egyértelmű: s nem is magától értetődő, hogy felrója egy „barbár” vétségét a belső türk patriarchális morál ellen. A sértődöttség kifejezése érthetőbb, ha az új szokás Kínából ered, ahol nem is akárkinek emeltek szobrokkal-képekkel díszített emléktemplomot. (S még egy évszázad múltán is kínai mesterekre volt szükség az építéshez és díszítéshez: Kül tegin halálakor, a STS szerint.) A Kína szomszédságában és Kínán belül harcoló és legeltető türkök megismerhették és eltanulhatták a kínai szokásokat: a temetéssel kapcsolatosakat is, és meglehet, hogy már a VII. században sem átalították ilyen idegen formákkal adni meg egyes vezéreiknek a végtisztességet.

Következtetéseinket megerősítik az elmúlt évek kínai régészetének eredményei. Senszi tartományban – ahol a T'ang-ház fővárosa, Cs'angan állt – kőből épült „sírpalotát” tártak fel, faragványokkal és falfestményekkel díszítve. Mint a kínai nyelvű, terjedelmes sírfeliratból kiderül, egy türk származású kínai generálist, *A-si-na Csungot* temették oda (aki e szerint a türkök vezérnemzetségének neve mellé kínai személynévet

³¹A temetés egyes variánsainak részletezését, a kérdéses passzusok forrásának megjelölését, l. ECSEDEY 1984. 280.

³²A STS szerint a *K'ai-jüan*-kor 19. évében (731.), azaz Kül tegin halálának évében, s lehet is, hogy akkor kezdték építeni a síremléket; a KTS ezt a 20. évben említi (732.). Az eltérésekről és háttéréről: LIU 1958. 620., 994. j.

³³KTS 194. fej., *sang*: 1443b., vö. LIU 1958. 179.; STS 215. *hia*: 1505a., vö. LIU 1958. 228(–229).

kapott) a VII. sz. közepe táján.³⁴ Még kiderítendő, hogy milyen rokoni viszonyban állhatott a türk kagáni családdal, de arra jó példa, hogy a türkök előkelői is hátat fordíthattak akkoriban őseik hagyományának, hogy kínai alattvalókká váljanak életükben és holtukban is, s erre bizonyára rosszállással figyeltek fel Kína hagyományának és tekintélyének irástudó őrzői.

* * *

A türkök temetkezési szokásai tehát korántsem voltak annyira egységesek, mint vélni szokták. A kínai feljegyzések megőrizték annak az archaikus halotti rítusnak a nyomait is – halottkísérő emberáldozattal járó temetésformát, az evilági élet halál utáni folytatására utalva –, amely az *A-si-na* ágon és Kocsó (*Kao-cs'ang*) területén át egészen a *hiung-nu*-kig vezethető vissza; a türk birodalom alattvalóinak, talán csak a vezetőinek egy rétege őrizte ezt a kulturális örökséget. A másik eltérés – az általános türk temetkezési előírásoktól – Kína „oltalmára” és kulturális hatására vall, mindenekelőtt a kínai szomszédságban élő és Kína politikai befolyásától sem mentes keleti türköknél. Ez utóbbi temetési forma – előkelők számára – kínai típusú, szobrokkal-festményekkel, esetleg feliratokkal díszített sírpalota (emléktemplom) építését jelentette, amit természetesen még más szertartások is kísérhettek Kína és a sztyeppe politikai és kulturális határvidékén.

A kínai feljegyzések fenti elemzéséből közvetve az is kiderül, hogy – sajnos – Kína forrásanyagában semmiképpen sem találhatunk magyarázatot a türk kultúra területén készült szobrok mindegyikére. Hasznosnak bizonyultak ugyan a kínai feljegyzések a VIII. századi régészeti leletek esetében (pl. JAWORSKI 1926., JISL 1960., GRACS 1955. 426. stb.), de nem indokolt az a szokásos módszer, hogy ha új szokás, mondjuk sírpalota és szoborkészítés nyomára bukkanunk valamely kínai forrásban, akkor beillesztjük az eddig ismert szokások mozaikjába, és kiterjesztjük a türkök teljes korszakára és területére.³⁵ A gyásszal kapcsolatos szobrok ábrázolhatják az elhunyt személyeket is – a kínai feljegyzések szerint, de talán kínai hatásra –, főként azonban akkor, ha készítőit Kínához fűzik szoros kapcsolatok; az e korszakot megelőző sztyeppei szobor-emlékek pedig, ha egyáltalán kapcsolatosak a türkökkel, más összefüggés alapján magyarázandók. (Az a belső és eredeti türk eljárás, hogy a legyőzött ellenséget mintázzák meg, annyira kívül esik a kínaiak látókörén, hogy mindeddig nincs nyoma a kínai feljegyzésekben.)

Az a szokás, hogy szobrot állítsanak az elhunytak emlékére, lehet a türk kulturális örökség része a türkök különféle alattvalóinál is, de nem okvetlenül kellett összekapcsolódnia a régi türk gyászszertartások más elemeivel. Az óvatosság indokolt, mindezekelőtt a türkök „kínai típusú” reprezentatív temetkezése esetén, amikor a kínai feljegyzésekben említés sincs hamvasztásról vagy elföldelésről; a hamvasztás szokása ilyen esetekben nem zárható ki –, hiszen a hamvakat másutt is eltemethették –, még ha nem

³⁴*T'ang A-si-na* 1977.; a türk vezérről.; KTS, 109. fej. – STS, 110. fej., vö. C'EN 1958. 777–787.

³⁵Ezt figyelhetjük meg például JAWORSKI kitérő cikkében és sok újabb régészeti munkában is.

is jegyezték fel a kínaiak.³⁶ (Az állítólagos „hagyományellenes” türk temetkezésre vonatkozó utalások, mint látjuk, nem okvetlenül ellentétesek az előírásos, hamvasztásos temetéssel.)

Természetesen mind a „szabályos”, mind a „szabálytalan” türk temetkezési szokásokat magukévé tehettek a türkök alattvalói is³⁷, akik azonban éppenséggel más temetkezési szokásokat is követhettek, a türk birodalom keretein belül is. A temetési szokások egyáltalán nem „kötelező” és döntő komponensei a türkök „országának”, bár fontos szerepet játszhattak a korszak etnikus jellegű történelmi folyamataiban.

IRODALOM

Acta Orient. Hung.

Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae Budapest

ALEKSZEJEV, N. A.

1980 *Rannie formi religiji tyurkojzicsnih narodov Szibiri*. Novoszibirszk

BALÁZS, Etienne

1962 *L'histoire comme guide de la pratique bureaucratique (Les monographies, les encyclopédies, les recueils de statuts)*. In: *Historians of China and Japan*, by W. G. BEASLEY and E. G. PULLEYBLANK. *Historical Writing on the Peoples of Asia*. London, 1961. (Reprinted 1962.)

BICSURIN, N. Ja.

1950–1953 *Szobranyije szvegyenyijő narodah, obitavsih v szrednyej Aziji v drevnyije vremena*. I–III. Moszkva–Leningrád

C'EN Csung-mien

1958 *T'u-küe ci-si*. Csung-hua su-kü. Peking

CFJK

Wang K'in-zso stb.: *C'ö-du jüan-kui*. I–XII. Csung-hua su-kü. Peking

CHAVANNES, Edouard

1900 *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux. Recueillis et commentée, suivi de Notes additionnelles* (St. Pétersburg). Librairie d'Amérique et d'Orient, Adrien Maisonneuve. Paris

CLAUSON, Sir Gerard

1972 *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford

CS – Ling-hu Tö-fen

1958 *Csou-su*. Szo-jin po-na-pen er-si-sze si IX. Sang-wu jin-su-kuan. Peking

Drevnyetyurkszkij szlovar

1969 Leningrád

GYJAKONOVA, V. P.

1975 *Pogrebalnij obrjad tvincev kak isztoriko-etnograficeszkij isztocsnjik*. Leningrád

ECSEDY Ildikó

1968 *Kereskedelem és háború a VI. századi türk–kínai kapcsolatokban*. ECSEDY 1979c 78–164.

1972 *Törzs és törzsi társadalom a VI. századi türk birodalomban*. ECSEDY 1979c 165–197.

1974 *Földművesek és barbárok a régi Kínában*. ECSEDY 1979c 5–35.

³⁶Például a *kie-ku* népnél, amelyet a türkök ellenfelei és alattvalói között említenek a kínai források – majd pedig a kirgizek őseként –, az a szokás, hogy a gyászszertartás alkalmával újra meg újra („háromszor”) panaszos jajszót hallatnak (anélkül, hogy arcukat metszenék a gyász jeléül), elhamvasztják halottaik temét, aztán a csontmaradványokat összegyűjtik, hogy a következő évben temessék el őket, sírdombot emelve föléjük: TT (tehát 801 előtt, a kirgiz uralom kezdeténél négy évtizeddel korábban), 200. fejt. 52b2. Az arcukon is sebeket ejtenek a THJ 100. fejezete szerint: 1784 o.

³⁷Például a „magas kocsis” *kao-cs'ö* népnél – amelyet azonosítanak a türkök által legyőzött *i'ie-lő* törzsekkel – sírgödöröt ásnak és a halottakat ülő pozícióban helyezik el benne (hozzátehetjük: hamvasztás nélkül), körbelovagolva a nyitott sírt százszor meg százszor, miközben összegyűlik körülötte férfi és nő, felnőtt és fiatal egyaránt (TT, 197. fejt.: 45b1). A kérdéses népnél azonban nem biztos, hogy ez volt az egyetlen temetkezési mód, vagy legalábbis nem az egész történelmük folyamán stb.

- 1975 *Törzs és birodalom, törzs és társadalom a türk korban*. Ethnographia LXXXVI. 91–103. (ECSEDY 1979c 198–216.)
- 1979a *A problem of interpretation of the early Chinese sources on Barbarians*, In: Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia (Collection of the Sources for the History of Pre-Islamic Central Asia. Edited by J. HARMATTA, Union Académique Internationale); 271–272. Budapest
- 1979b *Nyugati türkök Észak-Kínában a VII. század közepén*. Antik Tanulmányok XXVI. 247–256.
- 1979c *Nomádok és kereskedők Kína határain*. Körösi Csoma Kiskönyvtár 16. Budapest
- 1980 *A contribution to the history of Karluks in the Tang period*. Acta Orient. Hung. XXXIV. 23–37.
- 1982 *The Oriental Background to the Hungarian Tradition about 'Attila's Tomb'*. Acta Orient. Hung. XXXVI. 129–153.
- 1984 *Ancient Turk (Tu-chüen) burial customs*. Acta Orient. Hung. XXXVIII. 263–287.
- 1988 *„Rabszolgaság” a türk vezérek temetkezési szokásaiban?* Antik Tanulmányok (elő-készületben).
- ESIN, Emel
1980 *A History of Pre-Islamic and Early-Islamic Turkish Culture*. Supplement to the Handbook of Turkish Culture. Series II. Volume 1/b, Istanbul
- FRANKE, Otto
1930–1952 *Geschichte des chinesischen Reiches*. Eine Darstellung seiner Entstehung, seines Wesens und seiner Entwicklung bis zur neuesten Zeit, I–V. Berlin–Leipzig
- FRANKEL, Hans H.
1957 *Catalogue of Translations from the Chinese Dynastic Histories for the Period 220–960*. East Asia Studies, Institute of International Studies, University of California. Chinese Dynastic Histories Translations, Supplement No. 1. California
- GABAIN, A. v.
1973 *Das Leben im Uigurischen Königreich von Qočo (850–1250)* Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 6. Wiesbaden
- GRACS, A. D.
1955 *Kamennije izvajanyija Zapadnoj Tuvi (K voproszu o pogrebalnom rituale tugju)*. Szbornyik Muzeja Arheologiji i Etnografiji XVI. 401–431.
1961 *Drevnyetyurkszkije izvajanyija Tuvi*. Po materijalam issledovanyij 1953–1960 gg. Moszkva
1966 *Hronologiceszkije i etno-kulturnije granyici drevnyetyurkszkovo vremeni*, Tyurkologiceszkij szbornyik. K sesztyigyeszjatyiletyiju A. N. KONONOVA, 188–193. Moszkva
- GUMILJOV, L. N.
1959 *Altajszkaja vetv tyurok-tugju*. Szovjetszkaja arheologija 1959. 1. 105–114.
1967 *Drevnyije tyurki*. Moszkva
- HARMATTA János
1962 *Byzantinoturcica*. Acta Antiqua Ac. Sc. Hung. 10. 131–150.
1971 *Eine neue Quelle zur Geschichte der Seidenstrasse*. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1971. II. 135–143.
1972 *Irano-Turcica*. Acta Orient. Hung. XXV. 1–3. 263–273.
1979 *Sogdian Sources for the History of Pre-Islamic Central Asia*. In: Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia. Ed. by J. HARMATTA: Collection of the Sources for the History of Pre-Islamic Central Asia. Union Académique Internationale. 153–165. Budapest
- ITSZ, R. F.
1958 *O kamennih izvajanyijah o Szinycjanye*. Szovjetszkaja Etnografija 1958. 2.
- JAWORSKI, J.
1926 *Quelques remarques sur les coutumes funéraires turques d'après les sources chinoises*. Rocznik Orientalistyczny. 255–261.; Remarques complémentaires: W. KOTWICZ: 261–266.
- JISL, Lumír
1960 *Vorbericht über die archäologische Erforschung des Kül-tegin-Denkmal durch die tschechoslowakisch-mongolische Expedition des Jahres 1958*. Mit 10 Abbildungen (Taf. I–V.). Ural-Altäische Jahrbücher XXXII. 1–2. 65–77. I–VI. t.
- KAKUK Zsuzsa
1985 *Örök kőbe vésve. A régi török népek irodalmának kistükre a VII-tól a XV. századig*. Budapest

- KIZLASZOV, L. R.
1969 *Isztorija Tuvi v szrednyije veka*. Moszkva
- KIJASTORNIJ, SZ. G.–LIVSIC, V. A.
1971 *The Sogdian Inscription of Bugut revised*. Acta Orient. Hung. XXVI. 1. 69–102.
- KTS
1958 Liu Hü stb.: *Kiu T'ang-su*. Szo-jin po-na-pen er-si-sze si XII. Sang-wu jin-su-kuan. Peking
- K'U-ER-PAN, Wai-li
1981 *Turfáni ásatásoknál előkerült régi türk (t'u-küe) nyelvű fatáblácskák az i. sz. V. századból*. Wen-wu 1981. 1. 63–64 (kínaiul).
- LIU Mau-tsaid
1958 *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)* I–II. Wiesbaden
- MU, Sun-jing
1978 *A Briet [tkp. Brief] Report of the Excavation of the Ancient Cemetery at Halahezhuo, Sinkiang*. Wen-wu 1978. 6. 1–14., 9. t. (p. 17 előtt)
- PELLIOT, Paul
1911 *Kao-tch'ang, Qoço, Houo-tcheou et Qara-khodja, avec une note additionnelle de R. Gauthiot*. Journal Asiatique I. 579–603.
1915 *L'origine de T'ou-kiue, nom chinois des Turcs*. T'oung Pao 16. 687–689.
1929 *Neuf notes sur des questions d'Asia Centrale*. T'oung Pao XXVI. 201–266.
1963 *Notes on Marco Polo II*. Ouvrage posthume publié sous les auspices de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres et avec le concours du Centre national de la Recherche scientifique. Librairie Adrien-Maisonneuve. Paris
- PS
1958 Li Jen-sou: *Pei-si*. Szo-jin po-na-pen er-si-sze si IX. Sang-wu jin-su-kuan. Peking
- PULLEYBLANK, E. G.
1965 *The Chinese name for the Turks*. Journal of the Asian and Oriental Society LXXXV. 121–125.
- SI-ki
1958 Sze-ma C'ien: *Si-ki*. Szo-jin po-na-pen er-si-sze si I. Sang-wu jin-su-kuan. Peking
- SS
1958 Wei Cseng: *Cs'ang-szun Wu-ki: Szui-su*. Szo-jin po-na-pen er-si-sze si IX. Peking
- STS
1958 Ou-jang Szin *T'ang-su*. Szo-jin po-na-pen er-si-sze si XIII. Sang-wu jin-su-kuan. Peking
- SZAVINOV, D. T.
1984 *Narodi Juzsnoj Szibiri v drevnyetyurkszkuju epohu*. Izdatyelsztvo Unyiverszityeta, Leningrád
- T'ANG, A-si-na
1977 „Rövid beszámoló a T'ang-kori A-si-na Csung sírjának feltárásáról.” K'ao-ku 1977. 2. 132–138(+ 80) (kínaiul).
- T'ANG, Cs'ang-zsu
1978 *The Prefectural and Administrative System of Kao-chang as Seen from the T'ang [tkp. Liang] Dynasty Documents Unearthed in Turfan, Sinkiang*. Wen-wu 1978. 6. 15–21. (kínaiul).
- TEKIN, Talat
1968 *A Grammar of Orkhon Turkic*. Indiana University. Bloomington – The Hague
- THJ
1957² Wang P'u stb.: *T'ang-hui-jao*, I–III. *Csung-hua su-kü*. Peking
- TT
1901 Tu Ju: *T'ung-tien*. Kiu-t'ung c'üan-su. Kuan-wu-csai
- TRIFONOV, Ju. J.
1973 *Ob etnyicseszkom prinadlezsnosztji pogrebenij sz konyom drevnyetyurkszkovo vremenji (V szvjazi sz voproszom o sztruktüre pogrebalnovo abrjada tyurkov-tugju.) Tyurkologicseszki szbornyik* 1972. 351–374. Moszkva

Ildikó Ecsedy

TURK BURIAL CUSTOMS
(ON THE BASIS OF CHINESE SOURCES)

(Abstract)

The Chinese sources describe in detail the ceremony of the usual cremation burial in the Turk Empire (overthrown between 742 and 744). However, the burial customs of the Turks were by far not so uniform as it is usually inferred from these sources. The Chinese records have preserved the traces of an archaic burial rite, too: namely the burial with human sacrifice to accompany the dead, as a reference to the continuation of worldly life after death. This burial rite can be traced back through the *A-shi-na* people and the region of Kocho (*Kao-ch'ang*) right to the *hiung-nu-s*. This cultural trait was preserved by some subjects of the Turk Empire, but perhaps only by the leaders. Another different burial rite refers to the cultural impact, to the 'protection' of China, and can be found mainly among the Eastern Turks living in the vicinity of China and under Chinese political influence. In the case of this latter burial form a Chinese-type burial palace (memorial temple), decorated with statues and murals and occasionally inscriptions, was erected for the high-born. The adoption of these structures may have been accompanied by other ceremonies along the border of China and the steppe.

Benyovszky Móric madagaszkári „királysága” az újabb kutatások tükrében

*Észrevételek a Benyovszky-irodalomról
a gróf halálának kétszázadik évfordulóján*

„... az egyes korok igényei szerint és sajátos légkörében átalakult, szinte ‚néphitté’ (félleg-meddig a folklór alkotórészévé) lett Benyovszky figurája.” (SZIKLAY L.)¹

„Fanjakana ny Barona, samy manao izay tiany hataony.” – „A Báró királyságában mindenki azt csinál, amit akar.” (Malgas közmondás az Antongil-öböl környékéről.)²

I. A két évszázados BENYOVSZKY-irodalomra igen jellemző az a sajátos el-
lentét, amely a gróf személyének és életútjának rendkívül széles körű ismertsége –
mondhatni népszerűsége – s ezzel természetes összefüggésben a BENYOVSZKYval fog-
lalkozó írott anyag terjedelmessége, illetve ezen irodalom tudományos nivójának nagy-
fokú egyenetlensége, néhány ponton kifejezett gyengesége között mutatkozik.

BENYOVSZKY ismertsége, amely köztudottan nem korlátozódik Magyar-
országra és Lengyelországra, vagyis arra a két országra, ahol sok évtizeden át „osztot-
kodtak” a gróf nemzeti hovatartozásán, hanem konstatalható a német és a francia nyelv-
területen is, az *Emlékiratok* első megjelenésével, 1790-nel kezteződött. A meglehető-
sen nagy példányszámban kinyomtatott és terjesztett NICHOLSON-féle angol fordítást³
felhasználva, BENYOVSZKY memoárjait másfél évtized alatt tucatnyiszor adják ki
Európában. Berlinben már 1790-ben, az angol kiadás évében megjelenik az első német
nyelvű változat, amelyet a következő esztendőkből további hét kiadás követ különböző
német városokban. Egy évvel később, 1791-ben, Párizsban az angol fordítás visszafor-
dításával készül el a francia nyelvű kiadás, ami minden valószínűség szerint arra utal,
hogy az angol fordítással egy időben, 1790-ben, ugyancsak W. NICHOLSON által gon-
dozott és kiadott, a francia nyelvű kézirat szövegét tartalmazó londoni kiadás nem ke-
rül forgalomba Európában (miközben tudjuk, hogy az angol változatot ekkortájt pl.
Bécsben 36 forintért árusítják⁴). Az 1791-es visszafordított francia szöveg szolgál alapul
néhány évvel később a lengyel fordításhoz, amely három egymást követő kiadást ér
meg. 1791-ben holland és svéd fordítás is napvilágot lát, majd 1808-ban szlovákul is
megjelenik BENYOVSZKY műve. Magyar nyelvű fordítás közreadásáról is szó van már
1790-ben, amelyhez hirdetés útján előfizetőket is toboroznak⁵, ez azonban végül is meg-
hiúsul, és majd csak – mint közismert – JÓKAI Mór lesz az, aki közel százéves késéssel,
1888-ban megjelenteti az *Emlékiratok* magyar nyelvű változatát.

¹SZIKLAY L. 1967. 111.

²VACHER, P. 1970. 158.

³Az *Emlékiratok* különböző kiadásainak lajstromát ld. JÓKAI M. 1967. I. 470–472.

⁴JÓKAI M. 1967. I. 463–464.

⁵JÓKAI M. 1967. I. 464.

BENYOVSZKY írásműve tehát a XVIII. század utolsó és a XIX. század első évtizedében *bestseller* Európa számos országában, s a BENYOVSZKY-történetre a szépirodák is hamar reagálnak: már 1792-ben kiadják August KOTZEBUE ötfelvonásos szomorújátékát, egy esztendő múlva pedig elkészül GVADÁNYI József elbeszélő költeménye. A XIX. század folyamán és századunk első felében azután több tucat különféle műfajú – zömében közepes vagy inkább gyenge színvonalú – irodalmi és zenemű születik a gróf életútjáról német, francia, angol, orosz, szlovák, főként pedig lengyel és magyar nyelven. A második világháború utáni évtizedekben ugyan már jóval kisebb az érdeklődés BENYOVSZKY élettörténete iránt, mindazonáltal a modern médiák is kiveszik részüket a legenda terjesztéséből: több rádiójáték, sőt J. NIZNÁNSKÝ regénye nyomán tévéfilmsorozat is készül BENYOVSZKY-ról.⁶

E helyütt nem térek ki arra, mi az oka a BENYOVSZKY-téma népszerűségének a szépirodalomban⁷. Csupán egyetlen, ez idáig elhanyagolt szempontra hívnám fel a figyelmet az *Emlékiratok* korabeli, XVIII. század végi fogadtatásával kapcsolatban.

A BENYOVSZKYt ostorozók és felmagasztalók közt valójában alig mutatkozik különbség abban, hogy a gróf személyét és memoárjait a korabeli európai realitásoktól nagyvonalúan „elvonatkoztatva” merőben történelmietlenül szemlélik és értékelik. Ez természetesen anakronisztikus nézeteket eredményez: BENYOVSZKYn és művén vagy későbbi korok írói, közéleti normáit, értékeit kérik számon, vagy éppen ellenkezőleg, efféle értékeket magyaráznak bele kritikátlanul BENYOVSZKY élettörténetébe. Emiatt jelenik meg a gróf hol érdemi elbírálásra méltatlan, „betegesen hazudozó és nagyzó kalandor” gyanánt, hol pedig úgy, mint „felvilágosult gyarmatosító”, korát megelőző „antikolonialista szabadsághős” stb. A BENYOVSZKY-irodalom tudományos nivójára meglehetősen jellemző, hogy ez ideig nem akadt szerző, aki a gróf emlékiratait abban a műfaji környezetben vette volna szemügyre, amelybe valójában tartozik, azaz a XVIII. század hatalmas utazási irodalmában.

Ismeretes ezen irodalom rendkívüli művelődés- és esztétörténeti jelentősége, amelyre mindenekelőtt azáltal tett szert, hogy az európai és az Európán kívüli kultúrák közötti találkozás közvetítésével s ennek révén az európai fejlődés ellentmondásainak felismertetésével hozzájárult a felvilágosodás eszmerendszerének kifermődéséhez.

Urs BITTERLI, aki *Vadak' és 'civilizáltak'* c. monográfiájában mélyrehatóan elemzi az európai–tengerentúli érintkezés XV–XIX. századi szellem- és kultúrtörténetét, rendszeres műfaji csoportosítást ad a korszak utazási irodalmáról.⁸ Ennek során példák sokaságán mutatja be az Európán kívüli világról szerzett ismeretek feldolgozó művek nagyfokú heterogenitását. Az utazási irodalom egyszerre, folyamatos átmenetben foglalt magában pótolhatatlan forrásértékű, a modern néprajzi terepmunkát megelőlegező műveket csakúgy, mint a szerző ízlése és a megcélzott olvasóközönség igényei szerint többé vagy kevésbé kiszínezett úti beszámolókat, ezekből összeállított kompilációkat, teljesen fiktív „útleírásokat”, robinzonádokat és utópiákat. E műfaji környezetben a mai kritériumok szerinti tudományos hitelesség követelménye nemigen merülhetett fel – vagy legalábbis alárendelt szempont lehetett –, miközben az utazások alkalmával megélt események, kalandok kikerekítése, túlrajzolása – mármint, ha a szerző egyáltalában rendelkezett bármínő utazási tapasztalattal – teljesen szokványos eljárásnak számított.

⁶JÓKAI M. 1967. I. 497–507.; JANKÓ J. 1891. 720–723.

⁷Ld. erről RADÓ Gy. jegyzeteit: JÓKAI M. 1967. I.; a lengyel és a magyar vonatkozásokhoz pedig vö. SIEROSZEWSKI, A. 1969.

⁸BITTERLI, U. 1982. 27–42., 307–347., 476–535.

BENYOVSZKY emlékiratai, túl azon, hogy – mint másutt már említettem⁹ – felettből *céltudatos* módon kerültek megírásra, nyilvánvalóan egy sor ilyen túlzást, kitalálást, hamisítást tartalmaznak. Ez azonban a korabeli írói normák szerint aligha minősült elítélendőnek. Igen szemléletes ezzel kapcsolatban François de CHATEAUBRIAND-nak, a romantika hírneves előfutárának az esete. CHATEAUBRIAND *Utazás Amerikában* című, 1792-ben megjelent útleírását, amely javarészt valós úti élményeken alapult, jó adag valótlanossággal is megtoldotta: olyan vidékekről mesélte el „saját” tapasztalatait, élményeit, amelyeket bizonyíthatóan soha nem látott.¹⁰ Ide kívánczok egy másik – szintén BITTERLI által említett – példa is: a svájci kultúrtörténész szerint ROUSSEAU-nak egyik főműve, *Az emberek közti egyenlőség eredete* című munkája megírásához egy ügyes kézzel összeállított – autentikus útleírásnak feltüntetett – kompiláció adta a döntő inspirációt.¹¹

II. A BENYOVSZKY-irodalom az *Emlékiratok* alapkiadásának szinte egyöntetűen a NICHOLSON-féle angol fordítást tekinti, noha természetesen mindenki tisztában van vele, hogy a British Museumban őrzött eredeti kézirat franciául íródott. Az imént említett 1790-es londoni, francia nyelvű kiadásra viszont, különös módon, általában utalás sincs a hivatkozásokban. Ennek feltehetően az az oka, hogy ez utóbbi kiadás, amely tehát a mai napig az egyetlen, mely a kézirati szöveget tartalmazza, igen kis példányszámban készülhetett, s emiatt meglehetősen ritka. RADÓ György úgy tudja, hogy hiányzik a British Museum könyvtárából is, a francia nyelvű BENYOVSZKY-irodalom pedig – tudtommal – sehol sem említi.¹² Minthogy azonban az Országos Széchényi Könyvtárban e kiadás példánya fellelhető, arra végképp nehéz magyarázatot találni, miért került el a BENYOVSZKY-ról szóló hazai írások szerzői többségének figyelmét; vagy hogy JÓKAI Mór annak idején miért az angol változatot (illetve további két német fordítást) választotta saját fordítása alapjául. Felvethető persze, hogy esetleg JÓKAI idejében a francia példány még nem volt meg Magyarországon.¹³ Ennek azonban ellentmondani látszik, hogy nem sokkal később, 1891-ben JANKÓ János a Századokban publikált cikkében valószínűleg erre a francia kiadásra utal.

JANKÓ volt egyébként az első BENYOVSZKY-kutató, aki a grófra vonatkozó angliai és franciaországi forrásokat, nevezetesen – saját közlése szerint – a londoni British Museum és a Royal Geographical Society, valamint a párizsi Archives Coloniales és a Bibliothèque Nationale kézirati anyagait tüzetesebben megvizsgálta. Tanulmányában, amelyet az akkor száz esztendőes BENYOVSZKY-irodalom összefoglalásának szánt, JANKÓ megemlíti, hogy „a francia kiadást, minthogy az angol kiadás eredeti kézírata francia volt, maga NICHOLSON rendezte sajtó alá 1791-ben”. Majd cikke második részében azt állítja, hogy ebbe bekerültek az angol fordítás hibái is, „mintha a francia kiadást az angol példány után corrigálták volna”.¹⁴ Mivel ezt az állítást később RADÓ György is átvette¹⁵, helyénvaló leszögezni: JANKÓ ebben az ügyben tévedett. Két eset lehetséges ugyanis: JANKÓ vagy az 1791-es párizsi francia kiadást nézte át, amely – lévén az angol fordítás visszafordítása – valóban tartalmazza az angol szöveg hibáit (ez

⁹LUGOSI, Gy. 1984. 362–363.

¹⁰BITTERLI, 1982. 531–532.

¹¹BITTERLI, 1982. 532.

¹²JÓKAI M. 1967. I. 463. Nem szerepel e kiadás pl. az Académie des Sciences d'Outre-Mer nemrégén kiadott madagaszkári életrajzi szótárának „Benyovszky” szócikkéhez mellékelte bibliográfiában sem. *Hommes et Destins* 1979. 63.

¹³Az Országos Széchényi Könyvtár úgy tájékoztatott, hogy nem deríthető ki, mikor került ez a kiadás birtokába.

¹⁴JANKÓ J. 1891. 798.

azonban nem NICHOLSON szerkesztésében készült), vagy pedig – ami valószínűbb – az 1790-es NICHOLSON-féle francia kiadásra utal, ahol viszont ténylegesen nem lehettek fel az angol fordítás és annak nyomán valamennyi későbbi *Emlékiratok*-kiadás (így pl. a JÓKAI-fordítás) hibás adatai és passzusai. Elegendő talán, ha két olyan példát idézek, amelyre maga JANKÓ János is hivatkozik.

BENYOVSZKY madagaszkári gyarmatalapítási terveit a francia udvar 1772 decemberében hagyta jóvá, nem pedig szeptember közepén, ahogyan azt – nyilván pusztán elírás folytán – az angol fordítás (az 1791-es francia, a JÓKAI-féle kiadás stb.) közli. Ezzel szemben az 1790-es francia szövegben, a kézirattal megegyezően, a helyes dátum, december 15. szerepel. JANKÓ szava teszi továbbá, hogy az *Emlékiratok* által 1774. március 1-jéről keltezett, BENYOVSZKY és a bennszülött főnökök közti állítólagos szerződés egyik pontja megrövidítve jelenik meg a NICHOLSON-fordításban. Az ebből kissé elhamarkodottan levont következtetése azonban – vagyis az, hogy NICHOLSON és/vagy MAGELLÁN brit gyarmati érdekeket szem előtt tartva, tudatosan cenzúrálna volna az *Emlékiratok* szövegét – azonmód értelmét veszti, ha az 1790-es francia nyelvű verziót lapozzuk fel, ahol a kézirati szöveg teljes mondata található.

JANKÓ idézett tanulmányának legfontosabb nívója az volt, hogy a BENYOVSZKY-irodalomban először adott hírt a British Museumnak arról a kéziratsomóról, amely a „Mémoire sur l'expédition de l'île de Madagascar . . .” címet viseli, s amelynek fő darabja egy bőrkötésű, díszes kiállítású, „Protocole du Régiment des Volontaires de Benyovszky créé en 1772” feliratú kötet.¹⁶ JANKÓ megállapítja, hogy ez a kézirat BENYOVSZKY hivatalos *jelentése* a francia tengerészeti minisztériumnak első madagaszkári vállalkozásáról. Felismeri továbbá, hogy ezen anyag, illetve az *Emlékiratok* madagaszkári fejezetei között erős hasonlóság mutatkozik.

Sajnos azonban JANKÓ János, aki a feltétlen „Benyovszky-hívók” sorába tartozott, s ezért a gróffal szemben felmerült valamennyi kételyt annak javára próbált megoldani¹⁷, elmulasztotta, hogy a „Protocole” és az *Emlékiratok* kézirata között szisztematikus összehasonlítást készítsen, s az eltéréseket megmagyarázza. Pedig a valóság az, hogy JANKÓ elsőként vette kézbe azt az *elsődleges* történeti forrást – BENYOVSZKY *jelentését* –, amelynek az *Emlékiratok* Madagaszkárról szóló anyaga csupán regényszerű, deformált és meghamisított változata. Ezt az alapvető körülményt azonban JANKÓ egyszerűen nem vette észre, sőt – az *Emlékiratok* feltétlen hitelességéből kiindulva – a jelentést vélte szekunderforrásnak . . .

Végképp tévútra vezette azután JANKÓt, hogy efféle összehasonlítást, néhány szakasz tekintetében, mégiscsak elvégzett a „Protocole” és az angol fordítás (!) között.¹⁸ Itt tulajdonképpen helyesen mutatja ki, hogy amíg a jelentésben BENYOVSZKY következetesen a francia király képviselőjeként, annak megbízottjaként lép kapcsolatba a malgas lakossággal (összhangban vállalkozása megszületésének tényleges feltételeivel), addig az *Emlékiratok*ban saját nevében cselekszik, köt egyezségeket stb. E való-

¹⁵JÓKAI M. 1967. I. 463.

¹⁶JANKÓ J. 1891. 800. JANKÓ szerint ezt a kéziratot a British Museum 1852-ben vásárolta meg. A kézirati kötet belső címe: „Mémoire sur l'expédition de l'île Madagascar, concernant la formation de l'établissement royal en cette île dont l'exécution et le commandement en chef ont été confiés par sa Majesté à Monsieur Le Baron de Benyovszky, colonel propriétaire d'un corps de volontaires, l'an 1772”.

¹⁷Vö. SIEROSZEWSKI, A. 1969. 381–382. JANKÓ elfogultságára jellemző, hogy BENYOVSZKY nyilvánvalóan meghamisított születési évszámára vonatkozóan is hajlott arra, hogy a gróf pártját fogja egy 1777-ben keltezett, állítólag hiteles anyakönyvi kivonatra hivatkozva; ld. JANKÓ J. 1891. 724. Tévedésére azonban már KROPF Lajos rámutatott; ld. KROPF L. 1894. 648.

¹⁸JANKÓ J. 1891. 800–803.

ban lényeges eltérésből azonban JANKÓ arra a nyilvánvalóan téves álláspontra jut, hogy a francia jogokra vonatkozó kitételek elhagyása az *Emlékiratokban* az angol kiadók számlájára írandó. Am mivel e tekintetben az angol és a francia szöveg között semmilyen különbség sincs, gyanúja természetesen alaptalan; a két kézirat közti eltérések magyarázatát csakis magánál BENYOVSZKY-nál jogosult keresni.

Legalábbis abban az esetben, ha kizárható ama feltételezés, amely szerint az *Emlékiratok* esetleg nem is maga a gróf, hanem valaki más írta volna . . . Ebben a kérdésben JANKÓ állásfoglalása ellentmondásos. Egyrészt éppen tőle tudjuk, hogy bár az *Emlékiratok* kézírata „nem Benyovszky kézírása”, a gróf a kézirati kötetek végére „néhány sornyi autograph aláírással ellátott” bizonyítványt illesztett, „mellyel ez iratokat a valódi eredetinek ismeri el”.¹⁹ Másrészt viszont egy későbbi cikkében ezt olvassuk: „Előttém úgy látszik, hogy az Emlékiratokat talán Magellán vagy más állítá össze Benyovszky feljegyzéseiből, levelezéséből stb. . . .”²⁰ Mindezt csupán azért hozom szóba, mert – miként alább látni fogjuk – nem JANKÓ az egyetlen szerző, aki megkockáztatja a feltételezést, hogy az *Emlékiratok* idegen kéz alkotása.

JANKÓ János 1891-ben írt tanulmánya a nem megfelelő gondosság miatt még egy kérdésben okozhat zavart. Cikkében azt írja, hogy a „Protocolle” fel van véve a párizsi Archives Coloniales jegyzékében is, de ott ténylegesen nem található meg.²¹ Amint azonban nemrégiben fény derült rá, a szóban forgó anyag – természetesen nem pontosan ugyanaz a kézíratos jelentés, mely a British Museumban található, hanem egy azzal szövegében lényegileg azonos kézirat – mégiscsak megvan a Gyarmati Levéltárban, illetve jogutódjában, az Archives Nationales Section d’Outre-Mer-ben. Erről 1970-ben Paule Vacher francia kutató adott hírt a tananarivei egyetemen készített diplomamunkájában.²²

III. Ez a BENYOVSZKY-irodalomban kiemelkedő jelentőségű tanulmány részletesebb bemutatást igényel, két okból: egyrészt azért, mert a mai napig az egyetlen megalapozott – a fellelhető források többségét felhasználó – elemzést nyújtja BENYOVSZKY első madagaszkári vállalkozásáról, másrészt s még inkább amiatt, hogy ez ideig gyakorlatilag ismeretlen maradt nemcsak nálunk, de Franciaországban is.²³

A tanulmányához mellékelt bibliográfiában VACHER a BENYOVSZKY-kutatás során először közli részletesen a Franciaországban, Angliában, Mauritiuson és Madagaszkáron fellelhető, BENYOVSZKYra, illetve annak első madagaszkári telepére vonatkozó források listáját.²⁴ Az egyik legértékesebb ezek között a Párizsban őrzött ún. CHEVILLARD-kézirat, amely nem más, mint az imént említett jelentés – vagy ahogyan VACHER nevezi: *Napló* (Journal) – 213 lapos kéziratváltozata.²⁵

¹⁹JANKÓ J. 1891. 799.

²⁰JANKÓ J. 1894. 455.

²¹JANKÓ J. 1891. 800.

²²VACHER, P. 1970. E tanulmány xerox-másolatának szíves megküldéséért Françoise RAISSON-JOURDE-nak tartozom köszönettel.

²³P. VACHER munkája, tudomásom szerint, egyetlen Madagaszkárral kapcsolatos tudományos publikáció hivatkozásaiban sem szerepel.

²⁴VACHER, P. 1970. 159–161. Eszerint BENYOVSZKYra és első madagaszkári vállalkozására a következő intézményekben őriznek kézíratos anyagokat: Archives Nationales de France, Section d’Outre-Mer, illetve Colonies et Marine (Párizs); British Museum (London); Bibliothèque Municipale de Caen (Caen); Bibliothèque Nationale des Manuscrits Français (Párizs); Archives de l’île Maurice (Port-Louis); Archives de l’Académie Malgache (Antananarivo).

²⁵VACHER, P. 1970. 22. A kézirat címe: *Mémoire sur l’établissement de Madagascar*. A „Chevillard-kéziratról” először P. CULTRU tett említést 1906-ban, aki azonban – csakúgy mint nálunk JANKÓ János a „Protocolle” esetében – elmulasztotta, hogy szisztematikusan összehasonlítsa azt az *Emlékiratok* kéziratával; vö. CULTRU, P. 1906. 158–159.

E kéziratot a British Museumban lévő „Protocolle”-lal összehasonlítva VACHER ezt írja: „A két kézirat szövege hasonló. A fellelhető kevés eltérés jelentéktelen; néhány kihagyott vagy felcserélt szó, hiányzó félmondat, pár nem egyező dátum . . . Az a véleményünk, hogy a kimutatható különbségek csupán a másolatot készítő személy tévesztései. Ezek ugyanakkor azt is tanúsítják, hogy az eredeti szöveget kezdeti formájában többször másolták le, s hogy éppen ezért birtokunkban nem az eredeti kézirat van, hanem két másolat.”²⁶ A szerző szerint nem zárható ki, hogy további hasonló másolatok is készültek.

VACHER részletes összehasonlítást készít ezután a jelentés British Museumbeli változata, vagyis a „Protocolle” (amelynek mikrofilmmásolata a tanárai egyetemi könyvtárban rendelkezésre állt) és az *Emlékiratok* között. Az összevetés sajnálatos szépséghibája, hogy VACHER, minthogy az *Emlékiratok* kéziratát nem volt alkalma tanulmányozni, az 1790-es francia kiadásról pedig ő sem tudott, az 1791-es, párizsi francia nyelvű kiadást használja fel a vizsgálathoz. Az *Emlékiratok* 1893-as angol kiadásának PASFIELD, Olivertől származó előszavát félreértve, VACHER tévesen úgy hiszi, hogy az 1791-es kiadás szövege megegyezik a kéziratéval. Jóllehet ez a hiba egy-két nem kellően megalapozott következtetésre is indítja – ezekre visszatérek – az elvégzett összehasonlítás mégis igen termékeny és tanulságos. (Számunkra egyben azt is mutatja, mekkora lehetőséget szalasztott el annak idején JANKÓ János.)

A különbségek első csoportját az időpontok eltérései jelentik. Ezek között a leginkább figyelemre méltók azok, ahol az *Emlékiratok* és a jelentés párhuzamos eseményei között hosszabb-rövidebb intervallumok fedezhetők fel. Ilyeneket rendszerint akkor találunk, amikor az *Emlékiratokban* az így „nyert” időszakokban valószerűtlen, azaz egyéb források (levelek, MAYEUR, CORBY vagy mások közlései) által meg nem erősíthető, avagy egyenesen megcáfolható események előadására kerül sor. Csupán ezek alapján kiszűrhető az *Emlékiratok* egy sor valótlansága: egyebek közt a Ramini-históriára, az állítólagos királyválasztásra, a sakalava-ok elleni nagyszabású hadjáratra stb. vonatkozó passzusok.²⁷

További jellegzetes különbség a két szöveg között: bizonyos mondatok, fejtegetések, események elhagyása az *Emlékiratokban*. Ezek elsősorban BENYOVSZKY telepéncék fogyatékosságaira, hiányosságaira vonatkoznak a jelentésben; ezenfelül olyan, az *Emlékiratokban* tabuként kezelt témákat ölelnek fel, mint az „önkéntesek” egészségi állapota, a személyzet nagyfokú mortalitása, a Benyovszkynéval kapcsolatos megjegyzések – aki igen rosszul viselte el a madagaszkári klímát, s emiatt időről időre kénytelen volt eltávozni a szigetről –, a „La Flore” nevű – BENYOVSZKY által később „Maurice-Auguste”-ra átkeresztelt – hajó megszerzésének zavaros körülményei. BENYOVSZKY dehonesztáló kijelentései a szigetlakókról stb. VACHER is felfigyelt arra, hogy amíg a

²⁶VACHER, P. 1970. 23.

²⁷VACHER, P. 1970. 24–28. – A tanulmány szövegében a malgas népneveket – a fonetikus átírást előnyben részesítő hazai gyakorlatól eltérően – eredeti formájukban hagytuk meg (noha ez a magyar toldalékok illesztését nehézkessé teszi). Ezt a következők indokolják: 1. A Madagaszkár-irodalomban ez az egységesen elfogadott gyakorlat. 2. A malgas szavak írott és kiejtett formája közt gyakran igen jelentékeny az eltérés, ami az esetleges fonetikus (a köznyelvhez hű) alakok azonosítását megnehezítené. 3. A nép-, ill. törzsnévek átírása maga után vonná az ágazat- és születési csoportnevek hasonló átírását, következésképp az eponim ősök neveit is stb. Ez pedig gyakorlatilag az 1820-as évek óta létező, komoly hagyományokat felmutató malgas latin betűs írásbeliség ignorálásával lenne egyenértékű. A malgas szavak kiejtésénél az alábbiak a legfőbb irányadók: az Ő kiejtése = U; az É = félhosszú É; a J = DZ; a TS = C vagy TSZ; a DR = (megközelítőleg) DZS. A hangsúlyt rendszerint az utolsó előtti szótag kapja, kivéve a -NA, -KA, -TRA végződésű szavakat, ahol a hangsúly az utolsó előtti megelőző szótagra kerül. Az élőbeszédben a hangsúlytalan szótagok általában összemosódnak.

jelentésben BENYOVSZKY következetesen a francia király nevében lép fel, addig az *Emlékiratokban* a „France”, „Français”, „Roy de France”, „notre Auguste Monarque” stb. szavakat, illetve kifejezéseket rendszerint mellőzték.²⁸

A kihagyásokhoz hasonló céllal kerültek jelentős módosítások is az *Emlékiratok* szövegébe. A jelentés tanúsága szerint BENYOVSZKY szigorú katonai fegyelmet követelt meg a szolgálatában állóktól, és a vétkezőket igen keményen büntette: előfordultak kivégzések, s gyakori volt a korbácsolás, a vesszőzés, a kiköttetés stb. Az *Emlékiratok* viszont sokkal enyhébb szankciók alkalmazásáról számol be. Vannak ellenkező előjelű változások is. Az *Emlékiratok* gyakran felnagyítja a jelentésben előadott eseményekre vonatkozó számadatokat, főleg akkor, amikor pl. BENYOVSZKY csapatának létszámáról, a francia telep ellenségeinek erőiről, az elvégzett csatornázási vagy útépítési munkálatokról stb. van szó.²⁹ Ezekre a nagyításokra egyébként már JANKÓ is felfigyelt: „A Protocolle néhány számadási adata – írja – annyira különbözik az angol kiadástól (így p. o. a csatákban részt vettek létszáma), hogy e tekintetben az angol kiadást szándékos nagyítással kell vádolnom; ki követte el, Benyovszky-e, vagy a kiadó, azt nem tudjuk megállapítani.”³⁰

A módosítások mértéke több helyütt olyan, amelyet VACHER már átalakításnak (transzformációnak) nevez. Amikor például e jelentésben BENYOVSZKY tényszerűen – noha érthetően pesszimista hangnemben – mérleget készít a telep kritikus állapotáról, az *Emlékiratokban* ez a Mascareignes vezetése elleni nyílt vádaskodással együtt jelenik meg. Amíg a jelentés egyes bennszülött főnököknek a kolóniára nézve hátrányos tekintélyt alattvalóik és szomszédaik ellenük való kijátszásával akarja aláásni, az *Emlékiratok* arról beszél, hogy a helyi lakosság bizalmát meggyőzéssel, valós érdekeinek felismertetésével kell megszerezni. Az *Emlékiratokban* – szemben a jelentéssel – nemcsak BENYOVSZKY „felejtí el”, hogy a francia udvar szolgálatában áll, de a malgas főnökök is őt tekintik legfőbb főnöküknek, személyesen tőle – s nem mint az uralkodó meghatalmazottjától – kérnek védelmet stb.

Az *Emlékiratokban* végrehajtott átalakítások révén BENYOVSZKY úgy áll előtünk, mint a keleti partvidék abszolút tekintélyt élvező, népe által szeretett főnöke, aki győztes háborút vívott a népes ellenséggel, a sakalava-okkal, és aki előtt ezért többé nincs már számottevő akadály, hogy az egész szigetet uralma alatt egyesítse. Egyedüli ellenfelei az eredményeire féltékeny, ellene áskálódó, őt a versailles-i udvarban hamis vádakkal illető Isle de France-i telepeselek . . . Ez tükröződik BENYOVSZKY „aggodalmaiban”, midőn a szigetről eltávozik (a jelentésben betegszabadságot kér és kap, az *Emlékiratokban* önként lemond tisztségéről): amíg az *Emlékiratok* szerint frissen egyesített népét és annak „kormányzatát” elsősorban „külföldi hadseregek” beavatkozásától félti, a jelentésben – lényegesen realiztikusabban – attól tart, hogy a kiújuló törzsi viszálykodások azon „szerencsétlen népeket fogják sújtani, amelyek a telephez csatlakoztak”.³¹ Végül az *Emlékiratok* BENYOVSZKYja egészen másféle – öntudatosabb és elutasítóbb – magatartást tanúsít a kiküldött revizorok, Bellecombe és Chevreau látogatásakor, mint a jelentésé.

A dátumbeli eltérések, a módosítások és az átalakítások mellett interpolációk – személy- és helynevek, dátumok beszúrása, illetve teljes, valószerűtlen eseménysorok beiktatása – is megkülönbözteti az *Emlékiratok* a jelentéstől.

²⁸VACHER, P. 1970. 29–33.

²⁹VACHER, P. 1970. 37–38.

³⁰JANKÓ J. 1891. 803.

³¹Idézi VACHER, P. 1970. 42.

A jelentés 1775 februárjának közepéről keltezte lakonikus hírt közöl „Raoul” törzsfőnök látogatásáról. Az *Emlékiratok* viszont ennél jóval hosszabb passzust tartalmaz ugyanezen „Raoul” előadásában arról az ellentétről, amely a „Sambarive”(sambarivo)-okat a „Saphirobay”(zafirabay)-okkal szembeállítja: eszerint az utóbbiak gyilkolták meg a sambarivo nép egyik őst, a Ramini-ág utolsó ivadékát, „Ramini-Larizon”-t, akinek leszármazottját ezek most – úgymond – BENYOVSZKYban vélik felfedezni . . . Nos, egészen nyilvánvaló, hogy ennek a „sztorinak” a beiktatása ürügy arra, hogy BENYOVSZKY mintegy előkészíthesse „ampansacabé”-vá való megválasztásának meséjét. Egyébként az *Emlékiratok*nak a Ramini-történetre vonatkozó egyetlen passzusát sem találjuk meg, még nyomaikban sem, a jelentésben. Ez persze annál is érthetőbb, hogy – amint másutt már rámutattam³² – BENYOVSZKY e történetről csupán Párizsba történt visszaérkezése után szerzett tudomást E. de FLACOURT *Histoire*-jából. A csalást egyébként már az is elárulja, hogy BENYOVSZKY ezeket az eseményeket a telep olyan vezető beosztású tisztségviselővel hozza kapcsolatba, akik a megadott időpontokban semmi esetre sem tartózkodhattak Louisbourg környékén.³³

Magától értetődően az *Emlékiratok* fő szövegének végén előadott eseményeknek – BENYOVSZKY nagyfőnökké avatása ceremóniájának, az „eskütételnek”, „alkotmány” elfogadásának, „főtanács” meg „tartományi tanácsok” kinevezésének: azaz egy valódi kis „alkotmányos monarchia” sebtiben való tető alá hozásának – nincs közük a realitáshoz.

A két írásmű összehasonlítását VACHER a következő konklúzióval zárja: megalapítható, hogy „az Emlékiratok és Útleírások nem egyéb, mint szintiszta regény, továbbá hogy ez az írás csakis Benyovszkynak Franciaországba való visszatérése után készülhetett, midőn hősünk egymás után eredménytelenül ajánlja fel szolgálatait Európa valamennyi uralkodójának”.³⁴

VACHER azonban ennél is tovább megy következtetéseiben. Minthogy az *Emlékiratok* kéziratába nem tekinthetett bele – s így nem tudhatta azt, amit JANKÓ János annak idején megállapított, vagyis hogy a gróf aláírásával hitelesítette a kézirati köteteket –, úgy véli: „Benyovszkynak talán egyáltalán nem is volt tudomása az (Emlékiratok) végleges szövegéről, amely halála után jelent meg.”³⁵ Az *Emlékiratok* valóságos szerzőjének VACHER valamilyen ismeretlen „regényíró” tételez fel. Mint kifejti, elképzelhető, hogy BENYOVSZKY Londonban elmondott néhány részletet a nagy keleti parti, *betsimisaraka* király, *Ratsimilaho* történetéről, akiről MAYEUR révén bő ismeretei lehetnek, a feltételezett „regényíró” pedig Ratsimilaho nevezetes tetteit ruházta volna át BENYOVSZKYra . . . VACHER célzást is tesz arra, hogy esetleg MAGELLÁN maga lehetett az *Emlékiratok* valódi redaktora, amire az 1791-es párizsi kiadás szövegében két helyen is előfordul „Malgagos” formula – azaz a malgas népnév portugál formája – utalna. Feltevésének s egész gondolatmenetének azonban komoly „szépséghibája” van: az 1790-es kézirati kiadásban az inkriminált helyeken nem „Malgagos” áll, hanem előbb „Malgages”, azután pedig „Madagasses”.³⁶

³²Vö. LUGOSI Gy. 1984. 377–378.

³³MAYEUR csak 1775 végén tért vissza északi útvjáról az öbölbe, CORBY pedig előbb 1775 januárjának közepéig a Masoala-foknál tartózkodott, majd március elején Angontsy-nál csatlakozott MAYEUR-hez; vö. VACHER, P. 1970. 47–48.

³⁴VACHER, P. 1970. 51.

³⁵VACHER, P. 1970. 54.

³⁶BENYOVSZKY, M. 1790a 244., 260.

Paule VACHER vizsgálódásának a legnagyobb érdeme végeredményben az, hogy alapvetően módosítja az *Emlékiratok* forrásértékével kapcsolatos eddigi felfogást a BENYOVSZKY-irodalomban; a gróf emlékiratait másodlagos forrássá fokozza le.³⁷

A BENYOVSZKY-történetre vonatkozó kéziratos és nyomtatott szövegváltozatok értéksorrendjéről – a történeti hitelesség szempontját figyelembe véve – a következőket állapíthatjuk meg: 1. Létezniük kellett (lehetséges, hogy valamikor elő is kerülnek) a BENYOVSZKY által saját kezűleg vezetett, naplószerű feljegyzéseknek. 2. Ezek alapján készült az első madagaszkári vállalkozást taglaló jelentés két kéziratváltozata. 3. Az *Emlékiratok* kéziratos anyaga az utóbbiak és – a madagaszkári eseményeket megelőző részek tekintetében – az eredeti feljegyzések alapján íródott Párizsban és/vagy Londonban 1882 és 1884 között. 4. Az *Emlékiratok* egyetlen hiteles nyomtatott változata az 1790-es londoni francia nyelvű kiadás. 5. Az *Emlékiratok* valamennyi többi, fordításban meglevő kiadása, amelyek mindegyike közvetlenül vagy közvetve a NICHOLSON-féle angol fordításra megy vissza, filológiai felhasználás céljára csak igen korlátozottan használható.

Szólnom kell még arról az összehasonlításról, amelyet VACHER a jelentés, illetve BENYOVSZKY-nak a kolónia beosztottjaival folytatott levelezése és MAYEUR kéziratosa hagyatéka közt végzett el. Ennek nyomán VACHER arra a következtetésre jut, hogy a jelentést – vagy az annak alapjául szolgáló eredeti feljegyzéseket – BENYOVSZKY csak 1775 januárja után készítette el, midőn véleménye alapvetően megváltozott a telep utalványozójáról, Desassises-ről, minthogy tudomást szerzett azokról a bizalmas utasításokról, amelyeket Maillart Dumesle, az Isle de France-i intendáns intézett ehhez madagaszkári kinevezése alkalmával.³⁸ Ez a körülmény a jelentéssel szemben is némi óvatosságra int, s felértékeli BENYOVSZKY személyes levelezését és a vállalkozással kapcsolatos egyéb korabeli információkat a jelentésben foglaltak hitelesítése, illetve korrigálása szempontjából.

IV. Paule VACHER disszertációjának második része BENYOVSZKY 1772 és 1776 közti madagaszkári francia kolóniájának történetét rekonstruálja. Ennek eredményeit együtt kívánom bemutatni az északkeleti, *betsimisaraka* partszakasz prekoloniális történetére és néprajzára vonatkozó újabb szakirodalomnak azokkal a megállapításaisal, amelyek a jelen témakört érintik.³⁹ (Megjegyzem, hogy e régió kutatása – más madagaszkári tájegységekhez képest – meglehetősen elhanyagolt.)

Ami először is BENYOVSZKY és az Isle de France-iak közismerten feszült, kölcsönösen ellenséges viszonyát illeti, a korábban elmondottakat⁴⁰ a következőkkel lehet kiegészíteni:

A héteves háború (1756–1763) alatt és után a Mascareigne-szigetek telepes lakossága igen súlyos gazdasági helyzetbe került: az Isle de France-t és Isle Bourbon-t ellepő katonaság az élelmiszerkészleteket felélte, a leapadt fémpénztartalékok pedig a minimális szintre szorították vissza az élelembehozatalra szoruló gyarmat kereskedelmét Kelet-Afrikával és Madagaszkárral. Az Isle de France-ra kinevezett állami tisztviselők, előbb Desroches kormányzó és Poivre intendáns – akik BENYOVSZKYt első látogatása

³⁷Itt kell korrigálnom saját korábbi nézetemet, miszerint az *Emlékiratok* pontatlanságai abból származnának, hogy BENYOVSZKY nem vezetett naplót, és visszaemlékezéseit csak később vetette papírra. A jelentés alapján most már világos, hogy a dátumhibák stb. célzatos változtatásokból erednek. Ld. LUGOSI Gy. 1984. 362–363.

³⁸VACHER, P. 1970. 60–62.

³⁹Elsősorban két fontos tanulmányra hivatkozom: PETIT, M. 1967. és CABANES, R. 1983.

⁴⁰Vö. LUGOSI, Gy. 1984. 373–375.

során, 1772 márciusában fogadták –, majd utódaik, De Ternay és Maillart legnagyobb gondja az volt, hogy a magánkézben lévő hajók által űzött kereskedelem felvirágzott, s ez elviselhetetlen konkurenciát jelentett a Mascareignes létfontosságú cserekereskedelme számára. A keleti partvidék malgas lakossága hovatovább csakis francia vagy spanyol ezüstpiaszterért, illetve fegyverekért, lőporért volt hajlandó marhát, rizst vagy rabszolgát eladni. Mivel a francia alattvalók helyi magánkereskedelmét 1769-ben királyi rendelet tette szabaddá, a szigetek vezetése saját hatáskörében nem léphetett fel ellene; Versailles intézkedését sürgette.

Ebben a helyzetben BENYOVSZKY megbízása, az első pillanatban, kívánságuk teljesítésének tűnhetett: a tengerészeti miniszter levélben közölt utasításai szerint a madagaszkári kereskedelem – amelyet az udvar a továbbiakban BENYOVSZKY vállalatára szándékozott alapítani – kizárólag a király szolgálatában álló hajók számára lesz fenntartva.⁴¹ A megbízás körüli kétértelműségek és ellentmondások miatt azonban De Boynes miniszter levele, majd BENYOVSZKY jelentkezése mégis csalódást, sőt riadalmat keltett Isle de France-on. Egyrészt a levél azzal, hogy mindenféle magánkereskedelmet eltiltott a térségben, sértette a mascareignes-i kereskedők érdekeit is. Másrészt BENYOVSZKY megbízásában az állt, hogy amíg a létesítendő telep ellátását, a cserekereskedelemhez szükséges árualap biztosítását az udvar Isle de France-ra hárította, BENYOVSZKY közvetlenül Versailles-nak tartozott beszámolóval. Elvben tehát a madagaszkári kolóniát kiszolgálni köteles Port Louis-i adminisztrációnak semmiféle beleszólása nem lehetett BENYOVSZKY dolgaiba. S megfordítva: miközben BENYOVSZKY rendszeresen Versailles-ba küldözgette a valóságtól mindvégig messze elrugaszkodó, meghamisított jelentéseit⁴² (amit aligha tehetett volna meg, ha Port Louis alá rendelték volna), addig az Isle de France-iakat vádolta kötelességmulasztással . . . A gyarmati tisztviselők ilyen körülmények közt okkal rótták fel az udvarnak, hogy a vállalkozás dolgában megkérdezésük nélkül döntött. Port Louis-ban nyilván az sem volt világos, miért van szükség egy állítólagos egyszerű kereskedelmi poszt létesítéséhez háromszáz fegyveresből álló önkéntes csapatra.⁴³

Az Antongil-öbölbe érkezését követően BENYOVSZKY nagyon hamar rossz hírbe hozza magát a bennszülött lakosság előtt. Katonaként lép fel, akinek megbízása folytán parancsolásra van joga a helybeliekkel szemben. Erődöt épített, amelyből a környék falvaira fenyegetően ágyúk merednek. Megtiltja a nagycsaládfők, a *filoha*-k „ca-bar” (kabary)-jait, ugyanakkor kötelezővé akarja tenni a főnökök megjelenését az általa összehívott gyűléseken. A francia király nevében behódolást és adót követel, megszegi a helyi – éppen a külföldiekkel való kereskedelmi kapcsolatokban kialakult – szokásokat stb.

A kolónia megalapítása során BENYOVSZKY – éppúgy, mint majd az őt követő európai gyarmatosítók túlnyomó többsége Madagaszkáron vagy bárhol másutt Afrikában – nem vesz tudomást arról, hogy a törzsi társadalmakban általában, különösképpen pedig egy olyan társadalomban, mint amilyen a malgas északkeleti parté, ahol a gazdálkodás fő formáját a *tavy* (az égetéses-irtásos rizstermesztés) jelenti, egy adott földterület azért, mert esetleg megműveletlen vagy lakatlan, korántsem tekinthető feltétlenül gazdátlanoknak. BENYOVSZKY konfliktusa az öböl legerősebb s még inkább *legöntudato-*

⁴¹Ld. JÓKAI M. 1967. II. 419–423. (De Boynes levele De Ternay-hez és Maillart-hoz); a Mascareignes korabeli gazdasági helyzetével foglalkozik TOUSSAINT, A. 1972. és DUPON, J.-F. 1977. II. 529–538.

⁴²Bőségesen idéz ezekből CULTRU, P. 1906. 97–105. stb.

⁴³Valószínű, hogy az eredeti versailles-i intenciókban BENYOVSZKY vállalkozásának jóváhagyásakor az angolokkal való esetleges újabb összeütközés lehetősége is felmerült.

sabb népével, a zafirabay-okkal mindenekelőtt erre az okra, a telep részére önkényesen kiszakított területek miatt keletkezett ellentétre vezethető vissza. Így lesz BENYOVSZKY halálos ellensége az a „Raboct” nevezetű zafirabay főnök, aki annak az *Antanambalana* (a „Tingballe”, „Tingueballe”) menti földdarabnak volt a „tulajdonosa” (azaz pontosabban: gondnoka, lévén a föld elsődleges tulajdonosa maga a rokoni közösség), amelyet BENYOVSZKY az „Egészség Mezeje” számára kiszemelt, s ahol azután a bennszülött közösség megkérdése nélkül felépítteti az Auguste-crődöt.

A francia kolóniát még egy fontos körülmény állítja szembe a zafirabay-okkal, különösen 1775 tavaszától fogva. Ekkoriban ugyanis BENYOVSZKY elfogadja a „sambarive” (sambarivo) népcsoport, az Antongil-öböltől kissé délre, a Mananara folyó vidékén élő törzs felajánkozását, s szövetségre lép velük. Márpedig a zafirabay-ok és a sambarivo-k között éles, feloldhatatlan ellentét áll fenn: az előbbieik alig egy-másfél generációval korábban érkeztek északról az Antongil-öbölbe ömlő folyók (*Antanambalana*, *Andarnofotsy*, *Mahalevona*) termékeny völgyeibe, kiszorítva, illetve részben uralmuk alá vetve a sambarivo-kat.

A franciák és a zafirabay-ok közti konfliktus 1775 nyarán hág tetőfokára. Az ekkor a sziget északi részén felfedező úton tartózkodó MAYEUR – az öbölből érkezők elbeszélése alapján – így számol be az eseményekről: „Sakalava-ok jöttek királyuk megbízásából, hogy a tábornoknak (BENYOVSZKYnak, – L. Gy.) ajándék gyanánt kétszáz marhát adjanak át, és ebből az alkalomból Louisbourgan nagy létszámú gyűlésre került sor. Ezen részt vettek a zafirabay-ok és a sambarivo-k (egymás régi ellenségei) is. A gyűlés zajos, lármás volt, és a zafirabay-ok – kihasználva az ilyen népes összejövetelekkel együtt járó zűrzavart – tüzet nyitottak a sambarivo-kra. Ezzel egy időben a sakalava-ok az erőd ágyúhoz nyomultak, és gazzal, sárral és homokkal tömték tele. A báró úr miután hiába próbálta meg helyreállítani a rendet, a sambarivo-k mellé állt. Ekkor a zafirabay-ok órá kezdtek lövöldözni, de eredménytelenül; az egyikük puskája többször is csütörtököt mondott, egy másikuké pedig csak a báró kutyáját találta el. Louisbourg és a Plaine (az Egészség Mezeje, – L. Gy.) minden oldalról körülfáratott, a belső vidékekkel a kapcsolat megszakadt.”⁴⁴ Szeptember elején azután BENYOVSZKY levelei arról számolnak már be, hogy a rend helyreállt az Antongil-öbölben, a zafirabay főnökök északra menekültek, majd pedig miután bűneiket megbánták és bocsánatot nyertek, az év végén visszatérhettek falvaikba. Ezalatt azonban BENYOVSZKY az öböl menti síkságon elterülő földjeik egy részét a sambarivo-knak adta át letelepedés és művelés céljára.

A betsimisaraka törzs s azon belül az Antongil-öböl körzetét lakó népcsoportok története szempontjából BENYOVSZKYnak és munkatársainak adatai a helyi nagycsalád- és nemzetségek egymás közötti, illetve a francia kolóniával vívott küzdelméről értékes és mindmáig kellően fel nem dolgozott forrást jelentenek. Az északkeleti partvidék viszonylag egyszerű társadalmi szervezettsége és viszályokkal terhes XVIII–XX. századi történelme miatt ugyanis e vidéken a történeti szájhagyomány összehasonlíthatatlanul szegényesebb, hézagosabb, mint a sziget más részein, pl. a központi Felföldön vagy a nyugati parton. Az egyes nemzetségek és ágazatok szegmentálódásának rekonstrukciójához BENYOVSZKYék információi fontos támpontot szolgáltathatnak.

Ez annál is inkább így van, hogy a gróf első vállalkozására olyan időpontban került sor, amikor – mint utaltam rá – a zafirabay-ok megtelepedése a környéken még kezdeteinél tartott: az epónim ós, *Rabay* alig több mint két évtizeddel korábban élt és hódí-

⁴⁴Idézi VACHER, P. 1970. 112.

tott, főleg a sambarivo-k rovására.⁴⁵ A BENYOVSZKY révén fennmaradt nemzetségfők nevei így a később nagyobb létszámúra felduzzadt – az 1960-as években kb. 4000 főre becsült⁴⁶ – zafirabay népcsoport egy-egy alapító ágazatának őseit jelölik.

Michel PETIT-nek az 1960-as években végzett helyszíni gyűjtése azt tanúsítja, hogy a zafirabay csoport eredetét tekintve *sakalava*, még pontosabban az északnyugati *Boina* királyságból kiszakadt, markánsan arabizált, muzulmán szokásokkal bíró sakalava volt. A zafirabay eredet hagyomány közvetlenül a nyugati sakalava hegemonia megalapozójáig, a XVII. század közepén élt nevezetes *Andriandahifotsy*-ig, illetve ennek harmadik fiáig, *Andriamandisoarivo*-ig, Boina királyság és az uralkodó *Zafimbolamena* dinasztia alapítójáig nyúlik vissza. Ez utóbbi király, *mpanjakabe* egyik fia – tehát egy *Zafimbolamena* herceg –, *Fanambony* vezetésével (akinek neve mindazonáltal a sakalava genealógiákban nem szerepel!) az ágazati csoport valamikor az 1700-as évek elején az Antanambalana folyó felső folyásának vidékére költözött. A következő generáció, vagyis Rabay alatt azután a folyó völgy mentén, délkeleti irányban a mai Maroantsetra vidékére vándorolt. Egy másik – velük nem tisztázott rokoni vagy szövetségi kapcsolatban álló – szegmentjük pedig az Andranofotsy völgyét népesítette be.⁴⁷

A zafirabay mitikus hagyomány *Andriambolamena* és *Andriambolafotsy*, a fivérnek és nővérnek (hallgatólagosan pedig házastársaknak) ábrázolt alapító ősök révén világosan megőrizte a sakalava dinasztikus hatalmi ideológia alapvető dualizmusát: a jelképes *volamena-volafotsy* oppozíciót vagy kompetíciót: az arany és az ezüst, a vörös és a fehér, a nap és a hold, a király (*mpanito* vagy *mpanjakabe*) és a varázsló (*ombiasy*), az ezoterikus eredetűnek tétélezett királyi hatalom és az ezoterikus erők ismeretét birtokló varázslói-jövendőmondói hatalom kettősségét.⁴⁸

A zafirabay-sambarivo konfliktus valóságos madagaszkári történeti környezetének érzékelteséhez röviden szólnom kell a tradicionális malgas társadalomfejlődés XVI–XIX. századi szakaszának fő vonásairól.

Miként korábban utaltam már rá⁴⁹, e korszakot mindenekelőtt az ún. *andriana-migráció* és nyomában a nemzeti szervezettség szintjének meghaladására, uralkodó dinasztiai, hagyományos állami formációk létrehozására irányuló törekvések uralták. A hierarchikus társadalomszemléletet, politikai-hatalmi elhivatottságtudatot hordozó, kis létszámú migrációs csoportok „forrásvidéke” a keleti partvidék volt. Közelebről, a *Matitana* torkolatának vidéke, az indonéz eredetű, szélsőséges, szakadár siita ideológiájú (egyben markáns hindu vonásokat is felmutató) *zafiraminia*-k fő megtelepedési körzete; a nagy sziget egyfajta „mecset és Kába-kő nélküli Mekkája”.⁵⁰ A zafiraminiaiak a XIII. század első felében érkeztek Madagaszkár északi részére – *Nosy be* és a *Loza* folyó, illetve az Antongil-öböl határolta partvidéki területre –, ahonnan kb. a XIV. század elején szétterjedtek a keleti partszakaszon, sőt egyes csoportjaik már ekkor a belső területekre is behatoltak.⁵¹ A XVI. század elején a *Matitana*-vidék *zafiraminia*-jait súlyos csapás érte: az óceánról érkező szunnita – *zafi-kazimambo* néven ismertté vált –

⁴⁵PETIT, M. 1967. 25. Ld. ugyanitt a két zafirabay ágazatnak a szerző által készített leszármazási vonalát.

⁴⁶PETIT, M. 1967. 27.

⁴⁷PETIT, M. 1967. 27–28.

⁴⁸A *volamena-volafotsy* kompetícióról és társadalmi-politikai kifejeződéseiről ld. főleg LOMBARD, J.-A. 1973. 94–111.; RAISON-JOURDE, F. (éd.), 1983. 26–28.

⁴⁹Vö. LUGOSI Gy. 1981. 16–57., 127–139.

⁵⁰RAISON-JOURDE, F. (éd.) 1983. 22. Ld. továbbá ugyanebben a kötetben P. OTTINO tanulmányát. OTTINO, P. 1983. 71–96. és OTTINO, P. 1973. 53–89.

⁵¹A. DELIVRÉ szerint az első andriana-ok, azaz *zafiraminia* nemesi csoportok ekkortájt jelentek meg a Felföld keleti határvidékén; DELIVRÉ, A. 1974. 233.

csoport, amelyet valószínűleg ugyanúgy a mekkai serif indított útjára, mint a kelet-afrikai partvidékre ekkortájt vezetett hasonló hadjáratokat,⁵² igazi *dzsíhádban*, „szent háborúban” megtizedelte soraikat, illetve szétszórta, menekülésre kényszerítette őket. Az *andriana*-ok (zafiraminia-k) elvándorlásának iránya döntően déli, délnyugati volt. Legkompaktabb csoportjaik a délkeleti partszakaszon, *Anosy*-ban már a XVI. század folyamán új központot hoztak létre: *Matacassi* királyságot, amelynek viszonyairól részletes információink vannak részint a portugál hajósok, részint pedig E. de FLACOURT jótöltéből.⁵³ Az *andriana*-migráció következményeként jöttek azután létre a délvidéki királyi dinasztiák is, elsőként is az *Andriambolamena* uralkodóház, amelynek szegmentálódása hozta létre a *bara*, *masikoro*, *antandroy*, *mahafaly* stb. főnökségek királyi családjai mellett a sakalava expanziót elindító *Maroserana* dinasztiát.⁵⁴

A királyságok kialakulása, bár lényeges helyi eltérésekkel, alapjaiban hasonló séma szerint ment végbe. A felsőbbrendűségi tudattal, no meg magasabb agrotechnikai és társadalomszervezési ismeretekkel rendelkező új jövevények az első foglalók (*tompontany*) néhány domináns, vagyis a helyi gazdálkodási rendszerben meghatározó szerepet játszó, marhatenyésztő ágazatával privilégizált házassági kapcsolatot létesítettek. Ebből az „egyszeri”, rövid ideig tartó egzogám házasodásból alakult ki az uralkodócsalád, amely azután saját soraiban szigorú endogámiát követelt meg. A többi első foglaló rokoni csoport részint speciális státust kapott az új társadalmi-politikai rendszerben, részint pedig lesüllyedt a félszabad-félrabszolga státusú tömegbe, a *vohitse*-be. A kialakuló születési csoportokon, a *firazanana*-okon belüli fő szabálynak számító endogámiát aszimmetrikus egzogám házassági szisztéma egészítette ki: a magasabb kaszthoz tartozó férfiak szabad feleségválasztása alacsonyabb rangú *firazanana*-okból, illetve a nők hypogám házasodásának abszolút tilalma. Az egyenlőtlen feleségcsere-rendszer valójában az arisztokrácia gazdasági-politikai hatalmának legfőbb záloga, az alávetett ágazatok kizsákmányolásának legfontosabb eszköze lett. A közrendű rokoni csoportok azzal, hogy asszonyaik bizonyos hányadát – s a patrilineáris leszármazás következtében az ezektől született gyermekeket – viszonzás nélkül átadták a domináns ágazatoknak és mindenekelőtt a dinasztiának, ezek munkaerő-tartalékká, biológiai reprodukciójuk pusztá eszközüvé degradálódtak.

A királyságsszerveződések további lényeges vonása volt az, hogy a dinasztikus kultuszok az első foglalók által gyakorolt vallási-rituális szokásrendszer folytatásaként jelentek meg. „Az ősohöz fűződő kapcsolat eszméje, amely a hatalom legitimitásának alapja, mindvégig érintetlen marad, tehát a királyságot alkotó különböző ágazati csoportok megőrzik társadalmi és vallási gyakorlatuk lényegét s így a rokonsági ideológiát. Ezentúl azonban a legtávolabbi ősré való referenciának határt szab a királyság kialakulásának története, az új terület. Mindaz, ami megelőzte a királyság történetét, kizárólagosan az alapító dinasztia története.”⁵⁵ A gyakorlatban ez úgy manifesztálódott, hogy a *fanjakana*-t, a királyságot alkotó különböző státusú közösségek mielőtt saját ősciknek hódoltak volna, a királyi ősök előtt rótták le tiszteletüket. A király végeredményben társadalmilag elismerten a meghódított, megszervezett terület egyedüli „első foglalójává”, *tompon-tany*-jává, azaz földtulajdonosává lépett elő.

⁵²Vö. MARTIN, B. G. 1975. 375–376.; OTTINO, P. 1983. 72.

⁵³FLACOURT, É. 1658. 6–7., 47., 57. stb. Ld. még OTTINO, P. 1973. 55–76.

⁵⁴Vö. FAGERENG, E. 1971.; LOMBARD, J. A. 1973. 7–28.

⁵⁵LOMBARD, J. A. 1973. 99. – A születési csoportok (*firazanana*-ok) közti házasodást Madagaszkár-szerre lényegileg azonos elvek szabályozták. Ezek azonban merőben eltérő intenzitással érvényesültek, attól függően, hogy milyen gazdasági és társadalmi-politikai tartalmakat közvetítettek. A két fő „modell” reprezentáló *Imerina*, ill. a *sakalava* királyságok (*Menabe* és *Boina*) közül

A malgas királyságok gazdasági alapját döntően az extenzív zebumarhatartás, illetve a központi hatalom folyamatos kontrollját feltételező öntözéses-árasztásos rizstermesztés jelentette. A zebumarha, az *omby*, nemcsak a dinasztikus kultuszok par excellence áldozati állata és az állami redistribúciónak – a Felföldön a rizs, a *vary* mellett – legfőbb terméke volt, hanem egyben az első számú vagyontárgy is. Az állami monopóliumot képező külkereskedelemben a marhaexportnak – a rabszolgakivitel mellett – főszerep jutott. A rokoni csoportoknak a társadalmi hierarchiában elfoglalt helye közvetlenül összefüggött a birtokolt marhaállomány nagyságával; a szegmentálódásnak előfeltétele volt egy meghatározott méretű zebumarhacsorda megszerzése stb.

Mármost a XVIII. század elejére Madagaszkár nagyobb tájegységei közül lényegében csak az északkeleti partszakasz volt mentes az „új jövevények” által kiformált hierarchikus dinasztikus társadalomszerveződéstől. E vidéken az egykori „tengerentúli” bevándorlók, a vallási-politikai elhivatottság letéteményesi emléke elhalványult. A társadalmi szervezettség továbbra is archaikus, ágazati-nemzetségi szintű maradt: a kis létszámú – legfeljebb néhány száz főt számláló – rokoni egységek élén *big-man* típusú, választott ágazatfők, *filohak* álltak, meglehetősen efemer hatalommal. A csoportok csak alkalmakként, pl. háborús célok érdekében léptek szövetségre egymással; ilyenkor ún. nagy filoha-t (*filohabe*) választottak.

E tekintetben nem hozott lényegi változást a XVIII. század elején kifermálódott, a híres mulatt hadvezér, *Ratsimilaho* által megszervezett *betsimisaraka szövetség* (konföderáció) sem. A konföderáció valójában csak méreteiben volt több, mint a filoha-k hagyományos, ingatag politikai-katonai szövetkezése. Értelmét, célját részint az európaiakkal űzött kereskedelemhez nélkülözhetetlen kikötők ellenőrzése, részint pedig ezen keresztül a partvidékiek számára veszélyes méreteket öltő rabszolgakivitel kézben tartása, szabályozása adta.⁵⁰ A *betsimisaraka* szövetség nem volt valódi királyság (noha a malgas történelem kézikönyveiben általában együtt szerepel a tényleges – merina, sakalava, *betsileo* stb. – királyságokkal), minthogy nem rendelkezett a legkisebb méretű andriana vezetésű főnökségekben, fanjakana-okban is fellelhető hatalmi ideológiának a társadalmi kohézió és az intézményes uralom számára nélkülözhetetlen támaszával. *Ratsimilaho* maga is tökéletesen tisztában volt autoritásának ingatag jellegével, azzal, hogy a nemzetséggfőkkel létesített, kétoldalú véresküük sorával megkötött szövetség elégtelen a tartós, organikus királyi hatalom megalapozásához. A *betanimena*-okkal folytatott két véres háborúja lezárulása után – mely valóban biztosította számára az abszolút tekintélyt a partszakasz nemzetségi vezetői közt – nyilván ezért vette fel, sakalava mintára, a *mpanjakamena* (király) címet, és tett kísérletet önálló dinasztia megalapítására. A sziget akkori leghatalmasabb királyságába, a sakalava *Boina*-ba küldött delegá-

az előbbiben a közrendű firazanana-ok gazdasági emancipálódása előbb kiegyenlítette, majd – a XIX. sz. folyamán – háttérbe szorította a rendhierarchián alapuló differenciálódást. A házassodás terén ezt a legszemléletesebben a közrendű születésű miniszterelnök, *Rainilaiarivony* esete példázta, aki a gyarmati uralmat megelőző években egymás után három királynővel lépett házasságra. Ugyanakkor a sakalava-oknál a szélsőségesen aszimmetrikus házassági kapcsolatok rendszere a megszilárduló uralmi-alávetettségi viszonyok alapvető eszközévé vált. Az antagonizmus a földművelő vagy zsákmányoló gazdálkodást folytató firazanana-ok (közös nevükön: *vohitse*) és a zebumarha-tenyésztő klánok (*loha-vohitse*; benne az uralkodó dinasztia is) között feszült. Viszonyukat jellemzi, hogy a korabeli (XVII–XVIII. sz.-i) arab források „általános rabszolgaságról” írnak. A *merina* házassodásról ld. COUSINS, R. 1961 *Ny amin'ny fanambadiana* („A házasságról”) c. fejezetét (24–29), a *sakalava*-okéről: LOMBARD, J.-A. 1973. 78–86.

⁵⁰A *betsimisaraka* konföderációról ld. CABANES, R. 1983.; LAHADY, P. 1979. 17–28.; COTTE, V. 1947. és RALAMHOATRA, E. 1969. 36–44.

ciója sikerrel is járt: Boina királya, *Ramahazoky* egyik leányát, *Matavy*-t feleségül adta hozzá. A házasságból hamarosan fia született, *Ndienjanahary*, akit Ratsimilaho törvényes örökösévé nevezett ki.

A hatalomátadás – s vele a konföderáció valódi királysággá alakítása – végül mégis kudarcot szenvedett: Ratsimilaho korai halála után viszály robbant ki *Ndienjanahary* és a más feleségektől született örökösök között. E konfliktus szembeállította egymással a szövetség nemzeti vezetőit, annál is inkább, mert a viszályba beavatkoztak az európaiak, a Francia Kelet-Indiai Társaság kereskedői is. Ratsimilaho (posztumusz néven: *Ramarimanompo*) kísérletének kudarcát egyértelműen mutatta, hogy egyik leánya, *Betia* már apja halálának évében, 1750-ben átengedte a franciáknak *Sainte-Marie*-szigetet, amire azelőtt Ratsimilaho – dacolva a Társaság pressziójával – nem volt hajlandó. A francia kereskedők érdeke természetesen az volt, hogy a törzsi vitákba való beavatkozással, a konföderáció széttűllesztésével ismét saját ellenőrzésük alá vonják a Ratsimilaho idején szabályozott és a szövetség gyarapodásának szolgálatába állított kereskedelmet, főként a rabszolgakivitel. A felbomlás hamarosan be is következett: BENYOVSZKY idejében a dezintegráció folyamata már előrehaladott stádiumot ért el, s bár tudjuk, hogy BENYOVSZKY következetesen *Ndienjanahary* utódja, *Hiavy* mellett állt ki és vetette latba befolyását, a hanyatlást már nem lehetett megállítani.

Visszatérve most a zafirabay-ok és a sambarivo-k –, valamint az Antongil-öböl körzetében élő többi csoport – közötti ellentétek kérdéséhez, megállapítható, hogy konfliktusuk *közvetlenül* a betsimisaraka konföderáció mintegy háromnegyed évszázadot felölelő felemelkedésének és lehanyatlásának hátterében, annak perifériáján ment végbe.⁵⁷ *Közvetve* ugyanakkor ez a küzdelem része volt egy nagyságrendekkel nagyobb történeti folyamatnak is: joggal tekinthető a vázolt andriana-migráció egyik késői, viszonylag kis térségre lokalizált és – az európai befolyásban megtestesülő, a sziget egészét érintő kihívás történeti léptékéhez viszonyítva – alárendelt jelentőségű mozzanatának. Hipotetikusán az is megkockáztatható, hogy a zafirabay-ok potenciálisan készek voltak betölteni ugyanazt a királyságszervező szerepet, amelyet például tőlük északra, az *antankara*-ok földjén nem sokkal korábban egy sakalava *volafotsy* ágazat játszott el.⁵⁸ Mint tudjuk, ezen „északi részek” királya volt az a *Lamboina*, akivel BENYOVSZKY mindkét vállalkozása során kapcsolatban állt.

A zafirabay-ok a területre érkezésüktől fogva hamisítatlan andriana „mentalitásról” tettek tanúságot; politikájuk kísértetiesen hasonlított nagynevű nyugati parti „rokonaik” eljárásához. A helybeli lakosság – így többek közt az ott élő sambarivo-k – egyes csoportjait elűzték vagy alávetették, más ágazataikkal viszont házassági kapcsolatra léptek. (Megemlítendő itt az Andranofotsy torkolatvidékén élő *antevolo*-k esete, akiknek főnökét, *Andriamandrasy*-t – „*Diamandris*”-t – BENYOVSZKY már mint a zafirabay-ok közé tartozót tünteti fel.)

PETIT szerint, a zafirabay-ok szétterjedése az Antanambalana-folyó mentén éppen BENYOVSZKY idejében, *Tsianihina* („*Tsianique*”, „*Tsianie*”, „*Sianique*”) vezetésével ment végbe, aki a nemzetség székhelyéről, *Ambatomasina*-ból, a későbbi *Maroantsetra* városka területéről irányította a „honfoglalást”. A zafirabay-ok legtöbbször nem alapítottak új falvakat, hanem a meglévőkbe költöztek be, ahol hamarosan kiváltak tekintélyüket.⁵⁹

⁵⁷A valódi tétet ugyanis a délebbre fekvő kikötők, Fénérive, Foulpointe és Tamatave ellenőrzése jelentette.

⁵⁸Vö. DESCHAMPS, H. 1972. 101–103.

⁵⁹PETIT, M. 1967. 27–31.

Két ágazatuk közül a jelentősebb az Antanambalana völgyében letelepedett csoport, vagyis a tulajdonképpeni Rabay-leszármazottak csoportja volt. A másik ágazat, amely az Andranofotsy mentén terjeszkedett, egy bizonyos Rabondro-tól – Rabay kortársától (szövetségesétől, rokonától?) – eredeztette magát. BENYOVSZKY alatt ezeknek a vezetője volt az a „Raoul” nevű főnök, aki ugyan előbb maga is szembeszállt a telepesekkel, később azonban BENYOVSZKYékhoz pártolt át, vagy legalábbis semleges maradt a zafirabay-ok és a kolónia viszályában. Figyelemre méltó, ami Raholona-ról és ágazatáról BENYOVSZKY emlékirataiban található:⁶⁰ eszerint Raholona felmenői eredetileg „Safe Hibrahim” (zafi-hibrahim)-ok voltak, s csupán földjeik megtartása érdekében csatlakoztak a hódító zafirabay-okhoz.⁶¹ Noha azt, hogy BENYOVSZKY éppen a zafi-hibrahimokat hozta itt szóba, alighanem szintén FLACOURT „inspirációjának” kell tekintenünk – a francia ügynök adott hírt ugyanis először „Nossi Hibrahim” (Sainte-Marie-sziget) „zaffehibrahim”-jairól⁶² –, ez nem mond ellent annak, hogy ebben az adatban is olyan információt lássunk, amely megerősíti az Andranofotsy-menti ágazatnak a zafirabay többségtől való elkülönülését.

Mindkét zafirabay ágazat élén egy-egy *mpanjaka* állt. Ezek hatalma elsősorban morális jellegű volt – láthattuk, hogy elhivatottságtudatnak, andriana-okhoz méltó „fél-isteni” eredetmítosznak nem voltak híján –, ám néhány évtizeddel később már egyfajta testőrgárda (*karaman'ady*) is körülvette őket.⁶³ PETIT helyszínen gyűjtött információi szerint az Antongil-öböl környékén a zafirabay név ma elsősorban a kegyetlenséget idézi fel. Az idős adatközlők szerint a zafirabay-ok brutális szokásokat honosítottak meg s erőszakoltak rá az alávetett lakosságra. Az ünnepnapokon emberáldozatként felékesített fiatal leányt vetettek a krokodilok közé; a rabszolgáknak – fejvesztés terhe mellett – csak fedetlen fővel, illetve összehajtott napernyővel volt szabad keresztülmenni zafirabay-ok lakta falvakon; a zafirabay előkelők halálakor annak a pirognak a fenekét, mely az elhunyt tetemét a folyó felső szakaszán lévő temetkezőhelyre szállította, egy rabszolga holttestével „bélelték ki” . . . A helyi közösségek feletti szupremácia megszerzését követően a zafirabay-ok házasodásában szintén szabállyá lett az endogámia, pontosabban az andriana-ok gyakorlatából megismert – a nők rangon aluli kapcsolatának tiltásán alapuló – aszimmetrikus viszony.

Kevesebbet tudunk a zafirabay-ok fő helyi riválisairól, a sambarivo-król. Ami biztosnak mondható az az, hogy ezek is későn – ám természetesen a zafirabay-ok előtt –, a XVII. század második felében érkeztek nyugat felől, az erdős, sziklás hegyvidék irányából, négy „király” vezetésével. A sambarivo-k főként a Mananara partjai mentén telepedtek le, kiszorítva onnan az őslakos (?) *maroandriana*-okat. Uralmuk legitimitását egy szintén idegen *mpanazary* (jövendőmondó, varázsló) segítségével alapozták meg, aki a tradíció szerint ismerte a folyók lecsendesítésének titkát, és akivel a sambarivo „királyok” szövetségre léptek.⁶⁴

Ennek alapján úgy tűnik, hogy a sambarivo-k azért lehettek a zafirabay-ok fő riválisai, mert a térségben az utóbbiakon kívül egyedül ők léptek fel markáns politikai aspirációval, a hagyományos ágazati szervezettség meghaladásának programjával. Az egyelőre persze nem világos, hogy ezt maguk is, a zafirabay-okhoz hasonlóan, az andriana-migráció során alkalmazott minta szerint próbálták-e megvalósítani, avagy

⁶⁰VACHER írása alapján úgy tűnik, hogy ez a passzus a jelentésben nem szerepel.

⁶¹BENYOVSZKY, M. 1790a 176–177.

⁶²FLACOURT, E. 1658. 22–24.

⁶³Vö. PETIT, M. 1967. 32.

⁶⁴RAISON-JOURDE, F. (éd.) 1983. 20–21.

másképpen, az azonban bizonyosnak mondható, hogy a BENYOVSZKY által nekik tulajdonított zafiraminia leszármazáshoz *nem lehetett közük*.

V. BENYOVSZKY madagaszkári szereplésével és jelentőségével kapcsolatban néhány kérdést egyelőre csak megfogalmazni lehet, megválaszolni nem.

A Madagaszkár-kutatás már régóta elismeri BENYOVSZKY jelentős közvetett szerepét a sziget európaiak általi megismerésében. A telep főtölmácsa s BENYOVSZKY talán legbizalmasabb munkatársa, Nicolas MAYEUR vezetésével elvégzett kereskedelmi célú feltáró missziók részint közvetlenül elősegítették a malgas népcsoportok – a nyugati és a keleti part, a belső területek és a partvidék – közti kapcsolatok fejlődését, részint az ezekről fennmaradt igen részletes írásos beszámolók⁶⁵ páratlanul értékes történeti forrást jelentenek. További kutatást igényel azonban, nem volt-e szerepe – avagy mekkora szerepe lehetett – BENYOVSZKY vállalkozásának, illetve e misszióknak abban, hogy *Imerina*, a Felföld akkoriban gyors felemelkedés előtt álló királysága kijáratot szerezzen a keleti part kikötői felé. A nyugati parti fegyverkereskedelmet ellenőrző sakalava-októl való függés megszűnése miatt ugyanis ez a körülmény előfeltétele volt az *Andrianampoinimerina* alatti merina expanzióknak.

A másik megválaszolásra váró kérdés BENYOVSZKY második madagaszkári vállalkozásával és a betsimisaraka-ok által 1785 és 1817 között a Comore-szigetekre, illetve a kelet-afrikai partokra vezetett rabszolgaszerző hadjáratokkal kapcsolatos. Lehetséges, hogy ezeket a portyákat akaratlanul BENYOVSZKY indította el.⁶⁶ Tudjuk, hogy a gróf új csapatát szállító hajó 1785 júliusában kötött ki az északnyugati partvidéken, valamint hogy néhány héttel később ez a hajó – tisztázatlan körülmények közt – BENYOVSZKYék felszerelésének jelentős részével megszökött Madagaszkárról. R. CABANES – nem tudni, milyen források alapján – azt írja, hogy BENYOVSZKY ekkor néhány európaiból és malgasból álló küldöttséget menesztett csónakon az *anjouani* szultánhoz, hogy segítségét kérje a hajó visszaszerzéséhez. A BENYOVSZKY társaságában lévő betsimisaraka-ok, CABANES szerint, ekkor ismerhették meg a Comore-szigetekhez vezető tengeri utat, valamint Anjouan gazdagságát, és az első rabszolgaszerző hadjáratot már ugyanazon év szeptemberében útnak is indították . . .

Természetesen ez az érdekes, elgondolkodtató összefüggés egyelőre csak hipotetikus jellegű, további vizsgálódásokat igényel. Ennek megnyugtató tisztázása is előtérbe állítja viszont egy másik, jelentősebb, régi „adósság” törlesztésének időszerűségét: BENYOVSZKY második, nem egészen tizenegy hónapos madagaszkári szereplésének alapos, forrásokra támaszkodó vizsgálatát. A forrásbázis itt jóval szerényebbnek ígérkezik, mint az első vállalkozás esetében, ahol BENYOVSZKY még francia szolgálatban állt. Joggal feltételezhető mégis, hogy az eddig megismert forrásoknál sokkal bősegebb kéziratok anyag előkerülése várható mindenekelőtt a British Museum Mauritiusról származó Farquhar-gyűjteményéből⁶⁷, továbbá a francia levéltárakból és talán Port Louis-ból is.

⁶⁵MAYEUR-nek H. de FROBERVILLE által szerkesztett és megjelentetett írásait felsorolja: BALÁZS, D. 1983. 308. MAYEUR számos más kézírata viszont még kiadatlan; így a British Museumban őrzött, a betsimisaraka konföderáció történetéről szóló írása (idézi CABANES, R. 1983. 146., 186.), valamint a caen-i könyvtárban található, a francia kormányzat számára írt előterjesztése (ld. VACHER, P. 1970. 160.).

⁶⁶Legalábbis R. CABANES ezen a véleményen van; CABANES, R. 1983. 180.

⁶⁷Vö. JANKÓ J. 1891. 804.

IRODALOM

- BALÁZS Dénes**
1983 *Bozóttaxival Madagaszkaron*. Budapest
- BENYOVSZKY Móric**
1790a *Les Mémoires et Voyages de Maurice Auguste Comte Benyowsky*. Écrits par lui-même, et publiés d'après le manuscrit original. I–II. Londres
1790b *The Memoirs and Travels of Mauritius Augustus Count de Benyowsky*. Written by himself. Translated from the original manuscript by William Nicholson. I–II. London
1791 *Voyages et Mémoires de Maurice-Auguste, Comte de Benyowsky*. Paris
- BITTERLI, Urs**
1982 „Vadak” és „civilizáltak”. Az európai–tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete. Budapest
- CABANES, Robert**
1983 *Guerre lignagère et guerre de traite sur la côte nord-est de Madagascar XVIIe et XVIIIe siècles*. In: BAZIN, J. et TERRAY, E. (éds.): *Guerres de lignages et guerres d'États en Afrique*. 33–66. Paris
- COTTE, V.**
1947 *Regardons vivre une tribu malgache, les Betsimisaraka*. Paris
- COUSINS, Rév. W. E.**
1961 *Fomba malagasy* (6e éd.). Édité par H. RANDZAVOLA, Imarivolanitra, Tananarive
- CULTRU, Prosper**
1906 *Un Empereur de Madagascar au XVIIIe siècle, Benyowsky*. Paris
- DELIVRÉ, Alain**
1974 *L'Histoire des Rois. Interprétation d'une tradition orale*. Paris
- DESCHAMPS, Hubert**
1972 *Histoire de Madagascar*. (4e éd.) Paris
- DUPON, Jean-François**
1977 *Contraintes insulaires et fait colonial aux Mascareignes et aux Seychelles*. Étude de géographie humaine I–IV. Lille–Paris
- FAGERENG, E.**
1971 *Une famille de dynasties malgaches*. Zafindravola, Maroseragna, Zafimbolamena, Andrevola, Zafimanely. Oslo
- FLACOURT, Étienne de**
1658 *Histoire de la Grande Isle de Madagascar*. Paris
- Hommes et destins*
1979 *Dictionnaire biographique d'Outre-Mer, Madagascar*, Académie des Sciences d'Outre-Mer, Centre Universitaire Méditerranéen. Paris–Nice
- JANKÓ János**
1891 *A gróf Benyovszky-irodalom anyagáról*. Századok 718–735. és 797–808.
1894 *Benyovszky emlékiratainak legújabb kiadása*. Századok 448–457.
- JÓKAI Mór**
1967 *Gróf Benyovszky Móric életrajza, saját emlékiratai és útleírásai (1888–1891)*. I–II. Budapest
- KROPF Lajos**
1894 „Gróf Benyovszky Móricz. (Válasz dr. Jankó János bírálatára)”, Századok 646–660.
- LAHADY, Pascal**
1979 *Le culte betsimisaraka*. Fianarantsoa
- LOMBARD, Jacques-André**
1973 *La royauté sakalava*. Formation, développement et effondrement du XVIIe et XIXe siècles, Tananarive
- LUGOSI Győző**
1981 *Társadalomfejlődés Madagaszkaron a prekoloniális korszakban*. Bölcsészdoktori disszertáció, ELTE Budapest
1984 *Benyovszky Móric Madagaszkaron – „autolegenda” és valóság*, Századok 361–390.
- MARTIN, B. G.**
1975 *Arab Migrations to East Africa in Medieval Times*, The international journal of African historical studies. VII. 3. 367–390.
- OTTINO, Paul**
1973 *La hiérarchie sociale et l'alliance dans le royaume de Maticassi des XVIe et XVIIe siècles*. Asie du Sud-Est et Monde Insulindien. Vol. 4, 53–89.

- 1983 *Les Andriambahoaka malgaches et l'héritage indonésien*. In: RAISON-JOURDE, F. (éd.): *Les souverains de Madagascar*. 71–96. Paris
- PETIT, Michel
1967 *Les Zafirabay de la baie d'Antongil*. *Annales de l'Université de Madagascar série L, sc. hum.*, 7. 21–44.
- RAISON-JOURDE, Françoise (éd.)
1983 *Les souverains de Madagascar*. *L'histoire royale et ses résurgences contemporaines*. Paris
- RALAMIHOATRA, Edouard
1969 *Histoire de Madagascar*. (2e éd.) Tananarive
- SIEROSZEWSKI, Andrzej
1969 *Benyovszky Móric a magyar és a lengyel irodalomban*. In: *Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, 375–406. Budapest
- SZIKLAI László
1967 *Benyovszky Móric a lengyel és a magyar irodalomban*. (Andrzej Sieroszewski doktori disszertációja.) *Helikon I.* 111–112.
- TOUSSAINT, Auguste
1972 *Histoire des îles Mascareignes*, Paris
- VACHER, Paule
1970 *Contribution à l'histoire de l'établissement français fondé à Madagascar, par le baron de Benyovszky (1772–1776), d'après de nouvelles sources manuscrites*. Université de Madagascar. (Kézirat) Tananarive

Győző Lugosi

MÓRIC BENYOVSZKY'S MADAGASCAR 'KINGDOM'
AS REFLECTED IN RECENT RESEARCH

(Remarks on the Benyovszky-literature on the bicentenary
of the Count's death)

(Abstract)

The paper assesses the activities of the 'cosmopolite' Count in Madagascar, who had become well-known by his autobiography all over Europe, by presenting the new literature of the topic on the occasion of the bicentenary of the death of Móric BENYOVSZKY, the 18th-century Hungarian traveller.

First the author attempts to outline the cultural environment of the 'Benyovszky-phenomenon' in the late 18th century, and then refers to some philological problems of the source value of BENYOVSZKY's *Memoirs and Travels*. By commenting on the results of the yet unpublished monograph by the French researcher Mrs Paule VACHER, the article identifies the value order of the manuscript and printed variants of the BENYOVSZKY-story.

Subsequently the paper offers an insight into the scene of the Count's enterprises in Madagascar, to the ethnographic researches extending over the *Betsimisaraka* coast, or more precisely the region of the Bay d'Antongil at the north-eastern part of Malgasy, and into the knowledge that is available on the contemporary trade of the western basin of the Indian ocean. In the light of this BENYOVSZKY's conflict with the native population and with the colonial administration of the colony of Isle de France obtains a new dimension just as much as his real historical role in making Madagascar known for the Europeans.

Finally the paper, besides dispelling the 'auto-legend' which evolved around BENYOVSZKY at several points of his life puts some new questions still awaiting answer, and calls attention to the fact that presumably some significant but yet latent documents may be found in French and British archives on the circumstances of BENYOVSZKY's two attempts to found a colony at Madagascar.

TÁJÉKOZÓDÁS – KUTATÁSI ÁTTEKINTÉSEK

Borsányi László

A megfigyelési technikák az etnológiai terepmunkában

1. Antropológia: a magatartáskutatás szubjektív módszerekkel dolgozó tudománya

Az antropológia a különböző népek és népcsoportok kultúráját és társadalmi szerveződését empirikus, azaz tapasztalati tények alapján kutató tudomány. Éppen ezért fő anyaggyűjtési módszere, a „közvetlen megfigyelés” tekinthető annak a *differencia specifikának*, ami az antropológiát megkülönbözteti minden más, a kultúrát és a társadalmat tanulmányozó szaktudománytól. A közvetlen megfigyelésekből származó, forrásértékű adatok és információk gyűjtési technikáinak, valamint feldolgozási és értékelési módszereinek ismerete tehát alapkövetelmény mind a kulturális antropológia, mind a szociálantropológia és az etnológia művelői számára. A terepmunka – mivel a különböző, egymást kiegészítő és segítő gyűjtési technikák és módszerek révén más úton be nem szerezhető, speciális információkat halmoz fel – a többi társadalomtudomány számára is értékes ismereteket szolgáltat. Hiszen mindaz, amit egy antropológus valamely népről leír, a leghitelesebb információként kezelhető például akár a pszichológiában, akár a gazdaságtudományban, s e hitelesség biztosítéka nem más, mint az a bensőséges kapcsolat, amely a huzamosabb együttéléssel járó terepmunka folyamán létrejön az antropológus és a tanulmányozott közösség között.

Az antropológiai szakirodalomban sűrűn előforduló törzsnevek – kpelle, janomama, fulani, szíu, jurok stb. – többnyire azt a képzetet keltik, hogy az antropológia kizárólag a törzsi társadalmakkal vagy „egzotikus” népekkel foglalkozik. Tagadhatatlan, hogy fél évszázada még maguk az antropológusok is úgy határozták meg az antropológiát, mint az „írásos történelem nélküli népek” tudományát (BOAS 1938. 1.). Ennek megfelelően századunk első felében az amerikai antropológusok azt tartották a legfontosabb feladatuknak, hogy lejegyezzék és összegyűjtsék az Amerikai Egyesült Államokban éppen átalakulóban lévő törzsi társadalmak még élő nyelvét és kultúráját.

A felbomlóban lévő törzsi közösségek hagyományainak dokumentálása nemcsak az antropológia és más társadalomtudományok számára felbecsülhetetlen értékű. Az írásos történelemmel nem rendelkező népek már századunk első évtizedeiben felismerték, hogy a kutatók feljegyzéseit maguk is nagyszerűen hasznosíthatják; Alice MARRIOT írta le, hogy amikor a harmincas években terepmunkát végzett a kájova indiánok között, szállásadója, Mr. Camp az első este közölte vele:

„Most”, mondta, „mihelyst készen áll, elkezdünk könyvet írni az indiánokról . . .”

Ültem és rámeredtem, és látta a meglepetésemet és válaszolt rá: „Már régóta gondolkok arra, hogy valakinek le kellene írni a régi kájova dolgokat, hogy ezek a kicsik megtudhassák. Én megpróbálom, nem jó. Én nem tudok elég jól angolul. A lányom, ő járt egyetemre, de az Indián Szolgálatnak végzett társadalmi munkája miatt túl elfoglalt; soha nincs ideje, hogy öreg apjának írjon. Most te jössz. Időnk van bőven, mint a régi napokban, amikor vihar volt, az emberek a tűz mellett ültek és régi-régi történelmi történeteket mondtak. Most azt csináljuk.”

Tetterős volt. Energikus volt. Mintha a leghőbb vágya teljesült volna . . . „Rendben van”, mondtam, „hol kezdjük?”

„Te várj itt”, rendelkezett hirtelen. „Meg kell szereznem a feljegyzést, hogy biztosak legyünk abban, hogy minden rendben megy, amikor beszélünk.” Ismét távozott a másik szobába.

Míg vártam, hogy visszatérjen, megpróbáltam kitalálni, hogy mit érthetett „feljegyzés” alatt. Az asszonyok higgadtan visszatértek a varrásukhoz; a gyerekek és a kutyakölykök a lábaim körül csintalankodtak. Úgy tűnt, senkit sem lepett meg ami történt; senki sem lepődött meg, amikor Mr. Camp újra belépett a szobába egy hatalmas, kopott zöld vászonba kötött, gerincén tompa arannyal nyomott könyvvel.

„Íme”, jelentette be, lefektetvén a kötetet az asztalra, „Mr. Mooney. Ő írt rólunk, indiánokról régen. Most, amikor nem vagyunk biztosak abban, hogy hogy is volt, utánanézzünk Mr. Mooney-ban.” (MARRIOTT 1953. 65–66.)

James MOONEY etnológus volt, aki az 1880-as években végzett kutatást a kájovák között, és írta azt a bizonyos könyvet, amit Mr. Camp a szobába hozott. Így MARRIOTT olyan változatát jegyezhetette fel a hagyományos kájova kultúrának, amelynek egyes elemeit egy már nem élő antropológus jegyzeteiből merítette az „adatközlő”.

A gyorsan terjedő ipari civilizáció a föld legeldegottabb zugaiban is eltüntette, illetve átalakította, átalakítja azokat a kis törzsi vagy falusi közösségeket, amelyek a „klasszikus” antropológiai kutatások tárgyát képezték. Részben ennek a változásnak köszönhető, hogy az utóbbi két-három évtizedben a különböző társadalmi rétegek, csoportok kutatását is bevonják az antropológiai vizsgálatok körébe.

Néhány évtizede még teljesen természetes volt, hogy az antropológus a fizikai antropológiával, a régészettel, az etnológiával és a nyelvészettel egyaránt behatóan foglalkozik, s kutatásainak eredményeit önálló műben összegzi (HERSKOVITS 1955.; KROEBER 1948.; WHITE 1949.). Az utóbbi húsz évben a mind sokoldalúbb és rendszerezettebb kutatások nyomán felhalmozódott ismeretanyag, s az ennek következtében kibontakozó specializálódás ma már nem teszi lehetővé az antropológia mint tudomány egészét felölelő egyéni vállalkozást.

Az a tény, hogy az antropológia a kis lélekszámú, zárt, írással nem rendelkező és európai szempontból szinte kizárólagosan egzotikusnak tekintett társadalmak tanulmányozásával kezdődött, megteremtette az ismeretek beszerzéséhez szükséges, sajátos módszereket is. Mivel hiteles írott forrásokra – történeti dokumentumokra, s főként censzusokra – nem támaszkodhattak a kutatók, azt látták célravezetőnek, hogy az adott közösségre vonatkozó elsődleges, forrásértékű adatokat maguk gyűjtik össze a helyszíneken. A XIX. század végétől tehát az alapvető kutatási módszer a terepmunka lett, amely hagyományt századunkban különösen Bronislaw MALINOWSKI és Franz BOAS ápolták, s ők – és tanítványaik – számtalan tapasztalattal járultak hozzá a módszer „technikai” tökéletesedéséhez, azaz, a mind sokoldalúbb gyűjtőmunkához.

Az elsőkézbeli információk megszerzésének gyakorlata – azokban az országokban, ahol az antropológia egyetemi tantárgyként szerepel – szinte kivétel nélkül mindennél az etnológusképzés egyik legfontosabb része. Szakemberként csak akkor ismernek el igazán egy jelöltet, ha az illető legalább egy évig huzamosan együtt élt egy néppel, melynek társadalmát és kultúráját az antropológia tudományos követelményeinek megfelelő szinten megértette, s arról valamilyen formában – többnyire disszertációban – számot is adott.

Ennek az az oka, hogy az etnológusoknak rá kellett jönniük: az emberekkel való együttélés olyan mély és sokrétű megismerésre és megértésre ad lehetőséget, amelyet semmilyen más módszerrel nem lehet elérni. Az embereknek ugyanis természetes igényük van arra, hogy bizalmas és őszinte kapcsolatot építsenek ki azzal, aki osztozik az életükben és akinek a jelenléte a meghittség érzetét váltja ki bennük. Nyilvánvalóan másként nyilatkoznak meg előtte, mint idegenek előtt.

Ez az általános emberi tulajdonság, pontosabban ennek felismerése és tudatos

felhasználása („kihasználása”) alkalmas „eszköz” lehet az emberek, illetve valamely közösség életének, szokásainak megismeréséhez. Például egy etnológus csak akkor találkozhat igazán szemtől szembe annak a népnek a hagyományos gyógyászatával, amelyben él, ha – mondjuk – megcsípi egy százlábú. Szinte minden kutatómunkája során adódik valami olyan véletlenszerű vagy első pillanatban jelentéktelennek tűnő esemény, amely teljesen váratlanul új távlatokat nyit meg számára a tanulmányozott társadalom vagy a kultúra megismeréséhez. Sokszor olyasmikre derülhet így fény, amikről hetek-hónapok óta próbálkozik megtudni valamit. Az ilyen véletlen, váratlan események a tartós és őszinte elkötelezettség, érdeklődés vezérelte terepmunka igazi jutalmai. DOWNS szavaival élve:

Ahhoz, hogy bármit is megtudjunk az emberekről, az emberek közé kell menni. Megismerésükre nincs más mód. Talán ez az egyszerű felismerés az antropológia legfontosabb hozzájárulása a tudományhoz. (1973. 322.)

Az a követelmény, hogy az antropológus bensőséges kapcsolatokat építsen ki az általa tanulmányozott közösségekben, eleve meghatározza, milyen lélekszámú embercsoportban képes érdemlegesen gyűjteni, illetve, hogy egy közösségen belül mekkora lehet az a kör, amellyel eleven kapcsolatot tart fenn. HSU szerint egy kutató még a legtökéletesebb feltételek között sem tud hatszáznál több emberrel személyes viszonyban állni a terepmunkája során (1969. 6–7.). Azonban feltehetően ez a szám magas. Nem egy olyan, ma már klasszikusnak számító néprajzi monográfia készült, amely csak szűkebb körben – néhány, leggyakrabban idős adatközlőtől – gyűjtött anyagra épült. Elliot LIEBOW *Tally's Corner* (1967.) című, az amerikai nagyvárosi feketékről szóló munkája körülbelül huszonnégy ember életének a feldolgozásából született meg.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy az antropológusok sohasem vállalkoznak nagyobb, esetleg az egész közösségre vonatkozó kérdések kutatására és feldolgozására. Jó néhány, nemzeti karaktereket vagy nagyobb időszakokat elemző tanulmány (BENEDICT 1946.; WOLF 1959.; GEERTZ 1963.) szélesebb körben is ismeretes mint egyes monografikus feldolgozások. Ám még ezeknek a szerzői is amellett törnek lándzsát, hogy az antropológusnak a bensőséges részletekből, egyedi sorsokból, helyekből, tehát a legapróbb részletekből kiindulva kell eljutnia az egészhez.

Az antropológiának mint tudománynak az egyik fő erőssége, hogy a hétköznapi események aprólékos megfigyeléseiből nő ki. A terepmunkát végző személy szinte „alámerül” az általa vizsgált emberek életébe, mindennapi dolgaiba. Oly alaposan megismeri és asszimilálódik hozzá, hogy az énjének természetes, ösztönös részévé válik. A *mikroantropológiai fókusz* érdekében persze a szélesebb körű, átfogóbb elemző munkát kell feláldozni, ám a legtöbb antropológus meg van győződve arról, hogy a kis társadalmi csoportok struktúrájának és funkcionálásának vizsgálatára irányuló kutatás során nyert bensőséges és „minőségi” ismeretek teszik igazán tudománnyá az antropológiát. Az antropológiai munka természetesen nem merül ki ezzel, hiszen az összehasonlítás – amire azért van szükség, mert az antropológiai kutatások egyik legfontosabb célja az emberi kultúrák általános törvényszerűségeinek a feltárása – legalább annyira fontos, mint az adatgyűjtő és -leíró tevékenység.

Az empirikus kutatási módszerek térhódításával egyidejűleg a kezdeti, XIX. századi, elsősorban történeti összehasonlító módszeren nyugvó antropológiai törekvéseket fokozatosan felváltották a társadalmi jelenségek lényegét összetevőikből és funkcióikból magyarázó funkcionalista-strukturalista iskolák. A Bronislaw MALINOWSKI, illetve Franz BOAS és tanítványaik által bevezetett, empátián alapuló tartós terepmunka ettől kezdve végleg összefonódott az antropológiával. Az érdeklődés középpontjában a biológiai átörökléstől független kultúra megalkotásának, felhalmozásának és közvetíté-

sének problémája lépett. A valamely kultúra megismeréséhez vezető utat a különböző viselkedési és magatartási módok és megnyilvánulások – melyek a társadalom mint komplex egész kézzel fogható visszatükröződéseként ragadhatók meg – vizsgálatában és feltárásában kezdték keresni.

A hagyományos euro-amerikai viselkedési modellektől eltérő etikai normákhoz igazodó társadalmaknak a strukturalista-funkcionalista elemzésére törekvő antropológusok a minden eredményes munka *sine qua non*-jának kikiáltott tárgyilagos kutatás zálogának a „kulturális relativizmus” elvének elfogadását és a „szubjektív megértésre” törekvést tekintik. Ez pedig a kutató tudatos törekvése arra, hogy pártatlanul, ugyanakkor kellő empátiával írja le a vizsgált társadalmat. E cél érdekében elsősorban a saját kulturális hagyományai által meghatározott értékrendjét kell legyőznie.

Erre a különböző kultúrák változatossága, sokfélesége miatt van szükség. Az antropológusok gyakran találkoznak olyan társadalmakkal, amelyekben az elfogadott viselkedési formák, az értékrend és a normák nemcsak eltérnek, hanem szöges ellentétben is állhatnak a saját kultúrájukban megszokott és hagyományos modellektől. Akarva-akaratlanul olyan szokásokkal kerülnek szembe, amelyek európai mércével mérve felháborítóknak vagy visszataszítóknak tűnhetnek. Például az Új-Guinea nyugati részén élő dani törzsben az a szokás, hogy ha egy férfi meghal, közeli nőrokonai – gyászuk jeleként – levágják az egyik ujjukat. Ez az aktus a siratási rítus szabályos része; kevés olyan idős asszony akad itt, akinek valamelyik kezén egy-két ujjnál több van. Az ugandai dodoth törzs tagjai pedig a kislányok alsó fogait fessegetik ki elől, bármily fájdalmat okoznak is ezzel a lánykáknak, mert azt tartják, hogy így lesznek bájosak-kedvesek. Egy antropológus jegyezte fel a következőket:

A család hirtelen elhatározta, hogy mindegyik lányka alsó fogát kihúzzák (kivéve azokat a kicsinyeket, akiknek a tejfogait már kihúzták). A műtétet Rengen tanyáján (court) hajtották végre. Fia, Akral a nappali házban ült, térde között egyik síró féltestvérével. A szelíd és nyugodt 23 éves fiú. Akikar pedig egy fadarabot helyezett zablászzerűen a kislány szájába és míg Akral szorosan tartotta a lányt, Akikar szakértelemmel kifeszegette az alsó fogakat egy árral. Ezek már végleges fogak voltak, mélyen begyökerezve, és amint jöttek kifelé, hangosan recsegetek és a vér szaga megtöltötte a levegőt. A kislány sikoltzott, hogy meghal és vörös habot hányt . . . könyörgő és síró, kezét a szájára szorító nővérét Rengen felkapta és az ott ülő emberek feje fölött erőlesen átadta Akralnak, aki térde közé szorította. A síró kislány visítani kezdett: „Akikar, segíts!” Akikar szenttelenül szétfeszítette az állkapcsát és a zablát a szájába erőszakolta. Óvatosan dolgozott, csak egy pillanatig tartott, de a kislány oly erősen hadakozott, hogy az árral majdnem átszúrta az ínyét. Hisztérikusan jajgatott amikor a műtét végét ért és a fogai a földön heverték. (THOMAS 1965. 88–89.)

Megrázó jelenet. Mégsem jutott eszébe még egyetlenegy antropológusnak sem, hogy elítélje a dodothokat vagy akár a danikat e szokásaik miatt, vagy hogy közbelépjen s megakadályozza a lányok fogának kitépését, az ujjak levágását. Az ilyesmi mindenkéltől udvariatlanság lenne és feltétlenül nemkívánatossá tenné az antropológus további jelenlétét a hasonló eseményeknél. De ezeknél sokkal lényegesebb az, hogy egy antropológusnak nem a társadalom átalakítása, illetve annak megkísérlése a küldetése, hanem az, hogy eljusson a *megértés*hez. Feladata feltárni, hogy az ilyen és ehhez hasonló gyakorlatoknak mi a jelentése és a jelentősége azok számára, akik megélik, valamint meghatározni e szokások szerepét az adott kultúra rendszerének egészében. Ez persze nem jelenti azt, hogy minden szokást, amelyet lejegyez, helyesnek is tart. Aligha talál-nánk olyan etnológust, aki kislányok ép ujjainak levágását vagy egészséges fogainak a kifeszegetését helyeselné. A tapasztalat azonban arra mutatott rá, hogy csakis az ilyen és ehhez hasonló szokások objektív leírása és elemzése visz előre a különböző kultúrák megértése felé vezető úton.

A két alapvető követelmény tehát, melynek teljesítése révén az antropológus meg-

szabadulhat a saját kultúrája talaján fakadó előítéletektől, az úgynevezett *kulturális relativizmus* elvének következetes érvényesítése és a törekvés a tanulmányozott társadalmak *szubjektív megértésére*.

A kulturális relativizmus az a szilárd meggyőződés, mely szerint minden szokás, értékítélet és erkölcsi norma egy komplex kulturális hagyomány és rendszer szerves része, s mint ilyen csakis annak sajátos keretei között érthető meg és értékelhető. Az eszkimók történelmi hagyományait és adottságait figyelembe véve válik érthetővé például minden olyan házassági szokásuk, vallási képzetük vagy művészi kifejezési formájuk, amely a maga összefüggéseiből kiszakítva részben vagy teljesen értelmetlennek látszik az európai szokások tükrében.

Nézzük például az eszkimók között elterjedt csecsemőgyilkosság szokását, ami a mi mércénk szerint rendkívül lelketlen és kegyetlen dolognak tűnik, de az eszkimók hagyományos életformájának az ismeretében egészen más megvilágításba kerül. A határosszületésszabályozási eljárásokat nem ismerő, élelemben szűkölködő, zord környezetben élő eszkimóknak ugyanis a csecsemők életének a kioltása volt az egyetlen eszköz a túlnépesedés megakadályozására. Ha mégis bekövetkezett a túlnépesedés, az leküzdhetetlen nehézségeket okozott a közösségnek. Nemritkán családok pusztultak éhen elegendő élelem híján. Egyetlen család sem tarthatott meg több gyermeket annál, mint amennyit biztosan tudott etetni. Érthető, hogy a közösségek jólétének fenntartása érdekében kellett a nemkívánatos szaporulattól megszabadulni. De a legtöbb ehhez hasonló „értelmetlen”, szélsőségesnek tűnő cselekedetre, szokásra magyarázatot kaphatunk, ha szemléletünket, közelítésünket a kulturális relativizmus határozza meg, hiszen végső soron önmaga összefüggései között mindennek megvan a maga logikája.

A kulturális relativizmus jegyében az antropológusok arra törekednek, hogy minél türelmesebbek és elnézőbbek legyenek az idegen szokásokkal és hiedelmekkel szemben. Természetesen ez nem teszi kötelezővé, hogy minden közösség iránt szimpátiát érezzenek.

A kultúra mindig céltudatos emberi tevékenységet feltételez. A közvetlen szükségletek kielégítését szolgáló, az adaptációs kényszertől vezérelt magatartásformák haszonelvűsége nyilvánvaló. Azonban a kívülálló számára talán minden társadalomban megfigyelhetők olyan ésszerűtlen és indokolatlan szokások, amelyek látszólag teljesen ellentmondanak minden haszonelvűségnek, ezért a különböző magatartásformák és -módok értelmezésének kérdésköre mindig az antropológia elméleti és módszertani vitáinak egyik sarkalatos pontja volt, és feltehetően marad is.

A társadalmi érintkezésben érvényesülő, a társadalmi érintkezést szabályozó ritualizált magatartásformákban korántsem tükröződik az utilitarizmus. A strukturalista-funkcionalista irányzatok azzal léptek nagyot előre a kultúra kutatásában, hogy rámutattak e magatartásformáknak az adott közösségen belüli rendszerére, közösségi és egyéni jelentőségükre és értelmükre. Ez a felismerés a *szubjektív megértésre* való törekvést erősítette a terepmunkában. A szubjektív megértés talaján kibontakozó tudományos eredmények csakhamar az antropológiai kutatások elemi követelményévé tették a szubjektív megértésnek mint módszernek az alkalmazását.

A szubjektív megértés, vagy ahogy általában nevezik, az *émikus (emic)* módszer az empátián, azaz a „beleélésen” alapszik; a kutató tudatosan kifejlesztett empatikus, beleélő képességgel és készséggel közelít minden, a saját kulturális hagyományaitól idegen, ezért ésszerűtlennek tűnő viselkedés, szokás stb. megismeréséhez, azaz megpróbál olyan fokig alkalmazkodni adatközlőinek szemléletmódjához, hogy a világot lassan már maga is úgy látja, ahogy ők. Ennek feltétele, hogy gondolatilag behelyezze magát a körülményeikbe, magáévá tegye a logikájukat és az értékorientációikat és úgy ítélje

meg a magatartási választásaikat. Néhány rendkívül érzékletes portrét készítettek már egyes népekről azok az antropológusok, akik ezt a technikát érvényesítették.

E technika alkalmazása – e kutatási magatartás kifejlesztése és gyakorlása – persze nem könnyű. Erről tanúskodik Elizabeth FERNEA esete is, aki antropológus férje társaságában egy kis iraki faluban telepedett le. Nem sok előzetes ismerete volt a közkeleti kultúráról. Elképzelhető, mennyire nem tartotta vonzónak magára nézve az asszonyokat érintő előírásokat, szokásokat. Irakban a nőknek vajmi kevés szabadságuk van: a muzulmán illemszabályok megkövetelik, hogy az asszonyok életük java részét otthon, a világtól elzárta töltsék; a nyilvánosság előtt pedig testüket és fejüket eltakaró hatalmas lepelrel szabad csak mutatkozniuk. Nem léphetnek kapcsolatba egyetlen férfival sem, aki nem közvetlen rokonuk, de még csak nem is társaloghatnak idegen férfikkal. A férfiak az alávetettjeiknek tekintik az asszonyokat szellemileg és erkölcsileg egyaránt és meg vannak győződve arról, hogy a nőknek egész életükben szükségük van a férfiak gyámkodására és védelmére – kezdetben az atyjukéra és fivéreikére, később a férjükére.

Mivel Elizabeth FERNEA-nak mint független és szabad nőnek semmilyen, a helyi normák szerint elfogadható szerep nem jutott a faluban, jobbnak látta felvenni az asszonyok hagyományos és előírásos viseletét, az *abayah*-t (köntös és fátyol) és elhatározta, hogy társadalmi életét a falaik között elkülönítetten élő asszonyok és gyermekek társaságára korlátozza. A súlyos megpróbáltatást jelentő „tanoncídó” után sikerült kapcsolatot és barátságot kiépítenie sok asszonnal és később rendkívül sokoldalúan és árnyaltan mutatta be a muzulmán asszonyok világát egy könyvben. Úgy, ahogy belülről látta. Nem meglepő, hogy bizonyos fokú elismerést váltott ki benne az az életforma, amelyet kezdetben riasztónak talált. Azáltal, hogy belülről is látta és megismerte az asszonyok zárt világát, és azt, hogy ők maguk hogyan látják a saját életüket, és feltárultak előtte örömeik és elégedettségük, végül is meleg hangon és rokonszenves pártatlansággal tudott beszámolni a közösségről. (Cf. FERNEA 1965. 313.)

Az iménti példa nem tekinthető egyedi esetnek. Az antropológusban a terepmunkája során szerzett tapasztalatok rendszerint tiszteletet ébresztenek az iránt a nép és kultúra iránt, amelyik őt többé-kevésbé befogadta és beavatta. Ezt szinte elkerülhetlenné teszi az asszimilálódás a helybeli szokásokhoz.

Az *émikus* módszer akkor vált igazán elengedhetlenné az antropológiai kutatásban, amikor a funkcionalisták felismerték, hogy nincsen olyan emberi közösség, amelynek ne lennének sajátos, csakis a maga értékrendjében felfogható szimbólumrendszerekben kifejezésre jutó hagyományai és azokkal összefüggésben kialakult ritualizált magatartásformái. Hiszen a közösség értékrendje kizárólag a közösségen belül érvényes, így az értékrend objektívációiként megragadható szimbolikus jelenségek-szokások is csak a belülálló számára érthetők. Annál is inkább, mert az e konvenciókba ágyazott közösségi értékítéletek kapcsolata gyakran rendkívül áttételes az alapjukként szolgáló anyagi, fizikai világgal, azaz a realitással. A terepmunka pontosan annak feltárásában segítheti az antropológust – így a társadalomtudományt –, hogy egy társadalom belső állapotát, illetve mozgását-változását miként határozzák meg a többé-kevésbé állandó környezet – a fizikai világ – és a társadalmi konvenciók – az erkölcsi világ – kölcsönhatása által adott feltételek.

2. A terepmunka és a megfigyelési technikák

Az antropológiai kutatások eredményét – tudományos értékét, megbízhatóságát, mélységét – meghatározzák a kutatás (a terepmunka) folyamán alkalmazott eszközök és

„eljárások”, de a kutató személyisége is. Ez utóbbi tényező már csak azért sem elhanyagolható, mert a terepen végzett munka elkerülhetetlenül hat a kutató jellemének alakulására. Az a tény, hogy hónapokat, néha akár éveket is távol tölt az otthonától egy számára idegen kultúrában úgy, hogy mindvégig arra törekszik, hogy belülről megismerje és megértse azt, óhatatlanul befolyásolja az antropológus szemléletét és véleményét a tanulmányozott társadalomról, s önmaga szerepéről.

Paul BOHANNAN-nak például az a véleménye, hogy a terepmunka valami olyan „térhatású társadalmi látásmóddal” vérteti fel az antropológust, amely képessé teszi őt arra, hogy a világot egyidejűleg két vagy három lencsén keresztül is nézhesse (BOHANNAN 1963. 7–8.). E látásmód teszi lehetővé, hogy ne csak saját kultúrájának kategóriáival tudja megragadni a valóságot, hanem a kutatott társadaloméival is. Ez a „kettős kultúrát” feltételező intellektualitás elengedhetetlen az antropológus számára, hiszen ez óvja őt meg attól, hogy a „mások” szokásaiban rejlő alternatívákat szem elől tévesztve saját társadalmi hagyományos normáit tekintse az egyedüli viszonyítási alapnak. A terepmunka, ha a tudomány iránti kellő „alázat” vezérli a kutatót, szinte automatikusan formálja az embert a „más” közösség tagjaihoz hasonlatossá. Egy vérbeli antropológus aligha bír ki tíz percet beszélgetés közben anélkül, hogy valamilyen összefüggésben szóba ne hozná az „ő népet”, azaz azt a népet, amely között hosszabb időt élt. De az olyan antropológiai vagy etnológiai tanszékek száma is elenyésző, ahol legalább egy olyan kutató ne akadna, aki „Afrika népei” vagy „Dél-amerikai indiánok” című kurzus keretében ne tartana terjedelmes beszámolókat a „terepen” szerzett személyes élményeiből.

A terepmunkáról általános érvényű fogalmakban beszélni nem könnyű, hiszen azok a közösségek, amelyeket az antropológusok kutatnak, rendkívül eltérőek. A dél-amerikai trópusi őserdőkben élő guarani indiánok közé készülő kutatónak nyilvánvalóan más problémákkal kell szembenéznie mint annak, aki egy európai vidéki kisvárosba tervezi az útját. Az őserdei előkészületek a vihető élelemre, a megfelelő tábori felszerelésre, a kígyómárásra, a várható betegségekre és a terepjáró karbantartására is kiterjednek (az információbeszerzéstől az „anyagbeszerzésig”), de mindezek a kérdések érdektelenek az európai kisvárosban munkálkodó szakembernek.

E különbségek persze nem zárják ki az azonosságokat. Például, bárhol tevékenykedjék is a kutató, munkájához nélkülözhetetlen, hogy elfogadtassa magát a tanulmányozni kívánt közösségben, hogy megbízható adatközlőkre tegyen szert, hogy megtalálja az információk rögzítésének legmegfelelőbb módjait és azok rendszerét, hogy a rögzített adatokat folyamatosan ellenőrizze, hogy feltevéseit tapasztalataival igazolni tudja stb. Nyilvánvaló, hogy ilyen összetett, sokrétű feladatot csak alapos, sokirányú, egymást kiegészítő tevékenységekkel lehet megoldani. A megfigyelési technikák mit sem érnek a különböző jellegű interjúk nélkül. És akkor még mindig bőven maradnak az adatok és tények pontosságát és igazságát megkérdőjelező tényezők.

Akár interjút készít, akár megfigyeléseket végez a kutató, egy dolgot mindkét esetben elkövet: egyes személyeket a mindennapi életükön kívül eső, a megszokott életritmusuktól eltérő helyzetbe, helyzetekbe kényszerít bele. Már azzal, hogy valakit kérdez – függetlenül attól, hogy az illetőt foglalkoztatja-e a kérdésben megfogalmazott téma –, és hogy rákérdez a megkérdezett számára természetes jelenségekre, cselekvésekre, a hétköznapitól, a szokásostól eltérő, tehát némiképpen természetellenes légkört teremt. A „mesterséges” körülmények pedig „mesterkeltté” teszik vagy tehetik a legösszetettebb reakciókat is. Teljesen nyilvánvaló, hogy a néprajzkutató és az adatközlő közötti kötetlen beszélgetés is eltér a szokásostól, tehát „feltűnő” dolognak számít, hiszen a „legbecépültebb” antropológus is „kültag” bármely közösségben.

Mindezek a körülmények azt indokolják, hogy a terepmunkát végző szakember

közvetett úton is szerezzem be minél több információt, felhasználva az elérhető eszközöket és lehetőségeket.

a) *A közvetett úton szerzett adatok/információk, a közvetett megfigyelés*

A közvetett úton beszerzett információknak mindig ki kell egészíteniük a „mesterséges” feltételek között szerzett ismereteket. Számtalan, a nem szakember számára vagy szinte teljesen érdektelen, vagy csak kuriózumszámba menő dolog kínálkozik a néprajzkutatónak, hogy alapos és tudatos megfigyeléssel és rendszerezéssel észrevétlenül gazdagítsa a gyűjtött információkat. Ilyen például az ember fizikai környezetében természetesen jelentkező elhasználtság minden *külsődleges nyoma*. A tanulmányozott közösségről készült *hivatalos dokumentumok* felkutatása ugyancsak fontos. Ezek, még akkor is, ha egyoldalú, sőt esetenként éppenséggel torzító képet nyújtanak egy-egy közösségről, hasznos adatokat szolgáltathatnak.

A különböző statisztikák adatainál például feltétlenül figyelembe kell venni, hogy többségük eleve meghatározott szempont szerint, meghatározott cél érdekében készült, társadalmilag-történelmileg meghatározott színvonalon. Új-Mexikóban (USA) a cañoncitói navahó rezervátumon 1981–1982-ben végzett féléves terepmunkám során magam is tapasztaltam, milyen nehézségek elé állítják az etnológust az ilyen hivatalos adatnyilvántartások.

Cañoncito a Kolorádó-fennsík délkeleti szegélyének félsivatagos, terméketlen vidékén fekvő, területileg izolált, közigazgatásilag az onnan távolabb, nyugatra húzódó Navahó Rezervátumhoz tartozó egység 1680 lakossal (TRIBAL SPECIFIC HEALTH PLAN 1981. 31.). A 77 899 acre-nyi területen az egyes családok tanyaszerűen szétszórt településrendszerben élnek, kivéve a kereskedőállomás (vegyesbolt) és a közigazgatási épületek körzetében kialakult pár száz főnyi népességet magába foglaló településközpontot. Tekintettel arra, hogy többek között a navahók lakóhelyválasztási szokásait szerettem volna vizsgálni, első lépésként egy minimális – ám a teljes népességet felmérő – census összeállítására törekedtem. Így nagyon meglepődtem, amikor a helybeli hivatal („tanács”) segítségével elkészített körütekintő felmérésem szerint Cañoncito lakossága mindössze 704 fő volt. Leon Secatero, a helyi közösség elnöke a további 976 navahó utáni érdeklődésemet azzal a válasszal intézte el, hogy „biztosan kimaradt a felmérésből néhány tanya a határban” és megnyugtatót, hogy nekik maguknak sem sikerült soha pontosan megállapítaniuk a rezervátum lélekszámát. Meglehetősen nehezen törődtem bele a magyarázatba, de miután ő a válaszával a maga részéről lezártnak tekintette az ügyet, úgy kellett elkönyvelnem a problémát, ahogy volt.

Körülbelül két hónappal később teljesen véletlenül és egészen máshonnan kaptam választ a 976 navahó hollétére vonatkozóan, amikor a rezervátumtól körülbelül 60 kilométernyire fekvő nagyvárosban, Albuquerqueben jártam vendégségben egy navahó házaspárnál, akik régi barátaim voltak. Először a „honfitársaik” között szerzett tapasztalataimról érdeklődtek, majd pontosan leírátták velem, hogy merre, kinek a tanyáján lakom, és mondták, hogy legközelebb, mikor az élelmiszeradagjukat mennek felvenni, meg fognak látogatni. Értelenségemet látva – hiszen tudtommal csak azoknak járt élelmiszeradag Cañoncitóban, akik ott éltek – készségesen felvilágosítottak arról, hogy ők ott vannak bejelentve a rezervátumon (annak ellenére, hogy nem ott születtek, de még csak nem is ott, hanem a másik navahó rezervátumban nőttek fel!), nem pedig Albuquerqueben, mert nem akarják elveszteni a navahóknak járó különböző törzsi és állami segélyeket.

Azon a bizonyos napon velük együtt álltam ki a sort a településközpontban, ahol több száz ismeretlen, környékbeli városokból „hazaérkezett” navahóval „találkozhattam” én is a várakozók tömegében.

A hivatalos, esetleg egyházak vagy magánszervezetek által készített statisztikák, illetve dokumentumok tehát gondos mérlegeléssel, másodlagos vagy kiegészítő és ellenőrző anyagokként teljesebbé tehetik a megfigyelések és interjúk révén szerzett ismereteket, arról nem is szólva, hogy ezeknek az ismereteknek a birtokában a dokumentumokban könnyebb eligazodni.

A helyi *temető* szintén jelentős adatforrás. Sírkövei gyakran lényeges információ-

kat tartalmaznak az egyes rokonsági csoportokról, születési és elhalálozási időpontokról, de az elhunyt társadalmi „rangjára” is utalhat a fejfa helye, mérete, anyaga, díszítése, vagy a sír rendezettségé.

Információs értékük van az egyes háztartásokban lelhető *sajtótermékeknek*, *könyveknek* is. Mennyiségük, műfaji megoszlásuk, tartalmuk jellemző lehet az érdeklődési körre, az iskolázottságra, esetleg az anyagi helyzetre is.

A *magánjellegű dokumentumok* szintén orientálnak. Nemcsak a levelezések, háztartási könyvek, naplók, hanem a falakon látható fényképek, plakátok, tárgyak is. (A családi fényképek értékeléséhez alkalmazható asszociációs interjúk szerepét kiválóan demonstrálja Kunt Ernőnek a *Fotóművészet* 1982. 4. számában megjelent tanulmánya.) Ezek az anyagok csak alkalmasszerűen hozzáférhetők, mert nem nyilvánosak, s általában a tulajdonosokkal létrejövő szorosabb kapcsolatban kerülnek elő.

Tanulmányosak lehetnek a helyi iskola tanulóinak füzetei, rajzai, dolgozatai stb. ha elemzésükkor figyelembe vesszük a pedagógus és az iskola tanulóira gyakorolt befolyását. Helyenként és esetenként a tanító is megkérhető, hogy valamilyen bennünket érdeklő témában külön dolgozatot írasson a gyerekekkel. Az angol antropológus, John BEATTIE például pályázatot hirdetett a nyorók körében nemcsak az iskolások, hanem minden írástudó számára *Az ország szokásai* címmel, s a legjobb dolgozatokra díjakat tűzött ki (1965. 31–33.). A dolgozatok meglepő adatokkal és részletekkel gazdagították gyűjtőmunkáját.

b) A feltűnést kerülő megfigyelések

A feltűnést kerülő megfigyelés során az antropológus nem pusztán az egyének, illetve a közösség életének „lenyomatait” ragadja meg tudományos céljai számára (miként a közvetett megfigyeléskor), hanem az egyének, illetve a közösség életét ragadja meg, de úgy, hogy a háttérben marad. Jelenléte – megfigyelésével – véletlenül sem befolyásolja a tőle függetlenül alakuló eseményeket, történéseket, dolgokat.

A feltűnést kerülő megfigyelésekre számtalan körülmény, helyzet és alkalom kínálkozik, melyeket – éppen nyilvánvalóságuk miatt – csak gondosan megtervezett tudatos megfigyeléssel és kellően rendszerezett előismeretekkel lehet észrevenni, megjegyezni, feljegyezni és a többi kutatási technika révén gyarapodó ismeretek javára fordítani.

A *külsődleges jelek* között a törzsi hovatartozásra utaló tetoválások és hegek igen beszédesek lehetnek, ahogy azt DOOB esete is példázza, aki egy helybéli barátjának társaságában sétált körbe egy nigériai piacon:

Rendre rámutattam egy-egy férfira, akinek az arcán hegek voltak. Hirtelenjében vagy egy tucat ilyen került a szemem elé. Afrikai barátom minden esetben megnevezett egy társadalmat; aztán udvariasan együtt ellenőriztük az állításait, megszólítván a személyeket. Arra kértük őket, mondják meg nekünk a törzsük nevét. A tizenkét esetből tizenegynél pontosan azt mondták, amit a barátom tippelt róluk. Nyilvánvalóan több olyan vonást biztosan felismert az egyes személyeken, amelynek alapján kiről-kiről nagy valószínűséggel el tudta dönteni, hogy hová tartozik. Tápontot adhatott az egyének ruha- és hajviselete, a bőrük színe stb. (1961. 83.)

Az öltözködés szintén sokat elárulhat. A. M. ROSENTHAL a japánok magánéleti és nyilvános viselkedésével kapcsolatban például megjegyzi, hogy

ENRIGHT professzor (angol egyetemi oktató Japánban), de szinte minden külföldi, aki egyszer ellátogatott Japánba, kisebb-nagyobb meglepetéssel tapasztalta, hogy közvetlen összefüggés van a japánok udvariassága és cipőviselése között. (1962. 20.)

Valószínű, hogy ez a látszólag érdekes dolog egyszerűen csak a cipők elosztását tükrözi a japán társadalomban. A gazdaságilag hátrányosabb helyzetű japán népesség feltehetően nyíltabban juttatja kifejezésre a külföldi látogatók iránti ellenszenvét, mint a kiengesztélyozott gazdasági körülmények között élők, s a cipőviselés minden bizonnyal inkább a jóléttel hozható összefüggésbe, mint az idegenek elleni gyűlölettel.

A ruházkodás társadalmi helyzetre utaló jellegét általában elismerik, mégis rendkívül kevés elemzés foglalkozik ezzel a témával.

Az ékszerek, a testdíszek és a különböző személyes tárgyak szintén fontos „iránytűk” lehetnek a terepmunkában, persze elsősorban akkor, ha az antropológusnak sikerül felismernie azt a közvetlen kapcsolatot, ami a tárgy birtoklása és birtokosa egyéb személyiségjegyei között fennáll. Például több kutató észrevette, hogy néhány társadalomban az írástudatlanok előszeretettel vásárolnak tollkupakokat, s ezeket feltűnően a ruhájukhoz erősítve hordják – azt bizonyítandó, hogy tudnak írni. De olyan külsődleges jeleket sem szabad figyelmen kívül hagyni, amelyek valamilyen speciális tevékenységről árulkodnak. A kéz valamelyik részének kérgessége például egyes sportágakban vagy munkafolyamatokban való aktív részvételre utalhat.

A néprajzkutatónak – mint mindenkinek, aki közvetlenül „az ember”-rel foglalkozik (fejlődésével, szokásaival, tulajdonságaival, viszonyaival, magatartásával stb.) – ismernie kell az emberi megnyilvánulásokat, fel kell ismernie azokat, s a számára szükséges információkat „ki kell olvasnia” belőlük. Könnyű dolga van, hiszen az ember mint társadalmi lény, a pusztá létével információkat közöl. Meg sem kell szólalnia, s a metakommunikáció jelei üzenetek sokaságát továbbítják – csak venni kell tudni őket.

Az emberi mozdulatok kifejezőereje, kommunikatív szerepe már régóta foglalkoztatja a különböző szaktudományokat. DARWIN *Az érzelmek kifejezéséről embernél és állatoknál* című munkája (1872.) változatlanul mérföldkönek számít ezen a területen. A pszichológia legizgalmasabb kérdései közé tartozik a személyiség és érzelmi-értelmi megnyilvánulásai, akciói és reakciói közötti összefüggések feltárása és rendszerezése. A néprajzi gyűjtés során célszerű mind az egyéni jellegzetes testmozgásokat, mind pedig a társadalmilag egységesen értelmezhető mozdulatokat, metakommunikációs jeleket, jelzéseket regisztrálni.

Vannak bizonyos helyzetekben olyan kifejező mozdulatok, gesztusok vagy reakciók is, amelyek babonás képzetekhez vagy valamilyen szokáshoz kötődnek. Gondoljunk csak a „fekete macskára” vagy a „kéményseprőre” mint „rossz”, illetve „jó” ómenre! Az ezekkel együtt járó, megfigyelhető viselkedések rögzítése nemcsak azért fontos, hogy a kutató a gesztusok mögött húzódó képzetekre később az interjúk során rákérdezhesen, hanem azért is, mert sokszor előre kiszámítható reakciókat vagy tevékenységeket jeleznek, amelyek ismeretében az ember elébe is mehet a történéseknek – hasonlóan ahhoz az amerikai rendőrhöz, aki az autótolvajokkal kapcsolatban úgy összegezte a tapasztalatait, hogy „tisztá autókat lesünk piszkos rendszámtáblával és piszkos kocsikat tiszta táblával”.

A *proxemika* kifejezést Edward T. HALL az emberek térérzékelésével és térhasználatával kapcsolatban akkor használja, mikor az emberek egymáshoz való viszonylagos közelségét/távolságát tanulmányozza különböző társadalmakban és különböző szituációkban. HALL kimutatja, hogy az a tér, amivel az emberek különböző helyzetekben bizonyos távolságban tartják magukat más emberektől, rendkívül beszédes – olyanira, hogy az erre irányuló megfigyelések eredményei köteteket is megtölthetnének.

Az egyes társadalmakban kialakult térigénysémák, térigénymodellek ismeretének hiánya gyakran a kommunikáció kibontakozását is gátolja. Például az amerikaiak – akik viszonylag nagy távolságot igyekeznek tartani egymástól beszélgetés közben – ösztönösen megrettennek és hátrálnak, ha egy más országbeli bizalmasan 20–30 centiméte-

res távolságban vagy azon belül akar velük beszélni. Amerikai üzletemberek Latin-Amerikában az üzleti tárgyalásokon például asztalokkal, íróasztalokkal vagy írógépekkel igyekeznek elbarikádozni magukat a helybéli tárgyaló felektől, akik természetesnek tartják beszélgetésnél a bizalmas közelséget (1966. 164.). HALL leír egy esetet, amelyben egy latin-amerikai és egy angolszász amerikai beszélgetése egy körülbelül húsz méteres csarnok egyik végén kezdődött és a másikon fejeződött be. Az észak-amerikai ugyanis állandóan hátrált, hogy megtartsa a magának kellemes távolságot, a latin-amerikai meg folyton közelített hozzá, szintén a saját magának kényelmes távolság kialakítására törekedvén (idézi CRANE & ANGROSINO 1974. 24.). A térhasználat módjának tehát ugyanolyan kommunikatív szerepe van, mint a beszédnek – ugyanúgy lehet hivatalos, kötetlen, kimért, közvetlen, nyilvános, bizalmas, férfias, nőies stb., akárcsak a beszéd. Annál is inkább, mert az ember rendszerint nem tudatosan használja úgy a teret, ahogyan használja.

Az antropológusnak nyilvánvalóan nem kell teljesen alkalmazkodnia a helyi térhasználati szokásokhoz. HALL mutat rá arra is, hogy egy idegentől el is várják, hogy más legyen! Valójában azonban csak akkor tud felszabadultan és oldottan „közlekedni” egy közösségben, ha megfigyeli az íratlan térhasználati szabályokat is, s mértéktartóan alkalmazkodik hozzájuk.

A feltűnés nélkül gyűjtött beszélgetési minták, a *nyelvhasználat* megfigyelése is fontos. Az egyéb más összefüggésekben szerepe lehet az állandó szókapcsolatoknak, egy-egy szó gyakoriságának, vagy annak, hogy használnak-e a hallgatóság számára ismeretlen nyelvet, mikor, ki kivel, miért?

TARDE már 1901-ben felvetette a beszéd jellegzetességeinek számszerűsítésére vonatkozó elképzelését. Nézete szerint ezzel bizonyos pszichológiai adatforrást lehet teremteni. Javaslatára szerint egyrészt a beszéd „sebességét” kellene mérni kultúránként – azaz, hogy időegységenként mennyi beszéd „folyik” egy adott közösségben –, másrészt célszerű lenne osztályozni az egyes társadalmi osztályok beszédétémáit. (1901)

A mintavétel nehezíti a beszéd rögzítésének eszköze: a magnetofon ugyanis zavarja és gátolja a beszélőket, hacsak nem sikerül teljesen láthatatlanná tenni. A mintavételben részt vevők száma is befolyásolja a munkát. Meghatározza, hogy a megfigyelőnek – aki a feltűnést kerülni akarja! – mennyire kell álcáznia magát. Két személy beszélgetésének rögzítésekor valószínűleg teljesen rejtve kell maradnia. Nagy, nyilvános összejöveteleken már lényegesen könnyebb elvegyülnie a tömegben – csak arra kell ügyelnie, hogy maga a rögzítés, tehát a magnetofon használata maradjon rejtve. A mintavétel spontaneitását még ez sem biztosítja, mert nagyon valószínű, hogy „kültag” jelenlétében bizonyos témákat szóba sem hozhatnak, a felmérés így nem lesz „reprezentatív” – azaz megbízhatóan jellemző.

A megfigyelésre választott helyek és időpontok átgondolt kijelölése segíthet abban, hogy a mintavétel feltételei kedvezőek legyenek, ezáltal könnyebb legyen összpontosítani a figyelmet a beszélő, illetve beszélők által választott – vagy az éppen elkerült – témákra, az elhangzottak hitelességének megítélésére és a nyilvános beszélgetések megragadható jellegzetességeire. Az effajta megfigyeléseknél nem kell teljes és összefüggő gondolatmenetekre számítani, s azokra fűlelni, mert lényegük az elkapott „foszlányokban” van, feltéve, hogy a „gyűjtés” kitartó. Akkor ugyanis – a nagy számok törvényszerűségei alapján – bárki megnyugodhat, hogy ami „kimarad”, az nem is fontos.

A megfigyelésre fordított *idő tartama* a megfigyelésből levonható következtetések helyességének egyik kulcstényezője. Az időtartam jelenti egyrészt ugyanannak a dolognak a többszöri megfigyelését, másrészt az alkalmankénti időráfordítást. Tanuláspszichológusok például kimutatták, hogy a múzeumi látogatók által egy teremben eltöltött idő és az ezalatt elsajátított tudás mennyisége, illetve mértéke milyen szorosan

összefügg egymással (cf. SCREVEN 1976.). A modern kiállításrendezés alapelve, a mérhetően oktató hatásokkal elrendezett kiállítási anyag szempontjai éppen ezen az alapelven nyugszanak (cf. BORSÁNYI 1983.).

Az állandó, fizikai, külsődleges jegyek megfigyelésének időpontja – például a tetoválások, a házak állaga stb. – általában lényegtelen az információ tartalmát illetően, bár vannak külsőségek – például speciális alkalmakhoz és helyszínekhez kötődő tetoválások –, amelyek észrevételének, megfigyelésének időpontja fontos adalék a további vizsgálatokhoz. De a legtöbb jelenség dokumentálásakor feljegyzendő a megfigyelés időpontja, mivel a mozdulatok, a szóhasználat, a ruházat, a magatartás nem állandó jegyek, hanem mindenképpen eseményhez, napszakhoz, környezethez, személyiséghez fűződő jellemzők. Úgyannyira, hogy a mintavétel időpontjának kiválasztásakor is körültekintőnek kell lenni, s pontosan tudni kell, mi a megfigyelés elsődleges célja. Az Amerikai Egyesült Államokban SHEPARD és BLAKE iparban dolgozók munka-intenzitását elemezték, s azt tapasztalták, hogy 10.30 és 11 óra között hirtelen lecsökken a munkások intenzitása. Mint kiderült, éppen abban a félórában tartottak mindennap értekezletet a vezetők (1962. 88–92.). Ha nem hosszabb időt szánnak a jelenség mérésére, s a megfigyelést véletlenül csak arra a félóra korlátozzák, hamis képet kapnak a vizsgált kérdésről, s ha a hosszabb időn belül nem kötik időpontokhoz a mérési eredményeket, nem derül ki, hogy miért éppen az adott időszakaszban lankad a munka intenzitása. A kutatók egyik esetben sem jutottak volna megközelítően helyes következtetésre.

Az egyszerű, feltűnést kerülő megfigyelések legnagyobb előnye, hogy általuk a jelenségeket és a folyamatokat a maguk valóságában lehet megragadni. Hogy mennyire pontosan és hitelesen, azt alapvetően befolyásolja az „adatgyűjtőeszköz”, azaz maga az ember, akinek a figyelme szinte sohasem teljesen egyenletes a munkája során. Az elhúzódozó, több összetevőjű, bonyolult, sok új ismeretet és tapasztalatot ígérő vagy sejtető események megfigyelésére felkészülve fokozottabban kell számítani emberi fogyatékosságaink hátráltató működésére, ezért ajánlatos előre tájékozódni a szakirodalomból, esetleg bizalmasabb adatközlőinktől a várható mozzanatokról, s eleve eldönteni, mi legyen az az egy vagy néhány elem, amelyre a fő figyelmünket összpontosítjuk.

Persze megfigyeléseink dokumentálásakor – különösen az utólag készítettő jegyzetek írásakor – nagyon tudatosan kell legyőznünk ösztönös etnocentrizmusunkat. Az etnocentrizmus elsősorban akkor kísért, ha olyan viselkedésformákkal és szokásokkal találjuk szembe magunkat, amelyekre nincsen saját kulturális modellünk, vagy ahhoz megközelítően hasonló. A másság, az idegenség rendszerint automatikusan „működésbe hozza” a bennünk kiépült előítéletek, elfogultságok „mechanizmusát”, amely veszélyezteti a látottak-hallottak tárgyilagos rögzítését.

Az egyes személyek társadalmi viselkedésének és a különböző személyek közötti társadalmi kapcsolatoknak a szisztematikusan rögzítése szorosan összefonódik a fizikai elhelyezkedésre és a társadalmi térre vonatkozó megfigyelésekkel. A viselkedésre vonatkozó megfigyeléseinket két lényegi elvnek kell vezérelnie, de ezek nehézségeit tisztán kell látnunk. Az egyik, hogy az antropológia célja csakis a *tipikus* megragadása lehet, ugyanakkor ehhez általában nem a legkedvezőbbek a megfigyelés feltételei. Ne felejtjük el, hogy a megfigyeléseinket észrevétlenül – azaz, mindenféle technikai segédeszköz nélkül – kell végeznünk! A legjobb, legélesebb emlékezet is csupán töredékét képes felölelni egy közösség kusza, összevisszának tűnő, mozgalmas életének, eseményeinek, megnyilvánulásainak. A másik „vezérelv” az előzővel szorosan összefügg, amennyiben célszerű a kuszaságban való eligazodás érdekében a kutatónak úgynevezett inherens viselkedési egységeket meghatározni. Magyarán szólva, meglévő ismeretei és intuíciója alapján kisebb, szűkebb körben elhelyezkedő csoportokat érdemes kiválasztani, ahol

lehetősége nyílik az intenzívebb vizsgálatokra. E „kontrollcsoportokban” közelebbről feltárulnak az emberek közti kölcsönös viszonyok; ellenőrizhetőbb az egyének közti kommunikáció „minősége” és „mennyisége”, nyomon követhetők a nem-verbális kapcsolatok, a közösségi aktivitás, a reakciók, az indulatok, az alá- és fölérendeltségi kapcsolatok.

Elliot D. CHAPPLE „interakció kronográfja” jó segédeszköz a néprajzi terepmunkában is, ahol a legfőbb munkaeszköz a kutató megfigyelőképessége, memóriája, s jobb esetben a papír és a ceruza. Egy összejövétel rögzítésekor CHAPPLE kronográfja szerint (1949. 295–307.) például a következőket kell megfigyelni:

1. A különböző személyek (és csoportok) fizikai elhelyezkedése az összejövételen;
2. Ki vezeti be az esemény főbb aktusait;
3. Kik beszélgetnek és milyen hosszan;
4. Ki kivel beszélget;
5. Milyen reakciók figyelhetők meg a nem-beszélők körében;
6. Az egyes események közti idő hogyan telik el;
7. Specializálódnak-e különböző személyek különböző témáknak vagy szempontoknak megfelelően az összejövételen (azaz gazdasági, intézkedési, szervezési, hatalmi kérdéseket tárgyalnak-e külön)?

WHITING, LAMBERT és társaik a *Hat kultúra tanulmányozása* című munkájukban (Új-Anglia, Kenya, Mexikó, Fülöp-szigetek, Okinawa és India) ismertetik egyik érdekes módszerüket. Ők a gyerekek viselkedésének megfigyelésére olyan kódrendszert dolgoztak ki, mellyel a kölcsönös viszonyok meghatározott időszakokban észlelt megnyilvánulásait rögzítették. Előre meghatározott időközökben figyelték meg játszás és egyéb tevékenységek közben a gyerekeket és arra voltak kíváncsiak, hogy egy-egy gyerek egyedül játszik-e vagy sem, hogyan reagál mások közbelépésére, agresszív válik-e másokkal szemben, anyjával közösen csinál-e valamit és hogy örül-e, ha mások közelednek hozzá. Az így összeálló, részletes, egységes szempontok alapján történő megfigyelés során gyűjtött adatok lehetővé tették a viselkedés egyes aspektusainak a számszerűsítését is, olyanokat mint például „az agresszív cselekedetek mennyisége”, „függetlenség, versenyszerűség aránya” stb. E rendszeres megfigyeléseik tapasztalatait beépítették a társadalmi viselkedés sokkal általánosabb szintű megfigyeléseibe; a továbbiakban ezeket az eredményeket kiegészítették interjúk révén szerzett, kulcsadat-közlőktől származó és más néprajzi kutatási módszerekkel összegyűjtött információkkal, s e komplex vizsgálati módszer segítségével írták le a hat kulturális körről kialakult meggyőződésüket (WHITING and WHITING 1975.).

A túlzottan rendszerező megfigyelési módok persze – azáltal, hogy sémákat alkalmaznak a „megfoghatóság” érdekében – „uniformizált” tapasztalatokhoz vezetnek, amelyek önmagukban semmiképpen nem lehetnek helytállók, csak irányt adók.

Az általános, a hétköznapi eseményekre, helyzetekre, emberekre irányuló megfigyelésekbe sokszor hasznosan beépíthetők a „különös” hétköznapi események, helyzetek és személyek megfigyelésével szerzett tapasztalatok. ROHEIM Géza például a Normanby-szigeti gyerekek játéka alapján kimutatta a körükben is létező Ödipusz-komplexumot (1941. 524–549.). David LANDY pedig bizonyos cselekvési kategóriákat – agressziót, függőséget, identifikációt, táplálkozást és non-interakciót – figyelt meg egy Puerto Rico-i falu tizenhét családjának gyermekei között (1960. 162–163.).

A pszichológiai antropológiában gyakran alkalmazzák a „babajáték-módszert”, bár a megfigyelések értelmezésével járó nehézségek sok vitát is szültek (cf. BARNOUW 1963. 177–180.). Az „ellesett babázás” hasznosan segítheti a munkát, ha az így szerzett információkat kiegészítő információkként kezeljük.

c) *A résztvevő megfigyelés*

A közvetett és közvetlen megfigyelések mind csak előkészítői, illetve támaszai lehetnek a terepmunka lényegét jelentő *résztvevő megfigyelés*nek. A *részvétel* természetesen *fokozatok* kérdése, s csakis tartós együttélés keretében valósítható meg. Századunk úttörő antropológusainak az érdeme, hogy „elvittek az etnográfiát a missziós házak verandáiról”. Ők ugyanis nem érték be a misszionáriusoktól, a kereskedőktől vagy a gyarmati tisztviselőktől beszerezhető információkkal – elmentek a helyszínekre, hogy az emberekkel együtt élve, közvetlenül tőlük gyűjtsék össze az elemzéseikhez és összehasonlító munkáikhoz szükséges ismereteket.

3. *A résztvevő megfigyelés a gyakorlatban és az elméletben*

a) *A megfigyelési technika és a magatartásformák racionalitásának kérdése*

A sarkvidéki népek egyik kiváló ismerőjéből, Edward WEYERből őszinte csodálatot váltott ki az eszkimók leleményessége, amellyel képesek voltak a mostoha környezetükhöz alkalmazkodni. Hiszen az eszkimók egyszerű fa- és csonteszközökkel vadásztak sikeresen a világ legnagyobb állataira, a cetfélékre; a legkönnyebben előteremthető anyagból, hóból építették a hó és a hideg ellen védő, ötletes kunyhóikat, de még a konstrukciónál is elismerésre méltóbb a rajtuk vékony jégkéregből kiképzett ablak. WEYER szerint az eszkimók találékonysága valószínűleg azokban a szánokban csúcsondott ki, amelyeket vízben megpuhított rozmár- vagy pézsmakör nyersbőrből úgy készítettek, hogy a kívánt formára hajtogatva a bőrt egyszerűen hagyták megfagyni a szabadban. Egyes csoportoknál szokás volt az is, hogy a frissen elejtett állatok húsát vagy a halat hajtogatták így nyersbőrbe, s a kutyák után kötötték szánként, majd amikor otthon kiolvastották a csomagot a főzéshez, a nyersbőrt odavetették a kutyáknak (WEYER 1932. 71.).

Az eszkimóknak kifinomult ismereteik voltak az őket körülvevő, és mindennapi táplálékukat jelentő állatok szokásairól. Ez volt a feltétele a sikeres vadászatnak. A jég tetején, a napon sütőképző fókákat például úgy cserkésztek be, hogy az állatok mozgásának és hangjának tökéletes utánzásával elhitették velük, hogy egy másik fóka közeledik. Így olyan közel kerülhettek a békésen heverésző hatalmas vízi emlősökhöz, hogy rájuk ugorva tudták megszígyonozni őket.

A farkasokat szintén szellemes módszerekkel tették ártalmatlanná. Mindkét végén kihegyezett cethalszállát félbehajtották, innal összekötötték, majd zsiradékba befagyasztották, aztán az inas rögzítést elmetesztették benne és kirakták a hóba. A farkas éjszaka rátalált a zsírlabdaesra, felfalta, és a gyomrában szétolvadó zsiradékból kipattanó és szétnyíló cetszállka valósággal felnyársalta belülről az állatot. De az is elterjedt szokás volt, hogy a földre beástak egy jól kiélezett és kihegyezett, vérrel bekent, pengéjével felfelé álló kést. A vérszag odavonzotta az éhes farkasokat: az ordások möhön nyalogatni kezdték a pengét, ami összekaszabolta a nyelvüket és a pofájukat. A vér íztől és szagától izgalomba jövő állatok végül is saját magukat falták fel: elvéreztek a kés mellett (WEYER 1932. 73.).

Sorolhatnánk a példákat, amelyek azt érzékeltetik, hogy az eszkimók milyen tökéletesen alkalmazkodtak a környezetük adta lehetőségeihez. Egyes kutatók „jeles (kiváló) primitív mérnökökként” emlegetik őket technológiai leleményességük miatt (cf. BALICKI 1970. 3.).

Mesteri képességeik azonban mintha egy bizonyos ponton, váratlanul véget érnének – állapítja meg WEYER. Van ugyanis egy másik világuk is, amellyel minden esz-

kimó állandóan küzdelemben áll, s amelyben viselkedésük minden ésszerűségnek ellentmondónak tűnik.

Az eszkimó – fizikai környezetén kívül – számtalan más életfeltétellel/körülménnyel, a szellemek világától származó körülményekkel [is] vívja a harcát. . . . képzelete szellemekkel, démonokkal és istenségekkel tölti meg a világot, s ezek az erők ugyanannyira próbára teszik, mint a természet erői. Csak hogy míg az anyagi világban való eligazodását a racionalitás jellemzi, addig a kézzel nem fogható világhoz való viszonya látszólag irracionális és gazdaságtalan (WEYER 1932. 74.).

WEYER ezzel a megállapításával azokra az aprólékosan kidolgozott előírásokra utal, amelyek a megrontás elleni védekezést szolgálják, mivel az eszkimók úgy hiszik, hogy veszélyes, láthatatlan erők leselkednek rájuk mindenfelől. RASMUSSEN leírta, hogy a netsilik eszkimók annyira tartottak a képzeletükben az éjszakai tájat benépesítő félig állati, félig emberi szellemlényektől, hogy még vizelni sem mertek kimenni éjjel (1931. 239.). Mindennapjaik magától értetődő, természetes eseményének tartották a találkozást ezekkel a lényekkel.

Álljon itt bizonyosságul a következő eset. RASMUSSEN egyik eszkimó társa a King William-szigetet keresztülszelő expedíciójukon egy délelőtti felfedezte, hogy puskapora a reggeli táborhelyükön maradt. Azonnal visszaküldte érte a feleségét. A meglehetősen hosszú és fárasztó útra az asszony vonakodva indult el és két óra múlva, félelemmel telve, váratlanul vissza is tért. Hangos jajveszékeléssel adta elő, hogy üldözőbe vette s majdnem magával ragadta őt egy gonosz szellem, ezért kellett visszafordulnia anélkül, hogy a rábízott feladatnak eleget tett volna. A férfit megindította a történet. Vigasztalni kezdte a feleségét, aztán habozás nélkül útra kelt, hogy maga hozza el a lőport. RASMUSSEN az esettel kapcsolatban megjegyezte: jellemző, hogy a férjben még a leg-halványabb gyanúja sem merült fel annak, hogy felesége csupán a hosszú és fáradságos gyaloglástól megszabadulni óhajtván találta ki a történetet (1931. 60.).

Az eszkimók amulettek és varázsszerek tömegével veszik magukat körül, amelyek – reményük szerint – megvédik őket a váratlan csapásoktól, és vállalkozásaik szerencsés kimenetelét biztosítják. Például egy netsilik fiú ruhájára nyolcvan különféle amuletet erősítettek fel a szülei, hogy minden rontás ellen védve legyen, és nagy vadász váljon belőle.

Azonban a veszélyek elhárításának a legfontosabb eszközei a tabuk. A bizonyos – íratlan szabályokban rögzített – magatartásformákat vagy cselekedeteket tiltó tabuk át- meg átszötték az eszkimók életét. Az emberi tevékenységek minden szférájában vannak olyan dolgok, amelyeket veszélyesnek tartanak, és éppen ezért szigorú előírások szabályozzák a hozzájuk fűződő viselkedést.

Nézzük például, hogy milyen szabályoknak kell eleget tennie egy vadásznak, ha fókát ejt el és a táborba szállítja. A vadásznak még mielőtt a fóka tetemét a kunyhóba viszi, magasra tartott csészéből óvatosan ivóvizet kell csurgatnia a megölt állat orrára. Az állat feldarabolása előtt pedig további előírásokat kell követnie:

Télen, míg a nap alacsonyan van az égen, egyetlen asszony sem varrhat vagy végezhet munkát addig, míg a fókát be nem vitték a házba és széjjel nem darabolták. Férfi sem dolgozhat kővel, illetve zsírkővel, fával vagy vassal. Lábbelit sem száríthatnak a szárítóállványon, és egyetlen asszony sem fésülködhet vagy moshatja meg az arcát.

Ha odakint hideg van és az ablaktáblát zúzmarra fedte be, ezt a zúzmarát, ahogy az általában szokás volt, nem szabad lekaparni, míg a fóka bőre és hája a padlón fekszik. És ha a legutolsó vadászidényből származó fokazsírban még akad a házban, akkor azt az ablakon keresztül – sohasem az ajtón át – el kell távolítani, mielőtt a fókát beviszik (RASMUSSEN 1931. 167.).

Hogyan magyarázható ez? Nyilvánvaló, hogy az ilyen viselkedés értelmezése sokkal összetettebb feladat a kutató számára, mint a létfenntartási tevékenységek eszköz-készletével vagy technológiájával összefüggő logika nyomon követése, illetve feltárása. A cethalszálkás, megfagyasztott zsírlabdacs esetében például az antropológusnak nincs más dolga mint az alapos megfigyelés. S annak dokumentálása az eszköz elkészítésétől a felfordult farkasig. A tevékenységek célja és menete világos, egyszerű ok-okozati összefüggést fejez ki.

De a megölt állatnak adott italt vagy a fókaszőr eltávolítását az ablakon keresztül, hogyan értelmezzük? Milyen gyakorlati célja lehet ezeknek a cselekedeteknek?

Számunkra a kézenfekvő válasz az, hogy semmilyen, de legalábbis, hogy általunk közvetlenül érzékelhető következménnyel nem járnak ezek a szokások. Ha meg akarjuk érteni e konvenciókat, meg kell kísérelnünk behatolni az adott közösség tagjai gondolkodásának világába. Meg kell tudnunk, hogy ők maguk hogyan képzelik, mit érnek el az ilyen és ehhez hasonló, gyakorlati haszonnal szemmel láthatóan nem járó cselekedetekkel.

De ha megkérdeznénk egy netsilik eszkimót, hogy miért ragaszkodik ehhez a körülményes szokáshoz, valószínűleg azt válaszolná, azért, mert így akar „a foka lelkének kedvébe járni”. Ennek az álláspontnak az ismeretében már könnyen következtethetünk is arra, hogy az eszkimók nemcsak abban hisznek, hogy a fókának lelke van, hanem abban is, hogy elpusztulása után lelke visszatér a tengerbe, hogy ott újabb foka formájában öltön testet. Így nyilvánvaló, hogy a vadász tisztelettel és előzékenyen bánik az elejtett állattal, mivel az annak lelkével élő újabb foka is szívesen lesz a zsákmánya. Amennyiben a vadász elmulasztja betartani e szigorú előírásokat, az állatok elkerülik a jövőben, s vadászvállalkozásait nem kíséri szerencse.

A megölt állatnak felajánlott ital, és a tiszteletadás tabuk rendszerébe ágyazott, rituális kifejezőmódja tehát logikusan következik a lélekre és a reinkarnációra vonatkozó hitből. A megfigyelt magatartásformákat olyan „eszközöknek”, de mondhatnánk úgy is, hogy „mágikus eszközöknek” tekinthetjük, amelyek a vadászok jövőbeli vállalkozásainak sikerét segítik elő.

Íme, mihelyt feltáruznak a különös, szokatlan magatartást meghatározó körülmények, azaz a cselekvések saját dimenziói, maga a viselkedés is ésszerű és indokolt lesz az „idegen” szemében.

A különböző antropológiai megfigyelési technikákat az a tapasztalat hívta életre, hogy senki sem képes a saját viselkedését sokoldalúan megindokolni és pontosan leírni. Egyrészt azért, mert a gyakran rendkívül összetett, ritualizált tevékenységek árnyalt, pontos visszaadása nyelvi eszközökkel rendkívül bonyolult, másrészt – és talán ez a fontosabb – a szocializálódás során elsajátított magatartási minták javarészt nem tudatosan élnek az emberekben, követésük sokszor inkább reflex, mint egyéni választáson múló – ezért magyarázható vagy ismertethető – cselekvés vagy gyakorlat.

Mindemellett az is nyilvánvaló, hogy egyetlen társadalomra sem univerzális magatartási modellek a jellemzők. A legtöbb minta korosztályonként, rokonsági vagy lakóhelyi csoportonként, tehát a társadalmi tagolódásnak megfelelő körben érvényes. Természetes, hogy mindenki nem lehet tisztában valamennyi érvényes viselkedési mintával. De tegyük föl, hogy valaki – a koránál, a társadalomban őt megillető tekintélyénél, személyes tudásánál fogva – mégis ismeri az összes viselkedési mintát, azaz a társadalmat és az egyént szabályozó normákat. Feltétlenül sok hasznos információt kaphatunk tőle, ami az elméletet illeti, mégsem mondhatunk le az életből szerzhető személyes tapasztalatokról, hiszen a *normákban* mindig a *kell* – az elmélet – jut kifejezésre, s nem a *van* – a gyakorlat (cf. WHITING B. and J. WHITING 1970. 282–286.).

b) A résztvevő megfigyelés technikája és a magatartásformák logikájának a kérdése

A saját viselkedését egyetlen nép sem tekinti abszurdnak, természetellenesnek vagy bizarrnak. A különböző magatartásformákban rejlő logika csak azok előtt tárulhat fel, akik bele tudják magukat élni más népek szokásaiba, akik azonosulni tudnak más népek szokásaival. Mivel a terepmunka eredménye nagyrészt a beleélés mértékén – a kutató empatikus készségén – múlik, a beleélési módszer elsajátításának technikáira nagy súlyt fektettek a résztvevő megfigyelés elméletét kidolgozó antropológusok. A részvételnek, illetve a részvétel mélységének vannak fokozatai. Egy alkalmi látogató vagy turista is részt vesz – ha csak futólag is – a meglátogatott közösség életében. A néprajzkutatónak azonban – amint ezt már MALINOWSKI, a résztvevő megfigyelés elméletének „nagyapja” is kiemelte – teljesen bele kell folynia a tanulmányozott közösség életébe.

Tanácsos a közösség nyelvével megismerkedni, s – ha van rá idő – megtanulni a nyelvet még akkor is, ha a megfigyelendő szokások, viselkedésformák általában nem verbálisak. Minél közvetlenebb és akadálytalanabb a kapcsolat a közösség és az idegen kutató között, annál több részlet és annál több „intimitás” tárul fel az antropológus előtt. Minél érdektelesebb a személye – minél kevésbé tűnik ki a környezetből a maga szokásaival, külsőségeivel –, annál természetesebben zajlik az élet a jelenlétében.

A terepen dolgozó kutató néprajzi ismereteinek egy része a mindennapok gyakorlatából adódik agyáltal, hogy elsajátítja a helyi közösség szokásait, az érvényes magatartási normákat. Hogy mindezt milyen mértékben és arányban sikerül elérnie, az már nagyjából a személyiségén, adottságain múlik. Az bizonyos, hogy „bennszülötté válni” legalább annyira hátrányos, mint amennyire előnyös lehetne a munka határfoka szempontjából. Bármilyen ellentmondásosnak hangzik is, meg kell tanulni kívülről – tehát minél objektívabban – szemlélni, hogy hogyan, miként veszünk részt „belülről”. Ha ezt sikerül megvalósítanunk, a legmegbízhatóbb és legközvetlenebb információkhoz juthatunk úgy, hogy még kellő tárgyilagossággal tudjuk számbavenni őket, majd elemezni és kutatási céljainknak megfelelően szelektálni.

Alapvetően mindnyájan részt vevő megfigyelők vagyunk – ha nem más kultúráké, akkor a sajátunké. A tipikus „nem antropológus” megfigyelő azonban úgy tér vissza a saját közösségébe, hogy rendszertelen és nem teljes képet alakít ki magának a megfigyelt színtérről. Az antropológiai terepmunka viszont több az egyszerű „ott levésnél” és az emberek passzív szemlélésénél. Az etnológusnak gyakran többet kell kiderítenie egy-egy viselkedésről vagy eseményről, mint amennyit a megfigyeléskor, első látásra észlelhet. Elméleti felkészültségének és megismerési céljainak megfelelően kérdések merülnek fel benne, amelyekre csak úgy kaphat választ, ha az érintetteknek fel is teszi a kérdéseket. Így derítheti ki a valamely esemény, jelenség és a hozzá fűződő, más úton módon gyűjtött adatok, információk közötti összefüggéseket. Mindezeket aztán egybe kell vetnie a más forrásokból merített adatokkal is, hogy saját megfigyelése valóban forrásértékű lehessen. Amikor a kutató úgy érzi, hogy a megfigyelés révén fontos adatokhoz jutott, akkor ellenőriznie kell megbízhatóságukat. A megfigyelések tapasztalatainak rendszerezésével és a különböző események közötti kapcsolatok szisztematikus feltárásával – interjúk, újabb megfigyelések, tesztek stb. segítségével – a résztvevő megfigyelés tudományos értékűvé válhat.

Az az álláspont, hogy a különböző magatartásformák logikája feltárul azok előtt, akik azonosulni tudnak más népek életformájával, azon az alaptételen nyugszik, hogy minden gondolkodásnak és viselkedésnek logikusnak *kell* lennie. Egyelőre azonban nincsen teljes egyetértés a szakemberek között e megállapítás helyességét illetően. Akadnak még mindig olyan kutatók, akik „egzotikusnak” minősítik a tanulmányozott társadalmak számukra újszerű képzeteit és furcsának találják szokásait, és persze sem-

miféle logikát nem fedeznek fel a képzetek és szokások rendjében. LÉVY–BRUHL és követői például arra a következtetésre jutottak, hogy a „primitív” népek gondolkodásmódja nem logikus, hanem *misztikus*, éppen ezért e népek szokásainak megértéséhez meg kell tanulnunk követni a miénktől teljesen eltérő gondolkodási módjukat.

A különböző népek hitvilágának alapos, a részleteit is feltáró vizsgálata változatlanul amellettszól, hogy a legkülönösebb szokásokban is következetes logika van, csak felfedezéséhez meg kell ismernünk az egyes szokások gyökereit, s a szokásoknak a szokásrendszerben, a társadalmi valóságban elfoglalt helyét. E tételnek a ma már klasszikusnak számító bizonyítása EVANS–PRITCHARD nevéhez fűződik, aki 1926 és 1930 között három alkalommal is végzett terepmunkát Közép-Afrikában. Az azande boszorkányhitről írt monográfiájában a résztvevő megfigyelésnek mint módszernek a gyakorlati alkalmazásáról és használhatóságáról ad szemléletes és részletes áttekintést, ezért a monográfia alapmű az antropológusok számára.

Az azandék életének minden területével számos boszorkánysággal és mágiával kapcsolatos képzet fonódik össze szorosan. E képzetek abból a hitből fakadnak, hogy közöttük felismerhetetlenül olyan férfiak élnek, akiknek hatalmuk van bárkit megrontani. Az azandék úgy vélik, hogy ezek a boszorkányok az éj leple alatt pusztá akaraterejükkel rá tudják szabadítani kiszemelt áldozataikra a *mbisimo mangunak* nevezett szelleményt (a boszorkányság szellemét), aki felfalja az áldozatok belső szerveit és húását, s ezzel betegséget és halált hoz. Az azandék tehát minden betegséget és halálesetet a boszorkányok ördögi fondorlatainak tulajdonítanak. A véletlen és a természetes halál gondolata idegen a szemléletüktől: az emberek meghalnak, mert meggyilkolják őket a boszorkányok vagy a boszorkánysággal gyanúsított személyeket megtorló bosszú mágiája.

Az azandék szerint a boszorkányok a napi élettevékenységekre is hatnak. Ha például egy fazekas felfedezi, hogy néhány cserepe megrepedt égetés közben, annak okát csakis a boszorkányságban találja, de ha egy farmer földimogyoró termése tönkremegy, ő is a boszorkányságnak tulajdonítja a kárt; a gyerek, akinek felsebzi a lábujját egy földből kiálló gyökér, szintén boszorkányságra gyanakszik; ha vadászat közben elefánt sebesít meg egy férfit, az emberek meg vannak győződve arról, hogy sérülését a vadász boszorkányoknak köszönheti. Valóban – mondja EVANS–PRITCHARD –, ha bármilyen kudarc vagy szerencsétlenség ér valakit, megrendíthetetlenül hisz abban, hogy valamilyen boszorkányság okozza a bajt (1937. 63–64.).

Az azande boszorkányhit mindaddig világos. Miért nem ismerik azonban fel az azandék, hogy egyes eseményeket csupán a véletlenek összjátéka idéz elő? Miért nem vesznek észre olyan természetes dolgokat, mint például azt, hogy a halál oka az öregedés is lehet?

Néhány alkalommal EVANS–PRITCHARD feltett ilyen és ehhez hasonló kérdéseket azande barátainak. Írja, hogy gyakran vitatkozott is velük, mikor boszorkánysággal magyaráztak olyasmiket, amik nyilvánvalóan ok-okozati kapcsolatban voltak. De rövidesen rá kellett jönnie, hogy egy azande egyáltalán nem arra törekszik, hogy minden jelenséget és dolgot misztikusan értelmezzen. Sőt, az azandék rendkívül világosan látják a természetes ok-okozat összefüggéseket is. Amikor egy fiú lábát felsebezte egy facsonk, EVANS–PRITCHARD kétségbe vonta a fiú állítását, miszerint a sebesülése hátterében boszorkányság van, s megpróbálta bebizonyítani: semmiféle boszorkányság nem kell ahhoz, hogy egy facsonk éppen a fiú útjába kerüljön. Az azande gyerek egyetértett azzal, hogy a természet helyezte éppen oda a facsonkot, s azzal is, hogy a sérülést a csonk okozta. Végző soron kiderült, hogy a fiú azt tulajdonította boszorkányságnak, hogy bár igyekezett minden útjába eső csonkot kikerülni, mégis belebotlott, méghozzá éppen ebbe. Holott száz más alkalommal megeshetett volna vele ugyanez, de mégsem

csett meg. Az egyetlen pont, ahol a boszorkánysághoz folyamodott a fiatal azande, az az események különös összjátékának az értelmezése, magyarázata volt.

A fiú, mint minden azande, világosan megkülönböztetett egy elsődleges (alapvető) és egy másodlagos okot, s az események láncolatában a boszorkányságot tekintette az alapvető oknak – állapítja meg EVANS–PRITCHARD. Amikor valaki a faluból öngyilkosságot követett el, mindenki azt híresztelte róla, hogy boszorkányság áldozata lett, holott teljesen nyilvánvaló volt, hogy a halál közvetlen oka a nyakára szorult hurok volt. A közvetett ok pedig nem lehetett más, mint a mindenki előtt ismeretes előzmény, hogy az illető összeveszett a testvérével. EVANS–PRITCHARD kérdésre, hogy mindezek ismeretében mi a logikája annak a magyarázatnak, hogy a halált boszorkányság okozta, a következőképpen válaszoltak:

... csak örült emberek követnek el öngyilkosságot, és ha mindenki, aki haragba keveredik a testvéreivel öngyilkos lenne, rövidesen nem maradnának emberek ezen a világon, tehát ha azt az embert nem rontják meg, nem teszi azt, amit tett (1937. 71.).

Ugyancsak EVANS–PRITCHARDtól származik az alábbi példa. Amikor egy öreg magtár összedőlt és megsebesített több, alatta üldögélő embert, az azandék természetesen valamilyen boszorkányságként könyvelték el az eseményt. Azt senki sem vitatta, hogy a magtár összeomlásának közvetlen oka nem boszorkányság volt. Mindenki tudta, hogy az építmény tartóoszlopait szétrágták a természetzhangyák. Azt sem állította senki, hogy az embereket készítette boszorkányság arra, hogy éppen abban az időben ott tartózkodjanak, hiszen a délutáni nap erős sugarai elől általában a magtár árnyékába húzódtak. Arra sem gondoltak, hogy az eseményeknek ezt a két láncszemét hozta össze a boszorkányság. EVANS–PRITCHARD ehhez az esethez fűzve mutat rá az azandék és az európaiak gondolkodásmódja közötti lényeges különbségre:

Mi azt mondjuk, hogy a magtár összeesett, mert a tartóoszlopait elrágták a természetzhangyák. Ez az ok magyarázatot ad a magtár rombadőlésére. Azt is mondjuk, hogy emberek ültek alatta abban az időben, mert akkor volt a legmelegebb aznap, és úgy gondolták, hogy a hely kellemes a beszélgetésre és a munkára. Ez az oka, hogy az emberek a magtár alatt voltak, amikor összedőlt. A mi gondolkodásunk szerint az egyetlen kapcsolat e között a két, egymástól függetlenül létrejövő tény között csak a térbeli és időbeli egybeesésük. Arra nincsen magyarázatunk, hogy az okoknak ez a két láncszeme miért éppen abban a bizonyos időben és azon a bizonyos helyen keresztezte egymást . . . .
Az azandék filozófiája szolgálhat a hiányzó láncszemmel . . . . [Ők tudják], hogy ez a két esemény miért pontosan ugyanabban a pillanatban következett be. . . . A boszorkányság miatt (1937. 70.).

Amit tehát egy azande boszorkányságként könyvel el, az nem más, mint olyan körülmények egybeesése, amelyek szerencsétlenséggel végződnek. Váratlan balesetnél, ritka betegség vagy balszerencse esetén bárkiben automatikusan fogalmazódik meg a kérdés: miért éppen én? Egy azandét ez a kérdés sohasem foglalkoztatja, ő tudomásul veszi, hogy valamilyen gonosz személy bántani akarta, s rontást hozott rá.

Íme, így bontakozik ki az azande gondolkodásmód logikája a résztvevő megfigyelésen alapuló kutatásnak köszönhetően. Ha az antropológus tudomást szerez a misztikus kiindulóponttól, s elfogadja, hogy léteznek boszorkányok, akik az embereket megrontják, már semmi nehézséget nem okoz az egyébként koherens és logikus azande érvelés nyomon követése. Ha jobban meggondoljuk, az azandék érvelése alig különbözik – mondjuk – annak a tudósnak az érvelésétől, aki téves következtetésre jut, mert az életalkotása alapjaként elfogadott tudományos elmélet helytelen.

Mind az eszkimó, mind az azande példák jól érzékeltetik, hogy mennyire hasznos és mennyire fontos az antropológus számára a tanulmányozott közösség szubjektív világának megismerése. Amint megértjük az egyes emberek gondolkodásmódját és bele

tudjuk élni magunkat az egyes emberek helyzetébe, a közösség tagjainak a felfogását és viselkedését máris a csakis ott érvényes fogalmaknak, elveknek és gyakorlatoknak a rendszerében látjuk. Ez pedig az egyik feltétele annak, hogy mi magunk is tudjunk a közösségben kialakított követelményeknek megfelelően, tehát ott és abban helyesen viselkedni. EVANS-PRITCHARD egy helyütt kitér arra, hogy az azandék között élve, szinte automatikusan ragad rá az emberre az azandék gondolkodásmódja is:

A váratlan szerencsétlenséget néha már én is a boszorkányság fogalmával fejeztem ki, és gyakran még e nyilvánvaló botlás ésszerűtlenségének a felismerése is külön erőfeszítembe került (1937. 99.).

Ez a „vallomás” kézzelfoghatóan bizonyítja, EVANS-PRITCHARD utat mutatott az antropológusok öt követő nemzedékeinek, hogyan lehet és kell eredményeket elérni a résztvevő megfigyeléssel.

c) *A klasszikus módszerek és a szimbolikus magatartásformák*

A terepmunkában alkalmazott különböző módszerek, technikák – a résztvevő megfigyelés, az interjúkészítés stb. – külön-külön, de gyakran együtt sem teszik lehetővé bizonyos szokások, normák megismerését és megértését. Egy közösség, illetve társadalom megismeréséhez és megértéséhez sohasem adhat kimerítő, ezért elegendő információt mindaz, amit az antropológus lát, de az adatközlők közlései sem. Minden társadalom viselkedési rendjében, normáiban vannak olyan szokások is, amelyeket a legtöbb egyén maga sem ért. Ha manapság akármelyiküinktől megkérdeznék, hogy miért gombolják a férfiak balról jobbra, a nők pedig jobbról balra az ingüket, valószínű, hogy nem sokan tudnák megindokolni. A legjobb esetben azt válaszolnánk: azért, mert így készítik az ingeket, ilyeneket lehet kapni az üzletben. De hogy miért így, miért erre a mintára tervezték az ingeket, azt legföljebb a viselettörténészek tudják megmondani.

Az egyes kultúrákban számtalan olyan szokás él, hagyományozódik nemzedékről nemzedékre, amelyhez gondolkodás nélkül ragaszkodik mindenki. Pontosan ezek azok a szokások, amelyek eredetének, szerepének ismerete lényeges összefüggésekre világíthatna rá, de ha a szokásokat mechanikusan gyakorló egyénektől érdeklődünk felőlük, valószínű, hogy nem sok eredményre jutunk. Előfordul ugyan, hogy bizonyos szokásokat egyes emberek majdhogynem tudományosan megmagyaráznak, de ezekről az okfejtésekről legtöbbször kiderül, hogy a szokások kialakulását követő hosszú-hosszú idő múltán keletkezett, gyakorlatilag a szokásokhoz fűződő újsütetű „hiedelmek”, ideológiák, s nem sok közülük van az igazsághoz. Az effajta magyarázatokat Franz BOAS *másodlagos racionalizálás*nak nevezte. A másodlagos racionalizálással lépten-nyomon találkozhatunk. Amikor például amerikai barátaimtól megkérdeztem, tüszentésnél miért azt mondják, hogy „Isten áldjon!” (God bless you), egy valaki vállalkozott a válszadásra. Magyarázata szerint az emberek „úgy tartják, hogy tüszentéskor a szív megszűnik működni, ami igen veszélyes lehet. Az emberek e veszély elhárítása végett kéri Isten áldását a tüszentőkre”!

Feltehetően nem sok orvosi alapja van ennek az indoklásnak. A pragmatikus Amerikában azonban a társadalmi érintkezésben automatikussá váló szokások feltétlenül igazolást kívánnak. A fenti, áltudományos magyarázat legalább látszólag indokolta teszi a szokást.

Minden kultúra szokásrendszerének vannak olyan elemei, összetevői, amelyek betartása, gyakorlása nem a tudatos cselekvések közé tartozik. Az antropológust azonban a kultúrának ezek az összetevői is érdeklik, kell, hogy érdekeljék, ezért mindenképpen magyarázatot kell keresnie azokra a szokásokra is, amelyek értése-megértése egyébként nem fontos az adott társadalom tagjai számára. Nyilvánvaló, hogy alapve-

tően eltér az antropológusnak és a közösség tagjainak az e szokásokhoz fűződő viszonya. Különösen igaz ez akkor, amikor a kutató a szimbolikus magatartásformák jelentésének a „megfejtésén”, megértésén fáradozik.

Az antropológusok egyetértének azzal a megállapítással, hogy minden társadalomban léteznek komplex szimbolikus kódok. Erre DURKHEIM világított rá e század elején, az ausztráliai őslakók vallási képzetéről és rítusairól készített elemzésében (1912.). DURKHEIM véleménye szerint az őslakók rítusait nem az általuk elmondott „magyarázatokra” építve kell értelmeznünk, tehát nem a verbalitás szintjén kell megragadnunk, hanem szimbolikus cselekedetek szavak nélküli közlésmódjaként, amelyek a maguk komplexitásában és komplexitása által közvetítenek fontos igazságokat a társadalmukról. DURKHEIM elvetette azt a felfogást, mely szerint egy embercsoport szokásainak megértéséhez a kulcsot a saját cselekedeteikről közvetlenül adott információk adják kezünkbe. Ennél sokkal fontosabb a szimbolikus cselekvésekbe, magatartásformákba, rítusokba ágyazott, az azokban kifejezett, az azok által hordozott társadalmi valóság megismerése, ehhez pedig a rendszerint nem verbális, de legalábbis a lényegét tekintve nem verbalításra épülő közlési módok számtalan formában megjelenített, kifejezett kódjainak dekódolása szükséges (cf. SKORUPSKI 1976. 18.).

A rítusok összetett, társadalmi mondanivalót hordozó mivoltának illusztrálására ezúttal egy ősi kínai vallási rítust említünk meg. A szóban forgó szertartás 1949-ig volt élő szokás Kína-szerte, mint családi rítus, amely az őstisztelet részletesen kidolgozott kultuszának része. Általában minden kínai otthon fő helyén volt egy házioltár a család halottaira emlékeztető szellemtáblákkal. Az összes fontos házi szertartás ez előtt az oltár előtt zajlott. A legjelentősebbek a temetési szertartások, valamint az elhunyt családtagok tiszteletére hivatott, rendszeresen ismétlődő áldozati rítusok voltak.

A temetési szertartásnál a gyászoló családtagok a halott személy szellemével összefüggő bonyolult képzetekre koncentráltak. Különböző rituális feladatokat hajtottak végre, hogy általuk a másvilág felé tartó szellem zavartalan útját biztosítsák. Ezt követően az elhunytat elegáns ruhába öltöztették, s ellátták mindazokkal a személyes ingóságokkal, amelyekről úgy gondolták, hogy a túlvilági utazáshoz szükségesek, majd a temetési menet útvonalát papírpénzzel szórták tele, ezzel igyekeztek elhárítani a gonosz szellemek közbelépését, beavatkozását (YANG 1961. 29–33.). A visszatérő családi áldozati rítusok szintén az elhunytak lelkét szolgálták: füstölőt égettek a számukra, és rizst helyeztek az oltár elé, táplálékot ajánlván fel ezzel a szellemeiknek.

Rendkívül lényeges volt azonban, hogy ezeket a rítusokat mindig pontosan az előírásoknak megfelelően hajtsák végre. Mindegyik családtagnak kötelező volt sorban az oltár elé járulnia, letérdelnie és imádkoznia.

Először a családfő végezte el a szertartást, majd a többi tag következett a családban elfoglalt státusának megfelelően. Ha az elhunyt fiatalabb volt az élő családtagoknál, úgy az idősebbek, mint például atya halott gyermeke esetében, nem hajtották végre az egész rítust. Ahogy a temetésnél, úgy az áldozati tiszteletadásnál is minden egyes családtag státusának nyilvános eljátszása a család szervezeti rendjének bemutatásában valósult meg. A közösségi élet stabil egységét jelentő családi rend így rendszeresen újra és újra belevésődött minden családtagba (YANG 1961. 39.).

A rituális tevékenységekben itt tehát alapvető társadalmi értékek összpontosulnak, szimbolikus kifejezésük tudatosításukat és újra megerősítésüket szolgálja. A rítus lényegében minden résztvevőnek „mond” valamit. Beléjük vési a családi hierarchia alapelveit, a születési sorrendet és az azzal járó előjogokat, azokat az értékeket, normákat, amelyek meghatározók voltak a kínai családban és társadalomban. Sőt, e rítusban ezek az alapelvek még bizonyos szentségfogalommal is feltöltődnek, így mindenki a természeti rend valamilyen állandósult részeként fogadhatja el őket.

Lehet, hogy számos résztvevő nem volt tudatában a fenti rítusba ágyazott összes speciális üzenettel, mondanivalóval. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az üzeneteket nem fogták fel, és hogy ezért azok nem gyakoroltak hatást a magatartásukra. Már időszámításunk előtt, konfucionista tudósok magasztalták az áldozati rítusok társadalomra gyakorolt hatását. Beismerték, hogy a köznép azt gondolta a rítusokról, hogy „a szellemeket szolgálják”, de a tanult emberek tudták, hogy fontos társadalmi eszmék és elvek elmélyítését szolgálják (YANG 1961. 48.).

A rítusoknak . . . büntetéseknek, jogoknak egy és ugyanazon a céljuk, a szívek egyesítése és a rend megállapítása. – olvashatjuk a Rítusok Könyvében (idézi RADCLIFFE-BROWN 1952. 159.).

A XX. század eleji pozitívizmus talaján megerősödött funkcionalista antropológiai iskolák nem voltak teljesen egységeseek. Szemléletmódjuk eltérései alapján fejlődésük két irányban haladt, önálló életre vezetvén a szociologizáló és pszichologizáló irányzatokat. Míg a szociologizáló iskolák, DURKHEIM és WEBER nyomán, a vallásos képzetek és gyakorlatok közösségeket összetartó erejének kimutatására helyezték a kutatás hangsúlyát, a pszichologizálók, különösen FREUD hatására a vallás jelentőségét az emocionális szükségletek kielégítésében látták.

d) A kognitív technikák és a magatartásformák kommunikációs kódjai

A két világháború között újabb irányzat bontakozott ki, amely a fogalmakban kifejeződő értékek, ideák és jelentések társadalmi életet szabályozó szerepének feltárását tűzte ki célul. Az irányzat megteremtői és képviselői a gondolkodási tevékenység elemzéséből indultak ki, s FREUD majd LÉVY-BRUHL hatására a szimbolikus formák kellették föl érdeklődésüket. A második világháború körüli időszaktól ugyanis egyre többen a társadalmakban élő, különböző szimbólumokban kezdtek látni mindazoknak a fogalmaknak a forrásait, melyekben a „primitív” és „nem-primitív” népek egyaránt gondolkodnak. A hatvanas évekre az ezen a feltételezésen kibontakozó irányzat háttérbe szorította a funkcionalista iskolákat, és a kognitív módszerek bevezetésével és alkalmazásával új távlatokat nyitott az antropológiai kutatásokban. (Végső soron LÉVI-STRAUSS strukturalizmusához is ez a szellemi áramlat fűjta a megtermékenyítő szeleket.)

A kognitív módszerre építő kutatók a szimbólumok megismeréséhez vezető utat a fogalmakban, illetve a nyelvben látták, minthogy a nyelv, mint kizárólag az emberre jellemző második jelzőrendszer, a legalapvetőbb kulturális intézménynek tekinthető. A legmagasabb szintű absztrakció termékeként felfogható nyelv ugyanis nem más, mint meghatározott, egyezményeken nyugvó szabályokat követő szimbólumrendszer.

Azonban az emberek különböző nyelveken beszélnek, továbbítják a gondolataikat, azaz, különböző nyelvi szimbólumrendszerekben tükrözik vissza az objektív valóságról szerzett ismereteiket és általánosításait. Eppen ezért a nyelvészeti elemzések nyomán levont következtetések, amelyek egy-egy nyelv belső törvényszerűségeit tárják föl, segítségül hívhatók a nem nyelvi eszközökkel kifejezésre jutó fogalomvilág, gondolkodási struktúra „megfejtéséhez”. Ugyanis a nyelv belső törvényszerűségei lényegében egy adott kultúrában kialakult, arra jellemző fogalomalkotás megjelenési formái, s mint ilyenek, az adott kultúra fogalomalkotásának törvényszerűségeire, azaz a valóság megismerését célzó gondolkodási struktúrára (kognitív struktúra) is utalnak.

A kultúra egészében, komplex rendszerében a nyelv az az összetevő, mely szigorúan tudományos értelemben a legegyszerűbben megragadható. Minden nyelvnek megvannak a sajátos logikai szabályai (a kiejtésre, a szóalkotásra és a nyelvtanra), amelyek struktúrája osztályozható (felosztható), sőt grafikusan is ábrázolható. A nyelvnek ezt a

tulajdonságát, illetve erre alkalmasságát tekintik a „kognitivisták” megfelelő modellnek más kulturális tevékenységek tanulmányozásához. Bár az etnoszemantika néven ismert módszert (bevezetésének idején *új etnográfiként* emlegették) leginkább a nyelvészeti kutatásokra specializálódott antropológusok alkalmazták, mára bebizonyosodott, a kutatás más területein is eredményesen használható.

Az etnoszemantika egyik legfőbb szempontja tehát az a feltevés, hogy a különböző kultúráknak – a különböző nyelvekhez hasonlóan – megvannak a maguk specifikus szabályai és logikai struktúrái. (Megjegyzendő, hogy sok nyelvész szerint ezek a különbözőségek pusztán a felszínen tapasztalhatók, s „legmélyebb” rétegeiben már minden nyelv hasonló struktúrával rendelkezik. Minden nyelv alapvető célja a kommunikáció, amely igen változatos módon, száz meg százféléképpen valósul meg: a különböző nyelvek tulajdonságainak, lehetőségeinek megfelelően. Hasonlóképpen minden kultúra adaptív mechanizmus is, amely az embereket segíti az önmaguk megvalósítására adott fizikai környezethez való alkalmazkodásban, a fizikai környezettel való együttműködésben. Azonban – ha az egyes kultúráknak egyaránt elsődleges célja is a fennmaradás, a „túlélés” – az adaptációs mechanizmust mindegyik közösség a maga módján, a maga adaptációs követelményeihez igazodva alakítja ki.

Az egyes nyelveknek pontos szabályokat és mintákat kell követniük ahhoz, hogy kommunikációs kódokként működhessenek. Ennek köszönhető „megtanulhatóságuk” is. Ha az egyes kultúráknak nem lenne a nyelvhez hasonlóan saját belső logikai rendjük, azokon kívül, akik beleszülettek, senki nem lenne képes elsajátításukra, azaz senki nem tudna megtanulni egy sajátjától eltérő kultúrát. Ahogy a nyelvész kutatja, tanulmányozza egy-egy nyelv struktúrájának a szabályait, ugyanígy tanulmányozhatja az etnológus is bármely kultúra elemeit, és feltárhatja azokat a módokat, utakat, melyekkel ezek az elemek összekapcsolódnak, hogy többé-kevésbé koherens egészet alkossanak.

Minden kultúra létrehozza az általa, benne használatos és érvényes kategóriák terjedelmének és tartalmának meghatározására vonatkozó szabályokat. Hogy valaki mit „tud” – ez maga kognitív folyamat – azt az befolyásolja, hogy *mit* tanítottak neki és hogy milyen útmutatást kapott arra nézve, hogy *hogyan* szűrje ki magának az érzékelés és észlelés végtelen tengeréből a „tudást”. A módszer további, száraz ismertetése, tárgyalása helyett nézzünk egy konkrét példát az antropológiai kutatásokban új távlatokat nyitó kognitív megközelítés előnyeire.

1528-ban a spanyol Cabeza de Vaca hajótörést szenvedett Amerika partjainál, s ezután 1536-ig a mai Mexikó északi részén és Texasban kóborolt, hánykódott. Amikor véget ért kényszerű kalandja, élményei közt elmesélte „az indiánoktól” hallott, Hét Arany Városról szóló történeteket is, amelyek szerint e városok egy Cibola nevű helyen találhatóak. A hírek hallatára Spanyolországban rögtön expedíciót szerveztek a hét, aranyból épült város felkutatására. Az expedíciót Fray Marcos de Niza vezette, aki Cabeza de Vaca néger rabszolgáját, Estebánt is magával vitte. 1539 májusában az expedíció erőszakkal elfoglalta és a spanyol király uralma alá hajtotta Hawikuht, mert feltételezték, hogy az a hét város egyike. A város bevételénél Estebánt a zuni indiánok megölték. A következő évben Coronado vezetésével újra expedíció indult Cibola hét arany városának keresésére. Coronado is rátalált erre a településre. Meghódította a várost és elnevezte Granadának; a környező terület megszerzésére törekedvén pedig összesen hét zuni várost fedezett fel.

A napsütötte adobék – vályogépületek – aranyfényű ragyogása egyáltalán nem ragadta meg a spanyolokat; Coronado lankadatlanul kutatott a hét arany város után. Ez a nevezetes első találkozás az amerikai őslakosokkal ezen a vidéken – a mai Amerikai Egyesült Államok területén – több mint nyolcvan évvel az angolszász telepések amerikai partraszállása – a Mayflower kikötése! – előtt történt.

A spanyolok nem ismerték fel az arany városokat, mivel a hét városnak a zunik szemében kozmikus jelentősége volt, s ezt a zunik számára teljesen nyilvánvaló dolgot a spanyolok gondolkodása soha nem fogta fel. A zuniknak nem is csupán az aranyos színráncolatot jelentették ezek a települések. Számuk és helyük éppen olyan fontos volt nekik, mint az arany a spanyoloknak.

A zuni eredetmonda szerint (CUSHING 1896. 325–447.) kezdetben csak Awonawilona létezett, egy androgin (kétnemű) teremő figura, akit úgy fogtak fel, mint egy minden emberfeletti létezőből összetett valamit, amit a hatalmas égbolttal azonosítottak. Mindenből gőzszerű köd szállt fel, amikor Awonawilona szíve lüktetett és megteremtette a felhőket meg a vizeket. Különböző teremők segítségével alkotta meg a világegyetemet. Abban az első időben, „mikor a föld lány volt”, a zunik ősei a föld alatt éltek, sötétben összehúzóva a föld méhének belsejében. Nap Apa két fiúgyermeket alkotott, Harc Isteneket. Ők ketten – felszerelve az utazáshoz szükséges szívárványokkal és villámló íjjakkal – a föld felszíne alatti, negyedik világba ereszkedtek alá, hogy kihozzák a napfényre a zuni népet. A zuni nyelvben az a szó, hogy élet – tekohanane – szó szerint napfényt jelent, s a fejjel, a szívvel és a lélegzettel társítják. A zunik felbukkanásuk után az esemény helyének a közelében maradtak, ahol négyévenként a föld nagy morajlása közepette más népek – a hopik, a navahók és a mexikóiak – merültek fel, kerültek föl az alsó világokból. Ők voltak a zunik öcsei és húgai.

A zunik azt az utasítást kapták, hogy keljenek útra és kutassák fel a „világ közepét”. Évenként átvándoroltak és keresték a helyet. Amint különböző csoportokban utaztak, az istenek felszólították a csoportokat, vegyenek fel nevet, hogy mindig tudják, ki melyik csoportba tartozik. Innen erednek a zuni klánok és klánkapcsolatok. Minden alkalommal, mikor letelepedtek, valamilyen csapás elpusztította a falujukat, és továbbvándorlásra kényszerítette őket, figyelmeztetésül, hogy még nem érték el a keresett „középső helyet”. Végül ráakadtak egy öreg emberre, aki esőpap volt, s akinek volt egy rendkívül szent tárgya. A zunik esőpapjai ezzel az emberrel imádkoztak együtt, s közös erővel hatalmas esőt idéztek elő. Jel volt ez a népnek, ami arra utalt, hogy megtalálták a „középső helyet” és kételyeik eloszlatására megjelent egy vízbogár is, szétterpesztette lábait, és megmondta, hogy a világ közepe pontosan az ő szíve alatt van. Ezen a helyen épültek a zunik városai: egy a vízbogár szíve alatt, egy-egy pedig a bogár hat lába által kijelölt helyen.

A város szertartási vagy ezoterikus neve zuni nyelven *iiwana*, ami annyit jelent, hogy „közép”. Ennek a helynek a középpontjában kegyelettel őrzik az esőpapok szent tárgyait, amelyek a világ pontos közepét jelölik. A zunik felfogása szerint a világ egy hatalmas sziget, amelyet óceánok vesznek körül minden oldalról. A szigeten található tavak és források pedig az óceánokkal összeköttetésben álló föld alatti vízrendszerre nyílnak.

Valószínűleg e szerint az őstípus, ősmódel szerint épült az a hét zuni település is, amelyre Coronado rátalált. A falvak azonban nem éltek túl a spanyol hódítást. A jelenleg is fennálló zuni falut 1683-ban találták meg, s a mai napig ez maradt az egyetlen állandó zuni település, kivéve a mezőgazdasági idénymunkák idején átmenetileg igénybe vett kisebb szálláshelyeket.

Az etnológusok csak a XIX. század közepe körül kezdték megismerni a zuni nép gondolkodásának hétrészes kozmológiai struktúráját és azt, hogy ez a struktúra határozta meg, ennek nyomán alakult ki mind a város alapvető felosztása, mind a zuni társadalom szerkezete. A zunik úgy tartják, hogy falujuk a kozmosz igazi szerkezetét tükrözi, azt a rendszert, amelynek alapja a hét pont – a négy fő irány, a zenit, a nadír és az ezek találkozási pontján lévő középpont –, működését pedig az e pontok körüli tájékozódás, eligazodás biztosítja. Ez a rendszer a ma is fennálló zuni város fizikai elrendezé-

sében már nem követhető nyomon, mivel maga a település nem hét körzetre oszlik. De az ideológia síkján változatlanul érvényesülnek e kozmológiai rend dimenziói, s meghatározzák a zunik világhoz való viszonyát.

A hétrészes modell olyan időhöz és térhez kötött orientációs rendszer, melyben minden egyes hely sajátzerűen különbözik a másiktól, de egyidejűleg kapcsolódik is valamennyihez. Legalább akkora a hangsúly a kölcsönös kapcsolatok meghatározásán, mint a különbségek megragadásán. Minden zuni körülhatárolt szerepet kapott, amely révén komplex módon kapcsolódik a hetes sémában elrendezett helymegjelölésekhez. Hét csoportba szerveződnek a zuni klánok. Mindegyik csoportnak – különösen azoknak, amelyek a fő irányokhoz kapcsolódnak – a saját helyéhez társítható térbeli és időbeli megjelölésekkel leírható megkülönböztetése és társadalmi szerepe van. Például a daru, a nyírfajd és az örökzöld-tölgy klán helye északon van, ami a téllal és a sárgával, a téli reggeli és esti fény színével, valamint az északi hajnali fény színével társul, illetve ahhoz kötődik. A klán-szimbólumok megfelelnek a helynek és attribútumainak: a daru a közelgő tél hírnöke, a nyírfajd fehérre váltja a színét télen, és az örökzöld-tölgy télen is ugyanolyan zöld, mint más fák nyáron. Ez éppúgy kapcsolódik a szélhez, a levegőhöz és a lélegzethez, mint a háborúban és rombolásban megtestesülő cselekedetekhez. A többi fő irány ugyanilyen asszociációs modelleket követ.

Az egész rendszer totalitást foglal magában, ami nem más, mint maga az életfolyamat. Amint az élet éves ciklusa az évszakok váltakozásában bontakozik ki, a különböző irányok, a hozzájuk tartozó klánok és attribútumaik egymást felváltva érkeznek meg, foglalják el a helyüket, hogy eljuttassák az adott szakaszhoz fűződően központi és uralkodó szerepüket. Külön-külön, egyenként értelmetlenek, szerepük csak abból áll, hogy kiteljesítsék e rendszert.

Talán e nagyon leegyszerűsített áttekintés is elegendő ahhoz, hogy a zuni világkép valójában többszintű, és a valószínűleg jóval összetettebb rendszerében felmérhessük a „közepont”, a „középső hely” fontosságát. Ami az értelmezését, jelentését illeti, legalább kétféleképpen közelíthetünk hozzá. A „középső hely” lehet egy a hét közül, amely különbözik a többi hattól, de kapcsolódik is hozzájuk. S felfoghatjuk a „középső helyet” a másik hat összegzéseként is, sőt a totalitás szimbólumaként is. A középpont az egyetlen olyan pont, amelyhez minden más területnek, mindegyik megkülönböztetett helynek azonos viszonya van, ahol valamennyi összekapcsolódik, összefonódik és együttműködik – mint totalitás. Ez a hely azonos a szívvel, az élet fészkeivel, a legszentebb életadó dolgokkal. Következésképpen a „középső hely” egyrészt a kegyelettel örökölt szentély, a falu (melynek a neve is erre utal), másrészt a kozmosz mint egész. Még magának az alkotó istenségnek is hasonlóan kettős a karaktere: egyszerre megkülönböztetett, a többitől különböző istenség és azonos a többi istenséggel, minthogy magába foglalja azokat. A zuni eredetéről és vándorlásairól szóló történet értelmében – a zuni fogalmai szerint – a „középső hely” az a hely, ahol megvannak az élet feltételei, elmentésben mindazokkal a helyekkel, ahol valamelyik feltétel vagy feltételek híján az élet tűrhetetlen, esetleg egyáltalán nem lehetséges.

Még érthetőbbé válik a zuni *itiwana* vagy „középső hely” fogalma, ha ismerjük a zuni időszámítást is. A napfordulók két részre osztják az évet, s mindkét egyenlő részt további hat-hat szakaszra bontják a holdhónapok. Mindegyik félév hónapjai ugyanazt a nevet viselik; például mind a téli, mind a nyári napforduló hónapját *i'kopunak* nevezik, ami annyit tesz, hogy „megfordulva és visszatekintve”. Az elnevezés a Nap járásának arra a jellegzetességére utal, hogy amikor eléri a legtávolabbi pontját az égen, akkor visszafordul. A téli és nyári napforduló hónapjaiban egy-egy húsznapos időszakot neveznek *itiwanának*. Az évnek ezek a középső részei fontosak az év új szakaszának köszöntése és szertartásai szempontjából.

Minden egyes időszak kezdete egy középső helyet jelöl ki, mert ez hívja föl a figyelmet arra, hogy az év folyamán egymástól függetlenül, egymást követően akcióba lépő, a különböző szertartásokért felelős társaságoknak itt és most kell egybegyűlniük. Ami itt történik nem más, mint a totalitás megragadásának sajátos – zuni! – módja. Olyan, feltétlen integrációt biztosító szokásrendszer, amelynek lényege a „középső hely” (a középpont) jelentőségének abszolutizálásában van. Bizonyos értelemben ez az itiwana egy minden időt és minden teret magába foglaló szimbólum. Ily módon természetes, hogy ezeket az itiwana szakaszokat a zuni nép rendkívül jelentősnek tekinti. Hiszen számukra az életfolyamat nem más mint az idő és a tere „középső helyeinek” függvénye az eredménye.

A zuni világnézetnek e vázlatos ismertetéséből is kiviláglik, mennyire összetett és gazdag az a szimbólumrendszer, amely – múltat és jelent egyesítve – integrálja az egyén és a közösség életét, s ezáltal biztosítja a zuni társadalom mint társadalom további létét, azaz a jövőt.

Cibola Hét Arany Városának történetéhez visszakanyarodva, vessük össze a spányolok és a zunik nézőpontját. Ahol az értékek rendjét az aranyban kifejezett értékek mennyisége fejezi ki és határozza meg, nem képes az egyén – önmagát a totalitás részeként értékelve – a totalitás megragadására, így tiszteletére sem. Nem találhat rá Cibola Hét Arany Városára, csak letarolhatja Cibola hét városát.

Az az antropológus is csak győzhet, de nem nyerhet, aki a maga értékrendje, gondolkodása, fogalomrendszere mindenhatóságának biztos adataiban figyelmen kívül hagyja a megismerni kívánt társadalom vallási gyakorlatában, szimbólumaiban nyomon követhető világnézeti és kozmológiai felfogást, a társadalom képzeteiben tükröződő gondolkodásmódot.

4. Az objektivitás feltételei a szubjektív adatgyűjtési technikákban

Gyakran látszólag egészen hétköznapi és praktikus tevékenységekhez is fűződhetnek rendkívül bonyolult és elvont dolgok, amelyeket egyáltalán nem biztos, hogy a tevékenység hétköznapi végzésekor mindenki számon tart, vagy – ha a munkájáról érdeklődünk – fontosnak tartja beszélni róluk.

Vegyünk ismét egy példát. Feltehető, hogy egy új-guineai tengerparti vagy folyó menti törzs bármelyik felnőtt férfitagja el tudja mondani, hogyan kell kenut építeni, a többségük be is tudja mutatni. De a mesterségbeli fogásokon túli, a kenuépítéshez kapcsolódó egyéb tudnivalókról csak olyasvalaki tájékoztatja a kutatót, aki nemcsak a tudnivalókkal van tisztában, hanem azzal is, hogy a kutató munkáját fontos információkkal segítheti, ha el is mondja neki a tudnivalókat. Példánkban azzal, hogy feltárja: a kenuépítésnek van egy különleges alkalma is, a *naven* szertartás. Ez a szertartás összetett rítus, a fiatal emberek első felnőtt-teljesítményének – első önálló kenuépítésének – a megünneplésére. A mesterségbeli gyakorlat ebben az esetben egyidejűleg szimbolikus cselekvés is, ami többszörös áttétellel a közösség vallási képzeteihez és rokonsági kapcsolatrendszeréhez kötődik (cf. BATESON 1936.).

Ilyen, a kutatáshoz lényeges, a közösség életéhez szorosan tartozó, de nem a felszínen jelenlévő szokásokról, gyakorlatokról már rendszerint csak a közösség néhány tagjával kialakított bizalmasabb viszonyban kaphat megbízható felvilágosítást, útbaigazítást a kutató.

Ezért a terepmunka végzésekor a legjobban felkészült etnológus sem nélkülözheti a jól tájékozott – egyes kérdéskörökben specialistáknak számító – adatközlőket. Kiválasztásukban a körültekintő, elsősorban a résztvevő megfigyelés lehet a legjobb ta-

nácsadónk. A különböző helyzetekben látott, megismert adatközlőkkel célszerű rendszeres és partneri munkakapcsolatot kiépíteni. Az együttműködésre jól felkészített, a közreműködése fontosságának tudatában lévő adatközlő valóban a kutató „jobbkeze”. Tanácsaival, konkrét tudásával, személyes kapcsolataival, helyismeretével nagymértékben hozzájárul az eredményesebb és célravezetőbb munkához. Ő tud rámutatni arra, mit tartanak ők maguk fontosnak a közösség életében, ők minek tulajdonítanak jelentőséget stb. Mindemellett bizonyos értelemben a kontrollt is biztosítja. Egyrészt azzal, hogy lehetővé teszi a kutató más forrásokból vagy saját tapasztalatai alapján gyűjtött információinak ellenőrzését (elmondja, mit és hogyan tud ő, vagy ki tud a legtöbbet az adott témával kapcsolatban), másrészt azzal, hogy – a kutató munkatársának érezvén magát – rátereli a figyelmet olyasmikre is, amikre a kutató nem gondolt, vagy amiket nem vett volna észre.

Márpedig a tényhű antropológiai gyűjtőmunka elképzelhetetlen és megvalósíthatatlan folyamatos és sokoldalú ellenőrzés nélkül. Ennek alapfeltétele a terepmunka legapróbb részleteit is rögzítő dokumentáció. Ami nem könnyű dolog, ha arra gondolunk, hogy a legtöbb, etnológusok által kutatott közösségben manapság tilos, de legalábbis „illetlenség” a dokumentálást könnyítő technikai eszközök (magnetofon, filmfelvevő, fényképezőgép stb.) használata, sőt a kutató számára „legizgalmasabb” szertartásokon még a jegyzetelés is.

Nagyon fontos tehát már előre végiggondolni, milyen szempontok szerint s hogyan készüljenek el a legszükségesebb feljegyzések. Minden kutatónak ki kell alakítania a neki legmegfelelőbb módszereket. Például: milyen részletes feljegyzések alapján tud minden mozzanatot felidézni utólag; a gyűjtött adatok, tapasztalatok milyen elrendezése felel meg leginkább a kutatási céljainak. Jó tudni, hogy könnyen enged az ember az elhamarkodott általánosítás „csáberejének”. Ezért a konkrét események és dolgok elsődleges megfigyelésekor óvakodni kell az általánosításoktól. Azokat ugyanis már nehéz értelmezni később, az események színhelyétől távol. Az általános megfogalmazások magát a kutatót is könnyen félrevezethetik, mert ezek rendszerint a saját kultúrájának értékrendjében érvényes kategóriákhoz viszonyított értékítéletek (cf. kulturális relativizmus!). Korántsem biztos például, hogy az a magatartásforma, megnyilvánulás, amit az egyik kultúrában „ellenségesnek” vagy „barátságosnak” minősítenek, a másikban is ugyanilyen megítélés alá esik. Míg a sziszegés Japánban az udvarias tiszteletadás vagy a basutók körében a dicséret jele, addig Angliában egy színész vagy szónok nyilvános elutasításának nem is túl barátságos módja. A köpés a legtöbb helyen a megvetés kimutatására szolgál, ám Afrikában a masaiknál szeretetet és jóindulatot jelez (cf. LABARRE 1947. 49–68.).

A megfigyelések lejegyzésénél a megfigyelések, nem pedig a megfigyelésekből eredő következtetések rögzítése a cél. Ha például egy esemény megfigyelése nyomán „steril” adatok lejegyzésére törekszik a kutató, nagyjából a következő a teendője: fegyelmezetten vegye sorba az esemény fizikai elrendezését (hol tartják, hogyan és mivel van berendezve a hely), emberi dimenzióit (hányan vannak jelen, milyen a résztvevők nem, kor, esetleg nemzetség szerinti hovatartozása), magát a látványt (milyen napszakban zajlik le és milyen specializált személyek, tárgyak vannak jelen) és a történéseket (ki mit csinál, mikor, kivel, mivel vagy kinek).

Amikor az adott közösség már elfogadta a kutató jelenlétét, akinek személyes kapcsolatokat is sikerült kiépítenie, sőt meg is találta a külsőségeit tekintve már rögzített eseményben részt vevők közül a megfelelő adatközlőt, lehetővé válik az együttműködés, melynek egyik legfontosabb területe az interjú. A „hogyan és miért váltak az események résztvevőivé”, a „milyen gyakran és kikkel vesznek részt” kérdésekre adott

válaszok – módszeres építkezés eredményeként – mind szélesebb és alaposabb képet nyújtanak valamely közösség belső világáról és kultúrájáról.

Az antropológiában a cél az, hogy a terepmunka eredményeiből összeálló kép tárgyilagos legyen. Az itt bemutatott módszeres építkezés az adatgyűjtésben a feltétele annak, hogy a kutató, aki a terepmunka során szubjektív – azaz *émikus* – módon, tehát kellő empátiával megértette a közösségekben zajló eseményeket, viselkedéseket, szokásokat és tényszerűen dokumentálta azokat, a feldolgozásnál objektív – vagy ahogy a strukturalista-funkcionalista antropológiai iskolákban az émikus párjaként nevezik *étikus* (*etic*) – módon tudja áttekinteni, rendszerezni, elemezni és tágabb társadalomtudományi összefüggések közé helyezni azokat. Az *émikus* és *étikus* szempontok együttes érvényesítése teszi lehetővé, hogy egy adott rendszer jellegzetességeinek megállapításánál a csak belülről megragadható tények kívülállóként is értékelhetők legyenek.

IRODALOM

- BALICKI, Asen
1970 *The Netsilik Eskimo*. New York
- BARNOUW, Victor
1963 *Culture and Personality*. Homewood
- BARRETT, Richard A.
1984 *Culture and Conduct. An Excursion in Anthropology*. Belmont (California)
- BATESON, Gregory
1936 *Naven*. Cambridge (England)
- BEATTIE, John
1965 *Understanding an African Kingdom: Bunyoro*. New York
- BENEDICT, Ruth F.
1946 *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture*. Boston
- BOAS, Franz
1938 *Introduction*. In: BOAS, F. (ed.): *General Anthropology*. New York
- BOHANNAN, Paul
1963 *Social Anthropology*. New York
- BORSÁNYI László
1983 *Museum Education or Exhibit Evaluation?* Acta Ethnographica 32. 254–259.
1983 *Bevezetés a szimbólumok antropológiai kutatásába*. In: HOPPAL M. és NIEDER-MÜLLER P. (szerk.): *Jelképek-kommunikáció-társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből*. Budapest
- CHAPPLE, Elliot D.
1949 *The Interaction Chronograph: Its Evolution and Present Application*. Personnel 25. 295–307.
- CRANE, Julia G. and Michael ANGROSINO
1974 *Field Projects in Anthropology. A Student Handbook*. Morristown
- CUSHING, Frank H.
1896 *Outline of Zuni Creation Myths*. Bureau of American Ethnology, 13th Annual Report 325–447. Washington D. C.
- DARWIN, Charles
1872 *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. London
- DOOB, L. W.
1961 *Communication in Africa*. New Haven
- DOWNS, James
1973 *Human Nature: An Introduction to Cultural Anthropology*. Beverly Hills (California)
- DURKHEIM, Émile
1912 *The Elementary Forms of the Religious Life*. New York
- EVANS-PRITCHARD, E. E.
1937 *Witchcraft, Oracles and Magic Among the Azande*. Oxford
- FERNEA, Elizabeth W.
1965 *Guests of the Sheik: An Ethnography of an Iraqui Village*. New York

- GEERTZ, Clifford
1963 *Agricultural Involution: The Process of Ecological Change in Indonesia*. Berkeley
- HALL, Edward T.
1966 *The Silent Language*. Greenwich
- HERSKOVITS, Melville J.
1955 *Cultural Anthropology*. New York
- HSU, Francis L.
1969 *The Study of Literate Civilizations*. New York
- KAPLAN, David and Robert A. MANNERS
1972 *Culture Theory*. Englewood Cliffs
- KROEBER, Alfred A.
1948 *Anthropology*. New York
- KUNT Ernő
1982 *Fényképezés és kultúrakutatás*. Fotóművészet 4. 32–37.; 49–51.
- LA BARRE, Weston
1947 *The Cultural Basis of Emotions and Gestures*. Journal of Psychology 16. 49–68.
- LANDY, David
1960 *Methodological Problems of Free Doll Play as an Ethnographic Field Technique*, In: WALLACE, Anthony F. (ed.): *Men and Cultures, Selected Papers of the Fifth International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences*. 162–63. Philadelphia
- LIEBOW, Elliot
1967 *Tally's Corner: A Study of Negro Streetcorner Men*. Boston
- MARRIOTT, Alice
1953 *Greener Fields: Experiences Among the American Indians*. New York
- RADCLIFFE-BROWN, A. R.
1952 *Structure and Function in Primitive Society*. London
- RASMUSSEN, Knud
1931 *The Netsilik Eskimos: Social Life and Spiritual Culture*. Report of the Fifth Thule Expedition, 1921–24. Copenhagen
- ROHEIM, Géza
1941 *Play Analysis with Normanby Island Children*. American Journal of Orthopsychiatry 11. 524–549.
- ROSENTHAL, A. M.
1962 *Japan, Famous for Politeness, Has a Less Courteous Side, Too*. New York Times, February 25. 111. 20.
- SCREVEN, Chandler G.
1976 *Exhibit Evaluation – A Goal-Referenced Approach*. Curator 19(4). 271–289.
- SHEPARD, H. R. and R. R. BLAKE
1962 *Changing Behavior through Cognitive Change*. Human Organization 21. 88–92.
- SKORUPSKI, John
1976 *Symbol and Theory: A Philosophical Study of Theories of Religion in Social Anthropology*. New York
- TARDE, G.
1901 *L'Opinion et la foule*. Paris
- THOMAS, Elizabeth M.
1965 *Warrior Herdsmen*. New York
Tribal Specific Health Plan
1981 *Demographic and Health Data*. Cañoncito: Tribal Council (ms.).
- WEBB, Eugene J., D. T. CAMPBELL, R. D. SCHWARTZ, L. SECHREST
1966 *Unobtrusive Measures. Nonreactive Research in the Social Sciences*. Chicago
- WEYER, Edward M.
1932 *The Eskimos: Their Environment and Folkways*. New Haven
- WHITE, Leslie A.
1949 *The Science of Culture. A Study of Man and Civilization*. New York
- WHITING, Beatrice and John WHITING
1970 *Method for Observing and Recording Behavior*. In: NARROL, Raoul and Ronald COHEN (eds): *A Handbook of Method in Cultural Anthropology* 283–315. New York
1975 *Children of Six Cultures: A Psycho-Cultural Analysis*. Cambridge (Massachusetts)

- WOLF, Eric R.
1959 *Sons of the Shaking Earth*. Chicago
YANG, Ch'ing-k'un
1961 *Religion in Chinese Society*. Berkeley

László Borsányi

OBSERVATION TECHNIQUES IN ETHNOLOGICAL
FIELD WORK

(Abstract)

The most important research method of anthropology studying the culture and social organization of various peoples and ethnic groups is the collection and systematization of information based on empirical observations. Its precondition is that the researcher should live together with the community studied by him for a longer period of time. This was recognised by the pioneering British and American social scientists of the turn of the century who applied consistently the practice of field work for the first time, thus creating anthropology in the present sense of the term. To reaching objective conclusions from the experiences obtained on the spot the anthropologist has to register first-hand matter-of-fact information primarily based on observation and free of the influence of his own culture. Indirect, unobtrusive and direct (participant) observation as the basic techniques of the collection of material (described in detail by the paper) can only essential auxiliaries of research if they are determined by cultural relativism and subjective understanding: if the researcher is capable to accept a *different* culture as an insider, with the value system and customs of a given society and to learn it as it is, and in the mean time he is capable to react sensitively to all phenomena and interlinkages which allow the manysided comparative analysis of culture and society.

Vepsze-gyűjtemény a Szovjetunió Népeinek Múzeumában

A Szovjetunió egyik legnagyobb néprajzi gyűjteményében, Leningrádban, a Szovjetunió Népeinek Néprajzi Múzeumában 260 ezer eredeti néprajzi tárgyat őriznek, ezek a Szovjetunió és több más ország 156 népének, nemzetiségének és néprajzi csoportjának életéről és kultúrájáról rajzolnak beszédes képet. Ennek a múzeumnak van egy vepsze-gyűjteménye is.

A kis lélekszámú vepsze nép oroszokkal elkeveredve él az Onyega-tó délnyugati partsávján, a Karél ASZSZK Onyega-parti járásában, Leningrád megye északkeleti részén a Logyejno-polszkij, Tyihvini és Boksztogorszkij járásban, végül pedig Vologda megye nyugati részén a Vityegorszkij és Babajevszkij járásban¹.

A vepszék a finnugor nyelvek balti–finn ágába tartozó vepsze nyelven beszélnek.

A szakirodalom több csoportjukat különbözteti meg: északi, középső és déli vepszék. Maga a nép azonban nem ismeri ezt a megkülönböztetést, többnyire lakóhelye, a járási székhely, tó vagy folyó után nevezi magát. Ennek megfelelően vannak seltozerói (ozero – tó, a ford.), simozerói, belozerói, sugozerói, ojati (Ojat – folyónév) stb. vepszék. Ezek a megnevezések a szakirodalomban is előfordulnak.

A vepszék fő megtelepedési helyétől elkülönültebben élnek az északi (onyegai és seltozerói) vepszék. Napjainkra szinte teljesen befejeződött az az áttelepedési folyamat, amelynek során a Fehér-tótól (Beloe ozero) hetven kilométernyire, Vologda megyében élő belozerói és simozerói vepszék erről a vidékről és a Simozero és a Kustozero partjáról átköltöztek a Ladoga-tó déli partvidékén épült falvakba és Poszvirje (a Szvir partján épült) városba (Logyejnoje Pole, Podporozsje falvakba). A lakosság elenyészően csekély része azonban visszamaradt korábbi lakóhelyén.

A leningrádi Néprajzi Múzeum vepsze-gyűjteménye 28 gyűjteménycsoportból áll, összesen 1335 tárggyal². A gyűjtés ideje szerint három korszakot különböztettünk meg: 1. 1902–1909, 2. 1926–1939 és 3. 1960–1979. A tárgyak elsősorban a múzeum munkatársainak gyűjtőútjai révén kerültek a gyűjteménybe, rajtuk kívül múzeumi gyűjtésre vállalkozó személyek munkájának eredményeképpen. A forradalom előtti gyűjtők sorában meg kell említenünk E. A. LJACKIJt, A. A. BATALINT. A múzeum munkatársai a terepmunka során széleskörűen igénybe vették a helybeli értelmiség, főleg a tanítók segítségét. Közülük nem egy később külső munkatárssá lett és jelentős számú értékes tárggyal gyarapította a néprajzi gyűjteményt. Különösen figyelemre méltók két önkéntes gyűjtőnek, A. V. LESZKOVÁnak és A. A. KISZELJGVnak 1903–

¹A vepszék lakóterületét a mai közigazgatási beosztás szerint adjuk meg, ami a forradalom előtti közigazgatási beosztás szerint megfelel az Olonyeci kormányzóság egykori Logyejnopoljei járásának, a Novgorodi kormányzóság Tyihvini és Belozerszki járásának, ezeken a területeken voltak vepsze falvak. A tárgyleírásokban (leltárkönyvekben) mindkét közigazgatási beosztás előfordul a gyűjtés idejétől függően.

²Az adatok 1980. évi állapotot tükrözik. A gyűjtemény a nagy honvédő háború éveiben jelentős károkat szenvedett: a vepsze-gyűjteményből 693 tárgy semmisült meg.

1906-ban behozott tárgyai, amelyekkel megvetették a vepsze viseleti és népművészeti gyűjtemény alapjait. Századunk 30-as, 40-es éveiben igen eredményes gyűjtőmunkát folytatott a vepszék között Z. P. MALINOVSZKAJA. Máig a vepsze-gyűjtemény legértékesebb alapját jelentik az általa gyűjtött igen változatos és jól annotált tárgyak.

1934-ben és 1935-ben kisebb tárgyegyüttessel gyarapította a gyűjteményt a múzeum két munkatársa, M. J. PALVARDE és G. A. NYIKITYIN. De szaporodott a tárgyak száma vásárlás és ajándékozás útján is, magánszemélyek jóvoltából, noha túlságosan jelentősnek ezt a forrást nem nevezhetjük.

A Néprajzi Múzeum a háborút követő években 10 gyűjteménycsoporttal gyarapodott. Közülük az elsőt (9 leltári tételesoportot) 1961-ben és 1965-ben gyűjtötte L. V. TAZIHINA és L. M. SZMUSZIN mellékesen, amikor a Leningrád megyei orosz lakosság körében végzett gyűjtőmunkát. 1969-ben és 1974-ben mai népművészeti tárgyakból két gyűjteményegyüttes került a múzeumba M. I. IVANOV népművésztől, aki hagyományos használati tárgyakat készít fenyőgyökerekből és hánscból. Lényeges mennyiségi gyarapodást eredményezett D. A. GORB és Z. B. PREDTYECSENZSKAJA 1974. évi és D. A. GORB 1978. évi gyűjtőútja. Ez a gyűjtőmunka meglehetősen sok falura terjedt ki Leningrád megye Lodejnopolszkojei, Podorozsszkojei, Tyihvini és Bokszitorgorsszki járásában és a Karél ASZSZK Prionyezsszkojei járásában. Azt eredményezte, hogy sikerült nem egy fehér foltot megszüntetni, kiegészíteni a múzeum gyűjteményeit.

Kétségtelenül igen érdekes a gyűjteménynek az a része, amely a vepszék mai népművészetét reprezentálja (65. tételszám), s egyben jellemzi olyan hagyományos ágainak fejlődését, mint a szövés és a fazekasság.

A tárgyi anyagon kívül a múzeumi gyűjtemény szerves részét képezik a vepszék század eleji életmódjára vonatkozó archív anyagok és az a fényképgyűjtemény, amely illusztrálja, magyarázza és nemegyszer kiegészíti a tárgyi anyagot.

A Néprajzi Múzeum anyaga más olyan múzeumi gyűjteményekhez viszonyítva, ahol ugyancsak őriznek vepsze-anyagot, mennyiségileg és összetételét tekintve is a legteljesebb és számos esetben páratlan és az egyetlen a maga nemében.³ Tudományos értékét az sem csökkenti, hogy egyik-másik témát csak igen szerény számú tárgy reprezentál.

A vepsze-gyűjtemény kronológiai határait a XIX. század vége s századunk 20–30-as éveitől a napjainkig eltelt évek jelentik. A XIX. század derekáról csupán egy-két tárgyat őriz a múzeum.

Mitagadás, a Néprajzi Múzeum gyűjteménye nem teljes, vannak komoly hiányai. Igen lényeges fogyatékosága, hogy teljesen hiányoznak a belozeroi és simozeroi vepszékre vonatkozó tárgyak. A tervek szerint ezeket a hiányokat 1981. évi gyűjtőúttal kívánja pótolni a múzeum.

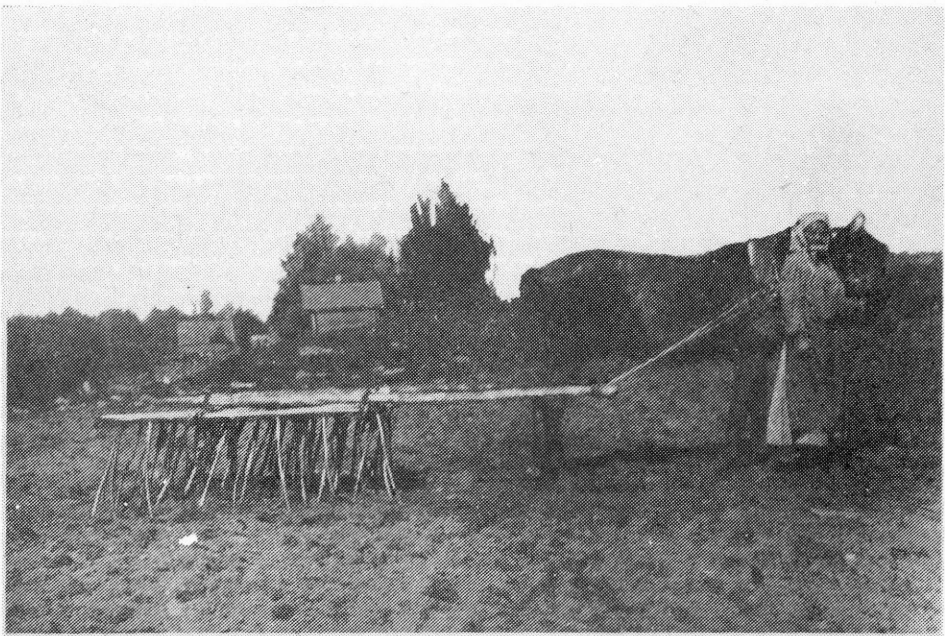
Ismertetésünk feladata, hogy rövid leírást adjon a vepsze-gyűjtemény anyagáról és összetételéről s e tárgyak alapján megismertesse az olvasót a vepszék XIX. század végi, XX. század eleji kultúrájának néhány olyan sajátos vonásával, amelyek ebben a gyűjteményben megmutatkoznak.

A Néprajzi Múzeum gyűjteményei alapján a vepszék gazdasági tevékenységének elsősorban hagyományos irányát és jellegét emelhetjük ki. A XIX. század végén és a XX. század elején továbbra is a földművelés jelentette fő gazdasági tevékenységüket.

³A legjelentősebb vepsze tárgyi anyag Petrozavodszkban, a Karél Állami Történeli Múzeum gyűjteményeiben és Tartuban, az Észt Állami Néprajzi Múzeumban található. Jelentős anyagot őriz ezenkívül a Leningrádi Megyei Múzeum fiáláléja Logyejno-Poljeben, Podporozsjszenben, Tyihvinben, valamint több más múzeum.

1. kép. Égetéssel történő irtás, a tuskók elégetése az irtásföldön.
(Novgorodi kormányzóság, Tyihvini járás, Mjagozero falu) 1902.

2. kép. Boronálás. (Novgorodi kormányzóság, Tyihvini járás, Mjagozero falu) 1902.

A gyűjteményből nemcsak az tűnik ki, mennyire széleskörűen el volt terjedve ebben az időszakban az irtásos gazdálkodás (1. kép), hanem az is, hogy ez még századunk 20–30-as éveiben is megmaradt gyakorlatnak. Számos eszköz kapcsolódik az irtásos gazdálkodáshoz, köztük a *kasar*⁴ – késszerű, erős szerszám, horogszerűen visszahajló véggel, cserje, bozót irtására használják a leendő szántóföld megtisztításakor; *kirvez* – balta, amivel a fákat vágják ki, ha a kasárral már megtisztították a területet; *adr* – faeke, állítható gerendellyel és a szántóekénél rövidebb eketalppal, csoroszlyával; *äges* – ágborona hasított fenyőtörzsekből, fogként kiálló hosszú ágakkal, ezek hossza a megmunkálandó talaj jellegétől függött: közvetlenül az irtási munka végeztével hosszabb fogú boronát használtak, amely könnyen elviselte a talaj egyenetlenségeit⁵ (2. kép). A munka következő fázisát – a talaj trágyázását – két- és háromágú villák, helyi nevükön *ha ηg*, *ha ηgoi-žes*, *ogoinja* (ez utóbbi „trágyaszóró villa”).

A gyűjteményből kitűnik, hogy a vepszék többféle módon vetették a gabonát és a kapásokat. Így a rozsot, zabot, árpát fenyőgyökérből vagy vesszőből font kosarakból vagy *balafon*ból („vetőkötényből”), azaz durván szőtt lenből készült ruhadarab marokba fogott alsó részéből (3. kép) vetették. Az egyik legelterjedtebb kapáskultúra, az édesrépa vetése a „répát köpköd” módszerrel történt, azaz a vető a szájába vett magot úgy köpte a földre. A vetésre szánt répa- és lenmagot nyírfából faragott kanállal, *lužik*kal mérték ki.

A talaj lazítására, a növények töltögetésére vagy gyomtalanítására szolgált a *kokk*, a hosszúkás félkör alakú vaslapát, vagy a *kopša* nevű szerszám, egy kis falapát, vájataiba legyezőszerűen beérősített négy horog formájú kampóval. A gabonaneműek aratására boltban vett vagy kováccsal készítettet sarlót, *sirpet* használtak, ez sima vagy fogas élű szerszám, egyenes fanyéllal. Az ilyen formájú sarlók meglehetősen nagy területen el voltak terjedve az oroszok, beloruszok, litvánok, lettek és részben az észtek körében.

A Néprajzi Múzeum tárgyanyaga alapján egyes mezőgazdasági szerszámok lokális elterjedtsége is kimutatható. Így például míg az Onyega menti vepszékéknél a *vikateh* nevű rövidkasza (sarló-kasza), amit nemcsak fűkaszálásra használtak, hanem aratásra is, ha sarlóval nem győzték, ezzel szemben az Ojat menti vepszékéknél ilyen használata nem mutatható ki. A termés betakarításához kapcsolódik az „adogató” olyan farúd, amivel a kévéket adogatják, míg alacsony az asztag, a *rogoskin*ak két típusa is, ez egy olyan rúd, amelyiken egy-egy darabot meghagytak az ágakból, erre rakják az ötkévé „kepéket”.

Csépléshez cséphadarót – *čap* vagy *čep* (tkp. lánc) vagy *priuz* – használtak, ez egy fenyőből faragott nyél, nyírfából faragott hadarófej, s a kettőt bőrszíj kapcsolja össze úgy, hogy nyakban átfogja a két rudat. Ez a rögzítési mód ismert az oroszoknál, lettek-nél és Észtország északi részén⁶.

A szelelést fából faragott két- vagy többágú villával – helyi nevén *šorpak* –, illetve fából vájt vagy vesszőből font melencékkel (kis teknőkkel), kosarakkal végezték (gabona szelelésére szolgáló *sovka*), nyírfalapáttal – *labidoine*, *labid* – lapátolták, használtak erre a munkára *mahalk* nevű eszközt is, ez két trapéz alakú nyírkéregdarabból készült, amiket zselnicemeggy ágából készült nyélre erősítettek. A munka befejező szakaszában „fejen át szeleltek”, azaz a tiszta gabona az egyik, az ocsú a másik oldalra szó-

⁴A tárgyleírásokban előforduló helyi megnevezést adjuk meg tanulmányunkban. – (A vepsze szavak átírása M. I. ZAJCEVA–M. I. MULLONEN: *Szlovár' vepszszkogo jazüka*. Leningrád 1972. szerint. – A ford. jegyzete.)

⁵*Олонцкие губернские ведомости*, 1890. 612

⁶БЕЖКОВИЧ А. А. 1959. 34. – ФЕОКТИСТОВА, Л. Х. 1959. 418.

ródott. Figyelemre méltó érdekesség, hogy a természetakarítás végső fázisához kapcsolódó munkaeszközökön: a szérűn használt szelelőlapátokon, gabonaszóró melencéken és más eszközökön ferde kereszttek vannak vésvé, rajzolva. Helyszíni gyűjtése során a tapasztalt és igen lelkiismeretes Z. P. MALINOVSZKAJA azt a magyarázatot kapta kérdésére, hogy a kereszt „a tisztátalan lélek ellen” van⁷, s ez teljesen meggyőzőnek hangzik, mivel a szérűt emberemlékezet óta a szérűszellem lakhelyének tartották, s ez a hiedelemény sok kárt tudott okozni az embernek.

A Néprajzi Múzeum vepsze földművelési gyűjteménye lényegében a mezőgazdasági munka minden fázisát reprezentálja, tárgyleírásaiban megvan a terminológia és a tárgy rendeltetésének leírása, területi elterjedése, használatának kora, használatának megszűnési ideje, illetve funkcióváltozása, így ez a gyűjtemény megbízható forrást jelent a vepsze földművelés fejlődésének, színvonalának vizsgálatához, XIX. század végi és a XX. század első harmadában volt állapotának megrajzolásához.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a vepszék hagyományos foglalkozásainak tárgyi anyaga múzeumunkban korántsem egyenértékű. Igen szerény mennyiségű tárgy képviseli az állattenyésztést, aminek a vepszék gazdálkodásában kiegészítő szerepe volt. Ez alól csak a Baharevo és a Peldusi faluban (a mai közigazgatási beosztás szerint Leningrád megye Podporozsjei járásában) lakó vepszék jelentettek kivételt, ők meglehetősen nagy területről vásárolták fel a lábasjószágot s hajtották kereskedelemszerűen Peterburgba eladására⁸.

Az állattenyésztési gyűjteményben őrzött tárgyak képet adnak a takarmánykészítésről, jóság gondozásról, legeltetésről, az állati termékek feldolgozásának és tárolásának módjáról. Különösen érdekesek a legeltetésre vonatkozó tárgyak: *znamok* – amiket a bárányok nyakába kötöttek, mielőtt a nyájba eresztették volna; a *kelrihm* nevű, nyírháncsból készült kolompszíj, amivel a fából faragott vagy fémből készült (kovács készítette vagy vándor rezesektől vett) kolompokat – *kell*, *káll* – erősítették a jóság nyakába; a *kunut* – ostor; a *torv* nevű, marhaszarvból készült vagy nyírháncsból alakított, fasípos pásztorkürt. A kürtbe gyakran olyan „gyűrűt” tettek, amit a pásztor abból a gyertyából készített, amit húsvét vasárnapján a hajnali misén a templomban a kezében tartott. Ez a gyűrű védőtalizmán volt, megvédte az állatot a farkastól és a tisztátalan lélektől. Hozzá kell tennünk, hogy bizonyos tárgyaknak, amiket közönségesen igen gyakorlati célokra használtak, meghatározott időben mágikus erejük lehetett. Így például a jóság nyakába akasztott kolompok, csengettyűk segítségével könnyebben meg lehetett találni a jószágot, ha bozótos-erdős területen legeltették, május 6-án, Szent György napján, az állatok első kihajtása alkalmával ezeknek a kolompoknak óvó-védő mágikus erőt tulajdonítottak. A gyerekek csengettyűzve kerülték meg a nyáját, hogy „hazajöj-jön a jóság”⁹. A pásztor háromszor megkerülte a nyáját, kezében Szent György ikonjával, egy gyertyával és egy fokossal, hogy megóvja a kártételtől. Közben fogadalmat

⁷E. V. RIHTER megkérdőjelezi az adatközlőknek azt a magyarázatát, hogy a ferde keresztet a tárgyak halott tulajdonosának emlékére vésték a tárgyakra. Vö. РИХТЕР, Е. В. 1979. – A ferde kereszt jelentésének értelmezése a 122. lapon a Néprajzi Múzeum anyagából hoz fel vepsze analógiákat. Csakhogy az egyesével vagy sorokban megformált ferde kereszttek rendkívül változatos jellegű használati tárgyakon fordulnak elő. Megtalálhatók fogashorgokon, szövéshez vagy lenbugázáshoz használt késeken, guzsalyokon, orsókon és kötötűkön stb. Valószínűleg nem minden esetben hozhatók kapcsolatba pusztán a holtak emlékével, mivel ebben az esetben nehéz lenne megmagyaráznunk, hogyan kerülnek a boszorkány rontása, gonosz ember ártó tevékenysége ellen védő amulettekre.

⁸МАЛИНОВСКАЯ, З. П. 1930. 193.

⁹Szovjet Népek Állami Néprajzi Múzeuma (a továbbiakban Нэпр. Мúz.) Adattár, 2. fond, 1. opisz, 1795. csomó, 89. lap.

tett: nem vág fát az erdőn, nem tördeli a fákat, nem pusztítja a madarakat, nem borotválkozik stb. Meglehetősen hosszan, még a harmincas években is élt a hiedelem, hogy a jószágot megtartani csak olyan ember tudja, aki ismeri az oldás ígét és az erdei szellem bizonyos kívánságainak eleget tesz. Az elhullással szemben óvta a jószágot a „fatűz” vagy „eleven” tűz, amit az orsók hegyezésére használt padon, a *takarmupudon* (Népr. Múz. lelt. sz. 1353–70.) gerjesztettek.

A halászati vonatkozású szórványtárgyak nem tudnak pontos képet rajzolni a vepszéknek erről a fontos gazdasági tevékenységéről, aminek a természeti adottságok is kedveztek: a sok folyó és tó. A vidék azonban nehezen járható, távol esik az értékesítési piacoktól, s mindez gátolta, hogy a halászat kenyérkereseti tevékenységgé válhasson, így a halászat megmaradt lényegében a táplálékszerzés szolgálatában.

A régi halászszerszámok között legérdekesebbek a fahorgok, amiket menyhalra használtak. Maga a halászszerszám a folyó vagy tó fenekébe tűzött rúd, amire sodrott lenszállal kettéágazó hegyes fahorgot erősítettek, rajta a csalival. A hal, ha bekapta a csalétket, nem tudott elmenekülni, ott maradt a rúd közelében. Ehhez hasonló halászszerszám volt elterjedve a Kola-félszigeti lappok, a komi-permjakik és a komi-zürjének között¹⁰.

A halászeszközök múzeumi gyűjteménye ki is merül ezenkívül egy „csukahoroggal” – *ušte*, néhány fajta tavi halászeszközzel, nyírháncsból készített úszóval, kőből és cserépből készült hálonehezéssel.

A Néprajzi Múzeum vepsze-gyűjteménye olyan korszakról ad képet, amikor a régebben feltehetően nagy szerepet játszott bizonyos foglalkozási körök fokozatosan veszítenek korábbi jelentőségükből. Ilyen a vadászat is, aminek hanyatlása valószínűleg az erdőgazdálkodás elterjedésével és a prémes állatok számának apadásával áll összefüggésben.

A tárgyi anyagból kitűnik, hogy a XIX. század végén még vadásztak rókára csapdákkal, s ezeket a csapdákat visszatört fejű lapáttal állították fel. Nyelére megfaragták az állat lábnyomát, s ezzel a csapda körül lenyomatokat készítettek a hóba (Népr. Múz. lelt. sz. 4655–3.). Ezt a módszert a komik is ismerik¹¹. Hermelinre *rihmadane* nevű hurkot, hurokcsapdát használtak, amit a gabonaasztagok közelében állítottak fel. Csaléteknek egeret alkalmaztak.

Medvére egy sajátos szigonnyal vadásztak: ez egy ágas bot, a végén négyélű szűrőszerszámmal (Népr. Múz. lelt. sz. 4655–1.). Felső végére vastag kötéllel egy körbehajlított botot erősítettek, ez megakadályozta, hogy a szigony mélyen hatoljon az állat testébe, illetve, hogy a sebzett állat közel férközzön a vadászhoz. Századunk húszas éveiben ez a vadászati mód már kezdett feledésbe merülni.

Széleskörűen elterjedt a sörétes puska, a sörétet hozzá otthon öntötték erre a célra szolgáló eszközökkel.

Erdei madarak vadászatát olyan eszközök illusztrálják, mint a hurokcsapdák, amiket fára vagy fenyvesben – *korb* – a földre, mocsár partjára állítottak fel olyan helyen, ahol „áfonya terem”. Fajdra *čučalt* – bőrből vagy rongyból varrt „csalimadarat” használtak, amit a fa koronájában helyeztek el.

A vadászathoz kapcsolódó tárgyak sorában figyelmet érdemel egy kis fatok, benne ismeretlen növény magvaival – a „füvestok” (Népr. Múz. lelt. sz. 869–56.). Vadász-hiedelem szerint a körbejárt területen belül tartja a vadat. A „vadászserencsét” biztosította egy másik kis tok is, amit faragott madarakkal díszítettek; benne egy darabka fa van (Népr. Múz. lelt. sz. 1559–1.).

¹⁰ЛУКЪЯНЧЕНКО, Т. В. 1971. 46–47.

¹¹БЕЛИЦЕР В. Н. 1958. 82.

3. kép. Rozsvetés „vetőkötényből”
(Logejnpolszkij körzet, Vinnyicki járás.
Karginyicsi falu) századunk 20-as éve

4. kép. Posztócsapó szerszámkészlete
(Logejnpolszkij körzet, Vinnyicki járás.
Minyinszkaja falu) századunk 20-as éve

A vepszék komplex gazdaságában nagy szerepe volt a mesterségeknek, erre utalnak múzeumunk gyűjteményében a kézműves szerszámok és termékek. Helyi kovácsok készítette egyes szerszámokat meg lehetett találni minden parasztgazdaságban, sok azonban csak a specialisták eszközei között fordult elő. Egy hiányos ács szerszámkészletben van *volin* (vagy *volm*) – gerendák kérgének eltávolítására szolgáló hántolóés, kétkezes keresztfűrész gerendavágásra, *kildäk* (*pildäk*) deszkavágó fűrész, *kokš* kapavéső fészkek vagy hosszúkás csaplyukak vésésére, hogy egymásba lehessen illeszteni a gerendákat, vályúvéső a tetőszerkezet vízlevezető vályúinak kivésésére és néhány más szerszám. Figyelmet érdemel, hogy több eszköznek csak orosz neve volt, mivel feltehetően az orosz vándormesterek révén kerültek a vepsze faluba.

Az ácsmesterségbe általában beletartozott a lakóház díszítésével kapcsolatos faragómunka is. Az épületet díszítő faragások közül vannak a múzeumban tetőszegők, díszítőelemük háromszögletű fogazás, a fogakba faragott körökkel, a főbejárat mellvédjének szegőlécei, amelyeknek fűrészelt díszítőelemeit kör, félkör és ovális alakú lyukak alkotják, ablakokat keretező deszkák és egyszárnyú zsalugáterek, amelyeknek fő díszítőeleme a mélyebben vagy sekélyebben vésett geometrikus ornamentika: rombuszok, rozetták, négyzetek, sakktáblaszerűen váltakozó kockák, faroknak nevezett nyújtott trapézok, középtűt körrel megfaragott háromszögek, különféle párosításban váltakozva.

A legrégebb épületfaragvány a XIX. század derekán készült. A leírókartonok megőrizték számunkra az egyik ács és fafaragó, Kosztya PROKICS nevét, aki a volt Szimozerei voloszty Linzsozeró nevű falujában dolgozott. A Néprajzi Múzeumban őrzött ablak-szegőlécek egy része a XIX. század utolsó negyedében készült, és a mai Podporozsjei járás Ladvinszkoje obscseszto faluközösségből került a múzeumba.

A vargamesterséget bőrkikészítő eszköz – *málicar*, a csizmafej és csizmaszár kialakítására szolgáló eszköz – *kriuk-laud* (csizmadeszka), férfi-, női és gyermeklábbeli varrásához használt kaptafák – *kuva*, cipészkalapács, talp- és sarokvasalók – *lap* képviselik.

A múzeum gyűjteményében megvan egy posztóverő teljes eszközkészlete (4. kép). Van benne egy *taug* – a gyapjú fellazítására szolgáló feszes húrú íjszerű szerző; egy *kulak* (a kallómalom kerekén lévő fog), ami rezgő mozgásba hozza a hűrt; *katalak*, amivel mosás után mángorolják a gyapjút; *kuva* ékekkel, amivel beszabályozzák a hengert, hogy beállítsák a rátekerő nemez vastagságát.

A birkabőrt feldolgozó szűcsök a vepsze faluból csak fából faragott tulajdonjegyekkel – *plaski* – vannak képviselve, ezeken az egyes családok jele vagy bevágáskombinációja látható. Amikor kikészítésre adtak egy birkabőrt, ennek a rováspálcaszerűen szétválasztható tulajdonjegynek az egyik felét a kikészített bőrre kötötték, a másik fele amolyan nyugtató volt, hogy a megrendelő átvette a kész árut.

A szerszámokon kívül vannak egyes eszközök is, például a nyerges munkát reprezentáló nyergek – *sadul* nyirtuskóból; vagy zselnicemeggy (Padus) ágából faragott kengyel – *stremen*, amelyeknek készítési központja a jaroszlavi faluközösség Bereg nevű falujában (ma Podporozsjei járás, Jaroszlav összevont községi tanács) volt.

Leggazdagabb mégis a fazekasgyűjtemény, ez a mesterség jelentősen kifejlődött az Ojat felső szakaszán élő vepszéknel és oroszoknál, s termékeit a vásárlók 'ojati edény' néven ismerték meg. Kialakult technikai hagyományok alapján helyi fazekasközpont alakult ki, mesterei jellegzetes edényformákat és díszítési motívumokat alkalmaztak. A múzeum gyűjteményében a kész vepsze használati edényeken és díszcserepeken kívül megtalálhatók a cserépedények készítésekor és díszítésekor használt eszközök és szerszámok is: sablonok, mérőeszközök, festékes szaruk és írókák, fogazott görgők vonalas díszítmények kialakítására és cífrázó pecsételők. A változatos edényformákban kifejezésre jut, hogy a termékek választéka a fogyasztóktól (falusi és városi vevőktől) függött. A városi vagyis „pityeri”¹² edények sorába tartoztak a fedeles lábasok, a különböző méretű tálak és csészék, lekváros fazekak, kuglófsütők, különféle korsók, tejeskőcsögök, hamutartók, dobozok és más hasonlók. A falunak szánt edények között említhetjük a *pada* nevű „kétvödörös” (régii űrmérték, 1 vödör kb. 12 liter – a ford.) téstakelesztőket, az ugyancsak *pada* (korsó, fazék) nevű tejes vagy ételfőző korsókat, tejeskőcsögöket, a tej tartására vagy altatására szolgáló *latk* (kis cseréppohár), *tauč*, *stauč* vagy *stouč* (pohár, bögre) nevű edényeket, a *kukšjn* nevű edényt, amiben házisört tartottak, kőpülőket, *puzu* (kosár), *puzuinja*, *puzdetnia* néven említett ételhordót, aminek a füle a szája fölött van (6. kép), mosdókancsókat a víz kitöltésére szolgáló csőrrel és más hasonlókat.

Az ojati fazekasmunka könnyen felismerhető. Bizonyos stílusegység jellemzi, amelynek gyökerei a messze múltba, a XI. századi, ásatásokból megismert, régi vepsze

¹²A városi edényformákat az ojati fazekasedények egyik legnagyobb értékesítési központja, Pétervár után „pityeri” kerámiának nevezték. Az ojati edények széles területen kedveltek voltak. Távol előállítási helyüktől is: Belozero vidékén, Karélia déli és középső részén, a Ladoga-tó és a Szvir mentén fekvő falvakban, az Onyega-tó vidékén, Murmanszk környékén, Petrozavodszkban és Finnországban is.

5. kép. Tejesköcsög. Századunk 30-as éve

6. kép. Ételhordó szilke. 1925.

fazekasságig nyúlnak vissza¹³. Éppen a hagyományos vepsze cserépedényekre jellemző a zömök forma, a bélyegzővel készített díszítmények kedvelése, s ennek készítmódja a XIX. században változott meg: a bélyegzés már nem kidomborítással készül a nyers edényfalon, hanem a bélyegzővel engobe színes díszítményt hordtak fel, „színezték a korsókat, bélyegzővel állatlábakat, csillagokat, köröket, lepkéket, kereszteteket stb. mintáztak rá”¹⁴.

A bélyegzésen kívül más díszítőeljárásokat is alkalmaztak. Az edények falán domború mintát kaptak azzal, hogy a festékezőszarvból festéket préseltek rá. A különböző sűrűségű festéket tartalmazó szarvak váltogatásával változatos magasságú dombormintát kaptak. De ecsettel, festett mintákkal is díszítették az edényeket. A XIX. században és a XX. század elején készült ojati fazekasmunkákon az engobe díszítés többnyire két színű: fehér (fehéragyag) és fekete (mangán). A fekete néha nem sikerült elég sűrűre, teltre, hanem barnás árnyalatú lett. A Néprajzi Múzeum birtokában levő vepsze cserépedényeket fehér és fekete egyenes és hullámvonalak, fekete-fehér rozettáká fonódó köröcskék, valamint spirálokból, háromlevelű motívumokból, megkettőzött csepp alakú ecsetnyomokból kialakított, változatosan párosított és ritmikusan ismétlődő motívumok díszítik. A vepsze mesterek ezekből az egyszerű díszítőelemekből sajátos kompozíciókat tudtak előállítani és művészi hatást elérni. Az így díszített edényt felül a szájánál vörösesbarna csurgatott zománc borítja¹⁵.

¹³LINYEVSZKIJ A. I. felfigyelt rá, hogy a XI. századi halomsíros temetőkből előkerülő cserépedények formája teljesen megegyezik az Ójat menti falvakban századunk 30-as éveiben előállított edények formájával. ЛИНЕВСКИЙ; А. И. 1949. 62–63.

¹⁴Néprajzi Múzeum Adattára 2. fond, 1. opisz, 1795. csomó, 89. lap.

¹⁵A máz előállítására szolgáló eszközök: üst, amelyben az ólomból ólomoxidot pörkölnek, mozsár és őrlőkő, amellyel az ólomoxidot vízben elegyíthető mázzá porítják, és az edényformázáshoz használt különböző eszközök – mindezek a háború alatt elpusztultak. A tárgyleírásokban, leírókartonokon megmaradt ezeknek az eszközöknek a leírása, ezt haszonnal olvashatják a fazekasság kutatói.

Edényen kívül cserépsípok is vannak a gyűjteményben, valamint gyermekjátékok és kis szobrocskák. Az ojati fazekasművészet hagyományos témája a kacsa és a madár. Készítettek azonban lovakat, lovasokat, kutyákat, nyulakat, báránycsapatokat. A játékok nem törékenyek, tartósak és amennyire ilyen méreteknél egyáltalán lehetséges, monumentálisan vannak megformálva. Noha rendeltetésük a gyermekjáték, az ilyen ábrázolások már inkább mégis a népi plasztikus művészet körébe tartoznak.

A cserépsípok elnagyoltabb megoldásúak. Némelyiküknek a nyakán fekete-fehér pontokból sorakozó „nyaklánc” vagy begyén fekete-fehér rozettával szegélyezett kis holdacska van.

A hagyományos állatfigurák mellett előfordulnak emberalakok is. Kis (20 cm-nél kisebb) cserépszobrok ezek, egyenletesen befestették őket vörösesbarna mázzal. Az arc vagy a ruha egyes részletei: a szem, szemöldök, fejfedő válik ki fehér agyaggal vagy mangánnal, engobe technikával készített motívumok révén, ezeket szintelen üveg-zománc fedi.

Érdekes e szobrok műfaji csoportosítása, a népművészetben kedvelt témák kultiválása, mint a „lány”, „kisasszony”, „öregasszony”, „szoptató anya”. Minden elvonság ellenére az ojati mesterek a kis szobrokban s részben viseletükben meg tudták jeleníteni a helyi lakosság nemzeti sajátosságait, vepsze vagy orosz vonásait, mindennapi életük egyes jellemző momentumait.

A mai ojati iparművészeti kerámiaművészetet múzeumunk gyűjteményében a Leningrádi Háziipari Szövetkezet keretébe tartozó alehovcsinai (Leningrád megye Logejnopoljei járása) mesterek művei képviselik, ezek a mesterek a régi ojati fazekasművészet legjobb hagyományait folytatták.

Konyha- és tejesedények múzeumunkba került darabjai mutatják, hogy a vepsze falvakban más fazekasközpontok készítményei is el voltak terjedve, nevezetesen a Javoszma és a Pama folyók mentén (a mai közigazgatási beosztás szerint Leningrád megye Tyihvini járásában) fekvő falvak orosz fazekasmestereinek készítményei. Ezek az edények más technológiai hagyományokból sarjadnak, tűzálló agyagból készültek, és nemcsak edényformájukban, más méretarányaikban (magasságuk és átmérőjük arányában) ütnek el az ojati termékektől, hanem megformálásukban is: a korábban készült edények tarkák, mártott mázzal, a késeiket ólomház fedi.

A kismesterségeket jellemző változatos tárgyakon kívül a múzeum gyűjteményében vannak olyan tárgyak is, amelyek a vepsze parasztok köznapi életéről adnak képet.

A parasztház berendezési tárgyaiból kevés van, és ezek aligha tudják jellemezni azokat a változásokat, amelyek a XIX. század második felében a lakóház berendezésében végbementek.

Az egyik tudományos annotáció említést tesz róla, hogy az ácsok a házzal együtt annak belső berendezését is megépítették: a polcokat, padokat, lócákat és a két oldalgyökérre támaszkodó fatörzsből faragott pótpadot.

A XIX–XX. század fordulóján készült bútorokból múzeumunk gyűjteményében van egy faragott lábú asztal négyszögletes ládaszekrényvel, amibe az asztal fiókja illik¹⁶, egy „tálas” (*sudnik*), egy *skammin* nevű hordozható pad, *tuŕkuine* néven említett kis székek, amelyeknek készítői meghagyták a fatuskó oldalágait s abból alakították ki a lábat; egy városi mintát követő *tuŕk* – szék. Közéjük tartozik egy külön is említendő *lipaz* – láda vagy szökröny, amit a múlt század 70–80-as éveiben készítettek tölgyfából.

¹⁶Az asztal lábát gyakran vörösesbarnára festették és fehér virágokkal díszítették. Lapját általában díszítetlenül hagyták, noha voltak festett asztallapok is. A fő motívum a közepére került. Lehetett egy körbe rajzolt kék hatszirmú rozetta, amit sárga kontúrvonalak választottak el az asztallap vörösesbarna alapszínétől. Néprajzi Múzeum Adattára, 2. fond, 2. opisz, 37. csomó, 63. p.

A láda a menyasszonyi hozomány elengedhetetlen része, benne tartották azokat a holmikát (öveket, kendőket, törülközőket, kesztyűket, egyebet), amiket a lakodalom napján a menyasszony a vőlegénye rokonságának ajándékozott. Valahányszor új menyecske jött a házba, új láda jelent meg a bútorok között (Népr. Múz. lelt. sz. 9911–38.).

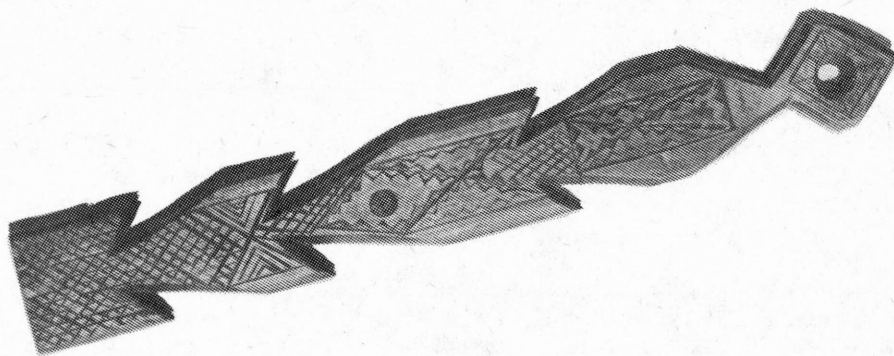
A lakóház belső berendezési tárgyai közül van a múzeumban egy *varn* – ruhafogas, deszkalapba csapolt fafogakkal, és egy *kouk* vagy *kuuk* – ruhafogas, aminek fogait a fa természetes ágai adják. Egy-egy vepsze lakóházban több ilyen ruhafogas is volt¹⁷.

Különösen érdekesek azonban azok a fogasok vagy akasztók, amikre a mosdókancsót akasztották; ezeket, geometrikus faragás díszíti, készítmódjuk: háromszög alakú, csúcsa felől mélyebb, talpa felé sekélyebb kivésetek sora és könnyű vonalas összekötőárkok. Az egyik bemutatott darab felületét „kígyó”-motívum díszíti: két sor egymásba kapcsolódó háromszögsor. A fogasfogak fejét apró rombuszok hálója díszíti (7. kép).

A második díszített fogas négyszögletes, sokszögű, nyíl formájú és kockás felületeit ugyancsak rombuszok hálózata és különféle kombinációjú háromszögek borítják, közöttük keskeny szabad sávokkal (8. kép).

7. kép. Faragott fahorog a mosdókancsó felakasztására. XIX. sz.

8. kép. Faragott fahorog a mosdókancsó felakasztására. XIX. sz.

¹⁷A menyasszonynak sok gondot okozott a házban levő sok fogas. A lakodalom napján a hozományok előírása szerint köteles volt a vőlegény házában valamennyi fogast teleaggatni törülközőkkel a hozományából. Ha a törülközőkből nem futotta, a lakodalmas nép törülköző hosszúságú szalmaköteleteket – *kertik* – font, és azokat aggatta a szabadon maradt fogasokra, kampókra, szögekre. A megszégyenítés megelőzése érdekében a menyasszony nemegyszer barátaitól kért kölcsön törülközőket. – A szerző helyszíni gyűjtéséből, 1977-ből, Leningrád megye, Podporozsjei járás, Jaroslavi közgazgatási központhoz tartozó Bereg faluban.

A fogasfogak fején néha a rombuszok és négyszögek közé egyenes és ferde keresztet is bevésnek (Népr. Múz. lelt. sz. 869–43.).

A bútorgyűjteményben említést érdemelnek a gyermekneveléshez kapcsolódó tárgyak. Közéjük tartozik kétféle típusú hintabölcső: az egyik háncsból, ovális doboz formájában megfonva, a másik deszkából, négyszögletes láda formájában, befelé szűkülő oldalfalakkal. Ezt az utóbbit barnára festették, fejrésznél szerény faragással díszítették: csúcsaikkal egymás felé fordított, egymáshoz képest azonban eltolt két sor háromszög alkotja ezt a vésett díszet (Népr. Múz. lelt. sz. 8417–105., 9911–37.). A gyermeket külön eszközzel, „járókával” tanították járni, ennek négyszögletes alsó részét rudak kapcsolják felső kerek pereméhez.

Közvetlenül említést kell tennünk további néhány olyan tárgyról, amelyek a gyermekneveléshez kapcsolódnak: marhaszarvból készült „cumi”, nyírháncsból készült labdák, gyermekpuska, bicikli, szánkó.

A parasztház világítását képviselik a foklatartók, fa gyertyatartók, akasztós és asztali lámpák.

Figyelmet érdemelnek a fából faragott gyertyatartók, a gyertya elhelyezésére szolgáló kis csésze oszlop vagy rúd tetején áll. Háromélű kivésetek vagy kontúrfaragással kialakított motívumok különféle elemei díszítik a gyertyatartókat: például „szem-sor”, azaz vésett hosszúkás mélyedés, középpüth egy-egy vágással, háromszögek, rombuszokból kialakított hálók vagy lépcsősorok, ferde keresztet.

A gyűjteményben őrzött tárgyak között meg kell említenünk a háztartási faeszközöket, igen változatos alakúak, méretűek és készítményi technikájuk is igen változatos. Lényegében vájással, vájással és faragással készített, nyírkéregből vagy gyökérből font, illetve bodnártechnikával előállított eszközök ezek, rendeltetésük szerint több csoportot képeznek.

Gyümölcs- vagy gombaszedésre szolgálnak a különféle méretű *puzuunia* – nyírháncsból font kosárcák, *kašal*, *košal* nevű nyírhánc válltáskák. Az élelmiszerek elkészítéséhez kötődnek a *humbar* nevű mozsarak, amiket egyetlen fatörzsből készítettek, befelé szűkülő belsejét vájással alakították ki, és a kása házi hántolására szolgált; valamint a *puine kivi* („fakő”) fából készült daráló- vagy őrlőmalom, a fába rögzített kovakő- vagy vasbetétekkel, ezen örölték a rozsot, zabot vagy árpat kásának vagy lisztnek.

A liszt és kása tárolására nyírkéregből készített tartókat, úgynevezett *komšokat* használtak.

A gyűjteményben jelentős mennyiségű a tejes- és a konyhaedény. Fából készült fejőszájtarok, kannák, *sařvud* (sařv – szarv) tejtöltők, *peň tjangajne* (?) nevű tejszűrők vagy aludttejszűrők, amikkel a tejfelt vagy túrót elválasztják, valamint vajt kisteknők – *kartok*, amiket káposztaszeléskor, húskeveréshez használnak; *piragvãrtin* nevű sodrófák, *povarič* merő- és szűrőkanalak, *hãrkin* vagy *hãrkim* habarókanál, ezzel törték meg a főtt krumplit vagy keverték a kását is; *suriãne* (?) vagy *puu* (?) krumplitörő, *labidoiine* kenyérlapát, szénvonó, pemete és különféle fogók. Jóval szerényebb az asztali edényeket, eszközöket reprezentáló rész: csészék, bögrék, sőtartók – nevük többféle is: *solast*, *solmest*, *solnica* (?), *luzik* kanalak, tálcák (*13. kép*). Formagazdagság jellemzi a sőtartókat. Közöttük vannak nyírháncsból font vagy gyökérből kötött csizma formájúak, borosüveg vagy korsó alakúak, illetve faragással készített, merőkanál-, csésze- vagy magasított hátlapú doboz formájúak, úgynevezett *kreslicák* (*ristlica*), amiket gyakran díszítettek köröm formájú vésetekből kialakított füzérral, rozettákkal, fűrészelt lyuksorral vagy domborvésettél, például „sakk tábla”-motívummal, minden kocka közepére ferde keresztet véste.

A víztartó edények sorában említést érdemelnek a nyírkéregből készített merítő-vödörök – *purtik*, egyéb vödörök, *klãč* nevű válljármok, illetve *korond* vagy *korend* nevű

vízfordó rudak, amikkel a vizesvödröket hordták¹⁸, *keranediz* nevű tartóvödrök, amikben a víz állt a házban, *lüuheine* nevű nyírháncs merőkanalak, amikkel erdei munka alkalmával patakból vagy kútból vizet merítettek. A gyűjtemény legérdekesebb fatárgyai közé tartoznak a nagy, kétfülű, csónak formájú *skopkar* vagy *kokkar* edények, amikben ünnep alkalmával az úgynevezett „közös” sört asztalra adták. Ezeket nyírfa megduzadt törzséből vajták.

1905-re, a gyűjtés idejére ezek a *skopkarok* már elvesztették korábbi jelentőségüket, liszt vagy kása tárolására szolgáltak, bennük szecskázták a gombát, káposztát vagy vagdalták a húst, eredeti rendeltetésüket azonban megőrizte a népi emlékezet és továbbra is „sörhordó edénynek”¹⁹ nevezték. Korábbi széles körű elterjedtségére utal a múzeum egyik önkéntes gyűjtőjének, A. A. KISZELJOVNAK a feljegyzése, aki csupán Korvala faluban (a mai közigazgatási beosztás szerint Leningrád megye Bokszitogorszki járása) 60 régi, azaz múzeumba való és a Néprajzi Múzeum gyűjteményébe megszerzendő *skopkarról* tesz említést²⁰.

Az archív forrásokból²¹ és a tudományos leírásokból²² merített adatok alapján feltételezhetjük, hogy ezek az edények igen koraiak, a XVIII. század utolsó negyedéből valók, noha a nyírfa természetes megvastagodásával kialakult fatörzsdarabokból még századunk húszas éveiben is készítettek merőkanalakat, kupákat, kisteknőket²³. A *skopkar* nevű sörhordó edények értéke azonban nem merül ki abban, hogy készítésük ilyen régi korra tehető. Nem lebecsülhető a jelentőségük a vepsze művészet jellemzése szempontjából, mivel a korai fafaragásra adnak példát, s ezzel egyben cáfolják azt a nézetet, hogy a vepszéknek s különösen a középső és a déli területeken lakó vepszéknek nem lett volna népművészetük²⁴. Hozzá kell tennünk, hogy a háromszögletű gödröcskével és kontúrfaragással díszített legérdekesebb edényeket a déli vepszék lakta területekről szerezte meg a múzeum (9. kép). A nézetem szerint páratlan értékű rituális edénykészlet Korvala faluból származik.²⁵ Szokásokhoz kapcsolódó funkciójukat bizonyítja nemcsak az, hogy ünnepek alkalmával a „közös” sört tartották benne, hanem az is, hogy a „kiszelt” (lisztes, savanykás étel), a vepszék Kiszzelev-napi szokásételét tartották benne, s ez az ünnep elválaszthatatlan a zabtermés biztosításának szándékától²⁶.

A háztartási és konyhaeszközökön kívül a vepsze népművészet figyelmet érdemlő alkotásai a guzsalyok, amelyek mindeddig sajnálatosan elkerültek a kutatók figyelmét.

A múzeum gyűjteményében 34 guzsaly van, nagyobbik részük az utóbbi évek gyűjtőútjairól került a múzeumba. Hozzá kell tennünk, hogy a vepszék lakta területen egyetlen guzsalykészítő központ sem alakult ki. A *ko3za2l* nevű guzsalyokat általában családon belüli használatra készítette a család valamelyik tagja, a legügyesebb kezűek megrendelésre is készítették. A guzsaly ajándékozásra is szolgált. A lányok az első gu-

¹⁸A vízfordásra szolgáló válljármokat századunk 30-as éveig használták. Miután a tömeges használatból kiszorultak, fennmaradtak a lakodalmi szokásokban. A lakodalom másodnapján a fiatalok vizet hoztak a kútról a fülescsöbörben, a lakodalmi nép mindaddig loecskolta kifele belőle a vizet, míg a nászanya a válljárómra nem vetett egy övet vagy törülközőt. – A szerző 1978. évi helyszíni gyűjtéséből, Leningrád megye, Podporozsjei és Bokszitogorszki járásának falvaiban.

¹⁹Néprajzi Múzeum Adattára, 1. fond, 2. opisz, 322. csomó, 20. p.

²⁰Uo. 1. p.

²¹Uo. 14. p.

²²Néprajzi Múzeum lelt. sz. 4655–20.

²³Néprajzi Múzeum lelt. sz. 4655–21.

²⁴MANNINEN, I. 1932. 82. p.

²⁵Ezt a feltevést a Néprajzi Múzeum 4655–38. lelt. számú tárgy leírókartonján szereplő adatokra építjük.

²⁶ПИМЕНОВ, В. В. 1965. 242.

9. kép Skopkar sörösedény a XVIII. sz. utolsó negyedéből

zsalyt még gyermekkorukban kapták, mivel a fonást 7–8 éves koruktól kezdték tanulni (10. kép). A gyermekeknek készített guzsalyok ugyanolyan formájúak, mint a felnőtteké, csak kevésbé díszesek. A Néprajzi Múzeum guzsalygyűjteménye korántsem mondható teljesnek, nem meríti ki a guzsalyok formagazdagságát. A legtöbb vepsze guzsaly „egyszerű”, azaz vörös- vagy lucfenyő vagy nyírfa gyökerestől kiemelt tuskójából készült. A gyűjteményben kevesebb összetett guzsaly van, ezeknek minden fő részét – a talpat, a rudat, a széket és a lábakat – két-három külön fadarabból faragták ki.

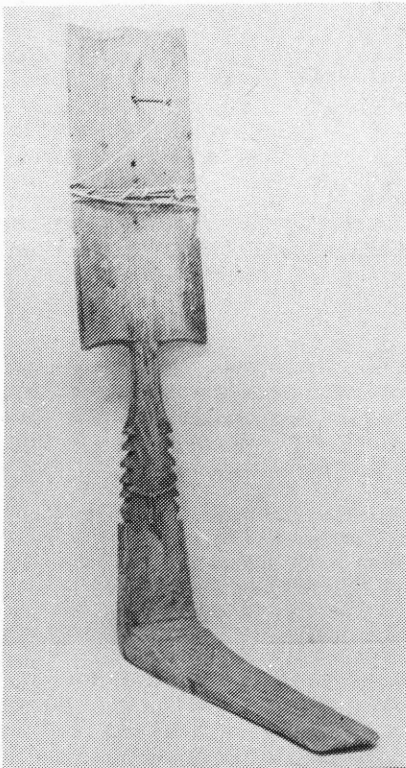

10. kép. Övet szövő és fonó kislányok
(Vinnyicki járás, Ragodocsinszkij közigazgatási központ Bobrozeru faluja) századunk 20-as éve

A területi-földrajzi elterjedtségen alapuló előzetes osztályozás révén több guzsalyformát sikerült elkülöníteni. Mindegyik csoportnak jól körülhatárolható sajátosságai vannak, s maga a csoport egy kisebb területre jellemző, néha csupán egyetlen faluban van elterjedve. A vepsze guzsalytalpak formája igen változatos. A legelterjedtebb talpforma a szélesebb-keskenyebb deszka változatos módon kialakított alsó és felső végekkel. Ritkaságszámba megy az evező alakú guzsalytalp faragott guzsalyszékre építve (a déli vepszékénél). Az északi vepszékénél a guzsalydeszka mellett előfordul nyíl formájú guzsalyrúd, ami igen elterjedt Karjala déli részén is²⁷. Nagyon érdekesek a Korvala faluból származó egydarabos tuskóguzsalyok a rájuk épített masszív ásó formájú guzsalyrúddal (11. kép). A guzsalyszék trapéz alakú, oldalába két-két pár keresztet véstek be. A felül szélesebb guzsalyszék fenyőágszerű fogas faragással szűkül lefelé.

A festetlen vagy vörösesbarnára, illetve zöldre festett guzsalyokat gyakran díszítették háromszögletű gödrös vésetekkel vagy sekély írkú kontúrfaragással. A faragásban uralkodó motívum a négyszögnek átlós osztásából kialakuló háromszögek sorozata-

11. kép.
Guzsaly a XIX. sz. 80-as éveiből

12. kép. Nyírháncsból készült csizma.
XX. sz. eleje.

²⁷КОСТЕХКО, А. П. 1976. 121.

ta, a tört vonalak, háromszögek, egymás fölé helyezett és egymást metsző két körből kialakított kompozíciók, ferde kereszték, két párhuzamos vonal közé komponált fenyőgallyak.

Egyes falvakban ecsettel festettek motívumokat a guzsalyokra: pontokkal keretezett köröket, indás virágokat. A guzsalyok, esztergált vagy faragott orsók – *värfin* – mellett, amiket szerény gyűrűs faragás díszít, a múzeum gyűjteményében a fonalmegmunkálás és szövés témakörébe vágó egyes tárgyak is vannak.

A len előkészítésére két típusú tiló szolgált: a *tapiin* vagy *tappiin*, amit fenyőfa gyökere tuskójából faragtak ki és két lábon állt előredöntve, valamint a többrészes, vízszintes elrendezésű *brosnuha* (?), amelynek két pofa között van a működő része. A tilón kívül vannak gerebenek – *streppin* vagy *strepal* – és sertecsomóból kötött *hart* (?).

A vetülék- és láncfonalak gombolyítására, előkészítésére szolgáló eszközkészlet gyűjteményünkben nem teljes: van egy *vipši haag* motolla, néhány *touk* vagy *torvik* nevű cséve, *kämikod* bobina, amire a vetülékfonalat orsózzák a vetélőben, *kämüized* vetélő. A vepszék horizontális vagy fekvő szövőszeke sokban hasonlít az északi területeken élő oroszok szövőszekeéhez. Két részét, az állványt és a bordaléceket, vepsze néven *pälizjed*, kontúrfaragással díszítették: rombuszokkal, amiknek megfaragták az átlóit, rombuszrácsokkal, rozettákkal, fekvő kereszttekkel vagy álló és ívekkel koronázott kereszttekkel, fenyőkkel vagy fenyőkből és körökből kialakított kompozíciókkal.

A Néprajzi Múzeum gyűjteményeiben látható szőttesek nem tűnnek ki változatoságukkal. Többnyire ruhának, lepedőnek, ágyelőnek szánt fehér vagy kockás (különböző szélességű kék, vörös vagy fekete kockákkal) vásznak egyszerű parasztszövésű, vászonkötéses technikával. A *sijäs* nevű alsólepedőnek durva fonalból sávolyos vásznat szőttek. Vannak *odial* takarók, nagykockás vászonból, mintáját zsemleszínű és sötétbarna tehénszőr fonal és bolti festékekkel kékre vagy rózsaszínűre festett lenszál alkalmazásával alakítják ki. A hímes szőttes általában csak abroszokon és kendőkön fordul elő. Érdekesekek és változatos mintájúak a padlóra terített szőnyegek. Ezek szövésénél len- vagy pamutfonalat használnak láncszálként, vetüléknek pedig tarka rongyból sodornak szálát. Jól váltogatott színekkel szép csíkos, kockás vagy rombuszokból komponált szőttest állítanak elő. A rongyszőnyeget a vepsze falvakban napjainkban is készítik. Gyűjteményünkben számos új készítésű darab van, hagyományokat őrzően ma is ilyenekkel terítik le minden szoba padlóját.

A Néprajzi Múzeum vepsze viseletgyűjteménye e viselet fejlődésének lényegében kései szakaszát, a XIX. század végének éveit reprezentálja, azaz azt a kort, amikor a korábban kialakult jellegzetességek szinte már teljesen feledésbe merültek. A kutatók kiemelik, hogy a vepsze női viselet jellegzetesen szoknyaviselet, és a XI. századtól kimutathatóan²⁸ századokon át élt, szerintük egészen napjainkig²⁹, múzeumunk azonban erre nem szolgál adatokkal. Nem szolgálhatnak egy ősi hagyomány továbbélésének bizonyítékaként a múzeumunk gyűjteményében őrzött egyenes szabású, derékban húzott köznapi szoknyák (amiket 4–5 szélből háziszőtt anyagból varrtak, avagy két részből állnak: egy felsőből ami durva szövésű vörös vászonból és egy alsóból, ami len- vagy flégypajjú szálal, hosszába vagy keresztbe csíkozott szőttésből készült), ahogy nem bizonyítják azok a fehér lenvászon alsószoknyák sem, amiknek alsó szegélyét szőtt csík díszíti. Szabásukban, viselési módjukban a városi típusú viselethez tartoznak, ami Oroszország központi kormányzóságaiban, azaz az európai Oroszország középső ré-

²⁸Van rá egy adatunk, hogy ezek a szoknyák harangszabásúak voltak. ЛИНЕВСКИЙ А. Н. 1949. 65.

²⁹ПИМЕНОВ, В. В. 1965. 232. – ПИМЕНОВ, В. В. 1964. 371. – КОСТЫГОВА, А. 1958. 52.

szén a XIX. század második felében hódított tért³⁰, az észak-nyugati kormányzóságokban pedig a múlt század végén terjedt el³¹, s kiszorították a szarafán típusú női viseletet. Ez a női viselet szoknyából (egyenes vagy derékban húzott) szoknyából, pruszlikból és kötényből állt. Az alsószoknyát mind a szarafán, mind a szoknya alá felvehették.

Ezek közül a szoknyák közül azonban kétségtelenül kiemelkedik egy köznapi, úgynevezett „pokrócszoknya”, amit erdőn, mezőn végzett munkához vagy sövénykészítéshez vettek magukra. Az ilyen szoknya felső részét sötét színű vászonból vagy durva darócból, alsó részét máskülönbén szőnyegnek vagy takarónak szánt csíkos vászonból szabták. Az ilyen „pokrócszoknyák” mind az északi³², mind a középső vepszék körében el voltak terjedve³³.

A vepsze női viselet múzeumunkba reprezentált tárgyai lényegében a XIX. században uralkodó északorosz típusú szarafánviselet elterjedtségét mutatják a vepsze falvakban.

A női viselet alapját az ing adta. Ennek régebbi típusa a hosszú ujjas, csuklóban húzott ujjú ing nagy válleresztékkel, amit múzeumunkban egyetlen példány képvisel (Népr. Múz. lelt. sz. 345–2.). Adatok vannak rá, hogy a XIX. század derekán hordták az ilyen ingeket, a XIX. század végén már csak az idősebb asszonyok viselték, és halottas ingnek is használták, azaz ezt adták a halottra.

Jóval teljesebben van képviselve a XIX. század végének másik jellegzetes, kései ingtípusa, a *fäcín* vagy *rätsin* nevű kétrészes női ing; felső része ujjas, rékliszzerű *hijamad*, az alsó *ema* vagy *emä* nevű alj. A két részt külön készítették el, és szükség esetén alkalomszerűen egyesítették.

Az adatok szerint azonban a rékliszzerű felső részt bolti vagy háziszőttés anyagból varrva – kartonból, calicóból, batisztból, kumacsból vagy finom szövésű, vörösre festett háziszöttésből, – alj nélkül önállóan is használták.

Mennyiségre az aljak messze felülmúlnak minden más viseleti darabot a Néprajzi Múzeum gyűjteményében. Többségüket négy szél, háziszöttés vászonból szabták, alsó szegélyüket beleszőtt vörös szedett szövés vagy varrott hímzés díszíti, utóbbit kétoldalas hímvarrással (korai darabok) vagy keresztaszemes öltéssel (későbbi eredetű darabok) készítették.

A hímzésminták igen változatosak. A geometrikus motívumelemek között meg kell említenünk a rombuszokat, nyújtott oldalú rombuszokat, dőlt kereszteteket, háromszögeket, amelyek csúcsukkal fordulnak egymás felé, négyzeteket beljükhöz rajzolt négylevelű rozettákat. A geometrikus motívum gyakran növényi motívumokkal együtt szerepel: fákkal, virágos-leveles indákkal. A korai készítésű hímzéseken uralkodik a zoomorf és antropomorf ornamentika, gyakran növényi és geometrikus motívumokkal párosulva. Vannak közöttük kezüket felfele tartó (vagy ágkarú) nőalakok, lovasok lovon, pompázatos farktollú madarak, begyüknél és csőrüknél egymásba olvadó vagy egymásnak háttal álló, farkkal összenőtt madárpárokból kialakított csík – mindezek a motívumok hosszú időn át éltek a vepsze népművészetben.

Az alsószoknya a női viseletnek egyetlen olyan darabja, amely mindmáig nagy mennyiségben megőrződött éltés és középkorú asszonyok ládáiban. Oka ennek, hogy ezek az alsószoknyák széleskörűen és hosszán (egészen századunk 30-as éveig) fennmaradtak a használatban. A múltban nemcsak hogy elengedhetetlen részét képezték a

³⁰ *Определитель* 20., 29.

³¹ *Определитель* 60.

³² КОСТЫГОВА, А. 1958. 50.

³³ Néprajzi Múzeum lelt. sz. 345–15.

menyasszonyi hozományak, hanem beletartoztak a völegény rokonságának kijáró kötelező ajándékba is.³⁴

A női viselet másik fő része a szarafán. Míg a feltételezett vepsze szoknyás női viselet fejlődési vonalából számos láncszem hiányzik, a szarafános viselet jóval világosabban nyomon követhető, s (az irodalmi források felhasználásával) lehetővé teszi, hogy kimutassuk az egyes szarafántípusok egymásutániságát. A múzeum két típusú szarafánt őriz. Ősibb formája a ferde ékbevarrású, nyakban zárt, sajátos szabású szarafán. Ez a szabás rokonítja a ferde-ékesítésű (hosszú ujjú, öv és gallér nélküli) női és leányruhával, amely a pszkovi kormányzóságban élő oroszok és szetu-észtek és a novgorodi kormányzóságban élő oroszok körében is el volt terjedve³⁵. Az ilyen szarafánokat három egyenes szélből (kettőt előre, egyet hátra) és két ékből (ehhez egy szél anyagot az átlója mentén kettévágtak) szabták. A hasítékba hátulról hosszú hamis ujjat varrtak. A vepszéknel érdekes viselési hagyománya volt ennek a ruhadarabnak. Ujjait hátul nem kötötték csomóra és nem tűzték be az övbe, hanem hátul keresztbe fogva elől kötötték csomóra (13. és 14. kép). Ez a szarafántípus a XIX. század derekán volt használatban, a század végén már csak idősebb emberek emlékeztek rá³⁶.

A női viselet elengedhetetlen tartozékát jelentette a kötény. Múzeumunk gyűjteményében vannak viselő- és ünnepi kötények, ezek egymástól csak anyagukban különböznek. A viselőkötenyeket fehér vagy színesre festett vászonból varrták. Általában nincsenek díszítve, vagy ha igen, csak a szélükbe szőtt csikmintával. A viselőkötenyek közé tartoznak a kékfestő kötények is, ezek házi előállítására még századunk 30-as éveiből is vannak adataink³⁷. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a calicóból szabott viseleti darabokat: szarafánokat, kötényeket a nép nem tekintette ünneplő ruhának.

A leányok ünneplő kötényét finom vászonból, batisztból szabták és alul széles szóttessel díszítették. A fiatalasszonyok (menyecskék) drágább bolti anyagból készítették maguknak kötényt: gyapjuszövetből, kasmírból. Az éllék színösszeállítás (különböző árnyalatú vörösek és sárga) nemegyszer viselőjének nemzetiségi hovatartozását jelölte a vepszékkel szomszédos oroszoktól való megkülönböztetésül: „A *Екаивант* + (az oroszok ezen a néven emlegették a vepszékét) azonnal megismerni vörös kötényéről”³⁸.

A vepszéknel régebben minden valószínűség szerint jobban különbözött a viselet nemek, életkor és családi helyzet szerint, s nagyobb különbség lehetett a viselő-, ünneplő és rituális ruha között is. A XIX. század végére azonban ezek a különbségek igen csak elmosódtak, s csak egyes viseleti darabokon, a színösszeállításban és a ruha anyagában mutatkoztak meg. A Néprajzi Múzeum legkorábbi szerzeményei között van néhány komplett, jól annotált viseletegyüttes, amelyekről azt is tudjuk, hogy meghatá-

³⁴A szerző helyszíni gyűjtései a Podporozsjei és a Boksitogorszki járás falvaiból azt bizonyítják, hogy a menyasszony csupán a napának különféle alkalmakkor 8 alszoknyát ajándékozott: az eljegyzéskor, a koszorúzáskor a völegény házában („meghajolsz a napad előtt, majd egy szoknyát vetsz a vállára”); a lakodalom második napján, amikor az első násznagy kiosztja a menyasszony ajándékait: „az ajándékokat a násznagy botjára emelik”; tésztát sütnek, „s hogy meg ne égesse a kezét, egy szoknyát vetettek rá”; amikor a menyasszony először fürdött új otthonának fürdőházában; amikor a hozománytehenet elővezették, „a szarvára kell vetni egy szoknyát”; amikor az első gyermek megszületik, „utoljára ad a napának egy szoknyát”. Egyes vidékeken még ezen felül is adtak, amikor a völegény elhalására viszi a menyasszonyát; reggel, amikor a nap felébredtette és a menyecske először söpörte fel a házat.

³⁵*Определитель* 57., 58.

³⁶Feltevésünk ennek a viseleti darabnak a leíró kartonján szereplő tudományos leírásról alapszik. Néprajzi Múzeum lelt. sz. 5524–167., 168., 170.; 5526–165.

³⁷*ДИНЦЕС, Л. – БОЛЬШЕВА, К.* 1939. 115.

³⁸*КОСТЫГОВА, А.* 1958. 53.

13–14. kép. Ékszabású szarafán a XIX. sz. közepéről

rozott embercsoportok viselték (Népr. Múz. 345. tételcsoport). A menyecske ünnepi öltözetébe például beletartozott a *suugai*, ez a nagyalléros, kivágott hátú, hátul ráncba szedett felsőruházati darab, derékban húzott réklihez lehetne leginkább hasonlítani, – ezt lányok nem viselték.

A századfordulón a viseletben megmutatkozó minden különbség leszűkült a fejviselethez. Leányok fejviseletéhez a masnira kötött fonatszalogok, a *paik* kendő és a háromszögletű *kosin päha* kendő tartoztak, ez utóbbiak élénkebb színűek voltak, mint az asszonyokéi.

A menyasszony esküvői fejviselete széles szilárd vázra dolgozott koszorú, mely színes anyaggal van bevonva, szalagokkal díszítve vagy többszínű anyagcsíkokkal, gyöngyösragyogókkal, néha színezett sziáccsal (faforgáccsal). Ezzel a fejrevalóval ki is merül minden különbség a női ünneplő ruha és a menyasszonyi ruha között (15. kép).

Férjezett asszonyok fejviseleteként a *sorok* típusú főkötők voltak elterjedve, ez az egész haját beborító főkötő volt. Ismerték ezen kívül az orosz szbornik főkötőt, ami az előbbivel szemben csak a tarkórészt fedte, és fejkendővel kombináltan viselték.

A női viselet jellegzetes kiegészítője a *borok* (Népr. Múz. lelt. sz. 869–31., –32., –33.), ami a déli vepszénél még a XX. század elején is használatban volt. Sajnos, gyűjtése idején nem jegyezték fel, hogy tartozott-e valamilyen meghatározott viselethez. A *borok* nyakláncszerű dísz: merev lenfonalra fából faragott és belemnitből (mennykőből – carboneocén kori kagyló, a ford.) készített szemeket, közéjük elválasztónak tarka szövetanyagból kivágott rozettákat fűztek. Ebben a női ruhadíszben számunkra

15. kép. Menyasszony
századunk 20-as éveiből

16. kép. Völegény lakodalmi ruhája
századunk 20-as éveiből

az anyag, amiből a szemeket készítik és a szemek formája is érdekes. A kagylószemek korong alakúak középen kifúrva, a fából faragottak kétfélék: „nagyobbak, kúposak, amiket egész felületükön mély barázdák borítanak és bipiramidálisak, azaz két csonka gúlából összeállított testek”. A lapos kagylószemek és a fából faragott bipiramidális figurák az orsónehezékek alakjára emlékeztetnek, márpedig egyes népeknél az orsónehezékek védőtalizmán szerepet tulajdonítottak³⁹. Ezt a kagylófajtát, a mennykövet a lakodalom alkalmával lehetséges rontás elleni védőeszköznek tartották⁴⁰. A textilanyagból kivágott rozettáknak, a színes rongyoknak ugyancsak védőtalizmán szerepet tulajdonítottak, mivel ilyen ruhadarabokat is csak meghatározott esetekben használtak. A csecsemőre, amikor először vitték ki a házból, a vepszék kis főkötőt – *šapkainä* – kötöttek, amelyre felül tarka szövetdarabok és szalagok voltak rávarrva⁴¹. Hasonló jellegű díszeket varrtak a menyasszony és a völegény esküvői fejrevalójára is.

³⁹A komiknál a kislány bölcsőjébe rontás elleni védelemül orsónehezéket tettek. Az átfúrt kőszekőzöket általában alkalmasnak találták arra, hogy mindenfajta természetfeletti erő, egyebek között boszorkányok és betegségek ellen védelmül szolgáljanak. Vö. СИДОРОВ А. А. 1928. 131., 142.

⁴⁰ЕФИМЕНКО, П. С. 1869. 137.

⁴¹Népr. Múz. Adattár, 1. fond, 2. opisz, 379. csomó, 9–10 p.

A *borok* külön figyelemre méltók azért is, mert XI. századi Ojat-menti sírokból is kimutathatók párhuzamai⁴². Maga az a körülmény, hogy ez a tárgy évszázadokon át élt a használatban, minden bizonnyal arra utal, hogy rituális rendeltetése volt, emellett szől anyaguk és formájuk, amelyek még a XIX. században is megőrizték védőtalizmán szerepüket.

A női viselet kiegészítőihez tartoznak a csuklót díszítő „karperecek”. Színes textilanyagból készültek, bélésre dolgozva, valamilyen rögzítőeszközzel: kapcsokkal, szalagokkal, gombokkal két végükön. Ezeket a csuklópántokat háromleveles kompozíciók, cikcakkvonalak, négyzögek díszítik, magukat a motívumokat tarka gyöngyökből vagy gombokból varrják ki.

A férfiviseletet gyűjteményünkben igen kevés tárgy reprezentálja. Ide tartozik a viselő (összeállításában és anyagában évszázakonként változó), munkához használt, ünneplő és a szokásokhoz kapcsolódó viselet.

A férfiak hétköznapi viselőruhája házivászonból vagy tarka, csíkos vászonból (orosz „pesztrjad”) készült ingből, a *paid* vagy *peid*-ből, szűk ülepű fehér alsógatyából – *kadžad* vagy *kadžüd*-ből, egyszínű (jobbára kék) vagy csíkos háziszőttés vászonból varrott felső nadrágból és kabátszerű darabból állt. Mezei vagy erdei munkához, illetve télen a suba fölé *balafont* – félgyapjú-félvászon anyagból (a láncfonal len, a vetülékfonal gyapjú), illetve tiszta vászonból varrt köpenyszerű, gomb és kapocs nélküli, széles font vagy szőtt övvel, illetve kötéllel összefogott ruhadarabot vettek fel. Erdőmunkára egyébként futónak szánt durva szövésű vászonból szabott inget, félgyapjú-féllen anyagból szabott, kőcmadzaggal köthető gatyát viseltek.

A férfiak fejviselete: keskeny, felgyúrt peremű nemezkalap, ez helyi mesterek munkája,⁴³ vagy posztósapka.

A XIX. század végére a férfi ünneplő viselet már elveszítette hagyományos vonásait, és teljesen városias jellegűvé vált. Bolti anyagból: kumacsból (vörös pamutanyag), szaténból vagy fehér lenvászonból varrt oldalgombolású („orosz”) ing, aminek elejét és kivágásának szegélyét más színű csíkkal hímezték, félgyapjú-félpamut vagy posztónadrág és zakószzerű kabát alkotta ezt a viseletet. Jellegzetes kiegészítő része volt a *kaflan paik* nyakba való kendő. A lakodalmi férfiviselet a XIX. század végén éppen úgy különbözött az ünneplő ruhától, mint ahogyan a női: csak a fejviseletben. A kalapot csokorra kötött szalaggal fogták át, gombokkal, a tomp tetejébe varrt, színes szalagokból készített sajátos „bokrétaival” (Népr. Múz. lelt. sz. 869–22.) díszítették. Emellett járultak a lakodalmi viselethez egyes olyan kiegészítők, amelyek a lakodalom idejére rituális jelentőséget nyertek (16. kép)⁴⁴.

Leginkább figyelemre méltó mégis a XIX. század közepére jellemző s talán még a XIX. század utolsó negyedében is elterjedt lakodalmi „eskető” ruha.

Az ing tunika szabású, vállvarrás nélküli, hónaljrésszébe bevarrt ék alakú toldással, fehér háziszőttés vászonból (Népr. Múz. lelt. sz. 5120–18.). Ujja egyenes szabású,

⁴²Sz. I. KOCSKURKINA közöl egy ilyen nyakláncot, amelynek szemei között előfordul a vepsze nyaklánc szeméhez hasonló. КОЧКУРКИНА. С. И. 1968. 76. 4. kép. A leningrádi Történeti Múzeum kiállításában van egy XI. századi sírból napvilágra került kőékszer, formájában teljesen azonos a *borok* szemeinek formájával.

⁴³ДИНЦЕС, Л.–БОЛЬШЕВА, К. 1939. 114.

⁴⁴A völegény vállára hímezett törülközőt terítettek, mellén keresztbe fogták, erre három kenőt, amiket a menyasszony ajándékozott neki „kihirdetéskor”, „eljegyzéskor”, „lakodalomra”. A felsoroltakon kívül a völegény és a menyasszony vállára abroszt, „fonatszalogot”, azaz a hajfonatba való lenből szőtt-font zsinórt terítettek. A menyasszony keblébe fejrevaló kendőt, sőt és két darab kenyérvéget dugtak, asszonyéletében ezt gyógyhatásúnak és szemmel verés ellen védőtalizmánnak tartották (Néprajzi Múzeum lelt. sz. 5359–37., 38.).

hosszú, kumacsból készült négyszögletes vállfolttal. Keskeny felálló gallérja oldalt egyenesen van felvágva és kumaccsal szegélyezve. Mindkét ujját vörös pamutszállal készített kétoldalas hímzés díszíti. Uralkodó motívuma a farral összenőtt, kétfejű kis stilizált madarakból és virágokból álló sor. Az ingmellet ugyancsak hímzés díszíti. Ennek motívumai között kezüket feltartó nagyobb stilizált nőalakok, közöttük apróbb méretű férfialakok uralkodnak.

A nadrág vékony fehér vászonból készült (Népr. Múz. lelt. sz. 1353–35.). Mindkét szárának alján széles (18,5 centiméteres) hímzésesík van, ami kezüket felfele tartó négy stilizált nőalakból áll. Közöttük a teret alacsonyabb stilizált fák töltik ki.

Ezt a ruhát keskeny szőtt vagy font övvel – *vö* – fogták össze, megkötésére a két végén tarka gyapjúszálból készített két gömbölyű bojt szolgált.

Egy másik nadrág (Népr. Múz. lelt. sz. 869–21.) hímét három sor, más-más színű szalag és rojtszegély adja.

Az ilyen nadrágok az Olonyeci kormányzóság egykori Kargopoljei járásában voltak elterjedve⁴⁵, azaz azon a vidéken, ahol egykor vepszék laktak, akik később feloldódtak az orosz népességben⁴⁶.

Hogyha számításba vesszük, hogy a fentebb leírt motívumokkal és díszítéssel csak a vepszék lakta területeken fordulnak elő ezek a ruhadarabok, akkor joggal gondoljuk, hogy ezek szabása, díszítése a helyi régi vepsze kultúrában gyökerezik.

Figyelemre méltó, hogy annak a lakodalmi férfiruhának, amelyet ajándékuul vőlegényének a menyasszony készített el a lakodalom napjára, azt a varázserőt tulajdonították, hogy képes rontástól megvédeni a menyasszonyt. Ezért amikor a menyasszony utoljára fürdik meg a fürdőházban, azaz elvégzi a „menyasszonyszaunát”, a vőlegénye számára készített fehérneműbe öltöztetik⁴⁷, és ebben kell háromszor átbújni anyja lába között.⁴⁸

A női és férfi felsőruha egyes példányokkal van képviselve a múzeum gyűjteményében: két férfibundával, egy női kaftánszerű köpennyel és egy kisbundával.

Alakjára egyezik és csak méretében különbözik egymástól a női és férfi lábbeli: nyírháncsból font bocskor, vepsze nevéen *virzud*, talpa többnyire kettős fonatú, orra ferdén levágott, vagy nyírháncsból készült magas szárú csizma, *toššed sapkad* (12. kép), végül nyersbőrből készült, hátul varrt *křuk* (szára és feje egybeszabott bőrből) csizma.

Hiányos lenne ismertetésünk, ha nem tennénk említést a vepsze népművészet néprajzi és művészeti szempontból is olyannyira érdekes területéről, a hímzésről. A Néprajzi Múzeum anyagában a viseleti darabokon kívül hímzés díszíti a háziszöttek kendővégeket – *kāžipaik* (jegykendőket, kézbe való kendőket) a lepedővégeket – *röunen* vagy *rüunan*. A legelterjedtebb a vörös pamutszállal készített „régies”, „kétoldalas” laposöltés. Az ábrázolás jellegének megfelelően ezek motívumait több csoportra oszthatjuk: geometrikus, növényi, antropomorf és zoomorf ornamentikára. Egy-egy kompozícióban általában különböző díszítőmotívumok szerepelnek együtt. Nőalakokból, kereszttekből és nyolcszirmú rozettákból álló kompozíciók (18. kép), tematikus kompozíciók, mint pl. két nőalak lóháton, lovaikat egy nőalak tartja zabhlájánál fogva (17. kép), vagy fa két oldalán álló két lovas, egymás fölé komponált kétfejű madarak, illetve feltartott kezű nőalakokkal váltakozó kétfejű madarak, geometrikus ábrázolá-

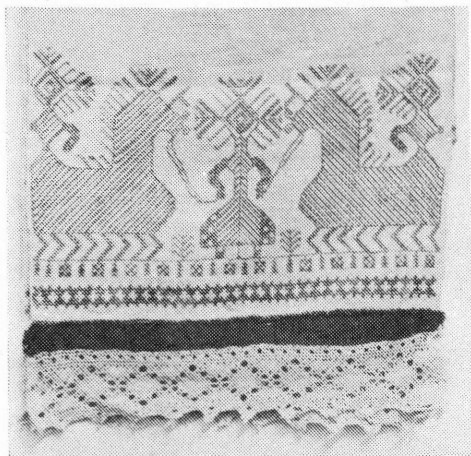
⁴⁵МИЛЛЕР, В. Ф. 1893. 18.

⁴⁶Известия . . . 1914. 3.

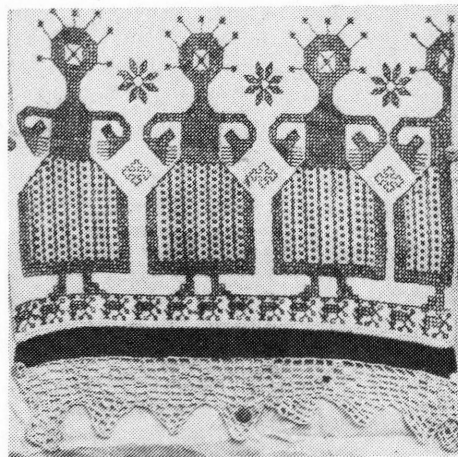
⁴⁷A szokást a karjalaiaknál is megfigyelték. СУХАРСКО, Ю. 1977. 109.

⁴⁸Néprajzi Múzeum Adattára 1. fond. 2. opisz. 373. csomó. 42. A terpesztett láb és a föld között kialakult zárt térnek mágikus értelmet tulajdonítottak. Вö. СИДОРОВ, А. А. 1928. 142.

17. kép. Hímzett kendő. XIX. század.

18. kép. Hímzett kendő. XIX. század.

sok, amelyeknek jelentését a XX. század elejére már elfeledték, mégis hagyományosan tovább éltek a népművészetben⁴⁹.

Hozzá kell tennünk, hogy a hímzéseken a motívumok ritmikus ismétlődése néha megszakad, így a motívum mintegy befejezetlen marad. Az így kialakuló némi aszimmetria azonban nem borítja fel az egész kompozíció egyensúlyát.

A fő motívumsort szinte mindig kiegészíti egy-egy madaras, virágos vagy geometrikus motívumokból komponált mesterke.

Századunk elején sok törülközővéget hímezték *sidetut* technikával, szálvonással, amikor az anyagból szálakat húznak ki s az így kapott ritkább szövetre fehér, ritkábban pedig vörös pamutszállal hímezték. Erre a ritka vászonra vázában álló virágokat, stilizált bimbós indákat, csillagos vagy nyolcszirmú rozettákat, változatos geometrikus motívumokat hímezték.

Noha a XX. század elején mindenütt „sok hímzést készítettek keresztzemes öltéssel, tisztán, gyorsan és kihagyás nélkül hímezték nemcsak házivászonra, hanem calicora és kumacsra is. Gyűjteményünkben kevés keresztzemes technikával készült hímzés van. Oka ennek a gyűjtők álláspontja, kerülték a szerintük kései és gyengébb minőségű hímzések megszerzését.

Az anyagi kultúrájánál lényegesen kevésbé ad képet a Néprajzi Múzeum anyaga a vepszék szellemi kultúrájáról. A már említett s csak a szertartás időtartamára rituális jelentőségűvé váló lakodalmi viseleten, szokáscsőzőkön és -tárgyakon kívül van a múzeumban néhány olyan tárgy, amelyek a vepszék hiedelmeihez kapcsolódnak: védőtalizmánok, amulettek, ikonok.

A lakodalmi szokásokhoz kapcsolódik a hálóból készített öv, rajta a vörös vászonba varrt talizmán, ami lenmagból, tört üvegből csukafogból, zselincemeggyfa kérgéből áll (Népr. Múz. lelt. sz. 4452–266.). Ezt az övet a vőlegény és a menyasszony vagy csak a vőlegény derekára kötötték a koszorúzás napján, hogy hat héten át óvja

⁴⁹Ennek a bemutatott hímzésmotívumnak a földrajzi elterjedése meglehetősen széles körű. Az Állami Orosz Múzeum 1937. évi gyűjtőútja során regisztrálták a Logyejnopoljei (egykori Ojati) járás Vonozerói közigazgatási központjában egy törülközőn. Vö. ДИНИЦЕС, Л.-БОЛЬШЕВА, К. 1939. 117.

őket/öt minden rontás ellen, majd hat hét elteltével „alkalmatos” helyen el kellett dobni.

Rontás és mindenféle fertőző betegség ellen szolgált védelemül a „csukafog”, azaz a csuka alsó állkapcsa, amit a boronaház bejáratí ajtaja felett a gerendák közé tűztek (Népr. Múz. lelt. sz. 4452–267.). Hasonló tulajdonságokkal ruházták fel a csuka állkapcsát a karélok és a komi-zürjének is.

Említésre méltó egy kis védőtalizmán, tulajdonképpen egy kis fatok, aminek fe- nekén és kihúzható fedelén vésett-faragott fekvő kereszték vannak, benne pedig valami- lyen rágcsáló foga és szájpadrása, ami „megvéd a boszorkányoktól és az ártó embe- rektől” (Népr. Múz. lelt. sz. 1559–2.).

A temetési és halottas szokásokhoz kapcsolódó tárgyak közé tartoznak a sírke- resztre erősíthető fabálványok az egy fából faragott gyermekkoporsó – *grobajná* – még a XX. század 30-as éveiben is használtak ilyen, és egy nyírfaág, rákötözött színes rongy- darabokkal: közvetlenül a temetés után vagy a halottas napokon ilyeneket tűztek a sírra.

A népi tudást és gyógyító eljárásokat egyes tárgyak képviselik a gyűjteményben: füvek, amelyekkel meghatározható, alkalmas-e a föld szántásra vagy amiket egyes be- tegségek gyógyításánál használnak.

A zenekultúrát pásztorsípok képviselik, ilyeneket még a XX. század elején is szé- leskörűen használtak (19. kép), s egy kisméretű régi népi hangszer, *kantele* (hossza 78, szélessége 21 cm), ennek felső lapjára kereszt alakú bevágást, nyílást faragtak.

* * *

A Néprajzi Múzeum anyaga felbecsülhetetlen és autentikus értékű a kutatók szá- mára, ha történeti fejlődésében és összehasonlító megközelítésben kívánnak foglal- kozni a vepsze nép kultúrájával.

(Oroszból fordította KOVÁCS Zoltán)

19. kép. Bojtárfiú nyírháncsból készült sippal
(Novgorodi kormányzóság, Tyihvini járás, Majgozero falu) 1902.

IRODALOM

- MANNINEN.
1932 I. *Die finnisch-ugrischen Völker.* Leipzig
- БЕЖКОВИЧ, А. А.–ЖЕГАЛОВА, С. К.–ЛЕБЕДЕВА, А. А.–ПРОСВИРКИНА, С. К.
1959 *Хозяйство и быт русских крестьян. Памятники материальной культуры. Определитель.* (Az orosz parasztság gazdálkodása és életmódja. Anyagi kultúra. Tárgyhatározó.) Москва
- БЕЛИЦЕР, В. Н.
1958 *Очерки по этнографии народов коми XIX–начала XX века.* = Труды Института этнографии, новая серия, Т. 14. (Tanulmányok a XIX. századi – XX. század eleji komi népek néprajzából.) Москва
- ДИНЦЕС, Л.–БОЛЬШЕВА, К.
1939 *Народные художественные ремесла Ленинградской области.* (Népi iparművészet Leningrád megyében.) Советская этнография № 2.
- ЕФИМЕНКО, П. С.
1869 *Заволоцкая чудь.* (A zavolocki csudok.) Архангельск
- Известия...
1914 *Известия Общества изучения Олонецкой губернии.* № 3.
- КОСТЕНКО, А. П.
1976 *Карельская народная резьба и роспись по дереву.* (XIX–нач. XX. вв.) [Karjalai népi fafaragás és fafestés (XIX. sz.–XX. sz. eleje)] Этнография Карелии. Петрозаводск
- КОСТЫГОВА, А.
1958 *Народная одежда прионежских венсов.* (Az Onyega-parti vepszék népviselete.) Сборник научных работ студентов Петрозаводского университета. Вып. 5. Петрозаводск
- КОЧКУРКИНА, С. И.
1968 *Оятские могильники X–XI вв.* (X–XI. századi Ojat-menti temetők.) Советская археология № 2.
- ЛИНЕВСКИЙ, А. И.
1949 *Общество юго-восточного Приладожья в XI в.* (A Ladoga-tó délkeleti partvidékének társadalma a XI. században.) Известия Карело-финской научно-исследовательской базы АН СССР. Петрозаводск
- ЛУКЪЯНЧЕНКО, Т. В.
1971 *Материальная культура саамов Кольского полуострова конца XIX–XX вв.* (A Kola-félszigeti lappok anyagi kultúrája a XIX. század végén és a XX. században.) Москва
- МАЛИНОВСКАЯ, З. П.
1930 *Из материалов по этнографии венсов.* (Vepsze néprajzi adatok.) Западно-финский сборник. (Труды Комиссии по изучению племенного состава населения СССР и сопредельных стран.) № 16. Ленинград
- МИЛЛЕР, В. Ф.
1893 *Систематическое описание коллекций Дашковского этнографического музея, III.* (A Daskov-féle Néprajzi Múzeum gyűjteményeinek szisztematikus leírása.) Москва
- Определитель...
1971 *Крестьянская одежда Европейской России (XIX–XX в.). Определитель.* (Parasztviselet Oroszország európai részén a XIX–XX. században. Tárgyhatározó.) Москва
- ПИМЕНОВ, В. В.
1964 *Венсы.* (A vepszék) = Народы Европейской части СССР. (Народы мира. Этнографические очерки. 2.) Москва
- 1965 *Венсы.* (A vepszék.) Москва–Ленинград
- РИХТЕР, Е. В.
1979 *Некоторые особенности погребального обряда сету.* (Szetu temetkezési szokások néhány sajátossága.) = Советская этнография № 2.
- СИДОРОВ, А. А.
1928 *Знахарство, колдовство и порча у народов коми.* (Gyógyítás, boszorkánység és rontás a komi népeknél.) Ленинград

СУХАРСКО, Ю.

1977 *Карельская свадебная обрядность.* (Karjalai lakodalmi szokások.) Ленинград

ФЕОКТИСТОВА, Л. Х.

1959 *Старинные эстонские земледельческие орудия.* (Az észti földművelés archaikus szerszámai.)
Voprosy dntičeskoć istorii narodov Pribaltiki, Moskva

D. A. Gorb

VEPSE COLLECTION IN THE MUSEUM OF THE PEOPLES OF
THE SOVIET UNION (LENINGRAD)

(Abstract)

The author presents the Vepse collection of 1335 objects of the Museum of the Peoples of the Soviet Union in Leningrad, one of the biggest Soviet ethnographic collections. The Vepse people speak the Vepse language belonging to the Baltic-Finnish branch of the Finno-Ugrian languages. The Vepse people is small in number, and lives in the Russian Soviet Socialist Republic, dispersed among the Russians. The pieces of the collection presented represent the farming, folk architecture, cottage industry and folk art of the Vepses from the end of the 19th century until today. The popular culture of the mid-19th century or of the period prior to it is represented only by a few pieces. The archive materials and the remarkable collection of ethnographic photography on the way of life of the Vepses early this century constitute a part of the collection.

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

Istvánovits Márton

Új elmélet az indoeurópai nyelvek és népek eredetéről

Két szovjet tudós, T. GAMKRELIDZE és V. IVANOV a nyelvudomány, régészet és más tudományágak új eredményeinek felhasználásával az eddigi nézetektől gyökeresen különböző hipotézist dolgozott ki az indoeurópai népek őshazájára, ősi történetére. Kétkötetes összefoglaló munkájuk (*Indoeuropejszkij jazyk i indoeuropejcy. I–II*, Tbiliszi 1984) nagy feltűnést keltett a szakterület művelői között és azóta több nemzetközi konferencia tárgyául szolgált (így Moszkvában, 1986-ban). T. GAMKRELIDZE és V. IVANOV munkájáról ISTVÁNOVITS Márton tartott részletes ismertetést az MTA Néprajzi Kutató Csoportjában. Ennek az ismertetésnek a szerző egyetértésével kissé rövidített változatát adjuk közre. (Szerk.)

* * *

A XIX. sz. utolsó negyedében és századunk kezdetén a szaktudósok túlnyomó többsége (akik a sajátos tudománytörténeti fejlődés következtében nagyrészt Németországban működtek) azt a felfogást vallotta, hogy az indoeurópai népek őshazája Közép-Európában, pontosabban az egykori Németország területén feküdt. Túlnyomórészt úgy vélték, hogy a Baltikum s az Északi-tenger partvidékén keresendő.

De már a múlt században kifejtettek evvel ellentétes, komoly megfontolásra intó nézeteket is. A közép-európai őshaza-konceptióval szemben kritikai álláspontot fejtett ki az indoeurópai kultúra nagynevű tudósa O. SCHRADER. Az ő nevéhez fűződik az a ma is nagyhatású hipotézis, amely szerint az indoeurópai népek eredetileg a kelet-európai sztyeppén, közelebbről a Fekete-tenger északi partvidékén éltek.

Századunk 30-as éveiben, a náci Németországban ún. „indo árjának” elsősorban a germánokat nevezték. (Mint ismeretes, a nyelv- és történelemtudományban viszont e terminus általában az indoeurópai irániak és indiaiak jelölésére szolgál.) A két háború közti német tudományban az „indogermán” etnikai közösség tudománytalanul feltételezett közép-európai őshazája – ez köztudott – politikai spekulációk tárgyává vált. Eppen ezért természetes, hogy kiváló antifasiszta tudósok községe Bécsben, a német megszállást megelőzően, szolid tanulmánygyűjteményt publikált, amelyben bizonyították, hogy az indoeurópai őshaza nemhogy Közép-Európában, de egyáltalán Európában sem lehetett.

Amennyiben a „napjaink” kifejezést szélesen értelmezzük, azt mondhatjuk, hogy a kortárs-tudományban az indoeurópai közösségek történeti gyökereinek kutatásában a különféle javaslatok sokaságával találkozhatunk. E hipotézisek közt a szakadékok, ellentétek egyszerűen áthidalhatatlanoknak tűntek sokáig. Az persze természetes, hogy az ezen a téren mindig is nagy intenzitással folytatott kutatásokban igen perspektivikus eredmények is születtek, mindazonáltal a szintézis sokáig váratott magára. Mint az ismertetendő mű szerzőinek munkásságából kitűnt, a szintézishez merőben új metodikai alapok kidolgozása volt szükséges, amelynek kardinális mozzanata az indoeurópai alapnyelv fonológiai rendszerének rekonstrukciója – nem utolsósorban a krtvel nyelv-történet feltárásának indíttatása nyomán. Az új metodikai operátorok segítségével létrehozott GAMKRELIDZE–IVANOV-féle grandiózus szintézis jelenleg – minden túlzás nélkül – világszenzáció, amelynek bármi legyen a sorsa, annyi bizonyos, hogy negligálható már aligha lehet egyetlen embertudomány részéről sem.

Hogy lakonikusan demonstráljam ennek a szintézisnek vitathatatlan novum voltát, idézek itt a szerzőktől csupán egyetlen mondatot: „... munkánk fundamentális eredménye az, hogy az indoeurópaiak őshazája se nem Közép-Európa, se nem az északi Fekete-tengeri area, hanem Nyugat-Ázsia északi régiója, Transzkaukáziától délre, Mezopotámiától északra”.

Amikor 1972-ben első ízben fejtették ki T. GAMKRELIDZE–V. IVANOV e koncepciójukat, a jelenlévők teljesen felkészületlenek voltak arra, hogy sokoldalúan megvitassák az új elméletet, gyakorlatilag csupán megdöbbenésüknek tudtak hangot adni. A nagynevű szovjet nyelvész-orientalista, I. M. D'JAKONOV néhány évvel később (1979-ben) egy konferencián kijelentette, hogy „ez az új elmélet akár a tunguz-meteorit, úgy csapódott le az égből, s ahová becsapódott, föl-

égetett mindent". Ezt követően azonban már elég idő telt el ahhoz, hogy az új elmélettel szó szerint az egész érdekelt tudományos világ megismerkedjék, bizonyításrendszerét ki-ki a maga módján verifikálja.

Fölmerül tehát a kérdés: mire alapozzák T. GAMKRELIDZE-V. IVANOV azt a fölfogásukat, hogy az indoeurópai alapnyelvet hordozó közösség őshazájának új „lakcímet” kell keresniük? Mindenekelőtt leszögezhetjük, nem szándékuk a tradicionális teóriának se elutasítása, se megszállásának. Törekvésük az, hogy átfogjanak minden olyan új tényt, amivel a hagyományos őshazaelmélet még nem számolhatott, és az egész kiaknázható anyagot elfogulatlanul koherens szintézisre hozzák.

Első megközelítésben az „indoeurópaiak” fogalma tisztán lingvisztikai beágyazottságú: az indoeurópai alapnyelvet beszélők közössége(i)-t jelenti.

Azt a priori tudjuk, hogy az indoeurópai alapnyelv számos elágazást mutat már a legrégebb rekonstruálható korokban. Azon elágazásokon kívül, amelyek utódai mai napig megtalálhatók az oikuméné egész területén, tudjuk, vannak kihaltak is, pl. a gót, porosz stb. Századunk elején viszont további olyan eltűnt indoeurópai népek nyomára bukkantak, amelyek felfedezése „kopernikuszi fordulatot” hozott az egyetemes történelem megismerésében. 1915–1917-ben Bedrich HROZNY cseh nyelvész bebizonyította, hogy a mai Törökország területén az i. e. XVIII–XIII. században fennállott hettita királyságban keletkezett ékírásos emlékek egy indoeurópai nyelvet beszélő etnikum hagyatai. A további kutatás föltárta, hogy az egykori hettita főváros: Hattusas (a mai Boghazköi, Ankarától cca 100 km-re) archívumai megőriztek olyan ékírásos táblákat is, amelyeket a hettitával rokon, de önálló indoeurópai nyelvek emlékei, nevezetesen a lúv és palai nyelvek. Ezek a nyelvek voltak tehát elterjedve Kis-Ázsiában az i. e. 3–2. évezred fordulóján. Kiderült továbbá, hogy a Mitani királyságban (az Eufrates forrásvidékén), a hettita birodalom fennállásának idején, az i. e. 2. évezred első felénél nem később – ugyancsak indoeurópai dialektust beszélő népesség lakott! A tudomány számára ez megdöbbentő novum volt, minthogy e felfedezésig az indoeurópai nyelvek legrégebb emlékének mindig is a Rigvédát tekintették, melynek himnuszai azonban csak az i. e. 2. évezred végén keletkeztek.

Röviden szólva: a kutatók előtt egy korábban ismeretlen egész nyelvcsoporthat tűnt föl, s ami a legfontosabb: a legrégebb indoeurópai nyelvek csoportja. Természetesen támadt az igény, hogy ismét meghatározzák ezek közös őseit, az őseredeti indoeurópai alapnyelvet s e nyelv fennállásának korát.

A lingvisztikának egy speciális részdiszciplínája, a glottokronológia nyújtja annak lehetőségét, hogy kikövetkeztessük a rokon nyelvek egymástól történeti szétválásának korát: azon közös szókincs terjedelme alapján, amelyiket a szóban forgó rokon nyelvek csoportjának minden egyes tagja megőrzött. Ez az operáció tehát elvezet(het) a közös alapnyelv felbomlása korának meghatározásához. Nos, a glottokronológiai operáció során kitűnt, hogy az újonnan felfedezett, legrégebb indoeurópai nyelvek már igen nagy mérvű szétfejlődést/különbséget mutattak egymástól – az i. e. 4. évezredre legalább! Ennélfogva tehát a közös indoeurópai alapnyelv korát az i. e. 4. évezred előttre kell feltételeznünk. De hol beszélték ezt az alapnyelvet? T. GAMKRELIDZE-V. IVANOV itt egy nagy jelentőségű körülményre figyeltek föl: a legrégebb indoeurópai dialektusokat beszélő közösségek mindegyike egymás szomszédságában, egymás mellett élt, relatíve szoros kapcsolatban egymással.

Kis-Ázsia nyugati periferiáján volt az acháj-görög nyelvet beszélők szállásterülete, délen laktak a lúvok, a félsziget centrumában a hettiták, északi végein a palai nyelvet hordozó közösségek. Továbbá: dél-keleten a mitanik. A legrégebb indoeurópai nyelvjárások e szoros koncentrációja egy viszonylag szűk területen már magában kétséggé teszi, hogy mindezeknek a dialektusoknak őshazája valahol az Óperencias-tengeren túli messzeségben lehetett volna.

A következőkben terjedelmesen idézni kívánom a szerzőpáros kutató munkáját, amelyet én – tekintettel a századunkban megjelent módszerek dömpingjére – tudománytörténeti jelentőségűnek tekintek a mértéktartó, „klasszikus” (mutatis mutandis konzervatív), kiegyensúlyozott szemlélet- és gondolkodásmódja miatt. T. GAMKRELIDZE írja: „Nem kerestük mi a térképen az indoeurópaiak őshazájának konkrét helyét. Arról voltunk meggyőződve, hogy ez az őshaza maga magától megjelenik előttünk, ha feltárjuk, hogyan éltek, tevékenykedtek és miről beszéltek azok az emberek, akiknek nyelve határozott esztendővel ezelőtt megszűnt létezni. Ezért hozzáfektünk az alapnyelv rekonstrukciójához. Hogy miként történik ez, bemutatok egy egyszerű példát. Valamennyi ismert római nyelv szavainak összehasonlításával „kiszámíthatjuk”, hogyan hangzott egy-egy szó ezek közös őseiben – a latinban. De mert a latin nyelvet ismerjük, arra is lehetőségünk nyílik, hogy magát a procedúrát, a rekonstrukció módszerét verifikáljuk. Pontosan így történik valamennyi ismert indoeurópai nyelv fundamentumán közös ősök rekonstrukciója. A rekonstrukciós eljárás azon alapszik, hogy az egyik nyelv valamennyi fonémája a másik nyelv fonémájával törvényszerű megfelelést ad. Például a „ló” szó:

latin:	e	q	u	u	s
óind:	a	s	v	a	s
lúv hieroglifa:	a	s	u	w	a s
indoeurópai:	*e	k	w	o	s

Rekonstrukción plauzibilissé válik akkor, ha a kikövetkeztetett szó megfelel két kritérium közül az egyiknek: a térbelinek vagy az időbelinek. Mit jelent ez?

1. A rekonstruált szót indoeurópainak tekinthetjük, resp. indoeurópai alapnyelvi jelenségnek, amennyiben megtalálható a földrajzilag egymástól legtávolabbi nyelvekben (pl. óindoeur. *medha*, 'áldozathozatal', ill. óelta *midvo*, 'ugyanaz'). Ez általában mindenféle organikus jelenség reális elterjedésének univerzális kritériuma: azon alakzatok, amelyek valamely terület perifériáin megtalálhatunk, egykor ezen az egész területen előfordultak. Ezt a principiumot szélteben kiaknazzák a biológiában, az antropológiában, ritkábban bár, de a humán diszciplínákban is.

2. Valamely szót akkor is az indoeurópai alapnyelvhez tartozónak tekinthetünk, ha jelen van már a legarchaikusabb dialektusokban: pl. óindoeurópai *yuga* 'iga' – hettita *yuga* 'ujjan'.

V. IVANOV munkája a közös monográfiában elsősorban a szemantikai aspektus kidolgozása. Ő így fejt ki programját: „Az indoeurópai alapnyelvből nem csupán egyes izolált szókat vált lehetővé rekonstruálnunk, hanem egész szövegrészeket is. Mindenféle rekonstrukció azon alapszik, hogy rokon nyelvekben egyazon jelentésű szó ugyanúgy hangzik is, amennyiben pedig e tekintetben különböznek, akkor ez az eltérés pontosan meghatározott hangtörvényeknek engedelmeskedik. De mindez nem csupán a szavakra vonatkozik. Vannak olyan fajta szövegek is, amikor az egész *textus* jelentése összefügg a hangzással. Ilyenek a poétikai szövegek – ezek rekonstrukciója elvileg lehetséges. Az ismert nyelvész-filológus, R. JAKOBSON igazolta, hogy a szláv folklór költészet meghatározott műfajainak (bilinák, siratók) ritmikája közös indoeurópai metrikák egyenesági leszármazottja, olyanokéi, amelyeket az óind Rigvéda himnuszainak és az antik görög verselés legrégebb formáinak (amikből a homerosi hexameter ered) összehasonlítása alapján rekonstruáltak.

GAMKRELIDZE és IVANOV a rekonstruált szavakból, szövegekből összeállították az indoeurópai alapnyelv tematikai szótárát. Emlékszünk: a szerzők meg akarták érteni, mit csináltak, hogyan éltek és beszéltek az indoeurópaiak, miféle ökológiai viszonyok közt éltek őket.

Az impozáns monográfia második kötetét épp ezért „az indoeurópaiak szókincsének” címezhetnénk helyesen, a következő megszorítással: szótáron mindannyian szószlopokat értünk rendesen, amelyek egymás mellett húzódnak, s amelyek közül a második oszlop az elsőbeli megfelelőit sorolja. A GAMKRELIDZE–IVANOV-féle szótár merőben másféle. Benne egymásután három alapvető fogalommezőt tárgyalnak a szerzők: az indoeurópai társadalom természeti környezetét, anyagi és szellemi kultúráját, szociális szervezetét. Értékes és jelentős az a tudományos munka, amelyik az alapszókészlet rekonstrukcióját tartalmazza, és semmi esetre sem öncélú. É szótár birtokában nyílt meg annak a lehetőség, hogy rögzítsék az indoeurópai őshaza földrajzi fekvését, amely meglepő módon, viszonylag szűk, kompakt területnek bizonyult, az i. e. 4. évezredet megelőzően.

Tekintsük át röviden ennek az etimológiai szótárnak említett három fogalommezőjét.

A *milieu*. Az óindoeurópai alapszókincsben a szavak egy egész sorozata jelent magas hegyet, sziklát, dombot, magaslatot. Lexikájukban és mitológiájukban rekonstruálható a hegyi tölgy, valamint magaslati területekre jellemző egyéb fák és növények terminológiája. Rekonstruálható hegyi tavak és sebesen lezúduló hegyi patakokról szóló mondák. E hegyvidéki szemantikai mező jelenléte kizárja, hogy Európa alföldjei vagy Eurázsia északi fele és Kelet-Európa egész területe, beleértve a Fekete-tengertől északra elterülő vidékeket is, az indoeurópaiak őshazája lehetne.

Különböző fák, növények elnevezései, mint a hegyi tölgy, nyír, bükk, gyertyán, kőris, nyárfák, erdei fenyő vagy cédrus, dió, az erika, moha, rózsa jelentésű szók arra a következtetésre vezetnek, hogy az őshaza a Földközi-tenger környékének viszonylag délibb fekvésű területe kellett legyen, beleértve esetleg a Balkánt és Elő-Ázsia északi részét. A paleobotanikai vizsgálatok kimutatták, hogy tölgyesek nem voltak jellemzők Ó-Európa északi felére, itt ui. csupán az i. e. 4–3. évezredben kezdett terjedni.

Azok az állatok, amelyeket az indoeurópai közösségek ismertek: – a leopárd, oroszlán, majom, elefánt, tengeri rák – ugyancsak déli fekvésű földrajzi légió lakói, semmilyen körülmények közt se közép-európaiak.

Figyelemre méltó, hogy a rekonstruált alapnyelvben vannak olyan specifikus szavak, amelyek 'jég' és 'hó' jelentésűek. Délen elterjedt növények és állatok ismeretével párhuzamosan. Ilyen szavak pedig csak olyan emberek nyelvében keletkeztek, akik hegyekben éltek.

Mindebből levonható az a következtetés, hogy: az indoeurópai őshaza vagy a Balkánon volt vagy Nyugat-Ázsiában.

Anyagi kultúra. Az indoeurópai lexika egységeinek nagyszámú csoportja olyan terminológia, amely háziállatok megnevezése: a ló, számár, bika, tehén, juh, kecske, kutya, sertés stb. Ugyanide tartozik szempontunkból az állattartás produktumaira vonatkozó gazdag terminológia, valamint a speciális pásztorszókészlet. Kelet-Európában, közelebről a Fekete-tengertől északra fekvő zónában és a Volga menti síkságokon ilyen fejlett állattartás az i. e. 3. évezrednél korábban nem mutatható ki.

Az indoeurópai őshaza lokalizációja szempontjából különös jelentősége van a természetett növényeket jelölő szókincsnek. Megemlítem innen az árpa, búza, len, alma, som, eper, szőlő elnevezéseit. Az árpát az i. e. 6. évezredben házasították Elő-Ázsiában (két alapfajtája közül az egyiket Kis-Ázsiában), s onnan terjedt el a Balkánon. Már VAVILOV megállapította, hogy a domesztikált szőlő a földművelés transzkaukáziai-nyugat-ázsiai centrumából származik. A bor közös indoeurópai megnevezését bizonyíthatóan a távoli őskorban már kölcsönözte a sémi alapnyelv. Egy óizlandi mítoszban szó van a szőlő „ellopásáról”. Ez a mítosz, akárcsak az alma óindoeurópai terminusa, úgyszintén nyugat-ázsiai eredetű, minthogy épp ebben a régióban kezdték először házasítani az almafát.

Eminens jelentősége volt az óindoeurópai közösségek életében, s mint ennek rezonanciája, mitológiájukban – a méznek: mégpedig nem az erdei vadméznek, hanem a domesztikált méh ajándékának. A méh házasítása először Egyiptomban történt meg, és a méhet jelentő legrégebb indoeurópai terminus is gyakorlatilag az egyiptomi megjelölés reflexe/megfelelvé. Ez a körülmény is, vallja GAMKRELIDZE-IVANOV, fontos argumentum arra vonatkozóan, hogy az indoeurópai őshaza a keleti Mediterráneumban keresendő.

Az indoeurópai őshaza lokalizációjában döntő bizonyítékot kínál a közös óindoeurópai nyelven beszélő társadalmak nyelvében a kocsit/szekeret jelentő szó megléte. Az alapnyelvben a kerek járműre és alkatrészeire (kerék, tengely, iga, igásállat szerszáma, kocsirúd) vonatkozóan feltűnően nagyszámú közös szó található. Ugyanakkor szinte nincs olyan indoeurópai mítosz, amelyben ne említődne, ne szerepelne a kocsi/szeker. Azonos típusú kocsit tártak fel a régészek a mykénci Görögországban, a szkítáktól és germánoktól.

O. VDZSAPARIDZE, A. MNACAKJAN és más szovjet archeológusok korábbi feltárásai alapján az angol S. PIGGOT arra a következtetésre jutott, hogy a kocsit az i. e. 4. évezredben egy feltűnően szűkre behatárolható területen találták fel, jelesül a Transkaucaasia, valamint a Van- és Urmia-tó közt elterülő régióban. A bizonyítási eljárás egyik fő tartóoszlopa az a tény, hogy az indoeurópai kocsi elkészítéséhez nagyon kemény hegyi fafajtára volt szükség, amit csak bronzbaltával volt lehetséges kitermelni (ezt Sz. SZEMJONOV igazolta az experimentális archeológia eljárásával); márpedig fejlett bronzkultúrával/bronzműveléssel épp az indoeurópaiak rendelkeztek, amit kétségtelenül igazol a megfelelő speciális nyelvi anyag.

Az utóbbi évek régészeti leletei bizonyítják G. CHILDE régen kifejtett hipotézisét arra vonatkozóan, hogy a kocsi elterjedése Euráziában az indoeurópai migrációjával függ össze. Úgy tűnik, az indoeurópai őshaza az a régió, ahonnan a kocsi elterjedt: tehát elsősorban Észak-Mezopotámia és a hozzá kapcsolódó területek. Valóban itt bukkantak a legrégebb kocsibrázolásokra, sőt a legrégebb kocsileletek maguk is innen kerültek elő, amelyek az i. e. 4. évezredre datálhatók.

Minden alapunk megvan tehát azt állítani, hogy az indoeurópai alapnyelvet hordozó közösség őshazája abban a régióban terült el, ahol a kocsit feltalálták, ahol az árpát és szőlőt természet-
ték – azaz Nyugat-Ázsia északi felében: Kis-Ázsiában, Észak-Mezopotámiában.

A szellemi kultúra és társadalmi szervezet. A szókincs tanúsága szerint az indoeurópai társadalom fejlett városi kultúrával bírt, intenzív kereskedelmet „üzemeltetett” és számtottévi anyagi gazdaság fölött rendelkezett. A „tolvajt” jelentő speciális terminus megléte az alapnyelvben bizonyítja, hogy immár nem a közös kollektív birtoklás a jellemző tulajdonforma. A szegények jelölésére szolgáló terminus jelentése „részt (esedést)től megfosztott” („részt” az istenek adnak, s itt érdekes útmutatásul szolgálhat a mai orosz u-bog(ij), „istentelen” szó). A gazdasági egyenlőtlenség természetesen maga után vonja a szociális egyenlőtlenséget. Az óindoeurópai társadalomban három alapvető szociális csoport tűnik elénk: a papoké, harcosoké és dolgozóké (kézművesek-földművelőké). Valamennyinek megvan a rá jellemző színszimbóluma, mindhárom saját istenségekkel rendelkezik:

szociális csoport	szín	istenség
papok	fehér	napistenség
harcosok	vörös	mennydörgéstartistség
parasztok,	kék	iker-istenség
kézművesek		(napisten gyerekei)

Összefoglalva az eddigieket, elmondhatjuk, hogy az áttekintett szótár minden egyes tematikai csoportjából külön-külön levont következtetés noha egybeesik, mindazonáltal az őshaza lokalizálásában még mindig elég kiterjedt földrajzi régiót céloz meg, amelybe beletartozik a Balkán-félsziget is. Fel kell azonban figyelniük arra, hogy a szóban forgó időben a Balkánon nem volt ismeretes még az anyagi kultúra terén elért vívmányok egész sora, amelyek ugyanakkor igencsak fontosak voltak az indoeurópaiak számára. Ennélfogva a Balkánt ki kell rekeszteniük a rögzítendő indoeurópai őshaza területéről. GAMKRELIDZE-IVANOV tehát így következtettek: az indoeurópai őshaza csakis Nyugat-Ázsiában (Kis-Ázsia, Észak-Mezopotámia) lehetett.

Ha az óindoeurópaiak az i. e. 4. évezred előtt valóban Észak-Mezopotámia közelében laktak, akkor kortársaiknak és legközelebbi szomszédaiknak kellett lenniük két másik alapnyelvhordozó közösségnek: északról a kartvelnek, délről a sémieknél. A szomszédság, a kölcsönös kapcsolatok nem múlhatnak el nyomtalanul. S valóban, a GAMKRELIDZE-IVANOV monográfia jelentős teret szentel a sémi-kartvel-indoeurópai alapnyelvi összefüggések, kölcsönhatások vizsgálatának.

Az i. e. 5-4. évezredben e három alapnyelv és dialektusainak kölcsönhatását megerősítendő két gondolatmenet igazolja: az egymástól való kölcsönösszorosozatok, ill. a három alapnyelv megfelelő strukturális hasonlósága.

A sémi alapnyelvből valók az indoeurópaiakban: a termesztett gabonafélék, italok, szerszámok, az anyagi kultúra körébe tartozó egyéb tárgyak terminológiája. A kartvelben és indoeurópaiakban nem csupán egyes számnevek közösek, hanem sok-sok „kulturterminus”, sőt bizonyos testrészeket jelölő szavak is! Ilyen szókészlet kölcsönzése kizárólag a legszorosabb kontaktusok esetén lehetséges, másképp elképzelhetetlen. Az általános nyelvtörténetből ismert az a törvényyszerűség, hogy az ennyire szoros kapcsolatrendszerben élő népek nyelvei – függetlenül attól, rokonnok-e ezek a nyelvek vagy sem – ún. *Sprachbundot*, nyelvsvözettséget alakítanak ki, ill. azzá válnak. Például az albán, a román és újjörög, néhány további nyelvvel együtt, manapság a balkáni nyelvsvözettség tagjai. Közös fonetikai rendszerük van a kartvel, örmény és oszét nyelveknek; egy sor mély strukturális megfelelés működik a kaukázusi nyelvek körében. S bár van olyan hipotézis, amelyik a paleokaukázusi nyelvek eredeti rokonságát vallja, bizonyítania ezt máig senkinek sem sikerült még. Jelenleg úgy látjuk: a nyelvek összefüggésének minősítésére a *Sprachbund* fogalma megalapozottabb. GAMKRELIDZE-IVANOV mindenestre arra a következtetésre jutottak, hogy a sémi-indoeurópai-kartvel alapnyelvek közt kimutatható megdöbbentő mássalhangzó-rendszerbeli hasonlóság ezen alapnyelvek nyelvsvözettség váltából adódik.

A mássalhangzórendszer szóban forgó homológ voltát a szerzők a hagyományos rekonstrukciós eljárások és javaslatok erőteljes kritikai felülvizsgálata során igazolják.

Az ismertett eljárással bebizonyosodott tehát a sémi-kartvel-indoeurópai alapnyelvek *Sprachbund*-típusú kapcsolata, s így kirajzolódik előttünk Elő-Ázsia etnikai térképe nagyjából az i. e. 3. évezredben. (GAMKRELIDZE és IVANOV felfedezésének mibenlétét, jelentőségét a következőkben Roman JAKOBSON méltatása alapján ismertetem.)

Tény, hogy a kartvel alapnyelvet hordozó törzsek Transkaukázia déli régiójában éltek, míg a sémieknél – ezt bizonyítja a nemrég feltárt Ebla-kultúra – a mai Szíriában (megállapítható, hogy már az i. e. 3. évezred derekán Eblában óségi nyelven beszéltek) és Mezopotámiában, ahová az i. e. 3. évezred elején (vagy kevéssel korábban) betört egy másik, az eblaihoz igen közel álló óségi nyelvet hordozó közösség: az akkád. Ugyanakkor az indoeurópai alapnyelvbe (s ebből a térség másik nyelveibe) igen nagyszámú kölcsönös szó került át a szóban forgó régió egyéb nyelveiből is: a hattiból, sumérből (ezek az i. e. 3. évezred végére már kihaltaknak tekinthetők!), élamiból, hurri-urartúból stb. – amelyek sem sémi, sem kartvel és nem indoeurópai nyelvek voltak. Innen is világos: az indoeurópai törzsek valahol Transkaukázia, Szíria és Mezopotámia közti területen kellett lakjanak; ugyanott, amire a lingvogeográfia is már rámutatott.

Az oikumené nyelvészeti térképe már sok-sok század óta az indoeurópai nyelvek hatalmas térhódításáról tanúskodik. Hogyan, miként és miért történt e hallatlan expanzió: mi készítette az óindoeurópai törzseket-törzsszövetségeket őshazájuk elhagyására?

Mint tudjuk, már VAVILOV akadémikus megállapította, hogy a korai agrárkultúrák hegyvidéken alakultak ki. Csak hogy ez meglehetősen gyorsan szűkössé bizonyul az ilyen életformát működtető lakosságunk: a sikeres élelmiszer-termelés, a fejlettség egyéb tényezői demográfiai robbanással „fizetnek/büntetnek”. Meglehet, hogy erre a sorsra jutottak az őshazában megszállt óindoeurópaiak is, s az élettér megfogyatkozása kényszerítette őket elvándorlásra. De ezen kívül migrációra készítetett maga az indoeurópai társadalom struktúrája is. Ezek a társadalmak két fratriára oszlottak, amelyek közt a házasság természetesen tilos volt. Házassági tabu volt érvényben továbbá a különféle korcsoportok tagjai közt is. Ez aztán kiváltotta a fratriákra osztódás permanens szükségét, másképp ui. lehetetlenné vált volna a feleségszerzés. Azok az alföldek és völgyek, amelyek az őshazától délre feküdtek, sűrűn lakottak voltak: Nyugat-Iránban az elami nyelvet beszélő közösségek éltek, Mezopotámiában a sumérek és sémieknél, Szíriában ugyancsak sémi közösségek. Továbbá a hurriták harcias népe, amelyik Ciskaukáziát lakta, s ott – akár az indoeurópaiak déli lakóhelyü-

kön – súlyos helyszükébe kerültek, ennek következtében maguk is új élettér keresésére kényszerültek. Útirányukat dél felé vették: az indoeurópaiakba ütköztek, s ezeket kimozdították helyükből. Mindenesetre tudjuk, hogy így tettek a Mitani területét egykor megszállt indoeurópai közösséggel – az indoíránikkal.

Az őshazához, úgy tűnik, legközelebb maradtak az anatóliai nyelveket beszélő közösségek, tehát a hettiták, lúviak, palaiak, valamint az örmények a történeti Arménia területén. Ezzel kapcsolatban hadd idézzem, hogy már a hieroglifikus lúvi szövegekben említenek Hay országból érkezett férfit; míg a régebbi hettita ékiratos táblákon szerepel a hegyi Hayassa orszá. A két terminus teljesen nyilvánvalóan összefügg az örmények máig fennmaradt hay-k'-önelnevezésével! Az öörménnyel együtt közös nyelvjárás csoportot alkotott már az alapnyelvi szinten a protogörög és protoindoírani nyelv.

Úgy tűnik, a kis-ázsiai őshazából a protogörögök legkorábbi migrációjának emlékét tartotta fenn az Argonauták mondanaköre. Ebben, mint ismeretes, arról van szó, miképp érkeztek a protogörögök Kolchisba – az aranygyapjúért. Csakis itt, Kis-Ázsia és Transkaukázia határán volt lehetséges oly nagyszámú szó kölcsönzése a kartvel alapnyelvből – az ógörög részéről. Érdekes, hogy maga az argonauták célját képező (arany)gyapjúnak, resp. juhgerézának megjelölésére szolgáló görög szó is kartvel eredetű: a mykénei kowo a kartvel tqav/tqou; ma tqavi, 'bőr' szóból származik. A protogörögök később Kis-Ázsia nyugati végei felé vették útjukat (Achaia felé), s onnan szóródtak szét az Égei-tenger szigetvilágában és Dél-Görögországban.

Az indoírániai a Mitani királyság fennállásakor az őshaza szomszédságában laktak még; egyes törzseik pedig Keletnek fordultak, az Iráni-fennsík irányába. Azok nyomai, akik az Indiai subkontinens magashegységi kapujában megálltak, az Afganisztán keleti határán lakó kafirok (nusztrániai) nyelvében maradtak fenn.

Az őshazából a legtávolibb Keletre a tochárok jutottak el, akik nyelve lingvisztikailag – a legarchaikusabb grammatikai formák alapján – legközelebb az anatóliai nyelvekkel rokon. De velük csak az i. e. I. évezredben találkoztunk, amikortól az ótochárhból kölcsönzött szavak ránk maradtak; valamint az i. sz. I. évezred második felében Kelet-Turkesztánban (Szincianban), melynek óázisaiban a XX. sz. elején bukkantak elő tochár nyelvű szövegek.

A tochárok elválása után az összes többi óeurópai dialektust beszélő közösség, a keleti irániakkal („szkitákkal”) együtt – alkalmasint nem egyszerre-egy időben – Közép-Ázsiából nyugatra vándorolt, a volga-uráli sztyeppékre, a Fekete-tenger északi mellékre, innen végül Európába.

A következőkben rámutatok arra, hogy a GAMKRELIDZE-IVANOV-elmélet/hipotézis segítségével lehetővé vált egy sor olyan tény értelmezése, amelyek mindegyike hosszú ideje a kutatás figyelmét külön-külön magára vonta ugyan, de egy egészé nem állhattak össze – sőt bizonyos fókig ellentmondásokba vitték a kutatást, egymást kizáró tényeknek minősültek. A következő jelenségekről van szó:

1. A legkeletibb indoeurópai nyelv, a tochár, szókincsét tekintve legközelebb áll a legnyugatibb, azaz az ún. óeurópai nyelvekhez. A mindkettőben jelenlévő 'király' szó (nem indoeurópai alapnyelvi jelenség persze) alkalmasint azt is tanúsítja, hogy az e nyelveken beszélő közösségek egykor együtt éltek, közös 'királyságban' (tochár *wäl*, 'király'; orosz *vlaszr'*, 'vladet').

2. V. ABAJEV, a kitűnő oszét nyelvész elsőként fedezte fel az óeurópai összefüggéseket. Különösen jelentős és figyelemre méltó a *Szkifo-evropejszkije izoglosszy* c. művéből a kelet-iráni, óeurópai és tochár nyelvek közös szókincse, pl. a hírhedt lazac (grúz oraguli) megfelelője e nyelvekben. A szó azért hírhedt, mert alapul szolgált az indoeurópai őshaza Észak-Germániában való lokalizációjához, mint döntő argumentum. Európában ugyanis a lazac valóban csak az északi tengerekben tenyészik (viszont ismert a Kaspiba ömlő folyókban; a megfelelő terminus a tochárban a 'hal' általános megjelölése, s egy olyan indoeurópai alapnyelvi szóra megy vissza, amelynek jelentése 'piros pöttös'. A terminus tehát, mint 'lazac' – késői eredetű: a megfelelő népek ökológiai feltételeinek változásakor keletkezett).

3. Az Urál-Volga és Dnyeper határolta terület legrégebb régészeti kultúrája (i. e. 3–2. évezred; az ún. gödörsíros vagy kurgán-kultúra) jellegénél fogva az indoeurópaiak kultúrája emlékeztet (GIMBUTAS-hipotézis). S végül:

4. A Fekete-tenger északi partvidéke valóban az indoeurópai népek európai csoportjának őshazája, de nem valamennyié, mint sokan vélik, hanem csak egy részüké, mégpedig azé, amelyik valóban innen terjedt el Európában. Ezekről eltérően a görög, s talán a kihalt phríg, s az élő albán Kis-Ázsiából erednek.

A teória vehemens diskusszió tárgya manapság, alkalmasint évtizedek óta a legviharosabb vitái a történettudomány számos területén. A kritikusok, a legkülönbözőbb diszciplínák képviselői

lői, keresve-kutatják a „fehér foltokat”, ahonnan megingathatnák GAMKRELIDZE-IVANOV s ma már nagyszámú követőjük valóban homológ teóriáját. Egy ilyen „fehér folt” az indoeurópaiak migrációs térképén pl. Dél-Türkménia, a Dél-Urálon túli terület közti régió. A nyelvtudomány itt a régészek segítségét várja. Új felfedezéseket ott éppen részükről kielemezett „forró” pontokon, amelyek régészeti ásatások gyakorlatilag még el se kezdődtek. (Néhány újabb szórványásatás eredménye pl. a Dél-Uráiban, mindenesetre nem mond ellent a teóriának.)

Akármilyen sors várjon is a jövőben T. GAMKRELIDZE-V. IVANOV hipotézisére, vitalitásának fő biztosítéka abban van, hogy különféle diszciplínák munkásai számára állít rengeteg perspektivikus feladatot és kérdést. Azok az eljövendő kutatások, amelyeket ez a teória megindít, kétségtelenül gazdagítani fogják ismereteinket az ember és kultúrája ősi történetére vonatkozóan.

(A cikk korrektúrájának javítása közben kaptuk a hírt, hogy T. GAMKRELIDZÉT és V. IVANOVOT 1988-ban Lenin-díjjal tüntették ki. – Szerk.)

KUTATÓK, ÉLETMŰVEK

Tókei Ferenc

Bodrogi Tibor ravatalánál

Március 6-án, 62. évében váratlanul elhunyt BODROGI Tibor, a magyarországi egyetemes néprajz egyik megalapítója és neves, nemzetközileg ismert és elismert művelője. Halálával komoly s nem pótolható veszteség érte a magyar tudományosságot, hiszen oktatóként s kutatóként annak a kicsiny, de művelődésünkben annál fontosabb szerepet játszó, lelkes és elszánt gárdának volt rangidős tagja, amely Magyarországon meghonosította és a rendkívül kedvezőtlen feltételek közepette is komoly figyelemre, mégpedig nemzetközi figyelemre méltóan műveli ma is az egyetemes néprajzot, az etnológiát.

BODROGI Tibor kutatásszervező vezetőként is magas tisztségeket töltött be a magyar néprajztudományban, anélkül hogy eközben elveszítette volna eredendő emberi szerénységét, egyszerűségét és közvetlenségét, s felvette volna a magas tisztségekkel sokszor együtt járó pózokat. Éppen ezért, aki most ezen a helyen az ő pályájáról be-

szél, kötelezőnek érzi, hogy ezt lehetőleg egyszerűen és kevés szóval tegye. BODROGI Tibor a Néprajzi Múzeum világhíres, BIRÓ Lajostól megalapozott Óceánia Gyűjteményének munkatársából először a múzeum főigazgatója lett, később a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának munkatársaként, majd annak is igazgatójaként dolgozott, csaknem haláláig. Szerkesztette az Acta Ethnographicát, alelnöke volt a Magyar Néprajzi Társaságnak s tevékeny tagja az Akadémia több fontos bizottságának, a Népi Iparművészeti Tanácsnak, valamint számos külföldi tudományos szervezetnek és társaságnak. Fiatal korától az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, s időnként más egyetemeinken is, legutóbb címzetes egyetemi tanárként.

Még egyszerűen szólva is el kell mondani, hogy egész tevékenysége megalapozó jelentőségű volt a magyar etnológia számára, s nagy hasznára volt az a magyar néprajznak is, hiszen látókört szélesített, nemzetközi kapcsolatokat teremtett, ablakot nyitott a világra.

BODROGI Tibor tudományos alkotó munkája ugyancsak alapozó jellegű és jelentőségű volt és marad. Óceánia, Afrika és Indonézia úgynevezett törzsi művészete érdekelt a legjobban, pályájának kezdetétől a haláláig. Kiváló ízléssel és nagy tudományos erudícióval nyúlt a témához, s több könyvét méltán becsüli nagyra a nemzetközi szakirodalom is.

Ízig-vérig muzeológus volt, aki sohasem tudott elszakadni a tárgyaktól, noha ugyanakkor kezdettől fogva erős elméleti és módszertani érdeklődés vezérelte kutatásait. Meggyőződéses marxista volt. Ez a meggyőződése vezérelte hatalmas terjedelmű posztumusz művének megírásakor is, amelyet az evolucionista néprajz klasszikusának, L. H. MORGANnak szentelt, s amelynek egy részét – immár betegségekétől gyötörtten – nemrég sikeresen védte meg akadémiai doktori disszertációját.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya nevében, továbbá az egykori – s feledhetetlen – egyetemi muzeológia szak hallgatóinak és tanárainak, a most is egybegyűlt sok-sok volt és mai muzeológusnak nevében tisztelettel búcsúzom BODROGI Tibortól. Emléke megmarad bennünk, művei el nem romlanak.

Bodrogi Tibor munkássága Összeállította Hegyesi Beáta

- 1948 *Ism.* Speiser, F.: Kulturgeschichtliche Betrachtungen der Initiationen in der Südsee. Ethnographia LIX. 211–212.
Speiser, F.: Die Pygmaenfrage. Ethnographia LIX. 212–213.
Studies in the Anthropology of Oceania and Asia. Ethnographia LIX. 224.
Biebl, R.: Bei Lappen und Renttieren. Ethnographia LIX. 238–239.
Lett, L.: Papua. Ethnographia LIX. 239.
- 1949 *Yabim drums in the Biró Collection.* Folia Ethnographica I. 205–222.
Ism. Mikluho-Makláj, N. N.: Pápuák világában. Ethnographia LX. 303–305.
Ritter, H.: Die Schlange in der Religion der Melanesier. Ethnographia LX. 333–335.
Leenhardt, M.: Arts de l'Océanie. Ethnographia LX. 335–336.
Bühler, A.: Neuirland und Nachbarinseln. Ethnographia LX. 336.
- 1950 *Ism.* Vicedom, C. F.–Tischner, H.: Die Mbowamb. Ethnographia LXI. 285–290.
1951 *Biró Lajos.* Ethnographia LXII. 217–221.
A gyarmati népek kipusztulásának kérdéséhez – Tasmania. Ethnographia LXII. 351–369.
Colonisation and Religious Movements in Melanesia. Acta Ethnographica II. 259–292.
Biró Lajos emlékkiállítás. Szabad Művészet VIII. 300.
Biró Lajos emlékkiállítás az Országos Néprajzi Múzeumban. Múzeumi Híradó 2. sz. 7–8.

- A Csendes-óceán szigetvilága.* Múzeumi Híradó 2. sz. 8–9.
Ism. Mikluho-Makláj, N. N.: Összes művei. I. Ethnographia LXII. 240–242.
 Mair, L. P.: Australia in New Guinea. Ethnographia LXII. 242–248.
- 1952 *Gyarmati népek élete és szabadságharcai c. kiállítás vezetője.* MMOK. 1952. 111. Budapest
A gyarmati népek élete és szabadságharcai. Múzeumi Híradó 3. sz. 17–21.
Ism. Schlosser, K.: Propheten in Afrika. Ethnographia LXIII. 255–256.
 Thurnwald, R.: Aufbau und Sinn der Völkerwissenschaft. Ethnographia LXIII. 504–507.
 Blackwood, B.: The Technology of a Modern Stone Age People in New Guinea. Ethnographia LXIII. 507.
 Hinderling, P.: Über steinzeitliche Beile in der Südsee. Ethnographia LXIII. 508.
- 1953 *Some Notes on the Ethnography of New-Guinea. I. Initiations Rites and Ghost-cult in the Astrolabe Bay Region. II. Bast Shields from the Huon Gulf Region.* Acta Ethnographica III. 91–184.
Ism. Vajda, L.: Nagy magyar utazók. Acta Ethnographica III. 443–447.
 Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig. X. 1926–1951. Ethnographia LXIV. 470–471.
 Radcliffe-Brown, A. R.–Forte, D.: African Systems of Kinship and Marriage. Ethnographia LXIV. 471–474.
 Peel, G.: Isles of the Torres Straits. Ethnographia LXIV. 474–476.
- 1954 *Fazekasság az észak-új-guineai Astrolabe-öbölben. Néprajzi Értesítő XXXVI. 87–104. Megjegyzések Vértés László: Az őskor társadalmának néhány kérdéséről c. tanulmányához.* Ethnographia LXV. 259–273.
Fenichel Sámuel. Ethnographia LXV. 567–580.
A néprajzi anyaggyűjtés módszere és jelentősége. Ethnographia LXV. 581–592.
 Richard Thurnwald. Ethnographia LXV. 617–618.
Ism. Langsdorff, G. H.: Eine Reise um die Welt. Ethnographia LXV. 320.
 Evans-Pritchard, E. E.: Social Anthropology. Ethnographia LXV. 324–327.
 Forde, C. D.: Habitat. Economy and Society. Ethnographia LXV. 633–634.
 Köbben, A. J.: New Ways Presenting and Old Idea. Ethnographia LXV. 634–635.
 Radcliffe-Brown, A. R.: Structure and Function in Primitive Society. Ethnographia LXV. 636–638.
- 1955 *Art in New-Guinea. III. Wooden-Bowls from the Huon Gulf Region.* Néprajzi Értesítő XXXVII. 243–246.
Kínai Népköztársaság (Üti beszámoló). Néprajzi Értesítő XXXVII. 308–309.
Indiai Köztársaság (Üti beszámoló). Néprajzi Értesítő XXXVII. 309–310.
Indiai festészet. Szabad Művészet 11. sz. 509–518.
- 1956 *Néprajzi kutatás az új Kínában.* Ethnographia LXVII. 29–55.
Külföldi utazások 1955-ben. Ethnographia LXVII. 169–171.
India. Természet és Társadalom 2. sz. 81–85.
Bíró Lajos, az etnográfus. Természet és Társadalom 8. sz. 456–460.
Néger-Afrika népei – Kiállítás a Néprajzi Múzeumban. Természet és Társadalom 10. 541.
Az etnográfus Bíró Lajos. Múzeumi Híradó III. 189–191.
Új-Guinea nagy magyar kutatója. Szabad Nép VIII. 29.
 Utószó: Thor Heyerdahl: *Tutajjal a Csendes-óceánon.* 233–240. Budapest
Océánia művészete. Kiállítási vezető. Történeti Múzeum házi sokszorosítása. 6 l., 3 t. Budapest
Art in New-Guinea. IV. Tago Masks from the Tami Islands. Acta Ethnographica V. 189–193.
Ism. Horváth, T.: Ázsia művészete. Ethnographia LXVII. 187–188.
 Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig. Bd. XII. (1953) Bd. XIII. (1954) Leipzig. Ethnographia LXVII. 194–195.
 Schmidt, W.: *Gebrauch des Ehemannes bei Schwangerschaft und Geburt.* Ethnographia LXVII. 197–198.
 Graham, D. C.: Songs and stories of the Ch'uan Miao. Ethnographia LXVII. 395–396.
 Thomson, D. F.: Economic Structure and the Ceremonial Exchange Cycle in Arnhem Land. Ethnographia LXVII. 396–397.

- Murdock, G. P.: Outline of Cultural Materials. *Ethnographia* LXVII. 676–677.
 Adam, L.: Primitive Art. *Ethnographia* LXVII. 679–681.
 Kroeber, A.: Anthropology today. An encyclopedic inventory. *Index Ethnographicus* 5.
 Penniman, T. K.: A hundred years of anthropology. *Index Ethnographicus* 5.
 Thomas, William L. jr.–Stewart, Jean S.: Yearbook of Anthropology 1955. *Index Ethnographicus* 6.
 Hogbin, Ian: Transformation scene. The changing culture of a New Guinea village. *Index Ethnographicus* 20.
 Chodzidlo, Th.: Die Familie bei den Jakuten. *Index Ethnographicus* 29.
 Murdock, G. P.: Social structure. *Index Ethnographicus* 29.
 Piddington, Ralph: An introduction to social anthropology. 1–2. *Index Ethnographicus* 108–109. és 1958. 25–26.
 Radcliffe-Brown, A. R.: Structure and function in primitive society. *Index Ethnographicus* 109.
- 1957 (Válogatás, jegyzet, utószó.) *Maya-Mayi, a hét nővér. Ausztráliai legendák.* Európa Kiadó. 120 l. Budapest
A néprajzi terminológia kérdéséhez. Társadalomszervezet: vérségi kapcsolatok. *Ethnographia* LXVIII. 1–55.
 A. R. Radcliffe-Brown. *Ethnographia* LXVIII. 175–176.
Nyomatás Kínában. *Ethnographia* LXVIII. 515–521.
Néger-Afrika népei. A Néprajzi Múzeum kiállítása. Néprajzi Értesítő XXXIX. 307–308.
Orientalisztika és néprajz. In: Ligeti Lajos: A magyar orientalisztika időszerei kérdései. MTA Nyelv. K. 1956–1957. 71–81. (Referátum az I. Or. Konf. 1955. nov. 24.)
Schollenschlägel aus dem Nordosten Neuguineas. *Acta Ethnographica* VI. 243–245.
 Ism. Schlesier, E.: Die Grundlagen der Klanbildung. *Ethnographia* LXVIII. 197–199.
 Tischner-Hewicker: Kunst der Südsee. *Ethnographia* LXVIII. 204–205.
 Lawrence, P.: Land Tenure among the Garia. *Ethnographia* LXVIII. 206.
 Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig. Bd. XIV/1955. Leipzig, 1956. *Ethnographia* LXVIII. 371.
 Elkin, A. P.: The Australian Aborigines. *Ethnographia* LXVIII. 375–376.
 Mühlmann, W. E.: Arioi und Mamaia. *Ethnographia* LXVIII. 533–534.
 Birket-Smith, K.: An ethnological sketch of Rennel Island. *Ethnographia* LXVIII. 534.
 Formann, B. W.: Kunst ferner Länder. *Ethnographia* LXVIII. 535.
 Pettazzoni, R.: The All-Knowing God. *Ethnographia* LXVIII. 646–647.
 Sz. Morvay J.: Asszonyok a nagycsaládban. *Acta Ethnographica* VI. 257–258.
 Lommel, A.: Der Cargo-Kult in Melanesien. *Acta Ethnographica* VI. 259–261.
 Schlesier, E.: Die Grundlagen der Klanbildung. *Acta Ethnographica* VI. 461–464.
 Lawrence, P.: Land Tenure among the Garia. *Acta Ethnographica* VI. 469.
 Horváth, T.: The Art of Asia. *Acta Ethnographica* VI. 475–476.
 Mühlmann, W. E.: Arioi und Mamaia. *Acta Ethnographica* VI. 477–478.
 Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig. Band XIV/1955. *Acta Ethnographica* VI. 478–479.
 Elkin, A. P.: Social anthropology in Melanesia. *Index Ethnographicus* 7.
 Keesing, Felix M.: Social anthropology in Polynesia. *Index Ethnographicus* 8.
 Majumdar, R. C.–Pusalker, A. D.: The vedic age. *Index Ethnographicus* 117.
 Hermanns, Fr. Matthias: The Indo-Tibetans. *Index Ethnographicus* 121.
 Knowles, Francis H. S.: Stone-worker's progress. *Index Ethnographicus* 135–136.
 Noss, John B.: Man's religions. *Index Ethnographicus* 141.
- 1958 *Ism.* Beals-Hoijer: An Introduction to Anthropology. *Ethnographia* LXIX. 165–167.
 Damm, H.: Menschen der Südsee. *Ethnographia* LXIX. 304–305.
 Worsley, P.: The Trumpet Shall Sound. *Ethnographia* LXIX. 305–308.
 Sharp, A.: Ancient Voyagers in the Pacific. *Ethnographia* LXIX. 652.
 Winick, Ch.: Dictionary of Anthropology. *Ethnographia* LXIX. 652.
 Firth, R.: Two Studies of Kinship in London. *Ethnographia* LXIX. 653.
 Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig. Bd. XV/1956. Berlin, 1957. *Ethnographia* LXIX. 662.

- Worsley, P.: The Trumpet Shall Sound. Acta Ethnographica VII. 442–445. Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig. Band XV/1956. Acta Ethnographica VII. 446.
- Schlesier, E.: Die melanesischen Geheimkulte. Acta Ethnographica VII. 456–459.
- van Emst, P.–Mellema, R. L.: In de ban der voorouders. Index Ethnographicus 23–24.
- Rock, J. F.: The Na-Khi Naga cult and related ceremonies. 1–2. Index Ethnographicus 28–29.
- Lehmann, Edgar–Weise, Hidegard: Historisch-Geografisches Kartenwerk. Index Ethnographicus 45.
- Winick, Dh.: Dictionary of Anthropology. Index Ethnographicus 136.
- Tischner, Herbert: Kulturen des Südsee. Index Ethnographicus 150.
- Firth, R.: Two studies of kinship in London. Index Ethnographicus 166.
- Hvidtfeldt, Arild: Teotl and Ixiptlatli. Index Ethnographicus 172.
- 1959 *Océania művészete*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat. 46 l., 170 t. Budapest
- Oceania Art*. Corvina, 41 l., 170 t. Budapest
- New-Guinean Style Provinces. The Style Province „Astrolabe Bay”*. In: Opuscula Ethnologica Memoriae Ludovici Biró Sacra. Akadémiai Kiadó 39–99. Budapest
- (*Utószó, jegyzet*): *Po úrfi és a tigris. Burmai népmesék*. Európa Kiadó. 130. l. Budapest
- Ein Beitrag zur Kunst der Gunantuna. (Gassel Halbinsel, Neubritannien.)* Acta Ethnographica VIII. 345–348.
- Újabb ásatások a nigériai Ifében*. Élet és Tudomány XIV. 35. sz. 1117–1118.
- Kutatások Belső-Új-Guineában*. Élet és Tudomány XIV. 37. sz. 1167–1171.
- A Kalahári busmanjai*. Élet és Tudomány XIV. 52. sz. 1647–1651.
- Kőkori emberek a XX. században – Új-Guinea*. Móra Ferenc Kiadó, Fiúk Évkönyve. 185–187. Budapest
- Cápvadászat hurokkal Óceániában. Salamon-szigetek*. Móra Ferenc Kiadó. 255–256. Budapest
- Ism.* Társadalmi néprajz. Elvek és módszerek. Ethnographia LXX. 625–626.
- Lommel, A.: Die Kunst des fünften Erdteils. Ethnographia LXX. 489–491.
- Lommel, A.: Die Kunst des fünften Erdteils. Acta Ethnographica VIII. 360–362.
- Tischner, H.: Völkerkunde. Acta Ethnographica VIII. 362–363.
- Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig. Band XVI/1957. Acta Ethnographica VIII. 363–364.
- 1960 *Die Kunst Ozeaniens*. Zettner-Corvina. 41 l., 170 t. Würzburg–Wien
- Ism.* Tischner, H.: Völkerkunde. Ethnographia LXXI. 145–146.
- Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig. Bd. XVI/1957. Berlin, 1959. Ethnographia LXXI. 146–147.
- Tischner, H.: Kulturen der Südsee. Ethnographia LXXI. 478.
- Linton, R.: The Tree of Culture. Ethnographia LXXI. 620–622.
- Contes des peuples en Hongrois. (Kiss Gabriellával együtt – ism.) Acta Ethnographica IX. 225–229.
- Kooijman, S.: The Art of Lake Sentani. Acta Ethnographica IX. 240–241.
- Damm, H.: Polynesian. Acta Ethnographica IX. 241.
- Gerbrands, A. A.: Art as an Element of Culture. Acta Ethnographica IX. 445–447.
- Nutz, Walter: Eine Kulturanalyse von Kei – Beiträge zur vergleichenden Völkerkunde Ostindonesiens. Index Ethnographicus 18.
- Van Heerekeren, H. R.: The stone age of Indonesia. Index Ethnographicus 20.
- Van Heerekeren, H. R.: The bronze-iron age of Indonesia. Index Ethnographicus 20–21.
- Hiroa, Te Rangi (Peter H. Bruck): Arts and crafts of Hawaii. Index Ethnographicus 21.
- Barrere, Dorothy B.: Fragments of Hawaiian history, as recorded by John Papa Li. Index Ethnographicus 32.
- Morvay Judit. Sz.: Asszonyok a nagycsaládban. Demos 195–196.
- 961 *Mesterségek születése*. Kis egyetemes tárgyi néprajz. Gondolat Kiadó. 177 l. (Gondolat-tár 6.) Budapest
- Art in North-East New-Guinea*. Akadémiai Kiadó. 227 l., 8 t. Budapest
- L'art de l'Océanie*. 41 l., 170 t. Paris

- Fordítás, bevezető, jegyzetek: *Morgan, L. H.: Az ősi társadalom.* Gondolat Kiadó. 451 l. Budapest
- Utószó, válogatás, jegyzetek: *Az oroszlán-menyasszonyok. Dél-afrikai népmesék.* Európa Kiadó. 176 l. Budapest
- Damm, H.: Kanaka.* Gondolat Kiadó 1961. 363 l., 1 térkép. Budapest
- A régi Nigéria művészete (Benin és Ife).* Művészet II. 25–28.
- A régi baluba művészet.* Művészet II. 14–17.
- A Tami-stílus (Északkelet-Új-Guinea).* Művészet II. 13–16.
- Gyarmatosítás és messianizmus.* Világosság II. 26–31.
- Emberevés és „istenevés” a primitív társadalomban.* Világosság II. 20–24.
- A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése.* Műveltség és Hagymány III. 129–148.
- Az Antropológiai és Etnológiai Tudományok VI. Nemzetközi Kongresszusa.* (Paris 1960.) *Ethnographia* LXXII. 154–157.
- „Kapak in Melanesien” Beiträge zur Völkerforschung.* Hans Damm zum 65. Geburtstag. 50–65 pp. Taf. 3–14. Abb. 1–21. Leipzig
- Ism. Schmitz, C. A.: Historische Probleme in Nordost Neuguinea, Huon Halbinsel.* *Acta Ethnographica* X. 231–235.
- Larsson, K. E.: Fijian Studies.* *Acta Ethnographica* X. 235–236.
- Rose, F. G. G.: Classification of Kin, Age Structure and Marriage amongst the Groote Eylandt Aborigines.* *Acta Ethnographica* X. 237–239.
- 1962 *Társadalmak születése.* Gondolat Kiadó. 187 l. (Gondolattár 13.) Budapest
- Arte Oceanica.* Editori Riuniti. 47 l., 170 t. Budapest–Róma
- Válogatás, mesemagyarázó: *A csillagok szíve.* Móra Ifjúsági Könyvkiadó. Budapest
- Utószó: *Mikluho-Maklaj, N. N.: Pápuák között.* Gondolat Kiadó. 143 l., 13 t. Budapest
- Bevezető: *Cook, J.: Utazások a világ körül. Első utazás.* II. kiadás. Világjárók. Klasszikus utleírások I. Gondolat Kiadó. 393 l. Budapest
- Some problems regarding investigations into the Hungarian kinship terminology.* *Acta Ethnographica* XI. 273–291.
- Die Kunst in Nordost-Neuguinea.* Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe, JG. XI. 489–498. Abb. 1–11.
- Musée d' Ethnographie.* Museum (Revue trimestrielle publiée par l'Unesco). XV. No. 4. 212–215.
- Ism. Valentine, C. A.: Masks and Men in a Melanesian Society.* *Journal of the Polynesian Society* 71. sz. 414–416.
- 1963 Utószó: *A Cápaitsten. Hawaii mesék és mondák.* Európa Kiadó. 201 l. Budapest
- Hozzászólás Gunda Béla: A magyar néprajztudomány időszerű kérdései c. előadásához.* MTA I. Osztályának Közleményei XX. 125–129.
- Maszkok-álarcok. Kiállítási vezető. Néprajzi Múzeum.* 22 l. Budapest
- A dan-kran művészet.* Művészet IV. 2. sz. 13–15.
- Új-Guinea művészete. Kiállítás a bázeli Kunsthalleban.* Művészet IV. 4. sz. 32–33.
- Régi kongói művészet: A bakuba stílus.* Művészet IV. 9. sz. 10–12.
- Ism. Beiträge zur Völkerforschung.* Hans Damm zum 65. Geburtstag. *Acta Ethnographica* XII. 225–227.
- Koch, G.: Die materielle Kultur der Ellice-Inseln.* *Acta Ethnographica* XII. 228.
- Resek, C.: L. H. Morgan: American Scholar.* *Acta Ethnographica* XII. 449–450.
- Bühler, A.: Ozeanien und Australien.* *Acta Ethnographica* XII. 450–452.
- Newton, D.: Art Styles of the Papean Gulf.* *Acta Ethnographica* XII. 452–453.
- JRO-Völkerkunde. Afrika–Amerika–Asien–Australien–Ozeanien.* *Acta Ethnographica* XII. 453–454.
- 1964 *Az ifjúavató.* Világosság V. 5. sz. 305–309.
- Hol volt a polinéziaiak őshazája? Élet és Tudomány* XIX. 2. sz. 82–86.
- Ism. Beier, U.: African Mud Sculpture.* *Acta Ethnographica* XIII. 429–430.
- 1965 Fordítás, előszó, válogatás: *Frazer, J. G.: Az aranyág.* Gondolat Kiadó. 440 l. Budapest
- Oceánia és Ausztrália népei. Tasmania.* In: *A Világ Népei.* Közgazdasági és Jogi Kiadó. 1020–1059. Budapest

- Afrikai művészet* – címszó. In: Művészeti Lexikon I. Akadémiai Kiadó. 21–25. Budapest
Ausztrália művészete – címszó. In: Művészeti Lexikon I. Akadémiai Kiadó 1965. 119–121. Budapest
Indonézia. Élet és Tudomány XX. 28. sz. 1318–1319., 39. sz. 1366–1371., 40. sz. 1414–1419.
Indonézia – Ötszáznyelvű nemzet. Magyarország II. 25. sz. 12.
 Ism. Tindale, R.–H. A. Lindsay: Aboriginal Australians. Acta Ethnographica XIV. 225.
 Kooijman, S.: Ornamented Bark-Cloth in Indonesia. Acta Ethnographica XIV. 225–226.
 Reim, H.: Die Insektennahrung der australischen Ureinwohner. Acta Ethnographica XIV. 407–408.
 Schmitz, C. A.: Ethnologie-Kultur. Acta Ethnographica XIV. 408–409.
 Schmitz, C. A.: Wantoat. Acta Ethnographica XIV. 409–410.
- 1966 *Az antropológia távlatai. (Horizons of Anthropology.)* Ethnographia LXXVII. 298–303. *Tanulmányúton Indonéziában.* Néprajzi Értesítő XLVIII. 129–165.
Régi afrikai művészet: Dél-Kamerun – Gabon. Művészet VII. 2. sz. 12–13.
Néger képzőművészeti kiállítások Dakarban. Művészet VII. 7. sz. 39–40.
Afrikai maszkok – kiállítás a prágai Náprstek-Múzeumban. Művészet VII. 9. sz. 24.
A néger művészetek első világfesztiválja. Világ Ifjúsága XX. 9. sz. szept. 5. l.
 Ism. Morgan, L. H.: Ancient Society. Ethnographia LXXVII. 147–148.
 Stöhr, W.–P. Zoetmulder: Die Religionen Indonesiens. Ethnographia LXXVII. 611–613.
 Ornament und Plastik fremder Völker. Acta Ethnographica XV. 218–219.
 Morgan, L. H.: Ancient Society. Acta Ethnographica XV. 367–369.
 Lawrence, P.: Road Belong Cargo. Acta Ethnographica XV. 369–372.
- 1967 *Afrika művészete.* Corvina Kiadó. 120 l., 191 t. Budapest
Afrikanische Kunst. Gemeinschaftsausgabe von Corvina Verlag, Budapest – Verlag Anton Schroll and Co., Wien–München und VEB E. A. Seemann, Leipzig. 131 l., 99 t. Budapest
Óceánia művészete – címszó. In: Művészeti Lexikon. Akadémiai Kiadó. 542–546. Budapest
Malangans in North New Ireland. Acta Ethnographica XVI. 61–77.
 Carl A. Schmitz 1920–1966. Acta Ethnographica XVI. 385.
Régi afrikai művészet – nyugat-szudáni absztrakt stílusok. Művészet VIII. 9. sz. 8–9.
 Ism. Tax, Sol (ed.): Horizons of Anthropology. Acta Ethnographica XVI. 193–197.
 Stöhr, W.–P. Zoetmulder: Die Religionen Indonesiens. Acta Ethnographica XVI. 197–201.
 Kupka, K.: Dawn of Art. Acta Ethnographica XVI. 201–202.
 Masterpieces in The Museum of Primitive Art. Acta Ethnographica XVI. 442–443.
- 1968 *Art in Africa.* Corvina Kiadó. Published in Cooperation with McGraw-Hill Company. 131 l., 99 t. New York, London, Toronto, Sydney.
Sztuka Afryki. Ossolinskich–Wydawnictwo. 131 l., 191 t. Wrocław.
 Válogatás, mesemagyarázó: *A bőbeszédű teknősbéka.* Móra Ifjúsági Kiadó. 190 l. Budapest
A művészet-etnológia helyzete és problémái. Műveltség és Hagomány X. 93–120.
Skanzen in Szentendre. Budapesti Rundschau II. No. 26. S. 7.
 Ism. Plomley, N. H. B. (ed.): Frindley Mission. The Tasmanian Journals and Papers of George Augustus Robinson, 1829–1834. Acta Ethnographica XVII. 399–400.
- 1969 *L' Art en Afrique.* Editions Cercle d'Art. 132 l., 99 t. Paris
 Válogatás, mesemagyarázó: *Das Herz der Sterne.* Corvina Verlag. 436 l. (II. kiadás 1972.) Budapest
A Néprajzi Múzeum. In: Budapesti Múzeumai. Corvina Kiadó. 45–48. (II. kiadás 1970., III. kiadás 1976.) Budapest
Musée Ethnographique. In: Les Musées de Budapest. Corvina Kiadó. 45–47. Budapest
Das Ethnographische Museum. In: Die Museen von Budapest. Corvina Verlag, 49–53. Budapest
Data Regarding the Ethnography of Umboi and the Siassi Islands. (Northeast New Guinea) Acta Ethnographica XVIII. 187–228.

Fordítás: *Birket-Smith, K.: A kultúra ösvényei.* Általános etnológia. Gondolat Kiadó. 477 l., 33 t. Budapest

Akwapim Six. (Egy kiállítás tanulságai.) Művészet X. 11. sz. 35–37.

Az országos múzeumok szervezeti kérdései. Múzeumi Közlemények 1. sz. 5–10.

Ism. Koch, G.: Kultur der Abelam. Acta Ethnographica XVIII. 310–311.

Vayda, A. P. (ed.): Peoples and Cultures of the Pacific. Acta Ethnographica XVIII. 309–310.

1970

Óceánia – címszó. In: Mitológiai ABC. Gondolat Kiadó. 355–375. Budapest

Válogatás, szerkesztés, jegyzetek, utószó: *Margaret Mead: Ferfi és nő. A két nem viszonya a változó világban.* Gondolat Kiadó. 338 l. Budapest

Társadalmi struktúra és strukturalizmus. Népi Kultúra – Népi Társadalom IV. 307–323. *Beiträge zu den Bestattungsbräuchen der Sadang-Toradja.* (Zentral-Celebes.) Acta Ethnographica XIX. 21–38.

Parasztiok és pásztorok. 1968-as párizsi kiállítás megnyitója. Néprajzi Értesítő LII. 5–8. *The Art of the Sadang Toradja in Central Celebes.* Az Iparművészeti Múzeum Évkönyve XII. 221–225.

Ism. Schütz, A. J.: Nguna Texts. Acta Linguistica XX. 479.

Schefold, Reimar: Versuch einer Stilanalyse der Aufhängehaken vom Mittle- ren Sepik in Neu-Guinea. Journal of the Polynesian Society, Vol. 79. 356–359.

Fél, E.–Hofer, T.: Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village. Demos XI. 1. sz. 22–23.

1971

Indonézia művészete. Corvina Kiadó 130 l., 157 t. Budapest

Kunst van Indonesie. W. Gaade N. V. 130 l., 157 t. Den Haag

Zur Ethnographie der Vitu-(French-)Inseln. Baessler-Archiv NF. Bd. XIX. 47–71.

Die Neuen Ausstellungen im Muzeum für Völkerkunde zu Berlin. Acta Ethnographica XX. 134–136.

The Religious Significance of the Malangan Rites in North New Ireland. Studia Ethnographica et Folkloristica in Honorem Béla Gunda. Műveltség és Hagomány XIII–XIV. 127–140.

Hozzászólás Ju. V. Bromlej Etnosz és etnoszociális szervezet c. előadásához. Népi Kultúra – Népi Társadalom V–VI. 482–485.

Ism. Gáborján, A.: Magyar népviseletek. Acta Ethnographica XX. 175–176.

Lewis, P. H.: The Social Context of Art in Northern New Ireland. Acta Ethnographica XX. 194–195.

Menzel, B.: Goldgewichte aus Ghana. Acta Ethnographica XX. 195–196.

Anthropica. Acta Ethnographica XX. 196–197.

Navermann, H.–Worms, E. A.–Petri, H.: Die Religionen der Südsee und Australien. Acta Ethnographica XX. 197–198.

Early Chinese Art and the Pacific Basin. Acta Ethnographica XX. 198.

Publicationen zu wissenschaftlichen Filmen. Ergänzungsband I. Gerd Koch: Kultur der Gilbert-Inseln. Acta Ethnographica XX. 198–199.

1972

Art of Indonesia. New York Graphic Society Ltd., Greenwich, Conn. – Corvina, Budapest. 140 l., 157 t.

L'Art de l'Indonésie. Cercle d'Art, Paris – Corvina, Budapest. 130 l., 157 t.

Kunst in Indonesien. Verlag Anton Schroll et Co. Wien–München, Seemann Verlag, Leipzig, 130 l., 157 t.

Válogatás, utószó, jegyzet: *A tigrisember. Indonéziai mesék.* Európa Kiadó. 270 l. Budapest

Szerkesztés, válogatás, utószó, jegyzetek: *Malinowski, Bronislaw: Baloma. Válogatott írások.* Gondolat Kiadó. 462 l. Budapest

Előszó: *Lanternari, Vittorio: Gyarmatosítás és vallási szabadságmozgalmak.* Kossuth Kiadó. 405 l. Budapest

Oceanie. In: Svetové Mytologia. Orbis. 335–355. Praha

Afrika és Óceánia művészete. Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága. 59 l. Tihany *Hozzászólás Fél, E. and Hofer, T.: Proper Peasant c. munka vitájához.* Current Anthropology 13. sz. 483–484.

Bevezető és zárszó „A néprajzi jelenkutatás problémái” c. vitáulésen. Magyar Filozófiai Szemle 16. sz. 518–519., 538–539.

Afrika és Óceánia törzsi művészete. Művészet XIII. 7. sz. 38–39.

Ism. Newton, Douglas: Crocodile and Cassowary. Acta Ethnographica XXI. 195.

Stöhr, Waldemar: Melanesien. Schwarze Inseln der Südsee. Acta Ethnographica XXI. 196–197.

- Koch, Gerd: *Materielle Kultur der Santa-Cruz-Inseln*. Acta Ethnographica XXI. 405–406.
- 1973 *Art of Indonesia*. Academy Editions. 140 l., 157 t. London
 Válogatás, fordítás, utószó, jegyzetek: *Navaring az óriás. Mítoszok és mesék Új-Guineából*. Európa Kiadó. 202 l. Budapest
Óceánia. In: *Mytologie Sveta*. Obzor. 217–231. Bratislava
Jóslatok a múlttól. Jegyzetek egy vitatandó könyv újrakiadásához. Népszabadság XXXI. I. 10.
Ism. Koch, Gerd: *Materielle Kultur der Santa-Cruz-Inseln*. Acta Ethnographica XXII. 251–252.
 Hasting, Peter (ed.): *Papua–New Guinea. Prospero's Other Land*. Acta Ethnographica XII. 252–253.
 Wolf, S.: *Benin. Europäerdarstellungen der Hofkunst eines afrikanischen Reiches*. Acta Ethnographica XXII. 466–467.
- 1974 *Arta Indoneziei și a insulelor din sud-extul asiatic*. Editura Meridiane. 159 l., 72 t. București
 Előszó, jegyzetek, válogatás: *Fekete Dekameron*. Európa Kiadó. 180 l. Budapest
 „Nézzük meg együtt” a budapesti Néprajzi Múzeum egy totok figuráját. *Művészet* XV. 2. sz. 30–31.
Észak-Ausztrália kéregfestményei. *Művészet* XV. 9. sz. 30–32.
Ausztrália és őslakói. I–II. Élet és Tudomány XXIX. 31. sz. 1462–1468., XXIX. 32. sz. 1520–1526.
Nyakas Miklósné, a népművészet mestere. *Alföld* XXV. 6. sz. 75–77.
Ism. Fagg, W. (ed.): *The Living Arts of Nigeria*. Acta Ethnographica XXIII. 142.
 Aufenanger, H.: *The Passing Scene in North-East New-Guinea*. (A Documentation.) Acta Ethnographica XXIII. 401.
 Kooijmann, S.: *Tapa in Polynesia*. Acta Ethnographica XXIII. 402–403.
 Haberland, E. (ed.): *Leo Frobenius. An Anthology*. Acta Ethnographica XXIII. 403.
 Kasparus, Aloys: *The Tribes of the Middle Ramu and the Upper Karam Rivers*. (North-East New-Guinea.) Acta Ethnographica XXIII. 403–404.
 Zepernick, Bernhard: *Arzneipflanzen der Polynesier*. Acta Ethnographica XXIII. 404–405.
 Dark, Philip J. C.: *An Introduction to Benin Art and Technology*. Acta Ethnographica XXIII. 405–406.
 Solyom, Garrett and Bronwen: *Textiles of the Indonesian Archipelago*. Acta Ethnographica XXIII. 406.
- 1975 *Die Gesellschaftsorganisation der Finnisch-Ugrischen Völker. Zur Frage des Verhältnisses des ungarischen und des „uralischen Verwandtschaftssystems”*. *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum*. 1. 103–120. Budapest
Speere aus der Astrolabe-Bai. (Nordost-Neuguinea.) *Abhandlungen und Berichte des Staatlichen Museums für Völkerkunde Dresden*. Akademie-Verlag. Bd. 34. 507–521. Berlin
Indonézia, Óceánia és Ausztrália nyelvei. *Zsebenciklopédia*. Gondolat Kiadó. 251–253. Budapest
 Jegyzetek: *Az istenfű városa. Kambodzsai mondák és mesék*. Európa Kiadó. 126 l., 12 t. Budapest
Egy elmélet kalandja. (Thor Heyerdahl: *A Kon Tikitől a Raig.*) *Könyvvilág* XX. 1. 13.
Ism. Haberland, Eike (ed.): *Leo Frobenius. Ethnographia LXXXVI*. 207–208.
 Fejlődő Országok Lexikona. *Ethnographia LXXXVI*. 208–210.
 Fagg, W. (ed.): *The Living Arts of Nigeria*. *Ethnographia LXXXVI*. 226–227.
 Hasting, Peter (ed.): *Papua-New Guinea. Ethnographia LXXXVI*. 233–234.
 Museum of Anthropology and Ethnography. *Ethnographia LXXXVI*. 469–470.
 Fejlődő Országok Lexikona. (Enciklopedia of Developing Countries.) Acta Ethnographica XXIV. 181–182.
 Kósa, László-Szemerényi, Á.: *Apáról fiúra*. Acta Ethnographica XXIV. 182–183.
 Museum of Anthropology and Ethnography. Acta Ethnographica XXIV. 184.
 Müller, Klaus E.: *Geschichte der antiken Ethnographie und ethnologischen Theoriebildung*. Acta Ethnographica XXIV. 485–486.

Dark, Philip J. C.: Kilenge Art and Life. A Look at a New Guinea People. Acta Ethnographica XXIV. 487–488.
 Forge, Anthony (ed.): Primitive Art and Society. Acta Ethnographica XXIV. 488.

- 1976 Válogatás, szerkesztés, nyersfordítás, utószó, jegyzetek: *Táncol a hullámsapkás tenger. Óceánia népeinek költészete.* Európa Kiadó 310. l. Budapest
 Fordítás, jegyzet: Koch, S.: *A szép delfinlány. Mítoszok és mesék a Gilbert- és Ellice-szigetéről.* Európa Kiadó. 158 l., 10 t. Budapest
A koponya a művészetben. Művészet XVII. 9. sz. 41–43.
Óstársadalmak művészete. Népművészeti Akadémia. (A NIT és a TIT Néprajzi választmányának kiadása.) 27–45. Budapest
A „Népművészet mesterei”-nek kitüntetése. Nyelvünk és Kultúránk dec. 25. sz. 48–51.
A pápuák kutatója. Műzsák Múzeumi Magazin 3. sz. 16–19.
Moszkvai tanácskozás. 1976. március 29.–április 3. Néprajzi Hírek V. 1–2. sz. 1–2.
Mészáros Dezső szobrainak kiállítása – Esztergomi Vármúzeum. Kiállítási vezető.
Ism. Bromley, Yu. (ed.): Soviet Ethnology and Anthropology Today. Ethnographia LXXXVII. 608–610.
 Bloch, Maurice (ed.): Marxist Analysis and Social Anthropology. Ethnographia LXXXVII. 613–616.
 Diamond, Stanley (ed.): Dialectical Anthropology. Ethnographia LXXXVII. 616–618.
 Helfrich, Klaus: Malanggan – 1. Bildwerke von Neuirland. Acta Ethnographica XXV. 207.
 Kaufmann, Christian: Das Töpferhandwerk der Kwoma in Nord-Neuguinea. Acta Ethnographica XXV. 208.
 Menzel, B.: Textilien aus Westafrika. Acta Ethnographica XXV. 406.
 Scutt, Ronald and Christopher Gotch: Skin Deep. The Mystery of Tattooing. Acta Ethnographica XXV. 409–410.
- 1977 *A magyar és az uráli rokonsági rendszer viszonyának kérdéséhez.* Népi Kultúra – Népi Társadalom X. 9–33.
A Húsvét-sziget művészete I–II. Élet és Tudomány XXXII. 3. sz. 78–81., XXXII. 4. sz. 111–114.
Ady Endre duk-duk afférja – és egy melanéziai tükös társaság. Élet és Tudomány XXXII. 29. sz. 919–921.
Sisakmaszk a Vitu-szigetéről. Élet és Tudomány XXXII. 43. sz. 1375.
Száz éve halt meg Truganini. Tasmania őslakóinak végső pusztulása. Élet és Tudomány XXXII. 51. sz. 1609–1612.
Ism. Kaufmann, Christian: Das Töpferhandwerk der Kwoma in Nord-Neuguinea. Ethnographia LXXXVIII. 507.
 Scutt, R.–Christopher Gotch: Skin Deep. The Mystery of Tattooing. Ethnographia LXXXVIII. 508–509.
 The Divine Gifts. Acta Ethnographica XXVI. 236–237.
 Bromley, Yu. (ed.): Soviet Ethnology and Anthropology Today. Acta Ethnographica XXVI. 237–239.
 Ritual Arts of the South Seas. Acta Ethnographica XXVI. 427–428.
 Heyerdahl, Thor: The Art of Easter Island. Acta Ethnographica XXVI. 428–429.
 Reading, Hugo F.: A Dictionary of Social Sciences. Acta Ethnographica XXVI. 429–430.
 Knowledge and Behaviour Ed. by Ladislav Holy. Acta Ethnographica XXVI. 430–431.
 The Seized Collections of the Papua New Guinea Museum. Acta Ethnographica XXVI. 431.
- 1978 Szerkesztette, válogatta, bevezetést, életrajzokat, jegyzeteket írta: *Messzi népek magyar kutatói I–II.* Gondolat Kiadó. I. 411 l., II. 414 l. Budapest
 Előszó: *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához.* Néprajzi tanulmányok. Akadémiai Kiadó. 412 l., 16 t. Budapest
A Mask from the Astrolabe Bay Area. The Minneapolis Institute of Arts Bulletin. Vol. LXIV. 1978–1980. 81–87.
A Kilibob-Manub mítosz problematikája. In: Mítosz és történelem. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3. 219–234. Budapest
Törzsi művészet. (Egy kutatásterület körvonalai.) MTA I. Oszt. Közl. 30. sz. 393–426.

- Bestattungsbräuche der Sadang-Toradja.* Kleine Beiträge aus dem Staatlichen Museum für Völkerkunde. 17–22. Dresden
- Ausztrália őslakói. Róheim Géza emlékkiállítás.* Néprajzi Múzeum. (Kiállítási vezető.) Budapest
- Helyzetkép.* Népművészet, háziipar XIX. 10. sz. 3.
- Ism.* Reading, Hugo F.: A Dictionary of Social Sciences. Ethnographia LXXXIX. 165–166.
- The Seized Collections of the Papua New Guinea Museum. Ethnographia LXXXIX. 166–167.
- Heyerdahl, Thor: The Art of Easter Island. Ethnographia LXXXIX. 167–169.
- 1979 *Style Provinces and Trading Areas in North and Northeast New Guinea.* In: Mead, S. M. (ed.): Exploring the Visual Art of Oceania. University Press of Hawaii. 265–277. Honolulu
- Lajos Bíró 1856–1931. Ein ungarischer Pionier der Neuguinea-Forschung.* Kleine Beiträge aus dem Staatlichen Museum für Völkerkunde Dresden 3. 1979/80. 44–45.
- Magasabb hatványon.* Kritika 3. sz. 8–9.
- Ism.* Graburn, Nelson H. H. (ed.): Ethnic and Tourist Arts: Cultural Expressions from the Fourth World. Ethnographia LC. 277–280.
- Magyar Néprajzi Lexikon. (A–E.) Acta Ethnographica XXVIII. 417–419.
- Sándor, István: A magyar néprajztudomány bibliográfiája. Acta Ethnographica XXVIII. 419–420.
- Wayne, Orchiston D.: Warfare in Melanesia. Acta Ethnographica XXVIII. 454–455.
- Kunst-Handwerk in Afrika im Wandel. Acta Ethnographica XVIII. 455.
- Menschen und Kulturen in Nordost-Neuguinea. Acta Ethnographica XXVIII. 455–456.
- Haberland, Eike und Siegfried Seyfarth: Die Yimar am Oberen Korowori. Acta Ethnographica XXVIII. 456–457.
- 1980 *Temetés–vallás–társadalom.* In: Hajdú-Bihar Temetőművészete. 9–71. Debrecen
- Utószó: *Történetek a hat asszonyról, akik felmentek a holdba. Mesék Pápua-Új-Guineából.* Európa Kiadó. 163 l. Budapest
- Grundzüge der Verwandtschaftstheorie von Lévi-Strauss.* In: Kultur und Ethnos. Akademie Verlag. 219–226. Berlin
- A néprajz ma és holnap.* Köznevelés XXXVI. 1. sz. 4.
- A népművészet elvi kérdései.* In: Népi Iparművészetünk Időszerű Kérdései I. 89–95. Budapest
- Ism.* Benedek Zoltán: A Szilágyságtól Új-Guineáig. Bíró Lajos természettudós életútja (1856–1931.) Ethnographia XCI. 637.
- 1981 *Törzsi művészet I–II.* Corvina Kiadó I. 248 l., 380 t., II. 230 l., 238 t. Budapest
- Válogatás, szerkesztés, utószó: *Leo Frobenius: Afrikai kulturák.* Gondolat Kiadó. 401 l. Budapest
- Ism.* Thiel, Joseph Franz: Grundbegriffe der Ethnologie. Vorlesungen zur Einführung. Acta Ethnographica XXX. 221–222.
- Graburn, Nelson H. H. (ed.): Ethnic and Tourist Arts: Cultural Expressions from the Fourth World. Acta Ethnographica XXX. 233–236.
- Magyar Néprajzi Lexikon. (Ungarisches Ethnographisches Lexikon.) Zweiter Band F–Ka. Acta Ethnographica XXX. 427.
- Morgan, John: The Life and Adventures of William Buckley. Acta Ethnographica XXX. 455–456.
- 1982 *Stammeskunst I–II.* Corvina Kiadó. I. 307 l., 380 t., II. 274 l., 238 t. Budapest
- Morgan száz éve.* MTA I. Oszt. Közleményei XXXIII. 73–96.
- Stílusprovinciák és kereskedelmi térségek Északkelet-Új-Guineában.* In: Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. 943–964. Debrecen
- Hozzászólás, Grotanelli, Vinigi L.: Does Primitiv Art Exist? körkérdéséhez.* L'Uomo VI. 283–284.
- Mészáros Dezső szobrai. Kiállításvezető. Székesfehérvár*
- Művészet Észak-Új-Guineában az Astrolabe-öböl térségében.* Művészet XXIII. 10. 39–43.
- Stammeskunst.* Bücher aus Ungarn. 1–2., 5–7.
- Tribal Art.* Hungarian Book Review 1–2., 5–6.

- Ism. Steensberg, Axel: New Guinea Gardens: A Study of Husbandry with Parallels in Prehistoric Europe. Ethnographia XCIII. 167.*
- 1983 *A magyar társadalomnéprajz Ortutay Gyula korai műveiben. Népi Kultúra – Népi Társadalom XIII. 11–19.*
In memoriam Domanovszky György. Néprajzi Hírek XII. 1–2. sz. 48–50.
Ism. Vajda László: Ruchlose und heidnische Dinge. Explanationes Fenno-Ugricae in. hon. Hans Fromm. Ethnographia XCIV. 175–176.
- 1984 *Morgan és az indiánkérdés. In: Tanulmányok Dömötör Tekla 70. születésnapjára. Folklor, életrend, tudománytörténet. 42–51. Budapest*
Tárkány Szűcs Ernő. (In Memoriam.) Néprajzi Hírek XIII. 3–4., 77–78.
Domanovszky György 1909–1983. Ethnographia XCV. 316–321.
Ism. J. Lőrinczy Réka: A magyar rokonsági elnevezések változásai. Ethnographia XCV. 140–141.
- 1985 *Etnikus jolyamatok a kontinentális és inszuláris Délkelet-Ázsiában. In: Történelem és kultúra. 1. Kultúrák sorsa a fejlődő világban. 75–79. Budapest*
Hozzászólás. In: Történelem és kultúra. 1. Kultúrák sorsa a fejlődő világban. 162–163. Budapest
Népi iparművészetünk a mában. In: Népi iparművészetünk időszerű kérdései. II. 21–30. Budapest
Magyar–vietnami néprajzi együttműködés. Néprajzi Hírek XIV. 1. 30–31.
Magyar matriarchatus? Ethnographia XCVI. 461–492.
- 1986 *Előszó: G. Vargyas: Data on the Pictorial History of North-East Papua New Guinea. Occasional Papers in Anthropology 1. 90. l., 69 t. Budapest*

Szerkesztések:

- Acta Ethnographica. 1953–1985.*
Opuscula ethnologica memoriae Ludovici Biró sacra. Akadémiai Kiadó. 1959. 472 l. Budapest (BOGLÁR Lajossal együtt)
Europa et Hungaria. 1965. Budapest (ORTUTAY Gyulával együtt)
Dokumentatio Ethnographica. 1970. Szolnok–Budapest
Magyar Néprajzi Lexikon (1–5.) Elméleti és társadalomnéprajzi része. Akadémiai Kiadó. 1977–1982. Budapest
Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához. Néprajzi tanulmányok. Akadémiai Kiadó. 1978. 412 l., 16 t. Budapest

Egyetemi jegyzetek:

- Etnográfia I–II. I. éves történések részére. (1951–52-es tanév.) Egyetemi jegyzetkiadó. 1951–52. 118., 61 l. Budapest–Szeged*
Etnográfia. I. éves történések részére. (1952–53-as tanév, I. félév.) Egyetemi jegyzetkiadó. 1952. 140 l. Budapest–Szeged
Etnográfia. I. éves történések részére. (1953–54-es tanév, I. félév.) Egyetemi Jegyzetellátó. 1953. 199 l. Budapest
Bevezetés a szocialista kultúra néprajzi tanulmányozásába. 1956. 58 l. Budapest

Előkészületben:

- Morgantól Godelierig. A rokonság kutatása. Népi Kultúra – Népi Társadalom 63 l.*
Lewis Henry Morgan. Egy etnológus evolúciója. Akadémiai Kiadó. 870 l.
Biró Lajos antológia, tanulmánnyal. Gondolat Kiadó. 20 ív.
Tylor, E. B.: Primitív kultúra. Antológia. Gondolat Kiadó. 30 ív.
A tetoválás etnológiája. Forrás 1987. 3. sz. 110–142.
James Cook kapitány felfedező útjai. Háttér Magazin 5 l.

Scheiber Sándor
(1913–1985)

Századunk egyik legjelentősebb hebraistája és az egyik legnagyobb magyar filológus életére és munkásságára emlékezünk. SCHEIBER Sándor professzor, a tudományok doktora, a budapesti Rabbiképző Intézet újjászervezője és évtizedeken át igazgatója, számos külföldi tudományos társaság tagja és kitüntetettje, a magyar és nemzetközi folklorisztikának is már életében klasszikusa volt. 1913. július 9-én, Budapesten született, rabbicaládból. Orientalisztikai és filológiai tanulmányait is itt végezte, bölcsészdoktori értekezését HORVÁTH Jánoshoz írta. 1940-től Dunaföldvárrott működött rabbiként. A holokauszt családját sem kímélte. 1945-ben a romokból, hamuból és gyászból szinte neki kellett újjáteremteni a magyarországi hebraisztikát, és judaisztikát annak intézményeit, publikációit, oktatási rendjét. Noha szívesen utazott külföldre, ahonnan mindig számtalan új adattal, filológiai felfedezéssel tért haza és ahol gyakran többre is becsülték, mint itthon, mégis magyar tudós maradt: a magyar irodalomnak kezdeteitől mindmáig a magyar népköltészetnek pedig minden műfajában egyik legalaposabb, apró részleteket ismerő kutatója. Beláthatatlanul gazdag munkásságáról szerencsére van még ő általa készített áttekintésünk. Tanulmányainak magyar nyelvű gyűjteményében (*Folklór és tárgytörténet* I–III. kötet, 2., javított és bővített kiadás, 1977–1984.) az első két kötet végén egy 1249 tételes bibliográfia olvasható, az 1976-os évvel bezáróan, a harmadik kötet végén ez 1983 végéig és az 1569-es tételszámig lett kiegészítve. Noha élete végén már sokat betegeskedett, közleményei később is megjelentek, így újabb kiegészítés is készíthető lenne. Ha nem is tudta befejezni az általa létrehozott és szerkesztett *A Magyarországi Zsidó Hitközségek Monográfiái* című sorozatot, életének utolsó éveiben számos olyan munkát jelentetett meg, amelyek summázatot adnak. 1981-ben jelent meg *Genzia Studies* c. tanulmánykötet (Hildesheim – New York), (remélhetőleg a tervezett második kötetet is láthatjuk majd) 1983-ban a *Jewish Inscriptions in Hungary* áttekintése (Budapest–Leiden), 1984-ben . . . és beszéld el fiadnak. *Zsidó hagyományok Magyarországon* címmel FÉNER Tamás fényképfelvételeihez írott, monográfiaértékű és megható áttekintése (Budapest, nemcsak magyarul). – Amint ismeretes, ennek előzménye a Néprajzi Múzeum azonos című, nagy sikerű kiállítása volt 1983 nyarán. – Már halála után, ám még teljesen az ő gondozásában *Essays on Jewish Folklore and Comparative Literature* címmel (Budapest, 1985.) jelent meg korábbi dolgozatainak új levonatban való összeállítása. Még elkészült a 70. születésnapjára szánt tanulmánykötet, ennek megjelenése a közeljövőben várható. Általában is a halál nem állította meg azt a sokrétű publikációs és irányító tevékenységet, amelyet ő képviselt. GOLDZIHNER Ignác naplója (itthoni és külföldi kiadás), a hegyaljai zsidó emlékek korpusza, az apostagi zsinagóga helyreállítása egy új magyarországi zsidó néprajzi és művelődéstörténeti kutatási program megindulása és remélhetőleg még sok megvalósuló terv köszönheti indíttatását neki.

1985. március 3-án halt meg, Budapesten. Talán az egyik utolsó jó hír, amely még eljutott a nagybeteghez, az volt, hogy felterjesztésünkre az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészettudományi karának tanácsa megszavazta címzetes egyetemi tanári

elismerését. Ekkor (az utóbbi őszi félévet kivéve) már évek óta tanított zsidó folklórt tanszékünkön, meghívott előadóként. És noha számos külföldi (és a szegedi) egyetem már korábban is megtisztelte a professor *h. c.* rangjával, itt e méltó elismerést évek oktatása és sikeres előadások sora előzte meg, amit ő is fontosabbnak tartott, mint a dekórumot, és amelyre, akik hallgathatták, életük végéig emlékezni fognak. Az újraindult Pitré-díjat is megkapta volna 1985 végén, halála miatt ez már csak utólagos megemlékezéssé vált. SCHEIBER Sándor a magyar néprajztudomány és folklorisztika területén fél évszázadot volt jelen. Élete vége felé a Magyar Néprajzi Társaság is elismerte ezt. Jól ismerte tudományszakunk kiadványait, maga is szívesen publikált ezekben, még az olyan eldugottabb orgánumban is, mint a *Folia Ethnographica* első kötete. ORTUTAY Gyula, TÁLASI István, DÉGH Linda, NAGY Ilona, DOBOS Ilona és mások rendszeres kapcsolatot tartottak vele, és aki áttekinti a Magyar Izraeliták Országos Képviselőtének Évkönyvét (ez a régi IMIT-évkönyv utóda, és 1970-től, MIOK Évkönyv néven vált ismertté, megint csak az ő kezdeményezéséből), meglepődve tapasztalja, milyen széles is volt SCHEIBER professzor filológiai és néprajzi kapcsolatainak köre. Legkedvesebb etnográfus-folklorista kollégája, akihez a legközelebb érezte magát, BÁLINT Sándor professzor volt, és ez tudományos érdeklődésen kívül jellem- és szellemrokonosságát is jelzi. Néprajztudományunk még adós SCHEIBER Sándor életművének igazi méltatásával, noha néprajzi lexikonunk feltünteteti, és halálakor a mi tudományterületünk is kifejezte fájalmát.

Munkásságában a felekezeti humanizmus egész élete során vezérfonal volt. Amikor 1982. augusztus 31-én a Debreceni Református Theológiai Akadémia tiszteletbeli doktori címet adományozott neki, és a Doktorok Kollégiumának is tiszteletbeli tagjává fogadta, megható interjúban számolt be protestáns érdekltségű hebraisztikai munkásságáról (*Confessio* VI. 1982. 4. 93–97.), felsorolva tanítványait is. Ugyanezen év őszén, a Vigiliának adott interjújában (47. évf. 11. szám, november, 823–827.) nemcsak egy zsidó–katolikus filológiai kutatás múltját vázolja fel, valamint munkahelyét és munkásságának irányát jelzi, hanem BÁLINT Sándorról nyilatkozik, megemlíti hosszas levelezésüket (nem lenne érdemes ezt kiadnunk?), akinek munkásságát „pótolhatatlan” és „évszázadokig” forgatott, világszerte kézikönyv értékűnek nevezi. Akinek módjában állt megismerni az embernek sem mindennapi SCHEIBER Sándort, lenyűgözte a tudás, a munkabírás, a rendszeret, a páratlan memória, nagy műveltség – és mindenekelett az emberszeretet, a mindenki iránt érdeklődés, a köznapi élet forgatagában segítségadás és az a bölcs derű, amit régen *serenitas*nak neveztek. Magyarországon nem volt könnyű világhírű zsidó tudóssá válni és annak is maradni SCHEIBER professzor működésének évtizedeiben. A maga szerény módján utalt is arra, hogy 1945-ben egyedül maradt, később pedig fényes csábításoknak kellett ellenállnia. Így maradt meg az, aki volt.

Halálakor az egész ország érezte a gyászt. Nem emlékszem, siratta-e valaha egy filológust ily egyöntetűséggel a rádió, a televízió, a napilapok és hetilapok sokasága. Temetésén megjelent a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, református, evangélikus, katolikus püspökök, a szabadegyházak vezetői, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke és természetesen a hazai zsidóság vezetői. (Az Új Élet XL. évf. 6. száma, 1985. március 15. részletes és hű képet ad a temetésről.) A zsidó hagyományok megszabta rabbitemetés olyan volt, ahogy ezt könyveiben és tanulmányaiban maga körvonalazta. Az is a hagyományokhoz tartozik, hogy a halál első évfordulóján, 1986. március 5-én a Rabbiképző Intézet templomában gyászistentiszteletet tartottak, amelyen SCHWEITZER József igazgató tartott emlékbeszédet. Másnap, 1986. március 6-án a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága rendezett emlékülést. A tervek szerint a Londonban élő régi barát

és tisztelő, Levi-Leonard STERN anyagi támogatásával egy négy előadásból álló megemlékezésorozatot indítottak a magyarországi judaisztika tárgyköréből, és ennek anyagát külön kötetben kívánták megjelentetni. A kezdeményezés a hú tanítvány, DÁN Róbert egyetemi tanár (az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtártudományi Tanszékének vezetője) érdeme volt, és összekapcsolódott egy, a Magyar Tudományos Akadémia keretében működő alapítvány terveivel, amely a magyarországi zsidóság művelődéstörténeti kutatását irányította és támogatta volna. Sajnos, DÁN Róbert, a kiváló könyvtörténész és ideológia-történész, a szombatosok világszerte ismert kutatója ekkor már olyan beteg volt, hogy az ülésen nem is tudott részt venni. 1986. március 27-én, ötvenéves korában bekövetkezett halála pedig derékba törte e kezdeményezést. Ő volt az az összekötő kapocs, amely a judaisztikát és a magyar filológiát egyaránt képviselni tudta, mesterének, SCHEIBER Sándornak szellemében. Csak remélni szeretnénk, lesz mód arra, hogy a magyar néprajz számára is hallatlanul fontos kutatásoknak legyen méltó kerete, egyáltalán folytatása, publikációi.

Íme, az eltávozott tanár és egyik tanítványa hiánya milyen érezhető máris. Ritka az olyan gazdagságú életmű, mint SCHEIBER Sándoré volt. Folytatni nem könnyű, még hátrahagyott munkáinak kiadása sem egyszerű, hiszen ő rendszerint fejből jegyzetelt (egyetemi előadásait is egy-egy, névjegykártya nagyságú papírra felírt vezérszavakból tartotta, egy ízben megszámláltam, több mint 500 adatot mondott fejből az egyik ünnepkör bemutatásakor). Csak művei, példája és emlékezete marad számunkra, sarkalló erőként is. Mégis csak meg kellene valósítani egyik kedves tervét, tudományos apparátussal megírni a magyar zsidóság történetét, újraírni és kiegészíteni KOHN Sámuel 1884-ben kiadott hasontárgyú művét, amely a középkort tárgyalhatta. Egy ilyen munka lenne igazán méltó emléke SCHEIBER Sándornak. Zéher cáddik livráhá.

ISMERTETÉSEK

Dumézil, Georges: Mítosz és eposz. Tanulmányok. A kötetet válogatta és fordította: FRIDLI Judit. A fordítást szakmailag ellenőrizte és az utószót írta: HOPPÁL Mihály. Gondolat. Budapest, 1986. 556 oldal.

Fried István

Az egyre izgalmasabb, érdekesebb könyveket megjelentető Társadalomtudományi Könyvtár újabb kötetét több okból üdvözljük lelkesedéssel. Először is azért, mert (az utószót író HOPPÁL Mihály szavával élve) a „genetikus-összehasonlító módszer megalapozójának” nyolc tanulmányát tartalmazó kötet bepillantást enged a XX. századi etnográfiai gondolkodásnak egyik legtöbb inspirációt adó műhelyébe. Másodszer azért, mert az etnográfia mellett a mítoszkritika, a komparatiztika és a legtágabban vett irodalomtudomány is joggal érdeklődik DUMÉZIL módszere iránt. Harmadszor, mert a páratlan bőséggel dokumentált, elképesztően széles horizontú vizsgálódás messze túlmutat tárgyán, s így egy gondolkodástípust reprezentál, egy szuverén felfogást az európai mítoszok összefüggéseiről, egy olyan, meggyőző erejű elemzési lehetőséggel kápráztat el, amely nemcsak az itt említett mondák, regék, népi epikus történetek, följegyzések, hagyományok egy tőről fakadtságát igazolja, hanem impulzusokat ad az ezektől távoli (időben-térben messzeeső) irodalmi alkotások értelmezéséhez is.

S míg az összehasonlítás ellen – többnyire joggal – azt szokta az ellentábor felhozni, hogy véletlenszerű egybeeséseket, felületi hasonlóságokat, önkényesen kiemelt analógiákat vet egybe, és ingatag talajra épít rendszert, addig DUMÉZIL megtalálja vagy megtalálni véli azt a pontot, jelentéget, funkcionálnak nevezett mozzanatot, amelyből kiindulva az indoeurópai népek alapjaiban közös mitikus világát egybelelathatja, együtt magyarázhatja, egyidejűleg átvilágíthatja. A *Róma első négy királya* címet kapott tanulmányból idézünk: „Feltehető, hogy az indoeurópai eredetű népeknél a három funkció struktúrája az az uralkodó fogalmi séma, amely (. . .) az irányító szerepet játssza”. A *nártok három nemzetsége* című értekezésben szintén a „háromfunkciós ideológia struktúráját” fedezi föl DUMÉZIL. Egy magyarra is lefordított interjúban pedig az alábbiakat állítja: „Nincsen olyan társadalom, amely ne a vallás, a hadviselés és a termelés hármasságára épülne. A három funkció tehát mindenütt megtalálható, de ez nem jelenti azt, hogy mindenütt mitológiává szerveződött” (Valóság 1982. 2. 119–120.).

DUMÉZIL azonban – s ez jellemzi munkásságát – az elméletet, a kiindulópontot arra használja, hogy biztos alapra építhessen. Mert ami aztán következik: az elemzés többnyire több tényező, több tag bevonásával, a források gondos mérlegelésével, polémiával, azaz az összehasonlítás. Természetesen DUMÉZIL nem kizárólag ennek a hármasság funkcionálnak jelentkezését, irodalmi, népi epikus „lecsapódását” elemzi. Hésiadosnál éppen úgy, mint Platónnál, az oszét eposzban éppen úgy, mint a római eredetmondát szem előtt tartva. Hanem mindenekelőtt a történeté, epikus anyaggá szerveződés folyamatában, az egyes, egymásra halmozódó elemek elkülönítésében, összefüggéseiknek jellegzetességében is megleli a törvényszerűt, a karakterisztikusait. Mondák, legendák, irodalmi alkotások egyként szolgálhatnak bizonyító anyagnak. 1938 utánra tehető, hogy DUMÉZIL feltárja a Jupiter–Mars–Quirinus „hármasság jelentését”, de ekkor a római történetíró, Livius munkájának tanulmányozása új probléma elé állítja. Történelem és teológia összefüggései kerülnek a középpontba, a római mitológiának a görögötől eltérő vonásai lesznek a vizsgálat tárgyává. S a legendák, a korai elbeszélések gondos elemzése vezet el a megállapításig: Ennius például szinte csak arra törekedett, „hogy ritmussal és nemes formulákkal” ékesítse fel „a már kész prózai szöveget”.

Nem kevésbé tanulságos számunkra az *Attila és a Mars kardja* című, rövidségében is izgalmas dolgozat. Rajna kincsének mondáját éppúgy számításba veszi, mint Gárdonyi Géza forrásának, Priszkosznak töredékeit; Jordanészra éppen úgy hivatkozik, mint Hérodotoszra. Attila kardjának megfelelői, hasonmái több más népnél is felbukkannak, továbbá a hun–szkíta „hagyomány” valójában hagyományok összeötvöződése nyomán alakult ki. A szkíta uralkodók – írja DUMÉZIL – szent kincset „öriztek nemzedékről nemzedékre”; ez a „nemzeti történelem kezdetén” a mennyből esett le, és a három „társadalmi funkciót” (vallás, háborúzás, földművelés) jelképezte. Innen többfelé vezet a legendák útja, tudjuk, hogy a magyar krónikákon keresztül a magyar irodalom felé is (Arany János maga is krónikát idézett szép költői „fordításában” a *Buda halálában*). Nem volna érdemes DUMÉZILnek ezeket és az ezekhez hasonló fejtegetéseit kipróbálnunk az ezekhez a fejtegetésekhez illő magyar irodalmi szövegeken? A kutatás alig tudott mit kezdeni pél-

dául a *Csongor és Tünde* három vándorával. Egykorú vonatkozásait, történelmi hátterét (Napoleon és II. Fülöp mint a fejedelem mintája) emlegette, de valójában nemigen jutott közelebb Vörösmarty „titkai”-hoz. Nem lenne érdemes a Platonnál megfogalmazott trifunkcionalitást és az ugyanott emlegetett lélek hármasságát Vörösmarty bölcséleti-drámai költeményéig elvezetnünk, felhasználva mindazokat a módszertani fogózkodásokat, amelyek DUMÉZIL tanulmányainak olvasása után adódnak? Annál is inkább, mert már történt kísérlet arra, hogy a *Csongor és Tünde* néhány helyének mitikus vonatkozásait felfedjék!

Az a fajta komparatistikai szemlélet, amelyet DUMÉZIL képvisel, jócskán eltér a nálunk méltán népszerűvé lett, bár kissé elsekélyesített ZSIRMUNSZKIJÉTÓL. A ZSIRMUNSZKIJ nevéhez fűzött történeti-tipológiai módszer nem bizonyult varázsszernek, módosítására történtek próbálkozások. Ha DUMÉZIL hasonló kísérletekre csábítja a komparatistákat (nemcsak és talán is elsősorban az irodalmi komparatistikát), minden bizonnyal új elemzési eredmények fogják követni a vizsgálódásokat. A kötet tanulmányainak értékeléséhez hasznos hozzájárulás HOPPAI Mihály eligazító utószava.

Tüskés Gábor (szerk.): „Mert ezt Isten hagyta . . . ” Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Magvető Kiadó. Budapest, 1986. 637 oldal.

Hetény János

SOLYMOSSY Sándor 75. születésnapjára emlékkönyvvel tisztelt meg az 1939. évi Ethnographia. Ebben a jubiláló professzor fiatal magántanára, BALINT Sándor is jelentetett meg egy *Adatok a magyar búcsújárás néprajzához* c. dolgozatot. Erre, hasonló címmel, SZENDREY Ákos választott (1940. 87–90.). Írása jelentős szemléleti és módszertani eltérésekkel korholja szegedi kollégáját: „... A vallásos néprajz értelmezésében nagy a különbség köztünk és BALINT között. Mi csak azt tartjuk a vallásos néprajzba tartozónak, ami népi, azaz népi eredetű, vagy pedig a papi egyházi rendelkezések népi átalakítása s nem egyháztörténelmi rendelkezéseknek papi felügyelet alatt való végrehajtása. A vallásos néprajz nem egyháztörténelem s e kettő összekeverése egyik legnagyobb hibája a vallásos néprajzzal kísérletezőknek.” A két kutató mindvégig megmaradt saját szemléletmódjánál. BALINT Sándor ui. meggyőződéssel vallotta, hogy a vallási néprajznak igenis megvan a maga sajátos igényei és a néplelek alkatát bajos lenne racionálisan és eleve szakmai elkülönítéssel megközelíteni. Csak komplex módszerrel, azaz számos tudomány együttes összefogásával próbálhatjuk művelni. BALINT Sándor összes kisebb és nagyobb művét ebben a szemléletben és ezzel a módszerrel írta. Mellőzése – mint tudjuk – nem csökkentette, hanem inkább még növelte munkaidejét és kedvét. Publikációival lassan és ellenállhatatlanul elismerésre készítette a hazai néprajztudományt. Elete végének szinte hihetetlenül termékeny munkája révén saját maga készítette önmaga rehabilitációját.

Igy a vallásos néprajz korszerű művelése ma már vitathatatlanul meghaladja azokat a kereteket, amelyeket kb. félszázaddal ezelőtt szűklátókörűen engedélyeztek neki. GUNDA Béla pl. (*A református vallási néprajz fogalma és mai feladatai*. In: Vallási Néprajz. ELTE Folklore Tanulmányok. Bp. 1985.) egyenesen megfordítja SZENDREY Ákos hajdani szentenciáját: „vallási néprajz . . . nem határolható el az egyháztörténettől, a pasztorizációtól, a bibliaismerettől, sőt az egész magyar művelődéstörténettől sem”. – Vagy az *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* c. sorozat 10. kötetének szerkesztői bevezetőjében olvashatjuk: „Tartozunk az igazságnak azzal, hogy elmondjuk, hogy az ő (t. BALINT Sándor) munkásságának tudományos súlya hatott oda, hogy a készülő Magyarság Néprajzának ötödik kötetébe belekerült a népi vallásosság témája. BALINT Sándor könyveinek eredményeit figyelembe nem venni, nem lehet többé.” – Posztumusz kötetének (*Szeged-Alsóváros*. Bp. 1983.) bevezetőjében pedig ERDÉLYI Zsuzsanna írja: „Jó, ha bizonyíthatjuk, hogy amit a halál megbénított, az is életre kelhet s az abbahagyott szellemi tevékenységet folytatni lehet és kell.”

A TÜSKÉS Gábor szerkesztésében megjelent tanulmánykötet éppen ezt szeretné tenni, hiszen „BALINT Sándor emlékének” ajánlja a könyvet. Az ízléses és kellőképpen illusztrált kötetet Matthias ZENDER bonni professzor ajánlása vezeti be: „BALINT Sándor halálának híre több embert érintett közelről, mint azt ilyen csendes és szerény tudós életében feltételezhettük volna”. Ezzel nemcsak „személyiségünk varázskörét” idézi meg, hanem életművét is betöltött szerepébe helyezi: „A nemzetközi kutatásnak is nélkülözhetetlen segítséget nyújtott egy eddig terra incognitának számító terület megismerésében.”

A kötet első tanulmánya tudománytörténeti áttekintés: *A népi vallásosság kutatása Magyarországon*, a múlt századi, kezdetben romantikus, mitológiai és őstörténeti keresésektől a filológiai, összehasonlító szánkékú, pozitivisták kutatás szorgalmas munkájáig. Eközben vetődik fel a vallási néprajz tulajdonképpen mi voltának szakmai kérdése. A törekvések viszontagságos útján

TÜSKÉS Gábor alapos bibliográfiával adatozza a tudománytörténeti szakaszokat, figyelemmel a külföldi kortárseredményekre is. És most lapozzunk vissza az ugyancsak tőle származó „szerkesztői előszó”-ra, mely ennek a tudománynak vajdítását jogosan magyarázza annak lassú elismerésével, hogy a vallási élet csakugyan az egész emberi és társadalmi életünk egyik kulcskérdése, formálója. Maga a vallási kultúra – a valóság –, mindig nagyon összetett és ezért „nagyon keveset tudunk arról, hogyan lehetne legjobban megragadni a népi kultúra és az egyházi kultúra kölcsönhatásainak történeti rétegeit, hogyan keletkeztek a népi vallásosság sajátos kifejezési formái . . .” Dinamikus értelmezést tart egyedül lehetségesnek: az állandó intézményesülés és a folyamatos népivé válás miatt. A népi vallási kultúra megközelítése ezért csak „interdiszciplináris” lehet: az emberre vonatkozó tudományok összesegítése.

Ezért aztán 20 kutató kap szót a kötetben. Az általános történelem, a művészettörténet, a zenetudomány, a jogtudomány, a szociológia és természetesen a néprajz meg a hittudomány művelői. Rómái és görög katolikusok, protestánsok, izraelita és szabadevnyházi hívek. Így „az íráskor széles skálájával”, a „megközelítés komplexitását” gyakorolva szeretné bizonyítani, hogy a szaktudományokra való tagolódás csak az emberi teljesítőképesség korlátaiból fakad, nem pedig az élő kultúra széthullásából. Tulajdonképpen ennek az elismerésével és igyekezetével fejezi ki igazán tiszteletét BÁLINT Sándor előtt ez a tanulmánykötet. Ő ugyanis évtizedeken keresztül, szinte egy szál magában, végezte ezt a polihisztori munkát.

TÜSKÉS Gábor szerkesztő négy csoportba osztja a legkülönbözőbb tanulmányokat. Általában az a benyomásunk, hogy az esetenként elsőrangú és szakmailag újat nyújtó írások éppen a komplexitás és az interdiszciplináris kutatások alapötletének, az összedolgozásnak és az egy valóságkép érzékeltetésének nem tudnak megfelelni. Maradnak külön-külön szép mozaikkockák, anélkül, hogy egy-egy egyszerű faliképhez rendeződnének. És mintha csakugyan egyenként „bizonyítanak” SZENDREY Ákos hajdani észrevételének jogosságát: nem látjuk meg eme nagyon jó dolgozatok témáinak népivé válását, beilleszkedését a műveltség alakulásának százasodó folyamataiba. BÁLINT Sándornak éppen ezt a bravúrt sikerült megvalósítania! Akár a művészettörténet, akár a gazdasági élet vagy az egyháztörténelem és a hittudományok anyagából merített, képes volt egységbe foglalni és a társadalmi érvényesség körét, a népivé válást legalábbis valószínűsíteni. Ez különösen áll a *Középkor* c. csoportosításra, ahol a történelem, művészettörténelem egyszerű anyagot kínál fel, de mintha nem éreznék „hivatásuknak”, hogy utánanyomozzanak: van-e hatása, népi túlélése pl. az Árpád-házi szent királyok irányított kultuszának, vagy következett-e valami gyakorlat a középkori magyar templomépítéssel liturgiájából? Hogy pedig ilyesféle kutatás lehetséges, azt szépen megkísérlti a zenetörténelem, aki a középkori magyar temetés maradványait vizsgálja az erdélyi néphagyományban. Éppen ezek a történeti mélységű dolgozatok mutathatják, hogy az élő kultúra jelenségeiben bármikor benne rejlik számtalan összetevő és így a kutató előtt a hajdani „tisztá” v. „ősi” népinek aligha van a korábban sejtett értelme!

A *Forrásvidékek* c. következő csoportosításból ugyancsak a tanulság vezethető le. Ezúttal azonban nem a történelmi rétegződés, hanem magában az emberben ható többféle forrásértékű erő figyelembevétele felől. Így a mágikus és a vallásos kapcsolatát néző dolgozatban. A „mágikus kontextus nélküli” gonoszúzó ráolvasásokban azonban pl. még mélyebb elemzéssel valószínűleg mégis kimutatható lenne az összefüggés, mint pl. „az Igé testté lett!” fohásza esetében biztosan! – Mindkét szaktudomány részéről örvendetes az egyházjog és a szokásjog egymásra hatásainak figyelembevétele. Csak itt is, az egy „offerálás” szokása mellett több, életszerűbb bemutatás lenne kívánatos. Ezután hárman a magyar görög katolikuság hányatott történetét és etnikai származását tárják fel és világítják meg ezáltal sajátos hagyománykincseiket. Kegyelettel emlékeznek BÁLINT Sándorra, aki a hazai görög katolikuság néprajzát teljesen feldolgozatlanak jelezte. Éppen ezért köszönhetjük örömmel ezt a három eligazító cikket. Név szerint emlékezzünk meg néhai SCHEIBER Sándor dolgozatáról: egy XIII. századtól kimutatható zsidó szokás továbbélését nyomonza egészen a jelenünkig. Lám, lehetséges a komplex bemutatás!

A *Tájak* c. harmadik csoportban a kultúra élő valóságának összetett volta a földrajzi és az etnikai tényezőkben is bizonyul. Itt olvasható az egész tanulmánykötet címe is, a régóta többféleképpen magyarázott „Júlia szép leány” ballada egyik variánsából. Jelentős dolgozatok vannak e részben és egyikük-másikuk a magyar néprajz számára eddig ismeretlen világból. Például a református paraszteccelesiolák („kisegyházak”) kegyességi életéből, majd pedig egy ún. szabadevnyházas közösség belső életének bemutatása, főleg az egymásközi házasság törvényének meghatározó ereje által.

A *Jelen-t* terepen végzett gyűjtések képviselik, újdonság a sokat vitatott hasznosi „kegyhely” és látnokának ügye, eddig még aligha ismert összefoglalásban. De hiányzik a hasznosi jelenség – kétségkívüli – népi kihatásának vizsgálata. A látnoknővel foglalkozva éppen az ő személye „fedi el” a dolgozat tulajdonképpen – nagyon általánosító – címét: A népi vallásosság pszichopatológiája. Már a jövőbe mutató jelennek szociográfiája TOMKA Miklós dolgozata *Vallási változás Magyarországon*. Igen tanulságos írás, de – megint arra emlékeztet, egy néprajzkutatónak is meg

kellene rajzolni (kísérelni!) a népi vallásos kultúra érzékelhető változásait hazánkban a legújabb időkre vonatkozóan. – A kötetet PÉTER László precízen válogatott bibliográfiája zárja le BALINT Sándor összes szakrális néprajzi írásairól 1929-től haláláig.

Jó módszertani problémafelvetés a TÜSKÉS Gábor által szerkesztett tanulmánykötet. Hiszen kimutatja a népi vallásos jelenségek kétségkívül összetett jellegét és éppen ezért bizonyítja az ún. komplex v. interdiszciplináris szemlélet és módszer egyedüli használhatóságát. Ugyanakkor a hazai vallásos néprajzi kutatásnak bizonyos erőpróbája is lehet a kötet – a BALINT Sándor „utáni” korszakból. Itt bizonyos hiányosságok: az összedolgozás, szerkesztés és a sajátos népívé válás ábrázolási készsége terén, kétségkívül jelentkeznek. De éppen ezért és annál jobban kell örülni, hogy ez és így megjelent, hogy mindezekre – a Mester távozása után – felfigyeljünk és a továbbiakra biztassuk egymást.

Vallási néprajz I–II. kötet. Szerk.: DANKÓ Imre és KÜLLŐS Imola. ELTE Folklore Tanszék. Budapest, 1985. 375 + 554 oldal, foto-illusztrációkkal.

Hetény János

A debreceni Református Kollégium sokszorosító irodájában 1985-ben készült 2 kötet tanulmányainak többsége előadásként hangzott el a Református Teológiai Doktorok Kollégiuma egyházi néprajzi szekciójának ülésein. A testület 1980 óta céljaul tűzte ki, hogy „a nép iránti szeretetből szolgálatot végezzenek népi és egyházi hagyományaink megőrzéséért”. (Vállalkozásukat a budapesti ELTE Folklore Tanszéke is felelős kiadóként méltányolta.) A munkatársak meggyőződése, hogy segítséget nyújtanak az egyház konkrét élete és funkciója során jelentkező kérdések tisztázásához, mint pl. a liturgiareform és a karizmatikus mozgalmakkal kialakuló állásfoglaláshoz. Legsürgősebb feladatuknak látják egy református egyházi bibliográfia összeállítását, a vallási népeleltre vonatkozó gyűjtőívek megszerkesztését, tanulmányi konferenciákat, pályázatokat kiírását és a református egyházi néprajztudomány történetének felvázolását. Mindezt jórészt MOLNÁR Ambrus hajdúszoboszlói lelkesesperesnek az említett Néprajzi Szekció tevékenységéről írt jelentéséből tudhatjuk meg. Szeretném mozgalmuk jelentőségéhez még hozzátenni: a népi vallásosság jelenségeinek megfelelő magyarázatához a merőben szaktudományos bemutatáson túl okvetlenül szükséges egy „belülről való”, együttérző ábrázolás. Leginkább a vallásos néprajz dolgában szűkséges, hogy a szaktudomány hivatott művelői jól informáltak legyenek a benne élők világáról.

Az elméleti alapvetést *A református vallási néprajz fogalma és mai feladatai* címmel GUNDA Béla professor adja: „A református vagy katolikus vallási néprajz nem valamilyen szorosan elhatárolható része a néprajznak, de nem határolható el az egyháztörténettől, a pasztorizációtól, a bibliaismerettől, sőt az egész magyar művelődéstörténettől sem (. . .) területe igen tág, oly széles, mint maga a népélet.” A vallási élet kiemelkedő alkalmait az egész nép életében „szinte akkumulátorként működnek” és nagyon is alkalmasak – sokszor egyedül – a népcsoport önanonosságának fenntartására. Ehhez csatlakozik BALOGH István tanulmánya: *A református egyház hatása a parasztság művelődésére a XIX. században*. Megállapítja, hogy igehirdetése és presbiteri rendszere révén a református egyház „a paraszti művelődés legfőbb gyarapítója” volt.

A szakemberek útmutató írásait követik a lelkeszek és muzeológusok tanulmányai. Tematikailag 3 csoportba sorolhatók: a) eredeti gyűjtések református falvakból, vidékekről; b) levéltári vizsgálódások; c) tudománytörténeti megemlékezések. Számos elmélyült feldolgozás, mások meg módszer- és szemléletkereső egyszerűbb referátumok, felmérések. Ami érthető, hiszen e dolgokban csak az ismételt gyakorlat nyitja meg a kutatók szemét és fejleszti módszerüket.

Többen is feldolgozták a temetők, a református temetkezési szokások és a fejfák vallomásait vagy a templomi ülérend fontos szerepét. Jelentős funkciót töltenek be a harangozási szokások. Meglepetésként hat a látomásos szerepének kimutatása és a gyülekezet melletti ún. parasztekklésioliák (szekták, kisegyházak) élete. Nem hiányzik az ünnepek néprajza sem. Ismételtlen megmutatkozik a paraliturgiában, hogy egyrészt a hajdani közös keresztény hagyományból valók, másrészt észlelhető a vegyes vallású falvakban a felekezeti egymásra hatások elfogadása. Itt azonban elkelt volna egy előzetes konzultáció katolikus kutatókkal, mert könnyen kiközösíthető egyszerű tárgyi tévedések csúsztak be (pl. II. kt. 375. old.: február 2. és szeptember 8. Mária ünnepeit nem a II. Vatikáni Zsinat, hanem már egy 1919. évi dekrétum kivette a „kötelező” ünnepek közül; téves, hogy Gyümölcsoltó Boldogasszony megszünt; hűsvét egész nyolcadát megtartotta, nagycsütörtök pedig egyenesen „hangsúlyt” kapott. – 380. oldalon téves február 2-án Gyümölcsoltó Boldogasszony említése; helyette a helyes: „Gyertyaszentelő Boldogasszony”. – 381. oldalon március 25-e nem Mária fogantatása napja (ez december 8), hanem – aktív értelemben – Mária fogantatása, azaz Urunk méhbeli megtestesülése).

A református népi vallásosság megismerésének sajátos forrásai az egyházi jegyzőkönyvek a

consistorium (egyháztanács, presbitérium) helyi üléseiről és határozatairól. A testület elé citálták ui. a faluközösség rendbontóit: az erkölcstelenekeket, a garázdákat, a kocsmázókat, a pletykálkodókat, a rágalmozókat, a hanyag tanítókat stb. A citálásra meg kellett jelenni és számot kellett adni a terhelteknek és a tanúknak egyaránt. Meg is hozták az ítéletet (feddés, egyházkövetés, pálcazás stb.). Így a consistoriális testület a falu minden dolgába beleszóllhatott és jegyzőkönyvei a XIX. századi református falu társadalmi-erkölcsi életének jeles forrásai.

Szép helyet kap a II. kötetben az egykori lelkészek, főiskolai tanárok néprajzi munkásságának emlékezete. Így BAKSAI Sándor (†1915) kunszentmiklósi püspöklelkész szépirodalmi munkássága, mely a „tudományos ethnographiát megszegyenítő hűséggel” szól a népeletről. – HARSÁNYI István (†1928) a sárospataki főiskola biblikus professzora és könyvtárosa, a pataki diákok néprajzi érdeklődésének felkeltője és irányítója, a Folklore Fellows magyar osztálya sárospataki csoportjának megalapítója. Az Ethnographiában többször publikált. A pataki könyvtár számára speciális ún. dalkezdet-katalógust kezdeményezett, melynek jelenlegi állománya 80–90 ezer cédula. – ILLYÉS Endre (†1962) debreceni kutatóprofesszorban elsősorban a magyar református néprajzi gyűjtés rendszerező-kialakítóját gyászolják, aki „belülről” kívánta megérteni és ábrázolni a népi vallásosságot. – SZABÓ Zoltán (†1965) professzorral érkezett el a református lelkészképző főiskolára a folklór, „az embernek magyarban, s a magyarnak az emberben való szemlélete (. . .) SZABÓ Zoltán ezt a megfigyelést hozta át a gyakorlati teológiába” (RAVASZ László).

VOIGT Vilmosnak az ELTE professzorának az első kötet élére írt ajánló soraiból értesülünk, hogy a két „protestáns” kötet után már készül a „katolikus” is. Ez a kedvező bejelentés engedje feltenni a kérdést: vajon mikor érzékel el az ideje annak, hogy a különböző egyházak hittudományi akadémiái, főiskolái – egyelőre talán a lekipáasztorkodás és a liturgia, esetleg az egyháztörténelem, ill. társadalomtudományi tanszék keretében – egymásra való kölcsönös tekintettel, maguk is műveljék a vallási néprajz országos kutatását, publikálását és oktatását? Ennek jelentőségét ma már mindenki elismerné. És akkor végleg letűnne egy „hiedelem” is. Az I. kt. 277. old. szerint „Az egész Tiszazugban találkozunk azzal a nézettel, miszerint a református az ősi, igazi magyar nép”. 1915-ben még RAVASZ László is így írt: „legmagyarabb magyar a kálvinista” (I. kt. 61. old.). Elhunyt BALINT Sándor – szinte egy személyben – „tette helyre” ezt a kérdést . . . Amde munkáját összehangoltan és már intézményesítetten folytatni kellene. Az ismertetett kiadvány jó felhívás erre. Súlyos mulasztás volna ezt hallatlanba venni.

Tábori György: A rézveretes *Tranoscius*. A magyarországi evangélikus szlovákok régi, vallásos énekeskönyve. Békéscsaba, 1986. 149 oldal, 56 fekete-fehér kép.

Barna Gábor

Közel 350 éve állította össze Juraj TRANOWSKY azt az énekeskönyvet, amelyet az evangélikus vallású szlovákok, csehek és lengyelek használtak és használnak ma is. A magyarországi szlovák nyelvhasználatban a latinos *Tranoscius* a neve. Ezt a könyvet már magukkal hozták a XVIII. századi szlovák telepések alföldi lakóhelyükre. A rézveretes, díszes kötéséről ismert könyveknek ez a tanulmány az első, elemző feldolgozása.

Az énekeskönyv nyelve az ó-cseh, másképpen biblictina. Énekeit nemcsak ünnepi alkalomkor és a templomban, hanem nagyobb munkák kezdetén is énekelték, mutat rá TÁBORI György. Különösen aratás kezdetén vagy kenyérsütéskor énekeltek belőle. Ott van a *Tranoscius* a karácsonyi ünnepi asztalon, s gyakran ebből énekeltek a karácsonyi kántálók is.

A gyakran használt énekeskönyv védelmét szolgálta, hogy rézveretes borítással látták el. Ez a fedésmód a magyar–lengyel határ közelében lévő lengyel könyvkötő műhelyekből terjedt el a hazai szlovákok között, majd vándorereszkedők is értékesítették. Mind a felvidéki szlovákok, mind pedig a lengyel kötésektől különbözik azonban a Békéscsabán kialakult, a fedél csaknem egészét beborító forma. Békéscsabai könyvkötők a XIX. század vége óta dolgoznak. TÁBORI György nagyon röviden áttekinti a könyvek lemezzel fedésének és díszítésének európai történetét, s elemzi a békéscsaba könyvtáblák motívumait. A kb. 1860-as évektől az 1920-as évekig tartó időszakban egy népi iparág fejlődött ki Békéscsabán. Ezt követően azonban új kötést keveset készítettek, inkább a meglévőket javították.

A rézveretek díszítőmotívumai között nagyon sok a szív, a virág, a tulipán, csillag, a szélek mentén poncolással kialakított virágok, gyakran a koronás magyar címerrel. Mindezeket jól illusztrálja a könyvhöz csatolt 56 fénykép, melyek közül néhány nem üti meg a publikálhatóság mércéjét.

Gulyás Éva: Egy őszi pásztorünnep és európai párhuzamai. Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 42. Szolnok, 1986. 147 oldal, 34 kép, angol nyelvű összefoglaló.

Bartha Elek

Az őszi pásztorünnep magyarországi történetének és néprajzának kutatása nem áll előzmények nélkül, az utóbbi évtizedekben több hasonló tárgyú tanulmány, anyagközlés látott napvilágot. GULYÁS Éva kismonográfiája a magyarországi Vendel-kultusz alapos, filológiai pontosságú vizsgálatával az állatpatronus-tisztelet és a pásztorünnep hazai kutatásához kíván adalékokat szolgáltatni. A pásztorok őszi ünnepei sorába a korábbi Demeter és Mihály napi hagyományok mellé a barokk vallásosság idején, feltehetően délnémet hatásra, az egyház közvetítésével került be a Vendel-tisztelet. Templomokat építettek, szobrokat emeltek, harangokat szenteltek Vendel tiszteletére, s kultuszát az egyházi hagyomány ihletésére állatvédő, állatgyógyító motívumok jellemzik.

A kötet bevezetőjében a szerző a Vendel-kultusz magyar és nemzetközi szakirodalmának eddigi eredményeit összegzi. Külön fejezetben tekinti át a szent hazai tiszteletének emlékeit, kitér az eredet és az európai párhuzamok kérdésére is. A monográfia talán legértékesebb fejezete a Jászság Vendel-hagyományait dolgozza fel, s ebben a tekintetben elsődleges forrásnak számít. A kultusz legkülönfélébb megnyilvánulási formáit vizsgálja; a Vendel-mondák, a Vendel-társulatok, a szent naptári napjának szokásai s a tárgyi emlékek, a jászsági Vendel-oltárok, szobrok, a legfontosabb attribútumok egyaránt figyelmet kapnak ebben a fejezetben, csakúgy, mint a tájegység keresztnevadási hagyományai, amelyekben a Vendel név a XIX. században nagy népszerűségnek örvendett.

GULYÁS Éva kötete a magyar szakrális néprajzban hézagpótló munka. Újból ráirányította a figyelmet a vallásos folklór egy sajátos rétegére, s áttekintve az eddigi eredményeket, újabb jelentős anyaggal egészítette ki a témáról kialakult korábbi képet. Mindemellert a Vendel-kultusz, úgy tűnik, még korántsem tartozik a lezárt szakterületek közé, s még tartogat lehetőségeket és feladatokat a néprajzi kutatás számára.

Greyerz, Kaspar von (ed.): Religion and Society in Early Modern Europe 1500–1800. The German Historical Institute. London, 1984. 281 oldal.

Tüskés Gábor

Az angol és német történeti kutatások együttműködésének elősegítését egyik fő feladatának tekintő londoni Német Történeti Intézet 1981-ben angol, német, francia és amerikai kutatók részvételével konferenciát rendezett a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek termeiben. A konferencia középpontjában a vallás és társadalom kapcsolatának problémái, ezen belül a populáris vallásosság kora újkori, tehát a középkor végétől az ipari forradalomig terjedő időszak megnyilvánulásai álltak. Ez a tanulmánygyűjtemény az itt elhangzott előadások szövegének szerkesztett, az előadások utáni viták tanulságait is hasznosító változatait tartalmazza. A kérdéskör kutatása, mindhárom közelebről érdekelt európai országban jelentős múltra tekinthet vissza, kölcsönösen elismert, átfogó munka azonban a témában eddig nem született, ami már önmagában is indokolja a különböző kutatási irányzatok együttes bemutatását, illetve adott esetben konfrontálását. A 17 tanulmány szerzői között néhány vezető történész mellett néprajzkutatót és művészettörténest is találunk, ami a vállalkozás interdiszciplináris igényén kívül a megközelítések sokrétűségét is mutatja. Mindezen túl a kötet azért is érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert a tanulmányok lényegében mindazokat a fontosabb módszertani problémákat felélelik, amelyek a populáris kultúra vallási vonatkozásainak történeti, néprajzi kutatásában az utóbbi évek során jelentkeztek.

A kötet a szerkesztői bevezető, valamint a vallásosság társadalomtörténeti értelmezéseinek historiográfiai áttekintését nyújtó összefoglaló jellegű tanulmány (R. C. TREXLER) kivételével a dolgozatokat négy fejezetre osztva tartalmazza, amelyek egyben jelzik a kutatás súlypontjait. Az első fejezet címe – *A vallás mint kulturális rendszer* – a vallásosság társadalomtörténeti kutatásában legáltalánosabban elfogadott értelmezési modellre utal, melynek széles körű elterjedése az antropológia hatásának köszönhető, s amely mögött az értelmezési problémák egész rendszere húzódik meg. Az ide sorolt két tanulmány a kalendáris szokások mindennapi életet szabályozó szerepéről (B. SCRIBNER) és az udvari kultúra hatásáról a városi középrétegek kultúrájára (H. LEHMANN) épp csak felvillant valamit a „kultúra” értelmezések széles skálájából, a kultúra és társadalom közti viszony sokrétű felfogásából, a vallásosságot mint magatartás-, illetve cselekvésformák és/vagy elképzelések rendszereként meghatározó vizsgálatokból, valamint az elit kultúra, illetve vallásosság és a populáris kultúra, illetve vallásosság modelljének ugyancsak sokat vitatott alkalmazási lehetőségeiből.

A népi kultúra és vallásosság reformja című második fejezet tanulmányai annak a folyamatnak az állomásait vizsgálják, amelyet a reformáció és az ellenreformáció indított el a széles társadalmi rétegek tradicionális kultúrájának és elképzeléseinek megváltoztatásával. Így például Peter BURKE az ellenreformáció időszakának szentjeit és szentté avatásait tipologizálja, s a szentek kulturális indikátor szerepének tükrében elemzi az elit és a populáris kultúra kapcsolatát. A fejezetben külön tanulmányok foglalkoznak a világi bíróságok kulturális közvetítő funkciójával (R. MUCHEMBLED), a francia forradalom „dekrisztianizációs” törekvéseinek a széles rétegekre gyakorolt eltérő hatásával (M. VOVELLE), valamint a svájci és német anabaptista mozgalom fejlődésének és az államegyházhoz való viszonyának összehasonlításával (K. DEPPERMAN). Mindezek a tanulmányok Jean WIRTH széles kitekintésű fogalomtörténeti és -használati analízisével együtt az evolúcionisztikus előfeltevéseken nyugvó, az antropológiából a történetírásba fogalomkölcsonzással átemelt és ott meglehetősen elterjedt akkulturációs tézis részletes bírálatát nyújtják, s a „reform”, illetve „akkulturáció” kifejezések átfogó alkalmazása helyett a folyamat lezajlásának regionális eltéréseire, a népi kultúra ellenállásának formáira, a különböző kulturális szintek interakciójára és eltérő ütemű fejlődésére irányítják a figyelmet.

A harmadik fejezet tanulmányai *Vallásosság mint társadalmi ellenőrzés* cím alatt egy másik elterjedt értelmezési modell alkalmazási lehetőségeinek határait keresik, amikor például a kulturális közvetítés és ezzel közvetve a társadalmi ellenőrzés XVI. század óta legfontosabb eszközeinek számító írni-olvasni tudás, ezen belül a bibliaolvasás felekezeti aránytalanságairól és ennek okairól alkotott tudományos toposzt vizsgálják felül (G. STRAUSS), a XVIII. századi württembergi protestantizmus erkölcsi életének és egyházfegyelmének példáján a széles rétegek és a hivatalos vallásosság közti távolság formáit és fokozatait mutatják be (M. SCHARFE), vagy pedig abszolutista rendszerű államok példáján a vallási tolerancia és a társadalmi, gazdasági, politikai változások, az állami berendezkedés legitimációs krízise közti kapcsolat alakulását szemléltetik (M. FULBROOK). A tanulmányok egyik érdeme, hogy a vallási jellegű normák és intézmények egyének és csoportok magatartását szabályozó szerepének bemutatásán túl súlyt helyeznek olyan kérdésekre is, mint például a szabályozás következtében megváltozott látszólag azonos magatartásformák mögött meghúzódó eltérő tudattartalmak problémája, a szabályozás hatásának társadalmi feltételei vagy a normarendszertől való lokális eltérések.

A *Vallásosság és közösség* utolsó fejezetcím természetesen sokkal átfogóbb annál, ami a kötet ide sorolt tanulmányaiban megjelenhet, mégis e dolgozatok jelentősége nem marad el a korábbi fejezetek mögött. A figyelem középpontjában itt a lokális vagy történeti közösségek (falu, egyházközség, egyházmegye, város), meghatározott helyi képződmények összehasonlító mikroszkopikus vizsgálata áll, melynek mindhárom nemzettörténeti antropológiai irányultságú historiográfiájában nagy hagyománya van. Ezek a tanulmányok akár a keresztszülő-intézmény szerepének XVI. századi gyökeres megváltozását (J. BOSSY), a vallásos társulatoknak a falusi társadalmat összetartó szerepét és az egyházi irányítással való konfliktusát elemzik (J.-P. GUTTON), akár a laikus vallásosság egyéb szervezeti formáiról (H. HÖRGER) vagy a vallásosságnak a középső és felső rétegek körében betöltött társadalmi funkcióiról szólnak (K. von GREYERZ), mind arra utalnak, hogy az ilyen mikrovizsgálatok számottevően hozzájárulhatnak a vallásosság mindennapi életben játszott szerepének megvilágításához, a vallásosság átalakulása, a kulturális horizontok, az erkölcsi felfogás, valamint a demográfiai, gazdasági, társadalmi változások közti összefüggések feltárásához, s ezzel közvetve az átfogó tendenciák megértését is elősegíthetik.

A kötet nemzeti műhelyeken túlmutató jelentőségét abban látjuk, hogy szemléletes példakönn mutatja be a vallási jelenségek történeti, néprajzi kutatásában használt legkülönbözőbb módszereket és azok korlátait, segít az értelmezési modellek előfeltételeinek tisztázásában, óvatosságra int az átfogó elméleti koncepciókkal, fejlődési sémákkal és absztrakt kategóriákkal kapcsolatban, és hogy mindezekon túl a kiterjedt forráskutatásra alapozott középtávú elméletek körültekintő alkalmazása mellett is állást foglal.

Wallfahrt – Tradition und Mode. Empirische Untersuchungen zur Aktualität von Volksfrömmigkeit. (Hrsg.): Scharfe, Martin, Martin Schmolze und Gertrud Schubert. Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts der Universität Tübingen 65. Bd. Tübinger Vereinigung für Volkskunde e. V. Tübingen, 1985. 246 oldal, 59 fekete-fehér fénykép.

Tüskés Gábor

A tudományos kutatás és az egyetemi oktatás átlagosnál szorosabb, hagyományos összefonódásának a német egyetemeken a néprajzi oktatás mai formáiban is több figyelemre méltó megnyilvánulása van. Így például a Német Néprajzi Társaságban állandó bizottság foglalkozik a tanulmányi kérdésekkel, s egyetemi oktatók részvételével rendszeres összejöveteleket tartanak, a me-

lyeken az egyetemi képzés módszerével szorosan összefüggő olyan problémákat is megvitatnak, mint például a tudományos fokozatok értékelése a munkaerőpiacon, az egyetemi oktatók és hallgatók közötti kommunikációs konfliktusok vagy a néprajz szakot végzett hallgatók munkájának figyelemmel kísérése a tanulmányok befejezése után. Nemcsak a néprajz, hanem az összes eredetileg kis létszámú bölcsészeti mellékszak egyik néhány éve felvetődött súlyos gondja a hallgatói létszám ugrásszerű megnövekedése, s ezen belül a tanár–nem tanár szakos hallgatók arányának alapvető megváltozása, amiben többek között a legutóbbi egyetemi reform tanárképzést integráló törekvéseknek részleges kudarcja is kifejeződik. Ugyanennek az egyetemi reformnak egyik bevátnak mondható, a tanár szakos hallgatók integrálódását és a kutatói kiválasztódást egyaránt segítő újítása a részben külső anyagi források által támogatott ún. kutatási projektumok intézményének bevezetése, melynek keretében a hallgatók legalább három féléven át behatóan foglalkoznak a szakterület egy szűkebb kérdéskörével, s eredményeiket megfelelő formában közre is adják. A „kutatva tanulásnak” ez a modellje jelentősen különbözik a hagyományos szemináriumi munkától, legtöbb tapasztalattal ezen a téren a frankfurti, marburgi, tübingeni és würzburgi egyetemi néprajzi intézetek rendelkeznek.

Az említett egyetemi műhelyek között sajátos helyet foglal el a Hermann BAUSINGER vezette Ludwig-Uhland-Institut Tübingenben, ahol több, mint két évtizede határozott ideológiakritikai céllal ún. empirikus kultúrakutatások folynak. Az itt elért eredmények a jelenkori vallásosság formáinak leírása és értelmezése terén is számottevőek, melynek újabb bizonyossága ez a kutatási projektum keretében egyetemi hallgatók és oktatók szoros együttműködése nyomán létrejött kötet a búcsújárás témakörében. A zárandoklatok váratlan újjáéledése és kutatásának ezzel párhuzamos fellendülése tükrében a vállalkozás témaválasztása kézenfekvőnek látszik. A munka elsődleges célkitűzését a zárandokok közösségi élményének megragadása és közvetítése, a cselekvésforma jelentéseinek feltárása, a búcsújárás komplex kulturális mintájának átalakulásában ható erők értelmezése, s mindezekeken keresztül a figyelem ráirányítása jelentette a jelenkori vallási formák néprajzi kutatásának módszertani problémáira. Ezt a célt szolgálja a kötet felépítése is, amelyben külön fejezetek ismertetik a vizsgálat lefolyását és a munka során felvetődött speciális módszertani kérdéseket, majd pillanatfelvételeket kapunk a kutatást végző hallgatók első benyomásairól, végül jórészt a kutatás hagyományos felosztását tükröző öt fejezetben következnek a tulajdonképpeni eredményeknek, a búcsújárás lefolyásának: a szervezeti kereteknek, a megtett útnak, a kultushelyeknek, a motivációs rendszernek, a tisztelet formáinak és funkcióinak a bemutatása. A munkát irányító Martin SCHARFE kezétől származó bevezetés és módszertani rész kivételével minden fejezet több kisebb egységre tagolódik, amit egy vagy több hallgató készített. Ezek a részek érzékelhetően magukon hordozzák szerzőik különböző észlelési és ismeretelméleti feltételeinek, eltérő motivációinak nyomait, s a szerkesztők szándékosan nem is törekedtek az egységesítésre. Ezért a kötetben jól nyomon követhetők annak az útnak az állomásai, amelyen a részt vevő hallgatók a jelenségeken való kezdeti csodálkozástól a búcsújárás-kutatás jelenlegi állásának megismerésén, az alkalmazandó módszerek kikísérletezésén és a részletes adatfelvételen át az előítéletek állandó korrekciója és az értelmezési problémák folyamatos feloldása (rendszeres megbeszélés, a fogalomhasználat tisztázása, szövegelemzés stb.) mellett az anyag rendezéséig és a megszövegezésig eljutottak.

A vizsgálat területi súlypontja Bajorország két különböző nagyságrendű zárandokhelye (Altötting, Tutenhausen), melyekhez kiegészítésként néhány württembergi búcsújáróhely kapcsolódik. Az itt szerzett tapasztalatok ugyan nem általánosíthatók, de kellő körültekintéssel alapot adnak a jelenség egészét érintő néhány következtetésre. Ezek a következtetések a búcsújárás-kutatás történeti forráskritikán és differenciált empirikus jelenkutatáson iskolázott specialistáinak tartalmi vonatkozásban kevés meglepetést okoznak, de a kötet fő erénye nem is ebben van. A kutatásban a hallgatók alapvető módszerként a résztvevő megfigyelést alkalmazták, kiegészítve a tudományos megismerés korlátainak elméleti és gyakorlati tudatosításával. Ebben az összefüggésben a kutatás mint kulturális kapcsolatrendszer jelenik meg, melyben a kutatónak tisztázni és ellenőriznie kell a megértést akadályozó különböző kulturális határokat, a vallási, politikai, esztétikai stb. szocializáció, a kutató személyébe beépült kulturális minták szerepét. Ennek az oktatási módszernek (s így egyben a könyvnek) egyik nagy érdeme, hogy igyekszik tudatosítani az ideológiai befolyásokat, hozzájárul az ismeretelméleti illúziók lebontásához, s óvatosságra int a tudománytörténeti előítéletekkel és a tudományos reflexiók társadalmi kivételével kapcsolatban. Ezáltal megragadhatóvá válik a tudományos megismerési folyamat egyik immanens dilemmája, melyben az azonosulás, illetve elidegenítés egyoldalú szembeállítás helyett a kétféle módszer közti állandó egyensúlykeresés látszik célravezetőnek. A „kutatva tanulás” modelljének valódi jelentősége azonban a kutatás számára e könyv nyomán még nem meghatározható, a módszer tanulságait majd csak az így felnevelt kutatógeneráció eredményei alapján lehet megfogalmazni.

Conrad, Franziska: Reformation in der bäuerlichen Gesellschaft. Zur Rezeption reformatorischer Theologie im Elsass. Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abteilung für Abendländische Religionsgeschichte, Bd. 116. Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH. Stuttgart, 1984. X. 190 oldal.

Tüskés Gábor

A reformáció kezdeteinek kultúrtörténeti szemléletű kutatása a német nyelvterületen már a múlt század végén megfogalmazta az igényt a szélesebb rétegek reformációval kapcsolatos felfogásának és magatartásának beható vizsgálatára. Ennek ellenére a reformáció terjedelmes historiográfiájában elsősorban azok a kiemelkedő személyek és társadalmi csoportok kaptak helyet, amelyek a politikai események menetét közvetlenül befolyásolták, s a reformáció hatása a szélesebb rétegekre, a paraszti rétegek viszonya az új eszmékhez sokáig csaknem teljesen figyelmen kívül maradt. A protestáns népi kultúra sajátosságaira, valamint a protestáns népi elbeszélés-irodalom műfajaira irányuló néprajzi, germanisztikai kutatások fellendülésével párhuzamosan az 1960-as évektől egyre intenzívebben folyó társadalom- és gazdaságtörténeti kiindulású elemzések túlnyomórészt a reformáció és a városok kapcsolatát vizsgálták, míg a német parasztháború újabb irodalmának nagyobb részében továbbra is különböző felekezeti és ideológiai elfogultságok nehezítették a megfelelő értelmezést. A kutatásnak új lendületet adott a kérdéskör egyik fő forráscsoportjának tekintett reformáció kori röplapok korábbinál kritikusabb értékelése, valamint újabb forrásanyagok „felfedezése” az 1970-es években (vö. elsősorban Francis RAPP, Bernd MOELLER, Peter BLICKLE, Remigius BAUMER kutatásait). E forráscsoportok közül az új eszméket terjesztő prédikátorok beszédei a teológiai elképzelések közvetítési folyamatára vetnek fényt, a paraszti kérvények, levelezések és vallomások pedig egyfajta paraszti teológia rekonstruálására, a laikus elképzelések és a hivatalos reformatori teológia közti viszony vizsgálatára adnak lehetőséget.

Lényegében ezeket a forrástípusokat használja fel Franziska CONRAD is, amikor az 1450–1548 közötti csaknem száz éves időszakban az elzászi területek paraszti lakossága körében a mindennapi életkörülmények, az eszmei és vallási horizontok, valamint a különböző cselekvésformák közti kapcsolatok feltárására vállalkozik, különös tekintettel az 1525 előtti és utáni évekre. CONRAD az események résztvevőinek önértelmezését a cselekvést meghatározó vallási, társadalmi és gazdasági feltételek, valamint a teológiai és politikai reflexiók kölcsönhatása tükrében vizsgálja, s közben arra az alapvető kérdésre keres választ, hogy a reformáció teológiájának és etikájának mely elemei, hogyan és miért hatottak a paraszti rétegekben? Első lépésként a paraszti rétegek reformáció előtti helyzetét rekonstruálja, s bemutatja, hogyan kerültek összeütközésbe ezek a csoportok a fennálló jogi, politikai, gazdasági és társadalmi összetevőkkel, valamint az egyház vallási kínálatával és szerkezetével. Itt külön említésre méltók azok a megállapítások, amelyek egyrészt a paraszti vallásgyakorlat szelektív, a valóságra vonatkoztatott elemeket előnyben részesítő jellegére hívják fel a figyelmet, másrészt amelyek e szelektív vonás mellett a középkor végi zilált vallási állapotokra való hivatkozásokkal szemben – B. MOELLER legújabb kutatásaival egybehangzóan – éppen a felfokozott, ám kielégítetlenül hagyott vallási igényekben jelölik meg a reformatori tanok elterjedésének egyik feltételét. A második lépésben a paraszti reformációértelmezés kialakulásának és fejlődésének megértése érdekében CONRAD azokat az előképeket és közvetítőket vizsgálja, amelyek a paraszti rétegeknek lehetővé tették az új elképzelések megismerését. Ebben a folyamatban a szerző meghatározó szerepet tulajdonít a polgári rétegeknek, valamint a hivatásos városi, a vidéken működő laikus és a falvakba települt hivatásos prédikátoroknak, akik számos közös tartalmi jegyet felmutató beszédekben közvetve vagy közvetlenül mintegy megoldást kínáltak a parasztokat érintő különféle aktuális problémákra.

A paraszti rétegek fő gondolkodási mintáinak és a reformatori teológia közvetítőinek felvázolása után CONRAD a paraszti reformációbefogadás és -értelmezés részletes elemzését adja az 1525. évi felkelés előtti, alatti és utáni időszakban. Eszerint a kortárs felső rétegek és a parasztsók saját megnyilvánulásai egyaránt arra utalnak, hogy a paraszti elképzelések több ponton eltértek a hivatalos reformatori tanítás elzászi változatától, s bár bibliai alapokon nyugvó, de lényegében a reformatori teológia elemeiből önkényesen konstruált, katolikus jellegű felfogást tükröztek. Arra a kérdésre, hogy a paraszti rétegek miért értelmezték át a reformatori teológiát és miért részesítették előnyben a régi tanítással szemben, a források alapján CONRAD azt a megoldást adja, hogy egyrészt a meglévő gondolkodási minták mintegy szűrőként működtek, s eleve megakadályozták a reformatori teológia teljes befogadását, másrészt hogy az új tanítás átértelmezett formájában választ jelentett a paraszti rétegek fokozott vallási igényeire. Konkrétan: az új tanítás a paraszti értelmezés szerint a hétköznapi valóság korábbinál teljesebb integrálását jelentette a természetfeletti vel való kapcsolatba, a reformatori tanok közösségi ideálja és társadalmi erkölce pedig megfelelt a paraszti közösségek önértelmezésének. Az 1525. évi események elemzése során fény derül arra, hogy a felkelők alapvető célja ekkor az evangéliumi normák következetes megvalósítása volt, ami-

hez egyházellenes és társadalombíráló vonások csak alkalomszerűen kapcsolódtak, s hogy a birodalmi városok és mezővárosok polgársága saját érdekeit szem előtt tartva csatlakozott a felkészüléshez, illetve tartózkodott az együttműködéstől. A munka befejező részében a szerző szemléletes példákkal bizonyítja, hogy a felkészülés után a vallási élet szabályozására, a prédikációk ellenőrzésére és a társadalmi törekvések háttérbe szorítására hozott intézkedések a reformációhoz ekkor még intézményesen hű Strassburg környéki területeken csaknem mindenütt a vallásosság erős hanyatlását, helyenként a katolikus vonások újjáéledését eredményezték, s az új tanítás a paraszti rétegek számára nagyot vesztett vonzerejéből.

Az ilyen és ehhez hasonló új tárgyi ismeretek mellett a munka jelentőségét a néprajzi kutatások számára elsősorban az adja, hogy egyrészt meggyőzően tanúsítja a néprajzi megközelítés 4–500 éves történeti forrásokon való alkalmazásának eredményességét, másrészt hogy a reformatori eszmék befogadás- és hatástörténetének új szempontokat és forrásanyagokat felvonultató regionális mikrovizsgálatával paradigmátikus értékű példát ad más vallási-kulturális közvetítők néprajzi elemzésére.

Dröge, Kurt unter Mitarbeit von Regina Fritsch und Anita Switalski: Sprüche zur Konfirmation – Bilder zur Erstkommunion. Schriften des Westfälischen Freilichtmuseums Detmold – Landesmuseum für Volkskunde, Bd. 4. Westfälisches Freilichtmuseum. Detmold, 1985. 344 oldal, 434 fekete-fehér és színes kép a katalógusban, továbbá számos szöveg közti illusztráció.

Tüskés Gábor

Az egyéni életpályának a születés – házasságkötés – halál értelmezési keretén kívüli, kisebb jelentőségű eseményei a néprajzi kutatásokban sokáig kevés figyelmet kaptak. Különösen érvényes ez az életutat tagoló olyan egyházi ünnepekre és a hozzájuk kapcsolódó szokásanyagra, mint a bérmálás vagy a konfirmáció. A német néprajzban például csak a legutóbbi időben szaporodtak meg a konfirmáció történetével foglalkozó vizsgálatok, elég itt Christine BURCKHARDT-SEEBASS, Christa PIESKE és Martin SCHARFE kutatásaira utalnunk a témával kapcsolatban. Kurt DRÖGE munkája annyiban tér el ezektől, hogy egy speciális múzeumi gyűjtemény tárgyi anyagából kiindulva két különböző felekezetet elsőáldozási, illetve konfirmációs hagyományainak párhuzamos vizsgálatára vállalkozik. Az elemzés területi súlypontja Vesztfália, ahol az egymás mellett élő katolikus és evangélikus lakosság szokásanyaga jó alapot kínál az összehasonlításra. Az időbeli határokat az elsődlegesen vizsgált forrástípus jelöli ki a XIX. század elejétől egészen napjainkig. Ez a forrásanyag a konfirmációs emléklapok és az elsőáldozási képek együttese, amelyhez kiegészítésként az alkalomhoz fűződő nem hivatalos emléktárgyak (ünnepi jókívánások, ajándékok, szentképek) kapcsolódnak. Ezt a 434 tételt számláló, rendszeres gyűjtés eredményeként létrejött forrásanyagot a kiadvány katalógusrésze felekezeti, azon belül funkció szerinti csoportosításban részletesen leírja és fényképekkel dokumentálja.

A bevezető tanulmány a két ünnep XVI–XVIII. századi előtörténetének vázlatos bemutatása után részletesen elemzi a XIX. századi új sokszorosító eljárások elterjedésével megjelenő konfirmációs emléklapok és elsőáldozási képek előállítási körülményeit, megjelenési formáját, terjesztését és használati összefüggéseit, s mindezeket keresztül kirajzolódik a két különböző gyökerű intézmény egymással párhuzamosan futó és a regionális különbségek ellenére hasonló irányba mutató XIX–XX. századi tartalmi, formai és szerkezeti átalakulása. Az értelmezéshez segítségül hívott forrásanyagok skálája rendkívül széles körű: az eseményekkel kapcsolatos egyházi és állami rendelkezésektől, állásfoglalásoktól, egyházi statisztikáktól és zsinati határozatoktól kezdve az archív fényképeken, karikatúrákon, prédikációkon, nyomtatott ünnepségrendeken, kiadói árjegyzékeken és hirdetésekben, önéletrajzi feljegyzéseken át a Tartományi Néprajzi Bizottság kérdőívének megfelelő pontjaira adott válaszokig terjed. A fényképeken például a szerző segítségével nyomon követhetjük az ünnepi öltözet átalakulását, amely a felekezetek egymással szembeni kritikájára és kölcsönhatására, az ünnepről alkotott felfogás változására, az öltözetben kifejezésre jutó társadalmi különbségekre és a falu várossal szembeni fáziskésésére a divat terén egyaránt következtetni enged. Az emléklapok és képek ikonográfiai motívumai a legáltalánosabb vallási tematikán kívül különböző aktuális egyházi évfordulókra, politikai eseményekre és más eszmei tartalmakra is utalnak, az egész megjelenés pedig a használati összefüggésekkel együtt a tárgyak tanúsító, emlékeztető és dekoratív funkcióit tükrözi. A jól kiválasztott forrásanyag nemcsak a két szokás által az egyéni életpályára alakulásában, a családi életben és a helyi társadalmi kontextusban betöltött szerepek meghatározására nyújt lehetőséget, hanem alkalmat ad a szerzőnek a szerepek átalakulásának, a pedagógiai, szocializáló, korosztályjelző összetevőkkel szemben a gazdasági, kereskedelmi, reprezentációs aspektusok túlsúlyra jutásának és e változások okainak megragadására.

Skjelbred, Ann Helene Bolstad: Helg og hviledag. Søndagshelgens tradisjoner 1870–1970 i Norge. En folkloristisk studie. h. n. é. n. 290 oldal, 42 tábla, 12 melléklet. **Skjelbred, Ann Helene Bolstad: Søndag, Helg i Norge 1870–1970.** J. W. Cappelens Forlag a. s. (Oslo) 1983. 183 oldal, számos fekete-fehér fénykép.

Tüskés Gábor

Karl ILG 1954-ben megjelent tanulmánya óta, amely a vasárnaphoz kapcsolódó hagyományok néprajzi kutatására hívta fel a figyelmet (Zur volkscundlichen Bedeutung des Sonntags. Zeitschrift für Volkskunde, 1954. 196–208.), valamint a „vasárnap néprajzának” számos egyéb részvizsgálata mellett ez az első olyan munka, amely meghatározott tér- és időbeli keretek között a jelenségkör monografikus feldolgozására tesz kísérletet. A két kiadvány a szerző sokszorosított előállítású doktori értekezése, illetve ennek könyv alakban való megjelenése, melyek tartalmilag lényegében azonosnak tekinthetők, de míg a disszertációt részletes jegyzetanyag, táblázatok és mellékletek sora, valamint angol nyelvű összefoglaló egészíti ki, a könyvben a jegyzetek csak a leg-szükségesebbekre korlátozódnak, a többi mellékletet pedig gazdag információs értékű fényképek helyettesítik. A szerző célja a vasárnappal kapcsolatos magatartásformák és a mögöttük álló felfogások, valamint ezek átalakulásának megragadása a norvég paraszti kultúrában az 1870–1970 közötti időszakban. A vállalkozás önmagán túlmutató jelentőségét elsősorban az adja, hogy a vasárnappal kapcsolatos hagyományok átalakulása mintegy kicsiben, a témára vonatkozó szociológiai megközelítéseknel árnyaltabban tükrözi a vallási jellegű naptári ünnepek szokásanyagában az utóbbi száz év során végbement gyökeres változásokat. A munkához az elsődleges forrásanyagot azok az 1948–1979 között végzett különböző néprajzi kérdőíves gyűjtések szolgáltatják, amelyek általában a vallási szokásokra, illetve ezeken belül a vasárnaphoz fűződő hagyományokra irányultak. A legintenzívebben az 1970-es években folytatott gyűjtés eredményeként összesen 450 kérdőív számbavételére volt lehetőség. Az értékelésnél a forrásanyag területi aránytalanságai mellett figyelemmel kellett lenni arra is, hogy egyrészt a válaszok a norvég etnológiai és folklorikatásokkal rendszeres kapcsolatban álló, s ezen belül is többnyire az aktív vallási érdeklődéssel rendelkező evangélikus paraszti közösségek tagjainak tapasztalatait és reflexióit adják vissza, másrészt, hogy az összehasonlítás érdekében alkalmasszerűen a városi, polgári rétegek felfogását tükröző forrásanyagok is felhasználásra kerüljenek.

Az ünnep történetének vázlatos áttekintése után a vasárnappal kapcsolatos hagyományok átalakulását meghatározó általános tudományos, gazdasági, politikai és társadalmi változások közül a szerző kettőt emel ki: egyrészt a XIX. század második és századunk első felében elért terméskultúrátudományos eredmények hatását a vallási és erkölcsi felfogásra, másrészt a dolgozó rétegeknek az iparosodással párhuzamosan növekvő igényét a munkaidő szabályozására. Az anyag bemutatását SKJELBRED három kérdés köré csoportosítja, s külön vizsgálja a vasárnap vallási és társadalmi jelentését, valamint a pihenésben betöltött szerepét. A nap vallási vonatkozásai a szerző értelmezésében egyrészt fényt vetnek az ünnep szocializáló, a vasárnapi munkatiltalmat ellenőrző funkciójának csökkenésére, a vallási életnek és a vallásgyakorlatnak részben a magánszférába szorulására, valamint a munkához való viszony megváltozására. Másrészt ahogy a tradicionális paraszti közösségekben bizonyos folklor szövegek a vallási eredetű vasárnapi munkatiltalmat szankcionálják, ugyanúgy a naphoz kapcsolódó társadalmi meghatározottságú tisztálkodási, öltözködési, étkezési és díszítési szokások, szórakozási formák a hétköznapoktól megkülönböztető jegyeken túl az ünnep vallási jellegére is utalnak. A különböző generációk és társadalmi rétegek vasárnappal kapcsolatos eltérő magatartásformáinak és elképzeléseinek összevetésével a kötet pontosan nyomon követi végül azt a folyamatot is, melynek során a II. világháború utáni gazdasági, társadalmi változások a vasárnap vallási és társadalmi jelentőségének háttérbe szorulását, a nap egyfajta privatizálódását, a vasárnap és a hétköznapok közti különbségek csökkenését és a nap pihenőnap jellegének előtérbe kerülését eredményezték először a polgári, majd a paraszti rétegek körében. (A vasárnap kérdéskörének átfogó egyház-, teológia- és liturgiátörténeti, valamint szociológiai és néprajzi bemutatásához legújabbban vö. Alberich M. ALTERMATT–Thaddäus A. SCHNITKER unter Mitarbeit von Walter HEIM (Hg.): *Der Sonntag: Ansprache – Wirklichkeit – Gestalt.* Jakob Baumgartner zum 60. Geburtstag. Würzburg–Freiburg, 1986.)

Anderson, Michael: Approaches to the history of the Western family 1500–1914. Macmillan. London, 1980. 96 oldal.

Andorka Rudolf

Az elmúlt húsz évben igen nagy mértékben megnőtt a szociológusok, demográfusok, történészek és kulturális antropológusok érdeklődése a „közemberek” történetének kutatása iránt, ennek keretében a család és háztartás története iránt, mivel ez adott keretet a nagy többség életének. Ez a kis könyv áttekintést ad az igen gazdag szakirodalomról, valamint megpróbálja a különböző kutatók megállapításainak ellentmondásait tisztázni és szintetizálni. Három nagy családkutatási irányzatot különböztet meg.

A történeti demográfiai irányzat, amely a Cambridgei Népeesség és Társadalmi Szerkezet Történeti Csoportban, elsősorban P. LASLETT és R. WALL munkássága nyomán alakult ki, a történeti forrásokból meríthető adatok alapján vizsgálja a család történeti sajátosságait. Főbb megállapításai: 1. Angliában és általában Északnyugat-Európában legalább a XVI. századtól kezdődően egészen a XX. századig későn házasodtak és sokan maradtak életük végéig hajadonok, illetve nőtlenek; 2. a késői házasodás (és a jelenleginél gyakoribb kora felnőttkori halálozás) következtében a nők termékeny életszakaszuknak csak egy részét élték házasságban, ezért a biológiailag lehetségesnél lényegesen kevesebb gyermekük született; 3. a házasságon kívüli szülés (és a házasságkötést megelőző megtermékenyülés) a késői házasodás ellenére igen alacsony volt a XVII. században, növekedett a XVIII. században és a XIX. század első felében, a század közepén azonban újra visszaesett; 4. a háztartásokban általában csak egy családmag tagjai éltek, ritkán egy-egy özvegy szülővel vagy nem házas testvérrel, viszont gyakori volt a fiatal szolgák jelenléte. A történeti demográfiai irányzat megállapításai sok kritikát váltottak ki. Bírálták a használt források megbízhatóságát, a „keresztmetszeti” módszer alkalmazását (eszerint abból, hogy egy adott időpontban kevés háztartásban élt több családmag, még nem következik, hogy az emberek többségének életében nem voltak olyan szakaszok, amikor többszörös háztartásban éltek), továbbá az együttlakás kritériumának alkalmazását a tágabb rokonsági kapcsolatok vizsgálatánál (mondván, hogy a nem együtt lakó rokonsaládok, például a szülők és házas gyermekeik között igen szoros lehetett a terhelési, sőt fogyasztási együttműködés is). A bírálók, közöttük L. BERKNER szerint a törzscsalád típus (a szülők és egy házas fiúgyermek) ténylegesen sokkal gyakoribb volt. A cambridgei iskola tagjai azonban bizonyítani tudták, hogy a korabeli késői házasodás és kedvezőtlen halandóság viszonyai között nem is volt nagy lehetőség arra, hogy házas szülők és házas gyermekek együtt éljenek.

Az érzelmi irányzat, amelynek – egymással szorosabb kapcsolatban nem álló – fő képviselői: E. SHORTER amerikai, L. STONE angol, valamint Ph. ARIES és J. L. FLANDRIN francia kutatók, elsősorban korabeli irodalmi forrásokat, naplót, tárgyakat (például játékokat, festményeket) használt fel forrásként. Fő tétele, hogy valamikor a XVIII–XIX. században alapvetően megváltozott nyugat-európai társadalmak gondolkodásmódja: a házaspárok közötti kapcsolatokban szerepet kaptak az érzelmek, a családmag elkülönülhetett és függetlenülhetett a tágabb rokonságtól, a szülők kezdték gyermekeiket szeretni és értékelni. Mindez összefüggött az individualizmus terjedésével. Ezeket a megállapításokat is erősen bírálták. Bizonyítékokat hoztak fel arra, hogy az érzelmek a korábbi évszázadokban is szerepet játszottak a párválasztásnál, és a szülők nem voltak közömbösekek gyermekeikkel szemben. MACFARLANE szerint az individualizmus – legalábbis Angliában – már a középkorban uralkodóvá vált. Nem világos az sem, mi a változások mozgatóereje az érzelmi iskola gondolatmeneteiben: vajon a gazdasági változások (iparosodás, piaci kapitalizmus) következtében változnak meg az érzelmek, vagy a gondolkodásmód megváltozása indítja el a család és háztartás átalakulását.

Végül a háztartás gazdaságtani irányzat (ide tartozik az osztrák származású amerikai BERKNER, az angol GOODY, a svéd LÖFGREN) az örökösödési szokásoknak és törvényeknek, a paraszti gazdaság szerkezetének, a protoiparosodásnak, majd a gyáripar kialakulásának, végül a gyermekek kötelező iskoláztatásának a családra való hatására összpontosította figyelmét. Nem világos, hogy a proletarizáció mennyire bomlasztotta fel a hagyományos családi és rokoni kapcsolatokat.

A szerző láthatóan a különféle irányzatok eredményeinek összehasonlítását és összefoglalását látja a legjobb megközelítésnek.

Flinn, Michael W.: The European demographic system 1500–1820. Harvester Press. Brighton, 1981. 175 oldal.

Andorka Rudolf

A hivatalos születési, halálozási, házasságkötési statisztikai adatközlések a legtöbb európai országban a XIX. században kezdődtek (Skandináviában már korábban összesítették és közzétették az egyházközségekben gyűjtött adatokat). Az egyházi anyakönyvezés azonban már a XVI. században megindult és a XVII. századtól kezdve sok területen pontos anyakönyvek állnak rendelkezésre. Feldolgozásuk módszerét L. HENRY francia demográfus fejlesztette ki. Családrekonstrukciónak nevezte el, mivel az a lényege, hogy az egy családra vonatkozó házasságkötési, születési és halálozási anyakönyvi bejegyzéseket egy úgynevezett családlapon egyesítik. A családlapokon szereplő adatok összesítése útján ki lehet számítani a vizsgált egyházközség népességének különféle finom demográfiai mutatóit. Ez a könyv a nyugat-európai országokban (Anglia, Franciaország, Svájc, Németország, Spanyolország, Belgium és Skandinávia) végzett több mint száz családrekonstrukciós vizsgálat eredményeit próbálja összefoglalni. Nagy értéke – az elemző szövegen túlmenően – a függelékben közölt 10 táblázat, amelyben a vizsgálatok eredményeit néhány összehasonlítható mutató, a korszakos házas termékenységi arányszámok, szülesek közötti intervallumok, házasságon kívüli születések aránya, a házasságot megelőző megtermékenyülések (a házasságkötést követő 8 hónapon belüli első szülesek) aránya, átlagos házasságkötési életkor, az utolsó szülés életkora, csecsemőhalandóság és gyermekhalandóság formájában közli. A több mint 700 tételes bibliográfia az összeállításban felhasználott nyugat-európai vizsgálatok mellett a könyvben nem vizsgált többi európai országra vonatkozó történeti demográfiai munkákat is tartalmaz.

A könyv témájának Nyugat-Európára (pontosabban: Északnyugat-Európára) korlátozását a szerző azzal indokolja, hogy ezen a területen a demográfiai átmenet kezdete előtt különleges demográfiai rendszer érvényesült. Ennek lényege az volt, hogy a házasság korlátozásán keresztül olyan mértékben visszafogták a születések számát, hogy a népesség növekedése nem szaladt túl az élelmiszer-termelés növekedésén, így a súlyos éhínségkatasztrófákat sikerült elkerülni (Angliában) vagy legalább ritkábbá tenni (Franciaországban, Skandináviában). Mivel a XVII. század második felétől kezdve a pestis fokozatosan eltűnt először Nyugat-Európából, majd fokozatosan Közép-Európából is, nagy járványkatasztrófák sem fordultak elő egészen a XIX. századi kolerajárványokig.

A nők első házasságkötésének átlagos életkora a vizsgált országokban a XVIII. században 25–27 év volt, az utolsó gyermek születésének átlagos életkora pedig 40 év körül. Ebben szerepet játszott, hogy sok házasság viszonylag korán véget ért özvegyülés következtében. Így az elméletileg lehetséges 35 termékeny évből a nők mindössze körülbelül 14–15 évet „használtak fel” gyermekszülésre. Ennyi év alatt legfeljebb átlagosan 5–6 gyermeknek adhattak életet. Emellett a nőknek 10–20 százaléka 50. születésnapjáig nem házasodott meg, így – mivel a házasságon kívüli szülesek aránya a legtöbb helyen igen alacsony volt – egyáltalán nem vett részt a népesség reprodukciójában. Mivel a megszületett csecsemőknek jelentős része (körülbelül 20 százaléka, bár ebben nagy különbségek voltak országok és települések között) egyéves kora előtt meghalt, és hasonlóan magas volt a gyermekhalandóság is, a gyermekek nemzedéke mire a felnőttkort elérte, ugyanakkora volt vagy csak kevéssel volt nagyobb létszámú, mint a szülők nemzedéke. A késői házasságkötés szokásának oka egyrészt a földesuraknak és maguknak a faluközösségeknek az a törekvése volt, hogy a birtokok ne aprózódjanak, így a házasságkötést csak akkor engedélyezték, ha a fiatal pár önálló parasztgazdaságot vagy műhelyt birtokolhatott, másrészt az az ezzel összefüggő szemlélet, hogy a menyasszonynak a maga által gyűjtött lényeges hozománnyal kellett hozzájárulni az új háztartás megalapításához. Az utóbbi érdekében a leányok jelentős része – a fiúkhoz hasonlóan – fiatal korában sok évig szolgaként dolgozott más háztartásokban.

A halandóságról szólva megállapítja, hogy a pestis eltűnésétől az 1830. évi kolerajárványig nem volt igazán nagy kontinentális méretű járvány Európában. Az éhínségek is viszonylag ritkán (például 1697-ben Finnországban) fordultak elő, elsősorban akkor, amikor több rossz termésű év következett egymás után. Az anyakönyvek vizsgálata alapján akkor beszélnek kis halandósági válságról, ha az évi halálos esetek száma a szokásosnak több mint másfélszeresére emelkedett, és nagy válságról, ha a több mint négyszeresére emelkedett. Éhínségválságra utal az a tény, ha a gabonaárak egyidejűleg erősen emelkedtek, és ha a halálozások csúcsára késő tavasszal került sor. Továbbá éhínségek idején csökkent a megtermékenyülések (kilenc hónappal később a születések) száma, járvány idején a meg nem betegedő népesség termékenysége nem csökkent.

A nagy halandósági válságokat követően a házasságkötések száma hirtelen megnőtt, az új házaspárok ugyanis üresen maradt gazdasági egységeket foglaltak el, illetve a megözvegyültek hamar újraházasodtak, mert a háztartás gazdálkodásához egy-egy felnőtt férfi és nő okvetlenül szükséges volt. Így a népesség szaporodása gyorsan alkalmazkodott a halandóság hullámszámaihoz.

Az utolsó fejezetben a szerző ennek a régi demográfiai rendszernek felbomlását tárgyalja, amely a legtöbb országban valamikor a XIX. században történt. Az iparosodással a házassági akadályok egy része elhárult, a fiatal felnőttek önálló keresethez juthattak. Ezért némely helyen a születésszám átmenetileg megnőtt. Mindenütt emelkedett a házasságon kívüli születések aránya. Később azonban elindult a születéskorlátozás terjedése, és ezzel a családonkénti gyermekszám lecsökkent. Ugyanakkor sikerült úrrá lenni a feketehimlőn (amely a XVIII. században a pestis helyére lépett mint legtöbb járványos haláleteset okozó betegség, igaz, elsősorban gyermekeket ölt meg). Így az Európában ekkor megjelenő kolera vált a legsúlyosabb járványos betegséggé, de ez csak viszonylag ritkán pusztított.

Számunkra különösen érdekes lenne Kelet-Európának, és a Nyugat és Kelet között lévő balti–lengyel–cseh–magyar–horvát átmeneti övezetnek demográfiai történetét Nyugat-Európával összevetni, a hasonlóságokat és az eltéréseket kimutatni. Ehhez azonban nagyszámú hasonló történeti monográfiára lenne szükség.

Mitterauer, Michael: Ledige Mütter. Zur Geschichte unehelichen Geburten in Europa.
Beck. München, 1983. 173 oldal.

Andorka Rudolf

A házasságon kívüli születések története iránti érdeklődés megnövekedésének két oka van. Egyrészt az utolsó húsz évben Nyugat-Európa számos országában újra erősen megnőtt a nem házasság által született gyermekek aránya, és ennek a jelenségnek értelmezéséhez keresnek támpontokat az elmúlt évszázadokban. Másrészt feminista-mozgalom a házasságon kívül szülő nők kiszolgáltatott helyzetében a nők általánosságban hátrányos helyzetének egyik jellemző megnyilvánulását látja.

A kérdés történeti kutatása különösen érdekes Ausztriában, mert ez egyike volt azoknak az országoknak, ahol a múlt század második felében a házasságon kívüli születések aránya a legmagasabb (sok megyében 40 százalék fölött) volt. A könyv először az illegitimitás európai „térképét” vázolja fel az elmúlt évszázadokban, elsősorban a XIX. században. Feltűnik, hogy egy-egy országban belül is milyen nagy különbségek fordultak elő. Ausztriában például Karintiában, Németországban pedig Bajorországban és Szászországban, Franciaországon belül Normandiában és Gascogne-ban, Svédországban a középső országrészben, Stockholm körül volt igen magas a házasságon kívüli születések aránya. A Balkánon, Oroszországban és általában a Földközi-tenger partvidékein viszont meglehetősen alacsony maradt. Nem mutatkozik szoros összefüggés a népesség katolikus, protestáns vagy ortodox felekezethez tartozásával, bár a szerző utal rá, hogy ahol a vallásos érzések erősebbek voltak, ott általában ritkábban fordult elő házasságon kívüli születés. Nincs határozott kapcsolat a házasodási szokásokkal sem. A magas illegitimitású területeken nem mindig „nyugat-európai minta”, vagyis a késői házasságkötés és a hajadonok magas aránya érvényesült, és számos „nyugat-európai házasságkötési mintájú” területen igen alacsony volt a házasságon kívüli szülés aránya, sőt Angliában éppen akkor volt az arány a legalacsonyabb (a XVII. század közepén), amikor a legkésőbbben házasodtak. A szerző utal rá, hogy a házasságon kívüli születés és a házasságkötés előtti megtermékenyülés (amelyet még a szülés előtt házasságkötés követ) gyakorisága erősen összefüggött a helyi szokásokkal és viselkedési szabályokkal. Voltak olyan területek, ahol nem a házasságkötés, hanem az eljegyzést tekintették a nemi kapcsolat létesítése előfeltételének. Másutt teljesen elfogadott volt a nem házasságkötés közötti udvarlásnak olyan formája, amely lehetővé tette a nemi kapcsolatot. A szerző kiemeli a paraszti gazdaságok munkaerő-szükségletét is: ahol a gyermekek, közöttük a házasságon kívül születettek munkaerőjét jól tudták hasznosítani, ott sokkal engedékenyebbek voltak a házasságon kívüli nemi kapcsolatokkal és az abból történt szülésekkel szemben.

A területi különbségek mellett a másik magyarázatra váró kérdés a házasságon kívüli születések időbeni változása. Északnyugat-Európában a XVIII. században emelkedési tendencia indult meg, ez a XIX. század közepén tetőzött, majd határozott csökkenés kezdődött. Közép- és Kelet-Európában ez a folyamat később zajlott le, Magyarországon például meredek emelkedés után 1890-ben tetőzött, majd ugyancsak meredeken zuhanni kezdett a házasságon kívüli szülések aránya. A szerző nem fogadja el azt a magyarázatot, hogy ez valamilyen szexuális forradalomnak a következménye volt, hanem elsősorban társadalmi változásokban látja az okot. A falvakban a rövidebb időre, legfeljebb egy évre szerződöttest mezőgazdasági munkásság elterjedése teremtett olyan helyzetet, hogy a nemi kapcsolat létesítésének feltételei könnyebbeké váltak, a házasságkötés viszont megehezült. A városokban elsősorban a háztartási célszerűség terjedésében látja az okot. Amikor az iparosodás előrehaladásával a munkabérek emelkedtek és a foglalkoztatás bizto-

sabbá vált, a házasságkötési lehetőségek is javultak, és ezzel csökkent a házasságon kívül született gyermekek aránya.

A könyv függelékben közli a Habsburg-birodalom Magyarországon kívüli részeiben székelő püspökök néhány jelentését az 1804–1833. időszakból a császár számára a püspökségükben megfigyelhető erkölcsi viszonyokról, a házasságon kívüli nemi kapcsolatok és az illegitimitás gyakoribbá válásáról és annak a püspökök szerinti okairól.

Becker, Siegfried: Arbeit und Gerät als Zeichensetzung bäuerlicher Familienstrukturen. Zur Stellung der Kinder im Sozialgefüge landwirtschaftlicher Betriebe des hessischen Hinterlandes zu Beginn des 20. Jahrhunderts. Marburg/Lahn, 1985. X. 354, 199 oldal, 26 ábra.

Voigt Vilmos

A marburgi egyetem legújabb „néprajzi” (én még így nevezem) doktori disszertációja imponáló anyaggazdaságot mutat. Témája a paraszti családokban a munkába belenevel(őd)ése a gyermekeknek, mégpedig Hessen paraszti vidékén, századunk elején. Szóbeli visszacmlékezéseket gyűjtött BECKER és ezeket dolgozta fel. Anyagkezelése és -közlése igen pontos, jól áttekinthető. Teoretikus bevezetése a „Volkskunde” mint „Bauernkunde” témával, valamint a családi szocializáció kérdéseivel foglalkozik. Mintegy 1000 tételes bibliográfia van a mű végén, ebben idéz több magyar szerzőt is (GAZDA Klára: *Gyermekvilág Esztelenek*. Bukarest, 1980. – helyesen így írandó), ám KRESZ Mária disszertációját nem ismeri. (Ez a mi hibánk, hiszen megfelelő rangú, a nemzetközi kutatás számára is hozzáférhető idegen nyelvű publikálása tudtommal nincs.) Mégsem egyveleg a munka, hanem azzal foglalkozik, amire vállalkozott. Ha nálunk a múltban és a jelenben is eltérők is voltak a parasztgyermek szocializációs körülményei (pl. tanyai környezetben, pásztorgyerekként kint a határban), mégis olyan munka e könyv, amelyet érdemes kézbe venni nekünk is hasonló problémák vizsgálatakor. Azt már nem is említem, hogy a kétéves kutatói ösztöndíj után írott értekezés a mi doktorandusainkat szégyenkezésre készítetné.

McLaren, Angus: Reproductive rituals. The perception of fertility in England from the sixteenth century to the nineteenth century. Methuen. London és New York, 1984. 206 oldal.

Andorka Rudolf

A közelmúltig a demográfusok többsége azt állította, hogy a XIX. század második fele (Franciaországban a XVIII. század vége) előtt az európai népességekben nem fordult elő elterjedten születéskorlátozás. Edward SHORTER 1975-ben megjelent *A modern család kialakulása* című munkájában ezt az állítást összekapcsolta azzal, hogy a XIX. század előtt a szerelem nem játszott szerepet a házasságkötésnél és általában a párkapcsolatok kialakulásánál. Feminista írók is hajlamosak voltak az elmúlt évszázadok nőit mint tudatlan parasztasszonyokat leírni, akik férjüknek teljesen alávetve éltek, és így saját termékenységük passzív áldozataivá váltak. A kulturális antropológiai irodalom viszont régóta gyűjti annak bizonyítékait, hogy a primitív körülmények között élő mai és közelmúltbeli népességekben ismerték és gyakorolták a születéskorlátozást. A szerző ebben a könyvben a kulturális antropológiai szemléletmódot alkalmazza az európai népességek XVI–XIX. századi viszonyainak felderítésére. Nem statisztikai adatokra támaszkodik, mint a történeti demográfia, mivel azok alapján nehéz olyan bonyolult és rejtett kérdéseket kutatni, mint a születéskorlátozásra vonatkozó ismeretek, annak megengedhetőségére vonatkozó nézetek és azoknak tényleges alkalmazása. Ehelyett a korabeli orvosi, jogi, erkölcsi stb. irodalom műveire támaszkodik. Ezekből természetesen nem lehet számszerű adatokat kiolvasni a születéskorlátozás elterjedtségére, de – mint mondja – a kulturális antropológiai irodalmat nem azért olvassuk, hogy recepteket, hanem, hogy ötleteket kapjunk; nem általánosan érvényes törvényszerűségeket akarunk belőle megismerni, hanem fontos összehasonlításokat.

Az első fejezetben a megtermékenyülésre, terhességre és szülésre vonatkozó biológiai ismereteket tárgyalja, és azoknak alapján a nemi érintkezéssel kapcsolatos attitűdöket deríti fel. Többek között megállapítja, hogy a XV–XVIII. században tisztában voltak, és fontosnak tartották a nő gyönyörét a szexuális aktus során, annál is inkább, mert sokáig uralkodott az a felfogás, hogy anélkül a nő nem termékenyülhet meg. A XIX. század elején a nők szüzességének, szexuális tartózkodásának kihangsúlyozásával párhuzamosan szorult háttérbe szexuális örömmük, éppen ellen-

kezőleg, mint ahogyan azt például SHORTER állította, aki a romantikus szerelem időszakában vélte a női érzések és igények előtérbe kerülését.

A második fejezet a termékenységet elősegítő módszerekre vonatkozó hiedelmeket tárgyalja. Fő következtetése, hogy az ipari forradalom és modernizáció előtti évszázadokban úgy gondolták, hogy a gyermekáldás befolyásolható. Ugyanezt bizonyítja a különböző fogamzásgátlási módszerek ismerete, amelyeket a harmadik fejezetben ír le. Számos korabeli irodalmi példával bizonyítja a következő módszerek ismeretét: 1. a nemi kapcsolatoktól való tartózkodás az év bizonyos részeiben, szülés után, szoptatás idején, 2. maga a szoptatás, mint a petesejtképződést hátráltató tényező; 3. megszakított érintkezés; 4. különféle fogamzásgátló italok; 5. a mai óvszer és pesz-záriumok primitív változatai; 6. mágikus eljárások. A negyedik fejezet pedig teljes egészében a művi vetéléssel foglalkozik. Szerinte ez a jelenleg feltételezettnél sokkal elterjedtebb volt, és nagyobb szerepet játszott a születéskorlátozásban. A XIX. század előtt Angliában bizonyos feltételek mellett széles körben megengedhetőnek is tartották a művi abortusz előidézését különféle módszerekkel (italok, a méhben elhelyezett szerek, a kaparáshoz hasonló módszerek, különféle testmozgások).

Mint az utolsó fejezetből megtudjuk, Angliában csak 1803-ban vezették be a művi abortusz büntetőjogi tilalmát, érdekes módon a csecsemőgyilkosságra vonatkozó büntetések enyhítésével egyidejűleg. Művi abortusz esetében azonban csak a segítséget nyújtó személyt büntették, az anyát magát nem.

A szerző azzal a következtetéssel fejezi be munkáját, hogy a születéskorlátozás különféle módszerei ismertek, elterjedtek és elfogadottak voltak Angliában, és e körül egy speciális női kultúra alakult ki, amely nem sokat törődött a moralista és orvos férfiak véleményével. Ez a hagyományos falusi kultúra az ipari forradalom során erősen meggyengült, ennek következtében a születésszám egy ideig nem csökkent, hanem éppen ellenkezőleg emelkedett Angliában.

Palli, Heldur: Lääne-eeesti rahvastiku struktuur ja taastootmine (Karuse 1685–1799). Kirjastus Eesti Raamat. Tallin, 1984. 172 oldal.

Andorka Rudolf

Észtországban a XVII. századig visszamenően igen jó adatforrások vannak a történeti demográfiai kutatásokhoz. A szerző a tengerpart mellett fekvő Karuse egyházközség családrekonstrukciós vizsgálatához az anyakönyveken kívül felhasználta a földbirtoklásra vonatkozó összeírásokat és két úgynevezett „lelkek összeírását”, amelyek az egyházközség teljes lakosságát név szerint, háztartásonként sorolják fel.

A különféle forrásokban ugyanazon személyre, illetve családra vonatkozó feljegyzések összekapcsolását megnehezítette, hogy Észtországban ekkor még nem stabilizálódott a családnevek használata, úgyhogy ugyanaz a személy némelykor különféle neveken (ragadványneven vagy apja nevéen) szerepel a forrásokban.

Az egyházközség több majorságból és községből állt. Népeség száma 1685-ben közel 3 ezer volt, az 1710–1711. évi pestisjárvány idején erősen lecsökkent, valószínűleg ezer alá, majd fokozatosan növekedve 1795-ben újra 3 ezret ért el.

A lakosság 3/4 része birtokos paraszt volt, 10 százalék szolga, 4 százalék zsellér, 5 százalék majorsági cseléd, 4 százalék iparos és hasonló, 2 százalék nemes és lelkész.

A háztartásoknak egyik felében csak egy családmag tagjai éltek, másik felében több családmag vagy az egy családmagon kívül hozzá nem tartozó rokonok. A háztartás összetétel tekintetében tehát ez az észt egyházközség a családmagháztartások túlsúlya által jellemzett Északnyugat-Európa és a többcsaládú háztartások túlsúlya által jellemzett Oroszország között helyezkedett el.

A népcsedés más jellemzői is ezt a Nyugat és Kelet közötti átmeneti helyzetet mutatják. A nők első házasságkötési életkora (a XVIII. század elején 22, a végén 24 év) alacsonyabb, mint Nyugat-Európában, és magasabb mint Oroszországban. A házas termékenység meglehetősen magas volt, de a XVIII. század folyamán lassan csökkent. Mindez a gazdasági helyzet rosszabbodásának következménye volt.

A születéskor várható élettartam átlaga 30 év körül mozgott. Ezer megszületett csecsemőből 784 érte meg első, 641 az ötödik és 562 a tizenötödik születésnapját.

Lithell, Ulla-Britt: Breast-feeding and reproduction. Studies in marital fertility and infant mortality in 19th century Finland and Sweden. *Studia Historica Upsaliensa* 120. 1981. 178 oldal.

Andorka Rudolf

Közismert, hogy a csecsemők szoptatása lényegesen csökkenti a halandóságukat. Feltételezik azt is, hogy a szoptatás meghosszabbítja a következő megtermékenyülésig terjedő időt. A szerző XIX. századi svéd és finn adatok alapján vizsgálja ezeket az összefüggéseket. Különböző forrásokból kijelölte a két országnak egyes területeit, ahol általában nem szoptattak, 1–2 évig szoptattak, 2–3 évig szoptattak. Ezután összehasonlítja a házas termékenységet és a csecsemőhalandóságot nem szoptató és szoptató egyházközségekben. Mindkét említett összefüggést igazolva látja ezeken a történeti svéd és finn adatokon is. Arra következtetésre jut, hogy alacsony életszínvonal, rossz táplálkozási viszonyok mellett a szoptatás igen nagyfokú védelmet nyújt a csecsemőknek, egyrészt mert ritkábban fordulnak elő bélfertőzések, másrészt az anyatej sokkal értékesebb táplálék, mint bármely korabeli pótléka.

Ugyanakkor a szoptató községekben hosszabbak a szülések közötti intervallumok, ezáltal kisebb a családok szült gyerekszámja. Azt az összefüggést is ki tudja mutatni, hogy a szoptató területeken a csecsemő korai halála után hamarabb bekövetkezik a következő megtermékenyülés, mint amikor a megszületett csecsemő életben marad. Szerinte a szülés utáni terméketlen időszak különösen akkor hosszabbodik meg a szoptatás következtében, ha az anya táplálkozása szegényes. Elképzelhetőnek tartja, hogy a parasztasszonyok ismerték a szoptatásnak ezt a megtermékenyülést halasztó hatását, és tudatosan e célból is szoptattak hosszú ideig. Azt sem zárja ki, hogy a Svédország különböző egyházközségei – és Európa különböző területei – között a XVIII–XIX. században megfigyelt házas termékenységekülönbségek egyik lényeges oka a csecsemők eltérő hosszúságú szoptatása lehetett.

A szoptatás elmulasztásának és korai elválasztásnak okát elsősorban az életkörülményekben látja. Ahol az anyáknak nehéz fizikai munkát kellett végezniük (például szántást a távol dolgozó férj helyett, aratást, erdőkitermelést) és ahol az otthonuktól távol kellett dolgozniuk (mint mezőgazdasági munkásoknak), az asszonyoknak egyszerűen nem volt módjuk a csecsemők hosszú szoptatására.

Csocsán de Váralja, Eugene: La population de la Hongrie au XXe siècle. *Revue d'Études Comparatives Est-Ouest*. Párizs, é. n. 242 oldal.

Andorka Rudolf

A kötet a *Revue d'Études Comparatives Est-Ouest* folyóirat 1974. és 1977. évi évfolyamában megjelent három tanulmányt tartalmazza. A három tanulmány részben kevesebbet, részben lényegesen többet ad, mint amit a címe jelez. Magyarország népességének huszadik századi fejlődésével ugyanis csak az első tanulmány foglalkozik, és pedig terjedelmi okok miatt nem teljesen kimerítően. A születésekre, halálzásokra és házasságkötésekre, valamint a népesség összetételére vonatkozó összegyűjtött adatok és tömör elemzésük azonban alkalmas arra, hogy az érdeklődő külföldi olvasónak betekintést nyújtson a legfontosabb tendenciákba.

A második rész viszont a kivándorlás alakulásának igen mélyreható és sok új adatforrást felhasználó elemzése. A kivándorlásra vonatkozó magyar hivatalos statisztikai adatok a XIX. század végi nagy tengerentúli kivándorlás kezdetei óta meglehetősen hiányosak. Az első világháború előtti kivándorlás méreteire vonatkozóan elve két eltérő adatsort közöltek a magyar kiadványok is: a magyar statisztikai megfigyelés szerinti számot és az európai kikötőstatisztika (ennél nagyobb) kivándorló számát. Nem világos az sem, hányan vándoroltak vissza, továbbá hányan távoztak a környező országokba, például Romániába. A szerző részletes adatokat és becsléseket közöl a kivándoroltak nemzetiségi és vallási megoszlásáról. Ezekből kitűnik, hogy a magyar országtérületről kivándoroltaknak nem egészen egyharmada volt magyar nemzetiségű.

Hasonlóképpen érdekesek az első világháború utáni vándormozgalomról közölt adatok. Több mint 200 ezren távoztak el az országból, viszont 350 ezren vándoroltak be a szomszédos országokból. 200 ezerre teszi a második világháborút követő években eltávoztottak számát, 70 ezerre a Szlovákiába távoztottakét, 230 ezerre a Németországba kitelepítettekét, 115 ezerre az izraeli kivándorlást, végül 200 ezerre az 1956–1957-ben eltávoztottakét. Viszont 390 ezer személy érkezett menekültként és népességserék következtében Magyarországra a háború után. A számok többé-kevésbé becslések, érdemes lenne őket alaposan ellenőrizni. Az azonban mindenképpen kitűnik belőlük, hogy a nemzetközi vándorlás az ország népességének igen jelentős részét érintette.

A harmadik tanulmány a Kárpát-medence nemzetiségi összetételével foglalkozik. Ezen belül különösen részletesen foglalkozik önálló kutatások alapján a görög katolikus vallású népesség nemzeti hovatartozásával. Régészeti, egyháztörténeti és nyelvtudományi adatok alapján azt állítja, hogy a Kárpát-medence keleti részében – többek között Szabolcs megyében – a honfoglalást követő évtizedek óta kontinuus a magyar etnikumú görög (bizánci) szertartású katolikus népesség. Ez a megállapítás is további kutatásokat igényelne.

Branard, Alan and Antony Good: Research practices in study of kinship. Academic Press Inc. London, Oxford etc. 1984. 189 oldal.

Tagányi Zoltán

MORGAN klasszifikációs elméletével indult újtára azon rokonsági rendszerek leírása, melyek alapján az iroquois társadalmakban meglévő matriarchátus és az avunculátus intézménye alapján az ősi őskommunistikus állapotokat igyekeztek történeti rekonstrukció segítségével feltárni. A kutatás kezdetén a családok zárt kötelékét képzelték el, melyek szoros és zárt őskommunistikus nagycsaládi és faluközösségi egységeket képeztek. A nyugati antropológiai irodalomban a MORGAN-féle klasszifikációs rendszer eredményei és annak idézése a perifériára szorult, elavultnak tekintik, annál is inkább, mert MURDOCK munkájában a család fejlődése kiindulási pontjaként a nukleáris családot határozta meg. Az őskommunistikus család fogalma a kelet-európai néprajzi irodalomban is eltűnően van. Az ősközösség kifejezését ma már nem használják.

Az ismertetett munka nagyon hasznos segítőeszköz a rokonsági terminológiák kutatásában. Ebben több gondolati kör jegecesedik ki, nem is beszélve a pozitívizmus hatásairól. A rokonságban az emberek közötti interakciókat látnak a szerzők és ugyanolyan empirikus törvényszerűségeket tárnak fel, mint az egzakt tudományok esetében. A pozitivisták funkcionális hatása figyelhető meg a munkánál azon megállapításában, hogy a munka és a természeti környezet között egy állandó visszacsatolási rendszer figyelhető meg.

A kézikönyv további figyelemre méltó törekvése, hogy a rokonsági rendszert egy evolúciós rendszerben mutatja be. A törzsi társadalmakban meglévő consanguinális rokonsági rendszerek folyamatosan vezetnek a komplex társadalmak hálózatszerű rokonsági szervezetéhez. Az evolúcionizmus tanáiból vezethetők le a munka azon mozzanatai, melyek szerint a törzsi társadalmakra a „domestic mode of production” a jellemző, az önellátó gazdaság, a technológia egyszerű és az érték-többlet termelése nélkül önellátó gazdálkodás folyik, ahol a munkamegosztás a nemek közötti munkamegosztáson alapszik. Ez a termelési mód a gyűjtőgető, halászó, vadászó és végül a földművelést folytató társadalmakra jellemző. Így vezet el a fejlődési sor a busmanoktól egészen a CSAJANOV orosz parasztjaihoz.

A kézikönyv kimutatja, hogy a törzsi társadalmakban az Omaha-rendszer, mely alapján a törzsi társadalmakban MORGAN az őskommunistikus állapotokat vélte látni, csak affiniális rokonsági intézmények léteztek. Ezt az érvelési sort a szerzők megfordítják. A törzsi társadalmak affiniális rokonsági rendszerei, például az avunculátus-átmenetet képez a komplex társadalmak hálózati rokonsági rendszeréhez. A latin-amerikai társadalmak esetében – többek között – az affiniális rokonság compadrzago rendszerét hozzák fel példaként. Ezen a helyen a szerzők MITCHELL és BARNES munkásságát emlegetik, akik a network-kal kapcsolatban a komplex társadalom esetében a rokonsági hálózat rendszerét vizsgálták.

A munka elsősorban a rokonsági terminológia kutatásában alapfokon tájékozódni kívánó kutatóknak nyújt segítséget, azonban elméleti hátere nagyon mély. Így felvonultatja a pozitívizmus és strukturális funkcionális antropológia eszközeit. A törzsi társadalmak affiniális és a komplex társadalmak múrokonságával a klasszikus evolúcionizmus irányvonalára bukkan rá. A munkának van egy további mozzanata, ami a német gazdaságtörténeti iskolához vezet el. Ez elsősorban a törzsi társadalmakban a családok vagy másként a háztartások fogalmának alkalmazásán alapszik.

A munka felépítése nagyon világos, olvasmányos; mondanivalóját világos stílusban adja elő. Hasonló rokonságtudományi kézikönyveket kívánatos volna magyarul olvasók kezébe adni.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Felelős szerkesztő: Hofer Tamás

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Készült a Borsodi Nyomdában

Felelős vezető: Horváth Ferenc

Megjelent: 12,95 (A/5 ív) terjedelemben

HU ISSN 0014-1798

Ismertetések – Book Reviews

Mitológia – Mythology

Dumézil, Georges: Mítosz és eposz (*Fried István*)

Vallásos néprajz – Folk religiosity

Tüskés Gábor (szerk.): „Mert ezt Isten hagyta . . .” (*Hetény János*); – Dankó Imre és Küllős Imola (szerk.): Vallási néprajz 1–2. (*Hetény János*); – Tábori György: A rézveretes Transcius (*Barna Gábor*); – Gulyás Éva: Egy őszi pásztorünnep és európai párhuzamai (*Bartha Elek*); – Greyerz, Kaspar von (ed.): Religion and society in early modern Europe 1500–1800 (*Tüskés Gábor*); – Scharfe, Martin, Martin Schmolze und Gertrud Schubert (hrg.): Wallfahrt – Tradition und Mode (*Tüskés Gábor*); – Conrad, Franziska: Reformation in der bäuerlichen Gesellschaft (*Tüskés Gábor*); – Dröge, Kurt u. a.: Sprüche zur Konfirmation – Bilder zur Erstkommunion (*Tüskés Gábor*); – Skjelbred, Ann Helene Bolstad: Helg og hviledag. Uő.: Søndag (*Tüskés Gábor*)

Család és rokonság – Family and Kinship

Andersen, Michael: Approaches to the history of the Western family 1500–1914 (*Andorka Rudolf*); – Flinn, Michael W.: The European demographic system 1500–1820 (*Andorka Rudolf*); – Mitterauer, Michael: Ledige Mütter. Zur Geschichte unehelichen Geburten in Europa (*Andorka Rudolf*); – Becker, Siegfried: Arbeit und Gerät als Zeichensetzung bäuerlicher Familienstrukturen (*Voigt Vilmos*); – McLaren, Angus: Reproductive rituals (*Andorka Rudolf*); – Palli, Heldur: Lääneesti rahvastiku struktuur ja taastootmine (*Andorka Rudolf*); – Lithell, Ulla-Britt: Breast-feeding and reproduction (*Andorka Rudolf*); – Csocsán de Várallja, Eugene: La population de la Hongrie au XXe siècle (*Andorka Rudolf*); – Branard, Alan and Anthony Good: Research practices in study of kinship (*Tagányi Zoltán*)

Ára: 35 Ft

Előfizetés egy évre: 140 Ft

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCIX.

1988

1.

CONTENTS

Articles

- Virtanen, Leea*: On the relationship between Finnish and Estonian folk poetry 1
Ecsedy, Ildikó: Turkic burial customs (on the basis of Chinese sources) 16
Lugosi, Győző: Móric Benyovszky's Madagascar 'kingdom' as reflected in recent research 34

Orientation – Surveys of Research Fields

- Borsányi, László*: Observation techniques in ethnological field work 53
Gorb, D. A.: Vepse collection in the Museum of the Peoples of the Soviet Union (Leningrad) 83

Discussion and Debate

- Istvánovits, Márton*: A new hypothesis on the origin of the Indo-European languages and peoples 109

Obituaries

- Tőkei, Ferenc*: A farewell to Tibor Bodrogi (1924–1986) 116
Bibliography of Tibor Bodrogi's writings (compiled by Beáta Hegyesi) 117
Voigt, Vilmos: Sándor Scheiber (1913–1986) 128

Book Reviews

- (For a full list see p. 3. of the cover) 131

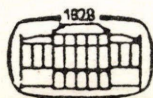

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIX. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

BUDAPEST, 1988

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztőbizottság tagjai

K. CSILLÉRY KLÁRA, GUNDA BÉLA, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA,
SZILÁGYI MIKLÓS, UJVÁRY ZOLTÁN, VARGYAS LAJOS, VOIGT VILMOS

A szerkesztőbizottság elnöke

BALASSA IVÁN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe:

Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326-340
Felelős kiadó az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

<i>Kisbán Eszter</i> : A kávé bevezetése Magyarországon (1 képpel)	149
<i>Selmeczi Kovács Attila</i> : A „sváb szórómalom” Magyarországon (7 képpel)	178
<i>Barna Gábor</i> : A tutajozás kulturális jelentősége a Közép-Tisza és a Hármaskörös mentén (6 képpel)	189

Közlemények

<i>P. Madar Ilona</i> : Adalékok a parajdi sóbányászathoz és sókereskedelemhez (10 képpel) . .	213
<i>Ilon Gábor-Szabó György</i> : XIX. századi bodonszék Pápán (9 képpel)	237
<i>Papp Kálmán</i> : „Szökőkút” – a források befoglalásának sajátos módja Erdélyben (2 képpel)	243

Viták – vélemények

<i>Barabás Jenő-Fodor István-Kovalovszki Júlia-Balassa M. Iván</i> : Vita a magyar lakóház középkori történetéről	246
---	-----

Ismertetések

(Részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán)	260
--	-----

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIX.

BUDAPEST, 1988

2. SZÁM

Kisbán Eszter

A kávé bevezetése Magyarországon

„... hogy a kávé meg ne ártsík”
Debreceni címívek, 1935.

A kávécserje Etiópiában őshonos. Kávéivást az Ádeni-öböl, illetve a Vörös-tenger túlsó partján, Áden és Mekka arab városokban, valamint Kairóban említettek legkorábban, 1450/70, 1511 és 1510-ben. Mekkában ekkor már tilalmazták. Az ital fogyasztása a XVI. század végéig elterjedt az egész mohamedán világban. A kávétermelés még csak a jemeni Mokka (Mocha, Al Mukhā) kikötőváros környékére került át, így a kávé egyelőre kevés és drága volt, csak a felső társadalmi rétegek itala lehetett.¹

A kávé bevezetése Európában

Mielőtt figyelmünket a magyar fejlődésre fordítanánk, célszerűnek látszik egy rövid kitekintés környezetünkre, amely fő vonásaiban felidézti az időrendet, a területi és társadalmi kiterjedést, a kávézás módját és funkcióit.

A meghódított európai területek magas állású török tisztviselői a kávézást természetesen magukkal hozták, egyébként azonban Európában a XVII. század közepéig kávébab és kávéivás csak szórványos egyedi esetekben fordult elő.² A fordulatot Angliában 1650-re, Franciaországban 1669-re teszik.³ Angliában a kávé kevéssel, de éppen megelőzte a tea bevezetését.⁴ Az 1650-ben nyílt első oxfordi kávéházat 1652-ben londoni követte, majd ott hamarosan számos további is. Angliában a kávézás a nyilvános szférából terjedt a magánszférába: kávéházakból a dzsentri otthonokba, ahol az 1690-es évek elején már havi 1–1,5 kg kávé vásároltak.⁵

A francia udvari társaságot IV. Mohamed szultán Szulejmán nevű követe nyerte meg, aki 1669-ben Párizsban számos fogadást adott, és azokon kávé kínált. 1674-től kezdve sorra nyíltak a babkávét árusító kis üzletek Párizsban, egyébként kávéért Marseille-be kellett volna menni.⁶ A francia udvar és udvari nemesség körében meghonosodó kávézás azután – az udvari élet más formáival együtt – Európa-szerte mintául szolgált a felső társadalmi rétegeknek. Magában Franciaországban a vendéglátóipari kezdeményezés csak követte a magánszférából induló terjedést, ahová az udvari vendéglátá-

¹BRAUDEL, Fernand 1967. 192.; BRAUDEL, Fernand 1985. 260.

²BRAUDEL, Fernand 1985. 260.; WILSON, C. Anne 1976. 361.

³WILSON, C. Anne 1976. 361.; BRAUDEL, Fernand 1985. 261.

⁴WILSON, C. Anne 1976. 366.

⁵WILSON, C. Anne 1976. 361–362. Az angol kávéházakat, mint a keletieket, csak férfiak látogatták.

⁶BRAUDEL, Fernand 1985. 261.; BLOND, Georges és Germaine 1971. 280.

sokat számítanunk kell. A vendéglátóipar alacsonyabb társadalmi szinten indított, és ezzel nem is volt sikeres. A század végén Párizsból utcai mozgó kávéárusokról tudósítanak. Mások házaltak a kész kávéitallal. Az 1670 körül piaci bódében nyílt első kávémézés sikertelen vállalkozásnak bizonyult. Az első sikeres az 1686-ban, az elegáns városközpont közelében, pompás berendezéssel nyílt Procope kávéház volt (kristálycsillárok, márványasztalok, tükörfalak), ami cukrászda irányba fejlődött tovább, és nők is látogatták.⁷

A közép-európai udvarokba és városokba a kávé 1680 körül jutott el. Az első kávéházat angol kereskedők alapították Hamburgban 1677/79-ben. A másodikat 1685-ben Bécsben nyitotta császári privilégiummal Diodorato örmény kereskedő. 1686 Nürnberg és Regensburg, 1687 Köln, majd 1694–1713 közt Lipcse, Danzig, Wittemberg, Stuttgart és Augsburg következtek, 1714-ben Pest, 1717-ben Buda és csak ezután, 1721-ben Berlin.⁸ Ezek a nagyvárosi kávéházak önmagukban nem nyitottak közvetlen utat a kávénak a társadalmi skála teljes hosszában való elterjedéséhez, ami északon és délen a továbbiakban meglehetősen egyenlőtlen fejlődést mutatott.⁹ A magánszférában a kávé 1715/20-ig ritka ital volt, csak előkelő házakban itták, reggel és délután. 1715/20-tól Észak-Németországban és a szász választófejedelemségben használatos a polgárházakban. 1745/50-tól egyes északi német vidékeken elérte a falvakat, a parasztságot. Náluk az induláskor a vendégváros és a vasárnapi étkezések itala volt, majd 50–60 év elteltével, a XIX. század elejétől beépült a hétköznapi étrendbe is.¹⁰ A kávéhasználat társadalmi kiszélesedése az 1760-as évektől kezdve tiltó rendeletek egész láncolatát nyitotta meg ebben az övezetben a Rajna-vidéktől Brandenburgig. A tilalmak az 1780-as évekre csendesedtek el, egyrészt mert eredménytelennek bizonyultak, másrészt mert 1770-től sikeres pótkávé került piacra, a cikória.¹¹

Közép-Európa déli övezetében, délnémet és osztrák területen, a kávénak a népi kultúrában való terjedése jelentős, gyakran egy évszázadot megközelítő fáziskülönbséggel maradt el az északi és középnémet vidékek mögött.¹² Ezért nem is volt itt szükség tiltó kormányrendeletekre. Ebben a déli övezetben két innovációs centrum alakult ki. A korábbi Svájc és Ausztria érintkező vidékein, a zürichi Felföld és Vorarlberg területén az 1780-as években, szoros összefüggésben az ott akkor kiépülő pamutszövő háziparral. Az ebbe bekapcsolódott háztartásokban a gyerekektől a férfiakig minden családtag részt vett a munkában, igen gyorsan bevezették a kávé, amiből a nap folyamán sorozatosan ittak. A vidék hétköznapi reggelijén azonban a kávé még a XX. század elején is leves módjára ették.¹³

⁷BRAUDEL, Fernand 1985. 261–262.; BLOND, Georges és Germaine 1971. 281–283.

⁸WIEGELMANN, Günter 1967. 165–166.; ALBRECHT, Peter 1980. 7.; SANDGRUBER, Roman 1982. 193–194.; BEVILAQUA BORSODY Béla–MAZSÁRY Béla 1935. 1/2. k. 1–3, 18. – Az állítólagos 1683-as első bécsi kávéház története, a török ostromlóktól zsákmányolt kávékészletre alapozva császári privilégiummal nyitott volna még az évben kávéházat egy magát a hadi események során kitüntetett Koltschitzky nevű rác hírszerző, csaknem kétszáz éves pályafutás után végül is mondának bizonyult. – A bécsi kávéházakat az 1840-es évekig nők egyáltalán nem látogathatták.

⁹WIEGELMANN, Günter 1967. 166.

¹⁰WIEGELMANN, Günter 1967. 166–167., 189.

¹¹WIEGELMANN, Günter 1967. 167–171. – A babkávét tiltó rendeleteket valószínűleg Svédország indította, amikor 1756-ban mindenféle kávézást radikálisan megtiltott. ALBRECHT, Peter 1980. 48.

¹²Az északi területek élenjárását, a kávézást támogató helyi körülmények közbejöttén túl, végső soron a térségnek a vezető kereskedelmi hatalmakkal, Angliával és Hollandiával, valamint a Franciaországgal való szoros és sokoldalú kapcsolataival magyarázzák. WIEGELMANN, Günter 1967. 175., 166.

¹³BRAUN, Rudolf 1960. 91–101.; WIEGELMANN, Günter 1967. 175.; HÖRANDNER, Edith 1979. 3., 26–33.; SANDGRUBER, Roman 1982. 198–199., 202.

A másik innovációs centrum a császárváros körül, a bécsi medencében alakult ki 1800 körül. Ez az egyetlen terület Ausztriában, ahol az 1930-as évek első felében hétköznapi reggeli folyadékként már kizárólag kávévetek számba a Német Néprajzi Atlasz helyi tudósítói. Ugyanott az első világháború küszöbén a kávé mellett rántott leves, tej(leves) és savanyú levesek is szerepeltek még kisebb súllyal ebben a pozícióban.¹⁴ A parasztek bekapcsolódását a kávézásba ebben az övezetben vendéglátóipari előjáték vezette be. Egy 1784-es városleírás tudósít először arról, hogy a Bécsbe hajnalban piaci áruval érkező kertészek és parasztek tömegesen beülnek a kávémérésekbe. 1787-ben leírtak az elővárosokban olyan utcai standokat is, ahol délig mérték a kávé, egy bögrét egy kiflivel 1 krajcárért. Napszámosok és piacozó asszonyok vették igénybe. A magánszférában a parasztknál a század végén általában még nem kávéztak, 1771-ben Johann WIEGAND mezőgazdasági író, aki minden élvezeti cikket felsorolt, amit a paraszteknek kerülniük kellene, kávézásról még nem kellett szólnon. Az ünnepi kávé első ismert említése Ausztriában felső-ausztriai kaszakovácsok ünnepi menüjének végén, 1773-ból származik. 1792-es útleírás szól először meglepetéssel arról, hogy Ausztriában parasztek sem vetik meg a kávé. Az alsó-ausztriai innovációs centrumban a fordulat 1800 körül történt. A XIX. század első évtizedében a Morvamezőn gyakori jelenségként írták le a gazdag parasztlakodalomban a kávé. Ugyanakkor a bécsi medencében parasztek reggelihez is kezdtek már kávé tálalni. Valószínűleg a kávé viszonylag korai mindennaposá válása a magyarázata annak, hogy a lakodalmi menü később jelentőségét veszítette, és 1930 körül ebben a pozícióban itt alig fordult elő, amint Vorarlbergben is hiányzott.¹⁵

Az alsó-ausztriai, illetve a svájc-vorarlbergi innovációs centrum egyúttal azt a két társadalmi pólust is szimbolizálja, amely a kávének a népi táplálkozástudományba való bevezetését másutt is elsősorban kezdeményezte. Egyrészt a jómódú parasztk, aki akár a babkávé luxusát is megengedhette magának, másrészt a hagyományoktól kevésbé kötött, ugyanakkor munkabérrel rendelkező kis földű egzisztencia, a preindusztriális korszak parasztmunkása, mely utóbbi réteg helyébe az iparosítással majd hamarosan az üzemi munkások széles rétege lép.¹⁶

A növekvő európai kávészükséglet fedezésére a XVIII. század elejétől új termőterületeket hoztak létre ázsiai és amerikai gyarmatokon. 1731-től kiépült termelésével Santo Domingo, a legnagyobb szállító, egyedül a tízszeresét hozta 1789-ben piacra az 50 évvel korábbi teljes becsült európai fogyasztásnak.¹⁷ A kávézásba a XVIII. század első felében bekapcsolódó parasztek babkávé gyenge főzetével indultak.¹⁸ A század utolsó harmadától már bőven álltak rendelkezésre előregyártott és házi készítésű olcsó pótkávék minden szerény jövedelmű vagy erre többet nem áldozó rétegnek. Egyedül Bécsben 50 „kávégyár” működött 1800 körül, amelyek mindenestre csupán a pótanyagok szárítására és pörkölésére szolgáló egyszerű konyhai tűzhelyből és darálóból álltak. Úgy látszik, a kávé először ünnepi alkalmakra bevezető parasztek a pótanyagkínálat mellett is választották a valódi kávé, mint például a morvamezeiek a napóleoni kontinentális záratot éppen megelőző években.¹⁹

A cukrozatlan török kávéból a francia udvari cukorluxus jegyében lett már a XVII. században cukorral fogyasztott ital, és a továbbiakban Európa-szerte ez a minta

¹⁴WIEGELMANN, Günter 1967. 14. térkép; HÖRANDNER, Edith 1979. ÖVA 6. Lfg. 105. térkép.

¹⁵SANDGRUBER, Roman 1982. 195., 200–201.; WIEGELMANN, Günter 1967. 13. térkép.

¹⁶WIEGELMANN, Günter 1967. 172.; WIEGELMANN, Günter 1972.

¹⁷BRAUDEL, Fernand 1985. 264.

¹⁸WIEGELMANN, Günter 1967. 169.

¹⁹WIEGELMANN, Günter 1967. 169–171.; SANDGRUBER, Roman 1982. 198 („kávégyárak”), 201.

terjedt erőteljesen.²⁰ A XVIII. században azt mondják a hollandokról, csak a kevéssé tehetősek isszák cukor nélkül vagy egy darabka cukrot harapva hozzá, avagy olcsó sziruppal.²¹ Észak-Skandináviában viszont, amely a francia befolyásterületből kimaradt, a kávé sóval ízesítették.²²

Közép-Európában a XVIII. század második felében az uralkodó fogyasztási mód cukros, tejes/tejszínes kávé volt. A polgárok a kávé itt csészéből itták, míg a francia polgárok reggeli kávéja ebben az időben „inkább étel, mint ital” volt, ahogy MÁTYUS István fogalmazta. A nagy findzsa kávé búzakenyér szeletekkel kimártogatva fogyasztották el. KRÜNITZ egyenesen a franciák „kávékásjáról” beszél, amihez nagy csésze kávéba cukrot és zsemlet áztattak.²³ Közép-Európában a parasztok a kávé úgy vették át, ahogy a helybeli magasabb társadalmi rétegektől látták, tehát mint italt. Mégis számos vidéken, különösen délen, ismeretesek a XIX. századból a korábbi reggeli levesekkel, pépekkel való kereszteződések, különösen a reggeli kávé fogyasztásában, amikor is a kávé kenyérre vagy más betétre öntve tálalták, és az ételt kanalazva fogyasztották el.²⁴

A kávé + édes sütemény kombináció ugyancsak a francia magaskultúrában alakult ki és kapott kettős funkciót. Egyrészt az ünnepi főétkezések záró, desszertfogásához kapcsolódott, másrészt önálló étkezés rangjára emelkedett kisebb látogatások alkalmával. E minták kialakulásakor, a XVII. században, nemcsak a kávé-, hanem a bőséges cukorhasználat is luxus volt. A kávéuzsonna-vizit a XVIII. század elején már német polgári körökben is fogalom volt.²⁵

Török kávé Magyarországon a hódoltság korában

Isztambul a kávézás legkésőbb 1517-ben elérte. Luxus volta miatt a hatóságok a század folyamán többször bezáratták a kávéházakat, tiltották a kávézást mindenekelőtt a katonaságnak. Közben a kávéházakat újra engedélyezték, vagy a kávézást magasabb társadalmi szinten elnézték, megengedték.²⁶

A kávé mint török ital és török áru már a XVI. században megjelent Magyarországon. A hódoltság folyamán nem maradt ismeretlen a magyar lakosság egyes rétegei előtt, de a magyarok távol tartották magukat a hódító sajátos szokásától, és nem itták korábban, mint ahogy a kávézás a XVII. század végén nyugat-európai új szokásként ide is elért.

Török vámkönyvek 1579-ben szólnak először a magyar tartomány székhelyére, Budára érkező kávészállítmányról, amit továbbiak követtek. 1630 körül budai és egri törökök közti levelezésben közkeletű cikként szerepelt a kávé. A török igazgatási központokban a magas rangú tisztviselők, a szellemi pályákon működők, esetleg jómódú iparosok itala volt. A XVII. században Budán török kávézók működtek, az irodalmi élet központjai. Közkatonáknak a kávézást a magyar tartományban is tiltották, bár a XVII. század második felében hadjáratban a török sereget kávéfőzősátrak is kísérték

²⁰WIEGELMANN, Günter 1986. 143.

²¹KRÜNITZ, Johann Georg 1789. T. 32. 183.

²²MATTER, Beate-Cornelia 1982. 90.; WIEGELMANN, Günter 1986. 143.

²³MÁTYUS István 1792. 530.; KRÜNITZ, Johann Georg 1789. T. 32. 183–184.

²⁴WIEGELMANN, Günter 1967. 175–176.; HÖRANDNER, Edith 1979. 3–4., 24., 26., 33.

²⁵WIEGELMANN, Günter 1986. 143.; WIEGELMANN, Günter 1967. 173.

²⁶BRAUDEL, Fernand 1967. 192. szerint Isztambulban a kávé 1517-ben bukkan fel. Kötete második kiadásában, amelyről a magyar fordítás készült, nyilvánvalóan tévesen, 1555 áll (BRAUDEL, Fernand 1985. 260.). – 1535-ben Isztambulban engedélyezik a kávézást (BEVILAQUA BORSODY Béla–MAZSÁRY Béla 1935. 1/1. 153.), 1568 és 1583-ban bezárják a kávéházakat (FEKETE Lajos 1944. 298–299.).

(pl. 1683).²⁷ A kávé még mindig meglehetősen drága volt, megérte kis mennyiséggel is kereskedni. Az 1670-es évek közepéről egy Juszuť nevű török leltára ismeretes, aki lóháton Karánsebesre tartott, mikor elérte a halál. Ruházatán és kardján kívül egyedül 1 okka (1,28 kg) kávé volt nála, talán a kereskedelmi centrumoktól távol fekvő kis török központ számára is értékes szállítmány.²⁸

Magyarok a törökök kávézását a XVII. század közepétől kezdve gyakran leírták, egyrészt teljesen gyakorlati célú számadásokban, tudósításokban, másrészt a szépirodalomban. Ekkorra mind a magyar tartomány török főtisztviselőinek adózó mezővárosok hivatalviselő parasztpolgárai, mind a királyi Magyarország és Erdély közeli és távoli török központokban megfordult államférfiai, követei, fogoly urai megismerték és híret költötték a török kávénak.

Nagykőrös város számadásaiba 1649 és 1650-ben is bevezették, hogy a „fekete víz főző” is ajándékot kapott a budai pasa udvari emberei sorában, amikor a város szent György napi adóját vitték fel. 1654 és 1657/58-ban ugyanazt a személyt a számadásban „kávéfőzőnek” nevezték. Amikor a kőrösi bíró 1676-ban ajándékkal ment Budára új főtisztviselő köszöntésére, ott Budán még 6 okka (7,68 kg) kávé is vásároltak az ajándék tetézésére. Odahaza ez természetesen nem volt kapható, amint a tanácsuraknak sem jutott volna eszébe, hogy maguk is igyanak.²⁹

A kávé szót magyarul először ZRÍNYI Miklós, a költő írta le 1645-ben, a *Szigeti veszedelem* harmadik énekében, jó tárgyismeretről tanúskodó török jelenetben. Szkender bég és vendége, Mehmet még nem tudja, hogy Siklós alatt Zrínyi már rajtaütésre készül. Nyugodtan kávéznak, beszélgetnek.³⁰

Szkender, ha akarod, ketten együtt háljunk,
Meleg kávé mellett ag szót kovácsoljunk,
Osztán mi virrattig mind bizvást aluggyunk.

Vánkosra ketten ottan leülének,
Egymás közt sok dologról beszélgetének.
Kávéét kicsin fincsánból hörpögetének.

1660/61-es esemény kapcsán GYÖNGYÖSI István köznemes költő változatlanul török urat jellemez kávéivással hazai földön, *Kemény János emlékezete, Porából megéledett phoenix* c., 1693-ban megjelent költeményében.³¹ A Kemény ostromolta Segesd várába szorult Ibrahim pasa üzenetet küld Ali pasához. Ali, feltehetően az erdélyi török hadak parancsnoka,

Kávéét iszik vala, mikor ez hírt vette,
Hamar felhörpenté, s csészéjét letette.

A vendég helyzetében magyar urak megkóstolták a törökök kávéját, de ebből nem következett, hogy saját kezdeményezésből maguk is készítsék. A királyi Magyarország elleni 1663. évi hadjárat során Érsekújvár alá rendelt I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem, függő helyzetű államférfi, a nagyvezíren kívül látogatást tett régi ismerőse, alighanem a fenti Kemény történetben is szereplő Ali pasa sátrában is. Barátság-

²⁷FEKETE Lajos 1944. 233., 309., 298., 309., 298–299.; BEVILAQUA BORSODY Béla–MAZSÁRY Béla 1935. 2. 1067.

²⁸HEGYI Klára 1982. 98.

²⁹SZILÁDY Áron–SZILÁGYI Sándor 1863. 1. k. 153., 160., 191., 228., 2. k. 20.

³⁰III. ének 26. és 29. versszak. A TESZ ugyanezt a Zrínyi adatot az eposz kinyomtatásának évével 1651-re jelzi. A mű 1645/46 telén íródott. Vö. KOVÁCS Sándor Iván 1981. 32–33.

³¹III. könyv, 6. rész, 3. versszak; BADICS Ferenc 1921.

san fogadták. Apafi „Bé-menvén azért Ali Pasa sátorában, kezét fogván köszönti; s amaz kedvesen látván, le-ülteti, s mindgyárt az ü szokások szerent valo vendégséget indit. Es egy egy *fincsal Cavét, s' az után Serbetet*, mind magának, s' mind hiveinek hozat, kinállya, s kináltattya”. Az Apafi érsekújvári útjáról szóló tudósítás CZEGLÉDI István prédikátor Kolozsvárt 1670-ben kinyomtatott hitvitázó műve betétjeként jelent meg.³²

Auer János Ferdinánd, pozsonyi nemes polgár, aki az 1663. évi török hadjárat során katonaként fogságba került Párkánynál, fogva tartása rövid budai szakaszán szemtanúja volt az Érsekújvár bevétele fölött ült háromnapos török örömnünnepnek, ami az egész városra kiterjedt. Ennek során a várban három nagy sátorban a „vár agája” és tisztjei kávéztak, és itták a sörbetet.³³

A magyar nemesek, polgárok tehát a hódoltság ideje alatt nem ittak kávé, és legalábbis az irodalomban kifejezésre juttatták, hogy ezzel egy török szokástól különítik el magukat. A balkáni népköltészetben bőségesen fordul elő a kávé-bor: hódítók- öslakosság, mohamedán-keresztény, például török-bolgár oppozíció.³⁴ Magyarországon, ahol a hódoltság jellege katonai megszállás volt, és mohamedán polgári lakosság csak spontán módon, kis létszámban, elsősorban a katonai/igazgatási központokban települt meg,³⁵ hasonló szimbolika a népköltészetben természetesen nem alakult ki. Valami hasonlót az irodalom hordozott. Zrínyinél például a kávé török vendéglátás leírását hamarosan követi a jelenet ellentétpárja; a sikeres siklói rajtaütés után Zrínyi vendégli vi-
téseit és rangos török foglyát, természetesen, borral.³⁶

Tény, hogy Buda visszavétele előtt egyetlen híradás sincs arról, hogy magyarok saját környezetükben kávéztak volna.³⁷ Bizonyára többen is akadtak, akik a kávé törököknél, Isztambulban vagy idehaza, a vendég követ helyzetében megkóstolták, de több beszámoló erről sem ismerünk. Egyetlen esetben derült fény arra, hogy magyar úr tulajdonában „kávésfindzsa” volt, és ez az úr jellemző módon valószínűleg az a Thököly Imre,³⁸ aki egész személyes sorsát a törökbarátságra tette fel, és ebben odáig elment, hogy az 1683-as hadjárat előtt a bécsi erődítések tervrajzát a törökök kezére juttatta.³⁹ A kávésfindzsa birtoklása természetesen nem jelent automatikusan kávézást is ebben az időben, mert lehetett ajándékba kapott edény, amit értékes porcelán volta miatt használaton kívül is megőriztek. Ha azonban a magyar urak közül saját kezdeményezésből kávézott valaki egyáltalán, úgy nyilván valószínűbben az, aki kávésfindzsát is birtokolt.

³²CZEGLÉDI István 1670. A tudósítás címe: *Az Erdélyi Méltóságos Fejedelemnek, Apafi Mihálynak, a fű vezér Köpöli Ahmet [Köprülü Ahmet] passa, néhai Érsek Új-vár alá szállott táborában való hivattatásának, menetelinek, s' ot létének, és vissza jövetelinek rövid le-írása, melyly lőt 1663. esztendőben*. Az idézett jelenet a számozatlan 38–39. oldalon.

³³AUER János Ferdinánd 1664. 144.; BEVILAQUA BORSODY Béla–MAZSÁRY Béla 1935. 2. 1086. e forrásra hivatkozva azt mondja, az utca népének kínálták a kávé, erről azonban szó sincs. AUER német nyelvű naplója így szól: „In dem Shloss aber wurden nebens anderen Zierathen, undt schönen Lauberhütten auh 3 grosse Zelt aufgeschlagen, unttter welchen der Schloss-Aga sambt den Schloss-Officiern und Rath Kaveh und Sorbet trunken, Mahlzeit hielten, Trommel und Pfeyffen ohne Unterlass erhalten liessen . . .”

³⁴PENEVA–VINCZE, Lili 1984.

³⁵HEGYI Klára 1982.

³⁶*Szigeti veszedelem* IV. ének, 37–38. versszak.

³⁷Vö. TESZ, Magyar Nyelvtörténeti Szótár, FEKETE Lajos 1944., HEGYI Klára 1982.

³⁸R. VÁRKONYI Ágnes 1985. 1290. sorolja a „kávé-findzsát” a korszak új tárgyai sorában a *Magyarország története* kézikönyvben, ahol további körülmények közlésére nem volt mód. A közlés alapjául szolgáló, kigyűjtött de még publikálatlan forrásanyag jelenleg nem hozzáférhető; VÁRKONYI Ágnes kérésre elmondta, úgy véli, a kávésfindzsa a Thököly anyagból származik.

³⁹BENCZÉDI László 1985. 1264.

Európa és a magyar nemesség

1686 után véletlenül egybeesett két igen különböző esemény, s az új helyzet utat nyitott a hazai kávézásnak, először magas társadalmi szinten. A Buda visszavétele és az ország felszabadításával megnőtt öntudat elvette az élettől a török italtól való tartózkodásnak, különösen miután a kávézás nyugat-európai új szokásként éppen akkor került nemességünk látóterébe. Nem csak Bécsben, de mindenütt, ahol követként, diákként, vendégként megfordultak.

1686 és 1720 között a kávézás a társadalom csúcstól a birtokos nemesség közepéig megkezdődött. A kortársak a kávéivást világosan új szokásként írták le, olyan diffúzióként, amely nyugatról, közelebről a császárvárosból jött.

Báró PALOCSAY György, éppen császári katonatiszt, 1704-ben 152 soros versben kesereg a címadó *Nay modi*, az új öltözet, magatartás, életvitel és italok miatt, amit a divatos ifjú magyar korosztálynál éppúgy látni, mint Bécsben. A 38 versszakból egy, a 28. szól az italokról: kávé, csokoládé és tea már mind benne vannak.⁴⁰

Már az étkekbennis Urak asztalánál
Az sok naymodi közt majd étlen maradnál,
Cave, Csukaladi és herbaté Bornál
Jobb volna, ha otthon jó magyar Bort innál.

Nyugatról, Bécsből 1687/90 után érkezett szokásként írja le a kávézást, teázást, csokoládéivást APOR Péter is 1736-ból visszatekintve, aki a kávé elsőrendű étrendi helyét a reggelin jelölte meg: „Legelsőbbben is *reggeli: kávé*, herbathé, csukolátának hirtelen sem vala.” APOR az új étkezési szokás Bécsen túlmutató szélesebb hátterét is érzékelte, mikor így fogalmazott: (korábban, amikor még nem kávéztak), „Nem francia módon, mint most, hanem tíz óraker ettenek ebédet, hat óraker vacsorát” az erdélyi urak felégészen a fejedelemig.⁴¹ A középkori kettős étkezési rendről ugyanis csak az új meleg italok megjelenése idején tértek át az újkori hármas szerkezetre, amelyben már reggeli is volt.⁴²

Az új ital másik étrendi pozíciójáról számol be BETHLEN Miklós 1708/10-ben papírra vetett önéletírásában. Öregember lévén ő megmaradt a hagyományos kettős étkezési rendnél, soha nem reggelizett. Ebéd és vacsora után viszont olykor kávéat ivott.⁴³

Mivel európai szokásról volt szó, Habsburg-ellenes opposíció nem tartotta vissza főurainkat a kávézástól. A név szerint ismert első kávézók közt volt II. Rákóczi Ferenc fejedelem. A hadban álló fejedelem táborhelyeire az udvarmester szerepet betöltő Fogarassy István Munkácsról rendelte az élelmiszer-utánpótlást. 1710-ben többször sürgeti a kávéat. „Azon Szekerben, melyet Homonnáru Vay urfi által küldöttem Munkácsra, a szórharában még alkalmas *kávé* lévén, mivelhogy innyaadó uram éppen fogytán vagy, azt is vagy három holnapra valót küldeni ne terheltessek.” „Minapi levelemben tött nádméz felől való mentiómot most reiterálom, hogy a finumából *kávéhoz* vagy három süveggel küldjön Kglđ.” Majd két héttel később: „Ő Felséginek már több egy pergelésre való *kávéjánál* nincsen, hacsak Kglđ nem fog sietséggel küldeni.” Társzekerük megdézsmálásáról is beszámol, amikor is mezei hadak egyebek közt „a Felséges Fejedelem . . . *kávéhoz való aranykalánkáját*” is felprédálták.⁴⁴

⁴⁰BADICS Ferenc 1912.

⁴¹APOR Péter 1736/1972. 14–15.

⁴²KISBÁN Eszter 1975.; KISBÁN Eszter 1984b.

⁴³BETHLEN Miklós 1943. 131.

⁴⁴THALY Kálmán 1883. 376–377.

Inventáriumok rendszeres vizsgálata, ami nálunk még alig indult el, bizonyára ki-rajzolja majd azokat a társadalmi, vagyoni, területi lépcsőket, ahogyan a kávézás a XVIII. század folyamán kiterjedt. Egyelőre mérföldkő szerepű a nemeseknél az a KNÉZY Judit feltárta adat, amely 1758-ban a Somogy megyei Kiskorpád községből a középnemes Sárközi család egyik szerényebb háztartásából kávézó-felszerelésről tudósít. Sárközi János és felesége javainak inventáriumában „kávés közönséges findzsa pár” és „herbatés ibrik cserépbül” szerepel. Az egyetlen pár kávéscsésze és a *cserép* teásibrik alapján gondolhatunk szerényebb háztartásra, a teljes inventárium sajnos nincs közölve.⁴⁵ Ugyanitt Kiskorpádon, megújított kúriában köszönti névnapján a háziasszony Sárközi Lászlóné Kazay Krisztinát 1798-ban CSOKONAI, *Krisztina napra* szóló versével.⁴⁶ A tánca küldött kisasszonyoknak azt tanácsolja,

Ha hús lesz, igyanak kávét,
ha hőség, limonádét.

Kávét Somogyban a XVIII. század közepén helyben lehetett vásárolni. 1745-ből fennmaradt egy kaposvári boltos számlája az Eszterházyak kaposvári tiszttartójának csemegeáru vásárlásáról. Három font *Caffa*-ért 2 ft 25 dénárt fizetett.⁴⁷ (1737-ben „kaposi vagy pécsi kordovány csizma” ára a vásári árszabályzatban 2 ft 50 dénár.⁴⁸) A más társadalmi összetételű Pest megye vidéki mezővárosi boltjai kávé ez időben nem tartottak.⁴⁹

A paraszti szinten élő szegény kisnemességről egylőre annyit tudunk, hogy éppen nemes voltak miatt a XIX. század elején a kávézást velük kapcsolatban elvárták, státuszszimbólumnak tekintették. KÜLLŐS Imola hívta fel a figyelmemet a XVIII–XIX. század fordulójára kéziratos énekköltészetének a Nyíri dáma – Nyíri úrfi témakörére, és arra a darabra is, amely a kávéra is kitér. Ezek a népszerű, az 1770-es évektől sok változatban fennmaradt énekek a szegény, de mégis uraskodó nyírségi nemeseket csúfolják; szemükre vetik, hogy bár jószáguk nem tesz tíz araszt, mégis gögösen nézik, miként izad a paraszt. Rozskenyeret, máliét is jó ha kölcsönkaphatnak, de a látszatot vigyázzák: öltözködésben cifrálnak, a bálban tékozlóan mulatnak, ételükről szépítően hazudnak. A *nyíri dáma* c. ének egy XIX. század elejéről való változata a korábbiakat egy 4. versszakkal toldja meg, és itt szól a kávéról, amely a nemesi ranggal együtt kellett volna járjon.⁵⁰

Kávé helyett dinnye levét iszik ha nyár van
Télre kelvén paszulyt törvén eszi markával
Ha kérdik az ebédet:
Mi volt? ez a felelet
Tyuk hús fátzán pedig lentse fénylik a száján.

⁴⁵KNÉZY Judit 1984. 161., 172. – A Sárközi/Sárközy család a XVIII. században Nagybjomban, a szomszédos Kiskorpádon és Kisasszondon birtokos. A század végén mindhárom helyen kúria volt, és a család különböző tagjai lakták. CSOKONAI nagybjomi vendéglátója (1798–99), Sárközy István, debreceni diák majd a belső-somogyi egyházmegye kurátora volt, másodalispánsággig jutott. Kiemelkedően értékes könyvtárral rendelkezett. Vö. VASDÉNYEY Imre 1922. 22., 26.; MIKÓCZI Alajos–SOLYMOSSY László 1979. 214., 218–219.

⁴⁶CSOKONAI VITÉZ Mihály 1967. 1. k. 463.

⁴⁷KANYAR József 1967. 123. Szigetvári Mihály boltos számlája fűszerek, teknősbéka stb. vásárlásáról, 1745. – Üzleti leltára szerint Fodor Simon „görög” kereskedő 1775-ben parasztoznak való árukészlet mellett kávé és „kávéörölt” is kínált Kaposváron. KANYAR József 1967. 124.

⁴⁸KANYAR József 1967. 109. Vásári árszabályzat 1737.

⁴⁹Pest megye 14 helysége 28 boltjában, köztük 11 kecskeméti boltban 1737-ben nem volt kávé, noha pl. Kecskeméten fűszeráruból a drágábbakat is tartották. BUR Márta 1985. 256–264.

⁵⁰STOLL Béla 1963. 520. szám. Budai Zsuzsanna énekeskönyve. A szöveget KÜLLŐS Imolától kaptam. Egyéb változatokhoz ld. BÀN Imre–JULOW Viktor 1964. 157–158. 261.

Alighanem közép- és kisnemesi házakba kerültek azok a kolompár munkában készült réz „kávéskanna és -csésze” készítmények, amelyekkel Zala megye 1811. évi limítációjában találkozunk.⁵¹

A polgárok

Míg a nemesség aránya az összlakosságból 4% volt a XVIII. század végén, a polgárságé csak 1,5–2%. A polgári rétegek életmódjának részleteiről a század elején, derekán még igen keveset tudunk. Szinte csak közvetett adatokkal lehet kitapogatni, hogy is álltak akkor a kávéval.

1714-ben Pesten, 1717-ben Budán, 1739-ben Óbudán és Szegeden megnyiták az első kávéházak. Pesten 1737-ben már három volt. A források magyarul nem nevezik meg őket, cavesidarius, Cavesieder, caffè coctura iparról beszélnek. A korai üzletek belső megjelenéséről keveset, vendégköréről semmi közvetlent nem tudunk, azt azonban igen, hogy jó üzletnek bizonyultak. A szegedi tulajdonosa biliárdot állított fel a helyiségben, és már a nyitás évében panaszt tett a városi tanácsnál, hogy egy cipész is elkezdett kávéfőzni. Utóbbi a tanács ettől eltiltotta.⁵²

Az 1720/30-as évekből Szegedről fennmaradt babkávékák utalhatnak esetleg polgári vásárlókra, miután ez nem a nemesség városa volt.⁵³ Ugyanitt 1754-ben a tanács úgy határozott, hogy kávéitalt akár nagyban, akár „krajcárért” vásárok alkalmával csak itteni polgár árúsíthat. 1758-ban a vásáron megjelent pesti kávéfőzött kitiltották.⁵⁴

1764-ben Pozsony város főorvosa a hideg és meleg italok egészségre gyakorolt hatásáról értekezik. Szavaiból arra következtethetünk, hogy a kávé gyakorlatilag mindennaposnak mondja. „A keleti meleg italok – tea, kávé – nálunk már egész közönséggé lettek, szokásossá váltak.” Fogyasztási időpontként a reggelt és délutánt jelöli meg. Egészségi tanácsából az tűnik ki, hogy a kávé feketén és tejjel egyaránt itták.⁵⁵

1773-ból ismerjük Csáthy Sámuel vasáros kalmár, debreceni polgár háztartásának hagyatékai leltárát. A gazdag, modern felszerelésű háztartásban „egy cin kávé ibrik”, a porcelánok közt „6 pár japóniai (kínai), 2 pár bécsi, 6 pár bécsi kék, 5 pár veresfestékes bécsi findzsa és két kávéhoz való feketére lakkozott talca” is volt. Az a körülmény, hogy hagyatéki leltárról van szó, kávézásukat időben eleve valamivel korábbra teszi, de ennél a családnál arra is gondolhatunk, hogy aligha első generációs kávézók. A ZOLTAI Lajos által vizsgált közel egykorú szerényebb debreceni inventáriumokban speciális kávésedények nem szerepelnek.⁵⁶

⁵¹KNÉZY Judit 1984. 159.

⁵²BEVILAQUA BORSODY Béla–MAZSÁRY Béla 1935. I/1. k. 82., I/2. k. 1–2., 9., 18.; TÁPAY-SZABÓ Gabriella 1933. 73–74. – Szentendréről már 1696-ból ismerünk egy kávéfőzött a 249 mesterember között. A városban 1690/91-ben mintegy 6000 „rác” (délsláv és görög) telepedett le átmenetileg. Számottevő részük látszik tehetősebb, előéletében is városi iparos, kereskedő elemnek. Ezt a balkáni népességet szolgálta a kávéfőző. Távozásuk után, pl. 1770-ben, 271 mesterember közt már nincs kávéfőző, GÁL Éva 1985. 80–91.

⁵³REIZNER János 1900. 505. 1722-ben a kávé okkája (1,28 kg) 3 ft 40 dénár; 1738-ban a „török” (= arabiai) kávé okkája 1 ft 70 dénár, fél font „olendisi” (= holland, azaz javai kávé) 56 dénár, vagyis a holland import mintegy kétszer olyan drága, mint az arabiai. A század végén a minőségeket éppen fordítva jegyezték, bár igaz, hogy család minőségrontásra a „török” kávénál kellett inkább számítani. Ld. MÁTYUS István 1792. 522–523.

⁵⁴TÁPAY-SZABÓ Gabriella 1933. 75.

⁵⁵TORKOS JUSTUS János 1764. 18., 33. „Warmes Getränke (Thée, Coffée) ist überhaupt nicht schädlich, ist auch dem, so wohl Fruhigen als Nachmittägigen kalten Trinken weit vorzuziehen. Deswegen sind bey Uns, die Morgenländische Warme Getränke, schon ganz gemein und zur Gewohnheit geworden. . . . welche [Leute] aber trocken und mager sind, sollen sich . . . sehr sparsam bedienen, und etwa mit Milch gemischt trinken . . .”

⁵⁶ZOLTAI Lajos 1938. 17., 28., 32.

Mária Terézia kormánya nevezetes arról Közép-Európában, hogy kávéfogyasztási tilalmat nem adott ki.⁵⁷ Lakodalmi luxusrendelet keretében azonban mégiscsak tiltotta a kávézást a közvetlenül Bécsből kormányzott Erdélyben. A leirat 1771-ben jellemző módon Szebenbe érkezett, s a gazdag város polgárai mind a négy osztályának megtiltotta, hogy kávé, csokoládét, rozsolist kínáljanak. A rendelet azután, úgy látszik, körbejárt az erdélyi megyékben, noha másutt gyakran „a mi címiseink, külső és közrendeink ezen városbeli címisekkel részszerint nem is hasonlíthatók össze, átaljában sokkal tehetetlenebbek”.⁵⁸

„... fekete Űri meleg ital”

A kávéfogyasztás felfutása a XVIII–XIX. század fordulóján

A XVIII. század utolsó harmadában Ausztriában a kávéfogyasztás megemelkedésének első hullámát tapasztalták.⁵⁹ Ugyanez bontakozik ki Magyarországon is a XVIII–XIX. század fordulóján. A kávé változatlanul elsősorban úri családok, nemesek és polgárok itala, de már elérte a diákokat, az egy cselédes kispolgárt, s mindezek alkalmazottainak egy részét is. Városban munkások és a hetipiac is bekapcsolódtak.

MÁTYUS István, aki *Diaeteticájában*, 1792-ben a hazai kávézás körülményeiről sajnos sok mindent elhallgat, az ital presztízsét részletesen kifejti.

„Hogy a' kávé akár hol-is nem szegény és rabotás embernek való ital legyen, észre vehetni abból a sokféle peszlekből, és pepetslő idő-töltésből-is, mellyel jár a kávé-készítés. A' tehetős Urak is, többire azon kívül, hogy a kávé e világnak két végső, előttök esméretlen részéről a Tengereken hozzák, s drágán adják, ezen az egyébként alkalmatlan, keserű, pergelt ízű, idegen, fekete italon azért kapnak annyira, hogy ebben az alatonabb rendűek őket követni nem elégségesek. Megtetszett pedig ez az ital legelőbb is, és főképpen az Asszonyságoknak . . . azért is, hogy nem részegit; de azért is, hogy a theánál drágább. Mellyre nézve éppen alávaló dolognak is tartanak, ha midőn egymást látogatják, tsak herbathéval, és nem jó erős kávéval kínálják őket, vagy ebédre hivatván, ebéd után jó erős kávé is nem adnának nekik . . . Minthogy a kávé nagyon drága, nem is juthat elég mindenneknek belőle, de sokaknak árt is, sokképpen mesterkednek az emberek, kivált e mi időnkbe, miből tsinálhatnának a szegények is magoknak e' féle fekete Űri meleg italt.”

A következőkben MÁTYUS csak külföldi kávépótló megoldásokat idéz.⁶⁰ Ugyancsak 1792-ben a 60 éves művelt NAGY János, szanyi plébános, soproni táblabíró úgy nyilatkozik, az uraknál „már sok időtől” naponta itták a kávé.⁶¹

Az úri családoknak ekkoriban fiatal felnőtt nemzedéke rendszeres kávézáson cseperedett fel. 1792-ben egy modellként megformált „kisasszony” a kávéról így beszél:⁶²

Természetté vált már énbennem ez ital,
A' ki hozzá szoktam, mikor még fiatal
Vóltam, 's már akkor is vettük azt több fonttal
'S nem kóstoló-képpen, két vagy három lattal

⁵⁷SANDGRUBER, Roman 1982. 196.

⁵⁸PETRI Mór 1901. 705–706. A kommentár Zilah 1772.

⁵⁹SANDGRUBER, Roman 1982. 196.

⁶⁰MÁTYUS István 1792. 530–531., 541.

⁶¹NAGY János 1792. műve egy 200 soros, párbeszéd formában írt vers, amely a cukor átmeneti drágulása alkalmából a kávé-cukor luxus ellen ágál. A „kisasszony” figura a gyomrot képviseli és a módit védi, a férfi figura az erszényt képviseli, a kávé, cukrot számúzné. Idézett hely 131.: 53. sor.

⁶²NAGY János 1792. 131.: 77–80. sor.

Középbirtokos köznemes ház inventátora Sajóközön 1818-ban 12 font kávékészletet talált és külön kávé „fedeles porceláncsészében” a „kávéőrölő malom” mellé készítve. Volt még cin kávésbrik, két findza, ezüstkanalak, kávéscsupor, cukortartó és cukorreszelő is.⁶³

A fogyasztók már a XVIII. század végén úgy érezték, a cukros kávéról takarékoságból lemondani rangon aluli lenne és megszólást vonna maga után. A modell kisaszony szerint:⁶⁴

Sót ezért nem venni, lenne sült parasztság!
Mert ha származna is ebből kis adósság,
El kell nyelni e' kárt, mivel más Uraság
Meg-szóllhatna ezért, 's lenne ez tsunyaság.

1829-ben a kávézás változatlanul státusszimbólum jellegű. Így mondja CSOKONAInak egy volt debreceni diáktársa, aki K. S. néven *Szezelem Dal a' Kávé Findzsához* címen parafrázist jelentetett meg híres költőtársa *Szezelem dal a csikóbőrös kulacshoz* c. versére. A kávéról így szól:⁶⁵

Az különös ditsóséged:
Urak, 's Dámák isznak Téged!
És annyira meg becsülnek,
Hogy ér'tted asztalhoz ülnek,
'S pusztán le tenni nem hagynak,
Becses abroszszaid vagynak.

Míg a kávéházakat nálunk is csak férfiak látogatják, az otthoni kávézást egybehangzóan elsősorban a nők ambíciójának mondják a források (MÁTYUS és NAGY János 1792., CSOKONAI 1795-ben⁶⁶). Ez azonban nem jelenti, hogy a férfiak ott velük együtt ne kávéztak volna.

A kávézási alkalmak közt kitüntetett helye volt a vendéglátásnak.

Hát ha Kis-Asszonyok, 's Dámák látogatnak?

Tudod, hogy a' kávé tartják nagy módinak.
Kávé nem ihatván, nyelveken hordoznak.⁶⁷

Délután egyenesen kávéra várták a vendéget (MÁTYUS), a kávé köré önálló étkezési alkalom szerveződött (K. S.). CSOKONAI szerint a délelőtti alkalmi köszöntők jutalma is kávé, akár férfi, akár nő az ünnepelt házigazda.⁶⁸ Az ebéd utáni kávé nemcsak MÁTYUS említi, Kölesy Vince Károly Georgikont végzett gazdatiszt családjában 1815-ben Pécsen Richard BRIGHT is tapasztalta.⁶⁹ De a kávé ebben a társadalmi körben túl-

⁶³OLÁH József 1984. 395–398.

⁶⁴NAGY János 1792. 132.: 101–104. sor.

⁶⁵K. S. 1829. 43–44.

⁶⁶CSOKONAI: *Köszöntő. Lengyel József senior úr nevenapján*: „Csak a kontyhoz illik az oly salve s ávé: / Melynek a jutalma rosólis és kávé”. – A férfiak, köztük jurátusok látogatta pesti kávéházakról a tévesen CSOKONAInak tulajdonított, *Pesti dicsőség* címen ismertté vált vers a XVIII. század végén. A valódi szerző anonim, *Pesten szélyel nézett itt 's amott is tapasztalt Juratus*. Ld. SZILÁGYI 1981. 119. – CSOKONAI VITÉZ Mihály 1967. 1. k. 305–307. 314.

⁶⁷NAGY János 1792. 132–133.: 109., 111–112. sor.

⁶⁸NAGY János 1792. 132–133.: 109., 111–112. sor.

⁶⁹A 66. jegyzetben idézett *Köszöntőben* (1795), illetve az 1799-es, *Kata napra* c. köszöntőben: „Reggel is csak annyit tudunk volna tenni, / Nem szükség hát mindég kávé megjeleni.” CSOKONAI VITÉZ Mihály 1967. 1. k. 580.

⁷⁰BRIGHT, Richard 1818. 582.

lépett már azon, hogy csak kiemelkedő vagy a presztízis próbájául szolgáló alkalmak itala legyen. Tejeskávé formájában a modell kisasszonynak éppúgy mindennapos reggeli itala, mint óhaja szerint a diák CSOKONAI-nak az 1790-es években, Kölesyéknek 1815-ben vagy K. S.-nek 1829-ben, vagy annak a mezőtúri származású divatos ifjúnak, akivel GVADÁNYI falusi nótáriusa 1790-ben Pest-Budán beszélgetett:⁷⁰

- (nótárius) Felelt: „kevés varjút láttál Földi! karón,
Nem neveltek Téged zsemblén: tsak vakarón”,
(ifjú) „Ami kezemben van: neve tsokoládé,
Ha gyomrom meg gyengül ebből eszem: láddé!
Ollykor fröstökömön a' téjfeles kávé,
A' nagy melegekben enyhít lemonádé”.
(nótárius) „Tsokoládé helyet zöld fás hagymát enne.

Hogy üres gyomorral ne menne mezőre,
Lemonádé helyett jobb volna a' löre.
Meg érem még aztat, jut kend olly időre:
Pálinka, nem kávé lesz fröstökömére.”

A férfiak reggeli kávézásának példája az idős Ráday Gedeon báró is, akit egy látogatója 1790-ben talált Budán ilyen reggelinél.^{71a} A debreceni református kollégiumban az 1972. évi iskolatörvényben szükségesnek tartották tiltani a főiskolások kávéivását a kollégium falain belül, amit egy ünnepi legatúsi kereset elvesztésével fenyegettek.^{71b}

Végül még egy fontos szerepet kapott, fekete formájában, a kávé: kijózanító szerepű az alkoholfájdalomban. Erről CSOKONAI így ír:⁷²

Habzó glázlikat kell inni salvéval
Ha megárt, öntsük le fekete kávéval

A tejes- és feketekávé alkalmak szerinti megoszlását minden részletében azonban nem ismerjük.⁷³

K. S. számolt be 1829-ben arról, hogy a reggelinél a zsemlyét a findzsa tejeskávéba belemártja: ha egy értelmiségi ezt megtehetette, a korszakban nyilván szalonképes volt.⁷⁴

Közben országszerte nőtt a kávéházak száma. Pesten 1781-ben 10, 1814-ben 25, vagyis az ütem elmaradt a lakosság növekedésétől.⁷⁵ Az 1790-es években olyan városokban is, mint Jászberény, volt már a főtéren kávéház.⁷⁶ Kávéjuk nem volt olcsó, de

⁷⁰K. S. 1829. 42–43. CSOKONAIról azt mondja: „Vitéz . . . / . . . önn' szájából hallottam, / Hogy véle deákoskodtam: / Hogy ha reggel hörpölgethet, / Az nap a' legvigabb lehet!” – CSOKONAI reggeli kávéját K. S. cukros, tejszínes italként írja le, s maga is „fröstökre” reggel kávézik rendszeresen, délbén s vacsorára csak bort kíván. – BRIGHT, Richard 1818. 582.; GVADÁNYI József 1790. 57.

^{71a}KERESZTESI József 1868. 250.

^{71b}1792. évi iskolatörvény, 3. rész. 10. tc. „Potus Caffae intra collegium prohibitus sub pena amittendi unius festi beneficii.” Ennél jóval súlyosabb azonban a részegség büntetése. BÉKEFI Remig 1899. 166.

⁷²*Antal napjára*, 1799. CSOKONAI VITÉZ Mihály 1967. 1. k. 584.

⁷³„Mellyet neveznek kávénak, / Néha fűrésztik téjbe” – írja a debreceni kollégiumból kikerült BOGYAI József 1826 előtt, *Bacchus házassága a nimfával* c. költeményében. BÁN Imre-JULOW Viktor 1964. 181.

⁷⁴K. S. 1829. 41. „Kávém! . . . / . . . reggel . . . / Ha beléd mártom zsemlyémet / Puhán . . .”

⁷⁵BEVILAQUA BORSODY Béla–MAZSÁRY Béla 1935. 1/2. k. 33., 102. – FÉNYES Elek 1851. 233 szerint Pest lakossága 1780-ban 13 550, 1819-ben 47 188.

⁷⁶DÉRYNÉ SZÉPPATAKI Róza 1900. 1. k. 7.

nem is elérhetetlen. 1790-ben Pesten, a Hatvani kapu közelében állt Arany Sas fogadóban egy személy költsége egy éjszakára a következő volt: étel 24, bor 8, „ház” 18 és findzsa kávé 6 krajcár.⁷⁷

A magánzférában az 1800-as évek elején hallunk először, mégpedig Pest-Budán arról, hogy a kisemberek is bekapcsolódtak a kávézásba. GAÁL György *Tudós palóca*, mintájához a bécsi Eipeldauerhez hasonlóan, pamflet ugyan, de jelentős részben valós elemekből építkezik. Szerinte a kispolgár asszonyok ragaszkodnak a délutáni látogatási alkalmakhoz a vele járó uzsonnán való kávézás kedvéért. Az egycselédes kispolgár asszony reggel kávézik, amit a szakácsné készít el. A kávé az ilyen családok dajkája is mindennap megkívánja. Eldönthetetlen, hogy szatirikus túlzás-e vagy a bevezetés szakaszának valóságos túlzása, hogy van özvegyasszony, akiről egyetlen cselédje azt állítja, naponta ötször főzet magának kávé. Ezzel szemben a férfiak a tekintetes uraktól a mesterembereken át a kocsisokig és lámpatisztítókig kávéházba jártak, és a Rókus utcai favágók is kávéztak.⁷⁸

Az egycselédes kispolgár asszonyt képviseli 1822-ben Czenkné Debrecenben, egy halotti beszélgetés típusú versben, akinek a menny kapujában is legfőbb gondjai közt van,⁷⁹ hogy a házában

Hogy veszett ott jó téjfeles
Kávéja a csészébe.

Az 1820-as években tudunk először piaci kávémérésekről a pesti Duna-parton. Itt a lacikonyhás asszonyok mértek kávé is, aminek jogosságát azonban a kávéház-tulajdonosok tettelesen vitatták. DÉRYNÉ SZÉPPATAKI Róza az 1838-as nagy árvíz évében említi, hogy az apró fűszeres boltok Pesten darált (valódi) kávé „fertályfont számra” előre kimérve tartanak „a szegénysorsúak számára”. Nők, polgárasszonyok és kisasszonyok, az 1840-es évektől kezdve jelentek meg kávéházakban.⁸⁰

A parasztság

Száz évvel Észak-Németország és ötven évvel a Bécsi-medence után, 1850-ben a kávé felbukkan a parasztok ünnepein Magyarországon is. Mint a magasabb társadalmi réteget követő luxus innovációk szabályosan, a kávé is vendéglátó ünnepi italként kezdte pályafutását, s mintegy 50 év elteltével lépett aztán be a köznapi családi étkezésekbe. Természetesen sem ez a sorrend, sem az időrend nem játszódott le sem minden településen, sem minden családban. A kávé beépülése az országon belül egyenlőtlen fejlődést mutató, nagyon hosszan elhúzódó folyamat volt.

A korai bevezetés fő mintáját a rossz forrásviszonyok miatt nem tudjuk egy helységeen belül nyomon követni, egy szűkebb körzetben azonban igen. Pest-Buda 25 kilométeres körzetében fogunk járni. A testvérvárosok már nagyvárost képeznek, lakosságuk a XIX. század közepén 145 000. Innen nyugatra 25 kilométerre fekszik a 2000 lakosú Fejér megyei Etyek község. 1850-ben egy, az etyeki búcsúba meghívott rokon Kováts István szegedi származású kőművest is magával vitte. Kováts leírta, milyen gazdag

⁷⁷Az országgyűlés idején, KERESZTESI József 1868. 243.

⁷⁸GAÁL György 1803–1804. 3. k. 40., 4. k. 43., 5. k. 5., 1. k. 17., 30., 6. k. 50.

⁷⁹BÁN Imre–JULOW Viktor 1964. 125. *Mennyből jött levél*. A figura kálvinista, de kikapós asszony volt, háza az Ót Pacsirta utcában; tisztázatlan, hogy polgári vagy paraszti háttérű. Az adatot KÜLLÖS Imolának köszönöm.

⁸⁰BEVILAQUA BORSODY Béla–MAZSÁRY Béla 1935. 2. k. 1165., 1095.; DÉRYNÉ SZÉPPATAKI Róza 1900. 3. k. 286.

étel-ital választékkal várták a vendégeket, közte kétféle: „fekete és fehér” kávéval.⁸¹ Ugyanebben a körzetben, a Budapesttől 15 kilométerre északkeletre fekvő, hasonló nagyságú Rákospalota községben, amelyet Pesttel 1872-től lóvasút kötött össze, 1900 és 1914 közt jelent meg a hétköznapi reggeli a kávé. Hozzá akkoriban zsemlet ettek, mint a középosztálybeli családok általában. Utóbb azt mondták, a zsemlet azért engedhették meg maguknak, mert akkoriban olcsó volt. Később a maguk sültötte kenyérré cserélték fel.⁸² Az alig nagyobb Alsónémediben, Budapesttől délkeletre 24 kilométerre, a hétköznapi reggeli kávé ugyancsak a század elején jelent meg. Az első világháború előtt gazdag menyasszonyok kelengyében felbukkant a tejeskávé nagy bögre is csészealjjal, készletben. A készlet mindenestire presztízs-tárgy maradt, jól látható helyen, alacsony sublót tetején állt a tisztaszobában, és nyilván alig használták, mert az 1970-es években még hiánytalanul megvolt. Ugyanitt lakodalomban a főétkezésen kívül, uzsonnára kínálták a vendégeket tejes- vagy feketekávéval, amit cikóriából főztek, és kalácsot, kuglófot adtak hozzá. Gyermekágyas asszonynak a komák uzsonnára vittek tejeskávét és kalácsot. A mindennapi és az ünnepi kávé időrendje itt sajnos nincs tisztázva.⁸³

Lakodalmi pozícióban a kávé már a paraszti kávézás kezdetén megtaláljuk, például Dunaföldváron 1850-ben. A gazdaságilag kedvező fekvésű Duna-parti mezővárosnak ekkor 10 000 lakosa van, 90 kilométerre fekszik Pesttől, de annak vásárkörzetében. A forrás másodlagos, amennyiben vőfélykönyv, amelyet azonban keletkezési körülményei hitelesítenek. Az 1852-ben megjelent kötetet 1850-ben EGYED Antal, az akadémia tagja írta, aki papként több évtizedet töltött a településen. Elmondja, hogy jómódú parasztgazda fiának lakodalmán egy alkalommal más „előkelőkkel” együtt vett részt, akik a vőfélyt hallgatván a stílust és nyelvet nem találták elég „csinosnak”, s őt biztatták, írjon jobbat. Így jött létre a mű, amely híven követi a szokásos eseménysort, lakomarendezést. Ebből következtek arra, hogy a főétkezés utolsó, nyolcadik fogásaként beköszöntött kávé sem javaslat csupán, hanem már megkezdődött gyakorlathoz igazodik. A vers instruktví szövegezése is utal azonban arra, hogy a kávézás még új, kevésbé ismert szokás.⁸⁴

Mikor a' kávéét hozza.

Fekete leves is volt a' régi kornál;
De már ez nem szokás a' mostaniaknál.
Helyét pörkölt kávé tolta ki napunkban,
Mít findzsákba töltnek, feladván kannákban.
Keserű, mint üröm, belső természete,
Hacsak édesebbé a' sok nádméz nem tette.
Azért ezt nem iszsa mindenki kívánva,
Főképp kik nincsenek hozzája szoktatva.

A vendéglátó ünnepi kávétól a hétköznapi reggeli kávé irányába haladó betagolódási mintának a két szélső pozíció közt vannak közbülső állomásai. Ezek közül például a vasárnapi reggeli kávézás jelentős szakaszt képezett sokfelé Közép-Európa nyugati vidékén. Egyéni esetekben vagy akár egész vidékeken is a betagolódási folyamat nem ritkán a nagy ünnepi, vendéglátó alkalmakat kihagyva, átugorva alacsonyabb rangú ünnepeken, például a család vasárnapi étkezésén indult. KARDOS közöl az Őrségből, Nagyrákosról rekonstruált heti étrendet a XX. század elejéről, kisparaszti környezetből. A reggeli csak vasárnap kávé. ECSEDI 1935-ben „jómódú kisgazda” heti étrendjét

⁸¹KOVÁTS István 1981. 313.

⁸²SERGŐ Erzsébet 1964. 219–225.

⁸³NOVÁK László 1980. 298–300.; FILEP Antal 1980. 267., 269.

⁸⁴EGYED Antal 1852. 3–4., 13.

közli Biharkeresztesről. A reggeli csak vasárnap kávé.⁸⁵ A szentesi kubikosoknak az 1930-as évek végén volt olyan bográcsársasága, akik vasárnap ebéd után a bográcsot te-lefőzték feketekávéval, és jól megcukrozva megitták. A hét folyamán nem kávéztak.⁸⁶

A szóba jövő étkezési alkalmak közül a lakodalom ünnepére és a hétköznapi reg-gelire van Magyarországon bőven forrás. Ezért a továbbiakban ezek kapcsán nézzük meg a kávé bevezetésének hierarchikus és időbeli változatait.

Ünnepi ital

A dunaföldvári után ismét egy dunántúli lakodalmi kávézás következik, a Rába-közben. Vőfélykönyvben jelzi a vidék szülőtte, az értelmiségi VARGYAS Endre 1867-ben. Az egész lakoma hiteles; tizedik fogása a rétes és kalácsok, ezután befejezésül jön a kávé. A vers hangsúlyozza a cukrot, amit a parasztok igen fontosnak tartottak benne, s meglepő módon zsemlet kínál a kávéhoz. Hogy ez a részlet költői fordulat-e vagy való-ság, nem lehet eldönteni. A kávé–zsemle a középosztály jellegzetes reggelije volt, akik egyébként a kávéhoz, ha valamit, süteményeket ettek. A rábaközi lakodalomban a sü-temény–kávé szomszédság eleve adott.⁸⁷

Mikor a kávéhozza.

Itt van násznagy uram az utolsó étek!

Kedves vendégnépek – vegyétek, egyétek.

Úgy hívják, hogy kávé; cukor is van benne,

Akinek tán tetszik, itt hozzá a zsemlye.

Ahogy a dunántúli kávévőfélykönyvek valóságát szerzőiken túl az etyeki hely-színi tudósítás is hitelesíti, a jóval később induló alföldi emlékek sorozatának élén is, szerencsére, egy szokásleírás áll, BAKSAY Sándoré. 1891-ben, egy Alföldről szóló tanulmányban, közelebbi helymegjelölés nélkül, 11 fogásos rangos lakodalmi ételsort közöl. Sütemény és gyümölcs után záró fogása „Fekete kávé, melyet azonban csak mó-dosabb házaknál adnak föl s csak az előkelőbb vendégek fogadnak el”. BAKSAY tevé-kenysége alapján a közlés elsősorban a Kiskunságra (Kishunhalas?), esetleg Kecske-métre vonatkozhat.⁸⁸

1898-ban a budapesti Bálint kiadó alföldi vőfélykönyve hoz új szöveggel kávé-t. „Tésztásétel” után, de kocsonya és kása előtt tálataltja.⁸⁹

Kávé bevitelekor.

Messziről jövök most

Szultán udvarából.

Hozok onnan kávé-t

Üres csutorából.

Jó ital a kávé,

Mert az ember soha

Be nem rúghat tőle

Éljen!

⁸⁵KARDOS László 1943. 246.; ECSEDI István 1935. 244.

⁸⁶SZÜCS Judit 1986. 173.

⁸⁷VARGYAS Endre 1867. 9.; változatlan 2. kiadás VARGYAS Endre 1888. 10. – A cukor-hoz ld. KISBÁN Eszter 1987.

⁸⁸BAKSAY Sándor 1891. 87–88.

⁸⁹Alföldi vőfélykönyv 1898. 17. – Ugyanez a szöveg szerepel APARI István 1941. 50. kötet-ben Sióagárdról, a gyűjtemény részei azonban – a kötet címében jellettektől eltérően – nem datál-hatók.

1899-ben szokásleírás jelez: Hajdúnánáson kézfogóban kávét. A lányos háznál tartott kézfogó ott akkor csaknem olyan nagy ünnepség volt, mint a lakodalom a vőlegényes háznál. A kávé a kézfogón nem tartozott a hétfogásos vacsora ételsorába, nem is volt hozzá vőfélyvers. A vacsorát követő táncból hajnali 1-2 óra tájban félrehívták a ki-tüntetett résztvevőket: más helyiségben összegyűltek a menyasszony, nyoszolyólányai, szülei meg a vőlegényes ház vendégei, sült tyúkot, kalácsot ettek, „kávét iszogattak”. A táncszobában hagyott többi résztvevő tyúkot, kalácsot igen, de kávét nem kapott. A lakodalomban kávézást nem említettek.^{90a}

1900 és 1901-ben Pécskán, illetve Békésen közzétett vőfélykönyvek jelentenek kávét, azonos versekkel. Az előbbit „összegyűjté több tapasztalt pécskai vőfény”, az utóbbit „összeállította egy néptanító”. A kiadók közt kapcsolatról nem tudunk, így nyilván mindkét kávévers egy korábbi szövegezésre megy vissza, amit még nem ismerünk. Pécskán a kávé túrós lepény után tizedik, utolsó, Békésen variációs lehetőséget tartalmazó ételsorban tészta és gyömolcs után zárófogásként kerül asztalra. A szövegek csak egy-egy szóban különböznek; figyelemre méltó, hogy a csattanójuk: „nem kell ehhez zsemlye”.^{90b} A pécskait idézem.

Fekete kávé beköszöntése

Érdemes uraim, ismét megérkeztem,
Engedelmet kérek, hogy ily soká jöttem,
De azt mondhatom, hogy (nem) hiába késtem,
Mert önöknek a legjobb italt szereztem.

Éljen!

Ez ital(t) nevezzük fekete kávénak
Kedves itala ez németnek, magyarnak,
Tessék hát uraim, cukor is van benne,
Igyák jó izléssel, nem kell ehhez zsemlye.

Éljen!

Végül 1906-ban ismét a budapesti Bálint kiadó vőfélykönyvében találunk új verssel beköszöntött kávét. Utolsó fogásként, a tészták után áll, fehér és barna formáját említi a szöveg.⁹¹

Kávé feladáskor.

Tudom a jó kávét
Senki meg nem veti
Ki a fehérét, ki a
A barnát szereti.

Tessék megcukrozni
Ha nem elég édes,
Az is kóstolja meg
Kinek gyomra kényes.

Említésre méltó még az az 1904-es vőfélykönyv, melynek szerkesztője félegyházi és kecskeméti vőfélyek útmutatására hivatkozik. Kávét itt verssel beköszöntve nem találunk; a vacsora előtti félig tréfás – félig komoly „perorációban” kerül csak említésre. Vajon a kilátásba helyezett ételek sorában a máléra rímeltetett kávét úgy értsük, éppoly lehetetlen a kávé a lakodalomban, mint a kukoricamálé?⁹²

Készülnek az étkek, süt, főz a szakácsné,
Oly ügyes a keze, mint senkise másé,
Lesz majd mindenféle, peccsenye meg málé,
Lesz török császártól tegnap hozott kávé.
Éljen!

^{90a}MÁTÉ Lajos 1899. 231. 290.

^{90b}Pécskai vőfélykönyv 1900. 62.; Békési vőfélykönyv 1901. 45.

⁹¹REIM Lajos 1906. 17–18.

⁹²KÓRÓ Pál 1904. 21.

A versben ezután lehetséges lakodalmi ételek, káposztás hús szalonnával, pulyka combja rizskásával következnek.

Közvetlenül az első világháború előtt ad hírt GÖNCZI a Cserta melléki községek-ből a kávézás bevezetéséről. A „régii” és az 1914-ben aktuális lakodalmi menüt egyaránt közli, s Göcsej mindennapi táplálkozásáról is ír. A kávé csak az új lakodalmi vacsorán szerepel; „kelt tészták, czukorsütemények és kuglihuup” után feketekávé formájában utolsó fogás.⁹³

Sajnálatos módon keveset vagy semmit nem tudunk legnagyobb agrárvárosaink-ról, melyeknek magatartása egész alföldi körzeteknek is mintául szolgálhatott. Debrecenben a kávé bevezetésének ünnep–hétköznapi sorrendje kétségtelen, de az abszolút kronológia bizonytalan. 1935-ben ECSEDI múlt időben írt a debreceni civis polgár ün-nepi étkezéseiről. Jómódú háznál kézfogóra hétfogásos étkezést mutatott be, a végén tészta, kalács és gyümölcs után feketekávéval. Ugyanilyen volt a lakodalmi ebéd, este pedig „9 óra tájban tejeskávét hurcoltak zsíros vagy vajaspereccel, ezenkívül a férfiak-nak kalácsot”. A reggeli kávézásról viszont jelen időben írt ECSEDI: „Érdekes, hogy ma már a tejeskávé egyre jobban tér hódít a jobbmódúak reggeli étkezésében”. Utóbbi megjegyzésével nemcsak Debrecenre, de bihari falvakra is utalt, étrendpéldáit is onnan hozta. A berettyóújfalusi mutatványban a hét során négy reggeli, a már említett bihar-keresztesiben csak a vasárnapi reggeli kávé.⁹⁴

BÁLINT Sándort a kávé bevezetésének időrendje a szegedi parasztságnál nem foglalkoztatta. 1977-ben megállapítja, hogy a feketekávé még napjainkban sem általá-nos; a tejeskávé elsősorban asszonyok és gyermekek itala, pótkávéból készül; „módo-sabb lakodalmakban van hajnal felé *cserépbögrékben* a kávéosztás, álmoság ellen kí-nálják vele a vendégeket”.⁹⁵

1891-ben DEÁK-ÉBNER Lajosnak egy szolnoki piaci rajzát közölte *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* c. sorozat Alföld kötete. A piaci kávémérést ábr-ázolja. A művész vázlata 1874–1887 között készülhetett. A kávé kofa méri egy kö-zönséges kecskelábú asztalon, *cserépszilkékben*. Az érdeklődők nők és gyerekek: pia-cozó parasztok. A vásári és piaci kávémérések közt ez az első, amelyről biztosan tud-juk, hogy parasztok nemcsak nézegették, hanem igénybe is vették.⁹⁶

A kávé bevezetéséről lévén szó, teljességre ebben a szakaszban csak a századfor-dulóig törekedtem. A vőfélykönyvekről el kell mondani, hogy nem véletlenül kerültek a kezembe. 1792 és 1912 közt 26 olyan nyomtatott első vagy legkorábbi kiadású vőfély-könyv van összesen, amely nemcsak bibliográfiailag ismert, hanem kutatható is.⁹⁷ E 26 kötetből 6 (23%) tervez a lakomára kávé, közülük a 13 darab XIX. századból 4 (30%), ami sok. Kézírtos vőfélykönyvben kávé egyáltalán nem találtam. Az egykorú szokás-leírások közt a kávé jelző egy dunántúli és két alföldi a XIX. századból nagyon kevés.

1. A közvetlen és másodlagos források egybehangzóan azt mutatják, hogy az ün-nepi kávékészítés a magyar parasztnál a XIX. század közepén megkezdődött.

2. A gyakoriság tekintetében a szokásleírások az eligazítók, a vőfélykönyvek torzítanak. Valójában a kávézás a XIX. században nagyon kevésbé terjedt el.

3. A XIX. század második felében piaci/vásári csemegeként azok is ismerkedtek/ ismerkedhettek kávémérőknél a kávéval, akik otthon nem készítették.

Az ünnepi kávéról BAKSAY félreérthetetlenül elmondta, hogy lakodalomban csak a módosabb házaknál adták és csak az előkelőbb vendégek fogadták el. Hajdúná-

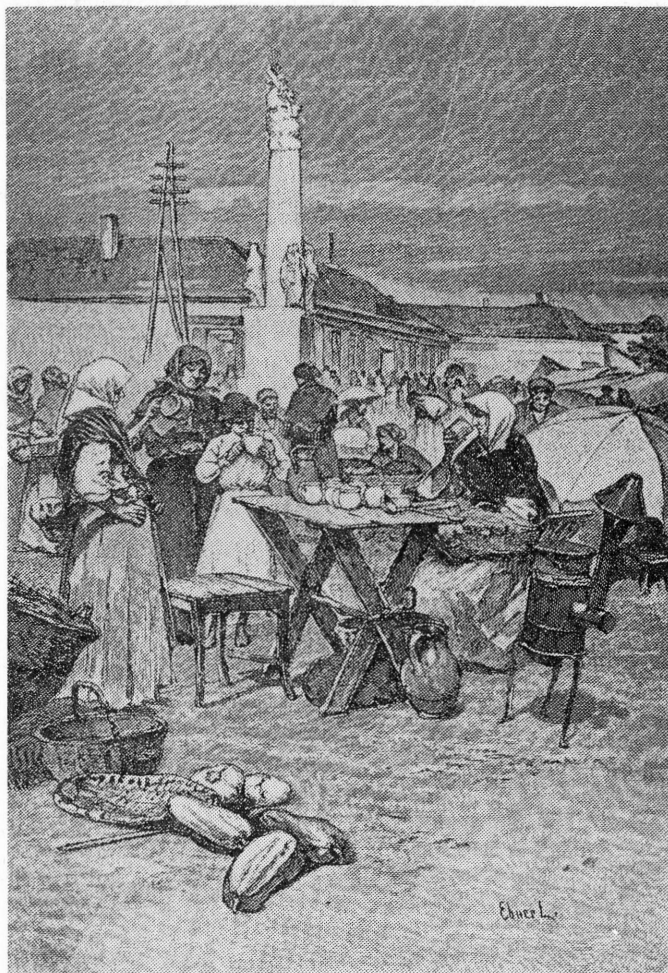
⁹³GÖNCZI Ferenc 1914. 344.

⁹⁴ECSEDI István 1935. 177., 243–244.

⁹⁵BÁLINT Sándor 1977. 189.

⁹⁶A kép közlése BAKSAY Sándor 1891. 143. – Újabbban közölte DANKÓ Imre 1971.

⁹⁷Az Országos Széchényi Könyvtár és a szegedi Somogyi Könyvtár gyűjteményében. Jegy-zéküket ld. KISBÁN Eszter 1987. *Vőfélykönyvek az irodalomjegyzékben*.

1. kép. Deák-Ébner Lajos: Piaci kávémérés Szolnokon (1870/80-as évek)

náson csak a kézfogó kitüntetett parasztvendégeinek kínálták. EGYED megverselte, hogy nem mindenki inná szívesen, nincsenek hozzászokva. Figyelembe kell vennünk, hogy vőfélykönyvek lakomarendezése mindig a maximális sorozatot veszi tekintetbe, amiből egyes fogások kötelezőek, mások feltálalhatók, de a jó vőfély az utóbbiaknál sem jöhet zavarba. Ha tehát a kávézás elkezdődött, kell a kávévers is. Ez az oka, hogy a XIX. századi vőfélykönyvekben a kávé valóságos használatánál jóval nagyobb arányban szerepel. Ha nem így lenne, későbbi pályafutása, ünnepen és hétköznap egyaránt, másként alakult volna, mint ahogy történt. Itt az ünnephez annyit, hogy gyakran csak az 1960-as években lett lakodalomra kötelező. A *Magyar Néprajzi Atlasz*nak az 1950-es években gyűjtött anyaga a századforduló körüli lakodalmak főétkezésén egyáltalán nem mutat kávé, ami szintén azt jelenti, hogy legfeljebb igen szórványos lehetett.⁹⁸

⁹⁸Ugyanígy nem jutott általában eszébe az adatközlőknek a főétkezés menüjéről a savanyú becsinált sem, ami szintén nem tartozott a kötelező fogások közé, de alacsonyabb gyakorisággal, szintén elsősorban a módosabbaknál, nagy területen elterjedt volt.

Budapest környete mellett még egy példánk van arra, milyen időbeli távolságban követte az ünnepi kávé a hétköznapi reggeli kávézás. Mindkét esetben úgy látszik, hogy annak a nemzedéknek, amely a kezdődő kávézást gyermekként figyelhette, az unokái vezetik be a rendszeresebb köznapi reggeli kávé. A *Rábaközi vőfélykönyv* 1867-ben szól kávéról. Az 1880-as években – a Szepesség mellett egyedül – éppen e megyében jelzi KELETI, hogy csökken a különbség város és vidék között, „például a kávé és cukor fogyasztása évről évre növekszik a . . . községekben is”.⁹⁹ Ez még ünnepi kávéra fordítódott, mert az 1950-es évek végéről visszatekintve, idős asszonyok úgy nyilatkoztak az első világháború előtti időszakról, hogy „talán még a mester meg a kántor se evett fölöstökömrre tejet, kávé”, a parasztok pedig biztosan nem, „most meg mindenütt az uralkodik”. A fordulat az első világháború után kezdődött meg.¹⁰⁰ Éppen Sopron megye hét községéről 1938-ból van fogyasztási statisztika. Az évi fejenkénti kávéfogyasztás átlaga 140 gramm; legmagasabb Bősárkányban 340, legalacsonyabb Rábakécön 30 grammal. Ugyanakkor az országos átlag 230 gramm. Ezek az adatok azonban csak a valódi kávéra vonatkoznak, a jóval nagyobb mértékben használt pótkávé mennyiségéről nem tájékoztatnak.¹⁰¹

Reggeli ital

A kávé bevezetése nem minden vidéken, településen, családban kezdődött a vendéglátó nagy ünnepeken. A folyamatnak van egy másik, a mindennapi élethez kapcsolódó mintája is. Ez esetben a kávé nálunk mindig a reggelin lépett be; utólag többnyire nehéz vizsgálni, hogy volt-e a vasárnapi reggelinek kezdetben kitüntetett helye. A magánszférában kétségtelenül a reggeli kávézás volt az a pozíció, amelyben a parasztok a felettük elhelyezkedő társadalmi rétegek kávézását elsősorban számon tarthatták.

Azok a paraszti közösségek, amelyekről megállapítható, hogy a reggeli kávéval indultak és az ünnepi pozíció ezt csak követte, mintegy 50 évvel későbbben startoltak, mint a másik minta korai esetei. A reggeli pozícióval nyitó beépítés korai esetei 1900 körül jelentkeznek; erről az ország nyugati részéről, a Dunántúl két körzetéből van hiteles tudósítás.

1902-ben JANKÓ János a Balaton melléki falvokról írta, hogy hétköznapi reggelin „a kávé nagyon hódít, s meglepő módon nemcsak a nőknél, hanem a férfiaknál is. Vejszés halászok, kik e mesterséget máig is űzik a Kis-Balatonon, mondták, hogy ha reggel visszatérnek tőreikről, nem érzik magukat addig jól, míg kávéjukat meg nem itták”. Ugyanakkor ünnepi kávéval a vidéken nem találkozott, lakodalomban sem említi.¹⁰²

KARDOS az Őrségből 1943-ban azt írja, „a kávé múltja itt mintegy félszázados”. A vizsgálat idején „a módosabbaknál annyira hódít a kávé, hogy reggelente általános. A tejeskávé közös tálból merik, tányérból fogyasztják kanállal és rendszerint kenyeret tördelnek, aprítanak bele. A feketekávé csészéből isszák. Városi jellegű élvezete hódít”. Az utoljára említett feketekávé a vizsgálat idején viszonylag új jelenség; ezt és pozícióját az ünnepi étrendeknél olvashatjuk. A lakodalmi vacsora utolsó fogása „manapság – (1942 körül) – tea, feketekávé, aprósütemény, torta”, míg korábban „almafánk, percc, kalács” volt. „Régi” étrendmintájában Nagyrákoson vasárnap reggel szerepel kávé. Hat 1942-es mintából öt magyarban heti 2–7 reggelin volt kávé, a vasárnap minden esetben köztük volt. Kétszer egy 3 holdas, hétszer egy 70 holdas gazdánál kávéztak,

⁹⁹Sopron megye. KELETI Károly 1887. 48–49.

¹⁰⁰Himod, Sopron megye. KISBÁN Eszter 1960. 120.

¹⁰¹SOPRONI Élek 1940. 202.; *Magyar Statisztikai Évkönyv*, Új folyam 46/1938/ 262.

¹⁰²JANKÓ János 1902. 221.

a többiek 10–30 holdas birtokosok. Szomoróci vend családnál hiányzott a kávé. A kávé alternatívái közt a többi napokon dominált a leves, néha forralt tej ugyanabban a funkcióban.¹⁰³ KARDOS leírásából kétségtelen, hogy a reggeli kávé ugyancsak leves funkcióban illesztették be az étrendbe, úgy is ették. Ez a jelenség itt nagyobb összefüggő területről ismeretes.

Edith HÖRANDNER hoz jelenkori és történeti példákat. A jelenkori Dél-Burgenlandra vonatkozik. Felnőtt nők beszéltek el 1979-ben nagyanyjukról, hogy a kávé-fazékba kenyeret tördelve „kávélevest” csinál magának, azt reggelire a fazékból eszi. Azt hitte, ezt idegenek, sőt a távol élő családtagok elől is titkolnia kell, mert 74 éves szomszédasszonyától annak városban élő gyermekei úgy kívánták. Hogy a levesként fogyasztott reggeli kávé korábban nem korlátozódott a falusiakra, azt Bécsben 1858-ban született szerző beszéli el. Apja (aki elárvult falusi gyerekként került rokonokhoz Bécsbe, ahol később egy kis sörözője volt) reggeli kávéját nap mind nap egy óriási csészeből ette, miután két zsemlet beletördelt.¹⁰⁴

Vas megyében kezdeti szakaszában találkozott kávézással 1894-ben BÜNKER. Az akkori megye nyugati járásainak német falvaiban (később Burgenland) a reggelin nem talált kávé, az egész évben levesből állt, amihez krumplit vagy kenyeret ettek. Viszont szántáskor, amikor hajnali 2-3 órakor kezdtek dolgozni, mielőtt a férfiak kimentek volna a földre, a gazdaasszony pálinkát és kenyeret vagy „kávét” és kenyeret adott nekik.¹⁰⁵ Ugyanebben az övezetben fekszik Wolfau község, amelyről tisztázódott, hogy a kávé „régebben” csak vasárnapi, majd a második világháború után napi reggeli ital.¹⁰⁶

Az Órség tehát beletartozik egy Burgenlandban folytatódó nagyobb területbe, ahol a kávé az 1890-es évek közepén, a reggelin lépett be a paraszti táplálkozásba. Alapanyaga legnagyobb részt bolti pótkávé, ritkán házi kávépótló volt. A kávézás útját igen megkönnyítette, hogy egyszerűen a szokásos reggeli levesek egy új variánsaként fogták fel, és így illesztették az étkezésbe. Mindennapossá talán azért sem vált gyorsan, mert ezen a vidéken nem egyetlen leves volt a reggeli, hanem többféle közül valamilyen leves váltakozva. A terület nagyobb, burgenlandi részével az *Osztrák Néprajzi Atlasz* foglalkozott. Ott áttekintést kapunk tartományonként arról, hogy a vizsgált települések hány százaléka jelzett az 1914 előtti reggelikre kávé (is). Természetesen vezet a két innovációs centrum, de utána rögtön Burgenland következik.¹⁰⁷

Vorarlberg	56 %
Alsó-Ausztria	32,6%
Burgenland	23,6%
Felső-Ausztria	6,3%

A gyakoriságot az Órség egy falucsoportjában KARDOS 1942-ben iskolás gyerekek három heti étrendjén vizsgálta. A gyerekek 50%-a reggelizett „kávét, tejeskávét kenyérral vagy egyéb tésztafélével”. A gyerekek itt a családöt is reprezentálják, mert ezen a vidéken a kávé az egész család reggelije volt.¹⁰⁸

A boltban vásárolt pótkávék mellett kis mértékben használt házi kávépótlók közül KARDOS piritott árpát, szőlőmagot, rozst és a nyelvészek figyelmét is magára vont *babkávét* említi. Az utóbbi a *csillagfürt* (*Lupinus L.*), más néven *farkasbab*, *füge-*

¹⁰³KARDOS László 1943. 183., 236., 246–249.

¹⁰⁴HÖRANDNER, Edith 1979. 4.

¹⁰⁵BÜNKER, Johann Reinhard 1895. 116., 118.

¹⁰⁶HÖRANDNER, Edith 1979. 25–26.

¹⁰⁷HÖRANDNER, Edith 1979. 33.

¹⁰⁸KARDOS László 1943. 250.

bab nevű növény termése. A növény néhány fajtáját takarmánynövényként termesztették. Termése keserű és mérgező hatású. Megpörköelve kávépótlónak használták.¹⁰⁹ Valamennyi őrségi házi kávépótló (és még jóval több) Közép-Európa-szerte használatos volt. A Waldviertel tájegység falvaiban (Alsó-Ausztria) egy időben csaknem minden parasztkertben kék *Lupinus*-szal, „parasztkávéval” volt egy ágyás bevetve. 1890 körül tűnt el.^{110a}

Hétköznapi kávézás kezdetére utalhat a Szolnok megyei tiszazugi Nagyrév község postamesterének 1897-es megjegyzése, aki a gyári sajtolt sörélesztő helybeli használatának erőteljes felfutásáról beszámolva szűkszavúan hozzáfűzi, hogy „szépanyaink . . . úgy szintén nem használtak semminemű kávé sem”.^{110b}

A cukorfogyasztás átlaga Magyarországon 1900-ról 1914-re nőtt 4 kilogrammról 8 kilogrammra, és 1936/39-re 11,5 kilogrammra. A parasztcsaládok ebben az időszakban váltak rendszeres vásárlóvá, és annak a cukornak egy része kávéba kerülhetett. Kávé ittak azonban cukor nélkül is.¹¹¹

A köznapi reggeli kávé a két világháború között terjedt erőteljesebben a parasztnál, mind a helységeket, mind a családokat tekintve. Váltakozott, hogy ennek a kávézásnak milyen presztízse volt. Debrecenben és sok más esetben a jobb módúak reggelijének része, és a férfiak is részt vesznek benne; ez kétségtelenül a polgári minta presztízse.¹¹² Orosházán és sok más helyen viszont „a szegényasszony a gyerekeknek valamit adott a kezibe (reggelire), kis tejet, kávé s kész volt”. E mintához tartoznak, ahol a kávé öregek, betegek kímélő étele, asszonyok, gyerekek reggelije volt csak. Itt a kávénak általában nem is volt presztízse.¹¹³ E szakasz eseményeinek tisztázása a helyi vizsgálatokban bírhat jelentőséggel.

A kávénak bevezetéstől fogva levesként kezelése ebben a késői időszakban is előfordult. Így például Hódmezővásárhelyen, a városban és a tanyákon egyaránt, „ették” reggel a tejeskávé, este a feketekávé beleaprított kenyérral az 1930/1940-es években. Nem minden nap, mert váltogatták ugyanúgy fogyasztott tejjel, nyáron aludttejjel. Mellé szalonna, túró is volt, vasárnap és ünnepen kolbász.¹¹⁴ Ez teljesen a reggeli tej fogyasztásának analógiájára történt. Mert Csongrádon például a század elején tálból ettek a tejet. „A sárga tálba beaprították a kenyeret, ráöntötték a nyers tejet. Abbu ették négyen-ötven közösen kanállal. Ezt megették flöstökre vagy vacsorára.”¹¹⁵

A Statisztikai Hivatal 1958/59. évi országos reprezentatív adatgyűjtése jelzi, meddig jutott el a kávé beillesztésének folyamata. A vizsgálat az egyes étkezések ételeit, italait vette számba társadalmi csoportok szerint. A parasztcsaládok 20 százalékában a reggelin folyadék nem szerepelt. A maradék 80%-ban a reggeli italok 53 százaléka volt tejeskávé.¹¹⁶

A vidéki városok vendéglőiben kávé, „fekete és fehér” mindig volt, mióta csak ét-

¹⁰⁹KARDOS László 1943. 183.; CSEFKÓ Gyula 1947. – Talán ugyanez lehetett a hódmezővásárhelyi „magyar kávé” a századelőn, amit HERCZEG Mihály 1977. 67. szójababnak vélt.

^{110a}SANDGRUBER, Roman 1982. 414–415.

^{110b}MAJOR Bálint 1897. 30.

¹¹¹KISBÁN Eszter 1987.

¹¹²ECSEDI István 1935. 244.; MÁRTON Béla 1968. 433–435. Bihardiószeg; BANNER József 1973. 372–374. Mezőberény. – Hódmezővásárhelyen az 1930/40-es években a 16–18 tagú cséplőbandát a következő reggelivel kínálták: pálinka, utána szalonnáztak, folyadékként tejeskávé, feketekávé vagy tej, esetleg aludttej. A kávé közös tálból vagy tányérból kanalzták. SZILASSI Lajosné-TÓTH Róza 1986. 29.

¹¹³MORVAY Judit 1965. 402.; KISBÁN Eszter 1984a 770. Kecel.

¹¹⁴SZILASSI Lajosné-TÓTH Róza 1986. 9., 16.

¹¹⁵SZÜCS Judit 1987.

¹¹⁶*Étrendi szokások* 1960. 12.

lapok fennmaradtak az 1830-as évektől kezdve.¹¹⁷ Falusi kocsmákban Magyarországon viszont sosem volt kávé az 1950-es évek előtt. Ezzel szemben falusi iparoskörben is főztek kávé az italmérés mellett, mint például Kecelen a két világháború között. Ezeket a székházakat a falusi értelmiség is látogatta.¹¹⁸ Tudunk azonban tanyai paraszt olvasókörökről is, amelyben az 1930-as években az italmérés mellett szintén főztek kávé nagyobb rendezvények alkalmával, mint a Hódmezővásárhely határában 1890-ben alapított Pusztafeketehalmi Olvasóegyletben. Az épület ma az ópusztaszeri Emlékparkban látható; szabadvénye alatt padka, két oldalán egy-egy katlannal, amelynek üstjében a teát és a kávé főzték.¹¹⁹

Az osztrák–magyar közös hadseregben az 1860-as évektől kaptak kávé és cukrot a katonák.¹²⁰ A század derekán Szegeden élt közmondás, „csak hírét hallotta, mint katonára a kávénak”, még azt jelentette, „nem tud róla semmit”.¹²¹ A későbbiekben viszont semmi jele, hogy a kávéval a katonaságnál megismerkedett férfiak igyekeztek volna azt otthon is sürgősen bevezetni.

A két világháború között sok olyan esetben, ahol a kávézás a reggelin indult, megjelent a kávé a lakodalomban is, de nem mindenütt. E pozícióról gyakran nem szerzünk tudomást, ha a kávé nem a főétkezéshez kapcsolódott, hanem azon kívül, például az éjszaka folyamán szerepelt, és könnyen elkerülhette a részt nem vevő kérdezők figyelmét.

Ipari munkások

Az a jelenség, hogy a korai iparosodás preindusztriális vidékein a kávézás korábban meghonosodott, mint az elsődlegesen mezőgazdasági övezetekben, a történeti Magyarországon is megfigyelhető. A KELETI táplálkozási statisztikához 1881/83-ban folyt adatgyűjtés során egyetlen olyan megyét találtak, ahol a falusiak mindennapi reggelijén már ott volt a kávé. A Szepesség „jól élelmezett” községcsoportjában „télenyáron reggelire kávé, tejet, juhtúrót, szalonnát, pálinkát, kenyeret” ettek. A vidék ekkor már hosszabb ideje a háziipari lenszövés egyik központja volt; igaz, hogy KELETI a megyében ezenkívül nemcsak bányászatról, de gyári munkás falusiakról is beszél.¹²²

Az ország egyik első nagyüzeme, a szabadságharc előtt indult óbudai hajógyár¹²³ munkásairól 1888-ban készült szociográfia. A gyár közelében, jó lakásokban lakó, jól táplálkozó családokról van szó. „A reggeli csaknem kivétel nélkül szalonnából, kenyérből és egy kis pohár pálinkából áll. Kávé csak az asszonyok és a gyerekek isznak.” A család nagysága szerint hetente 10-15 dkg valódi kávé és kétszer annyi pótkávé fogyasztottak.¹²⁴

Az államkincstár 1868-ban létrehozott diósgyőri vasgyára¹²⁵ az 1900-as években két műszakban üzemelt. A műszakok 6–18 és 18–6 óráig tartottak. A gyári lakótelepen lakó és az Újdiósgyőrben megtelepült családos munkások a nappali műszakra rendsze-

¹¹⁷GUNDEL Imre 1970. 229., 234.; GUNDEL Imre 1982. 213. Nagy Vendégfogadó, Nyíregyháza 1834.; Gasthof zum schwarzen Adler, Magyaróvár 1835.; Uradalmi Nagyvendéglő, Szekszárd 1860-as évek.

¹¹⁸JUHÁSZ Antal 1984. 689.

¹¹⁹NAGY Vera é. n. – A kávéfőzés időpontját JUHÁSZ Antalnak köszönöm.

¹²⁰PERJÉS Géza 1963. 107.

¹²¹KOVÁTS István 1981. 199.

¹²²KELETI Károly 1887. 54. – A lenszövés méreteiről FÉNYES Elek 1847. 2. k. 267.

¹²³BEREND T. Iván–RANKI György 1972. 50.

¹²⁴SOMOGYI Manó 1888. 89.

¹²⁵BEREND T. Iván–RANKI György 1972. 54.

resen cukros tejeskávét vittek magukkal reggelire. Tejeskannához hasonló, zománcos, kengyeles fogójú, félliteres edényben hordták. Hozzá kenyeret ettek. Otthon az asszonyok és gyerekek ugyancsak cukrozott tejeskávét reggeliztek, kenyérrrel.¹²⁶

Miért oly későn a parasztságnál?

Miután a török kávé a hódoltság korában a magyar táplálkozásokultúrába nem lépett be, a kávézás Magyarországon az 1700 körüli századfordulón jelent meg, ugyanakkor mint Közép-Európa-szerte. Magánszférában a legmagasabb társadalmi szinten, de városi kávéházakban is. Innen kezdve folyamatos a társadalmi kiterjedés; a kávézás az 1800-as századfordulón, már a kismemességet is beleértve, a nemesség státusszimbóluma és a városi polgári életmód velejárója is. Itt azonban a társadalmi kiterjedés megakadt; egy évszázaddal később, az 1900-as századfordulón, HANÁK Péter még mindig jogosan sorolhatja a polgári középosztályt jellemző életmód alapelemei közé mindennapi reggelijüket, meleg tejeskávét friss péksüteménnyel, vajjal, lekvárral.¹²⁷ Ebből a kávé egyedül is megkülönböztető lefelé, még akkor is, ha tudjuk, hogy a kispolgárság és az ipari munkások egy része, amely fölfelé orientálódott, reggel ugyancsak rendszeresen kávézott.

A valódi kávé mellett a XVIII. század végétől olcsóbb pótkávé is rendelkezésre állt, és elsősorban a reggelin az úri kávézásnál is elfogadhatónak minősült, ahogy később a kispolgároknál, munkásoknál is. A kávé a kávézási alkalmak többségére cukros italként vonult be. 1800-ban a cukorár még legalább 2,5-szerese az 1914-esnek, a jelentős áresés a répacukorgyártás kibontakozásával a XIX. század utolsó harmadában történt.¹²⁸

A kávézás a parasztságnál Magyarországon 1850 körül, ünnepi funkcióban kezdődött el, 50 évvel később, mint Alsó-Ausztriában. Nem tudjuk, milyen kávéból készült az ital, de elképzelhető, hogy valódiból is. Mindenesetre cukrozták. Kezelésében volt némi bizonytalanság, az úri kávézás különböző pozícióinak keverése. Előfordult, hogy étkezés végén, sütemény szomszédságában kínált kávéhoz zsemlét ajánlottak, vagy a feketekávé mellett ugyanilyen pozícióban tejeskávét is tálaltak. Az ünnepi kávé kezdeményezői a parasztság módosabb rétegeiből kerültek ki, s úgy látszik kezdetben ők is olykor csak értelmiségi vendégeik kedvéért csinálták. Ezt a korai ünnepi kávézást sem a módosabbak egész rétege, sem a többi paraszti réteg nem követte még; sem területet, sem társadalmi rétegeket fedő elterjedésre nem került sor. Vagyis a kávé a parasztnak a XIX. században csak nagyon kevéssé terjedt. Meg kell jegyezni, hogy a kávé és cukor egy-egy ritka alkalomra való beszerzése nem múlta volna felül a többség lehetőségét, és áruk a lakodalom költségeihez képest eltörpül. Cukrot lakodalomra egyébként is vásároltak, ami hagyományos ételekre került.¹²⁹ A XX. századi parasztünnepnek kávéja többségében nem a XIX. századi kezdeményezések egyenes folytatása, hanem új szálon elindult folyamat eredménye.

Mi lehet az oka az Alsó-Ausztriához viszonyítva is késői kezdetnek és a nagyon csekély előrehaladásnak a XIX. század folyamán? A lakáshasználat és berendezés, az öltözködés, az ünnepi szokások alakítása terén, tehát az életforma alapelemeinek egész sorában kiderült már, hogy a magyar parasztság a XIX. században sajátosan viselkedett, mind anyagi lehetőségeivel, mind a fiatal gyáripár termékeivel sajátos módon

¹²⁶Ezt az adatot dr. KISBÁN Lászlónak (szül.: Diósgyőr 1901.) köszönöm.

¹²⁷HANÁK Péter 1978. 471., 479.

¹²⁸KISBÁN Eszter 1987.

¹²⁹KISBÁN Eszter 1987.

bánt. A XVIII. század vége és az 1852-től kibontakozó hosszú gabonakonjunktúra kifutása között egyre újabb és újabb vidékek parasztsága is bekapcsolódhatott az áruterelésbe, piaci lehetőségek kiaknázásába. A többletjövedelemből jelentős befektetések történtek presztízs-tárgyakba és alkalmakra. Ennek során azonban a parasztek környezetüket és ünnepeiket egy paraszti stílusban építették ki, többnyire a gyári termékeket is erre használták fel. A konyha kéménye, a tisztaszoba külső megjelenése, a festett bútor, a díszkerámia, a színes népviseletek, az óriási lakodalmak nem a kúriák vagy a városi polgárok életformájának a külsőségeit törekedtek utánózni, hanem öntudatosan építettek ki egy sajátos paraszti világot.¹³⁰ Ennek a szemléletnek pontosan az ünnepi kávé be nem vezetése felelt meg a XIX. század végéig.

A századfordulón a helyzet megváltozott, a parasztság a polgári életforma felé kezdett orientálódni.¹³¹ A táplálkozáskultúrában nagyünnepi újítások mellett ezt jelzi a vasárnap belépő reggeli tejeskávé is.¹³² A fogyasztás módja olykor fáziskészsébe került a polgárral, ha a parasztek levesként ették.

A polgári kávé reggeliből a reggeli kávé átvételének a paraszti táplálkozáskultúrában voltak támogató és gátló elemei. A minta az újkori hármass étkezési rend egyik étkezéséről való. A magyar parasztság viszont jelentős részben a XX. század közepéig megosztotta az ételt, télen a középkori kettős, nyáron a hármass étkezési rendet követte, tehát egész évben egységes reggeli nem volt. A korai időszakban a reggeli kávénak ott volt a legnagyobb esélye, ahol dominált az egész éves hármass étkezési rend, és annak a reggelijén leves állandó étel volt. Ilyen volt az Órség. A történeti Magyarország területén volt egy délnyugatról északon át délkeletig húzódó összefüggő övezet, amelyben a nap első étkezésén egész éven át, tehát a nyári reggelin is, volt levesféle főtt étel. Ez is jó esély a kávé bekapcsolására, és a Szepességben esetleg játszhatott is szerepet. A fenti övezeten belüli területen a Kárpát-medencében, a mai Magyarország legnagyobb részén is, az év hosszabb és fontosabb részében a birtokos parasztek és napszamosainak nyári reggelije szalonna (kolbász, túró) és kenyér volt – meleg folyadék nélkül.¹³³ Itt nehezebb a kávé bekapcsolni, s ha megtették, presztízsből történt. Mindez nem vonatkozik a gyerekekre, öregekre, az asszonyok egy részére; ők kávézhattak, de ezzel szinte csökkentették is az ital vonzerejét. Végül is a mindennapi reggeli kávénak nem sikerült igazán mindkét nem és minden generáció számára azonos funkciót találni. Ezért nem lett általános a reggeli kávé a XX. század közepéig sem. A debreceni cívisek, amikor presztízsük már nem engedte meg, hogy ne kávézzanak, találós megfogalmazásban hagyták utódaikra: „Bor előtt pályinka után egy kis kolbász, hogy a kávé meg ne árt-sík!”¹³⁴ – vagyis pálinka, kolbász, bor után jöhet a reggeli kávé; kávé szalonna, kolbász nélkül, csak zsemelével, nagyon ártalmas lenne, a paraszti életformának nem megfelelő.

¹³⁰HOFER Tamás 1973.; HOFER Tamás 1975a; HOFER Tamás 1975b; K. CSILLÉRY Klára 1979–80.; BARABÁS Jenő 1970.

¹³¹Ld. 130. jegyzet.

¹³²A torta bevezetésénél az 1840-es évek elakadt paraszti kezdeményezéseivel szemben az 1890-es évek második nekifutását már folyamatos kiterjedés követte. KISBÁN Eszter 1987.

¹³³A két ellentétes rendszer területi elkülönülése jól megmutatkozik a mezőgazdasági minisztériumnak 1899-ben a napszamosok élelmézésére vonatkozóan gyűjtött anyagában. *Mezőgazdasági munkabérek* 1901. 4–67.

¹³⁴ECSEDI István 1935. 244.

IRODALOM

- ALBRECHT, Peter
1980 *Kaffee. Zur Sozialgeschichte eines Getränks*. Braunschweig
Alföldi vőfélykönyv
1898 *Nagy alföldi vőfély-könyv*. Bálint Lajos kiadása. Budapest
- APARI István
1941 *Vőfélykönyv. Óskori időből, 1835. évből*. Összegyűjtötte és összeállította -. Sió-
agárd
- APOR Péter
1736/1972 *Metamorphosis Transylvaniae, azaz Erdélynek . . . változása*. Budapest
- AUER János Ferdinánd
1664 *Auer János Ferdinánd pozsonyi nemes polgárnak héttoronyi fogságában írt naplója*
1664. Közzéteszi LUKINICH Imre. 1923. Budapest
- BADICS Ferenc
1912 *B. Palocsay György „Nay modi”-ja [1704]*. Irodalomtörténeti Közlemények 22.
1–10.
1921 *Gyöngyösi István összes költeményei*. Közzéteszi -. 2. k. RMKT, Budapest
- BAKSAY Sándor
1891 *Magyar népszokások [Alföld]*. In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és kép-
ben. 7. k. Magyarország 2. k. 83–148. Budapest
- BANNER József
1973 *Táplálkozási hagyományok a németeknél*. In: Mezőberény története. SZABÓ Ferenc
(szerk.) 2. k. 363–377. Mezőberény
- BARABÁS Jenő
1970 *A lakóház füsttelenítéséről*. Ethnographia LXXXI. 276–287.
- BÁLINT Sándor
1977 *A szögedi nemzet*. 2. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976/77–2.
- BÁN Imre–JULOW Viktor
1964 *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*. Budapest
- BENCZÉDI László
1985 *Rendi szervezkedés és kuruc mozgalom (1664–1685)*. In.: PACH Zsigmond Pál
(szerk.): Magyarország története. 1526–1686. 1155–1272. Budapest
- BEREND T. Iván–RANKI György
1972 *A magyar gazdaság száz éve*. Budapest
- BETHLEN Miklós
1943 *Gróf Bethlen Miklós Önélet írása*. Sajtó alá rendezte TOLNAI Gábor. Budapest
- BEVILAQUA BORSODY Béla–MAZSÁRY Béla
1935 *Pest-budai kávéházak*. 1–2. Budapest
- BÉKEFI Remig
1899 *A debreceni ev. ref. főiskola XVII–XVIII. század törvényei*. Budapest
- Békési vőfélykönyv*
1901 *Alföldi lakodalmak-könyv*. Összeállította egy néptanító. Véver Oszkár kiadása. Bé-
kés
- BLOND, Georges és Germaine
1971 *Évezredek asztalánál*. Budapest
- BRAUDEL, Fernand
1967 *Civilisation matérielle et capitalisme (XVe–XVIIIe siècle)*. Rennes
1985 *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus (XV–XVIII. század)*. Budapest
- BRAUN, Rudolf
1960 *Industrialisierung und Volksleben. Die Veränderung der Lebensformen in einem
ländlichen Industriegebiet vor 1800 (Zürcher Oberland)*. Erlenbach–Zürich–Stutt-
gart
- BRIGHT, Richard
1818 *Travels from Vienna through Lower Hungary*. Edinburgh–London
- BUR Márta
1985 *A balkáni kereskedők és árukészleteik a XVIII. századi Magyarországon (1737–
1753)*. Ethnographia XCVI. 251–274.
- BÜNKER, Johann Reinhard
1895 *Das Bauernhaus in der Heanzerei (Westungarn)*. Mitteilungen der Anthropologi-
schen Gesellschaft in Wien 25. 98–154.
- CSEFKÓ Gyula
1947 *Az őrséi habkávét*. Magyar Nyelvőr 71. 64–65.

- CSOKONAI VITÉZ Mihály
1967 – *Összes versei*. 1–2. Szerk.: VARGHA Balázs. Budapest
- CZEGLÉDI István
1670 *Az Úr frigy szekrénye előtt. Dagon Le-dülése*. (RMK I. 1100) Kolozsvár
- DANKÓ Imre
1971 *A lacikonyha*. Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának huszadik évfordulójára. Szerk.: DANKÓ Imre. 23–38. Túrkeve
- DÉRYNÉ SZÉPPATAKI Róza
1900 *Déryné naplója*. 1–3. Sajtó alá rendezte BAYER József. Budapest
- ECSEDI István
1935 *A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása*. Debrecen
- EGYED Antal
1852 *Dunaföldvári vőfélyek' köszöntése lakodalmakon*. Müller Emil kiadása. Pest
- Étrendi szokások*
1960 *Étrendi szokások a munkás-, alkalmazotti és paraszti háztartásokban*. (Statisztikai időszaki közlemények 34.) Budapest
- FEKETE Lajos
1944 *Budapest a török korban*. Budapest
- FÉNYES Elek
1847 *Magyarország leírása*. 1–2. Pest
1851 *Magyarország geographiai szótára*. 1–2. Pest
- FILEP Antal
1980 *Alsónémedi települése és építkezése*. In.: BALASSA Iván (szerk.): Alsónémedi története és néprajza. 235–270. Alsónémedi
- GAAL György
1803–1804 *A' tudós palótz avagy Furkás Tamásnak Mónosbélbe lakó sógor-urához irtt levelei*. 1–6. Buda. Reprint in: ZOLTÁN József: Népi szórakozások a reformkori Pest-Budán. 1975. Budapest
- GÁL Éva
1985 *Kézművesség az óbudai uradalom mezővárosaiban a török hódoltság után*. In: NAGYBÁKAY Péter–NÉMETH Gábor (szerk.): V. Kézművesipartörténeti szimpózium. 78–92. Budapest
- GÖNCZI Ferenc
1914 *Göcsej*. Kaposvár
- GUNDEL Imre
1970 *Adalékok az étlap, menülap, árlap történetéhez*. A Magyar Vendéglátóipari Múzeum Évkönyv 221–250.
1982 *A vendéglátóipar-történeti dokumentációs gyűjtemény*. A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve 1982. 212–215.
- GVADÁNYI József
1790 *Egy falusi notáriusnak budai utazása*. Pozsony–Komárom
- HANÁK Péter
1978 *Magyarország társadalma a századforduló idején*. In: PACH Zsigmond Pál (szerk.): Magyarország története. 7. 1890–1918. 403–515. Budapest
- HEGYI Klára
1982 *Egy világbirodalom végvidékein*. Budapest
- HERCZEG Mihály
1977 *Népi ételek Vásárhelyen*. Vásárhelyi Tanulmányok VIII. 57–71.
- HOFER Tamás
1973 *Phasen des Wandels im östlichen Mitteleuropa im Lichte kulturanthropologischer Theorien*. In: WIEGELMANN, Günter (szerk.): Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert. 251–264. Göttingen
1975a *Stilperioden der ungarischen Volkskunst*. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 78. 325–338.
1975b *Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében*. Ethnographia LXXXVI. 398–414.
- HÖRANDNER, Edith
1979 *Morgenmahlzeiten werktags im Sommer vor dem Ersten Weltkrieg*. Österreichischer Volkskundeatlas 6. Lfg. Bl. 105–106, Erläuterungen. Wien
- JANKÓ János
1902 *A Balaton melléki lakosság néprajza*. Budapest
- JUHÁSZ Antal
1984 *Iparosok és paraszti kézműves specialisták*. In: BÁRTH János (szerk.): Kecel története és néprajza. 667–693. Kecel

- KANYAR József
1967 *Harminc nemzedék vallomása Somogyról*. Kaposvár
- KARDOS László
1943 *Az Órség népi táplálkozása*. Budapest
- K. CSILLÉRY Klára
1979–1980 *Statistische Untersuchungen zur Geschichte der volkstümlichen Möbel Ungarns*.
Ethnographia Europaea 11. 55–75.
- KELETI Károly
1887 *Magyarország élelmezési statisztikája*. Budapest
- KERESZTESI József
1868 *Diarium itineris Budensis*. In: KERESZTESI József: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén*. – egykorú eredeti naplója. Kiadta S. Hoffer Endre. 237–313. Pest
- KISBÁN Eszter
1960 *Vizsgálatok a kisalföldi népi táplálkozás köréből*. Kézirat, ELTE Néprajzi Intézet
1975 *Az étkezések napi rendjének újkori átalakulása és az ebéd*. Magyar Nyelv LXXI. 177–185.
1984a *Ételek, étkezés*. In: BÁRTH János (szerk.): *Kecel története és néprajza*. 769–791. Kecel
1984b *Korszakok és fordulópontok a táplálkozási szokások történetében Európában*. Ethnographia XCV. 384–399.
1987 *„Köleskását hoztam, mégpedig cukrozva.” A cukor bevezetése a parasztságnál Magyarországon*. Bakó Ferenc emlékkönyv; Agria, Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve 22–23. Megjelenés alatt.
- KNÉZY Judit
1984 *Somogy XVIII. századi táplálkozástörténetéből*. Levéltári Évkönyv (Kaposvár) 15. 135–172.
- KOVÁCS Sándor Iván
1981 *„A gyomros matéria.”* In: KIRÁLY Erzsébet (szerk.): *Szakács mesterségnek könyvecskéje*. 5–142. Budapest
- KOVÁTS István
1981 *Egy szegény pórfiú önéletrajza*. A szöveget gondozta BÁLINT Sándor. Budapest
- KÓRÓ Pál
1904 *Legjobb és legteljesebb magyar alföldi vőfénykönyv. Némedi Varga János félegyházi és Csontos Szabó István kecskeméti vőfények útmutatása szerint*. Bíró Albert kiadása. Budapest
- KRÜNITZ, Johann Georg
1789 *Encyklopaedie*. 32. Theil. Brünn
- K. S.
1829 *Szerelem Dal a' Kávés Findzsához. Hasznos Mulatságok 1829. 2. félesztendőre* 41–44., 49–51.
- MAJOR Bálint
1897 *Tisza–Nagy–Rév község történelmi múltja*. Kunszentmiklós
- MATTER, Beate-Cornelia
1982 *Die Eingliederung bürgerlicher Elemente in die ländlichen Mahlzeiten Norwegens*. Frankfurt a. M. – Bern
- MÁRTON Béla
1968 *A nyári és téli ételek Bihardiószegen 1944-ben*. Ethnographia LXXIX. 431–436.
- MÁTÉ Lajos
1899 *Lakodalmi szokások Hajdú–Nánáson*. Ethnographia X. 223–232., 287–293.
- MÁTYUS István
1792 *Ó és új diaetetica*. 5. Pozsony
- Mezőgazdasági munkabérek*
1901 *Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon 1899-ben*. (= A m. kir. földmivelésügyi minister kiadványai 22.) Budapest
- MIKÓCZI Alajos–SOLYMOSI László
1979 *Nagybajom története*. Kaposvár
- MORVAY Judit
1965 *Táplálkozás*. In: NAGY Gyula (szerk.): *Orosháza története és néprajza*. 2. 400–427. Orosháza
- NAGY János
1792 *Ersényházy Pál és Gyomordi Kis-Asszony. Az az: A' Kávénak, és Nádméznek Drágasága*. Magyar Hirmondó 1792. Második szakasz 129–135. Bécs

- NAGY Vera
é. n. *A pusztafeketehalmi olvasóköri*. (Múzeumi vezető.) Szeged
- NOVÁK László
1980 *Alsónémedi hagyományos gazdálkodási viszonyai a XVIII–XX. században*. In: BALASSA Iván (szerk.): *Alsónémedi története és néprajza*. 271–301. Alsónémedi
- OLÁH József
1984 *Egy középbirtok gazdálkodása a reformkorban*. *Agrártörténeti Szemle* 26. 313–401.
- PERJÉS Géza
1963 *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadsereg-élelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)*. Budapest
- PENEVA–VINCZE, Lili
1984 *A bor- és kávéivás a bolgár népdalokban, mint a vallás és ethos ismertetőjele*. In: KISS Mária (szerk.): *A hagyományos műveltség továbbélése*. 211–221. Budapest
- PETRI Mór
1901 *Szilágy vármegye monográfiája*. Budapest
- Pécskai vőfélykönyv*
1900 *Legújabb pécskai vőfény-könyv. Össze gyűjté több tapasztalt vőfény*. Ruber I. kiadása. Pécska
- REIM Lajos
1906 *Igazi magyar új vőfénykönyv*. Bálint Lajos kiadása. Budapest
- REIZNER János
1900 *Szeged története*. 3. Szeged
- R. VÁRKONYI Ágnes
1985 *Gazdaság és társadalom a 17. század második felében (1648–1686)*. In: PACH Zsigmond Pál (szerk.): *Magyarország története*. 3. 1526–1686. Budapest. 1273–1424.
- SANDGRUBER, Roman
1982 *Die Anfänge der Konsumgesellschaft*. Wien
- SERGÓ Erzsébet
1964 *Rákospalota népi táplálkozása*. *Néprajzi Közlemények* 9/2. 219–225.
- SOMOGYI Manó
1888 *Az óbudai hajógyár munkásainak helyzete 1888*. In: LITVÁN György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888–1945*. Budapest
- SOPRONI Elek
1940 *A kultúrsarok gondoljai*. Sopron vármegye szociális és gazdasági viszonyainak feltárása. Budapest
- STOLL Béla
1963 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Budapest
- SZILASSI Lajosné–TÓTH Róza
1986 *Egy település hagyományos népi táplálkozásának leírása: Hódmezővásárhely és környéke*. *Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár* P 79/86–Fn. 16., 29.
- SZILÁDY Áron–SZILÁGYI Sándor
1863 *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon*. 2. Pest
- SZILÁGYI Ferenc
1981 *A pesti dicsőség. Egy ál Csokonai-vers súlyos tanulságai*. In: SZILÁGYI Ferenc: *Csokonai művei nyomában*. Tanulmányok. 112–121. Budapest
- SZÜCS Judit
1986 *A társadalmi rétegződés és a táplálkozás összefüggése Szentesen*. *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve* 1984/85–1. 167–178.
1987 *Táplálkozás*. In: *Csongrád város monográfiája (ideiglenes címek)*. Csongrád. Megjelenés alatt.
- TÁPAY-SZABÓ Gabriella
1933 *Szeged erkölcssei a XVIII. században*. Gyoma
- THALY Kálmán
1883 *A hazai . . . háztartás történetéhez II. Rákóczi Ferenc udvarában és korában 1706–1711*. 4. rész. *Történelmi Tár* 375–406.
- TORKOS JUSTUS János
1764 *Bericht von der königlichen . . . Frey-Stadt Preßburg*. Preßburg.
- VARGYAS Endre
1867 *Legújabb vőfélyköszöntések*. Győr. Henniske Rezső kiadása. (Változatlan 2. kiadás: –: *Rábaközi vőfélykönyv*. Budapest, 1888. Méhner Vilmos kiadása.)

- VASDÉNYEY Imre
1922 *Ősi birtokok és birtokosok Somogyvármegyében*. Kaposvár
- WIEGELMANN, Günter
1967 *Alltags- und Festspeisen: Wandel und gegenwärtige Stellung*. Marburg
1972 *Volkskundliche Studien zum Wandel der Speisen und Mahlzeiten*. In: TEUTEBERG, Hans Jürgen – WIEGELMANN, Günter: *Der Wandel der Nahrungsgewohnheiten unter dem Einfluß der Industrialisierung*. 223–368. Göttingen
1986 *Zucker und Süßwaren im Zivilisationsprozeß der Neuzeit*. In: TEUTEBERG, Hans Jürgen – WIEGELMANN, Günter: *Unsere tägliche Kost. Geschichte und regionale Prägung*. Münster
- WILSON, C. Anne
1976 *Food and Drink in Britain*. Harmondsworth
- ZOLTAI Lajos
1938 *Vázlatok a debreceni régi polgár háza tájáról. A lakóház belseje*. Debrecen

Eszter Kisbán

DIE EINFÜHRUNG DES KAFFEES IN UNGARN

(Auszug)

Während der Türkenherrschaft in Ungarn (1541–1686) kam der Kaffee bereits regelmässig ins Land, doch es tranken ihn nur die türkischen Hauptwürdenträger, die Intelligenz und die reichen Händler. In dieser Zeit war der Kaffee in der ungarischen Belletristik ein Symbol der wohlhabenden türkischen Lebensweise. Der ungarische Adel kannte zwar den Kaffee, aber trank das Getränk des Feindes nicht.

Die Befreiung von der Türkenherrschaft fiel zufällig mit dem Zeitpunkt zusammen, wo der Kaffee als westeuropäisches Getränk in Erfahrungsbereich der ungarischen Oberschichten kam. Zwischen 1686 und 1720 führten die Aristokratie und die mittlere Schicht des Adels in Ungarn den Brauch des Kaffeetrinkens ein. Ende des 18. Jahrhunderts wurde der Kaffee zum Statussymbol des Adels den armen bzw. besitzlosen Kleinadel einbegriffen gegenüber den Bauern. Im 18. Jahrhundert schaltete sich auch das zahlenmässig geringe Bürgertum ins Kaffeetrinken ein. Um die Jahrhundertwende zum 19. Jahrhundert begannen auch die Kleinbürger, Studenten und Arbeiter mit dem Kaffeekonsum. Die Positionen des Kaffeetrinkens innerhalb des Mahlzeitensystems waren ähnlich zu anderen Teilen Mitteleuropas: Morgenkaffee, Nachmittagskaffee, besonders bei Besuchsmahlzeiten, und Kaffee nach den Hauptmahlzeiten.

Bei den Bauern erschien der Kaffee ziemlich spät, um 1850, bei hohen Festen als Hochzeitsmahl und Kirmes. Der Morgenkaffee erschien erst um 1900, anfangs häufig nur sonntags, wo ein hochfestliches Kaffeetrinken vorangegangen war und auch dort, wo dies nicht der Fall war. Teilweise handelte es sich um eine Kaffeesuppe, die aus der Schüssel gelöffelt wurde, sonst wurde Kaffee aus dem Häferl auf bürgerliche Weise getrunken. Der Morgenkaffee war häufig das Frühstück von Frauen, Kindern und Alten, was sein Prestige herabsetzte.

Der Kaffee war in grossen Teilen des Landes mit dem Mahlzeitensystem in Konflikt geraten, denn von Frühling bis Herbst war das kalte Frühstück üblich. Wohlhabende Bauern tranken den Morgenkaffee zwischen den beiden Weltkriegen, doch sie assen dazu Speck „um sich mit dem Kaffee allein gesundheitlich nicht zu schaden“.

Die ungarische Oberschicht begann Kaffee zu trinken zur gleichen Zeit wie anderswo in Mitteleuropa, die ungarischen Bauern jedoch 100 Jahre später als in Nordwestdeutschland und 50 Jahre später als im Wiener Becken. Die spätentstandene Schicht der ungarischen Industriearbeiter trank den Morgenkaffee von Anfang an, so wie es das bürgerliche Mahlzeitensystem vorschrieb.

Selmeczi Kovács Attila

A „sváb szórómalom” Magyarországon

A mezőgazdaság gépesítésének legkorábbi szakaszát a kicséplelt gabona tisztításának munkatechnikája képviseli. A szemtisztító gépet Észak- és Nyugat-Európában közel három évszázad óta használták a kézi erőre épülő hagyományos gabonatermelés szerves tartozékaként. Szembeötlő, hogy a legfáradtságosabb munkafázisokat jelentő aratás és cséplés gépesítése csak a XIX. században vette kezdetét, és sokkal nehezebben ment végbe, mint a kevésbé fontosnak tűnő szemtisztítás esetében. A gabonaszélelő gép ugyanis célszerűbb eszközkonstrukcióként látta el feladatát már a XVIII. század eleji Flandriában, mint a múlt században bevezetett arató- vagy cséplőmechanizmusok. Szerkezeti tökéletesítésének útját sem kísérte annyi kitérő, mint az utóbbiakét.

A szemtisztító gép az elmúlt évtizedben a nyugat-európai néprajztudományt élénken foglalkoztató kutatási témává lépett elő. Tárgytörténeti tanulmányok sora látott napvilágot, egyetemi előadások foglalkoztak vele, monografikus feldolgozása is elkészült. Az eszköz eredete körüli polémia azonban még nem zárult le. A néprajzi érdeklődést Paul LESER azon hipotézise ébresztette fel, mely szerint a szemtisztító gép Kínában, Japánban honos, és formai, szerkezeti elve innen kerülhetett Európába.¹ Feltevélezését Gösta BERG történeti adatokkal támasztotta alá Svédország déli területéről, ahol a XVIII. század végén ez az eszköz közvetlen kínai importként tűnt fel és hódított teret.² A szélrosták európai elterjedéséről és kelet-ázsiai eredetéről adott utóbbi áttekintésében pedig megállapította, hogy az eszköz használatát Kínában az időszámítás kezdetéig lehet visszavezetni. Észak-Európába kerülésében a XVIII. század elején a svéd kelet-indiai kereskedelmi társaság játszott szerepet. E társaság révén jutott el a szemtisztító gép Flandriába és Frankföldre.³ Hasonló közvetítés a jezsuiták tevékenységével kapcsolatban is megmutatkozott.⁴

A közép-európai innovációs központok sokoldalú elemzése alapján Günter WIEGELMANN foglalta össze a gabonatisztító gép elterjedésének történeti alakulását és tipológiai megoszlását. Arra a következtetésre jutott, hogy a XVII. században Kínából elszármazott – eredetileg rögzített fekvőszekrényes⁵ – eszköz mintájára konstruálták meg Északnyugat-Európa (Flandria, Anglia, Északnyugat-Németország) területén a kettős fogaskerékkel és belső rostával ellátott szemtisztító gép javított változatát. Ez a korai újítás a XVIII. század végéig Európa nagy részét meghódította.⁶ Osztrák etnográfusok viszont Stájerországból és Karintiából a gabonatisztító gép ismeretének meglehetősen korai, XVII. század végi, XVIII. század eleji adatait hozták napvilágra.⁷

¹LESER, Paul 1928. 450.

²BERG, Gösta 1928-ban publikált adatát közli WIEGELMANN, Günter 1978. 145.

³BERG, Gösta 1976.

⁴WIEGELMANN, Günter 1978. 146.

⁵Első leírását és ábráját Alsószászország déli területéről egy XVIII. század eleji eszköz alapján közli BOMANN, Wilhelm 1927. 145–147.

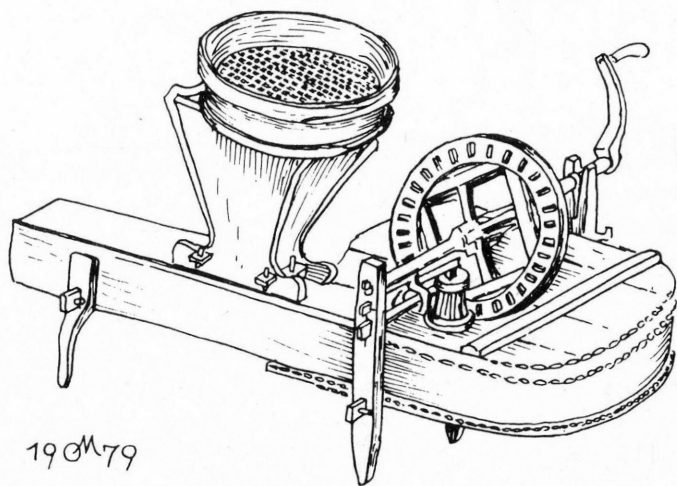
⁶WIEGELMANN, Günter 1978. 152–153.

⁷Vö. HAIDING, Karl 1979., MOSER, Oskar 1981.

Az eszköz közép-európai egzisztálásának történeti alakulását, tájilag elhatárolt tipológiai megoszlását valamint megnevezésének szóföldrajzi elemzését Uwe MEINERS monografikus feldolgozásban adta közre, összegezve a német nyelvterületről származó gazdag tárgyi és nyelvi anyagot.⁸ Legutóbb pedig Oskar MOSER nyújtott – akadémiai székfoglalójában – az eszköz szerkezeti konstrukciójából kiinduló tipológiai és tárgytörténeti értékelést. A korábbiaktól eltérő koncepciójú vizsgálata a magtisztító gép európai eredete mellett foglal állást.⁹

Az újabb eszköztörténeti rendszerezésekben önálló alaptípusként szerepel a horizontális szélvitorlával rendelkező konstrukció, amely mind formai, mind szerkezeti szempontból eltér az általánosan elterjedt állószekrényes formáktól. A Schwarzwald vidékéről közölt gabonatisztító gép jellegzetességét a fekvő helyzetben működő szélvitorla dobjához csatlakozó hosszú szélcsatorna kölcsönzi. Sajátos szerkezeti megoldást képvisel az orsós fogaskerék-átvitel, valamint a gabona előzetes kitisztításához szükséges kézirosta (1. kép).¹⁰ Ezt az eszközformát – előfordulási területe miatt – délnyugat-német típusként tartják számon. Használata Oberschwaben, Schwarzwald és Oberrhein területén mutatkozik jellemzőnek, de felbukkan Svájcban, Elzászban, felső-bajor vidékeken, valamint a Rajna mellékén is. Formai és funkcionális szempontból egyaránt nagy hasonlóságot mutat a horizontális szélkelepcével rendelkező kínai hordozható magtisztító géppel. Ezért MEINERS kézenfekvőnek tartja a modell- vagy tárgydifúziót az eszköz európai megjelenésében.¹¹ A horizontális konstrukcióval kapcsolatban Oskar MOSER is feltételezi az Európán kívüli eredetet, noha a többi formánál cáfolja a közvetlen átvételt.¹²

A délnyugat-német, főként sváb területre olyannyira jellemző horizontális gabonatisztító gép a múlt század idején a Kárpát-medencében is számottevő népszerűségnek örvendett. A múzeumi gyűjteményekben őrzött példányok adatai szerint ez a jellegzetes eszköz egyes vidékeken századunk elejéig állta a versenyt a korszerűbb gyári szélros-

1. kép. Horizontális gabonatisztító gép. Baden-Württemberg. MOSER, Oskar 1981. 85.

⁸MEINERS, Uwe 1983.

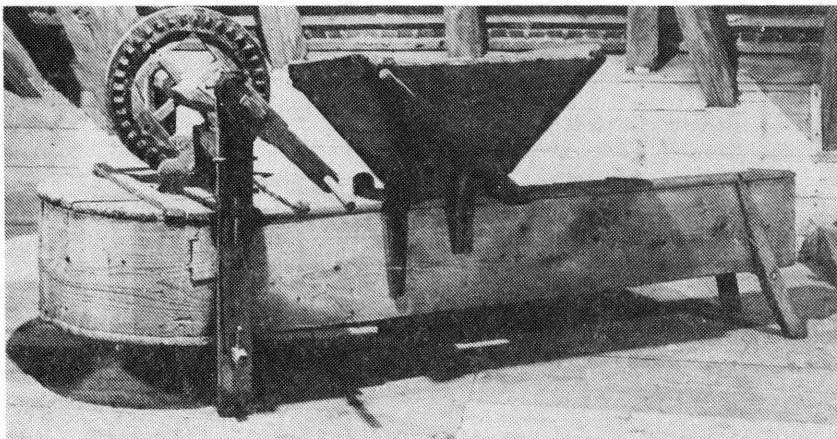
⁹MOSER, Oskar 1984a.

¹⁰Az eszközt „schwarzwäldische Putzmühle” néven közli MOSER, Oskar 1981. 84–86.

¹¹MEINERS, Uwe 1983. 50.

¹²MOSER, Oskar 1984a 13.

tákkal szemben. A muzeális tárgyak túlnyomó többsége nagy hasonlóságot mutat egymással, és mind formai, mind szerkezeti szempontból megegyezik a bemutatott délnyugat-német típusal. A magyarországi eszköznek is jellemzője a hosszú szélcsatorna, ami a fekvő szélkelepce terjedelmes dobjához kapcsolódik. A találkozási pont fölött helyezkedik el az öblös, nagyméretű garat, aminek felső részébe két rúd ékelődik a kerek kézi-rosta megtartására. Működtetési mechanizmusát egységesen a derékszögben történő energiaátviteli megoldás: az orsós fogaskerék-áttétel jellemzi (2. kép).¹³

2. kép. Szórómalom. Magosliget. Szatmár m. Magyar Mezőgazdasági Múzeum. L. sz. 61. 611. 1.

A múzeumi tárgyak arról tanúskodnak, hogy ez az eszköztípus háziipari készítmény, amelynek előállításával parasztspecialisták vagy falusi asztalosok foglalkoztak. A Felső-Tisza vidékéről közgyűjteménybe került tárgyak egy részét gazdálkodó parasztemberek szerkesztették.¹⁴ A nyíregyházi múzeumban őrzött horizontális szelelőgépet viszont – a ráfestett felirat szerint – Zilahi Lajos asztalos készítette Hajdúböszörményben 1870-ben.¹⁵ Arra is van adatunk, hogy falusi kerékgyártó mesterek vagy haranglábkészítő ácsok minta után készítették megrendelésre, ill. vásárokon árulták.¹⁶ Ezeket az eszközöket a múlt század közepén vagy második felében állították elő, és többségüket a 1950-es évekig használták. Amint pl. egy Milotáról (Szatmár m.) származó szórómalomról tudjuk, 1890 óta a csűrben állt, és az 1960-as évekig mindenféle termény tisztítására szolgált. A faluban bárki ingyen használhatta, de nem vihette el, hogy el ne törjön.¹⁷

A horizontális szemtisztító gép hagyományosan teljesen fából készült, hasonlóképpen a hajtószerkezete is. Vas alkatrészt még a múlt század végi tárgyakon sem lehet találni, legfeljebb a későbbi javítások, felújítások nyomán rögzítették az eredeti csapo-

¹³Az eszköz az 1840-es években készült. Hossza 248 cm, a dob átmérője 90 cm, magassága 138 cm. A keszthelyi Georgikon Majormúzeum kiállításában. SELMECZI KOVÁCS Attila 1972. 25.

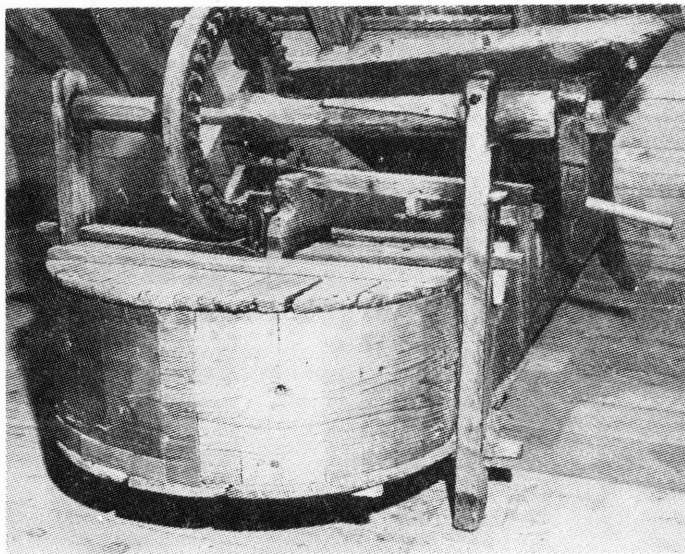
¹⁴Pl. a debreceni Déri Múzeum néprajzi gyűjteményében Rozsályról (Szatmár m.) származó eszközök egyikét (L. sz. V. 65. 26. 1. 1.) Bíró Elemér földműves 1867-ben készítette. Mezőgazdasági Munkaeszköztörténeti Archívum (a továbbiakban MMA) 40410 és 40408.

¹⁵A fenyődeszkából készített eszköz hossza 217 cm, a dob átmérője 100 cm, magassága 143 cm. Jósa András Múzeum, Nyíregyháza. L. sz. 65. 14. 1. 1–6. MMA 42715.

¹⁶DR. FARKAS József múzeumigazgató, Mátészalka szíves közlése.

¹⁷Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre. L. sz. 74. 43. 175. BALÁZS György gy. 1975.

lásokat szöggel, csavarral. Általában fenyőfából állították elő, kivételt csak a nagyobb igénybevételnek kitett meghajtószerkezettel tettek. A több darabból szerkesztett fogaskereket szívósabb gyümölcsfából csinálták, és keményfából faragott fogakat csapoltak bele.¹⁸ Az *orsó* vagy *hatos*,¹⁹ amit a szélkelepce tengelyére erősítettek, többnyire somfából készült, hasonlóan az őrlő malmok felszereléséhez. Figyelmet érdemel a 6 fogú orsó kizárólagos alkalmazása (innen van a *hatos* elnevezés), ami a falusi malmok azonos elvű energiaátviteli berendezésének általánosan elterjedt és közkedvelt szerkezeti eleme. Az orsó fogainak alacsony száma miatt meglehetősen nagyméretű fogaskerekre volt szükség (3. kép). Az eszközt a fogaskerék vízszintes tengelyére kapcsolt hajtókarral lehetett működésbe hozni.

3. kép. A szórómalom meghajtószerkezete. Magosliget, Szatmár m.

A horizontális magtisztító gép további jellemző szerkezeti sajátossága az orsó és egyben a szélkelepce tengelyét felül rögzítő, ill. szabályozó *keresztléc* alkalmazása. Amint a 3. képen jól kivehető, a keresztléc belső vége az orsó melletti faragott gyámfára támaszkodik, másik vége pedig a fogaskerék állványához mozgathatóan kapcsolódik. Teljesen azonos formában mutatkozik meg ez a rögzítési megoldás a szatmári eszközökön kívül Máramarosból és a délnyugat-német területekről ismert recens tárgyakon is.²⁰

¹⁸Nagyar községből (Szatmár m.) származó *szórómalom* dobrésze vörösfenyőből, hajtókarja és kerékrisze tölgyfából készült. Facsapokkal és cigányszeg kovácsok által készített szegekkel rögzítették. Az eszköz hossza 260 cm, szélessége 90 cm, magassága 108 cm. Szatmári Múzeum, Mátészalka L. sz. 81. 405. 1. Dr. FARKAS József múzeumigazgató szíves közlése. A tárgy képét I. FARKAS József 1982. 95.

¹⁹A *hatos* megnevezés általános használatát közli a Szamoshátról CSÜRY Bálint 1936. 356. – Porcsalmán (Szatmár m.) *orsó* néven ismeretes. Debreceni Egyetemi Néprajzi Intézet Adattára (a továbbiakban DENIA) 277. 20. VARGA Gyula gy. 1950.

²⁰A bukaresti szabadtéri múzeum egyik máramarosi (Berbești) parasztportájának csúrfájében álló eszköz (Sgy. az MTA Néprajzi Kutató Csoport Adattárában F. 33. 702–33. 704). – A német analógiákat közli MEINERS, Uwe 1983. 49. és Abb. 20–21., valamint kissé elnagyolva MOSER, Oskar 1981. 50. által közölt eszköz rajzán is látható (vö. I. kép).

A horizontális eszköz használatának hagyományos módjáról egy múlt század végi mezőgazdasági folyóiratban a rozsnok (*Bromus inermis*) magjának tisztításával kapcsolatban a következőket olvashatjuk:

„A polyvás, törekes *Bromus inermis* mag az egyszerű – vagy mint némely vidéken nevezik – *sváb szóró malmon*, a malom hajtása által előidézett szél segítségével tisztítható ki legjobban és legkevesebb költséggel. Azonban ezen szórómalom a gabonafélék rostálásához tagadhatatlanul jobb s újabb szerkezetű rosták által annyira pótolva van, hogy hazánk egyes vidékein nem is ismerik már . . . A *Bromus inermis* tisztítása az újabb szerkezetű gabona rostákkal költséges és igen sokszori figyelmes rostálás után is csak megközelítőleg kielégítő akkor leend, ha a garmadából előlegesen kézirosta segítségével a törek eltávolíttatik, míg a régi szerkezetű szóró-malmon az egész munka szép összefüggésben végezhető.

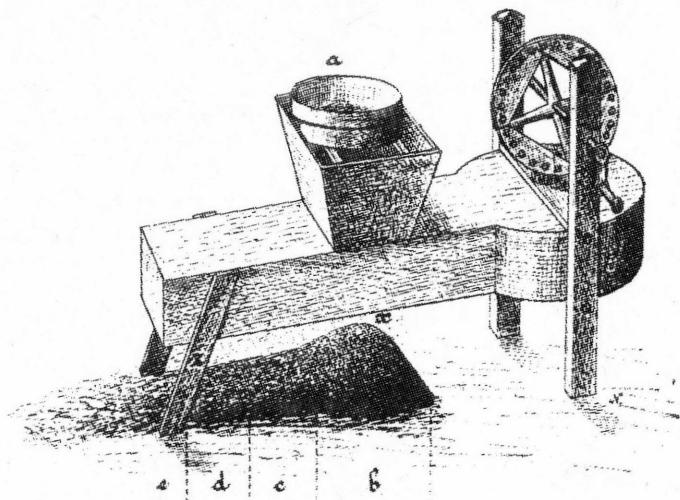
A törek és polyvával kevert magot egy munkás egy *rázó rostába* önti, egy másik munkás a rostát rázza, s a magot alá hullatja a garatba. Ha rostálásra a legsűrűbb búza rostát használjuk, az minden törekes részt vissza fog tartani. A szórómalom alatt lehulló mag minőség szerint csoportosul a harmadik munkás által forgatott dob légárama következtében, melyből a hátulsó lábakon kívül eső rész már polyvát, port és fejletlen magot tartalmaz.

Ily eljárás mellett a *Bromus inermis* magja nemcsak megtisztul, de egyúttal osztályozódik is, mert érettségre a legjobban fejlett nehéz magvak b) térre, a középminőségű c) s végre d) térre a silányabb minőségű könnyebb magvak hullanak. A legjobb mag kereskedelmi célra, a közép-minőségű vetőmagnak, a silányabb pedig kopár legelők foltozására használható.

Az előidézett szél mérvét a malom gyorsabb vagy lassabb hajtása kormányozza, mit párszori próba után nem nehéz etalálni. Szabállyal állítható, hogy a hajtás mérve olyan legyen, hogy a malom hátsó lábain z) túl egy szikkel bíró magot se hajtson ki, inkább a d) térre hulljon némi polyva is.

Három betanított munkás megtisztít annyi *Bromus inermis* magot, mint más rosták és más rendszer szerint 20–30 egyén.

Ilyen alakú szóró malmokat Szathmármegye Gilvác és Nagy-Majtény községében rendeletre 20–25 frt-ért készítenek” (4. kép).²¹

4. kép. A „sváb szórómalom” működése. Köztelek 1892. 472.

Amint a fenti szemelvényből is kitűnik, a múlt század végén még működtek az eszköz készítésével foglalkozó falusi specialisták, akik nyilván nagyobb körzetet is el tudtak látni termékeikkel. Noha a múzeumi gyűjtemények az említett helységek egyi-

²¹SZILÁGYI János 1892. 472.

kéből sem rendelkeznek példányokkal, bizonyosra vehető, hogy a századforduló táján Gilváson (Ghivlachi, Románia) és Nagymajtényban (Noftinu-Mure, Románia) előállított „sváb szórómalmok” semmiben sem különböztek a környékbeli településeken megőrzött eszközöktől. Sőt az is előfordulhat, hogy a múzeumi tárgyak egy részét éppen ezen előállító műhelyek termékeinek mintájára csinálták, vagy éppenséggel innen származhattak. A tárgyi adatok arra engednek következtetni, hogy ez időben más szatmári településen is foglalkoztak háziipari szinten eszközkészítéssel. Feltehetően ide sorolható még Magosliget, Milota, Zajta, Rozsály.²²

Az idézett gazdasági írás arra is rávilágít, hogy miként kerülhet vissza a magasabb szintű, kapitalizálódo gazdálkodás keretei közé egy kezdetlegesebb, részben feledésbe merült eszközkonstrukció, amely speciális feladatra: az apró szemű fűféle tisztítására alkalmasabbnak bizonyult, mint a modernebb gépek. Az azonban már aligha deríthető ki, hogy az okszerű rétgazdálkodás érdekében tett szakirodalmi propagálás mennyiben járulhatott hozzá a háziipari eszköz fennmaradásához, netán újbóli térhódításához. Mindenesetre előállításának körzetében a legutóbbi időkhöz a gabonaművek tisztítására szolgált.²³

A horizontális szemtisztító gép használatának emléke jól körülhatárolhatóan rajzolódik ki az ország keleti területén. A Szamosháton a *szórómalom* megnevezés egyedül ezt az eszköztípust jelentette.²⁴ VARGA Gyula szerint a régi típusú, fekvő szélkelepcével ellátott magtisztító eszköz főként a felső-tiszai tájra jellemző.²⁵ Az egykori Szatmár megye területén kívül még Hajdúböszörményből ismeretes.²⁶ A bukaresti szabadtéri néprajzi múzeum egyik máramarosi parasztportájának (Barbesti) csűrjében szintén látható hasonló szerkezetű horizontális szelelőgép a múlt század közepére datálva.²⁷ Ez az eszközkonstrukció Erdély területén sem mehetett ritkaságszámba a korábbi időben.²⁸

A nyugat-európai szakirodalmi munkák nagy hangsúlyt helyeznek a magtisztító gép szerkezeti különbségeit kifejező egységes terminológia kialakítására, és ennek alapján felállítható tipológiai rendszerezésre. A német nyelvterületen történeti fejlődésorba állított szerkezeti típusokat a rosta nélküli, kizárólag mesterséges széllel működő (Windfege) eszközformától a mind bonyolultabb szerkesztésű belső rostákkal rendelkező (Siebgestellfege) konstrukciókig vezetik végig, függetlenül a formai megoldásoktól.²⁹ A Kárpát-medencében ismeretes hagyományos szerkezetű gép – amint azt a legtöbb múzeumi példány dokumentálja – egyáltalán nem rendelkezik beépített rostával, hanem a hosszú szélcsatorna alul végig nyitott (5. kép).³⁰ Éppen ezért számított nélkülözhetetlen tartozéknak a kerek kézirosta, ami a törekkkel, polyvával keveredett gabonaszem előzetes tisztítására szolgált. A recens adatok szerint a gabonaművek tisztítását éppen olyan módon végezték, mint ahogyan az a múlt század végi leírásban szerepel. A kézirostából a garatba jutó gabonát a gép úgy osztályozta, hogy az egészséges szem azonnal lehullott, a többi a szél távolabb sodorta.

²²A Magyar Mezőgazdasági Múzeumban, a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban és a nyíregyházi Jósza András Múzeumban őrzött tárgyak készítésének adatai alapján.

²³Vö. FARKAS József 1982. 103.

²⁴A múzeumi eszközökkel teljesen megegyező ábráját is közli CSÜRY Bálint 1936. 357.

²⁵VARGA Gyula 1978. 55.

²⁶Jósza András Múzeum, Nyíregyháza. L. sz. 65. 14. 1. 1–6. 1870-ben Hajdúböszörményben készített eszköz.

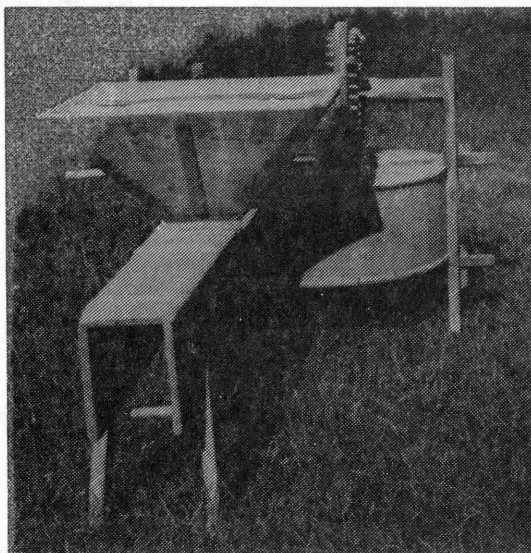
²⁷1979-ben felvett adatok az MTA Néprajzi Kutató Csoport Adattárában F. 33. 702–33. 704.

²⁸Falusi Gazda I. 1841. 103.; Magyar Gazda III. 1843. 1337.

²⁹Vö. MOSER, Oskar 1984b. 3–9., MEINERS, Uwe 1983. 112–114.

³⁰Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre. L. sz. 74. 43. 175. A tárgy hossza 260 cm, a dob átmérője 131 cm, magassága 127 cm.

5. kép. Szórómalom. Milota, Szatmár m. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre. L. sz. 74. 43. 175.

Amint az Ecsedi-láp vidékéről tudjuk, a *szórómalom*hoz két rostát is használtak. A gépet a garmada mellé szélirányba állították, és először a *nagyoló rostán szórták meg* a szemet. Majd az eszközt odébb állították, és a jóval apróbb lyukú *tisztítóróstán* újra átengedték a magot. Ekkor már a szórómalom alá ponyvát terítettek, hogy a tiszta szemet megóvják a portól.³¹ Porcsalmán (Szatmár m.) a múlt század közepéről származó *svábmalom*hoz többféle kézirostát használtak a tisztításra kerülő terménynek (búza, árpa, zab stb.) megfelelően.³² Az előrostával rendelkező gépi szóráshoz egyszerre három ember munkájára volt szükség, akik megfelelő összehangoltsággal a modernebb gépekhez viszonyítva is nagyobb teljesítményt tudtak elérni.³³

Természetesen a horizontális tisztítógép esetében is megmutatkozik a szerkezeti javításra irányuló törekvés: a belső rosta alkalmazása. Ennek legegyszerűbb megvalósítását a szélcsatorna aljának lezárásával érték el, olyan módon, hogy annak bedeszkázott aljába – közvetlenül a garat alatt – egy alsó rostát rögzítettek.³⁴ A múzeumi tárgyak között – sajátos módon – csak a Hajdúböszörményben készített gabonatisztító gép rendelkezik különböző sűrűségű dróthálóból készült szögletes belső rostákkal, amelyeket tetzés szerint lehetett cserélni a tisztítandó terménynek megfelelően.³⁵ Azonban az ilyen szerkezeti módosítás esetén is használták az előrostát.

A szélcsatorna lezárásával a gabonatisztító gép tulajdonképpen elvesztette eredeti funkcióját: a szemes termény súly szerinti osztályozását. Ugyanis a csövé alakított szélcsatornából – az alsó rostán lehulló egészséges szem kivételével – az erős széláramlat minden más törmeléket megkülönböztetés nélkül sodort ki a szabadba. Ez pedig a hagyományos eszközkonstrukciót legelőnyösebb tulajdonságától fosztotta meg. Éppen

³¹FARKAS József 1982. 103.

³²DENIA 277. 20. VARGA Gyula gy. 1950.

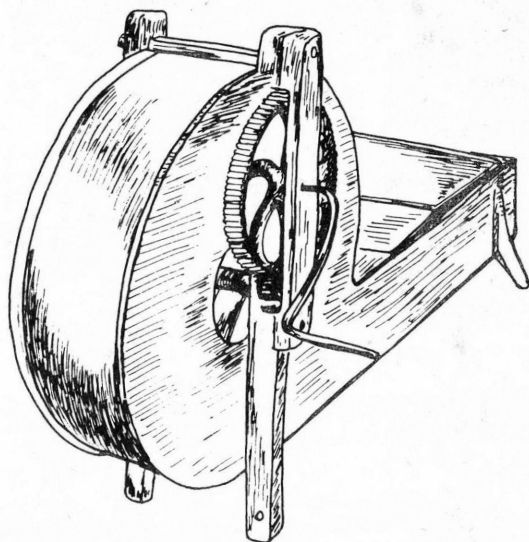
³³Vö. SZILÁGYI János 1892. 472.

³⁴A schwarzwaldi eszköz is ilyen rögzített rostával (Bodensieb) rendelkezik. Vö. MOSER, Oskar 1981. 85. Abb. 6. A/3.

³⁵Jósa András Múzeum, Nyíregyháza. L. sz. 65. 14. 1. 1–6. MMA 42715.

ezért nem véletlen, hogy tulajdonképpeni elterjedési területén a legutóbbi időkig a hagyományos, minden szerkezeti módosítás nélküli formában őrződött meg a horizontális szórómalom.³⁶

A kitisztított mag osztályozásának, ebből következően gazdaságosabb hasznosításának igénye mellett szólnak azok az eltérő szerkezeti megoldással rendelkező múzeumi tárgyak is, amelyeket parasztspecialisták készítettek. Pl. a debreceni Déri Múzeum gyűjteményében két *szórómalom* is található, amelyeket a múlt század második felében rozsályi (Szatmár m.) parasztemberek csináltak.³⁷ Ezek az eszközök csak annyiban különböznek az eddig ismertetett alapformától, hogy a szélvitorlát álló dobban helyezték el, így az orsós fogaskerék-áttételre nem volt szükség. Az álló helyzetbe került, vízszintes tengelyű szélkelepcét azonban nem közvetlenül forgatták, hanem gyorsító fogaskerék-áttételt alkalmaztak. A szélvitorla tengelyére erősített fogaskereket a hajtókarral forgatott nagyobb fogaskerék hozott mozgásba (6. kép).³⁸ Ez a működtetési megoldás már teljesen megegyezik a gyári gépekre jellemző meghajtásmóddal. Az eszköz szerkezeti felépítése és működésével viszont még a horizontális alaptípushoz sorolható. Az említett tárgyak mindegyike öblös garattal és alul nyitott, hosszú szélcsatornával rendelkezik.

6. kép. Állódobos szórómalom. Rozsály, Szatmár m. Déri Múzeum, Debrecen. L. sz. V. 65. 26. 1. 1. MMA 40410.

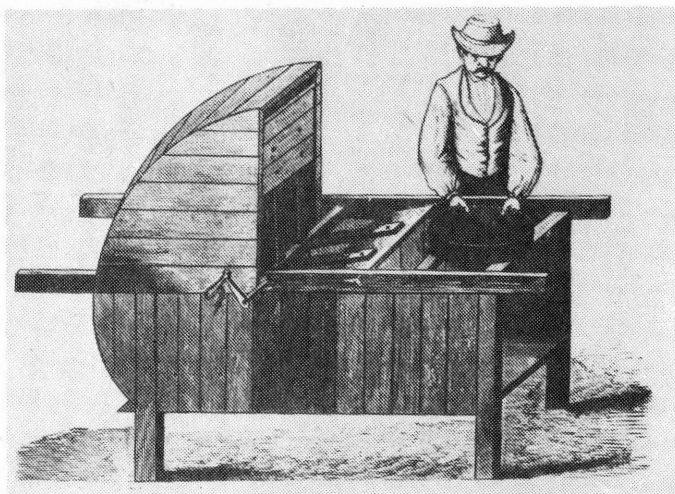
Annak ellenére, hogy az állódobos magtisztító gépek a gyári termékek mintájára készült öntöttvas meghajtószervezettel rendelkeznek, és szembeötlő átmeneti formát képviselnek a horizontális és az állószekrényes alaptípus között, működésük tekintetében sokkal inkább a hagyományos eszköztípushoz sorolhatók, mint pl. a zárt szélcsa-

³⁶A szatmári, erdélyi tárgyakon kívül délnyugatnémet példák (Vö. MEINERS, Uwe 1983. 49., 101.) is tanúskodnak erről.

³⁷Vö. 14. jegyzettel.

³⁸Az eszköz hossza 260 cm, a dob átmérője 95 cm, a szélcsatorna átmérője 26 cm. Déri Múzeum, Debrecen. L. sz. V. 65. 26. 1. 1. MMA 40410.

tornával rendelkező horizontális változatok.³⁹ Ezen okból aligha van köze a rozsályi szórómalmoknak a német nyelvterületről ismeretes hasonló formájú eszközökhöz vagy a múlt századi mezőgazdasági irodalomban előforduló hasonló állódobos konstrukcióhoz. Ez utóbbi példa tulajdonképpen speciális célra szerkesztett eszköz, amely az állódobos gépnek jóval kezdetlegesebb változataként mutatkozik meg. A lóheremag tisztítására ajánlott szelelőgép szélvitorláját közvetlenül lehetett meghajtani, és a kézirostan átkerülő magot az eszköz nyitott szekrénye fogta fel (7. kép).⁴⁰ Ez az eszközforma azonban sokkal közelebb esik a gyári termékek szerkesztéselvéhez, mint a paraszti használatban állókéhoz. Meg kell jegyezni, hogy az átmeneti formát mutató eszközkonstrukciók egyáltalán nem tekinthetők az állószekrényes típus előzményeinek, mert az – a nyugat-európai példák szerint – sok helyütt korábban elterjedt, mint a horizontális. A két alaptípus közé eső formai és szerkezeti megoldások sokkal inkább meghatározott, speciális feladatok ellátására szolgáltak.

7. kép. Közvetlen meghajtású állódobos szelelőrosta.
Wochenblatt für Land- und Forstwirtschaft 1875. 340.

A hagyományos szerkezetű szentisztító gép elnevezései közül legelterjedtebb a munkatechnikára utaló *szórómalom*.⁴¹ Ez a terminológia tovább örökíti a gépi munkát megelőző kézi szentisztítás, a *szórás* emlékét. A nyitott szélcsatornával rendelkező eszköz ezen megnevezése összhangban áll a működésmóddal: a széllel szembeni kézi szóráshoz hasonlóan osztályozta a gép is a magot. A szatmári helységek némelyikében a hangutánzó *dörgőmalom* nevet adták ennek az eszköznek.⁴² Porcsalmán (Szatmár m.)

³⁹Az állódobos, hasonló szerkezetű eszközök a német nyelvterületen is ugyanott fordulnak elő, ahol a horizontális változat ismeretes. Schwarzwald, Oberschwaben és Svájc területéről közli MEINERS, Uwe 1983. 48., Felső-Bajorországból MESTEMACHER, Jürgen Heinrich 1985. 55. – Ezek a formailag hasonló tisztítógépek azonban zárt szélcsatornával rendelkeznek (vö. MOSER, Oskar 1984b. 3–5.), így működésük tekintetében közelebb esnek a belső rostával rendelkező konstrukciókhoz.

⁴⁰Wiesner's Kleesamen-Windfege néven közli a *Wochenblatt für Land- und Forstwirtschaft*. Pest, 1875. 340.

⁴¹A Szamosháton egyedül ismeretes megnevezésként közli CSÚRY Bálint 1936. 356.

⁴²Rozsályon (MMA 40410), Panyolán, Hermánszegen (VARGA Gyula 1965. 286.), a Felső-Tisza vidékén (VARGA Gyula 1978. 55.).

pedig még az 1950-es években is a *svábmalom* elnevezést használták.⁴³ Ez a névalak a már idézett múlt század végi gazdasági írásban *sváb szórómalom*ként olvasható.⁴⁴ Fél évszázaddal korábban, 1841-ben a csomaközi székelyek gazdálkodásával kapcsolatban a szatmári szórómalmot egy gazdatiszt *sváb szél* néven említette.⁴⁵

Az utóbbi elnevezés változatai az eszköz eredetére látszanak utalni. A feltételezést megerősíti Hadik Andrásnak az erdélyi mezőgazdálkodásról 1768-ban tett feljegyzése, melyben a magtisztításra szolgáló „kézi szélmalom (Hand Wind-Mühle)” bevezetésével foglalkozik. A leírás szerint ezek a malmok nem ismeretlenek Erdélyben, mert az ideköltöztetett felső-ausztriai telepések már sokat készítettek belőlük. Még megjegyzi, hogy a legnagyobb falut is kiszolgálja két ilyen eszköz, ami egy emberöltőig eltart.⁴⁶ Ez a meglehetősen korai adat arra enged következtetni, hogy a kelet-magyarországi *sváb szórómalmot* ezen német ajkú készítői után nevezték el, akik a XVIII. század közepén honosították meg Erdélyben, és ahonnan hamarosan átkerült a szomszédos szatmári, tiszaháti területekre is. Erre utal egy 1843-ból származó gazdasági tudósítás, mely szerint a szórómalom „Szathmár vármegyében régóta divatozik”.⁴⁷

Noha a felső-ausztriai telepések által készített XVIII. század közepi eszköztípus nem határozható meg egyértelműen, a terminológiai és későbbi tárgyi adatok a horizontális eszközforma mellett szólnak. A szatmári Tiszaháton a legutóbbi időkig való használata pedig éppen úgy bizonykodik ennek a tájnak technikai hagyományörzéséről, mint ahogyan a „sváb szórómalom” változtatás nélküli, eredeti konstrukciójának célszerűségéről.

IRODALOM

- BERG, Gösta
1976 *The Introduction of the Winnowing-Machine in Europa in the 18th Century*. Tools and Tillage III. 1. 25–46.
- BOMANN, Wilhelm
1927 *Bäuerliches Hauswesen und Tagewerk im alten Niedersachsen*. Weimar
- CSÜRY Bálint
1936 *Szamosháti szótár*. Budapest
- FARKAS József
1982 *Fejezetek az Ecsedi-láp gazdálkodásához*. Studia Folkloristica et Ethnographica 8. Szerk.: UJVÁRY Zoltán. Debrecen
- HAIDING, Karl
1979 *Windmühle und Putzmühle. Die Kornfege im obersteirischen Bezirk Liezen*. In: v. M. MARTISCHNIG (Hrsg.): *Sammeln und Sichten. Beiträge zur Sachvolkskunde*. Festschrift für Franz Maresch zum 75. Geburtstag. 197–212. Wien
- LESER, Paul
1928 *Westöstliche Landwirtschaft*. In: v. W. KOPPERS (Hrsg.): *Festschrift P. W. Schmidt* 416–484. Mödling bei Wien
- MAKKAI László
1957 *Hadik András az erdélyi mezőgazdaságról*. Agrártörténeti Szemle I. 37–52.
- MEINERS, Uwe
1983 *Die Kornfege in Mitteleuropa. Wort- und sachkundliche Studien zur Geschichte einer frühen landwirtschaftlichen Maschine*. Münster
- MESTEMACHER, Jürgen Heinrich
1985 *Altes bäuerliches Arbeitsgerät in Oberbayern*. München

⁴³DENIA 277. 20. VARGA Gyula gy. 1950.

⁴⁴SZILÁGYI János 1892. 472.

⁴⁵NAGY Elek 1841. 103.

⁴⁶MAKKAI László 1957. 42.

⁴⁷*Magyar Gazda* III. 1843. 1337.

- MOSER, Oskar
 1981 *Zur frühen Verwendung der „Getreidewinde“ in Steiermark und Kärnten*. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 72. 55–107. Graz
 1984a *Materialien zur Geschichte und Typologie der Getreidewinde (Kornfege)*. Wien
 1984b *Zur Geschichte und Einführung der Getreideputzmühle. Die bisher frühesten Nachrichten und Maschinen aus Oberkärnten*. Die Kärnten Landsmannschaft 5/1984. 3–9.
- NAGY Elek
 1841 *Székely gazdálkodás*. Falusi Gazda I. 99–109.
- SELMECZI KOVÁCS Attila
 1972 *A gabonafélék tisztítása és raktározása a XIX. században*. In: Georgikon Majormúzeum Keszthely. Magyar Mezőgazdasági Múzeum. 23–31. Keszthely
- SZILÁGYI János
 1892 *A Bromus inermis magjának tisztítása*. Köztelek II. 472.
- VARGA Gyula
 1965 *A parasztság munkaeszközei*. In: SZABÓ István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. I. 267–348. Budapest
 1978 *A hagyományos gazdálkodás és életmód*. In: DANKÓ Imre (szerk.): *Vezető a Déri Múzeum kiállításaihoz*. 53–78. Debrecen
- WIEGELMANN, Günter
 1978 *Zur Geschichte der Kornfege in Mitteleuropa*. In: v. M. BRINGEMEIER, P. PIEPER, Br. SCHIER, G. WIEGELMANN (Hrsg.): *Museum und Kulturgeschichte. Festschrift für Wilhelm Hansen*. 145–156. Münster

Attila Selmeczi Kovács

THE HORIZONTAL CORN-WINNOWING MACHINE IN HUNGARY

(Abstract)

During the recent years a lively controversy has evolved on the history of the corn-winnowing machine in Western European ethnography. Writings of different outlook (such as for instance Oskar MOSER 1981, Uwe MEINERS 1983) regard the horizontal corn-winnowing machine as an independent basic type which was a dominant form of the instrument particularly in the south-western German regions (*Picture 1*). A similar type of instrument existed for winnowing corn also in the eastern part of Hungary (*Picture 2*). According to the testimony of museum objects the florescent period of the manufacture of the instrument was during the second part of the 19th century, whereas its use continued until the 1950s in many places.

The horizontal corn-winnowing machine was built by peasant specialists at cottage industry level in Hungary. The instrument shows a great structural and formal similarity to the south-western German *Windfege* type (*Picture 3*). A further characteristic of the traditional device is the open wind channel (*Picture 5*). As the horizontal machine had no in-built sifter, an important part of it was a hand sift. The grain previously passed through a sieve and was selected by the wind generated by the horizontal vane in such a manner that the intact grain fell directly under the hopper, and the broken ones drifted away (*Picture 4*).

According to historical data the horizontal winnowing machine was introduced in Transylvania by settlers from Upper Austria in the middle of the 18th century. From here it spread over the neighbouring East Hungarian regions (mainly to the county of Szatmár) during the course of the 19th century. At the end of the last century specialist craftsmen were still fabricating this traditional device in a number of settlements of county Szatmár. Stray variants of the machine with fixed „drum” also occurred (*Picture 6*), which already represented a construct leading to the commonly known vertical type.

A tutajozás kulturális jelentősége a Közép-Tisza és a Hármas-Körös mentén*

Béke veletek! Csak még az esti dalt . . . aztán megyünk.
Visz ez a szent folyó – zászló a kezünk!
És harmincszor füstöl halva a napgolyó,
míg látjuk megint fekete hegyeinket.
Öten vagyunk. Közöttünk nincs bohó.
Mind az ötönknek egy a bánata; a kicsi bér,
a málé, paszuly. Sírunk. És járunk a vízen ezer éve,
a vízen, mely sorsunkat a forró síkra veti,
hol a búzaföldek aranyzakállán
felujjong a hegyi ember,
s úgy, mint őse, néhány garasát elveri
savanyú borra,
ami azért jó csak neki,
mert lomha vállait ingatja,
s mint a folyó elringatja.

(Sinka István: Tutajosok)

A magyar néprajzi szakirodalomban viszonylag kevés tanulmány foglalkozik a vízi közlekedéssel és teherszállítással, jóllehet az elmúlt évszázadokban ezek nagyon jelentős szerepet játszottak mind a gazdasági életben, mind az árucserében, mind pedig egyes települések és tájak közötti kapcsolatokban. A vízi közlekedés és teherszállítás módjai közül a *hajózás* történetileg és néprajzilag feldolgozottabb, mint a *tutajozás*.¹ A Kárpát-medence eltérő jellegű, hegyi és síkvidéki tájait, ill. az itt élő népeket (magyar, osztrák, szlovák, rutén, román) is összekötő tutajozásról legalaposabban cseh és szlovák szakmunkák tájékoztatnak. Ám ezekben a Nagy Magyar Alföldre, a Tisza, a Körösök és más folyók alföldi szakaszára vonatkozóan alig vagy egyáltalán nem találunk utalásokat.² Rövid tanulmányunkban e területekre vonatkozóan szeretnénk újabb adalékot szolgáltatni, nemcsak – sőt nem is elsősorban – a tutajozás módjára vonatkozóan, hanem a tutajozásnak tanulmányunk címében is jelzett jelentőségét illetően. Adataink így sokszor a Tisza és Körös menti nép véleményét, tudását tükrözik a tutajozásról, tutajosokról. A Dunára és mellékfolyóira (legjelentősebbek közül pl. a Vág, Dráva) most nem térünk ki.³ Az utóbbi években megszorodtak az erdélyi folyók tutajozását ismertető írások, tanulmányok, ám ezekből most csak azokat idézzük, amelyek

*Ez a tanulmány az Alföld-kutatás keretében készült.

¹BETKOWSKI Jenő 1952., 1954., 1955., 1961.; JUHÁSZ Antal 1962.; BIRÓ József 1977.; BÁLINT Sándor 1977.; a régebbi irodalomból: GONDA Béla 1899.; HUNFALVY János 1867.; HORVÁTH Mihály 1840. Összefoglalójában K. KOVÁCS László is csak a téma kutatatlanságát tudja regisztrálni: K. KOVÁCS László 1948.

²JÉRABEK, Richard 1961.; HUSKA, M. A. 1972.

³Vö.: KECSKÉS László 1978.; HUSKA, M. A. 1972. főleg a Vágra vonatkozóan. A Dráváról lásd: LESHOSCHEK, Franz 1972.; KOVÁCS Sándor 1956.

alföldi adatokat is tartalmaznak.⁴ Az Ung és a Latorca, valamint a Bodrog jelentéktelenebb tutajozását saját terep kutatásaink is tanúsítják.⁵

A címben jelzett tutajozásról, amely mindig inkább a teherszállítást és csak alkalmanként a személyszállítást szolgálta, már korai középkori adataink is szólnak.⁶ A tutajozás a Tisza és a Maros folyók – a hajózással együtt – elsősorban az erdélyi és máramarosi sónak az ország belső vidékei felé szállítását szolgálta, különösen Szolnok és Szeged közvetítésével. E két város jelentősége mind a sóelosztásban, sókereskedelemben, mind pedig a hajózásban és a faiparban egészen századunkig megmaradt.⁷

HORVÁTH Mihály a XVI–XVIII. századról szólván azt írja, hogy a „sószállítással, mivel az nagy részben vízen, a Tiszán ti. s a most említett Maroson kezelteték, kapcsolatban volt az épületfaszállítás is a fátlan alsó vidékre; a fenyőszálakból összeállított talpak, mikre a só rakatott, ennek szárazra tétele után szinte kereskedés alá jutottak”.⁸ A folyami hajózás és kiemelten a tutajozás középkorig nyúló jelentőségét s a tutajozásnak főleg a só- és faszállításban játszott szerepét a XVIII–XIX. századig az újabb kutatás is hangsúlyozza.⁹

A tutajozás, a sónak vízen történő szállítása a török hódoltság idején, a XVI–XVII. században sem szűnt meg teljesen, csupán átmenetileg visszaesett. Nagyobb arányú fellendülése – központi királyi intézkedés hatására is – a XVIII. századtól következett be, lévén, hogy a sószállítás 1690-től kincstári monopólium lett. Méreteit csak a nagy árvizek és az alacsony vízállások, valamint a járványok befolyásolták.¹⁰ Árvizek által elsodort tutajokról visszaemlékezések és helytörténeti munkák is tájékoztatnak.¹¹

Az a kevés számú történeti és néprajzi jellegű tanulmány, amely a tutajozásról íródott, éppen ezt a virágzó XVIII–XIX. századi időszakot dolgozza fel legátfogóbban. Ebben az időszakban (a XVIII. században) a víziutak az Alföld újranépesedésében is szerepet kaphattak. A hagyomány szerint pl. Nagyrév (Szolnok m.) község első lakói „a vallási üldözések elől a Tiszahátról összekötözött szálfákon a Tiszán jöttek le”.¹²

⁴Vö.: KÓS Károly 1972.; SZENTIVÁNI Mihály 1973. 129 skk.; KÓS Károly–SZENTIMREI Judit–NAGY Jenő 1978. 15 skk.; CSERGÓ Bálint 1978. 41–42.; KÓS Károly–SZENTIMREI Judit–NAGY Jenő 1981. 46.; SZABÓ T. Ádám 1981. 78.; TARISZNYÁS Márton 1983. 172–179.; ORBÁN Balázs 1868. I. 13., II. 131., 134., 137–139., 158.

⁵DIVALD Adolf é. n. 69–71.

⁶JUHÁSZ Antal 1962. 118–119.; GYÖRFFY György 1977. 334.; BÁLINT Sándor 1977.; KÁROLYI Zsigmond–NEMES Gerzson 1975. I. 67 skk.; HALAGA, O. R. 1972. Tanulmányában HALAGA a középkor idején szláv jellegűnek tartja a Tisza és mellékfolyóinak tutajozását, ezt középkori oklevelekkel, krónikákkal, ill. e folyók menti helynevekkel véli igazolni. Bár tanulmánya fontos adalék a tutajozás történetének feltáráshoz, általánosításai és tévedései óvatosságra intenek. Pl. a *Szolnok* nevet HALAGA a szláv *sol* = só szóból, a *Várkony* nevet a szláv *vrekum* szóból, a *Lád* és *Ladány* helyneveket pedig a *lodnik* = tutajos szóból származtatja. A magyar nyelvészek és történészek szerint a *Szolnok* név szláv eredeztetése elfogadhatatlan, az a török *sab*–*saw* = *szónok* szláv képzős alakja, jelentése kb. szószóló, követ, tolmács, míg a *Ladány* helynévben egy iráni eredetű törzs, népcsoport nevét látják. Vö.: GYÖRFFY György 1977. 113., 331.; KISS Lajos 1978. 301., 617. A *Lád* településnév a szláv *Vlad*, *Vladimir* személynévre vezethető vissza, míg a *Várkony* vitatott eredetű, talán az avarok türk nevével hozható kapcsolatba. Vö.: KISS Lajos 1978. 370., 648.

⁷JUHÁSZ Antal 1962. 118.; BÁLINT Sándor 1934. 4.; BÁLINT Sándor 1977.; BIRÓ József 1977. 199 skk.; KAPOSVÁRI Gyula 1974. A szárazföldi sóút védelmére jött létre a középkorban a hatalmas kiterjedésű, később darabokra szakadt Szolnok megye. Vö.: GYÖRFFY György 1977. 205., 330. (térkép), 331.

⁸HORVÁTH Mihály 1840. 100.

⁹GRÁFIK Imre 1983. 9.

¹⁰TAGÁNYI Károly (szerk.) 1896. II. 386., III. 136., 339., 354., 636.; GOROVÉ László 1821. 53 skk.; JUHÁSZ Antal 1962. 118.; KÁROLYI Zsigmond–NEMES Gerzson 1975. 51.; BIRÓ József 1977. 199.; MÜLLER János 1979. 109.

¹¹KELLER Lajos 1900. 146.

¹²MAJOR Bálint 1897. 9.

A tutaj tehát alkalmanként a vízi közlekedés, személyszállítás eszköze is lehetett. A gyulai öregek elbeszélése szerint a Nádi Boldogasszony búcsújára gyalog vagy tutajon jöttek a búcsúsok a török idők alatt.¹³ A vámosatyai református egyház jegyzőkönyve pedig arról számol be, hogy papjukat Máramaros, Ugocsa felől tutajon költöztették Vámosatyára.¹⁴

Ismereteink legalaposabbak a Maros folyón történő tutajozásról, sószállításról,¹⁵ de rövidebb összefoglalásokat ismerünk a tiszai tutajozásról is.¹⁶ Sajnos, a Tisza alsó szakasza és a Maros mellett a többi kisebb alföldi folyóról – bár majd mindegyik hajózható volt – alig van híradásunk, s napjainkban is eléggé elhanyagoljuk ezeknek kutatását.¹⁷

A tutajozás, a tutajeresztés látványos, ám ugyanakkor veszélyes volta íróink, költőink közül is többeket megragadott. Nem törekszünk ugyan hiánytalan felsorolásukra, mégis meg kell említenünk Tömörkény István novelláit vagy legújabban Kemény János *Víziboszorkány* című regényét és pl. Sinka István költészetét.¹⁸ Esetenként szép adatok bukkannak fel a paraszti visszaemlékezésekben¹⁹ s olykor a képzőművészetben is. Példának Zádor István szolnoki rajzait említem, amelyeknek gyakran témája vagy eleme a tiszai tutajozás. (Pl. *Tutajok a Tiszán*, 1925.; *A szolnoki három templom*, 1925.)

A Tiszán az I. világháborúig volt nagyarányú a tutajozás. Jelentősége ettől kezdve rohamosan csökkent, hiszen a fát, elsősorban a fenyőfát termő erdélyi, máramarosi területeket az I. világháború után meghúzott politikai határok elvágták az anyaország területétől.²⁰ Ettől kezdve csak kisebb mennyiségű, a II. világháború után pedig csak helyi jelentőségű tutajozás folyt²¹ – kivéve az 1940-es évek első felének átmeneti fellendülését. Meg kell jegyeznünk azonban azt is, hogy bizonyos visszaesés a tutajozásban már a XIX. század második felében tapasztalható, a vasútvonalak, a közutak hálózatának kiépülése miatt.²² A XIX. század végére a hajózás és a tutajozás virágkora véget ért. Jórészt ennek is tulajdonítható, hogy témánkra vonatkozóan a folyó menti lakosság emlékanyaga napjainkban már nagyon szegényes.

A tutajozásnak, a faúszatásnak az 1910-es évekig többszörös haszna és célja volt. Az egyik legfontosabb cél az erdélyi sónak az ország belsejébe történő szállítása volt,

¹³Gyula, saját gyűjtés a Nádi Boldogasszony búcsúról.

¹⁴FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta 1986. 468.

¹⁵Különösen CZEGLÉDY János 1969.; TÖMÖRKÉNY István 1906.; JUHÁSZ Antal 1962.

¹⁶Vö.: 1. és 7. jegyzet!

¹⁷Kivételesen egy kicsit a Körös folyó, amelyről két tanulmány is szól: DANKÓ Imre 1963.; TÁBORI György 1967. Lásd még: HUSZÁR Mátyas 1985. – A Tisza tutajozásra használható mellékfolyói a századfordulón a következők voltak: *Bodrog* – Zemplén községtől tutajozásra szabadon használható; *Sajó* – a Rima befolyásától tutajozásra használhatóvá tehető; *Sebes-Körös* – Csucsától tutajozásra szabadon használható, Kis-Sebestől tutajozásra használhatóvá tehető; *Egyesült-Körös* – Sebes-Körös torkolatától; *Kettős-Körös* – Doboz községtől; *Fekete-Körös* – Rézbányától; *Fehér-Körös* – Körösbányától tutajozásra használhatóvá tehető, ill. szabadon használható. (BEDŐ Albert 1896. 366–369.)

¹⁸TÖMÖRKÉNY István 1943.; SINKA István 1977. 61.; KEMÉNY János 1979. A KEMÉNY János regényében szereplő *Nagyrév* csak nevében azonos a Tisza menti, Szolnok megyei faluval. A regényre BELLON Tibor hívta fel a figyelmemet.

¹⁹Vö.: CSALOG Zsolt 1978. A regény egy tiszaroffi parasztasszony önéletírásán alapszik.

²⁰BAKÓ Ferenc a tiszai tutajozás megszűnését egy konkrét évszámhoz, 1925-höz köti. Megállapítását saját kutatásaim nem támasztják alá. Vö.: BAKÓ Ferenc 1978. 43.

²¹A tiszafüredi erdőgazdaság pl. még az 1960-as években is rendszeresen úsztatott le nyárfát a szegedi papírgyárba. MÁDAI László erdőmérnök szíves közlése.

²²BETKOWSKI Jenő 1955.

amelyet azután főleg a tokaji, szolnoki és a szegedi sóházakból hordtak szét tengelyen, kocsikkal a folyóktól távolabb eső területekre.²³ 1861-ben azt írják Szolnokról, hogy egyik fő célpontja a máramarosi sószállításnak. A kirakott évi 500–600 ezer mázsa sót innen szállítják Pestre és a felső-dunai vidékekre.²⁴ Az évente több százezer mázsa súlyt jelentő kősót 25–50 kilogrammos kötömbökben jórészt tutajon úsztatták le a Tiszán, a Maroson pedig hajóval.²⁵ Egyes múlt századi források az így szállított só mennyiségéről is tudósítanak. 1856-ban a tiszai úton ment le Máramarosból kb. 1 millió mázsa só.²⁶ A tutajon való sószállítás jelentőségét – még a múlt század első felében is – helyi források is hangsúlyozzák. A zsurki református egyház anyakönyvében is feljegyezték pl. a sószállításnak ezt a módját.²⁷ Az egyes tutajokra helyezhető só mennyiségét központi rendeletek szabályozták, amelyek előírták a só szállító tutajok összeállításának módját is a biztonságosabb szállítás érdekében.²⁸ Hazánk közlekedési eszközeinek racionális és gazdaságos kihasználásáról szólva HUNFALVY János a vízi szállítás olcsóbb voltát hangsúlyozza a vasúttal szemben. Ésszerű erdőgazdálkodással, írja, 200–210 ezer „fenyőszálfa” kerülhet ki a sószállításra, s minden szálla (tutajra) 5–6 mázsa só számítva 1 200 000 mázsát lehet eljuttatni a sóelosztó helyekre.²⁹ A só alatt levő fenyőszálakból így évente több százezer darabot kötöttek ki a Tisza menti kikötőkben, főleg Szolnokon és Szegeden. Ezek a kikötők egyúttal fatelepek, fűrésztelepek, fafeldolgozó üzemek is voltak. Az említett két város nagy hírű faiparának, hajóépítő iparának a vízzen érkezett fa jelentette az alapját.³⁰ A *láperesztés*, a *tutajozás* jelentőségét a sóhordásban a múlt század második felében, fausztatás formájában pedig még századunkban is hangsúlyozza BÁLINT Sándor szegedi monográfiájában.³¹ VEDRES Istvánt idézve a XVIII. század végéről pedig azt írja: „Fenyő fa pedig, melly Szolnok mellett Máramarosból jön a Só alatt, elég van.”³²

A hegyekből leusztatott fenyőfát elsősorban a környező alföldi területek építkezésében használták fel. Meg is jegyzi a múlt századi leírás, hogy ha a só a királyi kamara csak hajókon szállítaná, a fában amúgy is szegény folyó menti vidékek nagyon szűkölködnének.³³ A só alatt leusztatott szálfákat a császári és királyi sóhivatalok mellé állított ún. *szálhivatalok* kezelték.³⁴ Am arra is van példa, hogy egy-egy község megbízottakat küld a fakitermelő helyekre a Tisza felső folyása mentén, s a szükséges faanyagot ezek

²³GONDA Béla 1899. 4.; BIRÓ József 1977. 199 skk. BIRÓ József a sószállító utak térképét is közli 1772-ből és 1802-ből. A térképeken a legfontosabb sóházak: Tokaj, Szolnok, Szeged, ill. Tokaj, Poroszló, Szolnok és Szeged települések voltak. Vö.: BIRÓ József 1977. 200–201. Lásd még: GOROVÉ László 1821. 53 skk.; GALGÓCZI Károly 1855. 301–302.; JUHÁSZ Antal 1962. 118.; KAPOSVÁRI Gyula 1974.

²⁴H. 1861. 53.

²⁵BIRÓ József 1977. 199.

²⁶SZÖLLÖSI Balázs 1856. 8.

²⁷FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta 1986. 468.

²⁸SZEPESHÁZY–THIELE 1825. Rövid statisztikai írásuk szerint évente 300 000 mázsa (valószínűleg bécsi mázsa) só kerül le tömbökben az Alföldre. Egy-egy sőtömb súlya 50–100 font, azaz 25–50 kilogramm. – Mária Terézia királynő 1775. évi rendelete a Máramarosból elszállítható só mennyiségét évi 200 000 zentnerben (1 zentner = 1 bécsi mázsa = 50 kg) rögzíti. Rendelete szerint egy tutajra 3 zentner só rakható. (TAGÁNYI Károly 1896. II. 386). – Egy 1812-es rendelet pedig előírja a só szállító tutajok összeállításának módját is. Ezek tehát több rétegben összerakott, nagyobb tutajok voltak. A kisebbekben csak deszkát, zindelyt, valamint más kisebb faszközöket lehetett szállítani. (TAGÁNYI Károly 1896. III. 136.)

²⁹HUNFALVY János 1867. 48–49.

³⁰Lásd még 1. és 7. jegyzet, valamint GOROVÉ László 1821. 53 skk.; BETKOWSKI Jenő 1961. 17.

³¹BÁLINT Sándor 1977. 7.; FARKAS József–L. CSAJÁGI Réka–RÁKOS István 1985. 405–409.

³²BÁLINT Sándor 1977. 8.

³³GOROVÉ László 1821. 6.

³⁴GALGÓCZI Károly 1855. 301–302.; KAPOSVÁRI Gyula 1974.

úsztatják a folyón. 1804-ben pl. a nagyréviiek két embert küldtek fel a Tiszahátra, akik a templom építéséhez szükséges 111 szál fát és több szál deszkát hoztak le a folyón.³⁵ A XVIII. század közepén pl. a sarudi és tiszánánai jobbágyoknak contractus (szerződés) szerinti kötelességük volt a Tokajból és Máramarosból hozatott épületfát és zsindeletet a földesuruk által kívánt helyre szállítani.³⁶ A forrásokból kitűnik, hogy Heves megye déli területe egészen Eger vonaláig, az épületfát egészen századunkig jórészt a Tisza mentéről kapta.³⁷

Az építkezéshez szükséges faanyag más Tisza menti községbe, ill. egészen távol fekvő településre is a folyó menti kikötőkből jutott el.³⁸ Legfontosabb kikötőkként a múlt századi statisztikák a Tisza mentén Tiszaújlakot, Tiszafüredet, főként Szolnokot és Szegedet jelölik meg.³⁹ Szolnok 1861. évi ismertetésénél azt írják, hogy „a 80 000 fenyőszálat, melyen ama tömérdek só ide leúsztatott”, részint deszkának vágják fel, részint épületfának adják el, részint pedig tűzifának használják.⁴⁰ A múlt század végén azonban, a kapitalista fejlődéssel párhuzamosan a kikötők száma megnőtt, s ezek emlékét napjainkig megtaláljuk a folyó menti területeken. Fontosabb tiszai kikötőknek, *purtusoknak*⁴¹ említik Vásárosnaményt, Kisvarsányt,⁴² Tiszabercelt,⁴³ illetve Tiszafüredet, Abádszalókot, Tiszaroffot, Tiszasülyt, Fegyverneket és Szolnokot a Tisza vizsgált középső szakasza mentén.⁴⁴ Mellékelt térképünk pedig jól mutatja azt a hatalmas területet, amelyet az említett kikötők, *purtusok* láttak el épületfával. (L. I. kép.) A tiszazugi Cibakháza és Tiszakürt *purtusai* helyi jelentőségű forgalmat bonyolítottak le, hasonlóan Heves megyei Poroszló, Sarud és Kisköre kikötőiehez.⁴⁵

A közvetlenül a folyó mellett fekvő településeken kívül tutajból származó épületfa került tehát a Felső-Tiszavidéken kívül a Tisza jobb partján a dél-hevesi síkságra, a Jászság keleti és déli peremére, Nagykőrös és Kecskemét vonaláig. A bal parti részen pedig Hajdúböszörmény, Debrecen, Karcag, Mezőtúr vonaláig.⁴⁶ A jászberényi ferences templom tornyának 1792. évi javításához a Tiszán fát Szolnokról szállítottak Jászberénybe, s azt az ottani fűrészmalomban dolgozták fel.⁴⁷ Megjegyezzük, hogy a Tisza jobb partján a Dél-Heves–Kecskemét vonaltól nyugatra fekvő területeket a dunai tutajozás látta el fával, míg a Debrecen–Mezőtúr vonaltól keletre eső vidékekre a Berettyón és a Körösökön, valamint tengelyen is érkezett faáru.⁴⁸

Részben e nagyarányú faúsztatás következménye, hogy a Tisza és mellékfolyói mentén a legutóbbi időkig a szelemenés tetőszerkezet volt az uralkodó. A hosszú fenyőszálak biztosították ugyanis a 8–10, olykor 12–18 méter hosszú mestergerendákat, szelemengerendákat.⁴⁹

³⁵MAJOR Bálint 1897. 9.

³⁶BAKÓ Ferenc 1969. 272., 276.; BAKÓ Ferenc 1978. 43.

³⁷FÉNYES Elek 1837. III. 195. (Heves és Külső-Szolnok vármegyékre vonatkozóan.) Lásd még: BAKÓ Ferenc 1969. 272., 276.; BAKÓ Ferenc 1978. 42–44.

³⁸Pl. Tiszapüspöki: BENEDEK Gyula 1970. 90–91.; Szabolcs megye: FÉNYES Elek 1839. IV. 216.; Hajdúböszörmény: GALGÓCZI Károly 1855. 411.

³⁹GALGÓCZI Károly 1855. 301.

⁴⁰H. 1861. 53–54.

⁴¹A latin *portus* = kikötő szóból.

⁴²FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta 1986. 468.

⁴³PÁLL István 1986. 159.

⁴⁴A *Szolnok Megyei Néprajzi Atlasz* (SzMNA) 125. kérdéscsoportjára beérkezett válaszok adatai, CSALOG Zsolt feldolgozásában sajtó alatt.

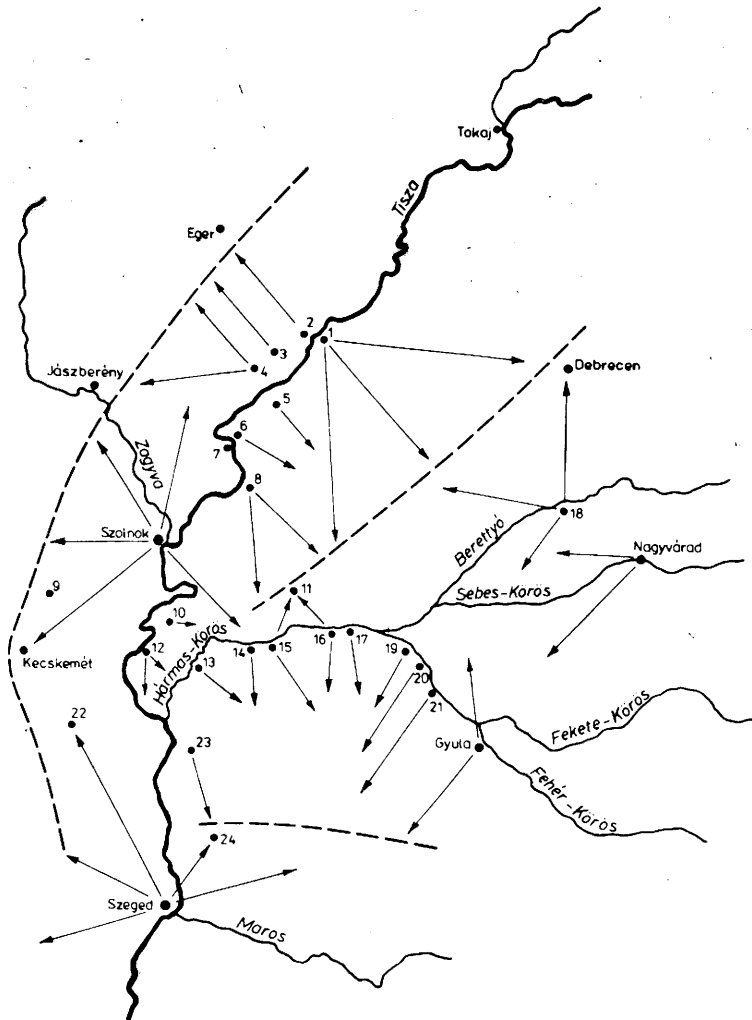
⁴⁵BAKÓ Ferenc 1978. 43.

⁴⁶BELLON Tibor 1974.; VARGHA László 1940. 49–50.; BAKÓ Ferenc 1978. 43.; DÁM László 1972. 30.; DÁM László 1975. 64.; GILYÉN Nándor–MENDELE Ferenc–TÓTH János 1975. 46.

⁴⁷SZÁNTÓ Konrád 1974. 103.

⁴⁸BAKÓ Ferenc 1978. 43.; GYÖRFFY István 1908. 162.; DÁM László 1975. 64.

⁴⁹VARGHA László 1940. 49–50.

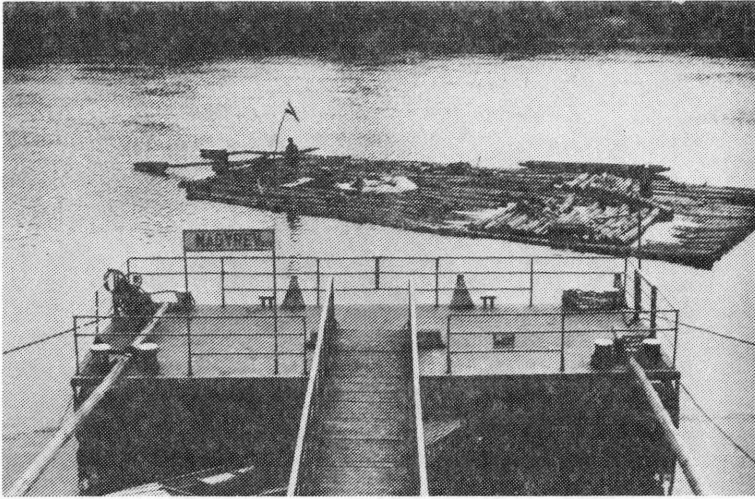

1. kép. Fontosabb *purusok* (kikötők) és az épületfával ellátott terület a Tisza és a Körösök mentén. 1. Tiszafüred, 2. Poroszló, 3. Tiszanána, 4. Sarud, 5. Abádszalók, 6. Tiszaroff, 7. Tiszasüly, 8. Fegyvernek, 9. Nagykörös, 10. Cibakháza, 11. Mezőtúr, 12. Tizsakürt, 13. Kunszentmárton, 14. Békésszentandrás, 15. Szarvas, 16. Gyoma, 17. Endrőd, 18. Berettyószentmárton, 19. Kőröstarcsa, 20. Mezőberény, 21. Békés, 22. Kiskunfélegyháza, 23. Szentcsanak, 24. Hódmezővásárhely. A nyilak száma és nagysága az egyes települések jelentőségét jelzi

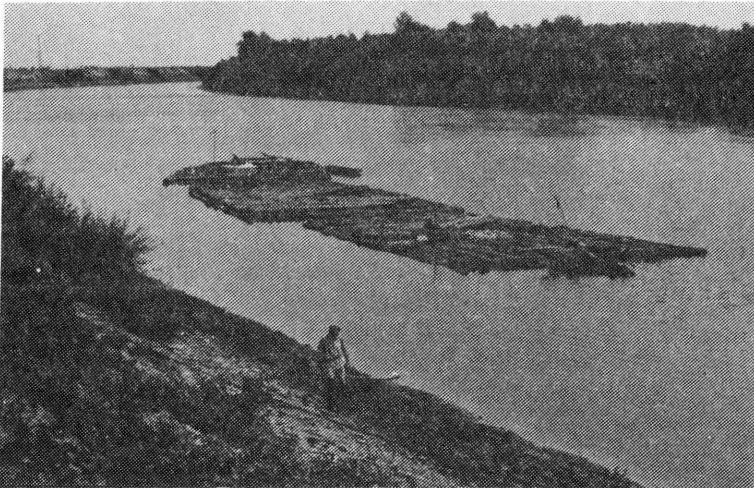
A kikötőkben a szálfá mellett lehetett kapni léceket, deszkákat és tetőfedő zsindeletet is. Ezeket részben készen hozták a tutajon, részben pedig a helyi fűrészmalmban készítették a fenyőfából.⁵⁰ E fűrészmalmbok nagyobb arányú kiépülése a múlt század utolsó harmadára esik,⁵¹ legalábbis ami a gőzfűrészmalmbokat illeti. Ez a magyará-

⁵⁰BAKÓ Ferenc 1978. 44.; VARGHA László 1940. 49–50.; TAGÁNYI Károly 1896. III. 136.; FÉNYES Elek 1837. III. 54., 195.; FÉNYES Elek 1839. IV. 269., 216.; GOROVÉ László 1821. 53 skk.; n. n. 1822. 4–5.; KAPOSVÁRI Gyula 1974.; FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta 1986. 468.

⁵¹BEDŐ Albert szerint a Tisza mentén összeírt fűrészmalmbok: Jász-Nagykun-Szolnok vármegye – 9, Csongrád vármegye – 12, Heves vármegyében nincs. (BEDŐ Albert 1896. I. 492–493.)

2. kép. Nyárfatutaj Nagyrév alatt a Tiszán. SZLANKÓ István felv. 1964.

3. kép. Nyárfatutaj a Tiszán. SZLANKÓ István felv. 1964.

zata annak a figyelemre méltó jelenségnek, hogy századunk elejéig pl. a Körös menti községekben gyakori volt a zsindeyes tető (helyenként elérhette a 10–14%-ot), főleg a módosabb parasztok és az iparosok házáin, valamint a középületeken.⁵² A zsindeley alkalmazása a tetőfedésben a faúsztatás hanyatlásával és az égetett cserép megjelenésével kiszorult. A tehetősebb családoknál helyébe a cserép lépett, a szegényebbeknél pedig a

⁵²SZÁLLÁSI Sándor 1935. SZÁLLÁSI Sándor szerint Tiszaugon 1920-ban a lakóházak 11,3%-a, 1930-ban pedig 14,3%-a volt zsindeleytetős, míg a szomszédos Tiszasas az arány 7, ill. 3% volt. (SZÁLLÁSI Sándor 1935. 23., 33.) Lásd még: SZABÓ Ferenc (szerk.) 1973. 270–271.; VERESS János 1927. 26.; BAKÓ Ferenc szerint zsindeleyt a Heves megyei lakóházakon nem használtak. (BAKÓ Ferenc 1978. 44.) Ezt a tapasztalatot támasztja alá a Heves megyei fűrészmalmok hiánya is a századfordulón. Vö.: 51. jegyzet!

nád lett kizárólagos tetőfedő anyag. A tetőfedésre alkalmas zsindegy hiánya lehetett volna a tető javítását. Ezért gyakran találkozunk a tiszazugi községek területén, valamint a külterületi szőlőbéli építményeknél azzal a jelenséggel, hogy a zsindegytetőre varrták fel a nádat (4. kép).

4. kép. Náddal lefedett zsindegytető a nádvarrás nyomaival. Tizsakürt, Öregszőlő, SZTRINKÓ István felv. 1978.

A nagyarányú tiszai tutajozás mellett a Körösökön és a Berettyón való fausztatás sokkal kisebb arányú és jelentőségű volt. Ezt igazolják a népi emlékezet mellett a múlt századi statisztikai felmérések is.⁵³ A Körös folyón meglévő tutajozás azonban egyszerre jelentette a tutajok leúsztatását a víz árával, ill. – a Tiszán folyó tutajozással ellentétben – fenyőtutajoknak a Tiszáról történő felvontatását a Körös menti településekre⁵⁴ vagy pedig a Maros menti Makóra.⁵⁵ A történeti források és a visszaemlékezések is azt jelzik, hogy az építkezésre alkalmas hosszú szálfenyőket vagy valamelyik Tisza menti kikötőben, purtuson (Szolnok, Tizsasüly, Fegyvernek, Tizsakürt, Martfű stb.)

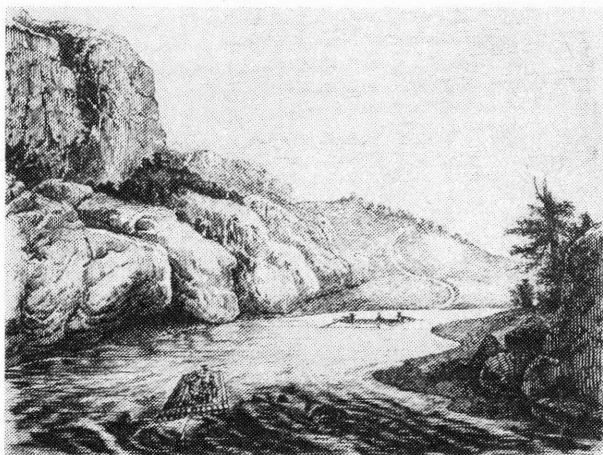
⁵³FÉNYES Elek 1839. IV. 6., 11., 14., 15., 21., 37., 45., 56., 97., 110., 113., 122–123., 449., 453.; HELLEBRANTH János 1822. 19–20.; 1787-ből és 1791-ből TESSEDIK Sámuel is nagyarányú tiszai épületfa-szállítást említ: TESSEDIK Sámuel 1979. 315., 319. (Szarvas); GALGÓCZI Károly 1855. 301.; VERESS János 1927. 3.; CZEGLÉDY János 1969. 435.; KÓS Károly 1972. 15.; DÁM László 1975. 64.; IMREH István 1979. 161–165.; IMREH István részletesen ír a Bánffy családnak Kolozs megyei, ún. Közös havasának erdőgazdálkodásáról, s ennek kapcsán a vidék faiparáról, a Körösön való fausztatásról. Ezt a vidék parasztsága a XVIII. század végéig szabadon gyakorolta, a századfordulón azonban az uradalom tilalmazta. Tutajfogó rekeszeket építettek, s taxafizetésre kötelezték a jobbágyokat. A taxafizetésre kötelezett árucikkek között szerepeltek épületfák, deszkák, zsindegy és különböző edények (csebrek, vedrek, dézsák, sajtárok, szuszékok, teknők). Ezek egy része is tutajon kerülhetett le Nagyváradra s onnan tovább az Alföldre. A múlt század közepén a tutajforgalom háromszorosára nőtt, benne emelkedett az építkezéshez szükséges fűrészárak mennyisége, a zsindegy azonban csökkent, jelezvén a zsindegy alkalmazásának csökkenését az építkezésben. – A XVIII. század közepén, 1755-ben a Körösön úsztatott lápfát a békési hídnál vámozták, azaz minden láptól egy darab fát vettek, vagy pedig elvették minden negyvenedik lápot (IMPLÓM József 1971. 258.). A körösi tutajosok jogtalan vámolásáról múlt század végi debreceni újság is ír: Alföldi Hírlap 1870. 118. szám 3.

⁵⁴Lásd 53. jegyzet!

⁵⁵JUHÁSZ Antal 1964–65. 109.

vették, vagy pedig a szükséges és megrendelt mennyiséget a Tiszáról vontatták fel a Körös menti városokba: Kunszentmártonba, Öcsödre, Szarvasra.⁵⁶ A kisebb méretű fa-árut, amelyből tutaj nem volt készíthető, fahajókkal szállították rendeltetési helyükre. Szolnokról és Szegedről pl. így vittek Kunszentmártonba kisebb méretű tutajfát, deszkát, gerendát.⁵⁷ A fahajókat a Körös torkolatától Kunszentmártonig csongrádi hajóvontatók, Makóra pedig a deszki hajóvontatók vontatták fel.⁵⁸ A nagyobb arányú fenyőtutajozást megnehezítette a Körös lassú folyása, kanyargós volta és a nagy vízszint-ingadozás, ill. a vízimalmok gátjai miatt keletkezett eliszapolódások. A körösi fauszta-tás akadályaként a vízimalmokat és a malomgátakat említi a Helytartótanács.⁵⁹ Ezeket a nehézségeket jelzik még a múlt századi feljegyzések is. A csépai előjáróság PESTY Frigyes kérdőívére pl. azt jelenti, hogy a Körös folyó Szelevény puszta határában „keskenysége és hirtelen csavarulatai miatt csak kisebb salup formájú uszásokra alkalmas”.⁶⁰ Akadályozhatta a vízi közlekedést maga a szabálytalan tutajozás is. 1868-ban pl. az elszabadult fadarabok a Körösben felhalmozódtak, összefagytak, s elsodorták a Gyula és Doboz közti hidat. Békés megye a bonyodalmak, nehézségek láttán ezért 1868-ban elrendelte a tutajozás megyei szabályozását.⁶¹ A bihari hegyekből főleg lombos fák kitermelésére volt lehetőség. Alkalmanként azonban, sőt az 1880-as évektől kezdve rövid ideig gyakrabban fenyőfát is usztattak. Ennek oka a gőzfűrészmalomok, szeszfőzdék kiépítésében és a gőzcséplőgépek uradalmi megjelenésében rejlik,⁶² de elősegítette a Körösök szabályozása is (5. kép).

5. kép. Tutajosok a Sebes-Körösön a múlt században. Reprodukció korabeli metszetről

Helyi jelentőségű, kisebb arányú tutajozás a Körösök felső szakaszán mindig volt. Itt a fő állomások, falerakó helyek, piacok Gyula és Nagyvárad voltak, a Körös közép- és folyása mentén Szarvas, Békésszentandrás és Kunszentmárton.⁶³ A XVIII. században egyes helyeken nagyarányú munkálatok folytak a megfelelő víziutak kialakítása

⁵⁶FÉNYES Elek 1839. IV. 11.; HELLEBRANTH János 1822. 19., 20.

⁵⁷BETKOWSKI Jenő 1961. 17.

⁵⁸JUHÁSZ Antal 1964–65. 109.

⁵⁹IMPLOM József 1971. 258.

⁶⁰TAKÁCS Lajos 1957. 345–346.; PESTY Frigyes 1979. 33.

⁶¹TÁBORI György 1967. 41.

⁶²VERESS János 1927. 3.; TÁBORI György 1967. 41.

⁶³Vö.: 53. jegyzet! Lásd még: GALGÓCZI Károly 1855. 135., 284., 301., 303., 421.; JUHÁSZ Antal 1962. 118–119.; TÁBORI György 1967. 42.

érdekében. 1777-ben pl. a gyulai uradalom kiásatta az ún. hajósutat a Fekete-Köröstől a Fehér-Körösig – részben az Erdőhátról jövő fa könnyebb szállítása érdekében.⁶⁴ Az erdőháti épület- és tűzifa így könnyen eljuthatott Gyula, Békés, Békéscsaba piacaira, amelyeket még Csanád megye népe is látogatott.⁶⁵ Az Erdőhát még a XIX. század első felében is nagyon fontos fabeszerzési terület volt. Kunszentmártonban, amikor az 1830-as években új emeletes iskola építését határozza el a tanács, „Bozóky György és Kiss Sándor Senátor Urak kiküldetnek a végett, hogy az ugy nevezett Erdő Hát tájékon mintegy ezer öl fát a mennyire lehet a legjobb móddal vegyék meg, és haza szállítása eránt is intézkedjenek; egyszersmind pedig tudakozódjanak az eránt is, hol és mi móddal lehetne a hid építésre való fákat is megszerezni”.⁶⁶ Mindez jelzi, hogy az építkezéshez szükséges fenyő mellett lombos fát, mindenekelőtt tölgyet is kerestek, s hoztak az Erdőhát vidékéről a Körös völgy távolabbi területeire. A hajóépítésre is alkalmas tölgyfát Szeged hajóépítői Arad megye és a Tiszahát mellett innen szereztek be.⁶⁷ Tudjuk, hogy a Kurca és a Körös révén Szentés városa víziúton élénk kapcsolatban volt Kunszentmártonnal, Ócsóddal, Békésszentandrással, Gyomával s más településekkel egészen Nagyváradig.⁶⁸

A feldolgozatlan fenyőszálak mellett már gerendát is hoztak a tutajosok, sőt a Körösökön szétszedett állapotban kész ólakat is szállítottak.⁶⁹

Az olcsó víziút, a faúsztatás tette lehetővé a folyó menti települések tűzifával való ellátását. A Körösön leúsztatott tutajok nagyobb részét éppen tűzifából állították össze.⁷⁰ A vagyonosabbak a Körösön leúsztatott fával, a szegényebbek pedig tőzeggel, szalmával és kóróval tüzeltek, s úsztatott fát használtak a gőzmalmok, a szeszfőzdék és a gőzcsepplőgépek fűtéséhez is.⁷¹ TÁBORI György említi, hogy Vésztről és Szeghalomból nádat is úszattak Gyoma irányába. A nád úsztatására néhány történeti adatunk is van.⁷² IMPLÓM József PETIK Ambrusra hivatkozva azt írja, hogy „midőn a Fejér- és Fekete-Körösöknek nagy árja vagyon, . . . a rétségből . . . sok számu kéve nádat eresztenek le és ereszthetnek le” a Fekete-Köröstől a Fehér-Körösig 1777-ben ásott csatornán.⁷³ A nádat *cserépcsikke*be (csiptető) fogva úszatták.⁷⁴ SZÜCS Sándor idézi OSVÁTH Pál 1875-ös adatát, hogy a csökmőiek a nádat „éppen úgy úsztatják, úgynevezett lápokba kötözve a Körösön Békés megyébe, mint az oláhok a szálfákat”.⁷⁵ Bihar-nagybajom és Szerpe lakossága a Berettyón úsztatta le Mezőtúrig a tutajokba összekötött nádat, amit – ha ott nem kelt el – szekéren vittek tovább.⁷⁶

A Szalárdtól a Berettyón leúsztatott fának legfontosabb elosztóhelye Berettyó-szentmárton volt. Különösen a Sárret faellátása szempontjából volt fontos szerepe.⁷⁷ A bihari hegyekből víziúton érkező tűzifa jelentősége a századforduló tájékán a vasúti és közúti teherszállítás fellendülése miatt csökkent, s rövid időn belül teljesen meg is

⁶⁴BIRÓ József 1977. 185–186.

⁶⁵IMPLÓM József 1971. 258.

⁶⁶JÓZSA László é. n. 16.; az Erdőhát helyi jelentőségű tutajozásáról lásd még: DANKÓ Imre 1977. 206–210.

⁶⁷BÁLINT Sándor 1977. 8. Ehelyütt BÁLINT Sándor VEDRES Istvánt idézi.

⁶⁸NYÍRI Antal 1948. 9.

⁶⁹DANKÓ Imre 1963. 370.; DANKÓ Imre 1977. 206–210.

⁷⁰DANKÓ Imre 1963.; FÉNYES Elek 1839. IV. 6., 11., 14., 15., 21., 449., 453.

⁷¹FÉNYES Elek 1839. IV. 15. Gyomára vonatkozó adatát a többi Körös menti településre is általánosíthatjuk. A tüzelésre használt *tőzeg* vagy *tőzek* = szárított trágya. Lásd még: 62. jegyzet!

⁷²TÁBORI György 1967. 42.

⁷³IMPLÓM József 1971. 258.

⁷⁴IMPLÓM József 1971. 257.

⁷⁵SZÜCS Sándor 1977. 83.

⁷⁶SZÜCS Sándor 1977. 82.

⁷⁷Vö.: DANKÓ Imre 1981. 324. további irodalommal.

szűnt. Ebben az időben a korábbi vízparti fatelepek fokozatosan a vasúti pályaudvarok mellé vagy közelébe települtek.⁷⁸

A Körösön a Fekete-Körös völgyétől úsztatott tűzifa szállításának sajátos módja alakult ki, amellyel más folyókon eddigi ismereteink szerint még nem találkoztunk. Első néprajzi leírását DANKÓ Imrének köszönhetjük. A kisebb darabokra felfűrészelt, felvágott tűzifát külön erre a célra készített hatalmas vesszőkasokba tették, s ezeket a kasokat egymáshoz kötve a tutaj után úsztatták. Erről a szállítási módról nemcsak a visszaemlékezések beszélnek, hanem múlt századi források is.⁷⁹ A tűzifa kasos és lápokban való úsztatása mellett TÁBORI György megemlékezik a *rucalápon* való úsztatásról is. Így nevezték az egyenként vízbe dobott és hálóval összefogott tűzifamennyiséget. A partról vagy csónakból irányították úszását.⁸⁰

A Körösökön „rucalápok és kisebb gabonaszállító hajók” jártak. Arad vármegye ezért 1745-ben tisztította a Fehér-Körös és a Csiger medrét.⁸¹ Azt írja MÁRKI Sándor, hogy „7–8 öl tűzifát kasban vagy 200–300 ölet egy csoportban, de minden összekötés nélkül, vagy pedig 5–6 darab 2–3 öl hosszú tölgyfát összekötve kúp alakjában eresztettek útnak” a Fehér-Körösön.⁸² Ez a fajta lápolás 1856 óta ismert Mezótúron is. A szabályozási és hajózási érdekekre hivatkozva azonban már a XVIII. század végén, majd a Bihar, Békés és Arad megyei hatóságok az 1870-es években betiltják ezt a fajta faúsztatást, később is csupán egy-két alkalommal engedélyezte a Közmunka- és Közlekedési Minisztérium.⁸³ A faúsztatásra vagy tutajozásra és az e célra szolgáló építmények felállítására az engedélyeket az illetékes erdészeti és vízügyi főosztályok, illetőleg az országos vízépítészeti hivatal véleményének meghallgatása alapján a múlt század legvégén a földművelési miniszter adta ki.⁸⁴

Mind a Tiszán, mind pedig a Körösön a leúsztatott faanyag nagy része szerszám-nak való fa volt. A Szentest ismertető múlt század közepi statisztika pl. megjegyzi, hogy „tüzelő és szerszámfát a lakosság a Körösön Biharmegyéből szállítva kap”.⁸⁵ A fával dolgozó iparosok (bognár, kádár, pintér stb.) így szerezték be a munkájukhoz szükséges bükk-, tölgy-, szil-, gyertyán- és más faanyagot.⁸⁶ A szentesi bognárok pl. máramarosi és beregi kereskedőktől vették a Csongrádig tutajon leúsztatott *körösfát* (kőris) és szilfát, a küllőknek pedig az erősebb tölgyet.⁸⁷ Ugyanezt mondják az idősebb kunszentmártoni iparosok, asztalosok is.⁸⁸ Tudjuk, hogy a XVIII. század végén a szegedi hajóácsok, a *superok* Arad megyei, tiszaháti s „Körös tájékarul” jött tölgyfából dolgoztak.⁸⁹ Valószínűleg a Körösön úsztatott és a Tiszahátról érkezett tölgyfát használhatták a

⁷⁸TÁBORI György 1967. 42.

⁷⁹DANKÓ Imre 1963.; FÉNYES Elek 1839. IV. 6., 37.; IMPLÓM József 1971. 257.; MÁRKI Sándor 1895. 880–881.

⁸⁰TÁBORI György 1967. 42.

⁸¹MÁRKI Sándor 1895. 880.

⁸²MÁRKI Sándor 1895. 880–881.

⁸³Részletesen kifejti TÁBORI György 1967. 45–46., 48.; MÁRKI Sándor 1895. 880–881.

⁸⁴BEDÓ Albert 1896. LXXVII.

⁸⁵GALGÓCZI Károly 1855. 421.

⁸⁶FÉNYES Elek 1839. IV. 11., 14., 21., 57., 449., 453.; GALGÓCZI Károly 1855. 421.; JUHÁSZ Antal 1962. 118–119.; ehelyütt tölgyfa behozatalát említi a Körösök vidékéről JUHÁSZ Antal Szegedre.

⁸⁷CSALOG Zsolt 1965. 15.

⁸⁸ECSÉDY Ferenc visszaemlékezései, kézirat.

⁸⁹BÁLINT Sándor 1977. 8., 34.

csongrádi *superok* is.⁹⁰ Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy a Körösök völgyében a faeszközök, a szerszámnak való fa szállítása szárazföldi útvonalakon, tengelyen is folyt.⁹¹ Ez utóbbi módon árusított faanyag nagyobb része vásárokon talált vevőre.

Az eddig elmondottak a szervezett kereskedelem formáira vonatkoztak elsősorban, amelyben közvetítő kereskedők révén jutott el az épület- és tűzifa az alföldi települések lakosságához, viszonylag nagy kiterjedésű területen. Sok Tisza és Körös menti településen azonban közvetlen árucsera-kapcsolatok is kialakultak a tutajosok és a falvak lakói között. Ott is, ahol nem voltak nagyobb tutajkikötők, fűrésztelepek, vagyis purtusok.

A tutajosok ugyanis a célba érés előtt fokozatosan eladták a hosszú pótevezőiket, az ún. *lentáikat*, *lintáikat*⁹² a folyó menti községek lakosainak, ill. nagyon gyakran a tutaj alá eldugott szálfákat is. Ez külön keresethez juttatta a tutajos embereket, másrészt az így szerzett fa legtöbbször olcsóbb volt a purtuson vásároltnál. Századunk elején s különösen a múlt században még gyakori volt a közvetlen árucsera, termékcsera, bár a pénzfizetés mindig megvolt. Terménycsera esetén a fáért búzával, kukoricával fizettek, nemcsak épülethez való fáért, hanem mindenfajta tutajon szállított termékért.

A tutajokon ugyanis a zsendely és a tűzifa mellett jelentős mértékben szállítottak különféle fából készült gazdasági eszközöket, szerszámokat, tárolóedényeket is.⁹³ A Tisza felső folyásának vidékéről, főleg Máramarosból érkező tutajosok dézsát, vedret, köpülőt, túrósdezsát, kisebb fűszertartó edényeket, vesszőből kötött seprüket, elsősorban nyírfaseprüket, ritkán még malomkövet is hoztak magukkal.⁹⁴ Ezeket a tárgyakat, eszközöket közvetlenül a folyó menti lakosságnak adták el.

A múlt század elején már SZIRMAY Antal is megjegyezte, hogy a Tisza „fa száloknak gerendáknak, szőlő karóknak, deszkáknak, gyümölcsnek, gubacsnak, égetett és kő szénnek vivője”.⁹⁵ A szőlőkaró és a hordónak való dongafa Tarpa környékéről érkezett Tokaj környékére.⁹⁶ A tutajon való gubacsszállítás azonban valószínűleg csak egyik formája volt a timárok nyersanyagbeszerzésének. Egyes íráskor egészen rendkívüli áruféleségekről is szólnak, amelyek a tutajok hátán kerülnek el távoli vidékekre, mint pl. „finoman hasított fa-szilánkok, melyek mint pipa- és tűzgyújtók hozatnak kereskedésbe”.⁹⁷

Megjegyezzük azonban, hogy a tutajosoktól való vásárlás az eszközök beszerzésének csupán egyik módját jelentette a vásárok és az üzletek, helyi iparosok mellett a múlt század végén, a századforduló idején. Tiszaroffon pl. az emlékezet szerint a helyi kádártól és máramarosiaktól tudták beszerezni a dézsát, favedret, túrósdezsát, köpülőt.⁹⁸ A tiszaföldváriak terménycsera révén jutottak hozzá faabroncsos tárolóedényeikhez, amelyeket a tutajosok hoztak.⁹⁹ A cibakházaiak azt mondják, hogy emlékezetük szerint a tutajosok dagasztótéknőket, kerek fatálatkat és káposztáshordóhoz való csa-

⁹⁰A csongrádi hajóépítőkről (*superokról*) és tutajozásról nem ismerünk leírásokat.

⁹¹FÉNYES Elek 1839. IV. 56.

⁹²A *linta* vagy *lenta* = 6–7 méter hosszú, nagy lapáttal ellátott evezőféle. A hajókat és a tutajokat ezzel kormányozták. Vö.: BETKOWSKI Jenő 1955. 18., 42.

⁹³HELLEBRANTH János 1822. 19.; JUHÁSZ Antal 1962. 126.; TAGÁNYI Károly 1896. 636–641.; FÉNYES Elek 1837. III. 34.; FÉNYES Elek 1839. IV. 57., 453.; BÁLINT Sándor 1977. 10.

⁹⁴JUHÁSZ Antal 1964–65. 94.

⁹⁵SZIRMAI Antal 1809. I. 15.

⁹⁶FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta 1986. 468.

⁹⁷SZATHMÁRY Károly 1864. 155.

⁹⁸SzMNA 125. kérdéscsoport adatai alapján.

⁹⁹SzMNA 125. kérdéscsoport alapján.

vart is hoztak. Ezeket a falakat, teknőket általában *egyszerőtve* (azaz a csereterménnyel egyszer megtöltve) árulták, adták. Az emlékezet szerint Nagyrévre a kisebb-nagyobb méretű ácsolt gabonatartókat szintén tutajosok hozták, ill. a környékbeli nagyobb vásárokon lehetett beszerezni.¹⁰⁰ Felvidéki és erdélyi származású emberektől vásárolták a tiszainokaiak, csépaiak és tizsakürtiek a nyírfaseprűt, részben tutajosoktól, részben pedig vásárokon.¹⁰¹

Kunszentmártoni és öcsödi gyűjtéseim alapján a gazdasági eszközök vizen történő szállítása tutajok hátán a Körös völgyében kisebb arányú volt. Itt a tengelyen történőállítás volt általánosabb.¹⁰² Az említett településeken, ill. Mezőtúron azonban még emlékeznek az idősebbek, hogy egyes eszközöket, pl. a mezőtúriak szerint a fateknőket a Körös segítségével szállították.¹⁰³ Idős békési és gyomai emberek szerint *oláh tutajosok* hoztak nemcsak deszkát és zsindelet, hanem nyírfagallyat seprűnek, töviskes boronát, sütőteknőket, favillákat, falapátokat, amelyeket pénzért, búzáért, kukoricáért és disznóhájért árultak.¹⁰⁴ A teknők mellett részben ily módon is terjedtek a különböző fából készült erdélyi gazdasági eszközök (lapát, gereblye, tövisborona, szerszámnyél), a különböző méretű fakanalak a Körös menti településeken.

A múlt század második feléig a só beszerzésének legfőbb forrását a már említett nagyobb sólerakó helyek, sóházak biztosították (Tokaj, Szolnok, Szeged), ill. a meglévő üzlethálózat. Emellett azonban több településen él még annak az emléke, hogy a kősót közvetlenül a tiszai, Máramarosból érkező tutajosoktól vásárolták meg (Tiszaszőlős, Tiszaörs, Tiszaderzs, Abád, Szalók, Kunhegyes, Tiszaföldvár, Cibakháza, Tizsakürt, Tiszazug, Tizsasas, Csépa, Szelevény). E települések kivétel nélkül a folyóvíz mellett vagy közvetlen közelében fekszenek.¹⁰⁵ A sóért szintén pénzzel vagy terménnyel, gyümölcscsel fizettek. A pénzért való vásárlás emléke él Szelevényen és Tizsakürtön, míg Tiszaföldvárról a terménycserére vannak adataink.¹⁰⁶ A tutajosoktól vásárolt kősót odahaza mozsárban még meg kell törni. Ehhez a munkához a mozsarat szintén a tutajosoktól vásárolták meg, ill. vásárban tudták beszerezni. Múlt századi adatok is említik, hogy a tutajosok útközben eladogatnak a szállított sóból a part menti lakosoknak.¹⁰⁷

A homoki szőlő- és gyümölcsstermesztés XIX. század végi fellendüléséig a folyók (Tisza és Körösök) menti települések gyümölcsben is nagy hiányt láttak. A helyi termés a szükségleteket nem elégítette ki.¹⁰⁸ A századforduló idejéig ezért nagyon jó felvevő piacot jelentettek a Tisza és a Körösök felső folyásának vidékéről érkező gyümölcsfélék számára. A gyümölcsöt ugyan vásárban, kocsival járó kecskeméti és nagykőrösi¹⁰⁹ árusoktól is be lehetett szerezni, legfontosabb szállítási módot azonban a folyóvízen történő tutajozás jelentette. E mennyiségileg is jelentős gyümölcskereskedelem különösen a múlt század első felében volt nagyon fontos. Gyümölcsöt szállító tutajról az egyik legkorábbi híradásunk 1754-ből való, amikor is egy Szegedre almát szállító tutaj után meghatározott összegű vámot kellett fizetni.¹¹⁰ A gyümölcsfélék legnagyobb mennyi-

¹⁰⁰SzMNA 125. kérdéscsoport alapján.

¹⁰¹SzMNA 125. kérdéscsoport alapján.

¹⁰²BANNER Benedek 1948. 110–117.

¹⁰³SzMNA 125. kérdéscsoport alapján.

¹⁰⁴TÁBORI György 1967. 48.

¹⁰⁵CSALOG Zsolt: *Házaló és vásárló kereskedők*. SzMNA 125. kérdéscsoportjának feldolgozása, kézirat.

¹⁰⁶SzMNA 125. kérdéscsoport alapján.

¹⁰⁷SZÖLLŐSI Balázs 1856. 10., 11–12.

¹⁰⁸GALGÓCZI Károly 1855. 421.; a gyümölcskereskedelemről összefoglalóan lásd: VIGA Gyula 1986.

¹⁰⁹GALGÓCZI Károly 1855. 421.

¹¹⁰BÁLINT Sándor 1957. I. 65.

ségben a Felső-Tiszahátról származtak, mert „a sík alföldön örömebb elcseréli a magyar nép gabonáját gyümölcsért, mintsem bőségben lévő földjét” gyümölcsfákkal ültesse be – tudósítanak a múlt század közepi állapotokról.¹¹¹ Alföldi viszonylatban jelentős gyümölcskereskedelmet a Maroson és a Körösökön bonyolítottak le ebben az időszakban. Legjelentősebb gyümölcskereskedés pedig a Tisza mellett a Vágon és a Körösön folyt.¹¹² A korábban említett Felső-Tiszahát Szatmár és Bereg megye gyümölcs-termő területeit jelentették. Már BÉL Mátyás is említi a Tisza menti megyék: Bereg, Szabolcs, Zemplén, Borsod gyümölcsöseit.¹¹³ Nem jelentéktelenek a múlt században Máramaros gyümölcsösei sem. A técsői magyaroknak a *lázokon* (erdőközi legelő) különösen sok almafajuk van, melyek termését a Tiszán Tiszaújlakig szállítják.¹¹⁴ Técső mellett Viskről is azt írják, hogy „a jobb években a Tiszán szállít gyümölcsöt faszálakon”.¹¹⁵ Szatmár megyéből pl. almát és körtét,¹¹⁶ Bereg megyéből pedig az alma és körte mellett nagy mennyiségű szilvát is szállítottak az Alföld belsejébe.¹¹⁷ „Van takarékos pór gazda – olvassuk a múlt század közepéről –, ki gyümölcsöséből ezer forintot is bevesz, egyszerre levitetvén almáit a makrancos Tiszán, talpakon.”¹¹⁸ A nagyobb mennyiségű Szatmár és Bereg megyei gyümölcs azután Szolnok közvetítésével Pest környékére is eljutott.¹¹⁹

A Körösökön szállított gyümölcs Bihar és Arad megye területéről érkezett a síkvidéki községekbe.¹²⁰ Szentestről hajóval jártak Nagyváradra, ahonnan ölfát, sőt és gyümölcsöt hoztak.¹²¹ Ugyanakkor a Tiszáról felvontatott tutajok révén is nagy mennyiségű gyümölcs jutott a Körös menti településekre, pl. Kunszentmártonba és Szarvasra.¹²²

Egyes források megőrizték a tutajokon szállított gyümölcsfajták neveit is. Tiszahátiaktól származónak mondják pl. Szarvas környékén az ún. *kormos*, *pogácsa* és *masánszki* vagy *masántzki* almát.¹²³ A folyó menti nép különösen egy apróbb almafajtát említ még napjainkban is, amelyet a tutajosok hoztak. A fenyőtutaj tetején nagy raskásba halmozva hozták a piros, nem nagy szemű, jóízű almát, mondják a nagyrévi visszaemlékezők. Ennek neve *tiszai alma*, *tiszaháti alma*, ill. *fűzfaalma* volt. Azt mondják, hogy a *fűzfaalma* Rahó környékéről jött. A *tiszaháti alma* név pedig a beregi Tiszahátra utal. A *fűzfaalma* név az ártéri gyümölcsstermesztés emlékét őrizte meg, hiszen egykor bizonyos almafajtákat fűzfákra oltottak.¹²⁴ A *fűzfaalma* nevét említi már BÉL Mátyás is. Más népi értelmezés szerint ez az elnevezés onnan származik, hogy a szóban forgó alma olyan keserű és savanyú volt, mintha fűzfán termett volna.¹²⁵ Szegedről és Szentestről ismerjük még ennek az almafajtának *lápós alma* megnevezését is, amely viszont egyértelműen a származására utal (láp = tutaj).¹²⁶ A vezensenyiek visszaemlékezése szerint a tutajosok a tiszaháti almát babért, sóért, kenyérért cserélték, de adták pénzért is.

¹¹¹GALGÓCZI Károly 1855. 284.

¹¹²GALGÓCZI Károly 1855. 135., 284.

¹¹³BÉL Mátyás 1984. 236., 240.

¹¹⁴SZATHMÁRY Károly 1863. 388.

¹¹⁵H. 1866.

¹¹⁶FÉNYES Elek 1839. IV. 269.

¹¹⁷FÉNYES Elek 1837. III. 52.; FELHÓSNÉ CSISZÁR Sarolta 1986. 468.

¹¹⁸USZKAY Mihály 1846. 8.

¹¹⁹FÉNYES Elek 1837. III. 55.

¹²⁰FÉNYES Elek 1839. IV. 449.

¹²¹NYÍRI Antal 1948. 9.

¹²²HELLEBRANTH János 1822. 19.; FÉNYES Elek 1839. IV. 11.

¹²³HELLEBRANTH János 1822. 19.; FÉNYES Elek 1839. IV. 11.

¹²⁴BÉL Mátyás 1984. 240. Lásd még: KÁROLYI Zsigmond–NEMES Gerzson 1975. 107.; vö.: RAPAICS Raymund 1940. 87–90.; VIGA Gyula 1986.

¹²⁵BÁLINT Sándor 1957. I. 489.

¹²⁶NYÍRI Antal 1948. 3., 75.; JUHÁSZ Antal 1962. 126.

Tutajosok hozták az ún. *tiszai szilvát* és a *besztercei szilvát* is jórészt, amelyből pl. Tiszaroffon szilvalekvárt főztek. A tutajosok szilvaárusításának emléke él még Kőteleken, Tiszabőn és Kenderesen is a Tisza mentén, Körös–Berettyó vidékén pedig Túrkevéen.¹²⁷ Zsákszámra érkezett a tutajokon a dió is, különösen a Körösökön (Mezótúr, Túrkeve, Öcsöd), de részben a Tiszán is (Tiszabó, Kenderes, Kisújszállás, Nagykörrü).¹²⁸ A recens adatok azt mutatják, hogy jelentős mennyiségben szállítottak Biharból *aszalt gyümölcsöket* is tutajokon a Körösön Szarvasra, Kunszentmártonba és Szelevényre.¹²⁹ VIGA Gyula írja, hogy a Maroson és a Körösökön is járnak *gyümölcslapok*.¹³⁰ Szórványadatok utalnak arra, hogy az említett termékeken kívül tiszai tutajosok *mézet* is szállítottak, árultak (Rákóczipfalva, Tiszaföldvár, Tiszakürt).¹³¹

*

A fentebb leírtak igazolják, hogy a tutajozás sokrétű és fontos szerepet játszott mind a Tisza, mind a Körösök mentén fekvő települések életében. A századforduló tájáig nagyjából ezen az úton jutott az alföldi nép épületfához, a gazdaságban és a háztartásban szükséges faeszközeinek nagyobb részét így szerezte be, a módosabbak pedig a tűzifát is. Ugyancsak a folyók közvetítésével kapták a gyümölcsben szegényebb alföldi területek a Tisza és a Körösök felső folyása mentén termelt gyümölcsfélét. Addig pedig, amíg a közvetlen terménycseré is szokásos gyakorlat volt, a hegyvidékről tutajt úsztatók nagy része ennek révén tett szert búzára, kukoricára, mindarra a szükséges terményre, amely hegyvidéki lakóhelyén nem termelt meg. A tutajozás tehát egymástól gazdaságilag eltérő területeket kapcsolt össze, amelyek egymást egyúttal ki is egészítették. Különösen érvényes volt ez a fejlett pénzgazdálkodást nélkülöző időszakokban.¹³²

A viszonylag gyakorinak nevezhető személyes kapcsolatteremtés révén – főleg azokon az említett településeken, ahol fűrészmalom, fatelep is volt – az alföldi embereknek is viszonylag pontos, sokrétű ismerete volt a tutajosokról, tutajozásról, még ha maguk nem is voltak vizenjáró emberek. Bár a fakitermelés, a tutajok összeállításának fokozatos módját az alföldi ember nem láthatta, a mai idősebbek még ismerik a tutaj összeállításának technikáját, az úsztatás, a kikötés és az irányítás nehéz műveleteit, a tutajosok életkörülményeit, viseletüket és nemzetiségüket is. A tutajokon szállított eszközök és gyümölcs, ill. az alkalmankénti épületfa-árusításon kívül a tutajosok és az alföldi nép között a kapcsolatteremtés esetleges volt. A tutajosok még viszonylag leggyakrabban a vizenjáró emberekkel: a halászokkal és révészekkel, hajósokkal érintkeztek. Kompátjáráshoz érve mind a tutajokról, mind a hajókról jelzést kellett adni, hogy a révészek a kötelek időben leengedjék. De jelezniük kellett akkor is, ha híd alatt mentek el.¹³³ A halászok általában tartottak a tutajosoktól, akik hálóikat, varsáikat gyakorta megdézsmálták.

A tutajosok ritkán jártak be a falusi boltokba, hiszen az étkezéshez szükséges ételmet magukkal hozták. Az alföldi emberek számára érdekes kukoricaételeikről, valamint szokatlan viseletükről még ma is sokat tud az emlékezet.

¹²⁷SzMN 125. kérdéscsoportja alapján.

¹²⁸SzMN 125. kérdéscsoportja alapján.

¹²⁹Saját tiszazug gyűjtéseim mellett lásd még az SzMN 125. kérdéscsoportját!

¹³⁰VIGA Gyula 1986. 180.

¹³¹SzMN 125. kérdéscsoportja alapján.

¹³²DANKÓ Imre 1963. 376.; CSALOG Zsolt 1978. 29.

¹³³BETKOWSKI Jenő 1961. 63–64.

Röviden tekintsük át a folyó menti lakosságnak tutajosokra vonatkozó emlékeit.¹³⁴

A visszaemlékezések szerint az alföldi területekre leúsztatott tutajokban lévő fenyőszálakat gúzsokkal kötötték össze. A fenyőszálak végét kifúrták, ezekbe faszögeket vertek, a hajlékony, fiatal cserjékből készített gúzzsal kötötték össze. Ily módon úsztatás közben egyetlen szál fenyő sem szakadt le a tutajról. A század első évtizedeiben mind a Tiszán, mind pedig a Körösökön emlegettek vasszögekkel, ácskapcsokkal összeerősített tutajokat is, ám ezeket a megrendelők nem szerették, mert a vas hamar belerozdásodott, beleért a fába, s onnan csak a fenyőszál károsításával volt kiszedhető. Az így összeállított résznek volt a neve *tutaj*, amelyekből többet is egymás után kötöttek. A neve azonban ekkor már *láp* volt. Ezt a régiesebb terminust századunkban már erre vonatkozóan is fokozatosan felváltotta a *tutaj* elnevezés.¹³⁵

A tutajosoknak a szálfák tetején deszkákból készített féltétős vagy nyeregretetős kunyhójuk volt, amelyet az evezők közelében állítottak fel. Ide eső esetén be is húzódtak. A kunyhó oldalát gyékényponyva boríthatta. Az I. világháború után a tutajokon pedig gyakran sátrakat használtak. A kunyhóhoz közel a fát kb. 1 méteres körzetben 10–15 cm vastagon földdel jól letapasztották, s itt állították fel tűzhelyüket. Általában félhold alakban hajlított szolgafüra akasztott bográcsban főztek, de csináltak sárkatlant is maguknak. Ételeiket bográcsban vagy öntöttvas lábasban, fazékban készítették, főleg a puliszkát, de kikötéskor vásároltak a falvakban húst, baromfit is. Tudjuk, hogy a munkácsi vasgyár háromlábú serpenyőit már a XVIII. század végétől sok tutajos vásárolta a tutajon való főzéshez.¹³⁶ BÁLINT Sándor kutatása szerint a szegedi tutajosok étele főleg a krumplistarhonya volt, puliszkát inkább a románok ettek.¹³⁷ Nagyrévén megjegyzi, hogy a tutajosok a kukoricát *törökbúzának* nevezték. Mondják azt is, hogy láttak a tutajokon drótkerítéssel körüzárt helyen csirkét és malacot is. A visszaemlékezés szavahihetőségében nincs okunk kételkedni, de nyilvánvalóan ritka jelenségről van szó. Halászni emelőhálóval használtak. A fogott halat, főleg keszeget megpucolták, lesozták és napon megszáritották, majd olajjal leöntve fogyasztották. Kenyeret és fűszereket is hoztak magukkal, ill. ritkábban a víz menti falvakban vásárolták a sót, a cukrot. Szükség is volt a jó felkészülésre, hiszen Záhonytól Szegedig jó idő és jó vízállás esetén 8–10 nap volt az út, kis vízzel pedig 12–14 nap. Szolnoktól Szegedig kis vízzel pedig 5 nap és éjjel mentek.¹³⁸ Túlságosan hosszúnak nem számított az út, ha tekintetbe vesszük, hogy régen mind a hajók, mind a tutajok is csak a folyó sodrásának erejével haladhattak. Ez óránként kb. 3 kilométert jelent.¹³⁹

A tutajosok öltözete is eltért az alföldi viselettől. Gyakran emlegetik szürkankójukat, szürnadrádjukat, nagy kalapjukat és nagy hajukat, ill. bocskorukat, amelyeket a századforduló tájékán az alföldi nép régen nem viselt.

A tutajeresztés főleg a tavaszi vizekkel, májusban, júniusban a nagyobb arányú nyári hajózás előtt volt legélénkebb. A nyári nagy apadásban minden vízi közlekedés szünetelt. A tutajozás újra csak a nyár végi gabonaszállítások után lendült fel ismét. Ez azonban csak a munkacsúcsokat jelenti, a tutajozás gyakorlatilag a hideg téli hónapok kivételével egész évben folyt. Jól szemlélteti ezt GRÁFIK Imrének az 1851. évi szegedi hídkinyitási adatokat feldolgozó grafikonja is. A forgalom március második felé-

¹³⁴Itt csakis az alföldi emberek tutajozásáról szóló ismereteit foglaljuk össze. A szakirodalom ezeket a kérdéseket részletesen tárgyalta: JUHÁSZ Antal 1962.; DANKÓ Imre 1963.; DANKÓ Imre 1977.; CZEGLÉDY János 1968.; PALKÓ Attila 1979.

¹³⁵Vö.: BÁLINT Sándor 1957.

¹³⁶FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta 1986. 468.

¹³⁷BÁLINT Sándor 1977. 10.

¹³⁸JUHÁSZ Antal 1962. 125.; BÁLINT Sándor 1977. 10.

¹³⁹LAKATOS Károly 1967. 182.

ben, a tavaszi olvadások vizével kezdődő tutajeresztés miatt meredeken emelkedik júliusig, majd augusztusig visszaesik a májusi szintig. A szeptember eleji kisebb fokú felendülés után ismét visszaesik, s decemberben gyakorlatilag megszűnik.¹⁴⁰ A királyi kamara, melynek kezelésében voltak a máramarosi erdők és sóbányák, a patakok vizét felduzzasztotta, s ennek segítségével engedte le a tutajokat nyári kis víz esetén.¹⁴¹

A tutaj irányításához, kormányozásához evezőt, kormánylapátot, vagyis *lentát* vagy más néven *lintát* használtak. Éjszakai kikötéseknél vagy a célállomásra érkezve a tutajt egy *büszkének*, *büszkefának*, *bickerúdnak*, *bickének*, *biszkének*¹⁴² nevezett, egyik végén vasalt, hegyes bottal fékeztek le és kötötték ki. Ezt a fahajósok is használták kikötésre.¹⁴³ A kikötésnek ismeretes *rundóz* és *dekkol* megjelölése is. Kikötni zátonyra lehet (Tizsakécske), azaz *langós vízen* (Vezeny). Ez csendes víz, nem folyik erősen, kanyarok után van, ez a jó kikötőhely. A fatelepeken kikötött tutajokat a fát vásárló kereskedők erős vasláncsal erősítették ki. Erre azért volt szükség, mert a fát vízben tárolták, s folyamatosan dolgozták fel. A láncsal kikötött tutajokat pedig a kora tavaszi jégzajlás nem, vagy nehezen és ritkán tudta elszagatni.¹⁴⁴ Az így rögzített tutajokra jártak mosni az asszonyok (Tizsakürt). A fenyőre deszkát fektettek és azon mostak sulyokkal. Főleg színes ruhát, ritkábban fehérét is, mondják.¹⁴⁵ Kunszentmártonban a tutajok a híd fölötti részen, a mai strandnál voltak kikötve, jó lehetőséget adva a gyerekeknek a játékra, fürdésre, a köztük való úszkálásra a gyengébb úszóknak.¹⁴⁶ Szegeden a tutajok kikötésénél a *fapásztor* vagy *facsősz* segédkezett, aki kioregedett tutajos volt. A kikötött lápot még a *lággazda*, *tutajgazda* is őrizte.¹⁴⁷

A szálfákat 4–6 pár ló és ökör segítségével vontatták partra, s onnan a fűrészmalomhoz vagy a fatelepre. Csongrádon a Bodor-sziget és a város közti Tiszaágban lévő tutajkikötőből ökrökkel vontatták fel a fenyőszálfákat a város három fűrészmalomába (Tari-Herke malom, Eszes malom, Keresztény malom).¹⁴⁸ Szentesen az 1920-as években még kb. 80 fuvaros dolgozott. Fenyővontatásba azonban nem mindegyik fogott, mert hiszen ez volt a legnehezebb munka. A fenyőt a Tiszáról a fűrésztelepig kocsival hozták. A fát a kocsi elejének felhasználásával 12 ló húzta partra. A szálfát itt a *kopasz ajra* emelték. Hosszú fánál a nyújtót láncsal hosszabbították meg. Vékony szál fenyőből 5-6 darabot is felraktak összeláncolva, vastagból azonban csak egyet. A fenyővontatáshoz speciálisan erős lószerszám és erős lovak kellettek. Szentesről épületfát vittek Hódmezővásárhelyre is a fuvarosok, de ehhez a szállításhoz már lógós lovat is befogtak.¹⁴⁹ A fenyővontatás általában így ment másutt is. A szálfák alá tehát kerekeket illesztettek vagy egyes helyeken, mint pl. Kunszentmártonban a betekincsi fűrészmalomból a vízig aláfutó vasúti sínek segítségével csörlővel vontatták szárazra, általában 3-4 szálfát összekötve (6. kép).¹⁵⁰

¹⁴⁰GRÁFIK Imre 1983. 20.

¹⁴¹SZATHMÁRY Károly 1864. 155.

¹⁴²A hajózási és a tutajozásról szóló szakirodalom ismeri ezt a szakkifejezést. Vö.: JUHÁSZ Antal 1964–65. 102.; BÁLINT Sándor 1977. 9. Itt említjük meg azonban, hogy BOTKA János és BELLON Tibor kutatásai szerint a Szolnok megyei Csepán a kötetlen gabona hordásakor használt bolondkocsi tartozéka a *kisrúd* vagy *bickerúd*, amelyből 3 darab van, s ezeket fektetik a *rudasfán* keresztbe. Itt valószínűleg a formai hasonlóság alapján (kihegyezett rúd) honosodott meg ez a terminus. Vö.: BELLON Tibor–BOTKA János 1982.

¹⁴³BETKOWSKI Jenő 1961. 26.

¹⁴⁴BETKOWSKI Jenő 1954. 89.

¹⁴⁵MAGYARI Márta gyűjtése, Tizsakürt, Szolnok megye.

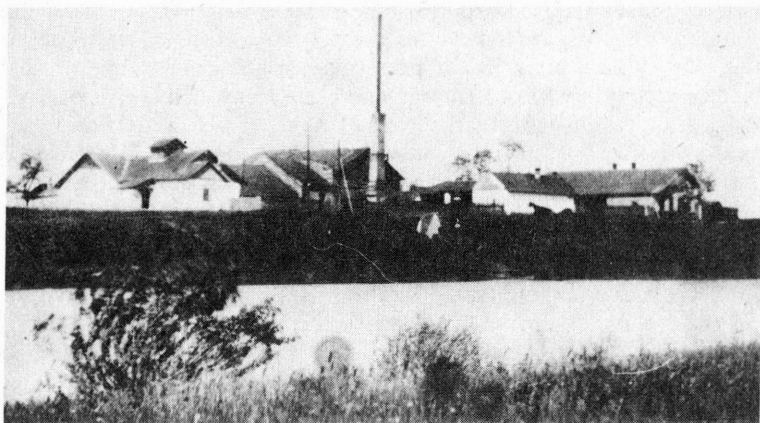
¹⁴⁶ECSÉDY Ferenc visszaemlékezése, kézirat.

¹⁴⁷BÁLINT Sándor 1977. 10.

¹⁴⁸DUDÁS Lajos 1979. 240.

¹⁴⁹CSALOG Zsolt 1965. 29.

¹⁵⁰Vö.: JUHÁSZ Antal 1962. 126.

6. kép. A Betekincs csárda és a fűrészmalom. Kunszentmárton, Szolnok m. A kép közepén látható a szalfák felvontatására szolgáló sín pár. Reprodukció egy századfordulón készült amatőr fényképről

A századforduló idején készült hivatalos kiadványokból tudjuk, hogy Máramarosból rutén, román, magyar és német tutajosok jártak le az Alföldre.¹⁵¹ A tutajosokat a folyó menti nép mégis *oláhoknak* (románoknak) tartotta jórészt, mind a Tisza, mind pedig a Körös mentén. Ebben az alföldi magyarságnak egy sajátos szemlélete mutatkozik meg, amely szerint a kelet felől (Erdély felől) jövő emberek nemzetiségre való tekintet nélkül számukra mind oláhok, az észak felől (Felvidék, ma Szlovákia, Észak-Magyarország) az Alföldre érkezők pedig *tótok* (szlovákok). Csupán kevesen tudják, hogy a tiszai tutajosok között a románok mellett nagy számban rutének és magyarok, a Körösökön pedig a románok mellett magyarok is dolgoztak. Az effajta megjelölés a más nemzetiség mellett az idegen viseletben, a szokatlan ételekben s még magyarok esetében is az eltérő tájnyelvben találta meg magyarázatát. S bár a román és rutén tutajosok mind a Tiszán, mind pedig a Körösökről egészen Szegedig lejárta, tudjuk, hogy főleg Szolnoktól a Tisza alsó szakaszán talán többségében a magyar tutajosok voltak. Ezek gyakran a románoktól és ruténektől átvett fával egészen a Dunáig leereszkedtek.¹⁵² ECSEDI István Tiszafüred térségében magyarul jól beszélő oláh tutajosokkal találkozott.¹⁵³ Több nyelv ismerete is csak bonyolította a tutajosok nemzetiségéről kialakított képet. PÁLL István román sószállító tutajosokat említ a szabolcsi Tisza-szakaszcól.¹⁵⁴ Gyakorta előfordult az is, hogy egyes alföldi települések vagy utóbb kereskedők megbízottai mentek el a Felső-Tiszavidékre, s a megvásárolt fát maguk úsztatták le.¹⁵⁵

A vizsgált Tisza menti, tiszazugi községekben a tutajosokra vonatkozó csúfolódó mondásokat jegyezhetünk le. A tutajon közeledő emberek felé a vízparton játszó gyerekek azt kiáltották: *oláh, hu!* vagy *oláh, klotty!* Helyenként (Vezseny) rövid rigmusba szedték csúfolódásaikat:

*Oláh hu, lapát lotty,
ereggy be te nagy taknyos!*

¹⁵¹DIVALD Adolf é. n. 29–34., 34–36.

¹⁵²Vö.: JUHÁSZ Antal 1962. A szlovák tutajosok is a Vágon, majd a Kis-Dunán Komáromig jöttek, innen a magyarok vették át tőlük a munkát. Lásd: KECSKÉS László 1978.; HUSKA, M. A. 1972.

¹⁵³ECSEDI István 1925. 26–27.

¹⁵⁴PÁLL István 1986. 159.

¹⁵⁵JUHÁSZ Antal 1962. 126 skk.

Némelyik csúfolódás azonban nem tűri a nyomdafestéket. Mindez a csúfolódás azonban nem a románnak, hanem az alföldi néptől beszédjével, öltözetével és foglalkozásával is eltérő tutajosnak szólt. Ugyanígy csúfolták a vízparti gyerekek a Szegedről származó magyar tutajosokat is, hiszen nem tudhatták, milyen nemzetiségűek, hová valósiak.

Több történetet lehet lejegyezni a Tisza kanyargós voltáról és az emiatt nehezebben tájékozódó tutajosokról. A Tisza hatalmas martfűi kanyarulatának elején fekszik Vezensy község. A szálfat úsztató oláhok megkérdezték, hogy milyen falu következik, azt a választ kapták, hogy Vezensy. Egy félnapos ereszkedés után, mikor újabb templomtornyot láttak, s azt megint vezensyinek mondták, meg voltak győződve, hogy egy hatalmas település fekszik a folyó partján. Ezt a történetet a vezensyiek ma enyhe önrórával beszélnek.

A román, a rutén és a magyar etnikum részvétele a tiszai és körösi tutajozásban, ill. a folyó menti néppel kialakított személyes kapcsolatok azt eredményezték, hogy a Tisza menti népnyelvben is megtalálhatóak egyes idegen eredetű, tutajozásra vonatkozó terminusok. Pl. a közszláv *plt'* (Floss = tutaj) kifejezés a Tisza mentén *ploty – kloty* alakban megtalálható (lásd a csúfolódót is!), amely mind rutén, mind pedig román hatás eredménye lehet. Hiszen a román *pluta* (Floss = tutaj) szintén szláv eredetű.¹⁵⁶ A különböző etnikumok részvétele a Kárpátok vidéki tutajozásban – amint ezt alapvető monográfiájában JERABEK kimutatta – nagy nyelvi egymásra hatást eredményezett. Ennek révén pl. Csehország és Szlovákia, valamint a lengyel Kárpátok vidékén a tutajozás szakszókincsében a szláv mellett német és latin eredetű kifejezések is megtalálhatók.¹⁵⁷ Ennek ellenére azt mondhatjuk, hogy a tutajozásnak megvan a sajátos magyar szókinccse, amely része a magyar hajózási szakszókincsnek. Ebben pedig elsősorban német és latin eredetű kifejezések találhatók meg, szláv vagy román alig. Délszláv hatást mutatott ki JUHÁSZ Antal a tiszai, deszki hajóvontatók szókinccsében, amely a hajóvontatásban szerepet játszó szerb etnikum közvetítésének tulajdonítható.¹⁵⁸ Ezt a jórészt magyar terminológiát ismerik a Tisza és a Körösök völgyének magyar lakói is. Például a tutajt és részeit *szál*, (szálfa), *kötés* vagy *kajla*, *láp*, *tutaj*, *fertály*, *tábla* stb. néven emlegetik.¹⁵⁹ Megfigyeléseink és a szakirodalmi adatok alapján úgy tűnik, hogy a Felső-Tisza-vidéken a tutajt egykor inkább *szálnak*, míg a Tisza középső és alsó folyása mentén inkább *láp*nak nevezték. Az alföldi nép nyelvében a tutaj megjelenésére a *láp* a régebbi, a *tutaj* az újabb kifejezés, már a köznyelvi hatás eredményeképp jelent meg. A tiszazugi népnyelvben a *láp* szónak több jelentése van: 1. *láp* = tutaj, 2. *láp* = ingovány, 3. *láp* = holtágakon úszó nád, gyékénycsomók, gyékénykötegek. *Láp* szavunk

¹⁵⁶Vö.: MIKLOSICH, Franz 1886. 252. A tutaj megnevezése néhány környező népnél: rutén – *pluta*, orosz – *plot*, román – *plute*, német – *Floss*. MUNKÁCSI Bernát szerint ezek mind a szláv *plt* – *úszni*, *lebegni* szó származékai. (MUNKÁCSI Bernát 1893. 202–203.) Ennek alapján MUNKÁCSI Bernát szláv eredetűnek tartja a magyar tutaj szót is, amelynek egyes vidékeken hasonló nyelvjárási alakjai vannak: pl. *plutaj* (Bihar m.), *plutás* = tutajos (Szatmár m.). (MUNKÁCSI Bernát 1893. 269.; SZINNYEI József 1897–1901. II. 175.) MUNKÁCSI Bernát magyar terminusnak a *para* szót tartja (MUNKÁCSI Bernát 1893. 202.). A moldvai csángó-magyar nyelvjárásban a *pluta* = tutaj, *plutássz* = tutajos (MARTON Gyula 1972. 476.). KNEZSA István nem fogadja el MUNKÁCSI Bernát szövegmagyarázatát, a Bihar megyei *plutaj* szót a román *pluta* és a magyar *tutaj* szó keveredésének tartja. (KNEZSA István 1955. I/2. 965.)

¹⁵⁷JERABEK, Richard 1961. 136 skk.

¹⁵⁸JUHÁSZ Antal 1964–65. 112–113.

¹⁵⁹Vö.: JUHÁSZ Antal 1962.; BETKOWSKI Jenő 1961.; SZINNYEI József 1897–1901. I. 1281.; BÁLINT Sándor 1957. II. 15.; TÖMÖRKÉNY István 1906. 194.; SZÜCS Sándor 1977.; JERABEK, Richard 1961. 136 skk.; HUSKA, M. A. 1972. 111.; BÁLINT Sándor 1977. 9.

finnugor eredetű. Egykori 'jár, gázol, ázik' jelentéséből a magyar nyelvben lett „úszó sziget”, „tutaj” jelentésű szó.¹⁶⁰

A Kárpát-medence népeinek egykori érintkezésében a tutajozás és a vele összefüggő árucsera a kapcsolatok csupán az egyik fontos területét jelentették.¹⁶¹ Hatása elsősorban a folyóvölgyekben volt erős, s itt találhatók meg napjainkig tárgyi emlékei is. Ma már csak tárgyi emlékek, ill. a paraszti visszaemlékezések idézik a virágzó, majd hanyatló tutajozás időszakát, hiszen a vízi közlekedés, teherszállítás a megváltozott körülmények között századunkban sorvadásnak indult, s az 1940–50-es évekre teljesen meg is szűnt. Helyét átadta más, gyorsabb szállítási módoknak.

IRODALOM

A Magyar Nyelv Történeti-etimológiai Szótára II.

1970 Budapest

BAKÓ Ferenc

1969 *Népi építkezés Eger környékén a XVIII. század derekán*. Klny. az Egri Múzeum Évkönyvéből

1978 *Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén*. Budapest

BÁLINT Sándor

1934 *Szeged a magyar kultúra történetében*. h. és é. n. (1934.)

1957 *Szegedi szótár*. I–II. Budapest

1977 *A szögedi nemzet*. II. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve

BANNER Benedek

1948 *Házalók népünk szolgálatában a XIX. század második felében*. Ethnographia LIX. 110–117.

BEDŐ Albert

1896 *A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leírása* I. Budapest

BÉL Mátyás

1984 *Magyarország népének élete 1730 táján*. Budapest

BELLON Tibor

1974 *Utcák, zugok, porták*. In: BELLON Tibor (szerk.): Karcag várostörténeti tanulmányok. Karcag

BELLON Tibor–BOTKA János

1982 *Adatok a csépai földműveléshez*. In: BARNÁ Gábor (szerk.): Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéből. I. 153–175. Eger–Szolnok

BENEDEK Gyula

1970 *Tiszapüspöki története*. Szolnok

BETKOWSKI Jenő

1952 *A szolnoki hajósok, a csongrádi és mindszeri superok mesterszavai*. Magyar Nyelvőr 77. 219–222., 363–367.

1954 *Adatok a szolnoki hajósok életéből*. Ethnographia LXV. 88–120.

1955 *Fahajók a Tiszán*. Szolnok

1961 *Tiszai hajóélet*. Szolnok

BIRÓ József

1977 *A hajózás szerepe Magyarország közlekedésében a 18. század utolsó harmadában*. A Közlekedési Múzeum Évkönyve III. 171–213.

CZEGLÉDY János

1969 *Tutajozás a Maroson a múlt században*. I–III. Ethnographia LXXX. 212–234., 431–446., 537–556.

¹⁶⁰MÉSZÖLY Gedeon finnugor eredetű ősi magyar szónak a *láp* terminust tartja. (MÉSZÖLY Gedeon 1936.) A *láp*, *lapos* szavak Szentés környéki használatáról beszámol NYÍRI Antal is (NYÍRI Antal 1948. 51–52., 74., 75.) *A Magyar Nyelv Történeti-etimológiai Szótára* szerint a *láp* valószínűleg finnugor eredetű ősi örökség. Eredeti jelentése szélről kidöntött, víztől elsodort úszó fatörzs lehetett. A szótár tehát csak részben fogadja el MÉSZÖLY Gedeon fejtegetéseit. Lásd: *A Magyar Nyelv Történeti-etimológiai Szótára* II. Budapest, 1970. 720.

¹⁶¹KÓS Károly 1972.; DANKÓ Imre 1979. – Itt köszönöm meg lektoraimnak, DANKÓ Imrénének s különösen SZILÁGYI Miklósnak értékes tanácsait s szakirodalmi útmutatásait.

- CSALOG Zsolt
 1965 *A kocsi és a szekér Szentés vidékén*. Néprajzi Közlemények X. 3–44.
 1978 *Parasztrégény*. Budapest
- CSERGŐ Bálint
 1978 *A vörösfenyő Küküllőkeményfalva népi növényismeretében*. In: KÓS Károly–FARAGÓ József (szerk.): *Népismereti Dolgozatok*. 40–50.
- Csongrád Vármegye bővebb esmertetésének további folytatása.
 1822 *Tudományos Gyűjtemény VI.* 10. 4–5.
- DÁM László
 1972 *A hajdúböszörményi szőlők népi építkezése*. Debrecen
 1975 *A Nagysárrét népi építkezése*. Debrecen
- DANKÓ Imre
 1963 *Lápolás a Gyepesen*. Néprajzi Közlemények VIII. 372–377.
 1977 *A dél-bihari síkság települési változásai*. Opuscula Ethnographica. 183–239. Debrecen
 1979 *An Outline of Migration Interlinked with the Exchange of Goods in the Carpathian Basin*. Műveltség és Hagyomány XIX. 7–21.
 1981 *Berettyóújfalu kézművessége, árucsereszonyai*. In: VARGA Gyula (szerk.): *Berettyóújfalu története*. 323–336. Berettyóújfalu
- DIVALD Adolf
 é. n. *Divald Adolf jelentése Máramaros-, Ungh- és Liptomegye kincstári erdőségeiről*. H. n.
- DUDÁS Lajos
 1979 *A Tisza. Tízennyolc kép egy gyűjteményből*. In: BÁLINT Gyula (szerk.): *Mozaikok Csongrád város történetéből*. 237–247. Csongrád
- ECSEDI István
 1925 *Oláh tutajosok jönnek*. In: *Poros országutakon. Útirajzok*. 26–27. Debrecen
- FARKAS József–L. CSAJÁGI Réka–RÁKOS István
 1985 *A város kereskedelmi élete és kereskedő társadalma*. In: FARKAS József (szerk.): *Szeged története 2.* 380–438. Szeged
- FELHÓSNÉ CSISZÁR Sarolta
 1986 *A beregi Tiszahát néprajzához*. Szabolcs-Szatmári Szemle XXI. 4. sz. 463–473.
- FÉNYES Elek
 1837–1839 *Magyar országnak . . . állapota statistikai és geographiai tekintetben*. III–IV. Pesten
- GALGÓCZY Károly
 1855 *Magyarország . . . mezőgazdasági statistikája*. Pesten
- GILYÉN Nándor–MENDELE Ferenc–TÓTH János
 1975 *A Felső-Tiszavidék népi építészete*. Budapest
- GOROVÉ László
 1821 *A Szolnokvári viszontagságoknak folytatása*. *Tudományos Gyűjtemény V.*
- GONDA Béla
 1899 *A magyar hajózás*. Budapest
- GRÁFIK Imre
 1983 *Az áru útja a szállítás forradalma előtt*. *Ethnographia XCIV.* 1–35.
- GYÖRFFY György
 1977 *István király és műve*. Budapest
- GYÖRFFY István
 1908 *A Nagykunság és környékének népies építkezése I–II*. Néprajzi Értesítő IX. 1–18., 153–166.
- H.
 1861 *Szolnok*. Vasárnapi Újság 53–54.
 1866 *A máramarosi ínség s annak ellenszerei*. Máramaros II. évf. 17. sz. 3.
- HALAGA, O. R.
 1972 *Riečna doprava v Karpatskej oblasti za feudalizmu*. Slovenský Národopis XX. 557–571.
- HELLEBRANTH János
 1822 *Szarvas városáról, százados ünnepe alkalmatosságával Nov. 3-kán 1822*. *Tudományos Gyűjtemény VI.* II. 19–20.
- HORVÁTH Mihály
 1840 *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon, a három utolsó század alatt*. Budán
- HUNFALVY János
 1867 *Hazánk közlekedési eszközeiről*. Pest

- HUSKA, M. A.
1972 *Slovenski pltnici*. Martin
- HUSZÁR Mátvás
1985 *Vízrajzi értekezés. Huszár Mátvás leírása a Körös-vidékről*. Gyula
- IMPLOM József
1971 *Olvasókönyv Békés megye történetéhez. II. (1694–1848)* Békéscsaba
- IMREH István
1979 *Havasgazda földesurak és fakitermelő parasztok*. In: Erdélyi hétköznapiak. 161–168. Bukarest
- JERÁBEK, Richard
1961 *Karpatské vorarstvi v 19. století*. Praha
- JÓZSA László
1967 *A kunszentmártoni Nagyiskola története 1838–1968*. H. n.
- JUHÁSZ Antal
1962 *A tiszai tutajozás és a szegedi super-mesterség*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960–1962. 117–146.
1964–1965 *A deszki hajóvontatók*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 93–114.
- KAPOSVÁRI Gyula
1974 *Szolnok mezőváros ipari és kereskedelmi vonatkozásairól*. In: HOFER Tamás–KISBÁN Eszter–KAPOSVÁRI Gyula (szerk.): *Paraszti társadalom és műveltség a XVIII–XX. században II. Mezővárosok*. 9–24. Szolnok
- KÁROLYI Zsigmond–NEMES Gerzson
1975 *A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja. I.* Budapest
- KECSKÉS László
1978 *Hajóácsok*. In: Komáromi mesterségek. 167–185. Bratislava
- KELLER Lajos
1900 *Mindszent története 1700–1900*. Mindszent
- KEMÉNY János
1979 *Víziboszorkány*. Bukarest
- KISS Lajos
1978 *Földrajzi nevek etimológiai szótára. I.* Budapest
- KNIEZSA István
1955 *A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/2*. Budapest
- KÓS Károly
1972 *Az árucseré néprajza*. In: *Népélet és néphagyomány*. 9–51. Bukarest
- KÓS Károly–SZENTIMREI Judit–NAGY Jenő
1978 *Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet*. Bukarest
1981 *Moldvai csángó népművészet*. Bukarest
- K. KOVÁCS László
1948 *A magyar népi közlekedés kutatása*. Budapest
- KOVÁCS Sándor
1956 *A drávai hajósok és talpasok élete*. In: *Népünk hagyományaiából*. 59–70. Budapest
- LAKATOS Károly
1967 *Hajósélet a Tiszán*. Jászkunság XIII. 4. 181–185.
- LESHOSCHEK, Franz
1972 *Schiffahrt und Flösserei auf der Drau*. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark. Jahrgang LXIII. 115–152. Graz
- MAJOR Bálint
1897 *Tisza-Nagy-Rév község történelmi múltja*. Kunszentmárton
- MÁRKI Sándor
1895 *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története. A török hódoltságtól napjainkig*. In: JANCSÓ Benedek (szerk.): *Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája*. Arad
- MÁRTON Gyula
1972 *A moldvai magyar nyelvjárás*. Bukarest
- MÉSZÖLY Gedeon
1936 *A lép szó eredete és rokonsága*. Szegedi Füzetek III. 5–12. füzet
- MIKLOSICH, Franz
1886 *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien
- MUNKÁCSI Bernát
1893 *A magyar népies halászat műnyelve*. Ethnographia IV. 165–208., 261–313.
- MÜLLER János
1979 *Kolerajárvány és parasztlázadás Heves és Külső-Szolnok vármegyében 1831-ben*. Archivum 9. 108–122.

- NYÍRI Antal
1948 *A kiháló szentesi víziélet néprajzi és néprnyelvi maradványai.* Klny. az Alföldi Tudományos Gyűjtemény II. kötetéből. Szeged
- ORBÁN Balázs
1868–1873 *A Székelyföld leírása. I–VI.* Pest
- PALKÓ Attila
1979 *Tutajozás a Maroson.* Korunk Évkönyv 202–212.
- PÁLL István
1986 *Árucsera a Tisza két partja között.* In: SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): *Árucsera és migráció.* 155–164. Miskolc
- PESTY Frigyes
1979 *Pesty Frigyes helynévtárából II.* Külső-Szolnok. Közzéteszi: BOGNÁR András. Kecskemét–Szolnok
- SINKA István
1977 *Válogatott versek.* Budapest
- SZINNYEI József
1897–1901 *Magyar tájszótár. I–II.* Budapest
- SZABÓ Ferenc (szerk.)
1973 *Mezőberény története. II. Mezőberény*
- SZABÓ Ádám
1981 *Kolozsvár és környéke helyneveinek történeti-etimológiai vizsgálata. I. A–E.* Budapest
- SZÁLLÁSI Sándor
1935 *A Tiszazug problémái.* Kézirat. EA. 5424.
- SZÁNTÓ Konrád
1974 *A jászberényi ferences templom története.* Jászberény
- P. SZATHMÁRY Károly
1863 *A Tisza bölcsője. (Emlékül a jó máramarosiaknak.)* V. Vasárnapi Újság 387–388.
1864 *A Tisza bölcsője. II. Vasárnapi Újság* 154–155.
- SZENTISTVÁNI Mihály
1973 *Közlemények Erdélyből.* In: EGYED Ákos (szerk.): *Az utazás divatja.* Bukarest
- SZEPESHÁZY–THIELE
1825 *Merkwürdigkeiten des Königreiches Ungarn.* Pest
- SZIRMAY Antal
1809 *Szathmár vármegye fekvése, történetei és polgári esmérte. I.* Buda
- SZÖLLŐSI Balázs
1856 *Máramaros megye viszonyainak ismertetése.* Pesten
- SZÚCS Sándor
1977 *Nádvágás, gyékényszövés.* In: Régi magyar vízivilág. 80–85. Budapest
- TÁBORI György
1967 *A körösi fausztatás történetéből.* Békési Élet 3. 41–49.
- TAGÁNYI Károly
1896 *Magyar erdészeti oklevéltár. I–III.* Budapest
- TAKÁCS Lajos
1957 *Adatok a hajómalmok Körös menti elterjedéséhez.* Néprajzi Közlemények II. 345–346.
- TARISZNYÁS Márton
1982 *A gyergyói tutajozás emlékei.* In: Gyergyó történeti néprajza. 172–179. Bukarest
- TESSEDIK Sámuel
1979 *Szarvasi nevezetességek.* In: TESSEDIK Sámuel–BERZEVICZY Gergely: *A parasz-
tok állapotáról Magyarországon.* (Szerk.: ZSIGMOND Gábor.) 264–337. Budapest
- TÖMÖRKÉNY István
1943 *Vízenjárók és kétkezi munkások.* Elbeszélések. Budapest
1906 *Szegedi vízenjárók.* Néprajzi Értesítő VII. 193–202.
- USZKAY Mihály
1846 *Tiszaháti népelet Bereg megyében.* In: VAHOT Imre (szerk.): *Magyarföld és népei
eredeti képekben.* Pest
- VARGHA László
1940 *A tilalmasi tanyak építkezése.* Budapest
- VERESS János
1927 *Régi idők fakult trásai.* Kunszentmárton
- VIGA Gyula
1986 *A gyümölcs a népi árucserében.* In: SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): *Árucsera és migráció.* 175–195. Miskolc

*Gábor Barna*DIE KULTURELLE BEDEUTUNG DER FLÖSSEREI ENTLANG DER
MITTLEREN THEISS UND DER HÁRMAS-KÖRÖS

(Auszug)

In der ungarischen volkskundlichen Fachliteratur beschäftigten sich wenige Studien mit der Flösserei. Unsere Schrift untersucht nicht die Flossfertigung, sondern analysiert die Rolle der Flösserei für den Warentransport.

Die wichtigste Aufgabe der Flösserei war der Transport des Siebenbürger Salzes in das Innere des Landes. Dieses war ein königliches Monopol. Das Salz wurde aus Salzmagasinen (Tokaj, Szolnok, Szeged) in weite Gebiete verteilt. Das Holz wurde dagegen in Sägewerken entlang des Flusses aufgearbeitet. Für das baumlose Tiefland war das per Floss ankommende Fichtenholz ein wichtiger Baumaterial. Neben dem Fichtenholz hat man auf der Theiss und ihren Nebenflüssen (Körös, Maros) auch Holz als Brennstoff oder für Werkzeuge transportiert. Aus dem Gebiet der Körös sind auch Schilfr Transporte bekannt. Die Bewohner der holzreichen Gebiete transportierten auf dem Floss verschiedene hölzerne Werkzeuge, Gefässe und Früchte in grosser Mengen ins Tiefland. Die grosse Bedeutung dessen belegen auch statistische Angaben aus dem vergangenen Jahrhundert. Der Warenaustausch zwischen den Flösser und der Bevölkerung an den Flüssen war dennoch begrenzt. Ende des vergangenen Jahrhunderts ist die Flösserei dann aufgrund des Ausbaus der Eisenbahnen und des Strassennetzes zurückgegangen. Nach dem Ersten Weltkrieg schnitten die neuen Landesgrenzen das holzreiche Karpatengebiet vom holzarmen Tiefland ab. Infolgedessen gab es auf der Theiss nur noch eine Flösserei von lokaler Bedeutung.

Die meisten Flösser waren Rumänen und Karpat-Ukrainier, die des Ungarischen auch kundig waren. Auf dem mittleren und unteren Lauf der Theiss gab es auch viele Ungarn unter der Flösser. Aufgrund ihrer eigenartigen Beschäftigung und Lebensweise, erzählte man viele interessante Geschichten über die Flösser. Zum grösseren Teil ist der Wortschatz der Flösserei ungarisch, aber es sind auch sprachliche Einflüsse der anderen ethnischen Gruppen festzustellen.

KÖZLEMÉNYEK

P. Madar Ilona

Adalékok a parajdi sóbányászathoz és sókereskedelemhez

Tálasi István professzor úr emlékének

„Sóvidéknek nevezik pedig a Korond vize is a kis Küküllő völgyét is le Szovátaig azon több négyszög mérföldnyi sófokvetről, mely itt nemcsak a föld kebelében rejtőzködik, hanem a föld felületére kitorve egész sóbérceket alkot.”
(ORBÁN B.: *A Székelyföld leírása*)

A Sóvidék gazdálkodásában a földművelés és az állattartás mellett nagyon fontos kiegészítő volt a sóbányászat és a sóval történő kereskedelem. Azért is nevezték ezt a térséget *Sóvidéknek*, másik nevén *Ásványországnak*.

A hegyoldalakon a hirtelen történt fakitermelés következtében nehezen művelhető, vékony termőtalaj maradt. Azonkívül az éghajlat is zord itt, a búza nem terem meg, a „kétszeres” – fele búza, fele rozs – is mindössze öt magot ad.¹ A sóbányát övező felszín sok helyütt sós, s amennyire nélkülözhetetlen ez az ásvány az emberi és az állati szervezetre, olyan ártalmas a növényekre. Ez is oka a föld csekély hozamának.

Parajdtól 2 km-nyire fekszik a *Sóhegy*, a *Sóhát* dűlőben. Délről és délkeletről a Korond patak határolja, nyugatról, északkeletről a Kisküküllő, északról és északkeletről a Hargita végső nyúlványai. „Olyan nagy mennyiségben van itt a só, hogy Európát el lehetne véle látni.”² De a távoli fekvés és a közlekedés elmaradottsága akadályozta, nehezítette a természeti kincs ilyen széles körű hasznosítását.

Mindazonáltal az itteni sóbányászat nagy múltra tekint vissza. Talán már a rómaiak gyakorolták, amint ezt a *Sóhegy* oldalában található, tölcser alakú mélyedések bizonyítják, amit a helybeliek *sólik*oknak neveznek, mivel a „rómaiak a só alkalmazását tölcserzerű mélyítéssel eszközölték”.³ Ezekon kívül található még négy- és ötszög alakú gödrök, valamint lefelé szélesedő, harangformájú üregek is, amelyek minden bizonnyal szintén a régi bányászati módok emlékeit őrzik.

A *Sóbérc* oldalában, a *Sóháton* szétszórtan állnak a bányaépületek: „Sócsürök, raktárak, s a bánya-hivatalnokok házai. A hegy meredek oldalán ragyogó sóvirágok, sötét repedések, banyaüregek, a dombokon gyönyörűen fekvő órházak tűnnek fel, s adnak a tájnak sajátosan festői küllemet . . .”⁴

Nyáron a Küllőmezőn kiüt a fehérség. A sóskutak vizei a Sóvidék azon falvait látják el sós vízzel, amelyek sószolgáltatásban nem részesülnek.

¹Az elvetett mennyiségnek ötszörösét nyerik aratáskor

²ORBÁN Balázs 1871. I. 133.

³BLASKA, Ubáld 1896. 3.

⁴ORBÁN Balázs 1889. 135., 130.

A sóbánya alakulása

Parajdon a sónyerés legegyszerűbb formája – az emlékezet és a leírások szerint – a *nyomfejtés* volt. Ezalatt a felszíni sónyomok felkutatását és kitermelését, kifejtését értették. „Valószínű, hogy a kimeredő sósziklát feszegették ki fa- vagy kőekkel” – tételezi fel FICHTEL.⁵ A sóbányászatot űzők emlékezete szerint négyszögű gödörben dolgoztak, s mélyebbre nem is ásták azt, csak hogy vállukon könnyen kihordhassák a sót. Mások – szintén sóbányász ivadékok – elődeik elbeszéléséből úgy tudják, hogy a régiiek, ahol sót találtak, felfogtak egy ovális alakú darabot. Kiásták, vagyis eltávolították róla a földréteget – amely néhol alig volt egy-két arasznyinál mélyebb –, és elkezdték bányászni a sót. Induláskor a mélyített alap mellett egyméternyi széles darabon feljártó faragtak. A szállítás oldala mellett indult a lépcső, s mindaddig vezették a mélyen ülő falon, míg *fel nem hagyták* a bányát. Van, aki úgy tudja, hogy az ölükbe vették a kiszállítandó sót, mások úgy hallották, hogy a vállukra. Ismét mások úgy vélekednek, hogy munka végzetével láncot alkottak, és kézről kézre adták a sót.

„Emlegettek valami korcsolyaszerűséget, amire madzagot kötöttek, azt a nyakukba vették, úgy húzták fel valamikor a sót, de arra már senki sem emlékszik pontosan.”⁶ Nyilvánvalóan gyalogszánkó lehetett. Ha víz tört fel a mélyben, azt a helyet bivalybőrrel fedték be. Ha elöntötte a víz a bányát, „felhagyták”. Négy-öt ölnél mélyebbre azonban a száraz bányákban sem mentek, mivel mind a kiszállítás, mind a kiszállítás nagyon nehéz volt: „Minthogy azonban már az egész völgy alá volt aknázva, így a hegyek lejtőin is hiányoztak az ilyen kis bányák létesítésére alkalmas helyek. Tervbe vették, hogy Parajdon szabályszerű mélybányát létesítsenek.”⁷

A további feljegyzésekből megtudható, hogy 1780-ban két külakna kitakarításával és kiácsolásával megnyitották a harang alakú, helyi néven *süveg alakú* bányát, amely az akkori uralkodóról a József nevet kapta.⁸ Ez a bánya a harang alakútól annyiban tért el, hogy nem kör, hanem sokszög alakú talppal mélyítették. A bányába *falajtórján* ereszkedtek le, s mikor annyira mélyült, hogy ez lehetetlenné vált, bivalybőr málhában szálltak le. A kibányászott sót ugyanúgy emelték ki.

A harang alakú bányában először a kezdővonal helyét határozták meg, ahol megkezdtek a sópadok *vágatát*. Ezzel szemben állt a *végpont* vagy *végvonal*, ahol minden padvastagságú talp bevégeződött. Jobbra és balra a bánya oldalfaláig vágták és faragták a sópadokat. Mivel kúp alakban mélyítették a bányát, a falon egyre nehezebb volt a pad végének vágása. A felfüggöny mögötti munka különösen a kezdő és végző padvégeknél vált igen nehézkessé.⁹

Ezt a bányát azonban már megnyitása előtt korszerűtlennek minősítették a szakemberek. „A Máramaroszigeti Főbánya Hivatalában üléselő szakbizottság 1777-ben javaslatot dolgozott ki. Eszerint a harangművelés helyett nálunk is bevezették a wielickai bányáknál akkortájt már sikerrel alkalmazott kamaravájtást, hosszú időre irányt szabva ezzel sóbányászatunknak.”¹⁰

Goldschmidt József bányakapitány érdeme, hogy a kizárólagos kamaravájtást Magyarországon is bevezették. Nálunk ugyanis a XVIII. sz. utolsó negyedéig kivétel nélkül harang alakú bányákban fejtették a sót.

⁵FICHTEL idézi BENKÓ József 1844.

⁶Szekeres Lajos parajdi sóvágó közlése

⁷FICHTEL, J. E. von 1708.

⁸MAGYARI Mihály 1904. 767.

⁹JAKAB Elek–SZÁDECZKY Lajos 1901. 559.

¹⁰MAGYARI Mihály 1904. 167.

A XVIII–XIX. század fordulóján a parajdi sótisztás is azon fáradozott, hogy a kamaravájt bevezesse. Megtudható ez az 1801-ben kelt Marosszékhez intézett leveléből, valamint az arra küldött válaszból:

„Azon székbeli szavatai és sóvárad falui közösségek, hogy a Parajdon felállítandó új sóaknának szükségire a magok erdejéből bizonyos számú fagerendákat, annak való cserfákat illendő áron adnának, megkerestetvén és azon falusi közösségek a királyi kincstartó tanácsnak közelebből az ideérkezett jelentése szerint az ő tőlük kért cserefákat az azokért ígért illendő árért is adni nem akarván – minthogy az említett felállítandó Parajdi sóakna az egész vidéknek könnyebbségére fog lenni, s annál fogva a maguk hasznokat munkálkodják a kérdésben forgó közönségnek – ha a tőlök kért cserefákat meg nem tagaggyák illendő áron adni meghagyatik kegyelmeknek, mely szerint az említett szavatai és sóvárad falusi közösségeket hathatósan arra kérni ügyekezzenek, hogy ők a parajdi sótisztásnak azért végre illendő áron cseregerendákat adjanak.”¹¹

Marosszék válasza:

„Az Inclytum Salinere Officium regnált bennünket arra, és a szavatai és várad communitásokat, hogy az Akna számára megkívánt bizonyos számú fákat pénzért adminisztrálnánk, az iránt, hogy javallani el nem mulattyuk, de erővel a communitásokat erre nem vehettyük, mivel különös magok birtokok alatt levő erdejek – a szék erdeje – különben is a szék számára is, mikor a fele fák kívántatnak, mint most is a Nyárad-tövi hidra, a szék tömlőcére megkívántatnak, többnyire az erdős helyek szokták adni, és ezen communitások is feles fákat adtanak, melyek jelentése mellett maradunk illendőképpen Marosszéki tisztágtól.”¹²

Ez a kísérlet tehát nem járt sikerrel, a fejlődésnek azonban nem lehetett útját állni. Parajdon 1805-ben a bányaművelés szempontjából nagy változás történt. Új ácsolattal és táróval ellátott bányát nyitottak. Ezzel egy időben több keresztvájattal átkutatták a bánya környékét. Az oldalakon egy-egy kutatóvájatból oldalvágat alakult, ahol 1808-ban új bányát nyitottak, azt azonban 3 év múltán elöntötte a víz, ezért fel kellett hagyniok.

A *József-bánya* fejlesztési talpával 1816-ban 85 méter mélyre jutottak. Utána a járóakna két oldalvágatából megnyitották a *Károly-* és a *Ferdinánd-bányát*. Ezt követően a *Nádor-bánya* főtesszintjében 24 méter hosszú, 13 méter széles aknát létesítettek. A sókiemelés innen is marhakötéllal, bivalybőrben történt, s emiatt a munkások biztonságára nagy figyelmet kellett fordítani. Egy balesetre emlékeznek a sófalviak, amikor egy tojásnyi sódarab visszahullott egy emberre és agyonütötte azt. Mindenki a szerencsétlenül járt embert tartotta felelősnek: „Azt mindig mondták, hogy a mozgó só alá nem szabad állni.”

1864-ben párhuzamos bányát létesítettek. Ez a bánya a volt *József-bányából* kiinduló, összekötő csarnok és a régi bánya tengelyvonalával párhuzamosan haladó fő csarnokból áll. Az egyes csarnok 44 méter hosszú, 11,5 méter széles. A kettes csarnok hossza 100 méter, szélessége 11 méter, mindkettő 60° alatti aláhajlással.

Az összekötő csarnokot 9 méterig fejtették le, ezen alul egy *papnak* vagy *gyámnak* nevezett oszlopot hagytak. Így alakult ki a szállító akna, ahová fékezőmű igénybevételével tolták be a sót, innen került a felszínre *gépely* segítségével. A kutatóváját – amint a neve is mutatja – a tiszta sóréteg feltárására szolgált.

A hegyet továbbra is kutatták a sóhegy délnyugati oldalán. A Korond patak felett 1873-ig táróztak, 393 méter táró készült, egymást derékszögben metszve, természetesen különböző szinteken. Tiszta só-találtak, de felette hatalmas, régi műveletek voltak, ezért a további feltárási munkát felsőbb rendeletre beszüntették.

¹¹OL-F. 46–5160–1801

¹²OL-F. 46–5160–1801/2

1898-ban az *Erzsébet-táró* északi oldalán új táró épült, 65 méter kihajtás után érték el a sötetet. Itt a táró bejáratát kőburkolattal látták el. A mennyezet alatt 1 méter széles járdát hagytak, 1952-ig ezen jártak le-fel. A nagytáró sarkán szószéket faragtak, a soros pap onnan hirdette az evangéliumot az év első napján szokásos bányaszentelésen. A bánya falára kifiragták a bányászok itt szokásos köszöntését: „Isten hozott!”

A sóbányához tartozó *sócsűrök* – raktárak – és a *sómalom* a régi helyükön állnak. A bennük folyó munkát napjainkban villamos energia igénybevételel végzik.

A parajdi sóbánya felszíni művelése a XVII–XVIII. századi mostoha körülmények miatt indult be és vált általánossá. Amíg a székelyeké volt, addig mélyműveléssel nyerhették a sót. Meggyőző biznyságul szolgál erre az *Approbata constitutiones* idevonatkozó szövegrésze „... a székely lófők és főemberek továbbra is megkapják a nemesi sót, ha mázsájáért egy pénzt, s a vonó lovak számára az eddig való uzus szerint egy köből zabot megadják”.¹³ Nyilvánvaló, hogy az idézett szövegben a vonó lovak a XVIII. század végén újra használatba vett orsósszerkezet vontatására befogott állatokat jelentik.

A bányászok

A parajdi sót mindig a környék lakói bányászták ki, hordták fel és szállították el a *sócsűrnek* nevezett raktárba. Ősztől tavaszig tartott a bányaművelés időszaka, tavasz és ősz között földet műveltek a bányában dolgozók is, tehát mai szóval kétlakiak voltak. Posztós-, illetve vendégsóvágókról nem tudnak, s a feljegyzésekben sem találtam rájuk vonatkozó utalást.¹⁴

Mikor a bánya a kincstár tulajdonába került, a *sóvágók* és a *lapátosok* adómentességet élveztek. Ez a mentesség azonban változó lehetett. Nem mindig találhatták meg számításukat az itt szolgálók, mert több ízben megerősítették azt a jogukat, hogy felveshessék az adóterhet és abbahagyhassák a sóbányászatot, ha úgy tartják jónak. – Az 1664-es Dieta 7. pontja szerint: „Az udvarhelyszéki sóvágóknak is lévén privilegiumok, hogy mikor a sóvágók közül ki akarnak állni, kiállhassanak, hogy azért azon szabadságokban megtartassanak.”¹⁵ „A XVII. sz. második felében, nagy szükség idején előfordult, hogy a sóvágókat is rendkívüli adózás alá vonták, de csak alkalmilag . . . mikor a többi privilegizált . . . elemet is adózásra kényszerítették.”¹⁶

Az adómentesség bizonytalan voltát jelzi a három parajdi *sóórnek* a Guberniumhoz 1755-ben írt kérvényére adott válasz: „Általában nem lehet a közterhek alól felmentést kapni.” Az adózás különféle alakulására példák a CSETRI Elek–IMREH István tanulmányában közölt adatok, amely szerint 1794-ben nem írtak össze adózó sóvágót Udvarhelyszékben, 1808-ban pedig 55 adózó sóvágó nyert feljegyzést.

¹³*Approbata Constitutiones* III. R. 15. 2. art.

¹⁴Vö.: SZENTGYÖRGYI Mária 1962. 87.

¹⁵SZABÓ Károly–SZÁDECZKY Lajos VII. 295.

¹⁶SZENTGYÖRGYI Mária 1962. 88.

A sóbánya művelőinek adatai (számok, státusok) a hiányos feljegyzések tükrében

Év	Állandó munkás	Ideiglenes munkás	Sóvágók			Szállítók, kézművesek			Ór	mérnök	orvos	pénztárnok	esküd
			I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.	I. oszt.	II. oszt.	ács kőműves					
1703 ¹	111												
1864 ²	115		100						15	1	1		
1895 ³	89	20	35	15	6	3	10	2	13	1	1		
1902 ⁴	86	40	35	15	7	3	10	1	7				
1970 ⁵	350											Összesen: 80	

1 = Sz. Okt. VI. 1/29.

2 = Moser A. 1864. 138

3 = BKL 1895 70

4 = BKL 1902 78

Az emlékezet által elérhető mintegy három nemzedéknyi időszakban már jobbára a két Sófalváról és Parajdról jártak a bányába. Megemlítenéd, hogy csak a szegény sorsúakból lettek bányászok, akiknek olyan kevés volt a földjük, hogy abból nem tudták eltartani családjukat. Négy-öt hold feletti gazdák nem mentek a bányába – legfeljebb lovaikkal együtt álltak be a só fel- és elvontatására.

A bányába nehéz volt munkára bejutni, jobbára csak az ott dolgozók rokonainak nyílt rá alkalmuk, vagy annak, aki olyan kitartó volt, hogy sokszor jelentkezett. „Bizonyos rokonizmus volt a bányászok között” – emlékszik vissza egy parajdi nyugdíjas sóvágó.

A fiúgyermeket 12-13 éves korában már magával vitte az apja – ha lehetett –, hogy ott seperje a *sópado*t és szedje össze a sódarabokat, s így keressen némi pénzt, de legalább ilyen fontos volt, hogy beletanuljon a munkába. A 15-16 éves legényeket felszíni munkára vették fel. 18-19 éves korukban már lementek a bányába, de ott először még segédbányászok voltak. Katonaság után váltak teljes értékű „első osztályú” sóvágókká.

Az első-, másod- és harmadrendű jelölések a sóvágók korát is jelzik, az idősebbek előbbre léptek. Ötven-, ötvenöt éves korukban nemigen vágták már a sót, vagy *lapátosok* lettek vagy nyugdíjba mentek.

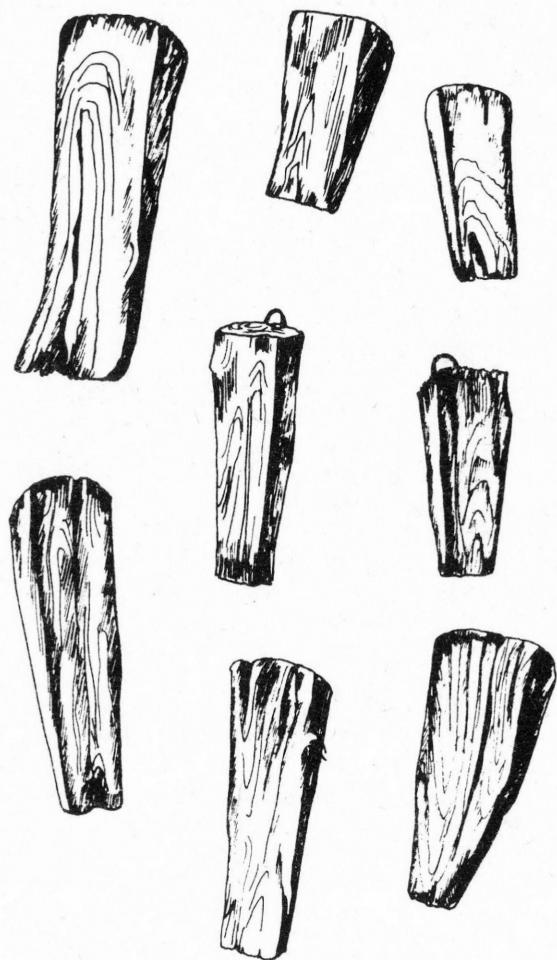
Az öröket egész évre fogadták, régen *lovaslegényeknek* nevezték őket. Lóháton járták a sóbánya határát, vigyázták a sót és a *sóskutaknak* nevezett sós forrásokat.

„Valamikor *fehérnépek* is dolgoztak a sóbányában és a *sómalomban*. Seperték a padokat és összeszedték az elhullott sódarabokat.” – emlékeznek vissza a parajdiak, noha a feljegyzések ennek az ellenkezőjét állítják.

Munkaeszközök

A jelenleg feltalálható emlékanyagból jól kirajzolódik a múlt eszköztára. Vidékünkön a sóvágók mindig maguk készítették szerszámaikat. A múlt század végéig, a vascsákánytól eltekintve, jóformán csak faeszközök szolgáltak a só felfeszítésére, feldarabolására. Némely helyütt meg is említik a múlt század végén a szakirodalomban: „A parajdi sófejtés még most is a régi modorban, faékkal eszközöltetik . . . a vidék bőviben van a fának. A sóbányában használt faéket és fakalapácsot maguk faragják a munkások.”¹⁷ Éppen ezért a régi bányák többnyire erdők közelében nyitottak, üzemi anyagul tehát a fa kínálkozott. A sóvidéki sófejtőknek a nyersanyagul szolgáló szegfáért vagy „bányafáért” a Havasra kellett menniök. A *szegfának* – így nevezték a sóbányákban használatos eszközök nyersanyagát – általában karvastagságú, 10-12 cm átmé-

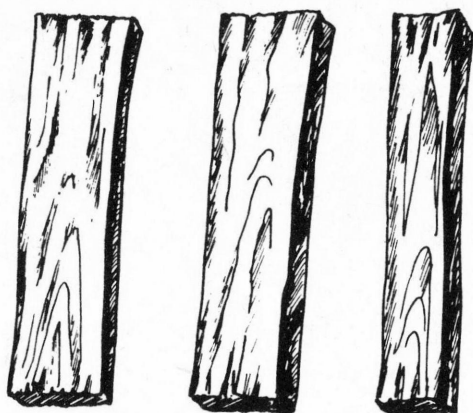
¹⁷MAGYARI Mihály 1871.

1. kép. Faékek

rőjű ágakat vágta. A fakivágás időszaka tavasszal volt, holdtöltekor, akkor már megindult a nedvkeringés, így „szíjas” volt a fa. A holdtölte a hiedelem szerint a fa keménységét biztosítja. A levágott, illetve hazavitt ágakat beállították a pajta sarkába, a haját hézagosan „tarkára” megvagdosták, nehogy befülledjen. A bányafát szabadon vihették haza a sóbányászok, nem kellett fizetniük érte, még ha nem is volt arányjoguk a Havason.¹⁸ Leginkább a cser-, gyertyán-, szil- vagy bükkfaágakat vágta „szegfának”. Ebből készült a szegnek nevezett ék, a szálkának mondott falap és a nagyméretű, lapos, széles lapocka. A szeg faék mérete különböző volt, 20 cm-től 40 cm-ig váltakozott a hossza. Kagylófejtéskor a nagyméretűt használták. A hosszának megfelelően elvágott darabot a két szemben álló oldalán laposra faragták. Botmak nevezik azt a nagyméretű fakalapá-

¹⁸A Havason az arányjog az erdőhöz való jogot jelentette, miután az erdőt „arányosították”. Ebből épp azok nem részesültek, akik szegénységük folytán bányába kényszerültek. A bányafáért azonban nem kellett fizetniük. Eltérően a többi sóbányában szokásos gyakorlattól. Vö.: SZENTGYÖRGYI Mária 1962. 87.

2. kép. Szálcák

csot, amelynek a feje jó arasznyi átmérőjű, 35-40 cm-nyi hosszú. Nyelének pedig 4-5 cm-nyi átmérőjű mogyoró-, kökény- vagy rózsafa *újulás* (friss hajtás) volt a legalkalmasabb, mert az *szijas*, rugalmas. Lehetőleg úgy faragták a *bot* nyelét, hogy a *bog* (ágtó) a nyél végére kerüljön. A fejnek szánt rönkdarabkát középen átfúrták, a nyél végét behasították, és ékkel rögzítették a fejben. A nyél végét harisnyaposztóból vágott csíkkal tekerték be, hogy jobb fogás essen rajta, s hogy ne törje fel a tenyerüket.

Volt még egy másfajta *bot* is, amelyet a nyelével együtt faragtak ki, ha alkalmas fiatal bükkfát találtak. Vastag fejének szabályos hatszög volt a metszete, a vége kihegyesedett, hasonlóan a nyélhez csatlakozó részhez (3. kép).

A sópad tisztítására szolgáló *lapockát* (lapátot) általában rövid nyelével együtt faragták fenyőfa deszkából. A *porvonó* a nyél felé ívesen visszahajló fejjű, rövid nyelű szerszám, az előbbihez hasonlóan fenyőfából készült, a feje ívesen befelé hajlott.

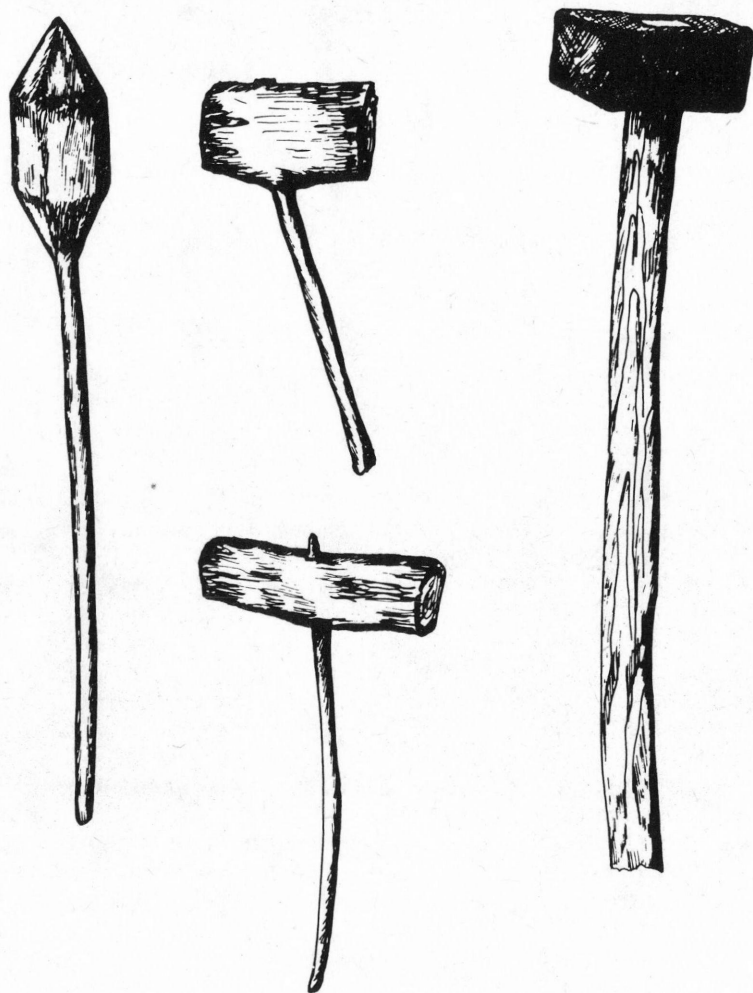
A *csákányt* Szentkeresztbányából, a vasgyárból hozták Parajdra. Előfordult, hogy vásáron vették. A csákányt a bányakovács élesítette. Volt aki a nevének kezdőbetűit beültette a csákányba, nehogy elcserélődjön a kovácsnál. A csákány nyelét a fent említett bot nyelével azonos fából faragták, és hasonló módon illesztették a fejbe. Ennek az eszköznek a nyelét is becsavarták posztódarabba. Egy-egy sóvágónak 6-7 db különböző formájú és súlyú csákánya volt.

Mikor a délelőtti műszak után hazamentek, megfaragták-kifaragták a másnapra való *szeget*, *szálcát*, *lapockát* és a nyeleket. Külön nyelet is mindig kellett vinniük, mert az „örökké kitört”.

A parajdi sóbánya elhagyott aknája mélyén 1960-ban találtak egy 55 cm hosszú, 30 cm széles, ovális alakú lappal ellátott *kétlábú széket*. A karólábak a lap egyik végébe csapoltak, a lap másik, lábnélküli vége ferdén a földre támaszkodik. Egykori sófejtők szerint ilyen székre rátérdelevé vésték fel a pad elülső árkát. Ők már nem használtak ilyen alkalmatosságot, csak az öregektől hallottak róla.

Harisnyaposztóból – szövés után *dürückölőben* (ványolóban) tömörített posztóból – varrták a sóvágók feleségei az *átalvetőt*, abba rakták szerszámaikat a sófejtők. „Elöl-hátul egyformán tették fel, elől fogták, hátul ’fityegett’, úgy mentek az utcán. *Harisnyában* – szűrposztónadrágban – *ujjas lajbiban* – posztókabátban, a lábukon bakancs volt vagy bocskor. Az *átalvető* posztóköötőjébe elől beakasztották a tiszta üvegű karbidlámpát, régebben a gyertyatartót.”

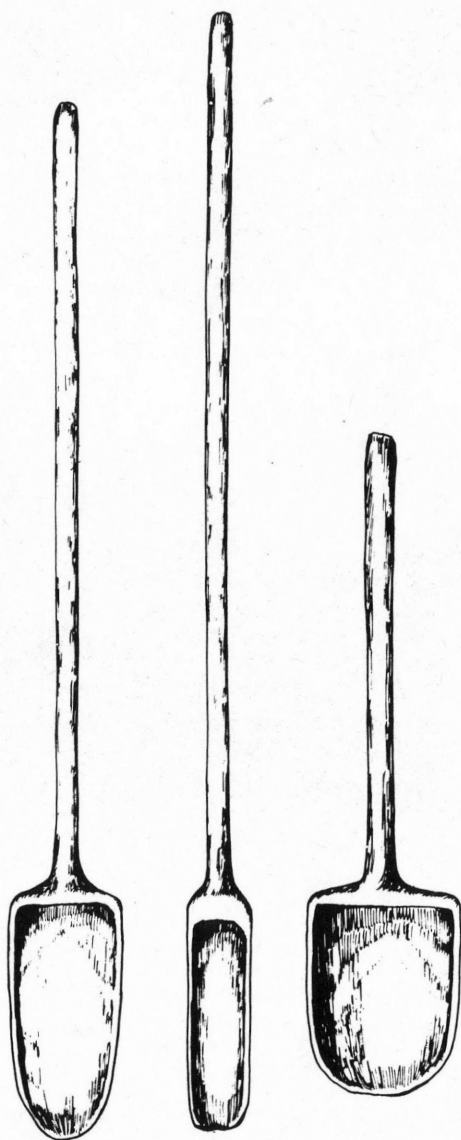
A bányában mindenkinek volt egy fából ácsolt szerszámosládája, abba rakták be eszközeiket. Van olyan idős bányászember, aki úgy emlékszik, hogy a *faszeg* (faék)

3. kép. Fabotok, jobbról vasbot

közös volt, egy helyre rakták, s akinek kellett, az vitt belőle. A falba kampós faszöveget vertek, arra akasztották ruháikat. E század közepén kezdett terjedni a *vasék*, azt *vasbottal* „ütték” : verték. A vaséket és a vasbotot boltan vásárolták meg. Van aki úgy tudja, hogy a *vaséket* megelőzte a *vasbot*, egy méter hosszú, 12 cm átmérőjű, az egyik végén hegyesre formált vasrúd. „Csak a vaséket nehezen vette be a só, közibe faszálkát kellett ütni, így is nehéz volt eleinte dolgozni vele” – emlékeznek vissza.

A bányában végzendő munkálatokhoz szükséges világító eszközökről a sóvágóknak kellett gondoskodniuk. Legelőbb *szövétnek* volt, repceolajba mártott *szövetcsavarék* (összecsavart szövet): „Valami fáklyaféle, de azt mű nem értük, csak az öregek emlegették.” A múlt század végén már gyertyával világítottak. A gyertyát az asszonyok készítették. Gyapjúszálat fontak, abból volt a gyertya bele. Birkafaggyúval összeolvasztott viasszal többször leöntögették, *felhizlalták*. A bányában szeget vertek a sófalba, arra *lapockát* (falapot) erősítettek, oda került a gyertya. A századfordulón *kar-*

4. kép. Sókaparó lapátok

bidlámpa váltotta fel a gyertyát. Ennek megvásárlása, karbantartása ezen a vidéken szintén a bányászok teendői közé tartozott. A karbidot a *bányaság* adta. A régi sóbányászat fontos kelléke volt még a bivalybőr, amit a vízfeltörések ellen is használtak. De még inkább alkalmazták a só felhúzásakor, a szögletes alapú, felszíni bányaművelés után, a *süveg*, hivatalos nevén harang alakú bányákban. A múlt század első felében azonban, mikor a *tárók* kiépültek, lóvontatású csillékben hozták fel a sót. Attól kezdve nem használták a bivalybőrt a sóbányában.

5. kép. Sófejtő csákányok

A só fejtése

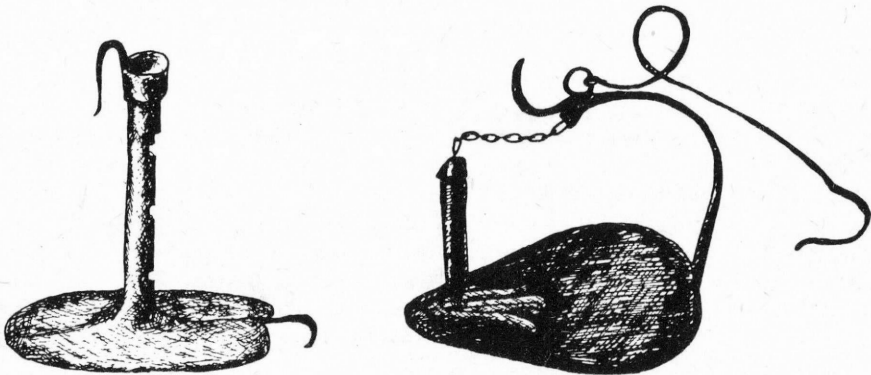
A bányaművelés időszaka ősszel kezdődött, 5-6 hónapon át tartott. Tavasztól őszig földet műveltek a sóvágók és sóhordók. Ha korán elkezdődött a sózás vagy eltar-
tott a tavaszi talajelőkészítő-munkákig, akkor a műszak letelte után egyenesen mentek
a határba. „Apám szegén este kiadta a parancsot hova menjünk. Mű mentünk, ő-kéme
jött utánunk. Akkor a szegeket éjjel faragta meg.” – emlékeznek vissza.

„A parajdi székely sófejtés a maga nemében a XIX. században is egyedülálló volt,
mely ősidőktől fogva gyakorlatban lehetett. A különbség a felverésre már előkészített
sópádok felszakításában nyilvánult meg, mivel sem vaséket, sem pörölyöket nem hasz-
náltak.”¹⁹

¹⁹MAGYARI Mihály 1871. 33.

6. kép. Sófejítő csákányok

7. kép. Gyertyatartó bádoglemezből és vasból

A sóbányába gyalog jártak le a sófejtők és sószállítók, amíg a lift fel nem épült (1952-ig). Reggelenként, amikor a lépcsőkön leszálltak, vizes lett az ingük, s utána megkeményedett a sótól. A régi világban *lármafának* nevezték azt a falapot, amit munkakezdekor megkongattak,²⁰ a jelen század elejétől azonban már oszlopra szerelt harangot húztak meg jeladás gyanánt. Munkakezdés előtt névsorolvasás volt. Névsorolvasás után imádkoztak, „hogymementek a föld mélyébe és ki tudja, visszajönnek-e”. Egy ember kiállt, és előmondta az ima szövegét, a többiek mondatonként együtt ismételték. Mindenféle vallású egyformát mondott, a legtöbben a reformátusok voltak. „Az én uram volt az utolsó előimádkozó – mondta egy Sófálván élő asszony. – Őt olyan jó szószólónak, jómondó embernek tartották. 1973-ban halt meg.” Az ima szövege a következő volt:

Atyának, Fiúnak, Szentlélek nevében, Ámen. –

Mindeneknek alkotó ura, Istene, aki teremtettél mindeneket, akik a földön, az égen és a föld alatt vannak, köszönjük létünket. Tőled veszik minden alkotmányok eredeteket és életműket. Tehozzád kiáltunk, kik itt egybe gyülekeztünk, hálákat adván tenéked azon jókért, melyeket adtál nekünk, melyekkel elhalmoztál minket. Segíts Uram, hogy bejöveteleinkben és kimeneteleinkben sérelem nélkül maradhassunk, súlyos munkánk által tenéked szolgálhassunk. Könyörgünk, hogy akiket ép erőben, épségben a föld színén megtartottál, atyai karjaiddal a mélységben is kormányozni méltóztassál. Segélj Uram, mert nem a mi erőnkben bizakodunk, hanem a Te szent nevedben mozdulunk meg innen. Ámen.²¹

Utána elénekelték a XC. zsoltárt.

A bányában a munkások egy része fejtette a sót, másik szállította. A sófejtők *csoporatot* alkottak, a későbbieknek *partinak* is nevezték a csoportot. Egy csoport 3-4 főből állt, akik *egy kézre* dolgoztak. A kitermelt sót ellátták jelükkel, aszerint kapták javadalmazásukat. Minden csoportban volt egy idősebb ember, aki irányított, de a járandóság elosztásakor nem kapott többet társainál. Egy *táróban* 6-7 csoport dolgozott, jobbra ugyanazon a *homlok*on, függőleges falsíkon.

A *tárókat* – a legjobb sóvágók alakították ki. *Előhajítás*nak nevezték ezt a műveletet. Az előhajítók valamennyivel többet kerestek társaiknál, de a munkájuk sokkal nehezebb volt.

Parajdon 2 méter szélesek voltak a *tárók*. A szokásos padfejtési módtól annyiban tért el ez a művelet, hogy itt hatványozottan nehéz volt a sőtörzsben való előrejutás. A felső sópadot felülről lefelé, szelvényenként csak úgy lehetett kitermelni, hogy végig faragták, nem tudtak éket beverni, hogy kifeszítsék. Ezután is nehéz volt a padok véssése, vágása, repesztése. A sófalviak emlékezete szerint volt olyan időszak, amikor egész éven át alkalmazták a *tárohajtókat*. Ha az aknával a sőtéstben a kívánt mélységet elérték, megkezdték a vízszintes irányú, előkészítő vágatok kihajtását, amiket azután kiszélesítettek.

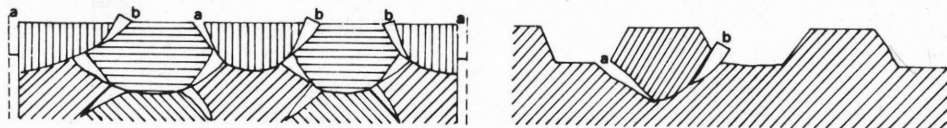
Az emberemlékezet és a feljegyzések által elérhető időben háromféle módon történt a sófejtés a parajdi sóbányában. Ezek a módok korszakonként váltották egymást. Az idős sóvágók emlékeznek rá, hogy még a XX. század elején is kagylóforma alakú sóbányászok, faékkal.

A *kagylófejtés* első művelete a *réselés* volt. Egymástól mintegy padnyi távolságban jelölték meg a vésendő szakaszokat. A réselés a vascsákány hegyével történt, amit hajolva, ülle és féltérdre ereszkedve végeztek. A résvonalak természetesen meghatározták az *alaksó* – felrepesztett darab – formáját. Épp ezért nem voltak merőlegesek a pad elülső szélére a résvonalak (mint majd később, a padfejtés esetében), hanem átlós irányban, hátrafelé széjjeltartva és mélyülve vésték azokat. A *kiréselt árkot* vesszőből

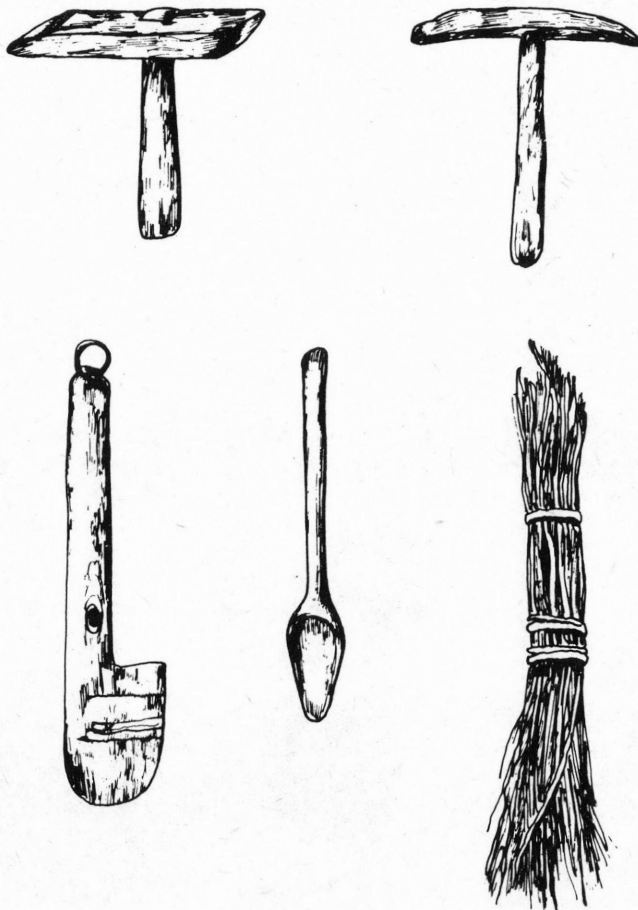
²⁰Lármafa 1943. 17.

²¹CSAVÁDY Béla 1864. 835.

kötött résseprűvel, a porvonóval tisztították meg a millyesótól, ill. törmeléksótól a harmadrendű sóvágók vagy az alkalmi munkások. A kitisztított árok alatti részbe kétféleképpen verték be a szegeket: pl. a nagyméretű szegeket előlről hátrafelé, kissé ereszkedően, vízszintes irányba. Fabottal *supálták* (ütötték) egyre beljebb, míg nem a sóból kijövő hang élessé vált. Attól kezdve egyszerre ütötték a „hé-rukk”! vezényszóra. Az enyhén lefelé tartó erővonalak által megszabva, hátul ívesen, *kagylóformán* tört ki a pad az *anyasóból*, a sőtörzsből.

8. kép. Kagylófejtés a parajdi sóbányában. a) rés, b) ék (A Bányászati és Kohászati Lapok 1871. évfolyamában közölt ábra után)

9. kép. Réstisztító eszközök

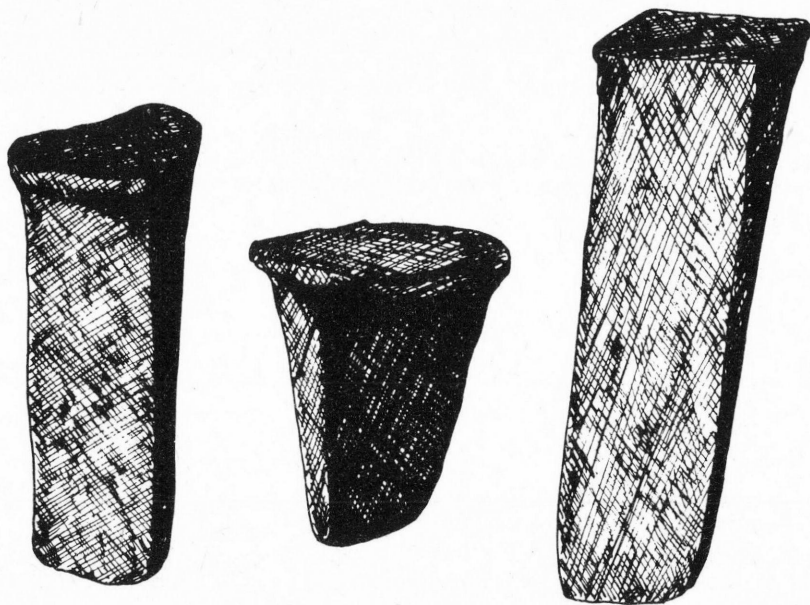
A következő alaksó réselését újra padnyi távolságban kezdték. Így az első sor kifejtése után a sótest fele kiállt, mint egy szaggatott trapéz, ezek tövében kezdték a réselést, hasonlóan a fent leírtakhoz.

A kagylószerű alaksó fejtési módja magán viselte a külszíni talpfejtés nyomait, jöllehet a jelzett időszakban már tárnában, homlokon ment végbe, de sokkal szélesebb alapú volt, mint a későbbi téglalap formájú bányászati módok. Előnyeként hozták fel a kagylófejtésnek, hogy kevesebb aprósó képződött, s a réselést a pad tetején lehetett végezni, és mivel a bányában a véséshez könnyű fát használtak, munkájukat kevesebb fáradtsággal végezték. Hátránya volt, hogy sok faéket használtak, ez azonban – miután a vidék gazdag fában és a faéket a sóvágó maga készítette – nem jött számításba költség gyanánt. Másik hátrány volt, hogy a fejtőtalp nem sík, hanem bordás felületűre alakult, a rajta való járás nehézkes volt. Még napjainkban is jól megkülönböztethetők a parajdi sóbányában a kagylószerű sófejtés nyomai a későbbi időkben gyakorolt kitermelés eredményeként kialakult sík talptól.

A XIX. század végén, illetve a jelen század elején a parajdi sófejtés az általánoshoz hasonlóan alakult. Nem kagylószerűen repesztették fel a sótestet, hanem téglalap alakú darabokban, lépcsőzetesen. A technika változásával egy időben jelent meg az eszközkészletben a *vasék* és a *vasbot*. Először idegenkedtek tőle, „nem veszi be a só a vasat” – mondták. Lassan azonban mégis elterjedt, igaz, hogy a vasék mellé továbbra is bevették a szálkát, s a verésre szolgáló vasbot mellett megmaradt a *fabot* használata is. (De az alaksó vasrúddal történő felfeszítése itt nem terjedt el.)

A *táró* falán előkészített padka hosszában 3-4 padnyi távolságban mérték ki a *sótestet* – kifejtendő sópadot – a *csoporat* tagjai, hogy egymást ne zavarják a munkában. A padka előtt 10–15 centiméternyi, néhol araszos mélységű árkot véstek a vascsákányval, hogy könnyebben felrepedhessen a sópad.

Az anyatesttől való felrepezetés úgy történt, hogy a sópad *homlok*, vagyis a szemben álló, szabad oldalán és a pad vízszintes lapjával alkotott szögben helyezték el az éke-

10. kép. Vasékek

ket, s azután repesztették. Ezután a rá merőleges vízszintes síkot ékelték fel hasonló módon.

A kijelölt *sópadnak* először a két végét réselték ki, utána a *anyasó* tövét. Ezt a műveletet vascsákánnyal végezték. Előbb a kisebb, utána a nagyobb, végül a legnagyobb fejű csákánnyal. A jó arasznyira vésett árokból kikaparták, majd kisépérték a *porsót* vagy *millesót*, s mintegy tenyérnyi távolságban függőleges lyukakat véstek az árokba a *szálnak* vagy *szálkának* nevezett vékony és a *szegnek* vagy *pocoknak* mondott vastag ékek számára (hasonlóan az előbb leírtakhoz). A megfelelő helyre beillesztett ékeket, szálakat *supálni* (ütni) kezdték a *fabotnak* nevezett fakalapáccsal. Mindenki „magának ütте”, vagyis egymástól függetlenül. Mikor a tompa, puffogó hang élessé vált, odahívták a szomszédos padon dolgozó csoport tagjait, hogy legyenek segítségül. Akkor kialakult egy hosszú tömött sor, 7-8 bányász állt egymás mögé, és ütött egyszerre a „*Hé-rupp!*” vezényszóra. Némelyek szerint ráálltak a padra, mások úgy tudják, hogy mindig az árok szélén sorakoztak fel.

A helyzetből úgy adódott, hogy egy sóvágó mindig 3–4 ékre és szálkára ütött egymás után. S közben mindenki előre lépett egy lábnyit, a mögötte haladó pedig a nyomába hágott. „Amikor az ék és a szálka egy vonalba ért, együtt dolgozott mind a kettő, megszorult a só, fel kellett hogy szakadjon.” Az egyenletes ütések után a sópad lassan elvált a sótesttől. A kiszakadt sópad először kissé felemelkedett, majd visszaesett. Akkor kiszedték a bevert ékeket és szálakat, az utána vezényszóra történő feszítéssel kifordult a pad. A vasékkal kivágott sópad súlya 3-4 mázsa volt.

Az „élére” (keskenyebbik hosszanti oldalára) fordított sótestet 30–50 kg-os darabokra vágták. Először a csákány *bütüjével* (vastagabbik végével) megütötték, utána a hegyes végét belevágták a repedésbe, s akkor szétvált a sótest. A XIX. század közepéig a nehézkes felszállítás miatt 50 fontnyira vágták a kősót (kb. 27 kg), azután megjelölték a csoport *jelével*. Addig véstek jelet a kősóra, amíg darabonként számolták el a teljesítményt. 1912-ben már súly szerinti elszámolásra került a kitermelt só. Noha az emlékezet úgy tartja számon, hogy egy-egy név volt a jel, a parajdi sótsízt SEBESTYÉN Gyulának írt szavai szerint: „... ezen jegyek a csoportéi voltak, utasításra vágták őket a sóba, vonalszerű karcolás vagy csákány ütés által elért mélyedések voltak, de hogy ezeknek valami más értelme vagy éppen betűszótag vagy szó jelentése lett volna, arról még a legidősebb munkások sem tudnak felvilágosítást adni”.²²

A sót könnyű felemelni, mert jó fogás esik rajta. A kisebb darabokat a *milyébe* tették, a *porsó*hoz, és az elhagyott bányába öntötték. Utána rendbe tették a pad helyét, lefaragták a kiálló darabokat: „Az én apám olyan olyan simára tudta vágni a sófalat, mint a gép” – emlékszik vissza egy idős bányászivadék.

Az utóbbi 30 évben már egészen eltérő módon termelik ki a sót. Nem réselik, nem repesztik stb. hanem robbantják. A sótórszbe kézifúróval fúrják a lyukat a robbanószernek. Utána elhelyezik a töltetet, mindenkit eltávolítanak a közelből, s úgy robbantanak.

A sóbányában dolgozók tevékenysége a falsík lefaragásából és a kirobbant tömb szétvágásából, felszállításából áll. Ez azonban már gépesítve van. A faragó sóbányász most is kézbe fogott vascsákánnyal ütögeti meg a falat, hogy meghallja a berepedt, de fent maradt sótömb hangját. Mert azt el kell távolítani, nehogy magától leessen és kárt tegyen valakiben.

A bányából való távozás előtt ma is névsort olvasnak, nehogy valaki bentrekedjen. Olyankor mondják egymásnak az emberek: „Nem maradt bent más, csak a *bányaanya*.” Valamikor úgy tartották, hogy a bányaanya mindent lát, és mindenkit megóv a bajtól.

²²Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár 10. 187.

Sóhúzás, vontatás

Az emlékezet szerint csak a XIX. század közepén, a *József-bányában* kiépült gépely segítségével húzták fel a sót a mélyből lovakkal. „Nyóc ló húzza ezt a csigát, forgassa a vaskarikát. A szerelés régi, ócska, múzeumba való volna.”

Némely ember hallotta a nagyszüleitől, hogy két embert el kellett küldeniök Tordára, a sóbányába, hogy megtanulják az álló csiga kezelését. A régi feljegyzések azonban – mint már idéztük is – már a XVI. században emlegetnek régi usus szerinti zabjárandságot a *gépelyes lovak* számára. Ennek figyelembevételével bizonyosra vehető a parajdi székely sóbánya intenzívebb bányászata a kincstári kezelésbevitel előtt. 1787-ben kezdték a sóköveket bivalybőrben marhákkal kivontatni.

A *József-bányában* 1864 után épült ki a szállítóakna. A *sóhordók* vagy *milyések* négykerekű fékezőmű segítségével tölték be a sót a *kosár* mellé. Az aknán való felszállítás egy nyolc lóerős *gépelyen* történt. A gépely álló csigával és henger alakú kötéldobbal ellátott régi szerkezet. Felső végén, a föld színén, a négy pár ló befogására szolgáló *csigaláb* vagy *simely* van, amely két darab, egymásra merőleges gerendából áll. Ezek haladás szerinti elülső síkjára kerültek a lópárok befogására szolgáló *kisefák*. A gerenda végein vaskarikával rögzített *ostorfák*, másnéven *macskák* (farudak) vannak felszerelve a kocsisok keze ügyébe, ezzel *biztosítják* (rögzítik) a csiga állását, nehogy visszafordulva agyonüsse a lovakat. Mégis előfordult, hogy a kocsis nem vigyázott eléggé, és egy-egy ló *kárré ment*, elpusztult. A lovak mögötti ülést, ahol a kocsis ült, mély vájata miatt *tálnak* nevezték.

Az aknán való szállítást vállalkozó végeztette,²³ olvashatjuk egy 1904-ben megjelent tanulmányban. Ez azonban nem helytálló információ, mert kizárólag olyan vállalkozók voltak, akik maguk is dolgoztak, és javadalmazásuk sem volt több a társaikénál. *Összekoppant* (összeállt) 10–10 lovasember, volt egy vezetőjük, akit vállalkozónak neveztek, de ő mindig együtt dolgozott a többiekkel.

A sóbánya előljárói árlejtéssel adták ki a só fel- és elszállítását évenként. Zárt borítékban kellett leadni a jelentkezést. „Mondtak olyasmit, hogy a tisztviselőknak adtak valamit, de azt biztosra senki sem tudta, csak feltételezték.” Az emberekkel egyenként kötött szerződést a bányaigazgatóság. Általában alsófalvi és parajdi lovasemberek fogták fel a sóhúzást, jobbára testvéreket, rokonokat, komákat hívtak a *csoporotba*. Nagyon fontos feltétel volt, hogy jó erős lovai legyenek a jelentkezőnek, akinek gyenge lovai voltak, semmiképpen nem vették be. Ha valaki beteg lett, vagy a lovával valami baj történt, a rokona ment helyette. Ezek az emberek sokkal jobb anyagi körülmények között éltek, mint a bánya *sóvágói* és *millyései* (sószállítói), ami abból is látszott, hogy jó igájuk volt. A 30-as években egy nagyobb összeget le is kellett tenniök, biztosíték gyanánt.

A vállalkozók általában idős emberek voltak, ezért nem ők mentek a lovakkal a bányába, hanem arra alkalmas fiaik, „mert itt kellett, hogy gyors és ‚szemes’ legyen az ember”.

A só felhúzására szolgáló szerkezet kezelésére két embert állított a *bányaság* (bányaigazgatóság), akiket *táblásoknak* neveztek. Egyikük lent a mélyben ellenőrizte a kosár megrakását, a másik pedig fent irányított, vezényelt, és vigyázta a sósosár kifordítását. A sósosár vaspántból készült, drótból font fűlekkel. Úrtartalma 200 liternyi volt.

Amikor lent megtelt a kosár, a lenti táblás megrántotta a kötelet, akkor a felső táblás felkiáltott: „egyszerre, hiel”, és ugyanakkor megrántott egy csengőt. A nyolc ló egyszerre feszült a hámába, „volt amelyik *megizámlott* (megrezsent) utána ő is belefelelt és együtt húzott a párjával”. Az első félkört lépésben tették meg, azután mikor be-

²³Bányászati és Kohászati Lapok 1874. 141.

lelendültek *trapp* (gyors lépés) jött, amelyik ló apró lépésű volt, *kalupba* (vágatásban) ment. Kilenc fordulat után felért a kosár. A táblás *lassant* kiáltott, miközben csengetett. Egyszerre megálltak, és befelé fordultak a lovak. A kocsisok kirántották és kitámasztották az ostorfát, más nevén *macskát*. Ha ketten szemben leszúrták a rudat, megfogták a *csigalábat*, de hogyha mind a négyen, akkor meg se mozdult. Utána gyorsan letakarták a lovakat gyapjúpokróccal, „mert akkorra a facsaró vizek voltak”, s csak így lehetett megvédeni őket a meghűléstől. Ha valamelyik ló nem volt még betanulva, kölcsönösen vigyázni kellett a gerenda kitámasztására, mert a felhúzott só könnyen visszazökkent.

Egy kosárban 8-9 q-t húztak fel, ha többet raktak lent – mivel fent mérték – lekiabáltak a kocsisok: „Hé, egy-két kövel tégy kevesebbet!”

A lovakat 4 órán át hajtották egyfolytában, közben addig pihentek, amíg a sót le- és felrakták. Egyszer pihentették, etették és itatták meg őket napközben. Sarjúszenát – a legjobb minőségű szénát – és zabot adtak nekik, majd vizet. A lovak etetése közben a kocsisok is ettek.

A felhozott sót először szekérrel vontatták a *sómalomba*, illetve a *sócsűrbe*. A jelen század elején vasutat raktak le, attól kezdve egy ló húzta a csillét. A negyvenes évek elejétől mozdony vontatta a sót. Napjainkban teherautóval szállítják a kibányászott ásványt a sómalomba.

Sójáradék, sókereskedelem

A sójáradék és sókereskedelem összetartozott. Mindkettő régi időkre nyúlik vissza – még ha adataink hiányosak is – olyannyira, hogy a XV. századtól *székely sónak* nevezik a parajdi bánya termékét. Ez a só majdnem az egész Erdély területére eljutott, noha több helyen volt sóbánya. A sóval való kereskedésből származó haszonra nagy szükségük is volt, mivel a Sóvidék földje nem eléggé termékeny.

A sójáradékra vonatkozóan nagyon kevés az írott adat. Amíg a székelyek sóbányája közösségi tulajdonban volt, addig mindenki vághatta, vihette a sót szüksége szerint. A XVI. század közepétől a sóbányában dolgozók mindig kaptak sót, természetbeni járandóság gyanánt. „Apafi Mihály 1673-ban megengedte a sófalvi aknához tartozó sóvágóknak, hogy miután a fiskus számára előírt heti só kivágását elvégezték, szombaton a maguk számára is vághattak 1-1 lapos sót.”²⁴

Az emlékezet által elérhető időben a térség lakói is részesültek sójáradékban. „A XIX. század második felében Alsó- és Felsőfalva, Parajd és Illésmező 2000 mázsa sót kaptak ingyen.”²⁵

A sóval történő szekeresség azonban nem szorítkozott a kétféle járandóságból kapott bányászati termékre. A *bányaság* árusította is a sót a helyszínen, amit ezután a közel lakók a környék városaiba, piacaira, vásáraiba elhordtak. Ahonnan azután a távolabbi területekre tovább vitték a *szekerességgel* foglalkozók.

Már a XV. század elejétől vannak adataink a hetivásárokon sót áruló székelyekről. „Udvarhelyszék és Keresztúr lakosainak Zsigmond korában megvolt a kiváltságuk arra, hogy a székely sóval kereskedjenek Segesvár és Köhalom felé. Minthogy Udvarhely körzetében könnyebben és olcsóbban kaphatták meg a kincstári sót, az állami sóbányák főtisztjei féltékenyen őrködtek, mégis sikerült a székelyeknek Fogaras vidékéig eljutni a sóval.”²⁶

²⁴ SZENTGYÖRGYI Mária 1962. 89., 46., 87.

²⁵ JAKAB Elek–SZÁDECZKY Lajos 1901. 505.

²⁶ JAKAB Elek–SZÁDECZKY Lajos 1901. 505.

Zsigmond 1405-ben kiadott dekrétuma azért tiltotta meg ezt a tevékenységet, mert a kincstári só kelendőségét veszélyeztette. V. László idejében a széki és a dési sókamrák ispánjai elkobozták a székely sót, a segesváriak emiatt panaszt emeltek a királynál.²⁷

De nemcsak a sóvidékiek kereskedtek sóval. Tarcali Márton, az erdélyi sókamrák ispánja, a király parancsa értelmében Fülöpön 1487. július 12-én kelt levelében felszólítja Brassó város tanácsát, hogy tiltsa meg a város lakóinak a *székely só* bevitelét és árulását, mert jövőre elég *királyi só* fog a városba küldetni.²⁸

Időszakonként a szász székeket is részesítették a székely sóbánya ásványából, s ezt a székely ispánok aligha nézték jó szemmel. Ezért lehetett szükség II. Lajos parancsolatjára a XV. század elején: „Az erdélyi sókamrák ispánjainak meghagyjuk, hogy Segesvár városát és székét régi kiváltságaik értelmében a székely só használatában további elhatározásig tartsák meg. Kelt Budán, 1521. decz. 10.”²⁹

A továbbiakban elveszthették a segesvári szászok a székely sóhoz való jogukat, s attól kezdve újra az udvarhelyszékiekre szállt annak kereskedési szabadalma.

Az eladásra szánt sóért vámot vagy harmincadot fizettek. Így vehették a székely közemberek is a sót, amit azután nyereséggel továbbadhattak.

Annál is inkább bizonyosra vehető ez a feltételezés, mert a székelyek a bánya kincstári tulajdonba vétele után is tovább kereskedtek a sóval. Kereskedelmi területük régen kialakult, hogyha azon kívül merészkedtek, a sókamarások azonnal tiltakoztak működésük ellen. „A császári biztos 1604 aug. elején tiltó rendeletet adott ki Károlysváron, a székely székekből a só kihozataláról, amely a vízaknai sóbányák nagy kárára történik.”³⁰

A sójáradék újra fellendíthette a sókereskedést, s ezzel ismételtén maguk ellen ingerelték a sótisztéket. „Ámbár a székelyeknek a sójukat csak a háztartásukban szabad használni és nem szabad a szászoknak árusítani, mindamelllett Erdélynek többi részeire is becsempészik, . . . ezért legyen megengedve a kamaratiszteknek őket megmótozni, szekereiket, ökreiket elvenni.”

Az udvarhelyiek sókereskedése tovább folyt, 1701-ben a hat széken és fiúszéken kívül még Segesvárra, Közhalomra és Fehér megye felső járásaira is kiterjedt.

Udvarhelyszék állásfoglalására fényt vet az 1714. január 6-án Szebenben tartott országgyűlési követ széki utasításának 11. pontja: „. . . a só- és vasszállító székelység szerfelett vámostatván, orvosoltassék”.³¹ S hogy néhány székely sóvidéki községre nézve mekkora jelentősége volt ennek a sókereskedésnek, azt abból láthatjuk, hogy még 1725 körül Sófalva, Parajd, Atyha, Korond és Siklós voltaképpen sókereskedésből éltek.³² A sóbánya őrzése, a főnépnek és lófők sójoga különösen sok terhet rótt a *Só uttya* mellett fekvő községekre, elsősorban a parajdiakra és a sófalviakra.

A sóvidéki falvak lakóinak megélhetését olyan mértékben befolyásolta a sóbánya közelsége és a sóval való szekeresség haszna, hogy a XVIII. század végén kelt úrbéri összeírások alkalmával minden faluban megemlítést nyer a beneficiumok, néhol a maleficiumok között is.

Atyha: „A parajdi sóbánya ide egy órát tart, . . . közel lévén a sóbánya, akinek ereje vagyon (ti. igavonó állata) hozzája sóval kereskedik.”³³

²⁷CONNERT János 1906. 376.

²⁸CONNERT János 1906. 375.

²⁹*Székely Oklevéltár* III. 11.

³⁰JAKAB Elek-SZÁDECZKY Lajos 1901. 383.

³¹JAKAB Elek-SZÁDECZKY Lajos 1901. 446.

³²CONNERT János 1906. 381.

³³OL-F. 51-1183-1876 Filmtár 30003

Korond: „A parajdi sóbánya ide egy óráig való földút. Legközelebb való városunk Udvarhely, van ide 2 mérföld, az útja köves, hágós, ahová is só vizünk szekerességre (vagyis kereskednek vele). Marhalegelő helyünk elég van, kivált az erdős helyeken, hanem a só uttya melletti helyeken nagyon is megéttetik, vizünk és sóhelyünk elegendő vagyon.”³⁴

Parajd: „Kaszáló rétje ezen helységnek kevés van, különben a szüntelen sóra járó szekerek kaszáló helyeinket marháikkal és szekereikkel erősen rontják. Piac Udvarhelyen van, a parajdiak só viznek eladni. Gyümölcs kevés van, a sóbányára járók megemésztik. A sóbánya itt van, aki tud, só viz eladni.”³⁵

Siklód: „A sóbánya közel vagyon.”³⁶

Sófalva: „Az országút mellett levő réteink a sóra menő emberek marhái által elrontatnak, annyira, hogy más falu határán legeltetünk. A parajdi sóbánya fél óra út, többen sóval kereskednek, mások a sóbányán szüntelen munkálkodnak, kik is onnan szép jövedelmet húznak.”³⁷

Sóvárad: „A parajdi sóbánya jövet-menet nyolc óra. Közel lévén a parajdi sóbánya könnyen, jó módjával kereskedhetni sóval.”³⁸

Szolokma: „A parajdi sóbánya menet-jövet 8 óra.”³⁹

Szovátha: „Közel szomszédságban lévén a parajdi sósakna, innen nemcsak az itt való lakosok competentiájok jár ingyen, de só viz kereskedni is szép haszonnal indíthatnak.”⁴⁰

A parajdi sóbánya termelékenységeről a múlt század közepéig nincsenek adataink, akkor 20 év alatt több mint kétszeresére nőtt a sóhozam: 1841-ben 42 381 q-t, 1851-ben 92 711 q-t, 1861-ben 82 618 q-t hoztak a felszínre. Mindazonáltal ez a megnövekedett mennyiség alig jutott túl a székely székeken, mindössze Brassó megyének 6 és Fogaras megyének 5 falujába. A Királyhágón túl nem szállították a székely só. Ugyanakkor Marosújvár, Torda és Vízakna sója Szegeden, ill. Debrecenen át, az egész Alföldre eljutott. Összesen 340 négyszög mérföld volt és 7 várost, mezővárost, 624 falut foglalt magába.⁴¹

Még a XX. század elején sem változott a helyzet. A parajdi só kelendőségének hiányát a következőkben állapította meg a szakíró:

„... hogy olyan csekély mértékben veszik igénybe a parajdi só, annak okát tisztán földrajzi fekvésében kell keresni, mert . . . a múlt század közepéig a lehető legrosszabb közlekedő utakon volt csak megközelíthető, akkor az abszolút uralom alatt katonai erővel és politikai okokból épült ki a Hargitán átvezető ún. Bucsinai út, mely Parajdot Csik megye Gyergyói részével összekötötte. Később 1770–1880 között épült ki a Székelyudvarhely felé vezető új megei út a Kalandos (Kalonda) hegyen át, melyek után 1901-ben lett államosítva marosvásárhely–gyergyószentmiklósi útvonal. A magyar keleti vasutak a 70-es években történt Marosújvár, Torda, Vízakna, Szamos-völgyi kiépítésével a désaknai bányák is vasúti összeköttetéshez jutottak, a parajdi sóbánya azonban Marosvásárhelytől 68 km, Székelyudvarhelytől 39 km-re, s az 1899-ben kiépült Kisküküllő-völgyi vasút végállomásától, Sóváradtól 12 km-re fekvén fejlődésnek nem indulhatott.”⁴²

A szekeresség késői fennmaradása ezzel az elzártsággal magyarázható. Udvarhely vármegye ugyanebben az időszakban megjelent monográfiájában az alábbiak olvashatók:

„A parajdiak kereskednek főképpen Udvarhelyre félmázsás és kisebb kósókkal: ott helyben kaphatni darab sókat vékájába. A kósókat hordják Udvarhelyszékre, kiktől a szék-

³⁴OL-F. 51–1183–1876 Filmtár 20003

³⁵OL-F. 51–1138–1876 Filmtár 20003

³⁶OL-F. 51–1189–1876 Filmtár 25003

³⁷OL-F. 51–1138–1876 Filmtár 25008

³⁸OL-F. 51–706–1876 Filmtár 25008

³⁹OL-F. 51–1183–1876 Filmtár 25008

⁴⁰OL-F. 51–706–1876 Filmtár 25008

⁴¹Bányászati és Kohászati Lapok 1872. 173.

⁴²BENEDEK Kálmán 1905. 240.

beliek, nem különben a csíkiek, homoródiak, erdővidékiek szekerekkel veszik s hordják be, adván fél mázsáért ötödfél rénes forintokat néha többet is váltócédulában.”⁴³

A sózásról vagy sószekerességről, a feltételekről, a módozatokról, az időszakokról és a bejárt térségről az emlékezet által elérhető időben is csak vázlatos kép adható.

A sót nagyon nehéz volt elvontatni a rossz minőségű utakon. Ezért, aki csak tehette, a *só uttya* felé vette útját. A Bucsinon átvezető utat ma is *só uttyának* nevezik. Az egyik falu lakói, akik „sokat sóztak”, erőszakkal foglaltak a szomszéd falu határából, hogy kijussanak a *só uttyáig*. Napjainkban is megvan még a foglaló falu határában az a kőrákás, amelyet a falu védelmében viadalra kiállt és legyőzött ember holtteste fölé emeltek.

A jelen században jobbára csak a sóbányához közel fekvő falvak lakói foglalkoznak sóeladással. „Parajd, a két Sófalva és Atyha űzött számottevő *sózást*. A siklódiak az utóbbi 100 évben nem sóztak, jöllehet a XVIII. században voltaképpen abból éltek.”⁴⁴ Szolokma és Illyésmező messze vannak a sóbányától, útjuk erősen hágós, majdnem járhatatlan, azért nem kereskedhettek sóval. A korondiak *csiproztak*, agyagedényt gyártottak, nekik nem is volt szükségük erre a kiegészítő jövedelemre. Sóváradnak termékenyebb a földje, kevésbé szorul a szekerességből származó haszonra.

Szovátának szintén termékenyebb a határa a fent említett falvakénál, azonkívül a fürdő kiépülése által sok szegény sorsú ember jutott kiegészítő keresethez.

Megemlítendő még, hogy a földtelen, igátlan emberek nem kereskedhettek sóval, bármennyire is rá lettek volna utalva, csak azok, akiknek jó lovaik voltak. A *sózó emberek* mindig tudtak sót venni a raktárból, némelyek a járulékok mellé is.

A „sózás” (sóval való kereskedés) időszakát részint a sószükséglet határozza meg (elsősorban ősszel, káposzta eltevéskor és télen, disznótörzés idején), részint pedig a sózó ember kiszolgáltató helyzete, mikor elfogyott a család élelme. „Vett az ember 3 mázsa sót, elvitte Gyergyóba, s hozta érte a gabonát” – emlékeznek az atyhaiak. Aki Csík felé ment, Tölgyesig is eljuthatott. A Nyárad mentén gabonáért adták, addig mentek, míg el nem fogyott a sójuk. Gyergyóban gyümölcsért adták, meg gabonáért, az utóbbi esetben *vátlag* adták, egy véka sót egy véka búzáért.

Akadtak néhányan, akik nagyobb mérvű vállalkozásba kezdtek. Nemcsak maguk hordták a sót, hanem fuvarosokkal is hordatták. Ők elmentek Medgyesig, Dicsőszentmártonig, Segesvárig. A falunak a fuvarosokat a sóbíró jelölte ki, hogy mindenkire rákerüljön a sor, akinek szüksége és lehetősége van az ilyen keresetre.

Sójáradék, sósvízjáradék

A forrásokból jól látható, hogy a sóvidéki falvak sójáradéka mennyire bizonytalan volt. „Sokszor elvonták a sót, aztán visszaadták” – mondják Parajdon. Nemcsak a falubelieknek volt *sójoguk*, hanem a sóbányászoknak is, így ők *kétjogon* részesültek a sóból. Az emlékezet szerint gyakran osztottak *sósvizet* só helyett a környéken fellelhető sóskutaknak nevezett sós forrásból.

Egyszerre is gyakorolták a só- és a sósvízosztást. Parajd, Alsófalva, Felsőfalva és a XVIII. század végén települt Illyésmező a múlt század közepén 2000 mázsa ingyen sót kapott évente. Ugyanakkor Szováta és Sóvárad a szovátai határban levő Sóskútról, Korond és Atyha pedig az Arcsó pataka mellett található Sóskútból nyerte a háztartáshoz szükséges sós vizet.

⁴³JAKAB Elek–SZÁDECZKY Lajos 1901. 554–555.

⁴⁴JAKAB Elek–SZÁDECZKY Lajos 1901. 383.

A XVIII. század végén feljegyzésre került a sósvízosztással szembeni visszaélés alapján feltételezhető, hogy egy régi eredetű szokásról van szó a sósvízosztás esetében. Noha egészen általánosnak a szabály sem mondható, mert a Margita aljába települt Lövétén a falu felső végében levő Sós-kútról szabadon, ingyen vihették a helybeliek a sóvizet.⁴⁵

„Egyed József sóór, akita a sósvíz osztással is megbíztak – sokféle hatalmaskodás elkövetője – az alábbi módon okozott nagy kárt az egész falunak 1787-ben” – vallja az előző évi bíró. – „Én falubíró voltam azon üdöben, amikor ősszel három hétig nem adott sóvizet, s ez mián sok káposztánkat vallottuk káré (kárrá) azt egész falustól tudjuk, mert csak magam is egy kád káposztámat vollattam káré, a mián, hogy sóvizet nem adott. Negyedik hétben egy embert küldöttem el okelméhez, hogy jöjjön által, és adjon sóvizet, mert nagy kárt vallunk falustól a káposztánkban, s azt felelte azon embernek, hogy azért nem jött át sóvizet adni, mert az ígért szénát nem adtuk meg.”⁴⁶

A XX. században már csak Atyhán és Korondon osztottak sóvizet a *sóház* kútjából. Ahol sóvizet osztottak, ott az előjárók között *sóbíró* is volt. A sóbíró az év elején *feljárta* (végigjárta) a falut. Minden családban összeírta hányan vannak, mennyi számos állatuk, hány juhuk, hány disznajuk van, s mindazt rávezette a sóscédulára. A sóscédulát ráragasztották egy kis *lapockára* (falapra), és felakasztották a falra. Az atyhaiak nem fizettek a sóscéduláért, legfeljebb elmentek kaszálni egy napra a falu rétyére, abból a családból, ahol jó erőben lévő, fiatalember volt. Az idősektől nem kívánták ezt a szolgálatot, sokak szerint el sem fogadták volna.

Korondon ellenben taxát kellett fizetni a sóscéduláért. A sóscédula kiállításáért befizetett taxa fele a községi pénztárt illette, s ezt a sóskút fenntartására fordították, a másik fele a *sóbíró* fizetése volt.⁴⁷

A *sóház* kulcsát a sóbírók őrizték, s mivel két falu hordta a *sóvizet*, a hét egyik napján az egyik, a másikon a másik falu mehetett sósvízért.⁴⁸

Az atyhaiak szombaton mentek a sóskútra, a korondiak szerdán. A sóskutat a sóbíró nyitotta ki. Bent az épületben medence volt, a peremén álltak a *meregető kártyák* (faedények), amelyek egyúttal mérőeszközül is szolgáltak. A sóvizet *sóshordó cseberben* hordták haza. A cseber egy csonkakúp alakú, hordószerű faedény volt, de az oldalak dongáit nem hajlították ívesre. A talpa – alakjából adódóan – nagyobb méretű volt, mint a teteje. Oldalát mogyoróvesszőből hajlított abronccsal fogták össze, mert a vasabroncsot megette volna a só. A *cseber* tetején levő lapot *födőnek* nevezték, erre egy négyzet alakú nyílást faragtak, ezen a nyíláson töltötték be a sóvizet az edénybe. Egy másik lyuk is volt a sócsöbör oldalán, alul, melybe csapot vertek. Itt engedték ki a sóvizet egy edénybe, ahonnan azután felhasználásra kerülhetett.

Aki Atyháról sósvízért ment, a szomszédjának is hazavitte. Annyi sócsöbört raktak fel a szekérderékba, amennyi elfért. Utána a másik ember hozta el a többiek számára. *Szerre ment* a sósvíz hordása. A fiatal szegény emberek *átalvetőbe* tették a *kártyát* (fából készült edényt), és úgy mentek a sósvízért. Az iga nélküli, szegény sorsú, idős embernek azonban mindig hazavitte valaki a falustársai közül a sósvizét. Korondon, akinek nem volt hordója, sem befogó marhája, korondi mázatlan cserépkorsóval ment sósvízért. Mentek *átalvetővel* is. Ilyenkor egy *átalvetőbe* tettek három korsót is, egyet meg kézben is lehetett vinni. E korsók nagysága 2–5 liter között váltakozott. A cserépkorsó nem tartott sokáig, „mert a sósvíz hamar megette”.

⁴⁵GÖNYEY Sándor 1940. 135.

⁴⁶OL-F. 46–3970–1788

⁴⁷ISTVÁN Lajos 1978. 101.

⁴⁸ISTVÁN Lajos 1978. 101.

Téli időben a gyalogszeresek vagy akik marhájukat nem vasaltatták meg, *gyalogszánnal* mentek sósvízért. A *sóshordót* a gyalogszánra kötötték, vagy aki korszóval ment, a korszót egy kosárban szalma közé helyezte, majd a kosarát a gyalogszánra tette.⁴⁹

A két község sósvízszállítási különbsége abból adódik, hogy Korond az emlegett sóvízforrás közelében fekszik. Az útján alig van szintkülönbség, tehát könnyen elvontatható a gyalogszán. Atyha a Hargita oldalában terül el, ORBÁN Balázs szerint a történeti Magyarország legmagasabban fekvő faluja.⁵⁰ Az útja hágós, göröngyös, mindenféle jármű nehezen vontatható rajta. Az elzártság miatti egymásrataltság mellett ez lehetett az oka a sósvíz díjtalan szállításának.

Zárószó

A Sóvidéken a só bányászata és a vele való kereskedés a megélhetést nagymértékben elősegítette. Az emlékezet által elérhető időben is jól kiabrázolódik ennek a jelentősége. A régmúltban még inkább fontos lehetett, amíg egyetlen sóbányaként a székely nemzet tulajdona volt, s amíg a sómonopóliumot nem terjesztették ki a Székelyföldre.

„A Székelyföldön nem lévén az ősidőkben királyi jog, a sóknákat is a nemzet kezelte, s mint ilyen felett a történelem nyomtalanul repült el.”⁵¹ Ez a megállapítás nagyon helyálló a parajdi székely sóbányákra. A történeti középponttól való távolság mellett ez az oka, hogy a leírások hiányosan vagy éppen hibásan tájékoztatnak róla, még ha tekintélyes szakírók tollából kerültek is ki. Ilyennek tekinthető FICHTEL tanulmánya, mely szerint: „A parajdi sóbányában mindig a föld felszínén bányászták a sót.” Holott a XVI. század közepén „régí uzusra” hivatkoztak, mikor a sójáradék után darabonként megszabott pénz mellett a gépelyes lovaknak adandó zab is említést nyert. Tehát a XVIII. században gyakorolt kizárólagos felszíni művelés visszafejlődés következménye lehetett. Az érdeklődés teljes hiányának tekinthető WENCZEL Gusztáv múlt század végén írt „kritikai” ismertetése a sóbányákról, amelyben a parajdi adatok nem szerepelnek. Jóllehet a feltételezettnél magasabb szintű volt a parajdi sóbányászok munkatechnikája, mindazonáltal különbözött a Kárpát-medence többi sóbányájában gyakorolt módozatoktól. „A parajdi sóbányászat egyedülálló a maga nemében” – írják a múlt század végén és a jelen század elején a bányászszakemberek. S nemcsak azért, mert faszakozókat alkalmaztak, de a sóstest felszakítása is másképpen történt, amikor már mindenütt négyzetes keresztmetszetű oszlopokban fejtették a sót, Parajdon még akkor is kagyló alakban nyert kitermelés folyt. Az általánosan ismert alulról való felfeszítést sohasem gyakorolták. (Amely módot pedig a közeli Torda bányájában is alkalmazták, lásd JANKÓ János könyvét!)

A bányászaton túl, a sóval történő kereskedelem jelentősége volt nagy a sóvidékiek szükségeinek kielégítésében. Láthattuk, hogy a XVIII. század legelején mindössze 100–110 fő volt a bányában foglalkoztatottak száma, s számuk kb. 200 évig nemigen változott. A XX. század közepére duzzadt fel a létszám 350-re. Emellett a sóval történő *szekelesség* – amint itt a népi kereskedelmet nevezik – mindig fontos segítségül szolgált a táplálkozásukhoz szükséges termények megszerzésében. A só fontos cseretárgy volt pl. gabonavásárláskor, a gabonát ugyanis a zord éghajlat és csekély hozamú földjeik miatt nem tudták megtermelni. Bizonyosságul szolgálnak erre a XVIII. század végén írt úrbéri szerződés idevonatkozó cikkelyére adott válaszok, ahol a sókereskedést a benefi-

⁴⁹ISTVÁN Lajos 1978. 102.

⁵⁰ORBÁN Balázs 1871. I. 102.

⁵¹KÓVÁRI László 1853. 153.

ciumok között mindenütt megemlítik. Ezt megelőzően, CONNERT szerint: „... 1725 körül Sófalva, Parajd, Atyha, Korond, Pálfalva és Siklód voltaképpen sókereskedésből éltek”. Jóllehet a fában, erdei hasznokban gazdag térség lakói más lehetőségekkel is élhettek, de a só bányászata és a vele történő kereskedelem mégis jelentősen meghatározta életük folyását.

IRODALOM

- BENEDEK Kálmán
1905 *Emlékirat a parajdi sóbányászat fejlesztése érdekében*. Bányászati Kohászati lapok XXXVII. 240–242.
- BENKŐ József
1844 *Speciális Tranzilvania*. Kolozsvár
- BLASKA Ubáld
1896 *Az erdélyi sóbányászat átnézete*. Kolozsvár
- BUTTON, A.–DUPONT, G. H.–REBREAN, P.
1979 *A bányák kézikönyve*. Bukarest
- CONNERT János
1901 *A székelyek intézetei a legrégebb időktől az 1562-es átalakulásig*. Kolozsvár
1906 *A székelyek alkotmányának története*. Székelyudvarhely
- CSANÁDY Béla
1864 *Kirándulás a parajdi sóbányákhoz*. Vasárnapi Újság XI. 382–383.
- CSENGERI József
1868 *Vázlata a parajdi sóképlet viszonyoknak és az ottan dívó sóbányaművelet módorának*. In: Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Munkálatai XI. 239–241.
- CSETRI Elek–IMREH István
1980 *Erdély változó társadalmá 1767–1821*. Bukarest
- FRIEDMAN Bernát
1866 *Hazai bányászatunk*, Budapest
- FICHTEL, Johann Ehrenreich von
1708 *Az erdélyi sóbányászatról általában*. Nürnberg (Magyar fordítása a központi Bányászati Múzeumban, Sopron, ltsz.: 60.)
- GÖNYEY Sándor
1940 *A házi só nyérése Lovétén*. Ethnographia LI. 488–489.
- HOFFMANN Géza
1909 *A Székelyföld kincsei*. Barót
- HONCHARDT József
1864 *Vázlatok a székelyföldi sótelepekről*. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Munkálatai X. 193–194.
- ISTVÁN Lajos
1978 *A korondi sósvíz használata*. In: Népismereti Dolgozatok 101–104.
- JAKAB Elek–SZÁDECZKY Lajos
1901 *Údvarhely vármegye története a legrégebbi időtől 1848-ig*. Budapest
- JANKÓ János
1893 *Torda, Aranyos, Torockó magyar székely népe*. Budapest
- KELETI Károly–JEKELFALUSSY József
1887 *Magyarország mezőgazdasági statisztikája*. Budapest
- KÓVÁRI László
1853 *Erdély földje ritkaságai*. Budapest
- LANGLER Zoltán
1944 *A só története és bányászata*. Természetudományi Közlöny LXXVI. 33–45.
- LISZKAI Gusztáv
1871 *A kőso bányászata Erdélyben. Schmidt Alajos után*. Bányászati és Kohászati Lapok XXXVII. 697–726.
- MAGYARI Mihály
1871 *Az erdélyi sóbányászat ismertetése*. Bányászati és Kohászati Lapok XXXVII. 765–770
- MOSER Antal
1864 *Parajd sótermelése*. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Munkálatai XI. 185–192.

- ORBÁN Balázs
 1871 *Székelyföld leírása. I.* Budapest
 1889 *Torda város és környéke.* Budapest
- RÉTHY Lajos
 1866 *Keresetre induló székely.* Vasárnapi Újság XIII. 588–589.
- SÁNDOR István
 1808 *Sokféle. XI.* Bécs
- SCHMIDT Elégius Róbert dr.
 é. n. *Sóbányászatunk és problémáink.* Kézirat. Központi Bányászati Múzeum, Sopron. Ltsz. 64.
- SZABÓ Albert
 1910 *Sóbányászatunkról.* Bányászati és Kohászati Lapok XLIII. 695–701.
- SZABÓ Károly–SZÁDECZKY Lajos
 1872–1898 *Székely Oklevéltár.* VII. 295.
- SZENTGYÖRGYI Mária
 1962 *Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben. Értekezések a Tört. Tud. Köréből.* Új sor. 27. Budapest 87–89.
- TAKÁTS Sándor
 1929 *Emlékezzünk eleinkről.* Budapest
- VAJDA Lajos
 1981 *Erdélyi bányák, kohók, emberek, századok.* Bukarest
- WEISZ Tádé
 1890–1892 *Az erdélyi sóbányászat.* A Magy. Kir. Földtani Intézet Évkönyve IX. 169–170.
- WENCZEL Gusztáv
 1889 *A magyar sóbányászat kritikai ismertetése.* Budapest

Ilona P. Madar

CONTRIBUTIONS TO THE SALT MINING AND TRADE OF PARAJD

(Abstract)

The author discusses salt mining and trade, a topic hardly mentioned in Hungarian ethnography previously, on the basis of her ethnographic field work and her research in archives.

In the Transylvanian *Salt Country* including Parajd salt mining has a long past. Here simple surface mining was also possible. This was replaced by the 'bell-shaped' pit-like mines from the 18th, and the chamber drifts from the early 19th century onwards. Salters were usually small-holder peasants, who only worked in the mines in winter and cultivated their land in summer.

The paper describes the old tools, the wooden plugs, hammers and their making. It describes in detail the daily routine and the ways of salt cutting: the cutting of 'shaped salt' which was also called shell cutting, and the newer block cutting. We also may come to know the ways of removing and transporting salt to the mill and the store. From the memoirs the method when the pieces of salt were forwarded in a hand-to-hand chain can be reconstructed and also the subsequent method when salt was transported in the hide of cattle by people and later on by animal power.

Workers of the salt mines, and occasionally all the local inhabitants got annuity as well in salt. The stock of salt built up in this manner constituted the base of the local salt trade. They could sell salt within a district delimited by law from their carts and exchanged it for agricultural products, mainly for grain. But often they trespassed the authorized borders and went along the *salt road* by their loaded carts to more distant points.

Beyond the salt mined the saltish spas and wells of the *Salt Country* were considered to be common treasure. The equitable distribution of saltish water was supervised by the 'salt judge'.

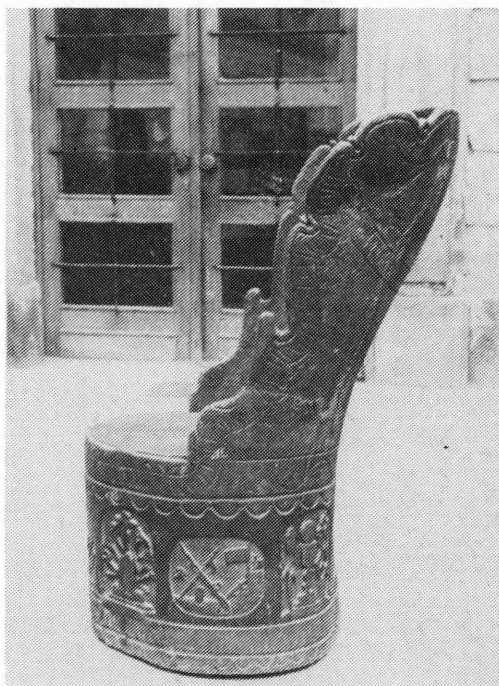
XIX. századi bodonszék Pápán

Rövid közlésünk célja csupán az, hogy K. CSILLÉRY Klára munkásságának eddigi eredményeihez egy adattal hozzájáruljunk. A szerzők nem lévén néprajzkutatók¹, szándékuk mindössze a közreadás, amely elősegítheti a további kutatást. Az alábbiakban közlésre kerülő szék *e tárgyítus első ismert előfordulása Magyarországon*.

A bodonszék (fatörzsszék) – amely Finnországban erdei fenyő vagy nyírfa törzsből² készült – „... fatörzsből kialakított támlásszék, illetve karosszék. Többnyire odvas fából készült bődönszerűen kivájt alsó résszel, amelynek az ülés képezi a fedelét”³. Egyes darabjait Dél-, Nyugat- és Észak-Európából ismerjük. Az alapforma kérdése azonban mindmáig tisztázatlan.⁴ Igen elterjedt szükségbútorként értelmezése.⁵

1. kép. A szék jobb oldala.

2. kép. A szék bal oldala

(A fényképeket Nagy Gábor készítette)

¹CSILLÉRY Klára szerint e széktípus északi területeken kívüli előfordulása szigetszerű. „... talán nem tekinthető egyszeri, véletlen ötlet képviselőjének... (a Bihardiószegről (volt Bihar m.) (származó példány) ... és remélhető, hogy esetleg még felbukkan a magyarlakta területről más társa is” (K. CSILLÉRY Klára 1982. 233.). Másutt: „... Magyarországon a tömör ülőkés, támlás fatörzs szék fordult elő egészen ritkán” (K. CSILLÉRY Klára 1977. 298.). A Bihardiószegről ismert fatörzsszék mellett az általunk bemutatott példány a bodonszék előfordulását dokumentálja Magyarországon.

²GUNDA Béla 1958. 661. ...

³K. CSILLÉRY Klára 1977. 298.

⁴K. CSILLÉRY Klára 1977. 298. uő. 1982. 233–234.

⁵K. CSILLÉRY Klára 1982. 232. uő. 1981. 580.

A székek közül a bodonszék megjelenése fedi a legjobban az ótörök eredetű *szék* szavunk ülőhely vagy lerakódó helyként szolgáló pad, padka, illetve a „bizonyos méltóságok ülőpolca”⁶ és a trón (a görög eredeti jelentése – karosszék)⁷ fogalmak tartalmát.

A bodonszék 1960-ban a pápai r. k. plébániáról – ajándékozás útján – került a Helytörténeti Múzeum gyűjteményébe.⁸ Anyaga diófa, illetve az ülőlap tölgy. Egy fatörzsből alakította ki készítőmestere. Alsó része kerek, üreges, fenéklapja nincs. Ülőlapja valószínűleg nem eredeti. Magassága: 122 cm, ülőlap magassága: 47 cm, a talp átmérője: 57 cm, az ülőlap átmérője: 55 cm. A támla enyhén, fordított S alakban hátra hajlik. A támla ülőlapba befutó része kissé karosszékre emlékeztetően kialakított. Egy repedés miatt elől – az ülőlap alatt – kovácsoltvas pánttal van megerősítve, ugyanígy a talp közelében, valamint az egyik faragott mező alsó részén. Ülőlap alatti harmadát 4–4, egymással váltakozó, ovális medalionban, illetve félköríves fülkében megjelenő kép díszíti. Ezek közül a támla alatt – annak középtengelyében – valószínűleg a készítés év-

3. kép. A szék hátoldala

4. kép. A szék hátoldalának jobb felső részlete

száma: 1806 (1–3. kép). Ettől jobb felé haladva, sorrendben az alábbi véseteket találjuk, amelyek mintegy „beszélnek”, jelentéssel bírnak:

- kereszt, horgony, szív – a három úgynevezett teológiai vagy isteni erény szimbólumai. Hit, remény, szeretet. (Pál apostol első levele a Korintoshiakhoz 13:13) (5–6. kép),
- kasza, sarló, derékszög, szeg(?), hordó vagy méhkas(?), szekerce, gyalu, körző, tintatartó tollal stb. (erősen kopottak) a béke eszközei és szimbólumai (5–6. kép),
- valószínűleg sugaras pápai tiara, alatta szív vagy pajzsocska és két keresztbe tett kulcs stb. (erősen kopottak) – a pápai hatalom szimbólumai (6–7. kép),

⁶TESz 1976. 699. és CZUCZOR Gergely–FOGARASI János 1870. 1122–1123.

⁷TESz 1976. 990–991.

⁸A tárgyat a Múzeum első leltárkönyvébe JÁSZAI József vezette be. A szék 1964–1978 közt a Bakonyi Múzeum (Veszprém) állandó kiállításán volt látható. Így 1963/64-ben az igazgatóváltáskor nem került átletárolásra az új rendszerű leltárkönyvbe. Visszakerülése óta leltározatlan volt, mai leltári száma: 85.18.1.

- szentkorona, jogar, országalma – a magyar államiság jelképei, felettük sugaras háromszög – a szentháromság szimbóluma. (Erősen kopottak.) (7. kép),
- püspöki címerpajzs a jellemző attribútumokkal; pásztorbot, süveg, mellkereszt, gyűrű, ezek felett püspöki kalap bojtokkal (kopott) (8. kép),
- puská, zászlós kopja, kard, sisak, lobogó, csákó – háború eszközei, egyúttal jelképei (8–9. kép),

5. kép. A szék alsó része az 1806-os évszámmal és szimbólumokkal – részlet

6. kép. A szék alsó része szimbólumokkal – részlet

7. kép. A szék alsó része szimbólumokkal – részlet

8. kép. A szék alsó része szimbólumokkal – részlet

- kehely, ostya, száras-leveles kalász és fürtös-leveles szőlőtőke – mindez az eucharistia szimbóluma (9. kép),
- 1806 (3., 5. és 9. kép).

Ezeket a képmzőket felül és alul folyamatos féltójas motívum keretezi. Az ülőlap magasságában – a hátlanon – növényi ornamensek vésetei (1–3. kép). Az ülőlap alatt – a szék elülső részén – latin felirat kezdődik, amely a háttámla peremén és középső traktusán folytatódik.

9. kép. A szék alsó része az 1806-os évszámmal és szimbólumokkal – részlet

A betűhű, vésett, latin szövegek a szegélyen

MULTA AUDIDIC PUCATACE SECRETA.
 MINORI PARCITO. MAIORI CEDITO.
 FERTO PAREM + FIDE . DEO . DIC . SAEPE . PRECES .
 PECCARE CAVETO (horgony jel) SIS . HUMILIS PACEMI
 ILI ÇE MACN IUÇE

A támla szövege (1–4. kép)

SIS AEQUUSECLNIS

JHs.

PROPIRIA FAC. NON DIFFEROPUS.

PARTA TUERE.

PAUDISCE MEMENTOMORI

A szegélyszöveg fordítása⁹

MULTA AUDI, DIC PAUCA. (= Hallgass sokat, keveset mondj!)

TACE SECRETA. (= Hallgass a titkokról!)

MINORI PARCITO MAIORI CEDITO. (= Kímélned kell a kisebbet, engedned kell a nagyobbaknak!)

FERTO PAREM vagy FER TE PAREM. (= Ne hordd magasan az orrodát!)

vagy FER COMPAREM. (= Viseld el felebarátodat!)

FIDE DEO, DIC SAEPE PRECES. (= Bízzál Istenben, imádkozz gyakrabban!)

PECCARE CAVETO. (= Ne vétkezz!)

SIS HUMILIS. (= Légy alázatos!)

PACEM DILIGE, SUA . . . FUGE . . . . (?) vagy

HUMILEM DILIGE MAGNUM FUGE. (= Szeresd a kicsit, kerüld a nagyot!)

A támlán lévő szöveg fordítása

SIS AEQUUS EGENIS. (= Légy méltányos a szűkölködőkkel szemben!)

JESUS CHRISTUS SALVATOR. (= Jézus Krisztus Megváltó)

PROPIRIA FAC. (= Tedd, ami a te dolgod!)

NON DIFFER OPUS. (= Ne halaszd a munkádat!)

PARTA TUERE. (= Védj, amit megszerezted!)

PATI DISCE. (= Tanulj meg tűrni!)

MEMENTO MORI. (= Emlékezz a halálra!)

A díszítés bizonyos részletei, a kidolgozottság és a hibás latin nyelvhasználat mindenképpen népies megformálásról tanúskodnak, ugyanakkor nem „köznépi” használat céljára készülhetett a szék. Ilyen – és a későbbiekben kifejtendő – megfontolásból vettük el korábbi hipotézisünket, miszerint ez a bodonszék egy püspöki szentszék vezetőjének ülőalkalmatossága lett volna.

A szék származásának lehetőségei

1. *Külföld.* Nehezen hihető, hiszen a szék nem képvisel különösebben figyelemre méltó értéket. Felirata sem hibátlan. Márpedig, ha sem különösebb értékkel nem bír, ugyanakkor nem a legtökéletesebb munka, mi indokolta volna behozatalát?

2. *Magyarországi készítésű.* Mi ezen utóbbi lehetőség mellett vagyunk, amelyet néhány bizonytalan adat megerősít.

A) *Pápáról,* a r. k. plébániáról került a múzeumba. B) MITHAY Sándor (1963–1980 között a múzeum igazgatója) a gyűjtő JÁSZAI Józseftől¹⁰ úgy tudja, hogy a szék *Tapolcafőről* (Pápától 3 km-re, ma már a városhoz kapcsolt település) került Pápára, a r. k. plébániára.

⁹A latin fordításért VARGA András kollégánknak, a szegedi JATE Könyvtára munkatársának itt is köszönetünket fejezzük ki.

¹⁰Ő gyűjtötte a tárgyat, mint a múzeum igazgatója, de ma már nem tud pontos információkkal szolgálni róla.

A tapolcafői származás hihető feltételezésre adhat okot. A falu a középkortól kezdődően a győri püspökség praediális nemeseinek Pápa környéki központja.¹¹ A Veszprém és Vas megyékben lévő győri püspökségi praediális nemesi falvak közigazgatási egységbe, *szék* voltak szervezve. A közigazgatási központ a Somló-hegy északnyugati lábánál található Vecse¹² (ma: Somlóvecse) falu volt. Az idetartozó települések tehát a győri püspökség Vecse székének (*Sedis de Vetse*)¹³ testét képezték. Vecse szék örökös főispánja a mindenkori *győri püspök* volt, alispánja a püspök által kinevezett személy.

Röviden a praediális nemességről. Az adatok – közvetve – kapcsolatba hozhatók témánk tárgyával is. A praediális (vagy egyházi) nemességről OZORAI János munkája¹⁴ szól – minden hibája ellenére – a legértelmesebben. A praediális nemesek a főpap katonaságát adták. Szerepük a XIV. század második feléig jelentős a magyar hadszervezetben. A fiágon örökletesen kapott telek jövedelméből fegyverezte fel önmagát és vonult hadba a kedvezményezett.¹⁵ A mohácsi csata körüli évtizedekben kezdődött meg létszámcsökkenésük. Sorsuk sok helyütt a szétkergetés, lezüllesztés lett. Mint katonai intézményt az 1715. évi 8. és 43. tv. szüntette meg az egyházi nemességet. 1848-ban csak öt főpap (köztük a győri püspök) bírta a praediálisok előjogát. Sorsukat végleg az 1855. évi februári pápens pecsételte meg. Ebben az uralkodó az egyházi telkek adományozási jogát kivette a főpapok hatásköréből. Ezzel létalapjuk megszűnt, és igazi „gazdájukat” elvesztették.¹⁶ Kiváltságaik közül – a későbbiekre tekintettel – csak kettőt említünk: saját különös hatóságaik által kormányoztatnak, a székek közgyűléseket tartottak, ahol belső ügyeiket érintő határozatokat hoztak.¹⁷

Minderre azért tértünk ki, mert úgy véljük a pápai *bodonszék leírásában 6. helyen szereplő mező* (a háború jelképei – 8–9. kép) alapján – a fentiek tükrében – feltételezhetjük, hogy a bodonszék a győri püspök Vecse széki praediális nemesei valamelyik szervezőjének (alispán, bíró stb.) széke. Egy ilyen körben történő használat elfogadható magyarázat lehet mind a szék népies megformáltságára, mind rontott latin feliratozottságára. Megjegyezzük, a győri püspökségben lévő Vecse széki iratanyagban (több fm) nem találtunk említést a bodonszékéről. Feltűnő, hogy 1806-ból alig van irat. Ennek részben magyarázata lehet, hogy 1804-től a vecsei szék a püspök halála miatt három évig „árván maradt”.¹⁸ Azt is meg kell említenünk – a bodonszék pápai használatára is utalhat –, hogy a Vecse szék kis- és közgyűléseit a XVIII. század végétől zömmel Pápán tartották. Így a szék akár direkt ide is készülhetett. Ezt a feltételezésünket megerősíti, hogy 1834-ben a pápai r. k. plébánost, Koroncz Lászlót, a Vecse szék táblabírájának választották.¹⁹ Az is egy lehetséges alternatíva azonban, hogy a szék Vecséről került valamikor Páparra. Ugyanis a pápai r. k. plébániának évszázadok óta szőlője van a Somlón, a dobai oldalon.²⁰

¹¹MRT 4. 73/1. lelőhely, 237–238.

¹²ILA Bálint–KOVACSICS József 1964. 354–355.

¹³Győri Egyházmegyei Levéltár (továbbiakban: GYEL) III. vegyes úriszéki akták 1615–1847 rendezetlen anyagában az 1795. nov. 12-i congregatio szövegéből kiemelve. A győri püspök másik praediális nemesi széke a Bácsai szék volt.

¹⁴OZORAI János 1887 és BÀN Péter (szerk.) 1980. II. 760–761., valamint CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS 1975. 179.

¹⁵OZORAI János 1887. 22., 31., 32., 61., 66.

¹⁶OZORAI János 1887. 73., 78–79., 81., 83–84.

¹⁷OZORAI János 1887. 90–99.

¹⁸GYEL X. 13. csomó, jegyzőkönyvek között 1808. július 11-i Vecse széki tisztújító közgyűlés Pápán.

¹⁹GYEL X. 12. csomó, „Tek. N. Praedialis Vecse szék Táblabíráinak feljegyzése” c. irat.

²⁰RAJCSI Pál kanonok szíves szóbeli közlése. Ezúton is köszönjük K. CSILLÉRY Klára és NAGYBÁKAY Péter nagyon hasznos lektori véleményét, mely elmélyültebb kutatásra és eredeti elképzelésünk megváltoztatására készítetett, valamint alapvető tényekre hívta fel figyelmünket. Köszönjük SZABÓ Flóris könyvtárigazgató (Pannonhalma) észrevételeit is.

Egy másik hipotézis is felvethető. Tudjuk, a *bencés* rend első tanári kara – s velük a rend – 1806. október 25-én telepedett le *Pápán*.²¹ Ismeretes, hogy a pannonhalmi főapát jogosult a püspöki attribútumok használatára. Mégsem hisszük, hogy a 8. képen látható címer a főapáté. A bencés címerben ugyanis öt szív van. A főapát 1806-ban Novák Krizosztom, aki, mint az intézet kegyura, gyakran meglátogatta a pápai bencés grammatikai iskolát (scolae Grammaticales Papae).²² Feltételezhető, hogy *látogatásai alkalmára készült a kérdéses bodonszék*.

Összegzés

A pápai múzeum gyűjteményében található bodonszék nem köznapi és „köznépi” használatra készült ülőalkalmatosság. Mi magyarországi mester (faragó molnár, ács, asztalos) munkájának tartjuk, aki nem lehetett túl jártas a betűvetés tudományában. Ezzel magyarázzuk népies kivitelezését és a rontott latin feliratozást, amelyet nyilván a latinul nem tudó mester másolt hibásan. A feliratok általános jogi-valláserkölcsi kicsengésűek, ugyanakkor nem azonosíthatók a bencés regula egyik konkrét tételével sem. A feliratok és képmezők erősítik feltételezésünket, miszerint a szék egy helyi vezető személyiségéhez köthető, aki ugyanakkor egyházi jellegű tekintéllyel is bír. Utóbbit több méze képe valószínűsíti. A bizonytalan származási hely alapján – Vecse, Tapolcafő, Pápa – a győri püspökség Vecse székéhez vagy a pápai-pannonhalmi bencésekhez köthetőnek véljük ezt az egyedi tárgyi emléket.

Szerény írásunk talán alapja lehet – hiányosságai ellenére – az elmélyültebb kutatómunkának (díszítés, szimbólumok elemzése és összevetése a feliratokkal, esetleges írásos dokumentumok feltárása).

IRODALOM

- BAKONYVÁRI Ildefonz**
1898 *A pápai kath. gimnázium története. A pannonhalmi bencések idejében (1806–1896).* Pápa
- BÁN Péter** (szerk.)
1980 *Magyar történelmi fogalomgyűjtemény I–II.* Eger
- CSIZMADIA Andor–KOVÁCS Kálmán–ÁSZTALOS István**
1975 *Magyar állam- és jogtörténet.* Budapest
- K. CSILLÉRY Klára**
1977 *Bodonszék.* In: Magyar Néprajzi Lexikon I. 298. Budapest
1981 *Szék.* In: Magyar Néprajzi Lexikon IV. 580–584. Budapest
1982 *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei.* Budapest
- CZUCZOR Gergely–FOGARASI János**
1870 *A magyar nyelv szótára.* V. Pest
- GUNDA Béla**
1958 *Herlin, Kristi: Der finnische Blockstuhl* (ismertetés). Ethnographia LXIX. 661–662.
- ILA Bálint–KOVACSICS József**
1964 *Veszprém megye helytörténeti lexikona.* Budapest
- MRT 4.**
1972 *Magyarország régészeti topográfiája 4.* Szerk.: TORMA István. Budapest
- OZORAI János**
1887 *Az egyházi vagy praediális nemesek és birtokuk.* Esztergom
- SÖRÖS Pongrác**
1916 *A pannonhalmi főapátság története, hatodik korszak.* Budapest
- TESZ**
1976 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III.* Budapest

²¹SÖRÖS Pongrác 1916. 90–91.

²²BAKONYVÁRI Ildefonz 1898. 7., 11.

Gábor Ilon-György Szabó

A 19TH-CENTURY BODONSZÉK AT PÁPA

(Abstract)

The Hungarian peasants did not use the *bodonszék* (a chair cut and carved out of a stub). No similar chair is known from other social environments in Hungary. Therefore the *bodonszék*, made of walnut wood, deserves attention which was presented to the Pápa Museum of Local History without precise data about its origin in 1960.

On the chair, reliefs representing Roman Catholic religious symbols and Latin inscriptions with some misspellings can be seen. It is dated to 1806. Presumably it was made for some purpose related to the Church, but it also can be stated that its maker did not know Latin. The authors present two hypotheses concerning the original function of the chair. The ecclesiastic nobility of *Sedis de Vetse*, who were subordinated to the Bishop of Győr, and led a peasant way of life lived near Pápa. It is possible that the chair was made for one of their officials. The Benedictine monks of Pannonhalma opened their grammar school at Pápa in 1806. Perhaps it was them or the students who used the chair.

Papp Kálmán

„Szökőkút” – a források befoglalásának sajátos módja
Erdélyben*

A segesvári elvesztett csata után azok a tanúk, akik még élve látták Petőfit, többször is vonatkozási pontként hivatkoznak egy *szökőkútra*. Időrendben az első közlés August HEYDTE ezredestől származik, aki az 1854. január 12-i, Lugoson kelt és Budára címzett hivatalos jelentésében, Petőfi halálhelyére célozva említi a szökőkutat, egyértelműen a Fejéregyházáról Héjasfalvára vezető országút közvetlen közelében. Szavai értelmezhetőek az 1865-ben e környékről készített katonai térképpel; ezen forrásjel ugyan nincs, de mesterségesen létesített vízlevezető árok igen. A második közlés erről a kútról LENGYEL József levele a Történeti Lapok hasábjain, 1874. szeptember 15-én, melyben ezt írja (a 397. oldalon) szó szerint: „Szekeremet a fejéregyházi határ felső részében a *volt szökőkútnál* az országúton a többi élelmezési és podgyász-szekerekhez állítván, Gölner élelmezési tiszt lován bementem a falu közé.” A harmadik közlés ismét August HEYDTÉ-től származik, aki névtelenül beszámoló cikket íratott az eseményekről a Neue Temesvarer Zeitungba 1877. augusztus 15-én. Ebben olvasható: „... und eine zweite, halbwegs Teufelsdorf, fast gegenüber dem *Springbrunnen* und 3–4 Klafter von der Strasse entfernt”. Végül HALLER József 1887. január 22-én GYALÓKAYhoz írt levelében idézi egy általa kihallgatott segesvári szász ember szavait: „... később a Lunka, nagyrét keleti végéhez jutván, a *szökőkút* körül találtam Petőfit és mondám: Siessen az úr, mert jönnek a muszkák, – menjen a törökbúzába.”¹

A Petőfi halálával foglalkozó szakirodalom, DIENES András és MARTINKÓ András könyve is² az idézett szövegekben említett szökőkutat azonosnak véli az Iszpan-

*Az erdélyi szökőkutakról itt közölt adatokat a Petőfi halála tárgyában végzett kutatómunkám során sikerült Erdélyből megszerezni és munkámban felhasználni. Mint néprajztudományi anyagot pedig átadtam a M. T. A. Néprajzi Kutató Csoportjának.

¹August HEYDTE és HALLER József levele az Országos Levéltárban található

²Vö.: DIENES András 1958. 396–397. és MARTINKÓ András 1972. 259.

kúttal, amely azonban nem az országút mellett található, hanem tőle kb. 200 méterre délre és az úthoz viszonyítva 15–20 méter magasan, a domboldalon. A félreértés egyik oka, hogy nem vették figyelembe a szökökút szó egykori erdélyi köznyelvi értelmét. Rövid közleményemben ezt a kúttípust, forrás-foglalat típust ismertetem – a Petőfi halála helyéről folyó vita mellett a népi vízhasználatra vonatkozó néprajzi ismeretek kiegészítésére.

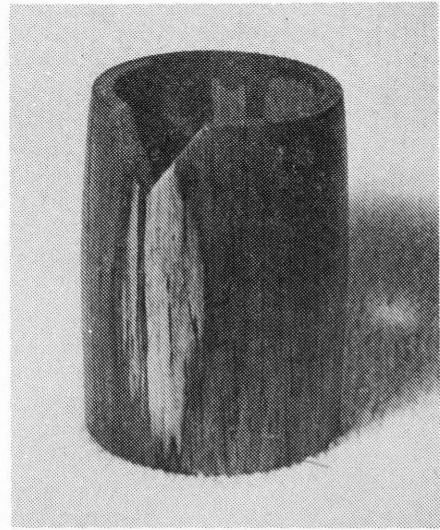
*

Közismert, hogy Erdélyben forrásvizek általában egy vízgyűjtő terület alsó részében, a vízgyűjtő-vezető rétegben fakadnak. Ezeket szaknyelven rétegforrásoknak nevezik. Lényegében a vízszinthez közeli irányban bukannak ki ezek a források a föld mélyéből. Sok helyen előfordult, hogy ez a fakadékvíz emberi fogyasztásra alkalmatlan módon jelent meg a felszínen és elfolyt anélkül, hogy hasznosítani lehetett volna. Az emberi tapasztalat és találmányosság azonban tudott segíteni ezen a helyzeten is. A forrásvíz hasznosító felfogására az ember egy vaskos tölgyfatörzset belülről kivájt vagy odvas csonkját használta fel olyképpen, hogy a csonk oldalába megfelelő helyen kerek nyílást vágott, felső szélébe pedig kifolyót tett, vagy V alakú vágást és ezt a szerkezetet – melyet *küpű*-nek neveztek – a kibugyanó víz elé ásták be a talajba. A víz a nyíláson át a küpűbe folyt be, azt megtöltve a felső kifolyón át távozott és elfolyt. A küpűben 2–3 vödörnyi víz fért el, abból meríteni lehetett és a kifolyó vízugarat is fel lehetett fogni edényben, állatok itatására. Hegyi legelőkön a kifolyó nyíláshoz egy vagy több, egymás mellé és alá állított favályút tettek, ezek megteltek vízzel, és amikor a nyájat itatni odahajtották, minden állatnak jutott elég víz, egyszerre. Egy ilyen küpűnek modellképét bemutatom (1. kép).

Úgy tudom, hogy európai vonatkozásban Erdély az a speciális geológiai terület, ahol a forrásvizek egy másik csoportja is bőven megtalálható, rendszerint ásványvíz formájában: ezek a szököforrások. A víz ezekből részben az előzőekben említett rétegforrások nehézkes-erő mechanizmusával jelenik meg a felszínen, részben a mélyben

1. kép. Küpű rétegforrás vizének felfogására. Modell, készítette Kiss Ernő Árkoson 1984-ben

2. kép. Küpű, „szökökút” vizének a fölfogására. Modell, készítette Kiss Ernő Árkoson, 1984-ben

VITÁK – VÉLEMÉNYEK

Barabás Jenő–Fodor István–Kovalovszki Júlia–Balassa M. Iván:

Vita a magyar lakóház középkori történetéről

A Magyar Néprajzi Társaság 1986. április 16-án vitaülést rendezett BALASSA M. Iván: *A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlata* (Békéscsaba, 1985) c. könyvéről. Az alábbiakban BARABÁS Jenő, FODOR István, KOVALOVSZKI Júlia hozzászólásának részben eredeti, részben a közléshez átgigazított szövegét, valamint BALASSA M. Iván válaszát adjuk közre. (Szerk.)

Barabás Jenő

A könyv ismertetését személyes jellegű közléssel kell kezdenem. A szerzővel hozzátétőlegesen azonos időben, 1984–85. évben készítettünk – GILYÉN Nándorral együtt – a magyar népi építészet történeti alakulásáról egy összefoglalást, amely jellegében és céljában jelentősen eltér ugyan BALASSA itt tárgyalandó könyvétől, de ebben rövidebben szintén foglalkoztam a középkor népi építészetének alakulásával, ami BALASSA könyvének fő tárgya. Alapjában véve tehát ugyanazon forrásanyagra épülően két kutató elemezte egymástól függetlenül és egy időben a magyar házfelépítés korai szakaszát, ha a könyvek megjelenése mintegy másfél évet el is tér. Kisebb mértékű részleges átfedés van tehát a két mű között, ami nem tekinthető károsnak, sőt többféle tanulság hordozója. Egy ilyen bonyolult, kevés közvetlen, sok bizonytalan és kikövetkeztetésre épülő rekonstrukció menetében nem érdektelen, hogy melyik részlet hogyan értékelhető, minek milyen jelentőséget tulajdonítunk. Az azonos eredmények – mert vannak ilyenek – nagyban növelik a következtetések szilárdságát, az eltérők további mérlegelést kívánnak. Minderre itt nem térünk ki, ez akkor lesz aktuális, ha majd a *Magyar népi építészet* c. könyvünk is megjelenik.

Úgy látszik, hogy a magyar házfelépítés korai szakaszának kérdése megérett az újra történő átgondolásra, hála az újabb régészeti kutatás jelentős feltárásainak. Ezek indokolták teszik JANKÓ-, CS. SEBESTYÉN- s a még alapvetőbb BÁTKY-koncepció átvizsgálását. A régészet tanulságain túl a lényegesen megnövekedett néprajzi ismeretanyag, a kiszélesült történeti forrásfeltárás, továbbá a nyelvudomány egyre megalapozottabb etimológiai vizsgálatai is szükségessé teszik az újraértékelést. Legalább vázlatos középkori áttekintésre először SZABÓ István vállalkozott 1969-ben, döntően MÉRI István eredményeire s az okleveles anyagra támaszkodva *A középkori magyar falu* c. művében. Nem tekinthető hasonló műfajú összefoglalásnak MICHNAI András 1981-ben a *Folia Archeológiában* publikált dolgozata, amely ugyan jól használható, de lexikális jellegű áttekintés középkori ásatásainkról. Elemző jellegű FODOR István *Régészeti adatok lakáskultúránk történetéhez* (NKNT 1983) c. közlése, amely elsősorban honfoglalás előtti építő kultúránk helyzetéről tájékoztat, többek között kitűnően számba véve a szovjet régészeti kutatás eleinkkel kapcsolatba hozható eredményeit. A néprajz körében elsőként TÁLASI István vette számba az újabb régészeti tanulságokat 1954-ben. Hosszú várankozás és belső készülődés után DAM László és CSILLÉRY Klára tanulmányozta behatóbban a régészek vizsgálatait, s nyilvánított véleményt házfelépítésünk és lakáskultúránk korai szakaszának helyzetéről.

A részvizsgálatokon túl ilyen előzmények után született meg BALASSA M. Iván könyve, vitathatatlanul szintetizáló igénnyel, lényegében a középkorra és a Kárpát-medencei helyzetre figyelve. Átfogó fejlődésrajzra irányuló törekvését fejezi ki az, hogy van egy bevezető jellegű fejezete a honfoglalás előtti időszakról, de ez semmi esetre sem hangsúlyos része művének. Ugyanez vonatkozik a másik időhatárra. Nem lenne BALASSA M. Iván etnográfus, ha a késő középkori adatok értelmezésébe nem vonná be a XVII–XVIII. századi ismereteket, amelyek már jóval átfogóbbak és részletgazdagabbak. Kétségtelen, hogy minden visszakövetkeztetésben van bizonyos kockázat – témakörünkben ennek jellegzetes példája SZABÓ Kálmán kályharekonstrukciója – amely a távolodó idővel rohamosan növekszik. A szerző tehát metodikailag körültekintően járt el, s koc-

kázatát csökkentette azzal, hogy a XVI. századi adatokat főleg a közeli XVII–XVIII. századi, nem pedig a XIX. századiakkal egyeztetette. Az ilyen előtekintés és visszakövetkeztetés talán nem is annyira a problémák megoldásában, hanem ezek felszínre hozásában fontos.

A mű gerincét két időszak népi építkezésének a rekonstrukciója jelenti: az Árpád- és Anjou-kor és a késő középkor. Az előbbi periódusban törekszik további korszakolásra, az utóbbiban már a regionális eltérések kapnak nagyobb figyelmet. Amennyire meggyőző a táji különbségek észlelése a XV–XVI. században – ha egyes részletek vitathatók is – annyira kérdéses, hogy a X–XIV. századon belül lehet-e korszakokat elkülöníteni. Különbségek biztos vannak, de a leletek datálásában jelentkező bizonytalanság akadálya a finomabb kronologizálásnak.

A munkából az kétségtelenül megállapítható, hogy a szerző igen behatóan áttanulmányozta a középkori ásatási anyagot, nemcsak a hazait, hanem a szomszéd területekét is, elsősorban a csehszlovák, lengyel, orosz–ukrán régészek feltárásait és közléseit. Az archeológiai anyagot az etnográfus szemével értelmezte, tehát olyan aspektusból, amely egy ásató számára nem mindig kézenfekvő. Így nagyon sok olyan kérdést tett fel, megállapítást fogalmazott meg, amelyet a további kutatásban érdemes figyelembe venni, még akkor is, ha következtetéseivel nem értenénk egyet. A mű rendkívül invenciózus, s ebből szükségszerűen következik, hogy bőven akad benne ellentmondást kiváltó nézet. Ez egyáltalán nem abból fakadt, hogy fantáziálva elrugaszkodott az anyagból, hanem szigorúan ebből kiindulva fejt ki olyan lehetőségeket, amelyek mellett másféle értelmezés is lehetséges. Ebben a témakörben ez aligha kifogásolható, de ellenvéleményekkel feltétlenül számolni kell. Itt egy olyan sokismeretlenes egyenletről van szó, melynek ismert elemei is többféle-képpen magyarázhatók.

A bonyolult helyzetet jól érzékelteti a szerzőnek az a tanulságos megállapítása, amit MÉRİ tiszalök-rázomi ásatásával kapcsolatban tesz, ti. azt, hogy ennek nyomán kialakult egy veremház-„modell”, amely „a valós helyzetet nagymértékben leegyszerűsíti” (46.). Megjelenik a köztudatban egy lakóház, kb. fél méter mély gödörrel, délre néző bejárattal s ezzel szemben a belső sarokban lévő kemencével, két oldalán ágásokkal s ezek irányának megfelelő tetővel. A „modellből” vagy inkább a sémából következően aztán már be lehet helyettesíteni az ismeretlen elemeket, holott már Rázomon is „a megismert 12 épület legalább három-, esetleg négyféle” (48.). Bizonyára jogos az a figyelmeztetés, hogy mind a sülyesztett, mind a veremházak esetén célszerű variábilisabb helyzettel számolni, ha tájilag karakterisztikus típusok nincsenek is, és századnyi finomsággal aligha szakaszolhatunk, de a sokféle változat utal már egy jelentősen rétegzett társadalom eltérő megoldásaira. Ilyen például a szerzőtől is észlelt kettős ágassor, vagy a több ásató megfigyelte számos cölöplyuk, amelyek ez ideig megfejtetlenek ugyan, de az építőtechnika összetettségét jelzik.

A szerző forrásait kellő kritikával kezeli ugyan, és nem fogad el tényként minden állítást, de azzal, hogy nem sulyoz eléggé, a kellően nem tájékozott olvasóban teremt némi bizonytalanságot. Helyesen utasítja el ugyan a Mohi, Esztergom-Szentkirály esetében az ásatókól feltételezett vert fal létét vagy észleli a fonyódi leletek bizonytalanságát, de azzal, hogy ugyanolyan részletezően ismerteti ezeket, éppúgy mint az igen vázlatos előzetes jelentéseket, nem válik kellően szét a szilárdabb tanulságú és a nagyon kétes bizonyosságot jelentő anyag. Nyilván arról van szó, hogy teljes forrásfeltárára törekedett, ami elvben helyeselhető, de a kétféle anyag összemosása zavart, bizonytalanságot támaszthat. Olykor maga is beleesik önkényes vagy kérdéses magyarázatba. Pl. SZÉKELY Zoltán több székelyföldi ásatásában kő tüzelőnyomokat talált, ezeket ő mindig kötűz-helyként emlegeti, s BALASSA zárójelben hozzát teszi, hogy a „tűzhely alatt általában kemencét kell néla érteni” (51.). Elkerülte a figyelmét, hogy SZÉKELY Zoltán ezekben a cikkekből óvakodik ki-ejtetni a kemence szót, ami a nagy ásatási tapasztalattal rendelkező szerző esetében csak azt jelenti, hogy nem érezte eléggé bizonyítottnak a kemence létét, ezért nyitva hagyva a problémát, helyesen csak tüzelőről beszélt. Egy ennyire rutinos régész tartózkodását azért nem szabad mellőzni.

Nagyon figyelemre méltó BALASSA M. Ivánnak a szögletes és kerek kemencefenéknyomok rendszerének megkülönböztetése. Véleménye szerint a kétféle alaprajz különböző formájú felépítménnyel járt együtt már a középkorban, s kiindulási alapul szolgált az újkor igen változatos kemenceformájának létrejöttéhez. Ugyancsak rendszert vél felismerni – talán RAPPAGOT hatására – abban, hogy hol helyezkedik el a kemence, a bejárat mellett vagy a hátsó falon, illetve sarokban. Ezek alapján úgy látja, hogy az ország északkeleti területe – a Garamig nyúlóan – már a X. századtól elkülönül az ország többi részétől. Ugy gondolja, hogy az ún. kelet-európai kemencés ház befolyása ezen az északkeleti területen már az Árpád-korban kimutatható, míg az Alföld és a Dunántúl nagyobb része ettől eltérő úton fejlődik (63–66.). Az elég részletesen nem kifejtett s nem mindig világos elemzés igen meggondolkoztató s termékeny hipotézis lehet, de térképre kellett volna raknia a kemenceelhelyezkedéseket, az alaprajz formáit, a bejáratok helyét (ez elég nehéz lenne) továbbá nem hiszem, hogy a veremházat és falas házat ilyen tekintetben össze szabad vonni. Nem látom bizonyítottnak, hogy a keleti slávok nagyméretű szögletes kemencéje már a középkorban létezett volna, pedig feltehetően BALASSA ebből a koncepcióból indul ki. Ha ezzel kapcsolatos fejtegetései személy szerint engem nem is győztek meg, de a felvetést mégis indokoltan tartom, termékeny gondolatok elindítója lehet, érdemes tehát erre figyelni, különösen a faházak esetében a tüzelőtér és a fal közötti távolságra.

lehetőség. Nem.

széles területen.

széles területen. Milyen területen? A keleten, de nyugaton is, mert a keleten is van székelylakosság.

széles területen, a keleten, de nyugaton is.

lehet, mert a keleten is

széles területen, a keleten, de nyugaton is.

székelylakosság.

széles területen.

székelylakosság.

széles területen.

székelylakosság.

széles területen.

székelylakosság.

századnyi időszakokra tagolva. A történetpontok így inkább elszakadnak, mint kiugranak. A továbbiakban már szakít ezzel a megoldással, s a XVI-XVIII. századot már összevonva tárgyalja, nagytáji bontásban: Erdély, Északkelet-Magyarország, Alföld, Dunántúl. Amennyire indokolt a táji tagolás, annyira vitatható, hogy a változásokat tekintve nem inkább a XV-XVI. század tekinthető egy korszaknak, a XVII-XVIII. egy másiknak, a XVI-XVIII. század helyett. Ha gyakorlati megfontolások vezették a szerzőt, s e tagolás nem kíván egyben periodizálás is lenni, akkor érthető a követett út, mert kétségtelen, hogy a XVI-XVIII. század források tekintetében összehasonlíthatatlanul gazdagabb az előző szakasszal, a néprajz tanúságtétele ebben a korszakban már a leghangsúlyosabb, s BALASSA így élhetett leginkább a visszakövetkeztetés lehetőségével.

Az etnográfusok körében a legnagyobb vitát kétségtelenül a parasztház alaprajzi és tüzelőszervezeti fejlődésének változása váltja ki. Itt nemcsak a 146. oldalon közölt sémára gondolunk, hanem azokra a korábbi fejtegetésekre, amelyeket ez az ábra szükségszerűen leegyszerűsítve összegyűjtött. A tüzelőszervezeti fejlődésről illetően különösebb probléma még aligha akad. Erdély kettébontása nemcsak a keleti és déli, hanem a keleti és középső-nyugati-partiumi részre -, de nem hiszem, hogy a régészeti anyag alapján ez lehetséges, bár a néprajzi és történeti források ennek jogosultságát igazolják. Legalább a XVIII. századtól a székelyföldi házfejlesztés (ez a délkeleti Erdély) világosan eltér a Szamos-völgyitől és a Maros mentétől is. Legalábbis Marosvásárhelytől a torkolattól, nem annyira a tüzhely tekintetében, hanem az alaprajzban és a füstelvezetésben. Ez termékeny észrevétel, ha egyes részletekről lehet is vitatkozni. Így pl. még továbbra is nyitottnak tartom azt a kérdést, hogy a X-XVI. század között csak kemencés ház létezett, s a nyílt tüzhely, a kandalló csak a XVII. században jelent volna meg. BENKO Elek megállapításaira támaszkodok, aki szerint a Székelykeresztúr körüli csempeanyagból a XVII. században eltűnnek a tál alakú kályhaszemek, ezért feltételezhető, hogy ekkor kerül ki a kemence a lakórészből (99.). Nemcsak a leletek gyér s ellentmondástól nem is mentes volta miatt megalapozatlan ez a hipotézis, hanem az előzményként feltételezett kályhás kemence léte sem igazolt. Ez a tüzelőszervezet azonos lenne a dunántúli kályhakkal? Sémája szerint így van, de ez aligha fogadható el.

Alapvetően problematikusabb, de ennek ellenére igen elgondolkodtató, az északkeleti házterületre vonatkozó fejlődésrajza, amely először hoz magyarázatot arra, hogy genetikailag hogyan kapcsolódik ez a vidék a kelet-európai házhoz, pontosabban annak tüzelőberendezéséhez. Itt a XVII. századtól kezdve elkülöníti a Sajótól keletre és nyugatra eső területet, nem alap nélkül. Ha közölt volna egy olyan térképet, amely szerint a Sajótól keletre a ferde kürtő, nyugatra a függőleges az uralkodó - ami feltételezésének a fő bázisa - akkor állítása sokkal szilárdabb lehetne. Az kétségtelen, hogy a Sajó és Bodrog közötti terület, a Zempléni hegység környete a tüzelőberendezést tekintve nehezen kategorizálható zóna, ahol sokféle keveredés történt. Az itt felbukkanó kürtőkről gyakran nehéz eldönteni, hogy csupán füstelvezetők vagy kandallók. Az alaprajz alakulásáról is lehetne vitatkozni, BAKÓ Ferenc és ZÓLYOMI József vizsgálati eredményei más lehetőségeket is megengednek. Nincs elég bizonyíték arra, hogy a szögletes testű kemence a XI. századtól kontinuuus lenne.

Jóval megalapozottabb az alföldi ház alaprajzi és füstelvezetési fejlődésének a rajza, itt legfeljebb a táblázat nem mutatja a kemence elhelyezkedésében a variábilisabb helyzetet, de erre a szövegében kitér. A parasztházak esetében a Dunántúlon a kályhás kemencének nevezett kályha XVI. századi megjelenése túl korainak tűnik, s itt is problematikus a szögletes kemence megjelenésének az ideje.

Hosszan lehetne még tárgyalni további részletkérdéseket, amelyek fontos láncszemek az egyes nagytájak házfejlesztésének menetében. Ezek egy részével egyet lehet érteni, s kutatásainkban értékes előrelépést jelentenek. Más részük csupán problémafelvetésnek tekinthető, s a többféle megoldási lehetőség egyikét jelentik csupán. Szép számmal akadnak olyan következtetések is,

amelyeknél a kombinatív vonás sokkal hangsúlyosabb, mint a ... anyag, a szilárd tampon. Ugy tűnik, hogy a szerző túlzottan erőltette a ... s tben is, amikor erre még nincs reális lehetőség. Fejlődésrajzában van sok előremutató eredmény eppogy, mint számomra olyan következtetés, amely sokakat vitáira fog majd késztetni, de ezek is figyelmet érdemelnek, mert csak a nézetek ütköztetésével juthatunk előbbre egy ilyen összetett, bonyolult kérdés megoldásában. Egészében BALASSA M. Ivan munkája hasznos és jelentős előrelépés házfejlesztésünk korai szakaszának megismerésében, s remélhetőleg vitatandó megállapításai ellenére inspiratív hatású lesz nemcsak a néprajzi kutatásban, hanem a régészet tevékenységében is.

Fodor István

A magyar népi építészet és lakáskultúra története iránti érdeklődés az utóbbi időben örvedesen megélenkült néprajztudományunkban. K. CSILLI FRY Klara 1982-ben megjelent monográfiája után most újabb jelentős munka látott napvilágot, jelezven e megújuló kutatási irányzat eredményekben való számottevő gazdagodását. BALASSA M. Ivan könyve témaválasztásában és módszerében is jórészt új utakon jár. A szerző helyesen ismerte fel, hogy népi lakáskultúránk korai történetének forrásanyaga az utóbbi évtizedekben jelentősen gyarapodott egy új forráscsoporttal, a régészeti feltárások eredményeivel. Munkájának célja éppen e leleteknek és megfigyeléseknek néprajzi szemszögű összefüggése és hasznosítása.

E célkitűzés megvalósítása azonban ma egyáltalán nem egyszerű feladat. Igaz ugyan, hogy feltárt középkori lakóházaink száma az utóbbi évtizedekben megtöbbszöröződött és sokban finomodtak a lakóház kutatás régészeti módszerei is, mégsem mondható el, hogy az eredmények már megérették a fejlődéstörténeti összefoglalásra. Nem csupán a kutatás egyenetlenségének és hiányosságának számlájára írható, hanem bizonyára főként a régészterence szeszélyességének tudható be, hogy vannak középkorunknak olyan évszázadai (ilyen a X. és a XIV. század), amelyekből alig ismerünk biztosan keltezhető lakóépületeket. Emellett a feltárt anyag sem egykönnyen használható. Ennek jelentős hányada ugyanis még közöletlen, vagy csak hosszabb-rövidebb előzetes beszámolókból ismert. Másrészt – lévén ez régészetünk viszonylag új területe – az asatok által tett megfigyelések sokszor pontatlanok, s ezek törvényszerűen teves következtetéseket sugallnak. (Sajnos, e megjegyzés nem kizárólag néhány régebbi ásatásra és dolgozatra vonatkozatható. Manapság is előfordulnak hasonló jelenségek.) Nem könnyű tehát a társtudomány szakemberének a kritikailag még kellően át nem rostált adatokat értelmezni.

A jelzett nehézségek ellenére elmondható, hogy a szerző sikeresen birkózott meg vállalt feladataival. Lelkiismeretes utánjárassal gyűjtötte egybe anyagát, nem csupán a szakirodalomban feltehető adatokat, hanem lehetőség szerint minden ásatásról igyekezett tájékozódni. Nagy szorgalmat tett ezzel a rokontudományok mindazon képviselőinek, akik érdeklődnek a lakáskultúra története iránt, hiszen nekik már nem kell fáradságos munkával nyomozni a könyvben egybegyűjtött adatok után. Ugyanez a teljességre törekvő lelkiismeretesség jellemző a felhasznált hazai és külföldi szakirodalomra is. A témára vonatkozó nemzetközi szakirodalomból talán csak Peter DONAT nagy összefoglaló művét (*Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert. Archäologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der bauerlichen Siedlung*. Berlin, 1980), valamint V. V. SZEDOVNAK a keleti szlávok régészeti hagyatékát összegző monográfiáját hiányolhatjuk. (*Vostocsnije szlavjanye v VI–VIII vv. Arheologija SzSzsZr. Moszkva, 1982.*) A Kárpát-medencei emlékeanyag értékelésénél talán gazdagíthatta volna a szerző szempontjait Alexander RUTIKAYNAK a szlovákiai anyag áttekintő dolgozata (*Stavebná kultúra dedinských sídlisk na Slovensku vo včasnom a vrcholnom stredoveku na základě archeologických výskumov*. In: *Ludova stavebná kultúra v československých Karpatech a prílehlých územích*. Brno, 1981. 20–37. l.), valamint BENKO Elek tanulmánya a romániai faluásatásokról. (*A középkori falu régészeti kutatása*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest, 1980. 5–19. l.) Mai nem használhatta a szerző KGYALOVSKZI Júliának és PARADI Nándornak a falukutatásunk újabb eredményeit áttekintő dolgozatait, amelyek kézírata lezárása után jelentek meg a *Középkori régészetnek újabb eredményei és időszeri feladatai* c. kötetben. (Bp. 1985.)

A magyar lakóház történetét a szerző – dicseretes módon – a kelet-európai szállásoktól követyi nyomon, elsősorban a szovjet régészeti szakirodalom alapján. A legkorábbi időszak ismertése után azonban megjegyzi, hogy ... Magna Hungaria lakásviszonyai kevésbé ismertek ... (19. l.) Ez valóban így van, de azt azért mégsem állíthatjuk, hogy az Urál hegység és a Volga közti terület e korra keltezhető építményeiről nem alkothatunk általános képet. A Volga–Káma vidéki imenykovi és a baskiriai bahmutyinoi műveltség népességének ugyanis számos településén folytak ásatások. A legelterjedtebb lakóházípus a félig földbeásott (de gyakran felmenő fallal is rendelkező) ház volt, belsejükben nyílt tűzhellyel. Valószínűleg hasonló épületekben laktak elődeink is ebben a korban. (A vonatkozó adatokat a *Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből* c. dolgozatomban összegeztem. Régészeti Füzetek II/15. Bp. 1973.)

A levéldiai magyarság lakásviszonyainak jellemzésére a szerző – szakirodalmunk hagyományát követve – helyesen utal a Don-vidéki szaltovói műveltség területén feltárt házakra s véli hasonlóknak a magyarság egykori hajlékát is. Itt csak egy ponton nem tudom maradéktalanul elfogadni érvelését. Korábbi feltevésimmal ellentétben BALASSA M. Iván úgy véli, hogy keleti szláv eredetű *kemence* szavunkat nem ezen a vidéken vettük át, hanem a Dnyeszter–Al-Duna környéki etelközi szállásokon. (25. 1. Az én véleményemet l. NK–NT XIII. 101–102. 1.) Csakhogy a kőkemencés szláv lakóházak ez időben éppen a Don-vidék ligetes steppei zónájában sűrűsödnek (vö. P. A. RAPPOPORT: *Drevnyerusszkoje zsilisce*. Moszkva, 1975. 149. 1.), s aligha vitatható, hogy az ő hatásukra terjed el ez a fajta tüzelő a szaltovói telepeken is, hiszen a két szomszédos népesség kapcsolata sokrétűen igazolható. (Vö. NK–NT XIII. 100–102.; A. N. MOSZKALENKO: *Szlavjanye na Donu*. Voronyezs, 1981. 80, 134–141.) Semmiképp nem igazolható, hogy ezen a területen burtaszok és eszkülek éltek volna, amint a szerző véli. Ez utóbbi két nép ma már régészetiileg is igazolható szállásterülete innen keletebbre feküdt. Kora Árpád-kori településeink jól ismert szaltovói párhuzamai sugallták azt a következtetést, hogy a Don-vidék lehetett e kölcsönző átvételének színhelye, mivel itt az átvétel tárgyi és népi háttere is igazolható. A Dnyeszter és a Duna-torkolat tájékán őseink már valószínűleg nem keleti szlávokat, hanem zömmel bolgár-szlávokat találtak, ez a terület már csak ezért sem igen jöhet számításba. (Egyébként *pest* szavunkat valóban a bolgár-szlávól kölcsönöztük, minden bizonnyal az erdélyi bolgárok nyelvéből.) Az elmondottak miatt ma is valószínűbbnek vélem korábbi feltevésemet, bár természetesen nem tartható kizártnak a szerző elgondolása sem.

Kétségek nélkül igaz, hogy a szaltovói műveltség népessége etnikai tekintetben heterogén volt, (21. 1.), az mégsem vitatható, hogy zömmel alánok és bolgár-törökök éltek ezen a területen. (Vö. *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Bp. 1977. 87–92. 1.) Nem beszélhetünk viszont azonos termelési és társadalmi viszonyokról e területen, hiszen a földművelő alánok életmódja jelentősen különbözött a főként nomád bolgár-törökökétől.

A keletről hozott házépítési ismeretek mellett a szerző számot vet az új hazában talált népesség hagyományaival is, elsősorban az avarokéval és a szlávokéval. (Gepidákkal azonban aligha számolhatunk: 27. 1.) A feltárt avar lakóházak száma azonban korántsem oly csekély, mint a szerző véli. (Sajnos, elkerülte figyelmét Sz. GARAM Éva áttekintő dolgozata: *ComArchHung* 1981. 137–147. 1.) Igaz, többségükről csak rövid ásatási beszámoló jelent meg, de még ezek tanulmányai is több figyelmet érdemeltek volna. Honfoglalás kori szláv településeket hazánkban a Dunántúlon (a Kis-Balaton–Zalavár környékén) és Gergelyiugornyán tártak fel. A dunántúliak nem különböznek a korban szokásos szláv lakóházaktól. A Gergelyiugornyán lelt gödrök szerepe azonban nem egyértelmű. Jelentős részükről aligha lehetett lakóépület, legalábbis olyan nem, amilyenné az ásatók rekonstruálták. (L. I. ERDÉLYI–E. SZIMONOVA: *Grabung in der Gemarkung von Vásárosnamény*. Slovenská Archeologia XXXIII/1985. 382. 1.) Feltehetően főként felszíni boronaeépületekben lakhatott e település lakossága.

A Kárpát-medencében megtelepült magyarság lakáskultúrájának fejlődését a szerző az időrendbe szedett régészeti emlékek felsorakoztatásával szemlélteti. Nem az ő hibája, hanem a fentebb említett hiányosságokból ered, hogy az olvasónak több esetben aggálya lehet az időrendet és a megfigyelések pontosságát illetően. A tatabányai Dózsakertben feltárt ház például ugyanúgy keltezhető a XI. századra, mint a X.-re, hiszen az előkerült – egyébként valóban keleti eredetű – bordázott nyakú edény párhuzamai általában nagy köznépi temetőink (Halimba, Majs) késői, XI. századi sírjaiban kerültek elő. (Ugyanakkor előkerült hasonló edény a biztosan X. századi honfoglaló magyar przemysli temetőben is.) Aligha X. századi viszont a répcevisi ház, mivel az ott lelt egyetlen edénytöredék díszítése (széles közű hullámvonalak) inkább későbbi időre vall. Szót ejt a szerző a pécs-tettyei ház kemencéjéről, pedig az ásató világosan kifejtette, hogy a ház gödre mellett kemence nem tartozott az épülethez, hanem ún. külső kemence volt. (Vö. PARÁDIN.: *JPMÉ* 1958. 131. 1.) A Bodrog-Bűn feltárt objektumot pedig nézetem szerint az ásató értelmezte tévesen lakóháznak, s az külső kemence lehetett, amelynek fűtőterét (előtérögdrét) ágasokon nyugvó tető fedte. (Vö. FODOR I.: *Középkori régészetünk* . . . 62.)

A számba vett régészeti leletanyag alapján a szerző helyesen állapítja meg Árpád-kori lakóházaink jellemző vonásait, amelyek nagyjából az egész ország területén egységes képet mutatnak. Különösen fontosnak vélem, hogy nem hagyja figyelmen kívül azokat az építményeket sem, amelyek biztosan nagy számban voltak egykor, de a földben nem maradt nyomuk, így a régészek nem tudják megfigyelni. A különböző felszíni építményekre gondolok – sátrakra, könnyűszerkezetes nyári hajlékokra és faházakra – amelyeknek csak imitt-amott sikerült halvány nyomaira bukkanni, pedig legalább annyira jellemzőek lehettek Árpád-kori falvainkra, mint a félig földbe ázott épületek. (Gondoljunk csak Freisingi Ottó leírására.) LÁSZLÓ Gyula Felgyón figyelt meg ilyen épületeket, csak sajnálhatjuk, hogy ásatása még közöletlen. Ugyancsak közöletlen az az őszentiváni (tiszazigeti) félig földbe ázott lakóház is, amelyet B. KUTZIAN Ida és BALINT Alajos tárt fel. Itt a ház gödrének falai mentén jól kivehető a boronafal nyoma. Nagyon valószínű, hogy nem egyszerűen a gödörfalat bélelték, hanem az épületnek felmenő boronafala lehetett. (Alaprajza hamarosan megjelenik a Nagykőrösi Múzeum kiadványában.)

A szerző a rendelkezésre álló adatok alapján megkísérli Árpád-kori lakóházaink fejlődési tendenciáit is felvázolni, messzemenően figyelembe véve a közép- és kelet-európai házfejlődés fő vonásait is. Helyesen hangsúlyozza, hogy a legkorábbi időszakban sem törzsi, sem népi különbségek nem észlelhetők. Ezt azonban aligha lehet azzal magyarázni, hogy a X–XI. században a magyarság csoportjai „... a földrajzi övezetben való elhelyezkedést figyelembe nem vevő összevisz-szaságban szálltak meg a Kárpát-medence különböző vidékeit”. (62. 1.) Ezzel szemben minden számba jöhető adatunk azt igazolja, hogy honfoglalóink igenis rendkívül „körültekintően” telep-edtek meg, a Kárpát-medencének szinte kizárólag azokon a területein, amelyek leginkább megfe-
leltek életmódjuk sajátosságainak.

A szerző úgy véli, hogy a Kárpát-medence északkeleti részén egy külön fejlődés tanúi va-gyunk, s az itt kialakuló háztípus (a kemence a rövidebb falnál a bejárat mellett van) megfelel az általános középkelet-európai fejlődésnek, s ezekben a házakban vélhetjük a későbbi északkeleti magyar háztípus előzményét. Nehéz e kérdésben állást foglalni, mivel mindössze 6 lelőhelyről ismerünk ilyen házakat. Pontosabban ötről, mert újabban úgy vélem, hogy az általam 1976-ban fel-tárt, s még közöletlen tiszafüredi objektum nem lakóház volt, hanem pince. A fennmaradó öt lelő-hely közül így mindössze egy van északkeleten, az ungvár-radvánkai. Egyelőre úgy tűnik, hogy a szerző által vizsgált háztípus az Árpád-korban inkább a Dunakanyar körzetére jellemző. Lehetsé-ges, hogy a további kutatások megerősítik majd a szerző feltevését, egyelőre azonban túlságosan kevésnek tűnik a bizonyító anyag.

Magam úgy vélem, hogy a RAPPOPORT által felvázolt házfejlődés törvényszerűségei ná-lunk nem érvényesülnek egyértelműen (de a szakirodalom alapján ítélve másutt sem). Az látszik csupán nagyon valószínűnek, hogy a kőkemencés házak *általában* korábbiak vagy a korábbi idő-szakra (a korai Árpád-korra) jellemzőek. Egyelőre azt sem látom igazolhatónak, hogy a hasáb alakú kemencék váltanak fel a kerek alaprajzúakat (64. 1.), sem pedig azt, hogy a bejárat melletti elhelyezésük időben követné a bejáratl szembeni elhelyezést. (Az említett öt lelőhelyen e házak éppenséggel a korai időszakra keltezhetők.) Talán egyelőre inkább regionális különbségre gondol-hatunk.

Véleményem szerint hasznos lett volna, ha a szerző bevonta volna vizsgálatai körébe a lakó-házhoz oly szorosan kapcsolódó külső kemencéket is, amelyek talán szintén szerepet játszhattak a későbbi lakóház típusok kifejlődésében.

A késő középkori lakóházak lelkiismeretes számbavételénél is megállapítható, hogy a szerző kénytelen volt esetenként rosszul megfigyelt, hiányosan dokumentált leleteket is figyelembe venni. (Miskolc, Muhi.) Szerencsére néhány jó ásatás alapján ma már általános képet kaphatunk az Alföld és a Dunántúl késő középkori lakóházairól. Az Árpád-kori és a késő középkori házak közti átmeneti időszak azonban ma még valóban „sötét folt” ismereteinkben. A megoldást majd bizonyára a XIV. századi épületek feltárása jelenti.

A későbbi korok vizsgálatában itt nem követem a szerzőt, mivel az már túlnő a régészettu-domány keretein.

A könyv egészéről elmondható, hogy szerzője széles körűen tájékozódott mind a régészeti, mind a néprajzi szakirodalomban, s a rendelkezésre álló adatokból (korántsem nagyszámú és egyenletes értékű adatokból) igyekezett általános fejlődési törvényszerűségeket levonni. Úgy vé-lem, következtetései mértéktartóak és főbb vonásaikban bizonyára helytállóan találja majd azo-kat a későbbi kutatás. Ami pedig kétkedésre ad okot, az elsősorban ezen adatok szűkösségéből adódik. Mégis rendkívül hasznos BALASSA M. Iván munkája, hiszen rendszerezése alapjául szol-gálhat a későbbi kutatásnak. Kár, hogy a könyv megfogalmazása sok helyütt az elietettség benyo-mását kelti az olvasóban. Gyakran találkoznunk homályos, kellően át nem gondolt mondatokkal, nem helyénvaló fogalmakkal. Ezeket majd bizonyára maga a szerző korrigálja későbbi munkái-ban, amelyek létrejöttében bizton reménykedhetünk.

Kovalovszki Júlia

A magyar paraszti lakóház kutatása HUSZKA József, HERMAN Ottó és JANKÓ János mű-ködése óta igen nagy utat tett meg. Európai rangú kutatógárda foglalkozott a témával részleteiben és összefüggésében egyaránt. BÁTKY Zsigmondnak a 30–40-es években megfogalmazott rendsze-rező összefoglalása óta azonban nem látott napvilágot egyetlen tanulmány sem, amely a magyar ház történeti fejlődésével foglalkozott volna. A fennálló épületek, az írott források és ábrázolások tanulmányozása nem volt elegendő ahhoz, hogy a „parasztház évszázadait” nyomon lehessen kí-sérni. Nem volt meg ugyanis az előzmények áttekintéséhez nélkülözhetetlen alap: a kizárólag régé-
szeti kutatások útján megismerhető hiteles forrásanyag.

Az elmúlt négy évtizedben azonban országszerte folytak kisebb-nagyobb ütemben a magyar középkori falvak megismerésére irányuló régészeti kutatások, amelyeknek eredményei alapján mind többet és többet tudtunk meg falvainkról s így a lakóházakról is. Hazai kutatásainkhoz termé-

szetesen hozzájárulnak a szomszédos államokban folyó munkálatok eredményei is; az előzmények megismeréséhez pedig a szovjet földi kutatók szolgáltatnak biztos alapot.

A BÁTKEYÉk óta felnevelődött, kitűnően képzett, a nagy elődökhöz méltó új néprajzos nemzedék tehát szerencsésebb helyzetből indulhat, újra megkísérélheti a magyar parasztház fejlődéstörténetének megírását immár nem csupán feltételezések, hanem a valóságos tárgyi anyag alapján.

BALASSA M. Iván alapos előtanulmányok után, (kitűnő kandidátusi disszertációjában is e témakör egy kisebb részletét dolgozta fel) a hozzáférhető anyag csaknem teljes ismeretével felvértezve, vállalkozott a nagy feladat megoldására. Elsőként tekintette át összefüggésében a magyar népi lakóház fejlődését, alakulását a VII-VIII. századtól - Levediatól - a XVII-XVIII. századig. Forrásanyagát a kezdetektől a XVI-XVII. századig csaknem teljes egészében a régészeti kutatások eredményeiből merítette. Ezt nagyrészt csak a fent jelzett időszak végére, ill. a XVIII. századra vonatkozóan egészítette ki az írott források, ábrázolások adataival és a növekvő számban megmaradt épületek vizsgálatának eredményeivel.

Az elmúlt 40 év régészeti kutatásai azonban az elvitathatatlan eredmények ellenére sem szolgáltatnak sajnos még annyi hiteles adatot, amennyi elég lenne ahhoz, hogy már most meg lehetne rajzolni a magyar parasztház fejlődésének útját. Ráadásul a feltárt emlékek jelentős része még közöletlen, tehát gyakorlatilag hozzáférhetetlen. Súlyosbítja a helyzetet, hogy a régészeti kutatás színvonala sem volt mindig egyenletes.

A szerző - nem lévén régész - a legjobb szándéka ellenére sem tudta mindig eldönteni, hogy a közreadott, nemegyszer szűkszavú ásatási beszámolókból mit fogadhat el teljes értékű adatnak. Ezért történhetett, hogy sok esetben épített nem éppen a legpontosabb megfigyeléseken alapuló ásatási eredményekre, máskor viszont a minden tekintetben hiteles megfigyeléseket és jó következtetéseket illette bírálattal, esetleg félreolvasva a közlemény szövegét.

A régészek munkáját kell talán elsősorban elmarasztalni azért, mert a viszonylag nagyobb számú Árpád-kori faluásatások leletanyagát s így magukat a házakat is lehet mindig pontosan keltezni. Mentségül szolgáljon, hogy a házakból és egyéb objektumokból egyértelműen keltezhető leletek nagyon ritkán kerülnek elő - pl. a több mint 20 éven keresztül folytatott dobozi ásatáson egyetlen pénz került elő házból. Visegrádon pedig egy sem - a leletek zömét kitevő, sokszor csupán néhány edénytöredék alapján pedig a pontos keltezés majdnem megoldhatatlan feladat. Az összehasonlítás sem vezet mindig biztos eredményre. Ezeket figyelembe véve tehát meg kell kérdőjelezni BALASSA M. Iván egyik alapítéletét, vagyis azt, hogy a korai házváltozatok a XIII. századra egységesültek, és országosan elterjedt a földbe mélyített, egyhelyiséges, falba vájt kemencéval fűtött lakóház használata. Később ebből a házförmából alakultak volna ki az országrészenként elkülönülő változatok, mégpedig úgy, hogy a földbe mélyített kemencés házból az egyik vidéken szoba, a másikon konyha lett.

Véleményem szerint a feltárt emlékekből, de az írott források adataiból is az olvasható ki, hogy az egész Árpád-kor folyamán (természetesen a XIII. században is) az említett házförmá mellett számos egyéb változat is létezett. A fejlődés menetének meghatározásához talán célravezetőbb lett volna az építmények egyes részeinek funkcióját figyelembe venni, vagyis a lakó-, feldolgozó- és tárolóter alakulását következetesen végigkísérni. E módszerrel talán jobban meg lehetett volna közelíteni pl. a késő középkori több helyiséges alföldi házakban a konyha kialakulásának kérdését. Ezzel kapcsolatban nagyobb figyelmet érdemelnek az Árpád-kori ún. szabadban lévő kemencék. Funkciójuk és gondos építésmódjuk alapján úgy gondolom, hogy inkább ezekből és nem a földházak kezdetleges falba vájt kemencéiből alakult ki a ház falán kívül megépített konyhai sütökemence. (Mellékesen jegyzem meg, hogy nem találok szerencsésnek a szerző „kilógatott kemence” kifejezését.) Ez utóbbi idővel újra önállósult, és teljes egészében a szabadba került vagy megszűnt, és szerepét átvette a szobai kemence. Ilyen módon talán az alföldi késő középkori ház szobája mégis a korábbi ház funkcióját folytatja, és a fejlődés során ehhez csatlakoznak majd a többi helyiségek.

Természetesen tisztábban látnánk a fejlődés útját, ha legalább néhány biztosan XIV. századi házat ismernénk. Sajnos azonban éppen e legkritikusabb időszakból, amikor talán a legfontosabb lépéseket tette meg a parasztház fejlődése, vagyis a földbe mélyített egysejtű házból a föld felszínére emelt több helyiséges lakás lett, - egyetlen házat sem sikerült még feltárni, vagy legalábbis ilyenekről közlemény még nem ad hírt. A szerző által említett példákról csupán feltételezhető, hogy egyik-másikuk a XIV. században már állt.

Nem tartom kellően megalapozottnak a szerző azon következtetését, hogy az ún. nemesi, kúriális építészet a Nagy- és Kisalföld paraszti építészetét a leírt módon és mértékben alakította volna. Lehetséges ugyanis, hogy a különböző funkciójú helyiségek ésszerű tömörítésével kialakult, jól bevált házförmá lett a szilárd anyagú, nagyobb méretű, gondosan megépített, díszesebb udvarházak mintája. Az egymásra hatás természetesen idők folyamán kölcsönös lehetett, lásd pl. a kályhás kemencék elterjedését paraszti környezetben. A témával kapcsolatban talán részletesebb tanulmányozást érdemelnének az Erdélyben itt-ott még álló középkori eredetű udvarházak és az ilyenekre vonatkozó adatok is.

A szerző a XIII. századi több helyiséges nemesi udvarházak kialakulásánál a csepelyvesz szőfonatos falú udvarházra, mint egyetlen megfogható példára hivatkozik. Az ásatást ismertető közleményben azonban csupán arról van szó, hogy az említett ház a XV. század második felében épült kőház megépítése előtt állt ezen a helyen. Közelebről nem lehetett meghatározni a korát. XIII. századi eredete tehát egyáltalán nem bizonyítható.

A szerző, a műve alcímében, a magyar lakóház középkori fejlődésének vázlatát ígéri. Úgy vélem azonban, hogy a téma még vázlat alakjában is szelcsebb korú kitekintést érdemelt volna Európa tájai felé.

A munka a magyar könyvkiadás jelenlegi gyakorlatában szinte példátlanul rövid idő alatt került az olvasók kezébe. Ez igen öröndetes, a nagy gyorsaság miatt azonban a különben szép kiállítású könyv mégis magán viseli a sietség nyomait: a szerzőnek láthatólag kevés ideje maradt a szöveg nyelvi csiszolására, de a sajtóhibák és elírások kijavítására is.

Egyetérték a *Néprajzi Lexikon* sommás megjegyzésével, hogy „a ház tárgytörténeti kialakulását még nem tudjuk végigkövetni”. BALASSA M. Iván művét a magyar paraszti lakóház kutatásában – ha nem is végleges megoldásnak, de jelentős állomásnak tartom, amely ösztönző lesz a régészeti és néprajzi kutatásokra egyaránt.

Balassa M. Iván: Válasz a vita során elhangzott véleményekre

„Arra törekedtem, hogy nyomon kövessem a magyar parasztság lakóházának alakulását, megállapítsam ennek fő tendenciáit, s a lehetőségekhez képest időhöz kössém a fejlődés egyes szakaszait. Céлом csak ez volt, s nem az, hogy a középkori magyar házról nyújtsak a részletekre is kiterjedő összefoglalást.” – írtam *A parasztház évszázadai* c. könyvem összefoglalásában. És egy másik idézet, a könyv előszavából: „A fejlődés vonalának megrajzolásakor nemegyszer akár évszázadnyi, a forrásokból adódó hézagok keletkeztek. Ezt igyekeztem azzal áthidalni, hogy a fő tendenciák vázolásával következtettem ki egyelőre még adatokkal nem bizonyítható fejlődési szakaszokat, melyek az előzőekből és a későbbiekből is következően kitölthetők a különböző időszakokat. Ez a kényszer-szülte megoldás természetesen nemcsak azzal a következménnyel járhat, hogy a később napvilágra kerülő adatok megerősítik következtetéseimet, hanem azzal is, hogy azok egyikét vagy másikat megkérdőjelezzik. Remélem, az utóbbi lesz a kevesebb, mint ahogyan azt is, hogy munkám egyes részletei vagy egésze felett esetleg kialakuló szakmai vita közelebb viszi a magyar népi építkezés kutatását a magyar parasztház fejlődésének megnyugtató megoldásához.”

A célkitűzés összegző és a megvalósításához vezető út buktatóit vázoló sorokat úgy érzem, szükséges felidézni, mikor válaszolok BARABÁS Jenő, K. CSILLÉRY Klára, FODOR István és KOVALOVSKZI Júlia könyvvel kapcsolatos és az ott vázolt fejlődésmentet megerősítő vagy éppen megkérdőjelező véleményére. A Magyar Néprajzi Társaság vitauülésén, rajtuk, a felkért opponenseken kívül még FILEP Antal, GYÖRFFY György, KECSKÉS Péter, MOLNAR Balázs, SÁBÁN Tibor és VERES Péter nyilvánított véleményt, s mindenképpen meg kell említenem azokat a kritikai megjegyzéseket is tartalmazó ismertetések is, melyek már megjelentek vagy szerzőjük jóvoltából előttem ismertek. Válaszomban felelni igyekszem LISZKA József (HET 1986/14. 31. évf. 9.), PÁLL István (Szabolcs-Szatmári Szemle 1986. 3. 391–394., Békési Élet XXI. 1986/3. 396–398.) és FÜZES Endre recenzióira éppen úgy, mint a vita során elhangzott megjegyzésekre.

A parasztház évszázadai c. könyvvel kapcsolatban az eddigi vélemények két kérdéskör köré csoportosulnak: összefoglalóan források címszóval jellemezhető a megjegyzések többsége, más részük a vázolt fejlődés egyes szakaszaival kapcsolatos.

A mintegy évezrednyi fejlődést felvázolva nagyjából a régészeti feltárások nyújtotta adatokra voltam kénytelen támaszkodni, s ezért különösen tanulságos a régész opponensek véleménye. Ez elsősorban a forráskritika terén marasztalja el a nem régész szakképzettségű szerzőt. Valóban nem vagyok régész, s ennek következtében csak a megjelent közlemények anyagára támaszkodhattam, s nem mindenütt érvényesíthettem a régészettudomány belső szakmai értékítéletét, mely eddig nyilvánosan csak szörványos esetekben fogalmazódott meg. Sajnálatos ez a helyzet, különösen ma, mikor a történettudományokban is egyre nagyobb teret kap az interdiszciplináris látásmód, és egy-egy kérdéskörrel foglalkozva elkerülhetetlennek érezzük a társtudományok eredményeinek felhasználását. A magyar népi építészet kutatása e téren egy lépést már megtett, mikor az 1950-es évek első felében GUNDA Béla alappreferátuma alapján áttekintette és kritikailag értékelte a két világháború között e téren folyó kutatásokat (MTA Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei V/1–4. (1954. 373–408.)). De a néprajztudomány is adós az elmúlt több mint negyven év népi építészeti kutatásának forráskritikai elemzésével, és ez az e téren elért kétségtelen eredmények felhasználásában némi zavart okoz. Így például HOLL Imre és PARÁDI Nándor sarvalvi

(Veszprém m.) feltárásuknál, mikor néprajzi analógiákat kerestek, TÓTH János munkáira támaszkodtak, bizonyára nem tudván azt, hogy ezek a részletgazdag művek a lakóépület fejlődése szempontjából ma már túlhaladottak. Bár a források nem derülnek ki egyértelműen, de PÉTER Katalin a magyar történetírás nagy teljesítményében, az *Erdély története* második kötetében egészen megfelelően vázolja az erdélyi parasztság XVII. századi lakásviszonyait (753–755), és bizonyára ez is forráskritikai okokra vezethető vissza.

Mindezt nem magam mentségére idéztem, mert ez a tárgyi tévedéseket nem magyarázhatja. Közülük KOVALOVSZKI Júlia itt megjelent véleményében használt többes szám ellenére a vitán szóban csak egyet említett: a Pécs/Tettyén végzett feltárás kemencéjét. PARÁDI Nándor valóban egy földbe mélyített lakóház helyén készített ún. szabadban álló kemencéről szól közleményében (*Beszámoló a pécsi Tettyén 1957. évben végzett ásatásról*. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1958. 131.). A nagyvázsony-csepelyi (Veszprém m.) feltárással más a helyzet, itt a közlemény némileg félreérthető. Előbb – mint ezt KOVALOVSZKI Júlia a vita során megemlítette – a XV. század második felében épült háromhelyiséges, valószínű nemesi kőházzal szól, majd kitér arra, hogy ez alatt több más épületet is feltárt. Közülük a legjobban az a legalább két-, de valószínűleg még több helyiségből álló ház volt megfigyelhető, melynek építése közvetlenül megelőzte a kőházat, majd pedig ezt írja: „A korábbi különböző épületek falait, alapozását jelző cölöpsorok, kőrétegek, alapozás-árkok, más-más szintű padlórészletek maradványainak rétegeiből előkerült leletek alapján a házak korát a XIII. század végétől a kőházzal bezárólag a XVI. század közepéig határozhatjuk meg.” (KOVALOVSZKI Júlia: *Ásatások Csepelyen*. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 8. 1969. 224.). Nyilvánvaló, hogy az épületek korát legjobban KOVALOVSZKI Júlia ismerheti, itt csak arra akartam rámutatni, hogy ennek az adatnak az interpretálása részemről nem azonos jellegű azzal, mint amit Pécs/Tettyével kapcsolatosan jogosan bírált.

A KOVALOVSZKI Júlia által említett Kaposvár/Kapossmérőn BARDOS Edith által feltárt objektumok már átvezetnek a FODOR István által is említett olyan leletekhez, melyek értelmezése vitatott. A kaposvári építményekről MICHNAI András valóban megjegyzi, hogy azok nem lakóépítmények. (*Középkori népi építészetünk régészeti emlékei*. Folia Archeologia 1981. XXXII. 227.), hanem ún. különálló kemencék, de magam is kerültem ez esetben a ház vagy szinonimái használatát, csak objektumokról szólok. Hasonlóképpen értékeli FODOR István a MAGYAR Kálmán által feltárt, könyvemben is közölt Bodrog/bü-i egyhelyiséges épületet. Tanulságos, amit FODOR István a vita során elmondott a Tatabánya/Dózsakertben előkerült rövid oldali bejáratú, meletteles lejáratú épület datálásával kapcsolatban. Az, hogy ez az épület inkább a XI. századot képviseli, egybevág azzal a sejtéssel, mely szerint a szlovákiai hasonló építmények datálásánál a IX. század kissé korainak tűnik. Az általános kelet-európai fejlődés szempontjából is meggondolkoztatók ezek a korai időpontok, hiszen RAPPOPORT P. A. szerint ez az elrendezés a X. századra alakult ki [*Drevnyerusszkoje zsilisce* (VI–XII. vv. n. e.) In: RABINOVICS, M. G. (szerk.): *Drevnyeye zsilisce narodov vosztocnoj Evropi*. Moszkva, 1975. 126.]

KOVALOVSZKI Júlia munkám hibájául rója föl, hogy sok esetben építettem „nem éppen a legfontosabb megfigyeléseken alapuló ásatási eredményekre”. Ezt természetesen igyekeztem elkerülni, s ahol ismert volt előttem az ásatás problematikusa, a lehető legjobb határán belül meg is tettem. Így például magam is utalok MÉR István figyelmeltetésére a Miskolc-sóteőkupai feltárással kapcsolatban, de mivel az anyagot mégsem mellőzhettem teljesen, – hiszen rendkívül kevés támpont áll rendelkezésemre erről a vidékről – ez esetben kritikával kezeltem. A forráskritikát máshol is igyekeztem következetesen alkalmazni, és ezt KOVALOVSZKI Júlia – ellentétben K. CSILLÉRY Klárával – úgy értékeli, hogy „... a minden tekintetben hiteles megfigyeléseket és jó következtetéseket illette – ti. BALASSA M. I. – bírálattal...”. Vele szemben úgy vélem, hogy egy pontos, minden részletre kiterjedő ásatási beszámolóban elismerése az, ha a kutatások újabb eredményei birtokában az eredeti következtetéseken túlmutató tanulságok megállapítására is alkalmas. Nem bírálatról van ez esetben tehát szó, hanem továbbgondolásról, a korábbi eredmények továbbfejlesztéséről.

Ebbe a kérdéskörbe tartozik a régészeti anyag datálásának kérdése is, melynek viszonylagosságára mindkét régészopponens felhívta a figyelmet. Ez a bizonytalanság kétségtelenül megnehezíti azt, hogy a lakóépület fejlődésének egyes szakaszait pontosan időhöz kössük. Ezért törekedtem arra, hogy a társadalmi és gazdasági fejlődés csomópontjaira is tekintettel legyek, és a leletek alapján megállapítható tendenciákat hozzájuk viszonyítsam. Mert a datálás kérdőjelei ellenére bizonyos tendenciák felismerhetők, utalok itt FODOR Istvánnak arra az óvatos megállapítására, hogy a lakóház fejlődésének korai korszakát a Kárpát-medencében inkább a kő-, a későbbit inkább az agyagkemencék jellemzik. Ez a tendencia nyilvánvalóan nem rendelhető meghatározott társadalmi-gazdasági változásokhoz, de az már annál inkább, hogy az építmény mikor és hogyan válik többhelyiségessé.

Válaszomban viszonylag nagy teret szenteltem a forráskritika, forrásfelhasználás terén elhangzottaknak. A vázolt nehézségek ellenére sem kívánok azonban élni azzal a felkínált „mentséggel”, hogy nem vagyok régész képzettségű. Vállalom a hibákat, vállalnom kell, mert ha nem ezt teszem, akkor arról is le kellene mondanom, hogy ezen a téren kritikailag értékeljem a forrásokat,

márpedig erről lemondanom nem lehet. Valószínű, hogy ez a dilemma mindenkiben felmerül, aki kutatásai során szűkebb szakterületének határait átlépi.

Opponenseim és a vita hozzászólói a források egy másik körére is felhívták figyelmemet, azokra, amelyeket nem használtam föl. K. CSILLÉRY Klára XIII–XIV. századi adatai a lakóépítmények ajtajaira rendkívül tanulságosak. Tájékoztatóm a lakóház fejlődésének részletes – s nem vázlatos – kidolgozásakor e területre is ki fogom terjeszteni. Meg kell azonban jegyezni, hogy vannak olyan források, melyeknek nagyobb a híre, mint a valós értéke. Megítélésem szerint ilyen a boszorkányperek anyaga. Példaként idézem SCHRAM Ferenc kötetéből a Borsod megyei peranyag azon részleteit, melyek a népi építészettel, de tágabban, a településsel, lakáshasználattal kapcsolatos adatokat tartalmaznak. Borsod egy átlagos megye, peranyaga nem éri el pl. a Sopron megyéből közöltekét, de meghaladja több más megye anyagát (*Magyarországi boszorkányperek* I–II. Budapest, 1983. 2. kiadás. A továbbiakra peranyagként hivatkozom, a kiemelések tőlem származnak).

Miskolc (Miskolcz) – 1648. január 29.: „... bé ment ezen Fatens *haló kamarájában az ablakon*, és ezen fatens az *ágiában* fekvűven szemével rea nézet hogy ezen fatens ágiára ment ...” „Látta szemével hogy Makai János Szabó Pálnét Giörben az Czapó György szé-nében az *seövének* támasztotta ...” „... látta hogy Szabó Pálné Kádas Jánossal edgiút szuszogtak az setet *pitvarban* ...” (SCHRAM F. 1983. I. 133–135.).

Mezőcsát (Csat) – 1700. február 15.: „... elsőben be ment az *Istalloban* egy Macska, kitis a meg gyötörtött Legény gondolván késértetnek lenni *szalmat akarván gyujtani* ...” „... az Legény a mely *házban* Bartané ötöd magával bé ment az *kürtön* az Aszszonyokkal, és a Legényt nyakon kaptak, hogj a vér is megindult az orran, mellynek Csattanását, azon *házban* lévő két Gyerme kis hallotta, de az után ezen öt Aszszonyok ismét ki mentek az *kürtön*, ...” „... bé mentek a fatens *Istallojában* az Legényhez ...” (éjszaka, mikor aludt). „... mikor az *Istalloban* az *tüzet meg gyujtotta*, az *Istallo ajtoban* allottak akkor az Aszszonyok, ...” (szintén éjszaka). (SCHRAM F. 1983. I. 139.).

Sajóvámos (Vámos) – 1709. június 5.: „Az utan circiter egj hettel, othon nem leteben a Fatensek, ettzaka *be fujtettek a kemenczejet* ugj talál haza menni, hogj mar megis hamvazott a *tüz a kemenczeben*, s mondotta a Felesegenek, miért nem *takarod be a tüzet*, kire mongja a Felesege higje el kgl d Uram, hogj alig volt fel marok *tüz hogj be takartam* probalyly kgl maga is, a mint hogj mas etczakara kelven maga a fatens *be takarvan a tüzet teglakkal*, be rakja s le fekvűven el aluszna egjczer fel ebredven, hat immar a *tüz a mint be fujtettek megis hamvazott a kemenczeben*. Estve *szen vonojok a kemenczen* leven a midőn fel serkennek be leven nyujtva a kemenczebe, csak a nyele egj falaton maradott mas napra kelve, gjerme tskeje a *tüz helyen* ülven, egjenessen csak a *tüzbe vetik* alig kapja ki az Anyya a *tüzbül*”. „... egj etczaka a midőn betegsegeben a *kemencze mellett* fen ült volna ... ki nem ment az *házbul* ...” „... ki menni akarvan, *tehenei a Pitvarban alvan* telnek idejen etczaka a tehene kőzt talalta Toth Janosnet ...” „... Sz. Györgj nap estin Toth Janosne maga *tehene borjat* a fatens tehene alá bocsatván ... ugj hogj nagy erővel kellett ki hajtani a Toth Janosne *Pitvarabul* is sőt még az *ablakon* is be bögöt ugj hogj az *ablak lantornajat* is meg ette, ...” „... a tehene ket a buzabul be akartak hajtani, de meg alvan a *pitvar ajtajában* meg fogta az *ajtot* ...” „... fel szurta az *ház haja* ala, ...” „... mellyetis fogyan az *ablakon* ki hajtotta, az *üvegetis* ki ütven velle ...” „... a Toth Janosne *kapu tzulakjában* ...” „Ettzaka idejen Török Istvannenak *be zarolt ajtajan* be mvenen a *pitvarban a marha közöt* mit csinált maga tudgja ...” (SCHRAM F. 1983. I. 146–153.).

Sajóvámos (Vámos) – 1709. augusztus 8.: „... a midőn tesztat be rakta volna a *kemenczeben* az negj mar be teven az ötödiket midőn be akarta volna tenni a teszta csak szellyel ment a talbul, ...” „... talat kerven a fatenstül hogj nem adott neki, ket szürke Macska csak be ment Lovaszne utan s fel mentek a *gerendara*, ot leven egj sajtarra valo abroncz azt le ütöttek a földre es ott forogtak a *ház közepin*, ...” „... látta a *Tinot* az Ivocs *Pitvaraban* ...” (SCHRAM F. 1983. I. 153–157.).

Mezőnagymihály (Nagy Mihály), Gelej (Gelei) – XVIII. sz. eleje: „... az Gelej *pin-czében* ...” „... a guzsalyomat ki loptak az *ablakon* ... bé mvenen a *Házban* egri Kis Andras *házában* aguzsalyat akit mondotnak hogj ki vett Petrane az *ablakon*, a Tekenő alatt lelték meg”. „... circiter négy esztendeje a Fatens szolgastul el ment agelej *Pinczekhez* valamelly *háznak valo Gazert*.” Itt most nem idézve egy pincére vonatkozó adatot, a továbbiakban: „... a Gelej haton kendere lévén, annak nyövésere Nagy Mihallyrul ki jött, és el kesűdvén a Fatens *istallojában* az hol akkor magais lakott, ...” (SCHRAM F. 1983. I. 158–160.).

Miskolc (Miskolc) 1716. június 24. ... tavalyi lévén az Csabán közép szőlő szerez az szilva aszalónál ... a midőn bé ment volna Jotzkné az Farkas Panna szőlőjének az héjáró résén. ... kereskedvén ... az házban, az gerenda felett találtak ... edjkor estveli könyörgés taiban az Attya Máthé Kováts házához ment Joczkné három öreg főző fazekat kérnj; nem lévén olly öreg fazekaj a fatens édes Anyjának, hallotta masoktul, hogj ugyan akkor Joczkné haragglal ment ki a házbul, az után tsak hamar estve még ulvén a fatens édes Anyja, az tüzhelyen, fel ragadgják szeme láttára a földhoz utik, és csapja, ugj hogj mindgjart kette tört az jobb karja ... éczakanak idején a fatens ajtajára ment Joczkné Mihálné, noha az ajtott az külön szíjjával, és madzagával edgynehány szerral is be tekergette vólt az fatens ... ki nyitotta Joczkné az pitvar ajtaját ... az után bé menvén Joczkné az házban, menten mindgjart ment az fatens ágya fejéhez ... hágjon fel kgd az lajtorjan, az padon fekszik a kgd leánya, ... kívül az ház falán az eresz alatt, ... az ház előtt való töltvényen ülven ... látván az fatens, hogj az Joczkné szolgálója a pitvarban lugo, bé megien az fatens a pitvarba ... de mihelyt bé érkezett a fatens a pitvarban, hová lett a pitvarbul az szolgáló olly nagy hirtelenséggel, nem tudgja, hanem tsak el vesztette szemej elől se pitvarba, sem házban nem vót, kamrája pedig nincsen az háznan az hova mehetett volna, a padgjara is a háznak ha fel ment volna, meg látta volna, ... a fatensnek lévén akkoron edj Kóteles János névű sellére, halt magokkal edgjütt az fatens kamrájában ... edgjkor eczakanak idejen ki jöven Koteles János a kamrábul az udvarra vizellenj, hall nagj zörgést a fatens házában ... tsak hamar rea jönek az ablakára ... mely ablakon az ablak rajta vólt egészen hanem csak egy kis hasadás vólt rajta, az kereszt vasak is penig új vóltak csinálva, hogj esztendős gyermek sem fért volna ki közötte, meg fogván a keresztvasat, ... álljunk bé ugj mond innen az udvarult az eszterhaj alá, ... az alföldön nyomtato részeket el nem vihetvén egészen lakó helyekben kéi sák életett hadtak Mondok András házanak a pitvarában, ... azomban Mondokné ki fordul az házbul, s még az pitvar ajton sem ment ki, ... akkor nap után való éczaka elő álomkor ... a mikor immár a fatensék le feküdtek volna az lehullott faklya szemeken által megien ... holott be zárolva vóltanak mind az háznak, s mind az pitvarnak ajtaj ... akkor öreg Kováts Jánosné a fatens anyja ágya eleiben állott, s az fatens annyais a kezét által vetvén a maga kis gyermekere a tekenőre ... edgyütt az ágyban fekvén az maga házában urastul, a ház ajtaja bé vólt zárva az lantorna ablak is (:kin egy kis hasadás vólt): fel vólt téve, ... csak nagj zörgést hallott az kemencze körül; ... ugyan az ház ablakanál, egykor a midőn nyolcz kilencz óra között vólt volna az idő, szép hől világ lévén, mint hogi az kenyér sütés miatt meleg vólt a ház, tehát az ablakot le vétette a Fatens a sellérrrel felülle, hogj a szellő érje ... ki akarták vonni a ház kicsin ablakján, a kiben máskint kereszt fa vólt csinálva; ... véssen edgy csisma szárat, és az fatens ganéját abban téven, az kéményben kötötték fel, ... kérdeztek Német Doktörtul miért tapasztana ilyen napon? (ti. vasárnap). ... jobb Kan malaczaj ... meg dögölvén az négjének az után a házban az maga ágya alatt csinált valamelly alkalmatosságot és ott tartotta egész telen, de azon egész télen ollyan irtosztató nyivalkodasa vólt éczakanak a fatens háza körül padon az macskának es pitvarában, sőt az ablakárais rea jöttek ... noha néhány iziben meg szoritotta vólt az padgjan, ... az midőn az malom köveket őrlésre meg eresztette volna a fatens, ülven az őrlős emberekkel az tuzelő helyben, az Molnár legény pedig bé fordulván az malom házban, edgjkor Nagj puska pattanást hall az fatens, az legénye akkor ki lövén az malom ház ablakján, hogj ki fordul az házbul az Molnár legény, lattya a fatens hogj azon puskának az ágya, és csüje szellel sok darabokban szakadozott, ugj hogj némelly része az puska csüjének az padlásban, nemelly a ház falában ... az Csécs Szopó gyermekét a fatensnek az teknőbul pólyástul fel vótte ... ujabbán viszzá tette az teknőben ... (SCHRAM F. 1983. I. 170-212.)

Az idézett adatok kétségtelenül sok figyelemre méltó részlettel gazdagítják Borsod megye XVII-XVIII. századi népi építkezésére, lakáskultúrájára, lakáshasználatára vonatkozó ismereteinket. Különösen hasznosak a lakáshasználatra utaló részletek, melyekből nyilvánvaló, hogy a pitvar ezen a vidéken megfelelően vegyes funkciójú helyiség, tárolóhely (Miskolc), sőt, télidőben az állatokat is itt tartották (Sajóvámos). Nincs benne tüzelőberendezés, hiszen, ha ezeket említik, akkor azt mindig a házzal kapcsolatban teszik. A hálóhelyek elhelyezkedése is meglehetősen szemléletesen bontakozik ki, hiszen a házon kívül aludtak a kamrában (Miskolc), sőt a padláson is (Miskolc), a legények pedig az istállóban, mely meglehetősen egyértelműen tüzelőszólnak tűnik (Mezőcsát, Mezőnagymihály?). A mezőcsáti adatot a kurtore már korábban is idézték [I. KÖHY J.: A paraszti lakóház alakulása a XVIII-XIX. században. In: KISS L.-PATAKI S. (szerk.): Mezőcsát népi kultúrájából. Mezőcsáti Helytörténeti Füzetek 3. 1971. 98.], mint a belülfűtős, belső-elvezetéses kemencére vonatkoztatható adatot. Valószínű ebbe a körbe tartozhat az a miskolci tüzelőhely is, mely a lakóhelyiségben levőnek tűnik. A Sajóvámoson történt éjszakai kemencebefűtést is pontosan tudják követni az ágyban alvók, s ez is arra utal, hogy szája a lakóhelyiségbe nyílhatott,

nyeltembe venni és következetesen végigkísérni a lakó-, feldolgozó- és tárolóter alakulását. Az kétségtelen, hogy modellszerűen nem emeltem ki a lakóépület egyes funkcióinak és a funkcióknak megfelelő terek alakulását, de ez a megközelítés végighúzódik munkámon. Így például a fejlődés rajzbeli ábrázolásánál (146–147) külön jelölöm az eredeti egyhelyiséges lakóobjektumot, a szobát, a pitvart és a tárolóhelyiséget. A szövegközi ábrákon mindig szám jelöli az egyes helyiségek funkcióját, azaz, hogy az lakótér (szoba), feldolgozóhely (konyha) vagy éppen tárolótér (kamra). Ahol nem szerepel az erre utaló szám, ott vagy eleve nem tisztázott a helyiség funkciója, vagy még több funkciónak helyet adó térről van szó.

A közel egy évezredet felölelő anyagból a Kárpát-medence lakóépítményeinek fejlődési tendenciájáról természetesen kialakult bennem egy kép, mellyel úgy éreztem, nem szükséges külön hangsúlyozottan foglalkoznom. KOVALOVSKZI Júlia megjegyzése azonban arra késztet, hogy röviden vázoljam ezt a tendenciát, melyet egyébként könyvemben tényszerűen s nem ilyen modell-érvénnyel igyekeztem nyomon követni.

1. *Osztatlan funkciójú tér.* Az egyetlen teret magába foglaló építmény egyszerre lakó-, feldolgozó- és tárolóhely. Ez mindenütt a lakóépítmények kiindulópontja, s ennek következtében meglehetősen leegyszerűsített általánosság. Egyrészt azért, mert nyilvánvaló, hogy az adott téren belül kialakul valamiféle funkciómegoszlás, erre utalnak az Árpád-kori veremházak ülgödrei vagy kemencéi, esetleg a szájuk előtti, nyílt tüzelésre utaló helyek, a falak mentén húzódó padka vagy padkák. Valószínű, hogy már ebben a korszakban is számolni kell valamiféle szezonális funkciómegoszlással, az olyan „szabadban lévő kemencéket” legalábbis én így értelmezem, melyeknél nem tapasztalható valamiféle határozott védőépítmény (a klimatikus viszonyaink között ezek téli használata erősen meggondolkoztató).

2. *A tárolótér elkülönülése.* A Kárpát-medencében már a legkorábbi időszakról számolni kell azzal, hogy az osztatlan funkciójú tér mellett léteznek tároló funkciójú „terek” – a vermek. Ez azonban csak egy viszonylag szűk termékképeség tárolására alkalmas. A javak gyarapodásával ezért először a tárolás funkciója válik külön, s ez megfelel annak a fejlődési tendenciának, amit a kutatás általában regisztrál Közép- és Kelet-Európában (l. pl. a német nyelvterületen BAUMGARTEN K.: *Das deutsche Bauernhaus. Eine Einführung in seine Geschichte vom 9. bis zum 19. Jahrhundert.* Berlin, 1980. 31. kk., vagy Dél-Lengyelországban CZAJKOVSKI, J.: *Über die historische Entwicklung der dörflichen Bauweise im südlichen Polen.* Acta Ethnographica 1982. XXXI. 79–107. stb.). Meg kell azonban jegyezni, hogy ez a tárolótér nem feltétlenül kamra, hanem általános értelemben vett tárolóhelyiség, azaz lehet istálló, sőt szén is. Ez a tendencia a Kárpát-medencében teljesen nyilvánvalóan érvényesül a délkeleti részekben a lakóépület nem teljes szélességét átérő kamrák esetében és a Dunántúlon. De a Kárpát-medence északkeleti részén történetének korai korszakában a pitvar sem egyéb, mint közlekedő- és tárolótér. Az Alföldön egyelőre ez a tendencia nem bizonyítható egyértelműen, de a PAPP László által Lajosmizse/Mizsén feltárt, kályhás kemencés szobából és istállóból álló épületek (PAPP L.: *Asatások a XVI. században elpusztult Kecskemét vidéki falvak helyén.* Néprajzi Értesítő 1931. XXIII. 144. kk.) nem zárják ki az ilyen értelmezés lehetőségét. Ezen a tájon valószínű, hogy a lakó- és feldolgozó funkcióknak helyt adó térből és a külön tárolótérből álló kéthelyiséges építmények az egyelőre ismeretlen XIV. században jellemezhetők a falusi építkezést.

A tárolótér a Kárpát-medence nyugati és keleti felében külön, a szabadba nyíló ajtón át volt megközelíthető, északkeleten az új helyiség továbbra is többszörös funkciójú, így ennek szabadba nyílt az ajtaja, viszont ide szolgált a feldolgozó/lakótér bejárata. Az Alföldön lényegében mindkét lehetőség adott, s nagy a valószínűsége, hogy kezdetben mindkét megoldást alkalmazták, azaz a tá-

rolótér nyílhatótt a szabadba, de lehetett az ajtaja a szomszédos helyiségből is. A későbbiekben után ez utóbbi megoldás állandósult.

3. *A lakó- és feldolgozóter elkülönülése.* A fejlődésnek ez a mozzanata a Kárpát-medencében már nem mindenütt zajlott le, vagy egészen újkori jelenség. Megítélesem szerint a fejlődési mozzanatnál nagyon fontos, hogy a tüzelőberendezések funkcióját világosan lássuk, és ennek megfelelően különítsük el őket. A kemence anyagától és alakjától lényegében függetlenül egyszerre melegítő- és feldolgozó (főző- és sütő-) alkalmatlóság, a nyílt tűz melegítésre, főzésre alkalmas és sütésre már csak közvetve, segédeszközökkel (felmelegített kőlap, sütőharang). A kerámiából készített kályha pedig elsődlegesen csak melegítőalkalmatlóság. Az a tér, ahol nyílt tűz ég vagy benne kemence van, esetleg – általánosítva – ahová a más térben lévő zárt tüzelőberendezés szája (tüzelőnyílása) néz, feldolgozóternek vagy annak is tekinthető. Így Délkelet-Erdélyben és Északkelet-Magyarországon a lakó- és a feldolgozóter egészen a XVIII–XIX. századig nem vált szét – annak ellenére, hogy az előbbi helyen a sütőkemence már más térben kapott helyet. A Dunántúlon teljesen egyértelmű a helyzet, a – régészek által használt terminussal élve – kályhás-kemencés helyiség immáron egyértelműen csak lakófunkcióval bír, mellette megmarad a kemencés konyha, a feldolgozóter. Mivel itt a különböző funkciókat ellátó helyiségeknek külön-külön szabadba nyíló ajtaja van, senki sem kételkedik abban, hogy az eredetileg többfunkciójú helyiség úgy vált egyfunkciójúvá, hogy csatlakozott hozzá egy másik, amely átvette egyik szerepét – a lakófunkciót.

Megítélesem szerint az Alföldön lényegében ugyanez játszódott le, igaz korábban, s azaz az eltéréssel, hogy itt az új helyiség, a lakószoba bejárata nem a szabadba nyílt, hanem a mellette lévő helyiségbe. Abba a helyiségbe, mely ezzel a feldolgozóter funkció mellett még egyet kapott, közlekedőtér is lett. De amelyben egy ideig továbbra is ott van a zárt tüzelő, a kemence és az ennek szájához kapcsolódó nyílt tüzelőhely (l. pl. Türkeve/Móric). Úgy vélem, hogy ebben az esetben a ház megnevezés – mint az egyik ellenérv az általam vázolt fejlődésmentel szemben – nem igazít el minket, gondoljunk csak arra, hogy a legkülönbözőbb funkciójú helyiségek nevében előfordul a ház. Szemléletes példája ennek a XVII. századi tankönyv, COMENIUS *Orbis Pictusa*: „Az ház elválasztatik (osztatik) kulcsos-záros helyekre, aminémű: a pitvarház, a szoba, a konyha, az eledeles kamra, az ebédlő ház (palota), a bolt (kamra), az ágysház, . . .” (*A látható világ*. Az 1669-ben megjelent háromnyelvű kiadás szövege és faksimiléi alapján – Norbergae. Budapest, 1959. 164.).

4. *Az egyes funkciók differenciálódása.* A fejlődésnek ebben, a Kárpát-medencében viszonylag késői szakaszában az egyes funkcióknak megfelelő terek többszöröződnek, azaz az épületben több kamra (esetleg megosztott funkcióval), több állattartó hely, istálló stb. lesz, vagy ezeknek a többszöröződött funkcióknak megfelelően több épület készül az adott lakótelken (esetleg egyes funkciók a lakótelektől függetlenül, térben máshol kapnak helyet).

Ezen általánosságokon túl, úgy vélem, hogy a vita során felmerült néhány részletkérdésre is ki kell térnem.

A magyar lakóház fejlődésének korai időszakával kapcsolatosan FODOR István felveti, hogy a sátorkérdést alaposabban kellett volna taglalnom. Könyvemben – igaz mindössze egy oldalnyi terjedelemben (41–42.) – vázoltam ezzel kapcsolatos véleményemet, azt, hogy a sátor mind technikai felépítésben, mind életmódbeli hátterében, a benne tükröződő „lakáshasználatban” egy olyan irányt képvisel, melynek nincs folytatása. Így általános kultúrtörténeti jelentőségén túl, a magyar lakóház fejlődésvonalaiban lényegében nincs helye.

Ugyancsak FODOR István hívja fel figyelmemet arra, hogy a Kárpát-medencében egykor élt gepidáknak nem lehetett semmi szerepük a később ugyanitt lezajlott lakóházfejlesztésben. Köszönöm figyelmeztetését, a téves megfogalmazás elkerülte figyelmemet. Nagyobb jelentőségű viszont, amit a magyarokat kétségtelesen megért avarokról mond. Sajnos, a nagy avar települések feltárásának anyaga jórészt közöletlen, és eddig – legalábbis számomra – csak annyi tanulságot szolgáltak, hogy egy kétségtelesen nem sláv népesség lényegében ugyanazt a lakóépületet használta, melyet egységek kedvvel minősítenek „kelet-európai sláv lakóházak”, s melyet mellesleg az ugyancsak nem sláv magyarság is ismert. Az avar házak részletes ismerete bizonyára tovább fogja finomítani a Kárpát-medence lakóépületeire vonatkozó VII–VIII. századi, sőt a IX–X. századi ismereteinket is.

BARABÁS Jenő és FODOR István is említette a népi építkezésben mutatkozó táji különbségek okát, illetve korát. Kétségtelesen, hogy a magyarság törzsi tagozódásának hatása e téren sem mutatható ki, éppen úgy, mint ahogy a temetkezésben sem tapasztaltak régészeink ilyen, a korai társadalomszervezetünkre visszavezethető eltéréseket. S itt kell utalnom FODOR István egy megjegyzésére, melyben kifogásolja a korai, a XI. századig tartó korszak kulturális képéről írt soraimat, mely szerint az egyes népcsoportok „összevisszaságban” szállták meg a Kárpát-medencét. Ez, úgy vélem, némi félreértése annak, amit leírtam, hiszen a hivatkozott helyen én ezt az „összevisszaságot” – mely lehet, hogy nem a legszerencsésebb megfogalmazás – viszonyítottam, és arról szóltam, hogy az „. . . egyes népcsoportok – törzsek, törzstörédek, csatlakozott népelemek stb. – a korábbi, a dél-ukrajnai, etelközi letelepedési viszonyokat, az akkori egymásmellettséget, a földrajzi övezet-

ben való elhelyezkedést *figyelembe nem vevő összevisszaságban szállták meg a Kárpát-medence különböző vidékei*” (utólagos kiemelés 62.). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a Kárpát-medencében nem érvényesült – legalábbis a kezdeti időszakban – egy törzsi stb. viszonyokat figyelembe vevő rend, de az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ez, történetileg mindenképpen rendkívül rövid idő alatt adta át helyét egy feudális, a lokálitáson alapuló rendnek.

A korai lakóépítményekben kétségtelenül nem könnyű táji különbségeket megállapítani, s ennek nemcsak az adatok hiánya az oka, hanem az is, hogy a rendkívül egyszerű építmények meglehetősen kevés karakterisztikus jeggyel rendelkeznek. De az, hogy az épület bejárata honnan nyílik, mindenképpen figyelemre méltó jellegzetesség. A tüzelőberendezések terén mutatkozó különbségek elemzése sem tűnik feleslegesnek, még akkor is, ha BARABÁS Jenő kételkedik a „keleti szláv szögletes kemence” középkori létében. Pedig pl. MESTERHÁZY Károly Sály/Latorról olyan, a X. sz. első felére datált épületet közöl, melyben egyértelműen szögletes, kőből készült kemence ismerhető fel (*Fragen der Ausbildung einer Organisation von Hof und Burg bei den Ungarn im 10. Jahrhundert*. In: *Interaktionen der mitteleuropäischen Slaven und anderen Ethnika im 6–10. Jahrhundert*. Nitra, 1984. 181–182.). Ugyancsak szögletes kőkemencék voltak a könyvem megjelenése után napvilágot látott közlemény szerint a Visegrád/Várkertén feltárt településen [KOVALOVSKÍ J.: *A visegrád-várkerüti Árpád-kori faluásatásról*. 1986. KOVALOVSKÍ J. (összeáll.) *A magyar falu régésze Méri István 1911–1976*. 62. és az ásatási helyszínrajz]. A szögletes kőkemencék egyik általánosan használt jellemzője, hogy nagyméretűek, s az kétségtelen, hogy a példaként hivatkozottak nem 2x2 méteres alapterületűek, mint azok, melyeket a recens anyag alapján ismerünk. De maguk az építmények is jóval kisebbek, és ha ehhez viszonyítjuk, akkor ez esetben is a helyiség közel egynegyedét foglalja el a kemence – éppen úgy, mint ahogyan erről a néprajzi leírások meg szoktak emlékezni.

A vita során még számos észrevétel elhangzott, így pl. a „kilógatott kemence” kifejezés nem éppen szerencsés voltáról vagy arról, hogy bizonyos jelenségeket hasznos lett volna térképen ábrázolni stb. Ezekkel s még számos, itt nem idézett véleménnyel egyetértek, további munkám során igyekszem ezeket hasznosítani.

Itt azonban még egy kérdéskörre – melyet többen is érintettek – feltétlenül ki kell térnem. Ez a városi, illetve nemesi-kurialis építészeti hatása. Sajátos helyzetben voltam ezzel kapcsolatosan, mert pillanatnyilag középkori falvainkról megítélésem szerint sokkal többet tudunk, mint középkori városainkról, és még többet, mint a kor nemesi-kurialis építészetről. DÁVID Ferenc, Cs. DOBROVITS Dorottya és mások tevékenysége nyomán lassan kezd valami fogalmunk lenni pl. Sopron, Székesfehérvár esetleg Buda középkori építészetről. Ebből az körvonalazódik, hogy ennek színvonalá nem marad el Közép-Európa hasonló településeitől – mindössze némi, legfeljebb évszázadnyi késétség rémlik fel – sőt, az építészeti megoldások is meglehetősen szoros rokonságot mutatnak.

A feudális társadalom vezető rétegének, a nemesség közép- és alsó szintjének építkezéséről, azaz a kurialis építkezésről azonban szinte semmit nem tudunk. Legfeljebb annyit, hogy volt ilyen építész, és az élt mindazokkal a vívmányokkal, melyekkel a városi párhuzammal (előképé- nél?) találkozhatunk (pl. a csepelyi élszedett ablakkövek, cserépkályhák). Továbbra is meggyőződésem – de az adatok hiányában nevezhetjük munkahipotézisnek is –, hogy a hatás ez irányból érte a népi építészetet, és nem fordítva történt, nem a népi építészeti kialakult formáinak mintegy „magasabb szintre emelését” kell látnunk a városi, illetve a nemesi-kurialis építészeten. Ebben GYÖRFFY Györgynek a vita során elhangzott észrevételei is megerősítettek. Mindez, úgy vélem, nem sajátosan magyar, hanem általános közép-európai jelenség. Nem véletlen, hogy a német „Hausforschung” jelenkori karakterisztikus irányzata, az ún. „münsteri munkakör”, majd ennek folytatása az „Arbeitskreis für Hausforschung e. V.” kutatási programjának egyik sarkalatos pontjává tette a középkori házmaradványok és a polgári lakóházak kutatását [SCHEPERS, J.: *Stand und Aufgaben der nordwesteuropäischen Hausforschung (1953)*. In: SCHEPERS, J. *Vier Jahrzehnte Hausforschung*. Sennestadt, 1973. 70.]. Ennek megfelelően a társaság kiadványsorozata, a *Jahrbuch für Hausforschung* az utóbbi években szinte kizárólag a városi-polgári középkori építészeti bemutató, feldolgozó köteteket tartalmaz, pl. a 35. kötet: *Hausbau in Lübeck*; 34. kötet: *Hausbau in Frankreich*; a 33. kötet és annak különkötete: *Hausbau im Mittelalter* stb. Remélhetőleg ez minél hamarabb nálunk is követésre talál.

Könyvem első kritikai értékelése is meggyőzőtt arról, amit már megírásakor is tudtam, a magyar lakóház fejlődésének kutatásában még nem tartunk ott, hogy végleges, megfellebbezhetetlen eredményeket tudjunk elérni. Könyvemet egy véleménynek szántam, olyannak, melyet természetesen tovább kell fejleszteni, finomítani. A vita során elhangzottak is megerősítettek ebben a szándékomban, és egyben meg is mutatták, melyek azok a területek, ahol további alapos kutatómunkára van szükség, és ezt itt is szeretném megköszönni opponenseimnek s mindazoknak, akik már eddig is véleményt nyilvánítottak munkámról.

ISMERTETÉ

1985. évi kiadás. Budapest, 1985. 108 oldal

Wedmann, Imre

Ez utóbbiak közzététele, amihez útbaigazító szómagyarázatokat is tesz, annál inkább kiemelést érdemel, mert egyet kell vele szembevetnünk a 19. század végén a magyarországi falusi élet feltárásához megmaradt hegytörvényeink tanulmányozása ad szuard kiindulópontot. Törvényeket mondtam kötelező erejűknél fogva (az „artikulusok” kifejezést, bár használatban volt, hasonló jelentése miatt mellőzhetőnek vélelem), a kötet címadásának így csak második feléhez csatlakozva. Elsőrendű forrásnak ugyanis a mondott cél elérésére csupán egy-egy szőlőhegyet illető olyan rendtartást tartok tekinthetőnek, melynek létrejötté, ha földesúri jóváhagyással is, ottani magában álló közösséghez fűződött – ennek megjelölésére okkal eleveníti föl a szerző az egykorú „hegybeli helység” kifejezést; egyszerűbben szólva, ugyancsak a kapitalizmus kori „hegyközösségtől” való megkülönböztetésül, „hegyközösségről” is beszélhetünk –; valójában az így keletkezett hegytörvény szolgálta teljes mértékben e közösség érdekeit minden tagjára egyformán kötelező erővel. Ellene szól ennek már az is, hogy változó teljességgel s nemegyszer a helyi adottságokhoz igazodva rendelkeznek a szőlőhegyen folyó élet különféle vonatkozásairól. Másodsorban ugyan, mégis számításba jönnek a földesuraktól kiadott rendtartások is; különösen jelentősek akkor, ha, ugyan kiegészítésekkel, esetleg módosításokkal, a hegyközösség meglévő szokásaira építettek, ami éppen nem volt ritka dolog, annál kevésbé, mert a *Hármaskönyv* határozottan úgy rendelkezett, hogy a szokásjogot egy-egy hely régi gyakorlata szerint kell megtartani. Az egy-egy nagyobb területet – megyét, széket, vidéket – átfogó rendtartásokat forrásérték tekintetében csak a harmadik hely illeti meg, mert a hegybeli helységek egyenként nem állnak mögöttük a maguk eredeti sajátosságaikkal, még ha sűrűn visszatérő vonások kerültek is bennük közös nevezőre; közülük a rokon táji adottságokból fakadó közös gondokkal foglalkozás révén még a Hegyalja szabályzatai visznek célunkhoz legközelebb. Keveset mondanak azután az olyan előírások, melyek a hegyközösség tevékenységének fő kérdéseivel való átfogó törődés helyett nem terjednek többre egy-egy részvontakozásnál, mint a szőlők átruházásának, a szőlőpásztorok kötelességeinek szabályozása stb. S végül pusztán összehasonlításra szolgálhatnak olyan városi és mezővárosi statutumok, melyek más természetű rendelkezések közé iktatva anélkül szólnak – a soknak életében egyébként fontos szerepet játszó – szőlőbeli tevékenységről, hogy a szőlőbirtokos poigárok e részben külön közösséget alkottak volna.

Így tekintve valamennyire módosul az elsorolt, különben néhányal még kiegészíthető XV–XIX. századi szabályzatok csoportosítása és rangsorolása. Bármilyen fontos is azonban, hogy kellően mérlegelni tudjuk: a ránk maradt hegytörvények milyen mértékben tükrözik egy-egy hegyközösség önálló tevékenységét, a rájuk egybevetésük alapján történő építésen túl következtetésekre is rá vagyunk utalva. Túl azon, amire a szerző is utal, hogy változó teljességgel fogják át a hegybeli élet különböző oldalait, maga a szabályozás sem terjedhet ki minden részletre, azok intézését önként értődően a közösség vezetőségére bízza a fő előírásoknak megfelelően. Egyetértve azzal is, hogy az első hegytörvények keletkezése legalább a XIV. századig, azaz megközelítőleg a falualakulás idejéig nyúlik vissza, nem feledkezhetünk meg arról, hogy akkor s utána még hosszú ideig a szóbeliség uralkodott, kivált a parasztság körében. A szőlőgazdák nyilvánvalóan egymás között fokról fokra kibontakozó egyetértés során alakították ki a szoros egymásmellettiségben fekvő birtokukon folytatott gazdálkodás s az egymásraultaltságra alapozódó együttélés szabályait, vészték azokat a hegygyűléseken újra meg újra kinek-kinek emlékezetébe, egészítették ki s módosították ugyanott szükség szerint, s hagyományozták nemzedékről nemzedékre. Amíg sor nem került írástudó ember bevonására a szőlőbeli ügyek intézésébe, legalábbis a pusztá emlékezetre hagyatkozás helyett tartós rögzítés szándékával, az írásba foglalás rendszerint felsőbb beavatkozás

nyomán jött létre. A reneszánsz korával járó úri fényűzés, majd az árforradalom már a XV. század utolsó évtizedeitől fogva igényt támasztott nagyobb pénzjövedelemre nem egy földesúrnban. A jobbágyoktól követelt census erősebb növelésére a szokásjog kevés lehetőséget engedett, hiszen azt az 1514-i megtorló törvény nem állapította meg többen 100 dénárnál. Adódott azonban az uraságnak két másik lehetőség arra, hogy a parasztnép terhére helyben és közvetlenül pénzhez jusson. Az egyik: felsőségének érvényesítése az erdő fölött, s ennek alapján már csak díjfizetés ellenében engedni meg, hogy ott a jobbágyok sertéseiket makkoltathassák. A másik: a kocsmároltatás kézbevétele. Törvényben, nyilván „bevett” gyakorlatot szentesítve, először az 1550-i országgyűlés rendelte el, hogy a jobbágyot, ha szőlőhegy nincs a falu határában, (csak) Mihály naptól karácsonyig, ha viszont van, Szent György napjáig illeti meg a bormérés, az uraságot pedig az esztendő egész többi részében; s ami a valóságos helyzetre vetett fényt, azt is hozzá kellett tenni, hogy ő jobbágyai eladni kívánt boraira elővételi joggal rendelkezik ugyan, de azokat akarattuk ellen pénzért sem veheti el tőlük. Az a bor, melyet a földesúr a faluban méretett ki egyik jobbágyával, döntően nyilván a kilencedből, illetőleg hegyvámából, nem pedig saját terméséből eredt. Nagyobb kiterjedésű majorsági szőlő létesítésének ugyanis nem volt zökkenőmentes az útja: vagy az irtás és az új telepítés nagy és gondos munkája kellett hozzá vagy paraszti szőlő „kibecslése”. Ez utóbbira azonban szabály szerint csak teljes értékének megfizetése fejében kerülhetett sor, s akkor, ha gazdája túl akart adni rajta; így éppen pénzbeli teherrel járt kialakítása, tovább pedig megfelelő művelése vincellér alkalmazását s legalább a kényesebb munkákra napszámosok felfogadását igényelte. Ennyi költségbefektetés csak akkor bizonyult igazán kifizetődönék, ha az uraság szőleje jó hírű hegyen feküdt, s termése iránt ennél fogva távolabbi piacokon is mutatkozott kereslet. Nem véletlen tehát, hogy földesúri terjeszkedés s a hegytörvényekbe tőle eredő beavatkozás nyomaival, már korábbi időkből is, leginkább a Középhegység mentén, kivált a Hegyalján találkozunk. Am éppen ez ösztönöz fokozott mértékben arra, hogy ahol a hegytörvények úri jóváhagyására és szerkesztésére föltehetőleg kevésbé kerülhetett sor, így – a városi rendtartásokra ezúttal is csupán egybevetésül térve ki – az északnyugati országrészen is próbáljuk földeríteni az egykori hegyközösségek szabályzatait; anélkül távol maradunk attól, hogy a hegybeli helységekrol átfogó képet alkothassunk. Ugyanezért nézünk örömmel a szerzőnek az Alföldet célba vevő kutatásai elébe.

Az azonban kevésbé látszik valószínűnek, hogy a hegytörvény létrejötte a hegybeliek és a földesúr között kialakult kompromisszum eredménye volt. Még mielőtt az uraság célszerűnek látta, hogy a hegység dolgaival foglalkozzék, ott már ki kellett alakulnia birtoklás és természetis kívánatos rendjének s az érvényre jutását, ha kellett, büntetésekkel is biztosító szervezetnek; a földesúrnak általában többre nem is lehetett igénye, mint hogy a kilencedet illetőleg a hegyvámot rendszeresen megkapja, s ennek érdekében, továbbá esetleges terjeszkedés céljából küszöbön álló birtokosváltozásokról tudomást szerezzen. Hogyan folyják a külön szaktudáshoz kötött szőlőművelés, ahhoz annak végzői értékelt legjobban, földesúri beleszólásnak abba alig lehetett helye, egyébként is felügyelt annak gyakorlati menetére a hegytörvény adta előírások keretén belül maga a hegyközösség vezetősége. A földesúri beavatkozás ezért, túl saját anyagi érdekeinek biztosításán, alig változtatott a hegytörvény érdemi rendelkezésein. Annyit jelent ez, hogy sok esetben nincs kellő alap földesúriknak mondott rendtartásoknak a hegyközösségi autonómiából eredőktől való éles elhatárolására. S különösen szűkre zsugorodott a hegy tulajdonosa számára a lehetőség, hogy felsőségének a szőlőgazdák közösségének gazdasági, igazgatási és igazságtévő tevékenysége során érvényt szerezzen, olyan szőlőhegyeken, ahol jó hírű bor nyeresége végett az ő jobbágyaival és zselléreivel területileg elvegyülve, velük szoros egymásmellettségben városi polgárok, nemesek, egyháziak, nemegyszer főurak is igyekeztek kisebb-nagyobb szőlőhöz jutni. Szava egészen más súllyal esett latba olyan szőlőhegyen, ahol saját jobbágyaikkal szőlőgazdáként extraneusok nem társultak.

Teljes mértékben egyet kell érteni a szerzővel, amikor ahhoz az állásponthoz csatlakozik, hogy falu- és hegyközösség mint egymástól független intézményes szervezetek működtek; egyenrangú voltak hangoztatása mögé azonban kérdőjelet tennék. Nemcsak a faluközösségnek alárendelt vagy annak részeként tevékenykedő társulás nem volt a hegybeli helység, hanem magasabb rang és megbecsülés jutott neki osztályrészül, mint a falu közösségi szervezetének, s nem csupán akkor, ha felsőbb társadalmi rétegek képviselői is foglaltak helyet a szőlőgazdák között. Nem hiába fordított nagy gondot a hegybeli helység a szőlőhegyet körülvevő állandó, erős gyepű épségben tartására: amint egyebek között már erre is volt alkalma rámutatni (in: La Pensée N° 173. 1974. 55–70), ugyanakkor, midőn befelé sajátos gazdasági-társadalmi egységet fogott össze, egy szersz mind kifelé is kiemelte a hegyet a faluhatárból, sőt mintegy a megszokott feudális agrárkörnyezetből; jellemző, hogy nem egy hegytörvény büntetést szabott kívülállókra, ha engedély nélkül próbáltak áthágni a szőlőhegy védőgyűrűjén. Ezen belül ugyanis egészen más jellegű oltott a megművelés, a birtoklás, a földrol való rendelkezés, a teherviselés, a bérmunka szerepe s ezzel együtt a termék értékesíthetőségével összefüggő pénzforgalom, helyenként még a társadalmi összetartozás is.

Csak sajnálni lehet, hogy amikor a jól átgondolt bevezető tanulmány a vitás és a fölvetődő megválaszolatlan kérdésekkel való foglalkozás után arra összpontosítja figyelmét: hogyan tükrö-

zódik a hegytörvényekben a hegybeli helység önkormányzata s annak működése, nem terjeszkedik ki a gazdálkodás irányítására, arra hivatkozva, hogy erről a rendtartások csak keveset mondanak. Pedig a létalapot biztosító gazdálkodás közös rendjének kialakítása és biztosítása nyilvánvalóan a hegyközösség és törvényei létrejöttének legfőbb tényezői közé tartozott. Persze a párhuzamként felhozható falutörvények is megelégedtek az együttes mezei munkálkodás rendszerének meghatározásával s a folytatásának zavartalanágát szolgáló intézkedésekkel; a gyakorlati megvalósítás módja annyira a természeti tényező mindenkori alakulásának volt a függvénye, hogy azt bajos volt részletes szabályokba foglalni. A szőlő még érzékenyebb lévén az időjárás szélsőséges változásaira, nem meglepő, hogy a szőlőművelést illető előírások nem mennek bele a részletekbe, ezek megvalósításának módja a közösség vezetőségére marad, ez igazítja a gyakorlat mindenkori alakulását a megszabott általános irányvonalnak megfelelően a helyenként s az idő során változó természeti adottságokhoz; így az esetről esetre konkrétan adódó egyedi eljárásokra való kiterjeszkedés hiánya járul hozzá nagymértékben ahhoz, hogy számos hegytörvény szomszédoktól való szabálykölcsonzés nélkül is hasonló vonásokat mutat. Mindamellet nem kevés hegytörvényben megtalálhatók azok a rendelkezések, melyek egyfelől az összesség, másfelől az egyes szőlőbirtokosok gazdálkodásának zökkenőmentes folytatását kívánják szolgálni.

A hegyközösség egésze érdekében biztosítását célozzák többek között a következőkre irányuló előírások. A gyeptől rendszeresen ismétlődő körüljárása, karbantartási munkáinak felosztása a tagok között, a rajta réseket hagyók megbüntetése és kártérítésre kötelezése. Ugyancsak bíróság kirovása azokra, kik kaput nyitva hagynak, hágcst nem vonnak be. Utak, kerülfordulók, sajtoló- és dézsmálóhelyek rendben tartása. A hegy lábában rét hagyása a trágyát hordó és a termést elszállító igásjószág számára. A gyeptől vadászás megtiltása. A szőlővel beültetett részeknek legeltetéssel szemben szüret után vagy egész évben tilalom alá helyezése, állatokat szándékosan behajtók súlyosbított megbüntetése.

Egy-egy szőlősgazda termelőmunkájának eredményes folytatását kívánták elősegíteni már azok az intézkedések is, melyek a gazdálkodás alapját alkotó birtoknak biztonságos bírására irányultak. Így: annak szűrés esetén szabályszerűen folytatott perben hozott ítélettel történő eldöntése, hogy meghalt birtokos után ki örököljön, az örökös közhitelű átadása, több utód esetén és más átruházáskor a becsérték megállapítása. Ugyancsak az előljárásság: hegybíró, hegymester, esküdték hajtották végre a szükségessé váló osztozkodást kimeréssel és elhatárolással egybekötve. Elidegenítést célzó felvállásnak a hegygyűlés vagy a vezetőség előtt kellett történnie, mindig ügyelve arra, hogy szőlőbirtok másnak való eladása előtt azt előbb atyafiaknak, azután szomszédoknak vételre kínálják, s lehetőleg ne külső ember tegyen rá szert; ha mégis új gazda kezére jutott, ezt csak azután fogadta be a hegyközösség maga közé, ha kötelezte magát a hegytörvény megtartására az átruházásnak a hegy gyűlése előtt lebonyolított, áldomással megpecsételt, ünnepélyes, közhitelű lebonyolítása során. A vezetőség döntött arról is, hogy engedélyt adjon-e megokolt esetben új telepítésre, jelentkezők közül kit tartson leginkább igényjogosultnak parlagszóelő felújítására, s helyszíni szemle nyomán megszabja: hány évi mentesség járjon az újonnan való művelésbe vételért. Ugyancsak a hegy törvényszéke rótt ki büntetést a gyeptől, utak, szomszédok rovására terjeszkedőkre, határkövet elmozdítókra, másnak szőlőjén keresztüljárókra, onnan vesszőt, fűrtöt, gyümölcsöt, karót, eszközöket elvívókra, ott kárt okozókra. Közvetlenül a termelés körébe vágott: a hegytörvény előírásainak megfelelően kit illessen a szomszédba átnyúló ág gyümölcse, azután mások szőlőjére árnyékot vető nagy fák eltávolíttatása. Első helyre azonban fontosságában a szőlőmunkák helyes végzésének ellenőrzése tartott igényt, esetenként a háromszori kapálást is előírták; nem maradt el hanyag művelőnek, szőlője földjét más növény termesztésére fordítónak megbüntetése sem, ha a javításra való felszólítás eredménytelen maradt; aki pedig szőlőjét metszetlen, kapálatlan hagyta, számolhatott vele, hogy a hegybírósság elkobozza és másnak juttatja azt. Szükség esetén a kártevők irtását is elrendelte a hegybeli helység előljárássága. Az állandó kerülfordulók kívül az érésbe forduló szőlő védelmére időlegesen szőlőpásztorokat fogadott fel. Számos esetben előírta a fontosabb munkák végzésének idejét, különösen azt, hogy mikor foghat mindenki egyszerre szüretelészhez; aki korán érő fajtát nevelt, csak külön engedélyt foghatott korábbi szedéshez.

Ellentétben a szántóföldön folytatott gabonatermesztéssel, mely egyes rövid időszakokban – szántás-vetés, aratás, betakarítás, s ahol ez járta, a gabona nyomtatása és elvermelése alkalmával – kívánt erőfeszítést, a közbeeső hosszú hetekben azonban úgyszólván semmi munkaerő-ráfördítással nem járt, a szőlő kora tavasztól késő őszig szinte folyamatosan külön szaktudáshoz kötött elmélyült gondozást igényelt. E mennyiségben is, minőségben is magasabb rendű művelés nemcsak a hagyományos mezőgazdaság legintenzívebb ágává tette a szőlőművelést, hanem annak részére, ki e nagyobb s a szakásost meghaladó hozzáértést megkövetelő munkát ölte szőlődarabjába, ennek bírására fokozott jogot biztosított. Bár a földesuraság, főképp az ország nyugati-északnyugati részén, sok helyt nagymértékben elhatalmasodott a Mária Terézia kori úrbérrendezés idejéig, a szőlő paraszti birtoklása a XVIII. század mértékadó jogi felfogása szerint akkor is megközelítette a tulajdon fogalmát, hiszen lett légyen jobbágy vagy zsellér, a földesúrnak tett bejelentés után (nem pedig annak hozzájárulását elnyerve) szabadon rendelkezett az általa bírt szőlődarabbal, azt az uraság csak új gazdájától, úriszéki határozat alapján válthatta magához, rendszerint a szomszédok becslé-

sén nyugvó teljes érték készpénzben való megfizetése árán, ami akkoriban ötszörösét tette a közbe-
csünek. Már csak a hegybeli helységen keresztül történő szabad hagyományozás, eladás és megter-
helés miatt sem lehetett földesúr és szőlőbirtokos kapcsolatát egyszerű bérleti viszonyok tekinte-
ni, kedvezőbb volt az a paraszt számára az örökbérletnél is, hiszen a haszonból nem a bérlet eseté-
ben megszokott nagy hányad, csupán a termés kilencedrésze, illetőleg ezzel közepes évben arányba
hozható hegyvám jutott a szőlőhegy tulajdonosának.

Már maga a kivált hírnévek örvendő szőlőhegyeken élénk birtokforgalom meg, hogy a
bortermést viszonylag könnyen pénzzé lehetett tenni, s a hegyközösség nem-paraszti tagjai sok
esetben bérmunka igénybevételére kényszerültek, olyan légkört tett a hegy gyepején belül ottho-
nossá, mely merőben elütött a magában a faluban megszokottól. S ami a szőlőhegyen való birtok-
szerzést, a hegyközösségre kapcsolódást különösen vonzóvá tette jobbggy és szellér számára, egy-
részt abban gyökerezett, hogy a szőlő után kilenced, illetőleg hegyvám adásán kívül más földesúri
terhektől, köztük a legnyomasztóbbtól: a robotolástól mentesült, másrészt abban, hogy ugyanak-
kor, midőn lakóhelyén a jobbggyviszony feudális szintjén vesztelő faluközösségnek volt a tagja, a
hegybe „emelkedve” egyenjogú részese lett olyan közösségnek, melyben nemegyszer magasabb
társadalmi rétegek képviselőivel működött együtt, elvben esetleg saját földesurával is, ha annak is
volt ott a többiek közé vegyült szőlőterülete. Míg a *Hármaskönyv* megfosztotta a parasztot attól,
hogy nemes ellen pört indíthasson, a hegyközösség körében, annak törvényseke előtt – a feudális
világban egyedülálló módon – elvben a törvény előtti egyenlőség érvényesült, a hegybírónak es-
küje szerint hites társaival együtt szegénynek és gazdagnak félelem és személyre való tekintet nél-
kül, egyenlő mértékkel kellett igazságot tennie. Mint ahogy a hegytörvénynek megfelelően minden
tag szavának egyenlő súllyal kellett latba esni a közösség legfőbb szerve előtt, a hegygyűlésen, me-
lyen minden birtokos tartozott személyesen vagy meghatalmazottjától képviselve részt venni, s
amelynek zavartalan lefolyását, ünnepélyességét többek között a határozataival szembeszegülőket
sújtó súlyos büntetések bástyázták körül. Arra, amit a hegy színe előtt közakarattal s mindnyá-
jukra kötelező erővel végeztek, rendszerint evés-ivással egybekötött barátságos együttlétet ütött ál-
domásként pecsétet, még inkább közelhozva egymáshoz, ha különféle rendűeknek volt birtokuk a
hegyen, az egyes társadalmi rétegek képviselőit.

A fentiekben kidomborított sajátos vonások a hegytörvényeket s a rájuk építő hegyközös-
ségeket addig jellemezték, ameddig az előbbinek rendelkezései döntően az utóbbinak akaratát fe-
jezték ki, s ez az előljáróság szabad választásán nyugvó önkormányzatát sértetlen teljességgel tudta
gyakorolni. ÉGETŐ Melinda bevezető tanulmánya helyesen hozza az ebben sok helyen bekövetke-
zett törést földesúri beavatkozással kapcsolatba, s nem ok nélkül állapít meg ebből kiindulva há-
rom korszakot a hegybeli helység életútjában. Ugyanakkor nem habozik e tagolást a kritika mérle-
gére tenni, rámutatva arra, hogy az általa felhozott jellemző sajátosságok nem mindenütt, nem
egyszerre és nem is teljesen egyformán érvényesültek. Véleményem szerint már maga a földesúri
behatás sem nyilvánult meg egységesen, de ezenfölül a területi megosztás, az idők változása s az ál-
lam politikája sem maradt a hegyközösségek sorsának alakulására következmények nélkül. Amint
már utaltam rá, a birtokos nemesség a XV. század utolján kezdte érdekeit szóhoz juttatni, azért
hogy saját kocsmáltatása céljára elég borhoz jusson a szőlőhegyekről, ám ez a paraszti bormérés
korlátozásán túl nem járt a hegybeli dolgok intézésébe való számottevő beavatkozással, annál ke-
vesébé, mert a helybeli falusi borfogyasztásnak is megvolt a maga határa. A hegyközösség autonó-
miájának rovására ott és akkor kezdett menni főképp nagy- és kisbirtokosok hatalmi terjeszkedé-
se, ahol és amikor ők távolabbi piacokon is keresett bort adó szőlők szerzésére adták magukat, s
ezekre alapozva bor dolgában ártermelésre rendezkedtek be. Így szorították ki a Hegyalja sok he-
lyén a régi jómódú szőlősgazdákat, s sülyesztették le őket pusztá szőlőművesekké, hogy immár ne-
kik dolgozzanak. Egyszermind, hasonlóan a faluközösségek függő helyzetbe kényszerítésével,
leginkább úgy fogtak hozzá a hegybeli helység önkormányzatának aláadásához, hogy az igazgatást
és a törvénykezést kézben tartó vezetőséget, elsősorban a hegybíróit, saját jelöltjeik közül választ-
tatták, vagy egyszerűen a maguk emberét állították a közösség élére, s ez aztán a dézsma behajtásá-
ban is szolgálatukra volt. Amikor a szőlősgazdák közössége tagjainak azt kellett látniuk, hogy már
nem a maguk választottja gyakorolja fölöttük a joghatóságot, nem ok nélkül vonták le ebből azt a
következtetést, hogy annak döntései nem tükrözik megfelelően a hegytörvény rendelkezéseit ille-
tőleg ennek szellemét. Így került sor arra, hogy egyesek közülük arra fanyalodtak, hogy vitás
ügyükben fogott bírákhoz forduljanak, sőt az úriszékhöz fölbebbeneznek, perújítás
azonban még nem ezt jelentette, hanem hogy a panaszos a hegybíróaságtól újra kérheti ügyének tár-
gyalását, ha neki kedvező új tanúságtételekkel tud előállni). A saját hegybíróaság megkerülése an-
nál inkább beleütközött a hegytörvényhez alkalmazkodás köteletségébe s vert éket a hegybeli hely-
ség összetartó egységébe, mert nemcsak az általános jogszabály írta elő, hogy minden peres ügyben
az alperes bírósága illetékes, hanem nyilvánvalóan a hegy bírósága, illetőleg a hegyközösség színe
előtt folytatott jogi eljárás tudott a körülmények közvetlen ismerete alapján a helyi jogszokások-
nak megfelelő ítéletet mondani tagjaival szemben indított keresetekben, nem pedig a szőlőhegy
tulajdonosa. Ám ez nem kis részben azért ragadta magához a törvénykezést, hogy az önkényesen
szabott bírságokból számottevő jövedelemhez jusson. S amint az ő beavatkozása, az is a hegybeli

helység eredetileg egyenrangú tagjai összetartásának megbontásával járt, ha a nemességből való szőlőbirtokos testi fenytésnek már nem vetette alá magát a jobbágyoktól való megkülönböztetésül (igaz, kivált eleinte, pénzrel ezek is megválthatták a megpalcázást), vagy egyáltalán nem fogadta el a parasztbíró ítéletét, s alkalomadtán a hegybeli helységek kívül kereste igazát.

Túl a joghatóságnak mint a hatalom fő eszközének kézbe kaparintásán, már azzal is megrendítette a földesuraság a hegyközösség önkormányzatának alapját, amikor, az élő helyi szokás kiküszöbölésére nem tudván ugyan vállalkozni, a hegytörvény írásba foglalása során annak a saját érdekeihez igazodó módosításához fogott, olykor odáig haladva, hogy a hegybeli helység számára irányadó szabályok rögzítésén kívül a szőlők birtoklásában beálló változásoknak, esetleg más fontosabb eseményeknek a hegy könyvébe való följegyzése is feladata lett a jegyzőnek. Ha éppen szükségesnek tartotta, azzal okolta meg a hegybeli rendtartáson kívánt változtatásokat az uraság, hogy írásban is le akarja szögezni: dézsmajövedelmének biztosítása végett kénytelen felügyelni a szőlőművelés gondos végzésére – holott, láttuk, maga a hegybeli helység vezetősége kötelességének tartotta törödni vele, hogy senki hanyagul ne munkálja szőlőjét s másnak természetére ne fordítsa annak földjét. Ugyancsak a földesúr anyagi érdekét szolgálta, amikor szőlőbirtok átruházását saját engedélyétől tette függővé, azután a szolgáltatandó hegyvámot a szokásosnál nagyobb mennyiségben szabta meg, vagy a kilencedet követelte a termés megállapításakor használatos akónál nagyobb mértékkel.

Abban, hogy a „királyi Magyarországon” a helyi kocsmáltatás céljára főképp dézsmából befolyó boron kívül távolabbi értékesítésre szánt jobb minőségűnek saját üzemből való rendszeres termelését folytató nagy- és középbirtokos zavartalanul élhessen a hegytörvény átalakításának s a hegybeli helység függő állapotba süllyesztésének törvényes rendelkezések által nem korlátozott lehetőségével, az ő rovására megszakítást idézett elő az 1670-et követő négy évtizeden keresztül az idegen katonai megszállás és a háborús idő, amikor az uraság önkényét a szőlőhegyeken is háttérbe szorította a hadaké. Am a szatmári béke után új lendületre kapott a földesuraság előretörése a hegybeli közösségek rovására. A töröktől visszahódított országrészen viszont sem ennek megfelelő „bevett szokás”, sem kedvező piaci helyzet nem nyújtott kellő alapot hasonló törekvésekre. E tájon több-kevesebb szabadsággal a hegyközösségek is újjáéledhettek annak megfelelően, hogy itt a kialakuló faluközösségeknek sem kellett egyelőre súlyos földesúri elnyomással, kisajátítással és kizsákmányolással szembenézniük. Mivel a paraszti szőlőbirtok nem tartozott a jobbágytelekhez, az úrbérendezés nem terjedt ki a szőlőhegyekre, az ottani birtokok összeírására is csupán helyel-közzel került sor. Mégis tiltotta az urbárium a bor dézsmálásával kapcsolatos és a szőlőt illető egyéb földesúri visszaéléseket, ám amint a faluközösségek, úgy a hegyközösségek felől sem rendelkezett, mintegy nem vére tudomást létezésükről. S amikor azt írta elő, hogy a falu bíróját az uraság által megnevezett három személy közül az ő tisztjének jelenlétében válasszák „szabadon”, s ő a bírót „rossz viselésére nézve” leteheti, meg is büntetheti, mindez a hegyközösségek sorsára sem maradhatott hatás nélkül. A napóleoni háborúkkal kezdődő s utóbb a közlekedés forradalma által megnövelt mezőgazdasági konjunktúra járult hozzá azután nagymértékben ahhoz, hogy a hegybeli helységek országszerte földesúri függésbe kerüljenek.

Tóth Tibor: A dunántúli kisüzemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években. (Kísérlet néhány matematikai-statisztikai eljárás alkalmazására.) Értekezések a történeti tudományok köréből 102. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1983. 144 oldal.

Nádasi Éva

A közel másfél száz oldalas könyv szándékolt tartalmáról a kissé hosszúra sikerült cím jól informálja az olvasót. Már ebből kiderül ugyanis, hogy a szerző olyan problémákör feldolgozására vállalkozott, amelyet mindeddig kevésbé vizsgáltak, s az is, hogy mindezt a történeti tudományokban viszonylag ritkán használt – struktúravizsgálatokra alkalmas – matematikai-statisztikai módszerek segítségével teszi.

A munka első, bevezető részt követő fejezetében megismerkedhetünk a forrásokkal – az 1930-as években készült számtartási statisztikákkal, itt tisztázza a szerző elemzésének általános alapelveit, ill. sikeres kísérletet tesz a korábbi időszakok és nagyjaink agrárgazdaságtani fogalmainak egyeztetésére, konzisztenciájuk megteremtésére. E kísérlet mindenképpen érdekes, hiszen egy hosszú távú folyamat történeti előzményeinek és következményeinek egységes értelmezését, ennek szándékát takarja. A fogalomgyezetetés közben természetesen a fontosabb tartalmi kérdésekre is kitér (pl. földérték problémái, amortizáció elszámolási rendje stb.).

Az értelmező részt a rendelkezésre álló mérlegstatisztikai bázis komplex elemzése követi, melyet főkomponens-elemzéssel, ismertebb néven faktoranalízissel végez el a szerző. E fejezetben értelmezi a számítások révén nyert rész-, ill. végeredményeket, vagyis az alkalmazott matematikai-statisztikai módszerek segítségével a dunántúli 100 hold alatti paraszti gazdaságok belső struktúrá-

ját írja le. Azonban az elemzés érvényességi köre – s erre a szerző is figyelmeztet – a címben jelzett-nél szűkebb, mivel az egykori falugyűjtés a törpebirtokosok csoportját pl. teljesen figyelmen kívül hagyta. Adatai – szabályos zárómeglegetadatokról lévén szó – egy agrárgazdaságtani rendszert tükröznek, így az elemzés is ilyen jellegű. A fogalmi konzisztenciára való törekvés itt válik indokolttá, hiszen a gazdaságtörténet feltárása üzemtani elemzéseken keresztül valósítható meg hitelesen – vallja a szerző, akinek munkája e szemlélet következtében előzmény nélkülinek mondható.

A vizsgálat több figyelemre méltó eredménye közül különösen hangsúlyozni szeretném azt a ténytet, hogy tényleges *működés közben* írja le a paraszti gazdaságok mechanizmusait, különíti el, ill. kapcsolja össze azok külső és belső üzemekeit. Elemzései igazolják a gazdaságok nagy költség-érzékenységét és rugalmasságát, ami az eddig ismertek újabb dokumentálásának tűnne csupán, ha eltekintենek a 19. táblázatban található faktormátrix mélyrehatóbb vizsgálatától. A főkomponens nagyon alacsony saját értéke jelzi ugyanis, hogy ez a gazdálkodási rendszer nem olyan komplex, mint ahogy ezt a szakirodalom állítja. Kiderül az is, hogy a nagy költségérzékenység nem piacérzékenységet takar, hanem éppen ellenkezőleg: a piactól való távolmaradásra, azaz autarchiára ösztönöz. Vagyis ez a gazdaság inkább archaizmusnak tekinthető, semmint a társadalmi fejlődés reális gazdasági alternatívájának. E megállapítások a gazdaságtörténeti irodalom nagy részét tekintve új eredményeket jelentenek, a néprajzosok számára pedig különösen fontosak és elgondolkoztatóak.

A munka következő részében a bemutatott, ill. leírt „halmazt” a clusteranalízis nevű eljárás segítségével csoportosítja a szerző. A számítás eredményeként létrejött három csoport alapvetően kétféle gazdálkodási stílust testesít meg. Az egyikre a piaci viszonyok feltétlen dominanciája, ill. az erőforrások másodlagossága jellemző, mely utóbbi hiányait vagy előnytelenységét a piaci döntésektől befolyásolt termelészerkezet révén korrigálja. A másik – két csoportot is magában foglaló – gazdálkodási stílus „röghöz kötött”, alapvető gazdasági célja a fennmaradás, a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása csekélyebb mértékű, ill. esetleges, piaci magatartását pedig az alapfogyasztások kényszere szabályozza.

Kétségtelen, hogy egy kutatást, annak eredményét forrása, szemlélete, módszere meghatározza. Mégis úgy érezzük, hogy a munka csoportosító részében az etnográfusnak hiányérzete támadhat. Azonos nagytájon (Dunántúl) nagyjából azonos méretű gazdaságokban (30 hold körüli átlag) ennyire eltérő gazdálkodási stílus jelentkezése az említetteken túl olyan etnikai, kulturális vagy egyéb sajátosságok, különbségek meglétét is feltételezi, amelyről a szerző utalásszerű említést sem tesz, pedig ezt a források bemutatásakor vagy elemzésekor megtehetette volna. E körülmények ismerete a néprajz szempontjából igen fontos lenne. Ezzel együtt a munka fontos bázisául szolgálhat a tradicionális társadalom és gazdaság összetevőit, működési mechanizmusait feltáró igen sürgető kutatáshoz.

Farkas József: Fejeztek az Ecsedi-láp gazdálkodásához. Studia folkloristica et ethnographica 8. Debrecen, 1982. 196 oldal.

Barth János

UJVÁRY Zoltán könyvkiadói tevékenysége immár legendássá válik. Manapság, amikor az intézmények, tanácsok, vállalatok könyvkiadásra fordítható pénzei elapadnak vagy alig csordogálnak, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének A/5-ös formátumú néprajzi könyvsorozata egyre gyarapodik. A kötetek meglepő gyorsasággal követik egymást, és hovatovább polchosszúságú sort alkotnak könyvtárainkban.

A debreceni néprajzi tanszék „nemhivatásos könyvkiadói tevékenységének” fontos jelzőköve FARKAS József kétkébe öltöztetett könyve az Ecsedi-láp népének gazdálkodásáról. A szerző, a mátészalkai Szatmári Múzeum igazgatója, szakirodalmi, szépirodalmi, levéltári és néprajzi adatokat egyaránt felhasznál műve megírásához. Legnagyobb sullyal a néprajzi adatok szerepelnek könyvében. Többségüket 1958 és 1970 között gyűjtötte. A könyv lapjain nagy teret kapnak a hajdani adatközlők. Magnetofonról lejegyzett szavaik bőven áradnak, színezve, életszerűvé formálva a tudományos mondanivalót.

A magyar néprajz művelői mindig különös előszeretettel foglalkoztak a hajdanvolt mocsarak világával, a mocsaras tájak lakóinak életével, mert ezek a területek sok régies vonást őriztek meg gazdálkodásban, életmódban, szellemi hagyományokban egyaránt. A mocsári falvak legtöbbször jellegzetes reliktumhelyek, amelyekben sikerrel forgolódhat a kutató. Elég itt KISS Lajos rétközi, SZÜCS Sándor sárréti, TAKÁCS Lajos kisbalatoni, ANDRÁSFALVY Bertalan Duna-táji kutatásaira utalunk.

A Szamos folyó és a Kraszna-csatorna között, Mátészalka–Nagykároly–Szatmárnémeti térségében elterülő hajdan 160 ezer kat. holdas Ecsedi-láp vagy népi nevén Rét és Rétoldal néprajzi kutatása ugyancsak nagy reményekre jogosít. Viszonylag későn, a XIX. század végén fejezték be lecsapolását, következésképp a régi vízivilág itt még nem jelent olyan távoli ködös múltat, mint né-

mely más mocsaras tájunk esetében. Ennek ellenére az elmúlt évszázadban az Ecsedi-láp néprajzáról nem születtek nagy összefoglaló tanulmányok. A nagy mocsár inkább a szépirodalom mestereinek keltette föl az érdeklődését. Jókai Mór, Móra Ferenc és Móricz Zsigmond egyaránt írtak a nagy lápvidékről. FARKAS József elsősorban Móricz Zsigmond gyűjtőútjait és feljegyzéseit vette vizsgálat alá kutatástörténeti fejezetében.

A szerző mondanivalójának gerincét a Rétoldal földműveléséről írt fejezet alkotja a 69–114. oldalak között. Ebből alapos képet kaphatunk a mocsári irtásgazdálkodásról, pl. a zombokolásról, a láp kitaposásáról, a feltörésről, a lépégetésről, a földművelés módjairól, eszközeiről; a termesztett növényekről és a hozzájuk kapcsolódó paraszti munkákról. A földművelést bemutató fejezeteket jól egészítik ki a lép környéki parasztudvarokat, mint a gazdálkodás színtereit leíró oldalak. A könyvet a gazdálkodás lápi vonatkozásainak ismertetése, valamint magyar, német és szlovák összefoglaló zárja. A lápi vonatkozások azokat a mocsári haszonvételeket takarják, amelyek színezték, sőt jellegzetesen lápkörnyékivé tették az itt lakó emberek életmódját. A szerző úgy adja elő mondanivalóját, hogy megkülönbözteti a téli lápot és a nyári lápot. A téli lép ismertetése ürügyén szól a nádról és a gyékényről, a tavaszi–nyári lép bemutatását pedig a gyógynövénygyűjtés és egy kései javasember életének, életmódjának felvázolásával végzi el.

FARKAS József legfontosabb mondanivalója, a könyv legújyszerűbb megállapítása a 34. oldalon, illetve összefoglalásképpen a 180. oldalon olvasható. Eszerint „az Ecsedi-láp vidékén is a földművelés volt a gazdálkodás alapja és nem az állattartás vagy különösképpen nem a gyűjtögetés, a halászat-vadászat és egyéb zsákmányoló gazdálkodási formák, mint korábban sokan gondolták”. A nagymérvű állattartás csak kiegészítő szerepű, miként a gyűjtögetés is. A néprajzi irodalomban oly előszeretettel és szívesen ábrázolt lápi ember az Ecsedi-láp környéki lakosságnak csak kis hányadát alkotta, életmódja nem általánosítható. „A lép és lehetőségei befolyásolták, sokrétűvé tették, gazdagították az itt folyó paraszti gazdálkodást, de nem képezték az alapját, az egyedül lehetséges módját az életnek, gazdálkodásnak.”

Ez a figyelemre méltó megállapítás, amely egy nagy mocsári táj gazdálkodásában a földművelés primátusát hirdeti, derekasan ellentmond a néprajzi romantika délibábként lebegő pákászvilágának, amelyben a pákász mint ösfoglalkozási csodalény valóban létezett, de a paraszttársadalom periferiáján. Sajnos a közhelyszerű néprajzi általánosítások ezt a körülményt legtöbbször elfelejtették megemlíteni. Így a XX. századi olvasó tudatában csálóka képzetek alakulhatnak ki a XVIII–XIX. századi Alföld paraszti világáról. Az elnagyolt néprajzi sémák és a beidegződött sztereotípiák ott ólálkodnak a tudományos néprajzi irodalomban is. FARKAS József, bizonyára udvariaságból, nem jelzi, hogy újszerű megállapítása ellentmond MORVAI Péter megfogalmazásának (Ethnographia 1940. 123.), aki hangsúlyozta, hogy „a rétdoldali nép gazdálkodásában a földművelés nem volt döntő jelentőségű”. Ellentmond továbbá a *Néprajzi Lexikon* Ecsedi-láp címszavának.

A recenzió végén bevallom, hogy egy Duna-táji vízjárta vidék kutatójaként nagy szimpátiával olvastam FARKAS József bátor elméletét a földművelés elsődleges szerepéről az Ecsedi-láp parasztságának mindennapi életében. Magam is jutottam hasonló következtetésekre a kalocsai Sárköz agrármúltjának búvárlása során. Úgy vélem, hogy a néprajzi romantikából eredő és ellenőrizetlen sémaként hordozott prekonceptiók levetkőzésével, valamint új, korszerű, történeti-néprajzi kutatásokkal az alföldi vízvilág paraszti életének képe még sokat változhat az elsődlegesen földművelésből élő parasztnak racionális képének irányába.

Petercsák Tivadar: Népi szarvasmarhatartás a zempléni Hegyközben. Borsodi kismonográfiák 17. Miskolc, 1983. 138 oldal, 41 kép.

Viga Gyula

Az abaúj-zempléni Hegyköz jól példázza, hogy egy-egy kistáj néprajzi kutatása mennyire személyes tényezőktől függ. A Hegyköz iránt megnyilvánuló néprajzi érdeklődés lényegében az 1930-as évektől folyamatos: kezdetben GÖNYEY Sándor, TAGÁN Galimdsán, SZENDREY Ákos, később a debreceni egyetem etnográfus oktatói és hallgatói, aztán BALASSA Iván és az elmúlt másfél évtizedben pedig PETERCSÁK Tivadar vizsgálatai fémjelzik ezt a folyamatot. Az utóbbi e táj szülőtte, s számos – egyebek között az állattartásról szóló – résztanulmánya, valamint a tájról szóló kismonográfiája bizonyítja jártasságát e terület hagyományos népi kultúrájában.

Jelen tanulmánya a Hegyköz legfontosabb haszonállatának, a szarvasmarha tenyésztésének lokális monográfiája. A munka a táj általános gazdaságtörténeti kereteibe illesztve vizsgálja az állattartás s benne a szarvasmarha tartásának jelentőségét. A gyenge talajadottságokkal s aránylag mostoha klímával rendelkező vidék lakosságának életmódjában meghatározó jelentősége volt az állattartásnak. Ez a gazdasági ág azonban a földműveléssel harmonikus egységben létezett. A földművelés háromnyomásos rendszeréhez igazodott a legeltetés rendje is. Az osztatlan legelők, valamint az ugar és a tarló legeltetése mellett nagy jelentőséggel bírt az erdei legeltetés is, melyre gyakran távolabbi területek erdősegeit bérelték.

A századfordulótól kezdve mind nagyobb teret kapott a szarvasmarha tenyésztésében az istálló tartás. A tanulmány részletesen nyomon követi az ezzel kapcsolatos változásokat: a határhasználat rendjének alakulását, a takarmánynövények elterjedését, a fajtaváltást, az új istállók megjelenését, valamint az eszközök kultúra módosulását is.

Nagy teret szentel a szerző a haszonvétel problémáinak, részletesen taglalja a szaporítás-értekesítés, az igazás, a trágya felhasználása, valamint a tejgazdálkodás kérdéseit. Ez utóbbinál részletesen szól a tej táplálkozásbeli szerepéről, s utal a tejjel kapcsolatos néphítvonatkozásokra is. Külön fejezetet szentel a szarvasmarha gyógyításával kapcsolatos racionális és irracionális eljárásoknak.

PETERCSÁK ezen munkáját – korábbi tanulmányaihoz hasonlóan – a gazdaságtörténeti vonatkozások, az ökológiai adottságok rendszerébe való beágyazottság, valamint – alapos terepmunkájából eredően – információ és terminológiai gazdaság jellemzi. Ez utóbbinak különösen nagy jelentőséget kell tulajdonítani a vegyes etnikai képet mutató táj kultúrájának vizsgálatakor.

A szerző összegező fejezetében elhelyezi a Hegyköz állattartásának rendszerét, a Kárpát-medence effajta rendjében. Utal arra, hogy e vonatkozásban is átmenetet jelent e táj, az Északkeleti-Kárpátok és a Magyar Alföld között. Az előbbi vonatkozásban különösen a lakóházzal közös bejárattal istálló, a szénahordó ponyvák elnevezései, az abora típusú szénatartók, a háton való trágyahordás, valamint az istállóban felfüggesztett fekvőhely szolgálnak példaként. Tipikus dombvidéki állattartó formát ír le PETERCSÁK, amely arra figyelmeztet, hogy a szarvasmarhatartás néprajzi vizsgálatát – a korábban született lokális feldolgozások után (BENCSIK János, VARGA Gyula stb.) – lassanként fontos lenne az általános tanulságok felé irányítani.

Összegezve úgy vélem, hogy PETERCSÁK munkája feltétlen nyeresége nemcsak az északkelet-magyarországi régió, hanem az egész Kárpát-medencei állattartás-pásztorok kutatásának. Feltétlenül reá vár az a feladat, hogy – korábbi filkeházi tanulmányaihoz hasonlóan – jelen munkáját is kibővítsé a többi állatfaj vizsgálatával.

The Fishing Culture of the World – Studies in Ethnology, Cultural Ecology and Folklore.
I–II. Ed.: Béla GUNDA. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1984. 1253 oldal.

Szilágyi Miklós

Gyakorta hangsúlyozta GUNDA Béla professzor egyetemi előadásában, programadó dolgozataiban (olykor egy-egy irányt mutató recenzióban), a maga halászati tárgyú tanulmányaival pedig látványosan bizonyította is, hogy bármennyire orientáló hatású volt HERMAN Ottó és JANKÓ János múlt századi kezdeményezése nemcsak a magyar, de az európai etnográfiai kutatásokban, régén nem elegendő az általuk kijelölt dimenziókban megfigyelni és elemezni a halászati eszközöket és a halászköz életmódját. Figyelmeztetései – kritikusan és önkritikusan be kell vallanunk – negyven-ötven éve sem s a közelmúltban sem voltak olyan hatásúak, mint kívánatosnak tartotta s remélte. Még HERMAN és JANKÓ klasszikusként tisztelt munkásságához a legkövetlenebbül kapcsolódó, egyes halászeszközök „eredetét” tőlük eltérő módon megközelítő, olykor velük vitatkozó nem magyar kutatásoknak – például az egyébként sokszorosan elismert SIRELIUS, U. T. vagy MOSZYŃSKY, K. elméleteinek – sem volt igazán termékenyítő, gondolatpezdító hatása. Néhány, GUNDA professzor ítélete szerint „alapmű” pedig jószerével visszhangra sem talált (pl. BONNERJEA, B. tanulmányai – a figyelemfelhívó recenzió ellenére).

Pontosabban: majdnem kizárólag GUNDA Béla egy-egy halászati eszközről (pl. a varsafélékről, a szigonyokról), halfogási módról (pl. a mérgező halászatról) írott, eurázsiai horizontú összehasonlító tanulmányai jelentették – az 1930-as évek óta – a „viszhangot”. És jelentettek a halászzattal foglalkozó kutatókkal a folyamatos kontaktust!

Ilyen előzmények ismeretében eléggé egyértelmű: egy következetesen képviselt tudományos felfogás és a rendkívül tudatos életműépítés *logikája szerinti* szükségszerű, tehát várható volt, hogy ez a hatvan szerző tanulmányát egybefoglaló, a „világot” teljes joggal a címbe idéző kötetes gyűjtemény GUNDA professzor fáradhatatlansága eredményeként valamikor, valahogyan létre fog jönni. Csak a vállalkozás mérete és a megvalósítás hogyanja lehetett kérdéses . . .

A vállalkozás mérete – amint erről a hatalmas terjedelem, a közreműködőknek az Egyesült Államoktól Japánig, Skandináviától Új-Zélandig az egész világot behálózó behálózó működési helye eléggé meggyőzően tájékoztat – minden előzetes várakozást (és a hasonló szervezésű állattartási és földművelési köteteket is!) felülmúlt. A megvalósítás hogyanja pedig az Akadémiai Kiadónak a „világpiacot” nyilván bekalkuláló s még így is szokatlan nagyvonalúságaként értékelhető.

Hozzá kell tennünk: teljesen indokoltan számított a kiadó a széles körű érdeklődésre. Hiszen egyszerre irányítja rá a sokszínű, tematikailag is, módszertanilag is változatos tanulmánygyűjtemény a magyar (és az európai) kutatók – s nemcsak a halászzattal foglalkozók – figyelmét India és

a Távols-Kelet, Afrika és Óceánia halászeszközeinek és halászközösségeinek az európai néprajzi iskolákétól eltérő vizsgálati módszereire, és a világtengerek más lényegű halászatáról értekező tudósok figyelmét arra a tényre, hogy Európa belvízi (folyami és tavi) halászata – bármily meglepő olykor-olykor – értelmezendő paralel jelenségekkel szolgál. Bizonyos tehát, hogy igen sokféle „olvasata” lesz a tematikában és adatanyagban igencsak különböző tanulmányoknak, de az is bizonyos, hogy a különböző olvasatok az eddig számba nem vett, meglepőnek tetsző párhuzamok lehető értelmezését fogják szolgálni.

Az ilyen igényű olvasás közben nemcsak azt fedezheti fel a magyar kutató, hogy az angol, a walesi vagy az ír folyókon épített halmegállító rekesztékeket is illendő figyelembe venni a szegye történetének, európai elterjedésének vizsgálatakor (a finn, a balti, az orosz, az obiugor és a délszláv adatok mellett), hanem azt is, hogy a szigonyok, a horgok, az egyszerű hálók és varsafélék „eredetén” nyomozása közben igencsak kockázatos kultúrák érintkezésével magyarázott átadásra-átvitelre következtetni.

A „tanulságok” részletezése azonban nem lehet egy recenzió feladata. Csupán örömet és a szerkesztőnek szóló köszönetemet fogalmazhatom meg: csak a folyamatos munka közben tudjuk meg, mennyire hasznos, hogy rendelkezésünkre áll egy kézikönyv – itt és az egész világon –, kínálván a lehetőséget a tanulságok majdani kifejtésére. Mi itt annak örülünk elsősorban, hogy a magyar etnográfiai kutatások fognak gazdagodni a monumentális gyűjtemény inspiratív hatására.

Mannheims, Hildegard – Klaus Roth: Nachlassverzeichnis. Internationale Bibliographie – Probate Inventories. International Bibliography. Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland Heft 39. F. Coppenrath Verlag. Münster, 1984. XII. 142 oldal.

Benda Gyula

A hagyatéki leltárak történeti és néprajzi forrásként való felhasználásában az 1970-es évek új lendületet hoztak – a számítógép elterjedése a tömeges feldolgozás lehetőségét teremtette meg. 1980-ban a hollandiai Wageningenben nemzetközi kollokviumon találkoztak Észak- és Nyugat-Európa, valamint Észak-Amerika inventárium-kutatói (az előadások megjelentek: *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development*. Eds. Ad VAN DER WOUDE, Anton SCHURMAN. Wageningen, 1980.). Ekkor vetődött fel egy nemzetközi bibliográfia elkészítésének terve, s ez az elképzelés viszonylag rövid idő alatt meg is valósult, Hildegard MANNHEIMS és Klaus ROTH szerkesztésében 1984-ben már meg is jelent.

A kötet 1417 könyvészeti tételt tartalmaz, részben forrásközléseket, részben pedig a hagyatéki becsúrok épülő elemzéseket. Munkatársak hiányában a gyűjtés nem fedte le egész Európát, Közép- és Kelet-Európa, valamint Dél-Európa egyelőre hiányzik belőle. Megközelítőleg teljesnek tekinthető a német nyelvterület irodalma (468 németországi cím, 37 svájci, 155 ausztriai munka), az angol (391 tétel) és talán a skandináv is (186 svéd, norvég és finn cím). Az amerikai (54), belga (27) és francia (44) címanyag már inkább a fontosabb vagy elérhetőbb művekre korlátozódik, az olasz (5) és holland (4) valószínűleg csak a németországi gyűjtőmunka mellékterméke.

A bibliográfia használatát megkönnyíti, hogy az általános munkák (74 tétel és egy bibliográfia) után országonként – s Németország, Svájc és Ausztria esetében még azon belül is – részletes területi bontásban közli anyagát. A tartalmi tájékozódást egy kódolt annotációs rendszer segíti. A könyvészeti leírás után a szerkesztők megadják a közölt, illetve az elemzett becsúk évkörét (évszámát), mennyiségét, az örökhagyók társadalmi csoportját és az elemzés szempontjait. A bibliográfia 10 társadalmi csoportot különböztet meg: nemesség, papság, polgárság, kézművesek, munkások, birtokos parasztok, kisparasztok (részesek), mezőgazdasági munkások, szegények és egyéb. A tematikus kódok 6 nagyobb egységen (társadalomtörténet, anyagi kultúra-néprajz, gazdaságtörténet, mezőgazdaság-történet, elterjedésvizsgálatok, egyéb) belül 25 kisebb részdizciplínát is jelölnek. Így az anyagi kultúrán belül megkülönböztetik a bútörök, háztartási eszközök, ruházat, könyvek, lakás, mindennapi kultúra, templomi-kolostori leltárak csoportját. Mind a társadalmi, mind pedig a tematikus osztályozás láthatóan praktikus szempontokat követ, nem pedig kifinomult rendszeralkotására törekszik, viszont így a használó igen könnyen eligazodik benne.

A nemzetközi bibliográfia a magyar kutató számára is hasznos segédeszköz, elsősorban a német és angolszász irodalomban való tájékozódáshoz. Áttekintése önmagában is némi képet ad a közlés és feldolgozás legújabb trendjeiről. A legalaposabban feldolgozott német nyelvterület publikációi zömében egy, legfeljebb néhány leltárt, végrendeletet közölnek. A legnagyobb forrásközlés mai napig Oswald von ZINGERLE 1909-ben megjelent *Mittelalterliche Inventare aus Tirol und Vorarlberg* c. munkája, amelyik 82 összeírást tartalmaz. (Angliában a helytörténeti forráskiadás jobban áll, újabban is jelentek meg nagyobb helyi közlések, a legnagyobb vállalkozás minden bizonnyal az amerikai Alice HANSON JONES könyve, amelyik 1774-ből 1919 amerikai inventáriumot adott ki és elemzett statisztikailag.)

Az elemzések legtöbbször a közlésekhez hasonlóan egy vagy néhány becsű feldolgozására szorítkoznak. A másik gyakori forma, amikor a szerző nagyszámú hagyatéki becsűt dolgoz fel, de nem kvantitatíve – ilyenkor a bibliográfia ismeretlennek jelzi a felhasznált becsűk számát. Az 1960-as évek végétől rajzolódik ki az új tendencia, a hagyatéki forrásanyag kvantitatív, statisztikai elemzése. Kezdetben az elemszám kicsi (25–100), ez még számítógép nélkül is elvégezhető. Az 1970-es években pedig terjed az 500–3000 leltárt kezelő számítógépes elemzés. Elsősorban a münsteri iskola (MOHRMAN, ROTH, MEINERS és mások) publikációi képviselik Németországban ezt az új irányzatot.

Nagy szükség lenne egy hasonló magyarországi bibliográfia elkészítésére, amelyik a szétosztottan közölt hagyatéki összeírásokat megmentené a feledéstől, s egyben arról is számot adna, hol állnak a magyar kutatók jelenleg.

K. Csilléry, Klára: Die Bauernmöbel von Harta. Erläuterungen zur Möbelstube der Ungarn-Deutschen in der Sammlung des Ethnographischen Museums Schloss Kittsee. Hrsg. von Klaus BEITL. Kittsee, 1982. 47 oldal, 24 kép.

Szójka Emese

Az Osztrák Néprajzi Múzeumhoz tartozó burgenlandi Kittsee-i (Köpcsény) Kastélymúzeum kiadványsorozatát indított 1982-ben *Kittseer Schriften zur Volkskunde* címmel.

A sorozat első füzetében K. CSILLÉRY Klára hartai bútorról írott összegező tanulmánya kapott helyet. A témának az adott aktualitást, hogy 1981–82-ben az Osztrák Néprajzi Múzeum és a magyar Néprajzi Múzeum között megállapodás jött létre, aminek értelmében a magyarok egy teljes hartai szobaberendezést gyűjtenek a Kittsee-i Kastélymúzeum számára, mely ott a magyarországi németek tárgyi kultúráját hivatott képviselni. Az együttes összegyűjtése megtörtént, kivitele előtt a Néprajzi Múzeumban kiállításon mutatták be a kollekciót.

A hartai bútor és bútorművesség nem tartozik az ismeretlen néprajzi témák közé. K. CSILLÉRY Klára maga is több ízben foglalkozott e jeles készítőhely stíluskérdéseivel, valamint meghatározta a központ legfőbb ismérveit. A Kittsee-i füzetben a szerző a témára vonatkozó korábbi kutatásainak eredményeit foglalja egységbe, miközben a hazai szakközönség számára is nyújt új adatokat, eddig fel nem tárt összefüggéseket. A hartaiak szobaberendezésének olyan sajátos szokásaira, körülményeire mutat rá, melyek ismerete nélkül valójában csak felületes szemléli lehetünk a kiállítási tárgyakkal.

A szerző meghatározott szempontok köré csoportosítja mondanivalóját. Szól a hartaiakról, mint a környezetétől nyelvében elszigetelt közösségről, mely mindvégig megőrizte sajátos, a szomszédos falvakétól elütő kultúráját egészen a hagyományokon alapuló életvitel felbomlásáig. A hartai németek közösségi érzése, az összetartozás tudata meghatározta életmódjukat is, melyben az egységességre való törekvés volt a jellemző, a társadalmi különbségek kimutatására nem fektettek hangsúlyt. Ezt jól bizonyítja a szobák berendezése, melyek a kívülálló számára egyformának tűnnek, és csak árnyalatnyi különbségek jelzik a tulajdonosok társadalmi hovatartozását.

Néhány bemutatott példa alapján jól érzékelhetővé válik a kelengyebútorok, majd később a teljes szobaberendezés megszerzésére irányuló erőfeszítés, mely a családokat hosszú éveken át terhelte a hagyomány megkövetelte minták megvalósításának érdekében. A bútorszerzés helyileg kialakult szokása magyarázza, hogy a berendezések darabjai olykor különböző évszámmal és tulajdonjeggyel ellátottak, ugyanis az együttesből hiányzó bútorokat többnyire árverésen szerezték be, másodkézből való darabokkal egészítették ki a berendezést. A lakásberendezésnek ez a módja a hartaiak konzervativizmusával magyarázható.

Továbbiakban a szerző elemre bontja a hagyományos hartai szoba berendezését, és az egyes bútorok stíluselmzése során követi végig azokat a kulturális hatásokat, melyek befolyása alatt kialakult és autentikussá vált a Hartán készült bútor. Mindössze egyetlen bútor darab utal a hartai németek magukkal hozott kulturális örökségére, egy 1839-es datálású faragott támlás szék, melyhez hasonlók Németország különböző területeiről ismeretesek még. Lényegében a komáromi asztalosságának volt döntő hatása a hartai bútorkészítésre, amit a díszítés és néhány forma átvétele bizonyít. Az ún. második komáromi stílusperiódus jegyeit fedezhetjük fel festett bútorainkon. Hartán a legdíszesebb bútor darab a kelengyeszekrény volt. Múlt századi példányain a figurális díszítés és a homlokzat díszes kiképzése az esztergomi szekrényekével mutat rokonságot, végső soron pedig a Duna menti Linzben kialakult előképekre vezethető vissza. Bútoraik formája meg egyezik a környéken használatosakkal, kivéve az ún. gondolkodószékét, mely bútor típus a szomszédos községben, de az egész Alföldön elterjedt volt. Hartán viszont nem. A díszedények tárolására szolgáló tálnak nem volt német neve, a magyar *fogas* szóval jelölték. A XIX. sz. végén egy új bútor darabbal egészült ki berendezésük, a félszekrény, melyet ők *komódszekrény*nek neveztek.

Elmondható, hogy K. CSILLÉRY Klára elemző, a néprajzi terepmunka és a történeti muzeológia módszerét ötvöző kutatásai sorába jól illeszkedik új tanulmánya, és iskola példája a múzeumi tárgyak, kiállításon bemutatott néprajzi objektumok megszólaltatásának.

Szabadfalvi József: A magyar feketekerámia. Magyar népművészet. Corvina Kiadó. Budapest, 1986. 86 oldal, 66 kép, 35 szöveggözi rajz.

Füvessy Anikó

A népművészet – ezen belül a népi kerámia – kutatása az utóbbi években az érdeklődés előterébe került. A korábbi kutatások középpontjában eddig a mázas kerámia állt, mely népművészetünk színesebb ágához tartozik. Éppen ezért lehet örömmel üdvözölni SZABADFALVI József vállalkozását, aki a kevésbé látványos feketekerámiát szöveggözi rajzok és fotók segítségével, gazdag összehasonlító anyagra támaszkodva úgy mutatja be, hogy annak művészi értékei is kellő hangsúlyt kapnak.

A szerző a témának igen jó ismerője. Korábban több alkalommal is foglalkozott a feketekerámiával, annak kelet-európai kapcsolataival, továbbá a nádudvari fazekassággal, a nádudvari fazekasokkal.

Igen alapos, részletekre kiterjedő munkájában a feketekerámia múltjával, elterjedési területével is megismerkedhetünk. Az amerikai, ázsiai, afrikai párhuzamok mellett legérdekesebben az európaiakat taglalja. Történetiségében mutatja be a távolabbi (dán) és közelebbi (lengyel, bajor, cseh, szlovák, román, ukrán) központokat. Megállapítja, hogy a magyar nyelvterületen – a Duna–Tisza közének kivételével – szinte mindenütt készítettek feketekerámiát, melynek alakulásában a Dunántúltól eltekintve külső hatásokkal nem számolhatunk. Mesterei mindenütt magyarok voltak, csak Mohácson és talán Bátaszéken találunk köztük szerbeket.

A feketeedényt készítő központok rövid, országos áttekintése után részletes technikai leírást olvashatunk, mely a felhasznált agyag minőségétől az égetés mikéntjéig minden részletet alaposan tárgyal. Az agyag minőségével kapcsolatban azt a fontos megfigyelést rögzíti, hogy feketeedényt szinte mindenféle agyagból készíthettek, de az alföldi és egyes dunántúli központok jó minőségű, teljesen szürke falú edényeikhez vastartalmú agyagot használtak.

A kemence alakjában, szerkezetében, az égetés módjában és időtartamában táji eltérések figyelhetők meg. A feketeedényesek széles körben alkalmazták a különböző, porózusságot csökkentő eljárásokat, melyek az edény színére, díszítésmódjára is hatást gyakorolhattak. Alapos összehasonlító anyag felhasználásával, a kémiai jellemzők ismeretében foglalkozik a kiegészítés után nyerhető színárnyalatokkal.

Történeti adatok és a múzeumi gyűjteményekbe 1940 előtt került tárgyak segítségével kísérik nyomon, hogy az egyes központokban milyen edényfélések készültek. A formaváltozatokat áttekintve megállapítja, hogy ezzel a sajátos technikával leginkább vizesedényeket készítettek, de jelentős volt az egyéb, konyhai használatra szolgáló edények mennyisége is. A feketekerámiák reprezentatív darabjai a főleg megrendelésre készített gyertyamártók és *nagykanták*.

A technikai és formai vizsgálatot az egyes központok részletesebb bemutatása követi, melyben legnagyobb hangsúlyt az alföldi (Nádudvar, Szentcsanak, Mezőtúr, Tiszafüred) és a dél-dunántúli (Mohács, Bátaszék) központok kaptak. Itt készültek a legjobb minőségű és változatos díszítésű feketeedények.

A szerző a feketekerámiák díszítésmódjait előállításuk technikája (csiszolás, karcolás és applikálás) szerint csoportosítja.

A csiszolt díszítmények számbavételét a csiszolást megelőző munkafázis bemutatása előzi meg. Az Alföldön a bőrkeményre száradt edények felületét növényi olajtartalmú vizeleggyel kenik be, majd posztóval ledörzsölik. A felületkezelés nemcsak a porózusságot csökkenti, hanem az olajos felületen aprólékosabb díszítmények kialakítását is lehetővé teszi, és égetés után mélyebb, feketébb színt eredményez. Ez az eljárás a dunántúli feketeedényes központokban nem vagy csak újabban ismert. Ebből SZABADFALVI József azt a fontos következtetést vonja le, hogy az alföldi feketeedények díszítésmódjának gazdagságához és mélyebb, fekete színéhez az itt alkalmazott felületkezelés jelentős mértékben hozzájárulhatott.

A magyar feketekerámia csiszolt díszítésmódjait európai összefüggésekben is vizsgálja. Megállapítja, hogy a feketeedények mértani, csiszolt díszítésmódjai a környező országokhoz kapcsolódnak, míg az Alföldre annyira jellemző csiszolt virágornamentikára az európai összehasonlító anyagban alig találunk példákat, s ezek is jóval egyszerűbbek a magyarnál.

A művészi, csiszolt díszítésmódjokban az alföldi központok emelkednek ki, melyeket gazdag növényi ornamentika, a felület aprólékos, díszítőfunkciót is betöltő csiszolása jellemez. Kötetében nagyobb teret szentel az itteni díszítésmódok bemutatásának; datált darabok segítségével követi nyomon a díszítésmódok fejlődését, az egyes központok jellegzetes motívumkincsét.

Megállapítja, hogy az Alföldön a különböző központok stílusa igen hasonló, s az emléksanyagban a történeti stílusok hatása is megfigyelhető (olaszkorsós, gránátalmás kompozíciók).

Az alföldi motívumrendszert kezdetben a levegősség jellemezte. A korai darabokon gyakori a geometrikus díszből növényi ornamentikába való átmenet. A múlt század végére a díszítmények zsúfolódása figyelhető meg. Ezt illusztrálják a különböző időpontban készített nádudvari *bodonok* is. Egyes szentesi kerámiákon az ornamentika lazább kitöltésére találunk példákat (gránátalmás, tulipános ornamentikájú gyertyamártók).

A szerző a viszonylag ritkább ember- és állatábrázolásra is több példát hoz fel, pl. humoros megfogalmazású emberpárt, szembenező vagy magányos madarat növényi díszítmény között, melyeket a tiszafüredi műhely múlt század eleji termékeinek tart.

Karcolással már a neolitikumtól díszítették a cserépedényeket; ez a középkori magyar kerámiának is gyakori díszítménye volt. A feketekerámián általában nem jutott önálló szerephez, főleg a dunántúli (Mohács, Bátaszék) edényeket jellemezte, s az alföldi darabokon csak térelvlasztó szerepe volt.

A feketekerámiák harmadik díszítmódja az applikálás, mely ujjnyomásos abroncsokból, agyaggolyókból kialakított rozettákból és mivesebb, sablonokban vagy korábban kézzel kialakított növényi elemekből, feliratokból állt. *Nagykanták*, gyertyamártók és *bodonok* díszre volt. A sablonok használata a múlt században terjedt el, s az egyes elemek variálásával gazdag mintacsoportokat hoztak létre segítségével.

A tanulmányt igen gazdag szakirodalom egészíti ki. A technikai, formai és díszítésbeli eljárásokat 66 fekete-fehér fotó és 35 igen szép kivitelezésű szövegközi rajz értelmezi és kíséri. Az utóbbi SCHÖBERL Magdolna hozzájárító munkája, s a fotókon kevésbé élvezhető síkalt díszítmények magas szintű reprodukálása.

SZABADFALVI József könyve a sorozat szándékának megfelelően olyan tudományos, népszerűsítő munka, mely a népművészet, a népi kerámiá iránt érdeklődőknek éppúgy alapos ismereteket nyújt, mint a szakembereknek. Teszi mindezt szép magyarsággal, közhírhő stílusban. Munkája egyúttal hiánypótló is, a magyar feketekerámia első, szélesebb rétegekhez is eljutó összefoglalása.

István, Erzsébet: Volkstümliche Keramik aus Ungarn. Ein Ausstellung des Ethnographischen Museums Budapest. Bayerisches Nationalmuseum. München, 1985. 165 oldal, 132 fekete-fehér kép, 33 színes kép, 4 oldal rajz, 1 térkép.

Füzes Endre

Lehet-e és hogyan lehet egy nép agyagművességének hagyományait egyetlen kiállításon bemutatni?

Erre a ki nem mondott kérdésre kívánt választ adni a Néprajzi Múzeum kiállítása, melyet ISTVÁN Erzsébet rendezett, és amelyet 1985 januárja és 1986 januárja között a Német Szövetségi Köztársaság három városában mutattak be, és amelyhez a Bayerisches Nationalmuseum jóvoltából a rendező a fenti címmel reprezentatív katalógust készíthetett.

A katalógus átlapozása után nyilvánvalóvá válik, hogy a feltett kérdésre a válaszadás egyáltalán nem könnyű. Nemcsak azért, mert KRESZ Mária 1959–1960 évi emlékezetes Néprajzi Múzeum-beli kiállítása óta, negyedszázad után, most nyílt csak alkalom, fazekaskultúránk átfogó, teljességre törekvő ábrázolására. Es nemcsak azért, mert a rendező e kiállítási szintézis megalkotásához a Néprajzi Múzeum 20 000-nél többet számláló gyűjteményéből kényszerű okokból mindössze 258 tárgyat használhatott fel mondanivalója illusztrálására. A választ nehezíti az is, hogy az elmúlt évtizedekben DOMANOVSKY György, KRESZ Mária, ISTVÁN Erzsébet és mások kutatásai, valamint a régészeti ásatások nyomán sokkal világosabban látjuk fazekaskultúránk történeti alakulásmenetét, azokat a hatásokat, melyek a középkor óta formálták, alakították a fazekastermékek formáját és díszítését, pontosabban tudjuk nyomon követni a XIX. században meghatározóvá vált fazekasközpontok stílustörekvéseit, melyek hagyománnyá szilárdulva agyagművességünk meghatározó, mással össze nem hasonlítható vonásait adják. A rendező, illetve a katalógus szerzője dilemma előtt állt: történeti alakulásmenetében mutassa-e be a magyar népi kerámiát vagy a múzeumi gyűjtemény zömét kitevő, a XIX. századi fazekasközpontok termékeit állítsa az előtérbe? ISTVÁN Erzsébet végül is az adott körülmények között a leghelyesebb utat választotta: ebből is és abból is annyit használt fel, hogy a katalógus olvasója (és minden bizonnyal a kiállítás látogatója is) a szükségszerű absztrakcióval is a maga egészében és történeti mélységében ismerhette meg a magyar fazekasművesség hagyományait.

A katalógus első részében a szerző először a Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteményének kialakulását, gyarapodását, a fejlesztés és a rendszerezés elveit tekinti át, majd rövid fejezetben a magyar fazekasipar történetét vázolja az első XI. századi adatoktól a XVI. századig, számos techni-

katörténeti és stílustörténeti adalékkal. A következő részben arra mutat rá, hogy az ónmázás edényeket készítő habánok a XVII–XVIII. században milyen módon gazdagították néhány magyar fazekasközpont munkásságát sajátos formájú és díszítésű edényeikkel. A szerző ezután nagy teret szentel annak az időszaknak, melyben a középkori agyagművesség egyfelől a hódoltsági török kerámia, másfelől az olasz reneszánsz kerámia befolyására tovább fejlődik, formai variációi gazdagodnak, ornamentikája színesedik, és amikor a XVIII. század végére kialakulnak a kisebb-nagyobb tájakat ellátó, sajátos stílusjegyeket őrző és továbbfejlesztő fazekasközpontok, melyek a XIX. században a használati tárgyak mellett egyre több díszes kerámiát készítenek a jobb módú parasztság reprezentációs igényei kielégítésére.

A katalógus másik része a kiállítás menetét követő leíró katalógus, amelyben minden kiállított tárgy rövid leírása, kétharmadának fekete-fehér vagy színes fényképe is szerepel. A tárgyak csoportosítása a rendezés elveit követi. Az első csoportba azokat a mázatlan, kevésbé díszített fehér-sárga-vörös, illetve fekete használati tárgyakat, majd a mázatlan és a mázás tűzálló konyhai edényeket helyezte a rendező, melyek múltja a középkorig nyúlik vissza, és amelyek az anyag, a forma és a díszítmény tekintetében voltaképpen fazekaskultúránk történeti alaprétegét alkotják. A következő rész az ugyancsak nagy múltra visszatekintő gőlönccsémesterség termékeiből, a kályhacsempékből, majd a céhedényekből nyújt ízelítőt. Külön csoportban kaptak helyet a habán hagyományokat tovább éltető műhelyek (Szekszárd, Szakcs, Ó-Szombat, Nagylérvárd, Zilah) edényei.

A leíró katalógus nagyobb részét azoknak a fazekasközpontoknak az edényei teszik ki, melyek a középkori előzményekre építetten jobbra a XVIII–XIX. században fejlesztették ki sajátos, egyéni stílusukat és váltak meghatározóvá a magyar népi kerámiaművészetben. A nyugat-dunántúli (Velemér), az észak-dunántúli (Tuskevár, Tata, Csákvár), a déli Duna melléki (Mórág, Szekszárd, Siklós, Baja, Mohács) központok edényei kerültek ide, majd külön csoportba rendezte a szerző az egész Dél-Alföldet ellátó hódmezővásárhelyi, mezőtúri, a nagy múltra visszatekintő debreceni, mezőcsáti és a mai fazekasművészetben meghatározó jelentőségű Tisza vidéki (Tiszafüred, Sárospatak, Gyöngyös-Pásztó) fazekasközpontok jellegzetes készítményeit. A leíró katalógus utolsó része a történeti hagyományt és a több irányú hatásokat ötvöző, azokat továbbfejlesztő és jellegzetes stílusalkalító erdélyi központok (Vámfalu, Nagybánya, Dësháza, Zilah, Bánffyuhnyad, Torda, Barcaújfalu stb.) hagyományos edényeit mutatja be. A katalógus záró része a magyar fazekasközpontokat feltüntetető térképet, több nyelvű helynévmutatót, a magyar népi kerámia KRESZ Mária által kidolgozott formai rendszerezését bemutató rajzos táblákat és szakirodalmi útmutatót tartalmaz.

A kiváló fényképekkel, kitűnő nyomdatechnikával készített tartalmas és dekoratív katalógus – úgy véljük – méltóképpen képviseli azokat az értékeket, melyeket a Néprajzi Múzeum kiállítása német földön felvonultatott.

V. Szathmári Ibolya–Varga Gyula: Szóttések Hajdú-Bihar megyében. Hajdú-Bihar megyei Néphagyományok I. Szerk.: VARGA Gyula. Debrecen, 1984. 109 oldal, 11 színes, 416 fekete-fehér fénykép.

Flórián Mária

A Hajdú-Bihar Megyei Tanács művelődési osztálya új néprajzi sorozatot indított. Az első kiadvány a szóttéseket ismerteti. A szerzők 1949–1979 között 38 faluban szerzett ismereteiket teszik közzé. A gyűjtés kezdetén a kender termesztése, megmunkálása, a szövés még élő hagyomány volt a megyében, így a szerzők a munkafolyamatok és a szerszámok pontos rögzítésén túl közvetlen tapasztalatokat szerezhettek arra vonatkozóan is, hogy egy-egy család, egy-egy asszony idejét milyen mértékben foglalta le a kendermunka és a szövés, pl. egy nap alatt hány kenderkévét tudtak megtörni. Érdekes adatsorokat közölnek a kender, a fonál, a vászon mértékegységrendszerében tapasztalható változatosságról is. Külön fejezet foglalkozik a kender termesztésével és megmunkálásával kapcsolatos szokásokkal, hiedelmekkel.

A már kész vászon felhasználására vonatkozó adatokból megismerjük a különböző vásznakból készült tárgyféleségeket, és arra is feleletet kapunk, hogy az egyes viseletdarabok, a lakás, a háztartás, a gazdaság felszereléséhez tartozó vászonféleségek meddig és milyen változataikban voltak használatban Hajdú-Biharban. A díszített darabokon keresztül pedig bepillantást nyerünk az ünnepi alkalmakra készített szóttéseknek a megye szokásaiban betöltött szerepébe is. Néhány hagyatéki leltár és újabb stafirungjegyzék érzékelteti a házivászon jelentőségét, ill. ennek változását egy-egy paraszt-, iparos-, kereskedő- stb. család háztartásában.

A kiadvány nagy terjedelemben, gondos adatfelvétel alapján foglalkozik a szóttések díszítésével. A gyűjtés során több mint 1500 szóttésmotívumot fényképeztek le. Ezek közül 366-ot fekete-fehér felvételen, 11-et színes táblán közölnek, mellékelik a szegőrojtok 50 változatának fény-

képét is. A tanulmány adatbázisát ez a hatalmas képanyag és a szöveges tárgyleírások együtt adják. Az utóbbi az egyes szöttesek anyagáról, a díszítmény szerkezetéről, motívumairól ad pontos tájékoztatást. A szöveges példatár és a fényképanyag előbb a csíkozott, az egyszerű geometrikus motívumokkal díszített, majd a szélesebb, szedettes mustrákkal díszes tárgyfeléseket, ill. ez utóbbiaknak takácsok által készített változatait közli. Külön érdeme a gyűjteménynek, hogy a keleti magyar területeken ismert göbös- és szálszorításos technikával készült szöttesek szép példányait is bemutatja (a 365. és 366. példában nem a szöttest, hanem a díszítő hímzést emeli ki a fénykép).

Ez a munka tehát jelentős ismeretekkel bővíti a Hajdú-Bihar megyéről eddig tudottakat. Leírja a fonást-szövést egy olyan tájról, ahol ez a hagyomány viszonylag korán megszűnt. Olyan nagy anyagon mutatja be a megye szötteseinek díszítését, amely – mondhatjuk – egyedülálló a szakirodalomban. De azon túl, hogy a parasztasszonyok egykor oly fontos tevékenységét rögzíti – tehát a szakmai célon túl –, a kiadvány nagy hasznára szolgál a szövés-fonás felélesztésén munkálkodóknak, a napjainkban újra szőni tanuló lányoknak, asszonyoknak. Még nagyobb lenne a segítség, ha a szerzők a helyi terminológiákat az országosan ismert, a takácsoktól átvett szakterminológiákkal értelmeznék. Így világos lenne, hogy melyik szöttest készült vászon-, ripsz-, ill. sávolykötésben. A szöveg két- és négynyüstös jelölése néha nem vág össze a hivatkozott fényképen bemutatott részlettel. Ugyancsak a felhasználó, az esetleges „leszövő” számára tisztázandó, hogy az általános szóhasználatban a szöttest *parasztiya* a dísztelen felületet, ill. ha csíkra vonatkozik, az egyszerű, bonyolult motívumoktól mentes csíkot jelenti. Fontos, hogy a *fodorvászonnál* nem az elegyes alapanyag, hanem a lánc- és vetülékfonal fokozott sodrottsága eredményezi a fodros felületet, és hogy a *tűret vászon* nem az előbbi vászonfelésre, hanem a felszabatlan, összehajtogatott végvászonnra utal.

Az etnográfus olvasóban további kérdések is felvetődnek a kötet kapcsán. Például: a takács- és a parasztszöttek kapcsolatára lennének kíváncsiak: meddig terjedt időben és térben a takácsok hatása, s milyen mértékben befolyásolták a megye szöttekultúráját. Vagy: az adatközlők szerint a megye jelenlegi területén a gyapjú fonása és szövése ismeretlen volt. De éppen VARGA Gyula révén tudjuk, hogy Debrecenben a csapók – korábban szűrscsapók – száma a XVIII. század közepi 11 főről 1830–1840-re 312-re emelkedett, párhuzamosan a feldolgozható gyapjú és értékesíthető termékek mennyiségével. A csapók céhéből 1840-ben pokróc- és fehérpokróc gyár fejlődött ki, s így a gyapjú megmunkálása távolodott a paraszti gyakorlattól. A csapók munkája azonban nem maradt emlék nélkül, s erre adatokat éppen az ismertetett kötet szolgáltat. Az első világháború előtt a szegényemberek, pásztorok számára Kismarján kőből nyertek a gubaposztóra emlékeztető vastag anyagot, amiből *takarót* és *csepűgubát* is szöttek. Említi a kötet a fafogú bordát is, amit szintén a gyapjút szövének, a gubaszövének, csapók használtak. A Hajdú-Biharral szomszédos Szabolcs-Szatmár megyei falvakban néhány éve házilag font gyapjúval elegyesen szőtt rongypokróc, Békés megyében pedig több, a századfordulón csupa gyapjúból szőtt takaró került elő. Valószínű Hajdú-Biharban is számíthatunk még felbukkanó bizonyítékokra a paraszti gyapjúszövésre vonatkozóan.

A példatár gazdagsága, a gondos adatközlés révén a kötet alapul szolgálhat további összehasonlításokra, más területek szötteanyagával való, esetleg országos összevetésre. Éppen ezért kár, hogy nincs benne eligazítás a szöttesek készítésének, használatának idejére vonatkozóan. Ennek segítségével a bemutatott, hatalmas motívumgyűjtemény kronológiai rendet teremthetne a szöttestrájk megjelenésére vonatkozóan, dokumentálhatná, hogy mikor terjedtek el a szigorú takács-hagyományoktól távolodó, inkább kézimunkakönyvek, hímzsminták, damasztminták hatását idéző motívumok, illetve meddig éltek olyan szöttestechnikák, melyek mára távoli vidékekre, erdélyi tájakra szorultak vissza.

Turnau, Irena: Moda i technika włókiennicza w Europie od XVI do XVIII wieku. Polska Akademia Nauk, Instytut Historii Kultury Materialnej. Wrocław, 1984. 210 oldal, 22 kép.

Szojka Emese

A Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultúra Történeti Intézetének kiadásában megjelent munka több tudományág eredményeit használja fel, és így az IHKM keretében folyó interdiszciplináris jellegű kutatások sorába illeszkedik. Ennek szellemében Irena TURNAU neves lengyel textil- és viselettörténész olyan forrásokat és kutatási eredményeket is felhasznál, melyek segítségével lehetőség nyílik az európai divat, öltözködési kultúra eddig kevésbé ismert összefüggéseinek megismerésére.

A könyv, a divat és textiltechnika változását kívánja bemutatni a XVI–XVIII. században Európa különböző területein és országaiban. Mindezt jóval szélesebb alapra helyezi a szerző, mintsem a címből kitűnik. A divatváltozás több tényező feltételei közül a textiltermelés technikai ka-

pacitását, az anyaggyártás mennyiségi mutatóit emeli ki, és az egyes országok textiltermék-fogyasztásában megmutatókozó különbségekre is rámutat. A statisztikai adatok segítségével mód nyílik az egyes korszakok és vidékek átlagemberének fogyasztási kultúráját az öltözködés terén modellszerűen meghatározni, mely térben és időben is összehasonlítható.

A szerző a textiltechnikák, a gyártott alapanyagok és a divat kapcsolatát egy-egy fejezetben meghatározott, jellegadó témák köré csoportosítva tárgyalja.

Az első fejezet elméleti alapvetéseket, a felhasznált források jellegét és az eddigi kutatások eredményeit tartalmazza.

A második fejezet a legfontosabb európai divatközpontokat veszi számba, és az új divatstílusok elterjedésének okait vizsgálja, határozza meg, majd azt az utat, melyen keresztül az udvari divat gyökeret ver a szélesebb néprétegek, elsősorban a városi polgárság körében. Ebben meghatározó szerepet játszott a kereskedelem a textilipari termékek közvetítésével, valamint a XVI. században a szabók kézíratos, majd nyomtatott könyvei és a korai divatlapok. A szabászati könyvek legszebb, e korból származó darabjai Ausztriában, Svájcban, Németországban, Lengyelországban és Csehországban találhatók. Az ezekben közölt szabásminták sok részletükben megegyeznek.

Jelentős volt még az új minták terjesztésében a vándorló szabólegények és kézművesek közvetítő hatása, akik az éppen divatos szabásmódokat és technikai újításokat továbbították, adták át.

A XV. század végétől kezdve a XVIII. század elejére a kézműves szabás elérte önmaga tökélyét, és a részleteiben is kifinomult mintákkal fokozatosan az egységesülés irányába haladt, megteremtve a készruha gyártás formai alapját.

A harmadik fejezet technikatörténeti kérdésekkel foglalkozik. A korai textilgépek különféle változatait ismerhetjük meg. A divat diktálta igények egyre bonyolultabb minták és szövött felületek előállítására serkentik a gyártókat, akik sorozatos módosításokkal korszerűsítik gépeiket.

Az angol eredetű kötőgép – XVI. század végi találmány – az alapja a későbbi bonyolult minták, a madeira, a zsinór és a bordás felületek előállítására alkalmas kötő-szövőgépeknek. A csipkekötő gép, melynek legkorábbi modelljei a XVIII. századból valók, ugyancsak a tökéletesített kötőgép egyik típusát képviseli.

A textilgépek másik, korabeli típusa a szalagszövő gépeké. Legkorábbi modelljei a XVI. és a XVII. század fordulójáról ismertek. Ezek a típusok ugyan kevesebb változáson mentek át, de egyre bonyolultabbá váltak, hiszen a mintás szalagok kifinomult technikát igényeltek.

A gépek előállította textiltermékek divatját is végigköveti a szerző, mint a kötött öltözetek, sapkák, csipkék és szalagok változásait Európa különböző részein a jelölt korszakban.

A következő négy fejezet (4., 5., 6., 7.) a gazdaságtörténeti kutatások eredményeit hasonlítja össze, a legjelentősebb vászon-, gyapjú-, selyem- és pamutelőállító központok termelési kapacitásának alapján.

A XVIII. századból, a vizsgált korszak végéről származik a legtöbb pontos, hitelt érdemlő adat, mely alkalmas arra, hogy egy-egy ország vagy terület textiltermelésének mennyiségét, valamint a korabeli piac ruhaanyag-ellátottságát meghatározza. A számítások azonban csak hozzávetőlegesek, hiszen a mértekegységek ekkor még szinte országonként különbözőek. A háziipar teljesítménye és a helyi kereskedelem forgalma kevésbé adatolt, csakúgy, mint a személyes szükségletre előállított anyagok mennyisége. A legtöbb számszerű adatot a termelési rekordok szolgáltatják.

A vászon volt a korabeli öltözetek legfontosabb anyaga, hiszen a fehérenemű és a munkaruházat jórészt ebből készült. A legfontosabb vászontermelő országok a XVI. és a XVII. században Németalföld, Franciaország és Svájc. Ezek közül a későbbiek folyamán csak Franciaország tudta megőrizni vezető szerepét, amikor új központok jelentek meg a gyártásban, mint Írország és Skócia. Ezekben az országokban a termelés figyelemre méltóan megnőtt, melyhez nagymértékben hozzájárult a len behozatalának állami támogatása. Svájc és Németalföld vászonkivitele azonban a XVIII. században is jelentős volt, csakúgy mint a Rajna-vidéke és Szászország. Közép- és Kelet-Európában a cseh vászonipar vezetett, és nem sokkal maradt el mögötte a sziléziai és a kis-lengyelországi termelés.

A termelési adatok alapján megállapítható, hogy a XVIII. században az átlag európai évi 2–3 méter vásznat tudott felhasználni, míg Angliában az átlagos felhasználás ennek mintegy kétszerese volt. Az európai vászongyártásnak ez volt a csúcsidezőszaka.

A gyapjú volt a másik jelentős ruhaanyag a vászon után. A termelés mennyisége a XVIII. században megnövekedett. A legtöbb gyapjút gyártó központ a Brit-szigeteken alakul ki. Franciaország a második legnagyobb előállító, de termelése jóval alatta marad az angliainak. Viszont ha összehasonlítjuk egy átlag francia évi gyapjufelhasználását, például egy magyar vagy lengyel fogyasztóéval, akkor kiderül, hogy míg a francia évente tudott magának új gyapjúkabátokat készítenie, addig a magyar, illetve a lengyel 10–12 évenként juthatott csak új gyapjúkabáthoz. Az összehasonlítás jól érzékelteti, hogy milyen nagy különbségek mutatkoztak az öltözködés színvonalában Európa különböző területein.

A selyemanyag termelése elsősorban luxusigényeket szolgált ki, mint ahogyan ezt a korabeli ingóeltárak tanúsítják. A selyemnek többféle minősége létezett a vizsgált korszakban. Az olcsóbb, kevésbé jó minőségű félselemanyagok kereslete Észak-, Közép- és Kelet-Európa országai-

ban jelentkezett. Az európai selyemtermelésben Franciaország vezetett, majd a kisebb jelentőségű központok következtek, mint Itália, Poroszország, Anglia, Spanyolország és Oroszország. A XVIII. században a selyemgyártást az olcsóbb anyagok elterjedése szorítja korlátok közé, így elsősorban a pamutalapanyagú karton, mely az újkori európai öltözködési kultúra legfontosabb ruhaanyaga.

A félpamutos anyagok – barchet, karton – gyártása a XVII. században kezdődik el, és a XVIII. század végére jelentősége olyannyira megnő, hogy szinte minden más, korábban elterjedt anyag keresletét erősen csökkenti. A XVIII. század végén az évente gyártott karton mennyisége Angliában a legtöbb, de jelentős Franciaország és Svájc termelése is. A XVIII. század végén egy átlag európai fél méter pamutanyagot tudott öltözékéhez felhasználni. Az új típusú anyagokból elsősorban a női ruházat készült, míg a férfiak öltözete kevésbé volt anyagigényes, és fokozatosan az egységesülő formák felé haladt Európa-szerte.

Végül a szerző vizsgálta a termelés technikai, társadalmi és politikai tényezőit is, valamint a textilipar alkalmazkodási képességét az új igények kihívására.

A statisztikai adatok jól érzékeltetik, hogy a ruhaanyag hiánya milyen mértékben csökkent a XVI. század végétől kezdődően a korszak végéig. A textiltermelés növekedését a gépi termelés fejlődése és új textilalapanyagok európai piacon való megjelenése segítette elő. A textilipar termelésében és fogyasztásában végbemenő nagy változások mutatják, hogy a jelölt korszak kulcsfontosságú időszak, és valójában az ipari forradalom csak betetőzése egy jóval korábban elindult folyamatnak.

A könyv a regionális kutatás számára is alapvetőnek tekinthető mind az adatszerűség, mind a jelenségek és feltárt tágabb összefüggések terén megfelelő alapot ad ahhoz, hogy egy-egy helyi jelentőségű textiltermelő terület vagy üzem tágabb körű meghatározása megfelelő perspektívát kapjon.

A szerző impozáns nemzetközi szakirodalmi ismerettel rendelkezik, több mint húsz ország publikációs anyagát használja fel, és nem hagyja figyelmen kívül az ikonográfiai forrásokban rejlő lehetőségeket sem, jól ismeri a múzeumok történeti viseletanyagát is.

A kiadvány apró hiányosságai – a felhasznált irodalom csak a jegyzetekben fordul elő, az illusztráló anyag igen kevés – a tartalmat nem érintik, és bizonyára a szerzőn kívülálló okokból adódtak.

Varga Gyula: Debreceni szíjgyártók. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok közleményei.
45. Szerk.: GAZDA László. Debrecen, 1986. 27 oldal, 32 fénykép.

Flórián Mária

A szíjgyártó mesterség történetének tanulmányozása többféle nehézségbe ütközik. Egyrészt művelői, kb. a XVIII. század végéig, a bőr megmunkálásával is foglalkoztak, másrészt sokszor nehezen vonható meg a határ a népi kézművesek és a szíjgyártó mesterek készítményei között. Vagyis, a szíjgyártó mesterség összefonódott a bőr népi kikészítésével és feldolgozásával, de a tímármesterséggel is. Sőt, a szíjgyártók más szakágak termékeinek kivitelezésében is közreműködtek, a nyergesek, kulacskészítők, csengősök munkáit ők fejezték be, sokszor különböző fémművesek, kovácsok, rézöntők segítségével. Ezért történetüket, működési körüket és termékeiket nehéz a többiekétől elhatárolni.

A debreceni szíjgyártók esetében erre a feladatra VARGA Gyula vállalkozik. A róluk tudottakat a XV. század közepéig nyomozza vissza, amikor is a kovácsokkal, csiszárokkal, lakatosokkal közösen folyamodtak a „régii Szent Királyoktól kapott” és elvesztett levelük megújításáért. Ezt követően a szíjgyártókat is magába foglaló céh sorsát, a vállalkozásokat, a magyar szíjgyártók mellett a német szíjgyártók megjelenését és az iparág debreceni rangját ismerhetjük meg, egészen az 1818-as csúsig, melyet a mesterség hanyatlása követett.

A szerző több artiklust összevetve ismerteti a szíjgyártók életét, munkáját szabályozó alapelveket, kiemelve azokat a privilégiumokat, amelyeket a céhbeltiek élvezhettek, hangsúlyozva a kötöttségeket. A céhek felbomlása után különböző testületek gondoskodtak a mesterek érdekvédelméről.

A történeti áttekintés a mesterség mai művelői műhelyeinek, munkaeszközeinek, technológiájának bemutatása, ill. e szíjgyártók termékeinek ismertetése követi. Újabban a szíjgyártóknak már csak a szabás, összevarrás, díszítés a feladata. Készítményeik közül legfontosabb a lószerszám, a nyereg, a kantár, illetve a hám. Napjainkra különös szerepet kaptak a sallangok, melyek lószerszámtól függetlenül fali díszként is kedveltek lettek. Ezek mellett övek, szíjak, ostorok stb. kerülnek ki a szíjgyártók műhelyéből, és ők bőrozik a kulacsokat is.

A szerző külön fejezetet szán Kathy Lászlónak és Kádár Gyulának, a mesterség legújabb és legnevesebb képviselőinek. A kötethez csatolt fényképanyag is leginkább az ő munkáikat dokumentálja.

A derűs borítójú kötet bizonyára nemcsak a szakma számára kínál hasznos, egy mesterséghez fűződő és mégis szórakoztató olvasnivalót.

Vermes Lászlóné – Fekete Kálmán – dr. Tóth Béla – Vermes László – Braun András – dr. Radnóti László: A nyersbőrtől a készbőrig. I–II. Műszaki Könyvkiadó. Budapest, 1983. 144 + 207 oldal; **Dr. Bencze Géza – Dombóvári Sándor – dr. Tóth Béla: A Budapesti Bőripari Vállalat és gyáregységeinek története.** Műszaki Könyvkiadó. Budapest, 1984. 546 oldal, fényképek, ábrák.

Flórián Mária

Giuseppe A. BRAVO *A bőr és tímármesterség története* (Budapest, 1982.) közelmúltban kiadott munkája után szorosabban a magyar bőrgyártásra vonatkozóan is megjelent két fontos könyv. *A nyersbőrtől a készbőrig* c. kétkötetes munka tulajdonképpen kémiai-technológiai tankönyv, és a bőrkikészítéssel kapcsolatos alapfogalmakkal ismerteti meg olvasóját. Bár a szerzők a legfejlettebb gyártási technológiák, fiziko-kémiai folyamatok tudományos indoklását tűzik ki célul, közérthető magyarázattal szolgálnak számunkra is a mesterség egykori művelői, a tímárok munkájának megértéséhez. Nyomon követhetjük, mi történik a nyuzott zöldbőrrel, illetve sózásal, szárítással tartósított nyersbőrrel, míg az áztatást, meszeztést, szórtelenítést, mesztelenítést, pácolást követően a cserlébe kerülhet. S bár napjainkban a több évezrede ismert növényi cserzés már csak alárendelt szerepet tölt be a krómcserezés és más, műcserzőanyagokkal történő eljárások mellett, technológiája még ma is fontos, pl. a talpbőrök kikészítésénél. A cserzés követő zsírozás még találkozik a tímároknál ismert gyakorlattal, a továbbiakban azonban a készbőrök kikészítése már nagyon eltávolodott a hajdani módszerektől.

A másik ismertett kötet a Budapesti Bőripari Vállalat 1971-ben összevont, a kötet megjelenése óta azonban már újra, részben önállóodott gyáregységeinek és telephelyeinek történetével és jelenkori termelésével foglalkozik. A bevezető fejezet – dr. TÓTH Béla tollából – a bőrfeldolgozás egyetemes történetét ismerteti. A nyersbőrkikészítés fejlődését a hazai vonatkozások hangsúlyozásával tárgyalja. Kiemeli a ma Újpesten tömörülő bőripari üzemek középkorig visszanyúló folytonosságát és készítményeik sokféleségét. Majd bemutatja az 1848–1910 közötti időszak hozta változásokat, az újabb technológiai eljárások és gépi berendezések térhódítását, a tímárságok gyárrá alakulását. A Budapesti Bőripari Vállalatnak a Táncsics Bőrgyár, az Újpesti Bőrgyár, a Díszműbőrgyár, a Finombőrök Gyára és a Cserzőanyaggyár üzemegységein és telephelyein túl a debreceni Hajdúsági Bőrgyár is része volt. A kötet valamennyi gyár céhesipari hátterét, ill. történetét ismerteti.

Számunkra különösen érdekesek a debreceni tímárságra vonatkozó fejezetek, melyekből nemcsak az 1355-ben, a városban elsőként megalakult tímárcéhről, az 1677-ben életbe lépett lengyel–magyar kereskedelmi szerződésről olvashatunk, melynek keretében a debreceni tímáripari termékek kiviteléről is szó esik, hanem arról is, hogyan alakult a mesterség sorsa a XIX. század második felétől, vagyis a néprajz módszereivel közvetlenül elérhető időtől. A céh 1850-ben érte el 400 fővel taglétszámának tetőfokát. Az 1872-es VIII. törvények, vagyis a céhek eltörlése után, a Tímár Társulatba tömörültek száma 70–80 főre csökkent, mivel az új törvények a gyáriparnak biztosították az előnyt a konzervatív módszerekkel dolgozó tímár kézműiparosokkal szemben. Az 1940-es évekig csak azok a kis tímárságok maradtak életképesek, amelyek időben korszerűsítették eljárásaikat és berendezéseiket, és olyan bőrök készítésére specializálódtak – így a zsíros, fekete csizmadőr és vixos bőr gyártására – melyek nagyüzemi előállításuk akkor még nem volt kifizetődő. Különösen értékesek számunkra a kötetnek azok a részei, amelyek a debreceni tímárság évszázadokon keresztül gyakorolt áztatási, meszezési, cserzési, kikészítési eljárásait, ill. az árusítás egykori lehetőségeit elevenítik fel, örökítik meg, s a terjeszkedő gyáripar és a kézművesség szimbiózisát mutatják be.

Az egykori kézművesség jó néhány ága elsorvadt arra az időre, mire a néprajz kellő figyelmet fordíthatott volna rájuk. A technológiák lényegét nem ismerő mai gyűjtő így sokszor nagy nehézségekbe ütközik, szórványadatokból kell rekonstruálnia olyan mesterségek munkafolyamatait, melyeket kellően meg sem ismerhet. Ilyen nehézségeink vannak a vargák, tímárok, kordovánosok stb. munkájával kapcsolatosan is. Ezért nagy segítséget jelentenek számunkra az egykori bőrmegmunkáló mesterségekből kinőtt ipar technológiája révén nyert ismeretek.

Stopp, Klaus: Die Handwerkskundschaften mit Ortsansichten. Beschreibender Katalog der Arbeitsattestate wandernder Handwerksgehlen (1731–1830) Band 6: Tschechoslowakei A–K, Band 7: Tschechoslowakei L–P, Band 8: Tschechoslowakei R–Z; Jugoslawien A–Z, Band 12: Ungarn A–R. Anton Hiersemann Verlag, Stuttgart, 1984., 1985., 1985., 1987.

Nagybákay Péter

Az Ethnographia hasábjain már részletes tájékoztatást adtunk arról a nagyszabású vállalkozásról, amelyet a szerző az európai városképes céhbizonyásglevelek (Kundschaftok) képes katalógusának publikálásával 1982-ben megindított (Ethn. XCIV. 1983. 641–643). A katalógus rendszerési elveit és a feldolgozás szempontjait ott ismertettük.

A mai országhatárok szerint összeállított sorozatban hazánk már a hatodik ország. A 12. kötet, azaz az első magyar kötet A–R kezdetétől tartalmazza a céhes települések vedutáit. A Kárpát-medencét, a történelmi Magyarország területét érintő anyagból már korábban megjelent a két és fél kötet terjedelmű csehszlovák és a fél kötetet kitevő jugoszláv anyag.

A csehszlovák kötetek 84 település városképét tartalmazzák 229 főtípus rengeteg variációjában. A fennmaradt – túlnyomó többségükben német nyelvű – európai városképes céhbizonyásgleveleknek közel egynegyed része a mai Csehszlovákia területéről származik. Ennek egyik fő magyarázata az, hogy ebben az időszakban Cseh- és Morvaország, Szilézia, valamint a mai Szlovákia kézművesipara igen fejlett volt. Minket közelebről ez utóbbi terület érdekel. Az egykori magyar királyság északi részéről 20 helységről maradtak fenn városképes bizonyásglevelek, ezek között szép számmal magyar nyelvűek és néhány latin nyelvű is (Besztercebánya, Eperjes, Érsekújvár, Kassa, Komárom, Léva, Nagymihály, Nagyszombat, Pozsony, Rozsnyó). Érdekes, hogy a szenci és a somorjai céhek Pozsony város látképét használták magyar nyelvű, nyomtatott bizonyásgleveleiken. A két szlovák nyelvű változat Liptószentmiklósról és Pozsonyból származik. A fentiekben kívül Bazin, Malacka, Szakolca, Nyitra, Galgóc, Körmöcbánya, Selmechánya, Kézsmárk és Iglo városképeit találhatjuk meg a kötetekben, kizárólag német szöveggel.

A jugoszláv kötet 27 település városképét tartalmazza, 51 főtípusban, Szlovénia (a volt osztrák Krajna), Horvát-Szlavonország és a mai Vajdaság (a volt Bácska és Bánát) területéről. A volt magyar királysághoz tartozott ez utóbbi két területről Szabadka, Zombor, Újvidék, Apatin, Fehértemplom és Pancsova bizonyásglevelei maradtak fenn, és ezek közül csak Újvidéknek van magyar nyelvű változata, de Horvát-Szlavonországból is csak Eszékéről és Valpórol készítettek horvát nyelvű blankettát. Ez utóbbiak külön érdekessége, hogy a céhszervezetre vonatkozó néhány szak kifejezése magyar („attyamesthar”, „cih-mesthar”).

A most megjelent első magyar kötet 36 település városképes bizonyásgleveleinek 99 főtípusát mutatja be. Ezek a német nyelvű városelnevezések abécésorrendjében a következők: Baja, Balassagyarmat, Békés, Békéscsaba, Bóly, Bonyhád, Budapest, Debrecen, Dunaföldvár, Pécs, Esztergom, Nagyatád, Kőszeg, Gyöngyös, Gyula, Hódmezővásárhely, Hőgyész, Jászárkszállás, Jászberény, Kalocsa, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Kiskomárom, Körment, Miskolc, Nagykovács, Nyíregyháza, Sopron, Buda, Paks, Pápa, Pásztó, Pécsvárad, Pest, Győr és Ráckeve.

A feldolgozásra kerülő többi 12 ország anyagával összevetve rögtön szemünkbe ötik, hogy a legtöbb város Kundschaftjának magyar nyelvű változata is van. Csak 7 kisebb településnek van kizárólag német blankettája (Bóly, Bonyhád, Kőszeg, Hőgyész, Pécsvárad, Körment, Nyíregyháza). Ezzel szemben a nagy magyar városok közül pl. Hódmezővásárhely, Kecskemét, Debrecen, Nagykovács, Jászberény – sőt még Miskolcot is ide számíthatjuk – céhbizonyásglevelei majdnem kizárólag magyar nyelvűek, és ha akad is közöttük egy-két német, ezek kifejezetten olyan szakmákban találhatók, amelyekben ezt a külföldi vándorutak szükségessé tették. Békéscsabának a magyaron kívül szlovák nyelvű bizonyásglevele is volt.

Már maguknak a városképeknek a publikálása is igen jelentős. Feltehetően több településnek ez az első többé-kevésbé hiteles ábrázolása. Néhányon a város építésének története is nyomon követhető. A budai 22 és a pesti 21 változat mellett Debrecen 5, Pécs, Kecskemét és Győr 4–4 különböző városábrázolása erre jó lehetőséget nyújt. (Pl. a debreceni gótikus Szent András-templom helyén megjelenő kéttornyú, klasszicista Nagytemplom, vagy Pécs eredeti török kori épületei és a székesegyház Pollack Mihály-féle átépítése stb.)

A viselettörténet kutatója a XVIII–XIX. századi magyar és német módit és a vándorlegények öltözetét is tanulmányozhatja a képeken (Pécs).

A városképes nyomtatványokat általában a település valamennyi céhszervezete használta, és csak a szövegből derül ki, hogy melyik. Ez alól csak elsősorban Buda és Pest és néhány más helység (Debrecen, Gyöngyös, Pécsvárad) differenciáltabb kézművessége a kivétel, ahol az egyes mesterségek egyedi szakmai céhbizonyásglevelet készítettek maguknak. Ezeken a különböző céhcímerek és jelvények mellett a mesterségek különféle szerszámai és termékei vagy munkafolyamatai is megjelentek. Érdekesek ilyen szempontból a debreceni szücsök, a pécsváradai molnárok és többek

között a budai és pesti könyvkötők, üvegesek, a budai német kalaposok, rézművesek, szappanosok és gyertyaöntők, valamint a pesti serfőzők, halászok, tímárok és asztalosok bizonyáglevellei.

A mesterségek védőszentjeinek ábrázolásai is ikonográfiai érdekességek: „Seferinus” a takácsok (Gyöngyös), Nepomuki Szent János a molnárok (Pécsvárad), Crispinus a vargák (Buda), Simon a tímárok (Pest), Lukács az üvegesek (Pest) védőszentje volt, a vándorlegények pedig az őtestamentumi Tóbiás oltalma alatt rótták az országotakat (pécsi tímárok). Védőszentek helyett a jász városokban Lehel, Almos és Árpád vezér képe tűnik fel a nemzeti romantika jegyében.

A magyar királyság és a kétféjű sasos császári címer mellett a megye- és főképp városcímegek egész sorával találkozunk, amelyek közül legérdekesebb a jász városok Lehel-kürtös és a „Szakállas Pásztor” szakállas férfit képező címe. Itt-ott a földesúr címe is fel-felbukkan: a Battányaké Kőrmenden, a Koháryaké Kecskeméten, a Sztárayaké Nagymihályon stb.

A bizonyágleveléket előállító rajzolókról, rézmetszőkről, rézkarcolókról, fametszőkről, nyomdászokról és kiadókról majd a második magyar kötet ismertetésénél emlékezünk meg részletesen.

A magyarországi céhbizonyáglevelék 60%-a külföldön van, a többi szétszórta az ország leveltáiraiban, múzeumaiban, esetleg magánszemélyek birtokában található. Nagyobb gyűjteményt csak a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnoka őriz. A magyar kötet hazai munkatársai RÓZSA Györgyön a Történelmi Arcképcsarnok vezetőjén kívül NAGYBÁKAY Péter, ÉRI István és GYULAI Éva voltak.

A változatlanul rendkívül magas színvonalú minőségben közzétett, nagy alaposággal feltárt, gazdag okmányanyagot tartalmazó köteteket a legszélesebb értelemben vett művelődéstörténeti kutatások nélkülözhetetlen segédeszközének kell tekintenünk.

Fenton, Alexander and Eszter Kisbán (eds): Food in Change. Eating Habits from the Middle Ages to the Present Day. John Donald Publishers Ltd. Edinburgh, 1986. 166 oldal.

Anders Salomonsson

A Néprajzi Táplálkozástudományi Nemzetközi Munkaközössége egy aktív csoport, amelyben európai és amerikai kutatók vesznek részt. Kutatási területe a népi táplálkozás néprajzi vizsgálata a jelenben és múltban egyaránt. Egyes kutatók az étkezést, mint kulturális folyamatok katalizátorát, eszközként használják szélesebb körű kulturális elemzésekben, míg mások egyes ételrendszereket, ételtípusokat vizsgálnak, innovációs és regressziós folyamatokat tanulmányoznak. A vizsgálatok tárgya nem az étel maga egyedül. Hangsúlyos figyelmet kap az étkezés és az a szocializációs helyzet, amely a családi asztal körül, vendéglőben vagy akár a hot-dog pultnál kialakul. A Néprajzi Táplálkozástudományi Munkaközösséget Nils-Arvid BRINGÉUS (Lund) és Günter WIEGELMANN (Münster) hívta létre 1970-ben Lundban, és a csoport azóta hat konferencián találkozott különböző európai országokban.

A *Food in Change* kötet, az V. 1983-ban Magyarországon, Mátrafüreden tartott konferencia anyagából publikál egy sorozatot. A konferenciát az MTA Néprajzi Kutató Csoportja rendezte, a kötetet a szervező KISBÁN Eszter, valamint Alexander FENTON szerkesztették. A kiadást az az edinburgh-i kiadó vállalta, amely FENTON közbenjárásával korábban már megjelentette a munkaközösség egy másik kötetét is. A jelen kötet 23 előadást tartalmaz három fejezetben: 1. Áttekintő tanulmányok, 2. Nemzeti és regionális példák, 3. Középkori bőjtölés. (A konferencia néhány előadásában másutt jelent meg.) Ismertetőmben csak néhány tanulmányra térhetek ki.

A kötet a konferenciát szervező KISBÁN Eszternek (Magyarország) széles körű ismereteken alapuló tanulmányával indul. A táplálkozási szokások változásait elemzi Európában az utóbbi hét évszázadban. A rendelkezésre álló szűk terjedelemben is sikerült igen jó összefoglalást adnia ételekről és étkezési szokásokról egy mind kulturális sokféleségében, mind földrajzilag igen változatos, nagy területről. KISBÁN tanulmányában magam csak egy állítást kérdőjeleznek meg, nevezetesen azt, hogy vajon valóban nem lenne korábbi az 1300–1500 közti periódusnál az, hogy kenyérré alakított étkezések általánossá váltak a köznépnél Európában? A kételemet arra a ténnyre alapítom, hogy gazdag archeológiai leletanyag van vaskori kenyérsütő kemencékről mind Közép-, mind Észak-Európában. KISBÁNnak abban a törekvésében, hogy hosszú időszakon át kísérelje nyomom a változást és kontinuitást, a francia Annales iskola és a „longue durée” fogalom befolyása látszik. Meggyőző módon sikerült tárgyalnia mind az események egymásutánját, mind az ok-okozat kapcsolatokat. A nagy téma összefogott, tömör előadásmódjában is KISBÁN cikke számomra e kötet egyik legmélyrehatóbb, vezető tanulmánya.

Korszakok és fordulópontok az európai táplálkozás történetében: A problémák és módszerek előzetes vázlata c. tanulmányában a gazdaságtörténész Hans-J. TEUTEBERG (NSZK) a prehisztórikus időktől napjainkig vázolja fel a táplálkozástörténeti korszakok egymásutánját. A nyolc

szakaszt, amelyeket itt szükségszerűen csak nagy vonalakban lehetett tárgyalni, ökológiai, technikai, gazdasági és kereskedelmi tényezőkkel jellemzi. A fejlődésben figyelembe veszi azonban a kulturális dimenziót is és Norbert ELIAS civilizációelméletére utalva rámutat, hogy a kulturális változás nem mechanikusan követi a nem-kulturális szférák változásait és befolyását. Gyakran megfigyelhető, mondja, bizonyos lemaradás, és a kulturális változások nem egy előre felrajzolható utat követnek. Az emberiség táplálkozási szokásaiban a legforradalombb változás, TEUTEBERG szerint, az önellátó gazdálkodásról a pénzgazdálkodásra, a „fogyasztásra” való áttérés közt húzódik. Az utóbbi „új szakasz az emberiség táplálkozásának történetében”, az a szakasz, amikor először megválaszthatjuk táplálékunkat „függetlenül”, de mégiscsak a kulturális hagyományoktól kötötten.

Megközelítésben közel áll az utóbbi gondolathoz a Judit és Mahadev APTÉ (USA) házaspár írása, *Táplálkozás és társadalmi mozgalmak az amerikai társadalomban: a két utolsó évtized*. Elemzésük a jelen társadalom három jelenségéhez kapcsolódik: ellenkultúra, etnikus újjaszultetés, fogyasztói magatartás. Abból indulnak ki, hogy ezeket a mozgalmakat „a következő politikai ideológiák jellemezték: új identitások, értékek és életfilozófiák növekvő hangsúlya; elégedetlenség és szembenállás a fennálló intézményekkel, ugyanakkor izgalmas kulturális értékek; erős vonzódás a társadalom fő vonalától való elidegenüléshez”. A cikk jó példáját adja annak, hogyan lehet az ételválasztást és étkezési magatartást a mai társadalomban „a mögöttük álló szociokulturális tényezők” elemzésére felhasználni. Tárgyalják a közelmúlt évek vegetáriánus mozgalmát az Egyesült Államokban; az etnikus ételek tudatosulásának és fogyasztásának növekedését; a másság népszerűségét és terjedését ételben és életstílusban egyaránt a mai társadalomban. A táplálkozáskultúrában megmutatózó ilyen választásoknak az okát a jelenkori szubkultúrák növekvő szerepében lehet megtalálni. Ezekben a keretekben az ember keresi és kifejezésre is juttatja személyes identitását, és a kifejezésnek egyik fontos eszköze a táplálék. Elég ironikus azt látni, hogy ami ellenkultúráként, a táplálkozási magatartás forradalmaként indult, az nemcsak sokkal szélesebb körű befogadásra talált, de bizonyos modernista mozgalmakban éppen ilyen formákat használnak a legújabb divat kifejezésére. A commercializmus beolvasztotta az ellenkultúrát az amerikai társadalom derekvonulatába. A táplálékhoz való viszonynak a közelmúlt években történt megváltozása elsősorban az etnikus ételek tudatosodásának és fogyasztásának növekedését hozta magával. Párhuzamosan csökkent a hús és húskészítmények fogyasztása.

William Woys WEAVER (USA) módszertanilag igen érdekes, összefogott tanulmányban az ún. fehér mártásokat (gravy) vizsgálja az amerikai népi táplálkozásban. A XVII. századtól kezdve számos szakácskönyvet átvizsgálva, társadalmilag és területileg egyaránt követni tudja az ételcsoportot az Egyesült Államok keleti vidéke angolszász telepesei között. Láthatjuk itt, hogy a szakácskönyvek forráscsoportja jó szolgálatot tehet a néprajzi vizsgálatban. WEAVER bemutatja, hogy a viszonylag bonyolult készítmény, a XVII. században a felső társadalmi rétegek konyhájához tartozó fehér mártás, hogyan lett később szélesebb társadalmi körben használatos és földrajzilag kiterjedtebb. Miután a konyhafelszerelés bővült, az öntöttvas tűzhely belépett, a XIX. század folyamán a búzaliszt viszonylag olcsó lett, a középosztálybeli háziasszony már mindezeket be tudta szerezni. A fehér mártás népszerűsödése odáig ment, hogy az első világháború kitörésekor alkalmasnak vélték szükségét a szerepe. Mára viszont az ételcsoport eltűnt a népi táplálkozásból. A szakácskönyvek receptjeit elemezve WEAVER követni tudta azokat a változásokat, amelyek az étel az évszázadok során átment. Ugy véli, a *gravy* szó a francia *gravé*-ből ered, amely 1300 előtt már megjelent, és később a modern francia *jus „húslé”* lépett a helyébe. A XVII. században ez a hígabb mártás megvan Amerikában. A XVIII–XIX. században a mártást liszttel sűrítették, és többnyire frikaszé módon készítették.

A nemzeti keretekben dolgozó elemzések során több szerző is részletesen foglalkozik a burgonya bevezetésének körülményeivel, és azzal, hogyan változtatta meg ez a táplálkozást különböző európai országokban. Általánosítva elmondható, hogy ez az újítás nyugatról kelet felé haladt, a kezdeményezésben nagy a társadalmi változatosság, és hogy a megjelenéstől az elfogadásig elég tekintélyes időnek kellett eltelnie. Az a kutató, aki a burgonya elfogadását vizsgálja Európában, markáns képet kap mind az étkezési szokások konzervatívizmusáról, mind azokról a társadalmi útvonalokról, amelyeket az innovációk általában végigjárnak.

A burgonya és a lengyel konyha c. tanulmányát Anna KOWALSKA-LEWICKA (Lengyelország) nagyobb részben a burgonya bevezetésének és azoknak a változásoknak szenteli, amelyeket az a lengyel táplálkozásban hozott. Hagyományos vélekedés szerint III. Sobieski János király hozta a burgonyát Lengyelországba 1683-ban. Hasonló legendákat Európa-szerte beszélnek a burgonyáról, ami csak azt mutatja, milyen fontos eseménynek tartották bevezetését későbből visszatekintve. A XVII. század végén – XVIII. század elején a burgonya Lengyelországban még egzotikus ritkaság volt, de e szakasz vége felé már kezdett megjelenni az arisztokrácia asztalán ételkülönlegességként. Az ételként való használatáról szóló ismeretek a felső társadalmi rétegtől és kolostori kertekből kiindulva terjedtek. Földrajzilag nyugatról kelet felé terjedt az országon belül, amiben szerepe volt a nyugati német telepéseknek; gyorsabban terjedt a terméketlen tájakon, ahol nehezebb volt kenyérgabonát termelni. A jellegzetes lengyel táplálkozás nagymértékben gabonaféléken

nyugodott. A lengyel paraszток tápláléka nagyrészt lisztből főtt ételekből állt: kása, pép, gombóc és főtt tészták formájában. Ha hús került az asztalra, ami távolról sem volt mindennapi, az marha, nyúl vagy liba volt és csak a jobb módúaknál disznó. Különböféle tejtermékek fontos részét képezték a mindennapi táplálkozásnak. A zöldségféléket a szegények táplálékának tartották. Amikor a XIX. században a burgonyatermelés megnőtt Lengyelországban, radikálisan megváltoztatta a táplálkozást. Számos gabona-alapanyagú étel teljesen eltűnt, és helyükbe krumpli lépett. A krumplit még a kenyérgéztésnél is használták. Kiszorított hüvelyeseket is, mint a borsót és babot. A burgonya sok tekintetben szegényesebbé tette a mindennapi táplálkozást. De igen gyorsan befogadták, amikor éhínségtől mentette meg a falusiakat a XIX. század közepének szélsőségesen szegény éveiben.

Már jeleztem, hogy a kötetben számos tanulmány foglalkozik a burgonya-témával, magam a lengyel példa antipólusaként Patrícia LYSAGHT (Írország) cikkéről szólnék röviden, amely a *Hasnyomány és változás az ír táplálkozásban* címet viseli. Az ír burgonyaművelésnek is megvan a maga legendája, miszerint a krumplit 1588-ban hozták Írországba, egy évszázaddal korábban, mint Lengyelországba. A korai indulás ellenére csak a XVIII. század folyamán, sőt egyes helyeken csak a XIX. század elején lett a burgonya alapvető néptáplálék Írországban. Mindenesetre a XIX. század közepén a burgonyavésszel az országra szakadt „nagy éhség” előestéjén Írország évi 14 millió tonna krumplit fogyasztott, ami a népes szegény mezőgazdasági munkás rétegnek a szó szoros értelmében alapvető tápláléka volt. A burgonyavész idején a hiányt más hazai élelmiszerekkel nem is lehetett pótolni.

Végül szeretném a burgonya-téma kapcsán még megemlíteni Rudolf WEINHOLD (NDK) cikkét a *Korai burgonyapálinkákról*, amelyben bemutatja, milyen korán került a burgonya használatba pálinka alapanyagként Meissen vidékén. Az 1820-as évek második felében számos veszjósló egészségügyi beszámoló érkezett Szászország kormányához a burgonyapálinka növekvő fogyasztásáról. Beszámoltak arról, hogy az alacsonyabb néprétegek túl sokat isznak ebből a veszélyes, erős italból. Úgy vélték, sokkal jobb volt a helyzet korábban, amikor az emberek gabonapálinkát ittak, ami szerintük kevésbé káros. E vészterhes beszámolók mögött a következő helyzet húzóódott meg: szász királyi dekrétum szerint minden parasztnak, akinek 9 hektár fölötti szántója volt, meg volt engedve, hogy saját gabonájából pálinkát főzzön. Mezővárosokban a birtokhatár 3 hektár volt. A birtokhatárok azt jelentették, hogy mind falun, mind városban a paraszti középreg volt a priviligizált és az alsó réteg ebből ki volt zárva. Az utóbbiak kénytelenek voltak vásárolni a pálinkát, mégpedig magas áron. Beszámolók vannak csempészésről, titkos pálinkafőzésről, úgyhogy a pálinka, a magas gabonáárak miatt, nyilvánvalóan áhított ritkaság volt. Ebben a helyzetben érkezett meg Poroszország felől a burgonyából való pálinkafőzés titka. Ritkán terjedt el egy újítás ilyen gyorsan. Pár éven belül a burgonyából való pálinkafőzés már olyan általános volt, hogy az orvosoknak óvniuk kellett a népet annak veszélyeitől. Egyidejűleg megkezdődött az ipari előállítás is.

Ismertetésemben szeretnék a táplálkozás téma különböző elméleti, módszertani megközelítéseire is rámutatni. A két skóciai tanulmány jól példázza az elméleti megközelítés változatoságát, s először röviden Alexander FENTON cikkét érinteném, a *Táplálkozás és tengerparti környezet* témában. FENTON ökológiai megközelítéssel indít, és először leírja, milyen táplálék található egyáltalán Nyugat- és Észak-Skócia partvidéki és szigetvilági övezetének rendkívül nehéz körülményei között. A XVIII. század végéről nagyon színvonalas és változatos táplálkozást mutat be, de egyúttal jelzi, hogy ez a helyzet rendkívüli volt. A szegény partvidéki kishalász általában teljesen arra volt utalva, amit a tengerből és a parton szerezhetett. Kenyér és egyéb gabonátáplálék az évben legfeljebb 4–5 hónapra állt rendelkezésre és akkor sem nagy mennyiségben. Egy 1844-es szegényügyi adatfelvétel szerint az ilyen parti övezetekben a fogyasztott táplálék 90%-a hal volt. Közülük legfontosabb a hering (frissen és hordóban sózva), de fontosak voltak a fekete tókehal és kagylófélék is. Másik fontos élelmiszert szolgáltatott a tengeri madarak és tojásuk. Hínárt, tengeri algát, tengeri káposztát szintén ettek, de nem nagy örömmel. Ez utóbbi élelmiszereket többé-kevésbé szükségételnek tekintették, és elsősorban akkor használták, ha nem volt más táplálék. FENTON arra a következtetésre jut, hogy ha meg akarjuk érteni a partvidéki övezetek életmódját és kultúráját, annak fontos része a táplálék és táplálkozás ismerete. Az ilyen vizsgálat megvilágítja „a múltbeli életmódot, a partvidéki környezet befolyását, valamint a partvidéki és szárazföldi régiók közti kapcsolatokat”.

Egy másik skóciai tanulmányban Bruce WALKER a mészárosmesterséget mutatja be a XVIII–XIX. századi Skóciában. Anyaggyűjtése a vágási eljárásra, az eszközökre és épületekre terjed ki. E kérdésekhez bőven van levéltári anyag és az jó képet ad a vágási eljárásokról, munkakörülményekről. Az építész szerző különösen jó leírást ad a vágóhidakról. A cikk jó példája a táplálkozás téma technikai oldalról való megközelítésének.

Más jellegű táplálkozásnéprajzi tanulmány Rastislava STOLICNÁ (Csehszlovákia) cikke, *A népi táplálkozás kartográfikus vizsgálata Szlovákiában: eredmények*. A Szlovákiai Néprajzi Atlasz gyűjtőmunkálatai 1980-ban befejeződtek, a mű megjelenés előtt áll. Az összesen mintegy 500 térkép közel 10 százaléka a táplálkozáskultúrával foglalkozni. Különböféle kulturális jelenségek

térképezésénél Szlovákiában két fő régió bontakozott ki: egy síkvidéki és egy hegyvidéki. A település és kultúra tekintetében a síkvidéki a régebbi. Ott a száraz, meleg klíma gabonafélék és gyümölcs művelését teszi lehetővé. A kárpáti magashegyi övezet táplálkozáskultúrája ezzel szemben inkább marha- és juhtartáson alapult. Juh-, tehén- és kecsketejtermékek fontos játszópartak. Nyugat- és Kelet-Szlovákia közt igen fontos megosztóvonal volt a görög katolikus egyházmege határa is. Különösen az ünnepi és böjti táplálkozásban őrzött meg régies vonásokat a keleti terület. Nyilvánvaló az is, hogy Nyugat-Szlovákia táplálkozáskultúrájában cseh és osztrák–magyar hatású újítások észlelhetők. Ennek egyik példája az a kétfogásos főétkezés, amely híg levessel kezdődik, amit főétel követ; más vidékeken ezzel szemben egyetlen fogás sűrű étel volt szokás.

A kötet két történész, Maria DEMBÍNSKA (Lengyelország) és Johann Maria van WINTER (Holiandia) tanulmányaival zárul a középkori böjttőlésről. Magam befejezésül az utóbbira reflektálnék, amelynek témája *Kötelező böjtölés és önkéntes aszkézis a középkorban*. A katolikus egyházi évben vannak előírt böjtös periódusok, mint pl. az egész nagyböjt, az ún. kántorhetek bizonyos napjai. E napokon tilos volt a hús, tojás, tej, vaj és sajt fogyasztása. Az egész év folyamán absztinencia volt előírva pénteki és szerdai napra a hús tekintetében. Helyette halat ettek, növényi olajat és mandulatejet használtak. Ezek a szabályok minden katolikusra vonatkoztak. A szerzetesek, nők és férfiak étkezését további tilalmak is korlátozták. A szerző részletesen bemutatja a Benedek-rendi böjti szabályokat. Leírja azokat a változásokat, amelyek az idők folyamán történtek, s ebből az látszik, hogy a szigorúbb elveket sorra engedékenyebbek követték, gyakran külső körülmények hatására is. Következő lépésként a lazább rendre ismét szigorúbb szabályok jöttek. A szabályoknak ez a váltakozása új fényben mutatja a kolostori életet, és viszonylag rugalmas, változó szervezetről tanúskodik a kolostori életnek azon merev képével szemben, amit, legalábbis a nem-katolikus országokban, általában lefestenek.

A *Food in Change* kötet egészében jó képet ad napjaink néprajzi táplálkozáskutatásáról Európában és az Egyesült Államokban. Kétségtelen, hogy a cikkek különbözőek az elemző törekvésben, általános értékükben – de maga a kutatás is ilyen. Igen pozitívan kell értékelnünk, ha ilyen jellegű gyűjteményes kötetet meg tudunk jelentetni, különösen ha tartalmában és szerkesztésében egyaránt olyan elismerésre méltó, mint a jelen kötet.

T. Bereczki Ibolya: Népi táplálkozás Szolnok megyében. 1. Studia Folkloristica et Ethnographica 19. Debrecen, 1986. 158.

Kisbán Eszter

Szolnoki származású fiatal kollégánk a debreceni egyetem elvégzése után, 1982-től a szolnoki Damjanich János Múzeum néprajzos muzeológusa. 1985-ben UJVÁRY Zoltán professzornál az itt ismertetendő munkálat doktorált, melyet a tanszék méltán és öröndetes frissességgel adott közre. BERECKI Ibolya máris gazdag szakmai munkásságában a táplálkozás-téma már megelőzőleg is többször szerepelt. Egyes élelmiszerek, szokásalkalmak vizsgálata mellett átfogó táplálkozási tanulmányokat közölt az alföldi palóc kirajzás tiszazugi Csépa községről (1982) és a Tápó mente kistájáról (1985). Egész Szolnok megye áttekintéséhez kitűnőnek minősíthető forrásanyag áll rendelkezésre. A megyei néprajzi atlasz 18 táplálkozási témához gyűjtött anyagot, között térképeket, kommentárt (1974). Éppen a jelen kötetből világlik ki, hogy a megyei muzeológusoknak immár több nemzedéke nyilvánvalóan jelentős munkát fektetett az önkéntes gyűjtők irányításába, aminek szép eredménye egy komoly kéziratot anyag a táplálkozáskultúra területéről, közte 9 lokális monográfia, amihez 2 további járul a Debreceni Néprajzi Intézet Adattárából. A Csépával együtt 12 átfogó helyi bemutatás szerencsésen oszlik meg a megyében, van a Jászságból, Tiszazugból, a Nagykunságból és Tiszafüred környékéről. Két Tisza menti községről századforduló körüli publikációk is vannak. Mindezek mellett a szerző támaszkodhatott saját és közvetlen kollégái további megyei gyűjtéseire. E forrásanyag alapján a könyv a XX. századi paraszti táplálkozáskultúráról szól, városiról, falusiról és tanyairól egyaránt. Mezővárosi kézművesek a kép peremén jelennek meg; a könyvben étkezési helyzetről egy XVIII. századi adat fordul elő, amit szokáscelemekny kapcsán jegyeztek fel.

A kötet négy fejezetben öt közel egyenlő terjedelmű részre oszlik, amit összegezés, jegyzetek, német nyelvű kivonat és tartalomjegyzékek követnek. Az első fejezet a táplálkozáskultúra hazai néprajzi vizsgálatának XX. századi kutatástörténete. A disszertációban indokolt, a könyvben ilyen terjedelemben kevésbé indokolt szemle a VAJKAI és KISBÁN áttekintette korábbi periódusokra is kitér, majd folytatja a bemutatást 1976-tól 1985-ig. Kiemeléseivel bizonyítja, hogy nemcsak bibliográfiailag ismeri az előzményeket, de érzékeli, mérlegeli az új problémafelvetéseket, aminek konzekvenciáit később az anyagbemutató részben látjuk viszont.

A három fejezetben négy részre tagolódo anyagbemutató, -elemzés felépítése teljesen új rendező elvet követ az eddigi táplálkozási monográfiák között. A szerző megszívlelte azt az – euró-

pai táplálkozástudományban először G. WIEGELMANN által (1971) javasolt – alapelvet, hogy a *néprajzi* táplálkozástudomány sajátos nézőpontjának megfelelően a vizsgálat alapegysége, legkisebb egysége (nem az élelmiszer vagy étel, hanem) a kulturálisan sokszorosan strukturált *étkezés* legyen. Ez a könyv az étkezéseket mutatja be, sorozatukban, időpontjukkal, különböző évszakokban, hétköznap és ünnepen, menüjükkel és résztvevőikkel, az életmód, a munkarend, az egész életritmussal kapcsolatban, hiedelmi kötődésükkel együtt.

A négy egymást követő részben először a mindennapi táplálkozást tárgyalja. Ezt követi a hétköznap és a nagy ünnep közti különleges alkalmak bemutatása, ide kapcsolva az inséges időszakot is. Itt elemzi a vasárnapi menüket, a munkaalkalmak sorában a mezőgazdasági munkák mellett a házépítés és egyéb társas munkák alkalmait, a kenyérsütés, tésztagyúrás, lekvárfőzés, disznóölés és a piaci nap helyzeteit. Az utolsó fejezet két részre oszlik, az emberi élet fordulójának ünnepi táplálkozásával indít. Itt a keresztelő, komaétel; leánykérés, kézfogó; lakodalmi előkészületek; a lakodalom étkezési szokásai és végül a halotti torról olvashatunk. A második rész az esztendő ünnepeit veszi körül a névnapozással együtt. Nyolc szövegközi kis térképet hoz: a megye települései és kistájai; majd illusztratív (satírozott) néprajzi elterjedéstérképek mutatják a hét téztás napjait, a vasárnapi főétkezés második fogását, a kenyérsütéskor készült speciális téztákat („vesu, biblia”), a disznóölés reggeli ételeit, káposztaételek előfordulását a disznótoros vacsorán és a nagypénteki leveseket.

Abból a jogos feltevésből kiindulva, hogy az egyes ételek mibenléte, készítmódja meglehetősen ismert, a könyv ételleírásokat csak kivételesen hoz, ahol az azonosításhoz ez szükséges. Ezzel kapcsolatban egyetlen hiányzatem van. A megyében a paprikás és pörkölt meglehetősen hangsúlyos az ételek rendszerében, kívülálló számára azonban nem evidens, mi különbözteti meg a két rokon húsételt. Az egyes étkezési alkalmak kapcsán a szerző valamennyi előfordult menüváltozatot figyelembe veszi, helyesen érzékelve, hogy adott szituációban legtöbbször variációs lehetőség a szokásos, ez tükrözi a valóságos helyzetet. Ezzel egyúttal nyitva is hagyja a lehetőséget akár rendszeralkotó vonások későbbi kielemezésére is. Ugyanakkor, például a térképezett jelenségek és más sajátosságok tekintetében is, megkísérelte a variációs lehetőségek közül a fő formát, a helyben legdominánsabb megoldást kiszűrni és bemutatni. Kár, hogy eljárásáról a térképek esetében nem szolt néhány magyarázó szót, de ha azokat a megyei atlasz kevésbé tiszta elterjedésterületeket mutató azonos témáival összevetjük, csak ilyen megfontolásra és kontrollanyag használatára következtethetünk. A kibontakozó táplálkozásszerkezeti képet részleteiben itt természetesen nem követhetjük nyomon. Megjegyezni kívánom, hogy a bemutatott anyag igen sok ritkán felszínre kerülő, remek szép megfigyelést is tartalmaz.

A könyv technikai szerkesztésével kapcsolatban nem hallgathatom el, hogy a petit szedésben 38 oldalt kitevő 579 tételes jegyzetek, külön irodalomjegyzék híján, a tükörképesség határáig hajszolják az igazán érdeklődő olvasót. Az első előforduláson túl ugyanis *i. m.* szerepel csak az idézett szerző neve és a mű rövid címe után. Számítalan esetben igen lényeges a fő szöveghez, hogy mikori adatgyűjtésről van szó, és az *i. m.* akkor több száz megelőző jegyzet közt keresendő. Külön irodalomjegyzék valóban nagyon megnövelte volna a terjedelmet, viszont nálunk is be lehetne vezetni a külföldön gyakorolt megoldást, ahol az *i. m.* helyett annak a jegyzetnek a száma áll zárójelben, amelyikben a mű először előfordult és le van írva. A rezümék fordítását pedig el kell olvasni, akkor a hölgy szerző nem áll ott következetesen, többszörösen férfiként, mint itt megtörtént.

A munka összegezésében szóba hozott szempontok azt mutatják, hogy a szerzőt elsősorban a táplálkozástudomány regionális tagoltsága foglalkoztatja. Mennyiben esik az egybe a megye különböző történeti-társadalmi múltú tájainak tagolódásával, merre mutatnak a megyén túli kapcsolatok. Részletkérdésekben a megye valamennyi településére kiterjedő további anyaggyűjtést tervez, ugyanígy átfogó áttekintést is néhány további településről. Ezt a munkát addig és a tárgyi anyag nélkül, nem is tekintni monográfiának. Mivel ezek szerint a területen további munka várható, javasolhatnám hasonló súllyal a változást vizsgálatra kihegyezett áttekintést, ahol a század folyamán belépett és kiiktatózott jelenségeket rendszeresen lehetne figyelni, társadalmi háttérükkel együtt, mezővárosi paraszt-polgári, falusi és tanyai környezetben.

Mind ezekhez a tervekhez kitérő alapvetés ez a könyv, a vizsgált terület nagyságát is figyelembe véve kétségtelenül az eddigi legjobb alföldi táplálkozási összefoglalás. A szerző egyéb érdemei mellett nagy súllyal nyomott a latban akkor, amikor a Magyar Néprajzi Társaság 1987-ben BEREZKI Ibolyának Jankó János-díjat ítél oda.

Food and Foodways. Explorations in the history and culture of human nourishment. Vol. 1, Number 1 (1985). Eds. Maurice AYMARD, Jean-Louis FLANDRIN, Steven L. KAPLAN. Harwood Academic Publishers. London–Paris–New York, 1985. 115 oldal.

Kisbán Eszter

Egy új folyóirat első kötetének első számát köszönhetjük. Történészek tervezték, a három szerkesztő közül kettő francia, egy amerikai. Az új kiadvány a társadalomtudományi táplálkozástudomány kutatásnak kíván nemzetközi fórumot biztosítani a kutatás ösztönzésére, különös tekintettel az abban érdekelt számos tudományág közti eszmecsere előmozdítására. Adott esetben helyt ad természettudományi hozzászólásnak is. A hangsúlyt azonban a táplálkozás kulturális, történeti és társadalmi szerepére helyezi. A szerkesztőket három segédszerkesztő, 13 tagú szerkesztőbizottság és 25 tagú tanácsadó testület segíti. E nemzetközi összetételű testületekben a kulturális és gazdasági antropológia, etnobotanika, irodalomtörténet, közgazdaság, pszichológia, szociológia, táplálkozás-tan és a történettudomány vannak képviselve. A tagok közt találjuk többek közt Maria DEMBINSKA, Mary DOUGLAS, Jack GOODY, André G. HAUDRICOURT és Emmanuel LE ROY LADURIE kollégákat. A folyóirat angol nyelvű, bár a szerkesztői bevezetést és az összefoglalásokat franciául is megismétli. Maximum egyíves tanulmányokat közöl, hozzájuk a 150 szavas összefoglalás kötelező.

Az első számba öt tanulmány és híryanag került. A tanulmányok tematikája jelzi a területi, tárgyi, szemléleti tágasságot: *Amerikai válasz az olasz konyhára 1880–1930; Táplálék és nemi identitás a culina indiánoknál (Amazónia); Fűszerek a középkori táplálkozásban; Mit jelent kövérnek vagy karcsúnak és nőnek lenni az Egyesült Államokban?* (vitacikk); *Kínai konyhajelenet az i. sz. 2. századból* (sírkőrajz interpretációja).

Az európai témájú kitünő fűszercikk szerzője, Bruno LAURIOUX történész, résztvevője annak a táplálkozástörténeti szemináriumnak, amelyet J.-L. FLANDRIN vezet kutatók részvételével Párizsban (Ecole des Hautes Études en Sciences Sociales). Itt időbeli, területi, a fűszerfélék választéka, a használat intenzitása, árak és társadalmi kötődés megközelítésben ad dinamikus szemlélet Nyugat-Európáról, háztartási elszámolások mellett egyebek közt a lényeges szakácskönyveket is újszerűen elemezve.

Sajnos a folyóirat a kiadó székhelyéhez mérten is meglehetősen drága. Előfizetési ára tekinteténél 98 dollár intézményeknek és 42 egyéni előfizetőknek. Az első számból nem derül ki, hogy a kötetek hány számból fognak állni.

Teuteberg, Hans J.–Wiegelmann, Günter: Unsere tägliche Kost. Geschichte und regionale Prägung. (Studien zur Geschichte des Alltags 6.) F. Copenrath Verlag. Münster, 1986. 471 oldal.

Kisbán Eszter

Hans Jürgen TEUTEBERG gazdaság- és társadalomtörténész és a néprajzi intézetet vezető Günter WIEGELMANN mindketten a münsteri egyetem professzorai. Az utóbbi két évtizedben mindketten rendszeresen foglalkoztak a táplálkozástudomány történeti, néprajzi kérdéseinek vizsgálatával, 1970-től kezdve egymáshoz kapcsolódó, illetve közös munkákban is. Ez a gyűjteményes kötet kettőjük táplálkozási tanulmányaiból (1964–1985) közül 25 írást úgy, hogy a válogatás reprezentálja a nagyobb múltú természettudományi táplálkozástudományi kutatás mellett csak az utóbbi évtizedekben igazán felmerülő társadalomtudományi táplálkozástudományi kutatás sajátos nézőpontjait, ennek a korai adatfeltáró vizsgálati szakasz után kialakított problémalátó kérdéscsoportjait, elemzési lehetőségeit és eredményeit. 24 tanulmány újraközlés folyóiratokban, gyűjteményes kötetekben, kivételesen a szerzők könyveiben, tehát többségükben szétszórtan megjelent írásokról, az eredeti publikáció nyelvtől függetlenül itt egységesen német nyelven. WIEGELMANN egyik tanulmánya itt jelent meg először. Az újraközléseknél több-kevesebb, főként rövidítő, tömörítő átdolgozást hajtottak végre az eredetihez képest, későbbi kutatási eredményeket azonban nem dolgoztak be. A kötetet egyetlen közös irodalomjegyzék zárja.

A kötet 11 néprajzi, 13 történeti és 1 közös elemzést hoz. A kutatások eredetileg többségben az NSZK országos tudományos kutatási alapjának (Deutsche Forschungsgemeinschaft) támogatásával folytak. Ez az alap újraközlést nem finanszíroz, így a kötet megjelenítéséhez az intézetek élelmiszeripari támogatást szereztek. A Copenrath kiadó viszonylag fiatal, szakácskönyvek reprintjével indult és gyorsan feljutott kisvállalkozás, amely hamarosan ambicionálta, hogy tudományos kiadványai is legyenek. A néprajzi intézetnek 1979 óta ad ki könyvsorozatot, amely 1986-ban az 54. kötetnél tart, a történeti intézetnek 1983 óta, és ez utóbbihoz számították a jelen művet 6. kötetként. A kiadó e sorozatoknál tördelt, tükörbe írt, nyomásra kész kéziratot kér; ilyet mindkét

intézet elő tud állítani saját szedőírógépein, amit az egyetem számítóközpontjában számítógépen tördelnek. Kezdeti felfutási idő után az utóbbi években így már gyönyörű kiállítású könyveket nyomnak, ami számunkra is tanulsággal szolgál.

A kötet anyagát három nagy fejezetbe rendezték: 1. *A néprajzi történeti táplálkozás kutatás fejlődése, módszerei és feladatai*; 2. *Élelmiszerek, ételek, étkezések*; 3. *A táplálkozástudomány változásának tendenciái és szakaszai*. Az 1. fejezet a táplálkozás pszichoszociális oldalának exponálásával indul, minek kapcsán TEUTEBERG (a továbbiakban T.) a magatartásméleti vonatkozások kereteit méri fel. Ezt követi WIEGELMANNnak (W.) a Táplálkozás Néprajzi Vizsgálata Nemzetközi Munkaközössége alakuló konferenciájára (1970) készült híres tanulmánya a néprajzi táplálkozástudomány sajátos megközelítési módjáról, kompetenciájáról és sajátos feladatairól a számos természet- és társadalomtudomány művelte táplálkozási kutatások sorában. További módszertani probléma az, hogy a néprajzi vizsgálat történeti elmélyítésének mindenütt többé-kevésbé jelentős akadály a korábbi korszakok forráshiánya, ami abból adódik törvényszerűen, hogy a táplálék ugyan az anyagi kultúra része, funkcionális megjelenésében azonban igen rövid életű, amiről összehasonlíthatatlanul kevesebb emlékmennyiség maradt fenn, mint az anyagi kultúra időtállóbb tárgyairól. A helyzet áthidalhatóságának mérlegelése érdekében foglalkoztatták WIEGELMANNt már korán az analógiás következtetés árnyalt lehetőségei és az eljárás határai: jobban dokumentált újkori változási folyamatok törvényszerűségei hogyan használhatók fel kevés biztos támpontot nyújtó korábbi korszakok folyamatainak rekonstrukciójára. Az itt olvasható rövid módszertani összefoglaló mögött egy egész könyv is áll ugyancsak 1967-ből (*Alltags- und Festspeisen. Wandel und gegenwärtige Stellung*), amely akár minőségi fordulópontot jelölhetne az európai néprajzi táplálkozástudományban.

A 2. *Élelmiszerek, ételek, étkezések* c. fejezetben 13 tanulmány a legfontosabb újkori innovációk egy sorozatával foglalkozik, esetenként középkori háttérrel, arra vonatkozó viták állását is felrajzolva. A tanulmányok kitűnő áttekintést adnak Közép-Európa nyugati része táplálkozástudományjáról, amennyiben korszaktól és forráshelyzettől függően többnyire az egész történeti Németország anyagát elemzik, gyakran Ausztriát is tárgyalva, amelyre a Német Néprajzi Atlasz anyaggyűjtése például kiterjedt.

Az asztali szokások német és osztrák anyagon elemzett változása középpontjában az egy tából evés-egyéni tényérok használata váltás áll a vidéki népességnél, amiben az északnyugati terület volt az újtó, és a dél a XX. századba nyúlóan igen archaikus maradt (W.). A húsfogyasztás mennyiségi alakulása és szerkezeti változásai Németországban témakörben TEUTEBERG összefoglalja a tényleges forráshelyzetet, történészek és statisztikusok másfél évszázados válaszadási törekvéseit, elméleteit és vitáit a kérdéssről. Lényege az, hogy megbízható fogyasztási statisztika folyamatosan csak 1900-tól kezdve van, a helyzet alapjaiban 1850-től kezdve követhető nyomon. A késő középkor igen magas, évi fejenkénti 100 kg húsfogyasztásról a múlt században kialakított hipotézis nem vethető el, viszont erőteljesebben megalapozni ma sem lehet. Így a hipotézis szintjén változatlanul Wilhelm ROSCHER közgazdász depekorációs elméletével (1859) dolgoznak, mely szerint a magas középkori fogyasztást általában a táplálék XIX. századig tartó „elhúсталanodása” váltotta fel. Szűkebb régiókból eltérő fejlődés is ismeretes. Elvethető viszont az az elmélet, miszerint az iparosítás kibontakozásával a táplálkozás romlása: a húsfogyasztás csökkenése járt volna együtt. Éppen ellenkezőleg, a fogyasztás 1850-től kezdve folyamatosan nőtt, ezzel párhuzamosan viszont összetétele a sertéshúsfogyasztás javára tolódott el.

Hal és halételek az egy bizonyos élelmiszerből fogyasztott mennyiség és ugyanazon élelmiszernél az étkezéseken való megjelenési gyakorisága közti kölcsönös összefüggés szabályossága kapcsán tárgyalódnak. A gyakoriságnak kulturális pozíciókban megnyilvánuló következményei is vannak, illetve lehetnek (társadalmi odarendelés, az étkezések szerkezetében elfoglalt hely, az elkészítés sokfélesége) – ez a körülmény pedig közvetett forrásokat nyújt a fogyasztás mennyiségének jelzésére is, mivel étlapok és szakácskönyvek a középkortól ismeretesek, míg a fogyasztási statisztika sokkal későbbi. Az 1975-ben készült tanulmány (W.) itt elsőnek próbált ki kellő mélységben egy módszertani eszközt, ezúttal XIX–XX. századi anyagon. A tanulmány eredetileg Magyarországon jelent meg (1984), és a hazai kiadási körülmények közt majdnem sikerült azt az időpontot kivárni, míg középkori, korai újkori táplálkozási vizsgálatokban ugyanezzel a módszerrel a francia Jean-Louis FLANDRIN történész iskolája nemzetközi nyilvánosság elé lépett (*Food and Foodways 1*, London–Paris–New York, 1985.).

A burgonya bevezetése és használata Németországban c. tanulmány a két szerző egymástól függetlenül (W. 1967., T. 1973.) készült írásainak összedolgozása, a kérdés legjobb áttekintése a területről. Mindkettőjüktől egy-egy tanulmány a cukorral foglalkozik. A néprajzkutató a luxuselelmiszer használati formáit elemzi a középkortól a francia udvari új cukorluxus kibontakozásán és terjedésén át a répacukorgyártással való popularizációig, míg a történész a répacukor szerepét, a fogyasztás mennyiségi oldalát exponálja a XIX. század németországi „táplálkozási forradalmában”. A tej és tejtermékeket TEUTEBERG vizsgálja a modern ellátás kibontakozása szempontjából, annak történeti előzményeire is rámutatva. A Németországban a mienknél összehasonlíthatatlanul jelentősebb, 1740 körül északnyugaton már a parasztok közt is megindult, és a legújabb

korra a legszélesebb társadalmi körben hagyományossá vált kávézás kérdéséhez TEUTEBERG 1980-as tanulmányát választották, talán azért is, mert WIEGELMANN elemzése könnyebben elérhető 1967-es könyvében jelent meg. Az északnyugati terület korábbi modernizálásának két további példája a fűszerhasználat egyszerűsödése és a fagyalt korai megjelenése parasztünnepeken (W.). Az előbbi Ausztriára is kiterjedő vizsgálatban a kenyérfűszerek példáján ismerhetjük meg.

A VII. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszusra (1978) készült eredetileg TEUTEBERG igen fontos, számunkra is alapvető tájékoztató pontokat nyújtó tanulmánya az évi fejenkénti átlagos élelmiszer-fogyasztás alakulásáról Németországban 1850 és 1975 között 26 élelmiszer és élelmiszercsoport tekintetében. Bevezetesként korrekten ismerteti a fogyasztási sorozatok összeállításának problémáit, az alkalmazott eljárásokat. Az adatsorokat táblázatban éves bontásban közli, és ezzel párhuzamosan 24 élelmiszerről, illetve élelmiszercsoportról vizuális, számítógépes grafikonokat is ad. Maga a tanulmány aztán a 125 év alatt lejátszódott változások tendenciáit elemzi.

A fejezetet az élelmiszeripar és kereskedelem hagyományos módozatait felváltó modern formák belépésének szakaszait jelző két rövid írás zárja (T.).

A kötet 3., *A táplálkozáskultúra változásának tendenciái és szakaszai* c. fejezetébe 9 tanulmány került. TEUTEBERGnek azzal az írásával indul, amely a Táplálkozás Néprajzi Vizsgálata Nemzetközi Munkaközössége V., 1983. évi magyarországi konferenciájára készült, annak fő témáját a történelem szempontjából megközelítve. A táplálkozástörténet alapvető fejlődési szakaszait (9) veszi számba a prehisztórikus vadász és gyűjtögető gazdaságtól a modern korig.

A két következő tanulmány (W.) a folyamatosság és változás körülményeit elemzi a táplálkozáskultúrában. Felvetik egyrészt a változó befolyásoló tényezők közepette mutató kontinuitás és a változatlan körülmények közt hosszú időn át konstans jelenségek megkülönböztetésének szükségességét, másrészt az innovációelmélet és innovációs vizsgálatok lépéseinek az elindító agrárszociológia és a kulturális kutatásokban szükségszerűen mutatkozó különbségeit.

Két időbeli metszet, a XVIII. és a XIX. század táplálkozáskultúrájának szerkezete, újításainak súlya, a változások tendenciái és szakaszai következnek (W.), majd az iparosítás folyamatának befolyása a mindennapi táplálkozásra külön exponálva (T.). A két utóbbi tanulmány mögött a szerzők közös könyve is áll (*Der Wandel der Nahrungsgewohnheiten unter dem Einfluß der Industrialisierung*, 1972.). A kötet a történelem három írásával zárul a modern élelmiszerhamisítás, a csecsemő- és gyermektáplálás fejlődése és a jelenkori hibás táplálkozási magatartások lélektani és szociokulturális okairól.

A tanulmányok egy kötetbe való összegyűjtése nemcsak a néprajzi táplálkozáskutatásnak nagy nyeresége, de a témára nézve szinte kézikönyvül szolgálhat az egész néprajzi kutatásnak. A szerzők tudatában vannak azoknak a fehér foltoknak, amelyek nemcsak a kötetben szükségszerűen, de kétszemélyes vizsgálataik egészében is még bőven akadnak. Joggal remélik azonban, hogy munkájuk is bizonyítja a két tudományág együttműködésének termékenységét a téma vizsgálatában. Bizonyítja a kötet ezen túl a társadalomtudományi táplálkozáskutatás itt képviselt ágának felléptetése lépését, és kétségtelenül megmutatja, hogy minőségileg más szintre építhet már a ma bekapcsolódó új nemzedék, mint amiről az 1960-as években indulni lehetett.

Brears, Peter: Traditional Food in Yorkshire. John Donald Publishers, Edinburgh, 1987. VIII., 232 oldal.

Kisbán Eszter

BREARSnek, a leeds-i városi múzeumi szervezet történész igazgatójának könyve az első táji táplálkozási monográfia Angliából. A vizsgált időszak a XIX. század, esetenként előzményekre és további futó száakra is kitekintve. Ebben az időben Yorkshire területe igen szerencsés választás. Nyugati vidéke beletartozik ugyanis az ipari forradalom bölcsőjének közép- és észak-angliai övezetébe, míg keleti vidéke 1800 körül rövid idő alatt Anglia egyik leggazdagabb modern mezőgazdasági területévé fejlődött. Ismeretes, hogy 1780–1850 között a korábbi manufaktúraipar és az ipari forradalom gépeinek összekapcsolásával elsőnek a textilkészítésben alakult ki a gyáripar, az ipari városok hihetetlen gyors növekedését vonva maga után. Míg a szomszédos Lancashire a pamut-, Yorkshire a gyapjúszővés központja, mellette jelentős szénbányászattal és vasiparral.

A könyv a kisemberek táplálkozáskultúrájáról szól, akiknek foglalkozási skálája itt igen széles, életmódja sokféle, élettere pedig a nagyvárosi munkásnegyedről hegyi és síkvidéki szórótelepüléseken át a tengerparti halászfalvakig terjedt. Nagy volt a társadalmi mobilitás. A helybeliek közül sokan kényszerültek vidékről városba a vizsgált időszakban, sokan kivándorlásra az 1830/40-es évek gazdasági depressziója idején; még többen érkeztek azonban az itteni iparba az ország más vidékeiről.

A szerző négy foglalkozási csoportot választott ki, és elsősorban az ő táplálkozási kultúrájukat mutatja be funkcionális keretekben. Ezek 1. a textilmunkások, 2. szénbányászok, 3. mező-

gazdasági munkások és 4. a városi szegények. A könyv első négy fejezete e csoportok életmódjával, életszínvonalával ismertet meg, munkájukkal és jövedelmükkel, napi időrendjükkel, lakáskörülményeikkel, élelmiszerforrásaikkal és társadalmi életükkel, ahogy azok a század folyamán többször is új irányt vettek. Az iparosítás következtében olyan mélyreható változások sorozata érte a lakosságot gyors egymásutánban a XIX. század folyamán, hogy azok végpontjáról visszatekintve a század elejének vidéki kultúrája, úgy tűnik, alig különbözött még a késő középkori állapotoktól – sarkítja a kérdést a szerző.

Három fontos csoporttal nem foglalkozik ez a könyv, amelyek más korábbi munkákból valamelyest megismerhetők, a keleti part halászaival, az ólombányászokkal és sajnos a farmerekkel sem. A külföldi szakember mégis szívesen látta volna itt elsősorban a paraszt-farmerek gazdálkodásának, életmódjának és táplálkozáskultúrájának változásait is a szélesebb összefüggésrendbe állítva.

A század végi állapotok néprajzi módszerű feltárása mellett a szerző irigylésre méltóan gazdag egykorú forrásanyagra támaszkodhatott az egész időszak tekintetében, elsődleges és szépirodalmi forrásokra egyaránt. A függelékben takács (1810–1904) és bányász-inventáriumokat (1842) közöl teljes lakásfelszereléssel.

A gyapjútextil-készítés a XIX. század elején nagyjából még az évszázados házi rendszerben folyt. A régifajta, már kisebbségbe került lakóház földszintes; a többség kétszintes: a földszint lakótér, az emeleten szóttek és aludtak. A XVIII. század végén szövőszékbe ültek a fiatal családtagok is, több szövőszéket kellett elhelyezni, megjelentek a háromszintes házak. Az 1800 körüli gazdasági fellendülés nyomán a házi készítésű zablepény és a sózott marhahús alapvető élelmiszerek szerepébe vásárolt búzakenyér és friss hús kezdett lépni, majd az 1830/40-es évek válságával az egész életvitel nagy törése következett. Az 1850-től beállt gazdasági fellendülés egyúttal a kéziszövésvégét jelentette. Aki még folytatta vagy két évtizedig, nagyon rossz bért érhetett csak el. A többség már előbb gyári munkás lett, a család minden tagja. A nagy létszámú család jó jövedelmet jelentett, de a teljes korábbi háztartásszervezés feladását is.

A Nyugat-Yorkshire-i szenet a középkortól bányászták helyi használatra, jelentősége az ipari forradalommal óriásira növekedett. A régi bányák közelében települt bányászlakások földszintes sorházak, és ugyanilyenek épültek nagyszámban az új munkavállalóknak a XIX. század elején. A század második felében az új telepek sorházai két- és háromszintes lakásokkal készültek. A bányászok általában igen jól kerestek, a takácsoknál sokkal jobban. Bútorzatuk igényesebb, étkezésük gazdagabb. A bányászasszony 1843 után főhivatású háziasszony.

A mezőgazdasági munkás a XIX. század elején keresett munkaerő Kelet-Yorkshire modernizálódó mezőgazdasági övezetének nagy farmjain. Nincstelen és törpebirtokos családok fiúgyermekai, miután 8 éves koruktól már részt vettek nyári munkákban, 12-14 éves kortól éves béresnek szegődtek a farmokra, bentlakással. A lányok részben ugyanott, részben iparosoknál vagy városban cselédkedtek. A korai huszoneves korban a házasságkötéssel az évescseléd viszony megszakadt, a fiatal pár önálló házba költözött, a férfi bejáró munkás lett. A többség a farmtól távol lakott, őket a nap folyamán bérük egy részéért a farmon élelmezték. A mezőgazdasági munkások élelmezése a század elején itt jobb volt, mint Dél-Angliában, később azonban nehezebb idők is jöttek. 1812-ben országos összehasonlításban feltűnt, hogy itt rendszeresen házi búzakenyeret (parasztórlésűt) és naponta egyszer friss húst ettek.

Az ipar, különösen a gyáripár nagy expanziója a század első felében a képzetlen munkás óriási keresletét hozta magával, és ez a szívóerő hatalmas tömegeket vonzott az új iparvárosokba Anglia minden részéből, Skóciából és Írországból is. (Leeds lakossága például 53 ezerről 172 ezerre nőtt a század első felében.) Számukra a városokban folyt a bérlakásépítés, kezdetben vízellátás és csatornázás nélkül. Beletelt néhány évtized, mire a városok ekkora népességrobbanással civilizáltak meg tudtak birkózni. Addig a túlzásfúlt, egészségtelen nagyvárosi negyedek élete bizony nehéz és szegényes volt.

A következőkben a szerző a tűzhelyeket, nyolc fejezetben a mindennapi ételeket-italokat, végül három fejezetben az ünnepi étkezéseket ismerteti. Megkísérlem mutatni ezekből a legfontosabbakat kiemelni.

A Brit-szigeteken kemence a hagyományos lakóházhoz nem tartozott, sütés-főzés egyaránt a füstfogós nyílt tűzhelyen folyt. Zárt sütőház sok háztartás csak a vastűzhelyek (öntöttvas, vaslemez) bevezetésével jutott. Ezek megjelenése a sparhelt közép-európai elterjedésével vehető egybe, de korábban történt, különbözik a formai megoldás (nyílt lángú tűzhelye is maradt) és sütőjének nagyobb volt a jelentősége. A Dél-Yorkshire-i vasművéség a legjobbak közt volt az országban, az új tűzhelyeket a XVIII. század második felében alakította ki. Uri házában már 1750 körül megjelentek, 1820 és 1840 között pedig a legszegényebb otthonokba is bekerültek, megkönnyítve egyebek közt a kenyérsütést.

A táj hagyományos kenyere sütőkövön sült erjesztetlen zablepény, kásaétele zablisztpép, mindkettő alapvető étel. A korábban árpatermelő-árpafogyasztó keleti mezőgazdasági vidéken a modernizálással a XIX. század elején az árpa helyébe búza lépett. Kenyérsütő kemence a XVII–XVIII. századtól kezdve sok helyütt épült mellékhelyiségben a farmokon és zsellérsorúaknál is.

A XIX. század első felében a kétszeres-, második felében a búzakenyér uralkodó. Rozsból helyenként korpás, sötét, savanyú – a kontinensen a westfáliaihoz hasonló – kenyér készült. Városban és nagyobb községekben péknél süttettek. Erjesztőanyagként kovászmagot, folyékony sörélesztőt, és az 1840-es évektől kezdve holland cégektől importált préselt sörélesztőt is használtak.

Húsból a vásárolt marha és a többnyire saját disznó sózása egyaránt szokásos volt. Egy kisebb körzetben 1790–1914 közt nagy léptékű libanevelés folyt, lábön piacra hajtott csapatokkal. Akkoriban a karácsonyi madár még a liba volt, csak később lett a pulyka. A húsételek fő elkészítési módja korábban főzés, de az új tűzhelyekkel 1820/30-tól kezdve marhasült lett a vasárnapi étel. Az 1880-as években Leeds piaca tele volt vadmadarakkal; különösen a bányászok nagy kedvteléssel ették a verebet. Drága édesvízi halhoz a kisember törvényesen nemigen jutott, a tengerparti övezet azonban, miután a szállítás megoldódott, az 1880-as évekre már jól ellátta hallal a belső vidékeket is. A század két utolsó évtizedében épült ki az iparvárosok új nagy intézménye, az olcsó fish and chip shop (hal és sült krumpli) üzletek sokasága.

A régi gabonapudingok árpából, zabból faggyúval készültek, a ruhába kötött tészta vízben főzve. Az országos hírnévre szert tett Yorkshire-puding azonban sült tészta, amelynek 18 változatáról olvashatunk.

A sörfőzés a XVII–XVIII. században az egész vidéken közönséges házi munka, amely a túlzó drágulásával gyors hanyatlásnak indult a XIX. század elején. A házisör legtovább, olykor 1920/30-ig, a nyugati ipari övezetben maradt meg, ahol a szén olcsó volt. A városi teüzemek első generációja az 1880-as években jelent meg. A tea mintegy egy évszázaddal az úri háztartások után érte el a népet. Az 1730-as években leeds-i takács felesége már teadélután tartott, a vidéki övezetekbe az új ital a XVIII–XIX. század fordulóján jutott el.

Az ünnepek bemutatását a vásárokkal és az egykori katolikus búcsúk helyébe lépett falu napjával kezdi, a naptári és gazdasági ünnepekkel folytatja, és az emberi élet fordulóival zárja a szerző. Ezek az alkalmak egyrészt megőriztek számos, tulajdonképpen már funkcióját veszített régi formát, másrészt itt is az újítások bemutatásának alkalmait.

A XIX. század első feléből számos további archaikus formáról tudósít a szerző, hiedelmekről, rováspálcán jegyzett tejváslásról és asztali szokásokról egyaránt. A farmokon a munkások olyan nagy asztaloknál ettek, amelyekbe „tányér”-mélyedés volt belevájva. A század közepén ezt sima asztal váltotta fel, az emberek kis deszkákról ettek; fehér tányérok az 1890-es években jelentek meg, de villa még nem volt szokásos. Takácscsaládok a XVIII. század közepén közös cseréptáliból kanalozták a zabpépet. Az ételállomány egyik legfeltűnőbb különbsége a bemutatott és a közép-európai között a leves gyakoriságában jelentkezik. Úgy látszik, Yorkshire-ban csak akkor volt leves, amikor húst főztek, s a bezöldségelt, zabliszttel süített húslé ugyanazon az étkezésen mint a hús – vagy egy másikon – az asztalra került. Így napok múltak el leves nélkül, különösen mióta a marhasült lett az állandó ünnepi alapétel. Ez a helyzet ott annyira természetes, hogy a szerző a kérdést nem is hangsúlyozza.

Számos körülmény eredőjeként az itt vizsgált társadalmi csoportok magatartásformáiban a XIX. század közepétől kezdve a középosztálybeli minták felé fordulás következett be. Ennek következményei az ünneplés átalakulásában, az alkoholmentes mozgalom sikerében, az élelmiszerválasztásban, az ételek rangsorának változásában és új formák bevezetésében egyaránt megmutatkoztak, és olyan kulturális kiegyenlítődési folyamatot indítottak, amely a XX. században tovább tart.

A könyv a nagy összefüggéseken belüli apróbb részletekben inkább leíró, regisztráló, semmint elemző, oknyomozó jellegű. Megismerteti viszont az európai néprajtot egy brit vidék anyagával, ahogyan az az ipari forradalom korai szakaszának katlanában átalakulásba került. A részletesebb elemzéshez éppen egy elkészült mű fog jó támpontot nyújtani további brit monográfiáknak más vidékekről, akár közvetve vagy később formálta át táplálkozáskultúránkat is az ipar és mezőgazdaság újkori modernizálása.

Beiträge zur Volksarchitektur in Mittel- und Osteuropa. Herausgegeben von Béla GUNDA. Acta Ethnographica 31. 1982 (1985) 1–4. sz. 410 oldal.

Soňa Švecová

A népi építészet kérdéseivel foglalkozó tanulmánykötet előszavában a szerkesztő, GUNDA Béla vázolja a kiadvány megszületéseinek körülményeit és kiadásának célját. A népi építészet kutatása a különböző európai országokban eltérő módon, más-más problémafelvetéssel és témaegyközeltetéssel folyik. Ezt a sokféleséget mutatja a tanulmánygyűjtemény is. Összeállítására az adott alapot, hogy a magyar néprajztudománynak ezen a területen sokoldalú és gazdag eredményei vannak. Részletesen értékeli az utóbbi négy évtizedben megjelent irodalmat és a forráskiadványokat. A kötet összeállításában jelentős szerepe volt annak a tevékenységnek is, amit a magyar szekció a Kárpátok és a Balkán néphagyományainak kutatására alakult Nemzetközi Bizottságban megal-

kulása óta végez. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a tanulmányok német nyelvű kiadása a kötet nemzetközi jelentőségét emeli.

A szerzői kollektíva túlnyomó többsége valóban a Kárpát-kutatásokba bekapcsolódott országokat képviseli. A 16 tanulmány közül 5 Magyarországot, 4 Csehszlovákiát, 1 Lengyelországot, 1 Romániát, 2 Jugoszláviát, illetve 1–1 tanulmány Finnországot, Észtországot és Lettországot képviseli. Néhány tanulmány egy-egy tájegység (pl. a romániai Havasalföld egy része, Dél-Lengyelország stb.) több kérdéskörére igyekszik választ adni, a többi egy-egy kiválasztott jelenséget tágabb összefüggésekbe helyezve vizsgál (pl. a magtárak és az abora kérdését Magyarországon, a család és a lakás kapcsolatát Szlovákiában stb.). A választott témák módszertani megközelítése is eltér egymástól: a tanulmányok között van olyan, amely a témát a szigorúan vett történelmi értelmezéssel, a szigorú kvantitatív mutatók segítségével (pl. Észt- és Lettország vonatkozásában) vagy éppen a területi relációk aránylag szabad összevetésével közelíti meg. A kötetben a tanulmányok a szerzők nevének abécérendje szerint követik egymást. Valamennyi tanulmányt fénykép-, rajz- és térképanyag vagy a leírt jelenségek fejlődésének sematikus felvázolása dokumentálja. Alább a tanulmányokat a szerzők nemzeti hovatartozása szerint ismertetjük.

A népi építészetre vonatkozó nézetek sokféleségét már a magyar szerzők írásai is tanúsítják. BAKÓ Ferenc: Település és társadalomszerkezet Észak-Magyarországon (9–25.) című tanulmánya Mátraderécskén végzett terep- és levéltári kutatások eredményeit összegzi. Figyelmét a vagyoni rétegekre és a rokonsági csoportokra (had, nemzetség) összpontosítja, mivel ezek a vizsgált községben sajátos lakóhelyi egységeket alkottak. DAM László: A lakóház történeti fejlődése a Nagyalföldön (109–128.) című tanulmánya a közép-magyarországi háztípus eddigi vizsgálatának eredményeit foglalja össze. A XV–XVI. századi lakószoba füsttelenítése alapján a szerző az alföldi házat a Kárpát-medence legfejlettebb típusának tekinti. LUKÁCS László: Népi építmények a Velencei-tó körüli szőlőhegyekben (198–230.) címen írt tanulmányt. Terepen végzett kutatások alapján tipológiaiag rendszerezi ezeket az épületeket, ennek alapján leírja felépítésük és használatuk módját. A tanulmány záró részében a szerző a vizsgált épülettípusokat a szomszéd területen szőlőbéli építményeivel hasonlítja össze. FÜZES Endre: A szabadon álló nyugat-magyarországi magtárak (181–195.) problémáját elemzi. A néprajzi irodalom és terepkutatások alapján vizsgálja a kástuk, magtárak funkcióját, elterjedését és fejlődését. A kástuk eredetét a közelmúlttól az első évezred közepéig követi nyomon Magyarország határain kívül is, a szomszédos Ausztrián és Szlavónián át egészen az Ibériai félszigetig, északon a Balti-tengerig és Skandináviáig. PALÁDI-KOVÁCS Attila: Egy gazdasági épület a Kárpát-medencében: az abora (249–269.) című tanulmányával szerepel a kötetben. Az abora elterjedését a magyar nyelvterületen előforduló elnevezéseit vizsgálja, érzékelteti az aborának a magyar–román–ukrán–szlovák határvonal mentén való gyakoriságát. Leírja felállításának célját, változatait. Történelmi adatai a XV. századig nyúlnak vissza. Végül utal az abora európai párhuzamaira és a legközelebbi rokonához, a csürhöz való funkcionális kapcsolataira.

A csehszlovák tanulmányok mind a témaválasztás, mind a nézőpontok és módszerek szempontjából ugyancsak változatosak. Ján BOTÍK: Összefüggés a család- és lakásforma között Szlovákiában (27–57.) címen jelent meg írása a kötetben. A tanulmány alapját a XIX. század végétől a XX. század elejéig végzett kutatások során feltárt anyag adja. A paraszti nagycsaládok lakását a lakóhelyiségek – amilyenek például a honti hálókamrák, a csicsmányi padlásszobák stb. – kihasználásában mutatkozó alapvető változatok alapján rendszerezi. Különleges figyelmet szentel a családok válogatása után bekövetkezett változásoknak, az ikerházaknak, a hosszú házaknak és más típusoknak. Václav FROLEC: A morva és sziléziai parasztház művelődéstörténeti vonatkozásai (153–180.) című tanulmányában a házak morfológiai elemeit vizsgálja: az építőanyagot, a falak szerkezetét, a lepadlóaszt, a tetőszerkezetet, annak anyagát és formáját, az alaprajzot, a tüzelőberendezéseket, a gádorokat. Megkülönböztetett figyelmet fordít a vizsgált formák területi elterjedésére és az európai összefüggésekre. Gyakran kitér a távoli múltra, többek között történelem előtti párhuzamokra. Kifejezetten tipológiai beállítottság jellemzi Miroslav SOPOLIGA: Kemence és tűzhely a Kelet-Szlovákiában élő ukránok lakóházában (315–335.) című tanulmányát. A kelet-szlovákiai füstös-kemencéket az európai tüzelőberendezések típusai közé sorolja be, mégpedig egy századunk első éveiből származó osztályozás alapján. Jaroslav ŠTIKA: Szállás-épületek a Nyugati Kárpátokban (337–372.) című tanulmánya a kalibák (pásztoraknyhók) regionális típusainak fejlődését kíséri figyelemmel Morvaország északkeleti és Szlovákia északnyugati területén. Alakulásukat a XVIII. század elejétől folyamatos történelmi forrásokban követi. Arra az egész Kárpátokra kiterjedő fejlődési tendenciára próbál magyarázatot adni, amely ezeken a területeken az alacsony ereszaljaktól (védőtetőktől) a fennálló falu épületek felé tendált. A tanulmány egyik része a pásztor épülettípusok kialakulásának körülményeit, feltételeit vizsgálja, így a földrajzi, társadalmi, gazdasági és más tényezőket.

Jerzy CZAJKOWSKI: A falusi építkezés történeti fejlődése Dél-Lengyelországban (79–107.) című tanulmánya a háztípusok alaprajzára összpontosítja figyelmét. A szerző három alaprajztípussal foglalkozik: az egytengelyes – konyhából (pitvar), szobából és kamrából álló „kárpátvidéki” típussal; a szoba és a kamra között elhelyezkedő konyhás (pitvaros) típussal, valamint a

több helyiségből álló haránt tagolt típusal, amelynél az egyik vagy mindkét oldalhoz konyha (pitar) csatlakozott. Az utóbbi két típus fejlődési változataiban igen sok a közös vonás, és alakulásukat az istálló ház alaprajza befolyásolta. A típusok datálása és a kronológia a XIV. század közepétől elsősorban a történeti forrásokra támaszkodik.

Más felfogást tükröz Romániából Paul PETRESCU: *Paraszi házépítés Északkelet-Havasalföldön (287–313.)* című tanulmánya. Figyelmét elsősorban az építészet díszítő elemeire összpontosítja, amelyek helyileg jelentősen eltérnek egymástól és esztétikai szempontból nagyon lebilincselők.

A Jugoszláviából küldött két tanulmány a tengeri szigetek építészetével és az alpesi kalibákkal foglalkozik. Az első szigorúan ragaszkodik a XIX–XX. századi anyag feldolgozásához, a másik tanulmány viszont a pásztoroknyuhók archaikus típusait rendkívül tág időbeli és területi szóródásban vizsgálja. Alexandra MURAJ: *Paraszi építészet az Adriai-tenger szigetein (231–247.)* című tanulmányát a Zlarin-szigetről származó anyaggal illusztrálja. Aprólékos figyelemmel vizsgálja az emeletes kőházak, a szegény rétegek körében elterjedt egyhelyiséges kunyhók, a gazdasági építmények, valamint a határban emelt építmények problémáját. A terepen végzett kutatások eredményeit a szerző kulturális és történeti összefüggésekbe ágyazza. Tone CEVC: *Pásztorépítmények a szlovéniai Alpokban és a Karszt-vidéken (59–77.)* című írása a legnagyobb figyelmet a pásztoroknyuhók tipológiájának, ezen belül is elsősorban a kerek és az ovális alaprajzú pásztoroknyuhóknak szenteli. Azokat a kunyhókat mutatja be, amelyeket az előző tanulmány szerzője mint paleomediterrán formákat jellemzett. A tanulmány utal e forma történelem előtti és földközi-tengeri párhuzamaira.

Észtországból, Lettországból és Finnországból érkezett tanulmányok a tanulmánykötet területileg távol eső vidékek adataival, ám mind a témaválasztás, mind feldolgozásuk módja tekintetében hasznos tanulságokkal gazdagítják. Aleksei PETERSON: *Az észtek Riga-típusú lakóházait (271–286.)* dolgozta fel. A szárítóház típusaira, történetére és kutatására vonatkozó munkálatok 1955–1962 közt kollektív terepmunkában tetőztek, amikor is 2140 „Riegenwohnung” alaprajzát dokumentálták. A szakterminológiát, a méreteket, az ajtókat, kemencék elhelyezését és más ismertetőjegyeket is számítógéppel dolgoztak fel. Az 1851-től 1940-ig terjedő időszakból származó épületek kormeghatározása egzakt alapot nyújtott a fejlődési típusoknak sokrétű kölcsönhatásban való meghatározásához. Niilo VALONEN: *A finn népi építészet történetéről (377–396.)* című tanulmánnyal szerepel a kötetben. A lakások XVI–XIX. századi fejlődését néhány történelem előtti típusból kiindulva kíséri figyelemmel, a hangsúlyt az építészet és az építészeti stílusminták történeti kutatásának a vizsgálatára helyezi. A középpitvaros típusú finn parasztházak megjelenését a XIV. századra, a füstelvezetés megoldását a XVI. századra, a kályhakemencék feltűnését pedig a XIX. századra datálja. Ezeket besorolja az európai történeti épülettípusok közé, amelyek azonban Finnországban a helyi körülményekhez idomultak. Linda DUMPE: *A széna tárolására szolgáló berendezések és épületek Lettországbán (129–152.)* címen írt tanulmányt. A szénatárolás három módját vizsgálja: boglya (a réten), raktározás a padláson (az udvarban), végül önálló építmények, beleértve a pajtát (a csúrt) is. Nagy figyelmet szentel az asztagtípusok helyi fejlődésének, valamint a széna tárolására épült építmények eredetének, többek közt az „aborá”-nak, amelyet még a XVIII. században is mint „angol boglyát” emlegetnek. A leírt típusok datálásánál történeti forrásokra és a terepen szerzett dokumentációra támaszkodik.

A tanulmánykötetet a magyar és a többi európai ország népi építészetéről megjelent munkák rövid recenziói zárják.

A kötet jelentősége nem egy problémakör megoldásában-lezárásában rejlik, mégcsak egy összefüggő nagy terület összehasonlítható jelenségeinek számbavételét sem kereshetjük benne. Helyzetjelentés ez a jelenleg különböző irányokban folyó kutatásokról és érdekes adatok tára, melyeket különben sokféle nyelven megjelent publikációkból kellene fáradságosan összegyűjteni. A kötet értéke a tanulmányok témáinak és módszereinek sokféleségében rejlik, a tanulmányok gyakran az egyes nemzeteket képviselő szerzők legjelentősebb, korábban publikált munkáinak a rövidített változatai.

Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közleményei 2. Szerkesztette: KECSKÉS Péter. Szentendre, 1984. 270 oldal.

Füzes Endre

Második alkalommal jelent meg a szentendrei Szabadtéri Múzeum periodikának szánt kiadványa, mely az 1980-ban megjelent 1. kötetben közölt szándék szerint az intézmény kutatási eredményeinek a fóruma kívánt lenni. Az 1. kötet megjelenése óta azonban négy év telt el. A késelem nyilván a kiadás nehézségeire vezethető vissza, de nem feledteti azt a tényt, hogy az intézmény az eredeti célkitűzést nem tudja megvalósítani, és a tudományos produkció csak késve, néhány esetben aktualitását veszve jut el az olvasóhoz.

A most megjelent, 1984-es évszámmal jelzett, de ténylegesen 1985 őszen terjesztésre került kötet bevezető része K. CSILLÉRY Klárának, a múzeum nyugállományba vonult osztályvezetőjének tiszteleg 60. születésnapja alkalmából. A szerkesztői laudatio mellett olvashatjuk az ünnepelt eddigi munkássága bibliográfiáját, valamint KRESZ Mária méltatását K. CSILLÉRY Klára: *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei* című alapvető könyvéről.

A kötet további része három tematikai tömbre oszlik. A *Tanulmányok* címet viselő részben kaptak helyet azok a tudományos elemzések, melyek a szabadtéri múzeumba kerülő objektumokkal, azok telepítésével függenek össze. Közülük kiemelkedőnek tartjuk H. CSUKÁS Györgyi: *A Bakony és a Balaton-felvidék népi építészete* című tanulmányát, mely az 1. kötetben megkezdett sorozat folytatásaként a múzeumba tervezett tájegység építészeti képét és múzeumi terveit vetíti elének. A tanulmány a múzeumi tervezés ügyében kitűnő áttekintést ad a táj földrajzi sajátosságairól, történetéről, a különböző időben idetelepült népcsoportok társadalmi jellemzőiről és a táj adottságaihoz alkalmazkodó termelő tevékenységéről. Jóllehet ennek a vidéknek a népi építészetről meglehetősen gazdag ismereteink vannak, a szerző a fellelhető régészeti, archivális és a néprajzi források alapján érzékletesen vázolja fel az összetett táj lakóházainak alakulását az Árpád-kortól a XIX. századig. Különösen figyelemre méltóak azok a megállapításai, melyek a nyugat-dunántúli füstösház, füstöskonyhás ház késő középkori formáira és elterjedtségére, valamint a középmagyar háztípus viszonylag korai, társadalmilag determinált behatolására és elterjedésére vonatkoznak. A rendelkezésre álló adatok elemzésével új megvilágításba helyezi a tüzelőberendezés, a füsttelenített szoba viszonyát a háztípusnak azzal a sajátosságával, hogy minden helyiségnek külön bejárata van az udvarról. Az építőanyaggal, szerkezetekkel, a hagyományos tüzelőberendezéssel kapcsolatos adatok részletezése után a tanulmány záró részében bemutatja azokat az épületeket, melyek a múzeumban a Bakony és a Balaton-felvidék tájegységet fogják képviselni.

Ebben a részben kapott helyet GILYÉN Nándor és HORN Antal szépen illusztrált tanulmánya a múzeumba már áttelepített mándi református templom múltjáról, anyagának és szerkezeteinek sajátosságairól, valamint mindezek történeti és földrajzi összefüggéseiről. A tanulmány részletezi a templom berendezését és az abban megnyilvánuló stíluselemek elemzésével rekonstruálja a torony eredeti helyén való felépítésének munkamenetét. A kötetnek ezt a tömbjét GUNDA Béla tanulmánya zárja, aki azokat a balkáni munkakunyhókat elemzi, melyek különböző női munkák (fonás, szövés, varrás) elvégzésére adtak helyet, nagy múltra tekintenek vissza és funkcionális párhuzamaik szerte Európában megtalálhatók.

A kötet következő része azoknak az előadásoknak ad helyet, melyek a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban 1979-ben rendezett nemzetközi konferencián hangzottak el. Az előadások tematikailag szorosan kötődnek a szabadtéri múzeumok építésének elveihez és gyakorlatához, továbbá közművelődési hasznosításához.

A kötet záró része *Közlemények* címmel elsősorban kisebb tanulmányoknak, adatközléseknek ad helyet. Kiemelendők tartjuk ZENTAI Tünde és SABJÁN Tibor tanulmányát, mely példát mutat arra, hogy egy őcsényi ház bontása során a néprajzkutató és az építész együttműködésével végzett megfigyelések és elemzések a ház alakulásának pontosan datált rekonstruálását miként tették lehetővé. Fontosnak tartjuk RASSY Tibor írását is, aki a múzeum Történeti Adatgyűjteményét, az itt összegyűjtött archivális anyagot mutatja be, a függelékben közölt érdekes szemelvényekkel. A kötet záró írásában BÍRÓ Friderika nekrológia a sajnálatosan korán elhunyt kollégának, BÁRDOSI Jánosnak állít emléket, akinek elévülhetetlen érdemei voltak a szombathelyi Vasi Múzeumfalu megvalósításában.

A Szabadtéri Néprajzi Múzeumnak ezt a kötetét is kitűnő rajzok és fényképek gazdagítják, a tanulmányok külföldi használhatóságát pedig német nyelvű kivonatok és tartalomjegyzék könyvnyitja meg.

Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közleményei 3. Szerkesztette: KECSKÉS Péter. Szentendre, 1985. 201 oldal.

Selmecci Kovács Attila

A népi építészeti kutatás nesztora emlékének adózik a Szabadtéri Néprajzi Múzeum jelen évkönyvével, mellyel VARGHA Lászlót 80. születésnapja alkalmából szándékozott köszönteni. Az egész szaktudományt sújtó vesztéség a kötet szerkesztésében kényszerű változtatást diktált: megemlékezés került a tanulmányok sora elé. A meghatározó jelentőségű munkásság áttekintését FILEP Antal végezte el. A nekrológ és a tudománytörténeti értékelés között ingadozó életpályabemutató kiindulásul szolgálhat VARGHA László tudományos munkásságának későbbi elemzéséhez. A több évtizedes személyes ismerettség kapcsán nyújtott megemlékezés tanulságos képet

rajzol arról, hogy miként vált a műszaki képzettségű szakember GYÖRFFY István és VISKI Károly hatására a néprajztudomány, a népi műemlékvédelem és a szabadtéri múzeumépítés elhivatott tudósává. Ezt a tablót egészíti ki SIMÁNYI Frigyes a pedagógus és oktató VARGHA Lászlóról, amikor a tanítványi tapasztalat alapján világítja meg, hogy a Műszaki Egyetemen csupán fakultatív kezetek között tartott előadásaival miként teremtett valóságos iskolát.

VARGHA László közel fél évszázados gyűjtőmunkájának eredményeként felhalmozódott anyag – melynek feldolgozásához sohasem kapott megfelelő mértékű támogatást –, önálló építészeti archívumként került a Szabadtéri Néprajzi Múzeum gyűjteményei közé. A sok ezer rajzból, fényképfelvételből, feljegyzésből álló hagyaték számbavételét KECSKÉS Péter ismerteti, vázolván a sok évet igénylő rendszerező munka legfontosabb területeit. A megemlékezést VARGHA László munkásságának bibliográfiája zárja le, aminek teljessé tétele, pontosítása a hagyatékot gondozó múzeum munkatársainak további feladata lesz.

A kötet nagyobb részét alkotó tanulmányok élén VARGHA László eddig publikálatlan írásai szerepelnek. A szerkesztő gondozásában közreadott négy különböző tárgyú dolgozat szerzőjük munkamódszeréről, szemléletmódjáról, muzeológiai tapasztalatairól egyaránt tanúskodik. Egy nagykunsági tanya kutatástörténetének ismertetése révén megismerkedhetünk a 30-as évek közepének falukutató mozgalmaival, a Táj- és Népkutató Központ megalakulásának közvetlen előzményeivel és rövid életű tevékenységével, valamint GYÖRFFY István szerepével, akinek korai halála miatt megvalósíthatatlan maradt a karcagi tanya egy egész gazdasági évének rögzítése. A GYÖRFFY Istvánról adott megemlékezés középpontjában a népi kollégium gondolatának megszületésétől a megvalósulásig vezető út megrajzálása áll.

A komplex műemlékvédelmi szemléletről, a műszaki és a néprajzi látásmód egységéről tanúskodik Jósóvfő község hagyományos faluképeinek megőrzését és célszerű hasznosítását nyújtó felmérésének, ill. tervjavaslatának közreadott dokumentációja. Ugyancsak értékes tudománytörténeti anyagot közöl az 1938–1940 közötti mezőgazdasági kiállítások parasztházairól készített leírásának összesítése. Ennek kapcsán megfogalmazott muzeológiai tapasztalatait okulásul szánta a szabadtéri néprajzi gyűjteményekben dolgozó szakembereknek.

VARGHA László munkásságához kötődő tanulmányok sorát MENDELE Ferencnek a közép-dunántúli Örvényes építőanyag és építőszerkezeti vizsgálata indítja. A sorosudvaros-csűrös telekelrendezést mutató település lakóházainak, gazdasági épületeinek alaprajzi és szerkezeti elemzése a hagyományos építkezésmód közel két évszázados történeti alakulását követi nyomon. SIMÁNYI Frigyes a magyar népi műemlékvédelem egyik leglátványosabb eredményének, a fertőszéplaki öt épületből álló falumúzeum megvalósításának tanulmánytervét adja közre. VARGHA László javaslata alapján realizálódott „in situ” falumúzeum 1982-ben nyílt meg a nagyközönség számára.

A magyarországi lakóházak deszkaoromzatainak díszítésmódját, motívumainak táji megoszlását és szerkezeti változásait veszi számba GILYÉN Nándor gazdagon illusztrált tanulmánya. KECSKÉS Péter pedig egy letenyei boronafalás présház felmérési és áttelepítési dokumentációjának bemutatásával tiszteleg VARGHA László emlékének.

A szabadtéri múzeumi tevékenység fontos területét jelentő népi bútorok történeti kutatásához figyelmet érdemlő új módszertani vizsgálattal járul hozzá K. CSILLÉRY Klára. A Néprajzi Múzeum bútorgyűjteménye datált darabjainak statisztikai elemzésével támasztja alá a paraszti bútorok készítésében és használatában a történeti-néprajzi módszerrel kimutatott periodizációt: a XVIII. század végétől megmutakozó kibontakozás, majd a virágkor és a másodvirágzás egymást követő korszakait. A statisztikai analízis lehetőségei azonban – a múzeumi gyűjteményeket általában jellemző „véletlen válogatás” gyakorlata miatt – meglehetősen behatároltak. A megközelítőleg két és fél évszázadot felölelő datált tárgyak funkció szerinti egyenetlen szóródása vagy magának a datálás szokásának tájankénti eltérése sem kedvez a statisztikai vizsgálatnak. Ennek ellenére a népi bútorok változásának, valamint a készítőik szakmai tagozódásának, a készítés és a használat helye (város–falu) szerinti megoszlásának grafikonjai a paraszti bútorok történeti alakulásának tendenciáit megbízhatóan tükrözik. Az invenciózus elemzés által felvetett számos fontos kérdés, a további kutatások irányának kijelölésén túl, felveti egy olyan központi tárgy- és archivális adatnyilvántartás felállításának szükségességét is, mint amilyen pl. a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archivuma.

Szalontai Barnabás: Nyírbátor népi építészet. *Studia folkloristica et ethnographica* 13. Debrecen, 1984. 240 oldal, 108 kép.

Füzes Endre

A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem néprajzi tanszékének egyre izmosodó sorozatában újabb népi építészeti monográfia jelent meg. A sajnálatosan hirtelen elhunyt szerző posztumusz kötete több évtizedes kutatásának eredményeként szeretett városa hagyományos népi épi-

tészetét mutatja be, és noha a bemutatás módja és eszközzanyaga nem haladja meg az ilyen monográfiák megszokott kereteit, mégis úgy véljük, hogy szakirodalmunk tartalmas művel gyarapodott, mely adatgazdagságával, pontos leírásokkal, számos apró megfigyeléssel színesíti e jellegzetes táj hagyományos építészetéről és lakáskultúrájáról eddig kialakult képet.

A kötet tartalmát három részre oszthatjuk. A rövid tudománytörténeti áttekintést tartalmazó előszó után az első három fejezet azokat a földrajzi, gazdasági és társadalmi feltételeket elemzi, melyek között Nyírbátor települése és építészete kialakulhatott. Különösen részletes és fontos azoknak a XVIII–XIX. századi gazdasági és társadalmi tényezőknek a számbavétele, melyek alapvetően befolyásolták az egykori mezőváros településének és építészeti összetevőinek alakulását.

A negyedik és az ötödik fejezetet tartalmazó második részt tekinthetjük a monográfia súlypontjának. A negyedik fejezet a belső telkek berendezésének, beépítésének és használatának típusait vázolja, melyek a hagyományos gazdálkodás időszakában a vagyoni helyzettől függően több vagy kevesebb építményt tartalmaztak, és az épületek elrendezésében is bizonyos szabályosságok megfigyelhetők voltak. Az udvar építményei között külön részletezi az állattartás és a földművelés épületeit, anyagukat és szerkezetüket, a használatuknál kialakult gyakorlatot, majd rámutat arra is, hogy az udvar és berendezésének funkciói hogyan változtak meg a hagyományos gazdálkodás felbomlása után.

A kötet legterjedelmesebb része, az ötödik fejezet tartalmazza a hagyományos építészet részletes leírását, a kötet legértékesebb részét. Az építési folyamatok sorrendjében mutatja itt be a szerző az építőanyagokat, azok előkészítését, beszerzését, az épületek alapozását, a falazat technikáját, a tetőszerkezetet, a tetőfedés anyagát és technikáját, a tetőformákat, az oromzat és a tornác kialakításának módjait. Külön alfejezet részletezi a lakóház tüzelőberendezésének formai és szerkezeti változatait, összefüggésben a füstelvezetés megoldásával és a fűtési, ételkészítési gyakorlat megváltozásával. Nyomon követi a ház beosztásának kialakulását, majd a presztízsigények nyomán elterjedő megoldásokat, voltaképpen a munkaterek és a reprezentációs terek különválasztását. Az utolsó fejezet a lakóház berendezését, bútorait veszi számba, rámutat a berendezésben mutatkozó törvényszerűségekre, a díszítő tárgyak tekintetében érzékelhető társadalmi és vallási meghatározottságra. Számos finom megfigyeléssel rajzolja meg a házbeli munkafolyamatokat, a ház hétköznapi és ünnepi használatát, valamint a legutóbbi évtizedekben az életmód átalakulásával nyomon követhető változásokat!

A kötetet jól áttekinthető vonalas rajzok és a mondanivalót illusztráló fényképek gazdagítják. Külföldi használatát a német és szlovák nyelvű kivonat és tartalomjegyzék könnyíti meg.

Cevc, Tone: Arhitekturno izločilo pastirjev, drvarjev in oglarjev na Slovenskem. (Die bauliche Überlieferung der Hirten, Holzfäller und Kohlbrenner in Slowenien.) Držana založba Slovenije. Ljubljana, 1984. 313 lap, 409 kép, német kivonat.

Füzes Endre

A sajátos ökológiai körülményekhez alkalmazkodó emberi tevékenység minden kontinensen kialakította azokat a speciális építményeket, melyek ezt a tevékenységet szolgálják. Ilyenek többek között azok az épületek is, melyeket Európa-szerte a földművelésre alkalmatlan magashegyi zónákban emeltek annak érdekében, hogy az itt folytatott élelemtermelő vagy a természeti kincseket kitermelő-feldolgozó munkát szolgálják. Jóllehet a jobbára időszakosan használt ilyen épületekkel már régóta foglalkozik az európai néprajzi kutatás, és az ilyen témát feldolgozó tanulmányok száma az utóbbi időben sem csökkent (lásd CEVC és ŠTIKA munkáit: AETHN. XXXI.), mégis CEVC könyve kiemelkedő helyet foglal el az építészeti tematikus monográfiák sorában.

A terjedelmes és tartalmas könyvben a szerző a szlovén Alpok területén és a karsztvidéken a *pásztorok*, a *favágók* és a *szénégetők* által emelt és használt építményeket gyűjtötte össze, elemezte és rendszerezte. Figyelmét kiterjesztette a szlovének által lakott osztrák és olasz területekre is. Ilyen módon egy meglehetősen nagy földrajzi zóna speciális épületeit dolgozta fel, melyek ugyan funkcionálisan és minőségileg is jelentősen különböznek egymástól, de az a körülmény, hogy anyaguk és szerkezetük meglehetősen hasonló, továbbá az, hogy valamennyit időszakosan használták a hegyvidéki zónákban, indokolta egybefogásukat. Megjegyezzük, hogy a szerző e tájak pásztor-kunyhóiról már 1969-ben disszertációt írt, majd tematikailag és földrajzilag is kiszélesítve 1976 és 1981 között a kutatásait jelentős terepmunkával egészítette ki.

A könyv bevezető fejezete azokat a körülményeket vizsgálja, melyek között a havasok emberi kihasználása Szlovéniában kialakulhatott. A szerző szerint e tevékenység kezdetei a vaskorig nyúlnak vissza, jelleget különböző okokból máig megtartotta. A *Település* c. fejezetben sorra veszi a földrajzi tényezőket, melyek e lakó- és gazdasági építmények szóróványszerű elhelyezését, telepítését befolyásolták. A havasi pásztortelepülések általában 10–15 kunyhóból állnak, de a Velika

planinán előfordul nagyobb csoportosulás is. A favágó- és szénégetőkunyhók jobbára magányosan állnak. Valamennyi épület meghatározó jellemzője, hogy csak a legszükségesebb igények kielégítését szolgálja: alvás, főzés, a szezonmunkákhoz szükséges eszközök, valamint a termékek tárolása.

A következő fejezetben CEVC nagy teret szentel az időszakos épületek *anyaga és szerkezete* elemzésének. Az épületek anyaga fa, illetve kő. A faépületek kétféle szerkezettel épültek: gerendavázis zsilipelt, illetve boronaszerezettel. A szerző szerint az előbbi szerkezet múltja Szlovéniában – a régészeti ásatások szerint – a vaskorig nyúlik vissza. A jelenlegi *faépületek* többsége borona falszerkezettel épült, a gerendákat a sarkokon különféle módon illesztették, csapolták egymáshoz. A régebbi *kőépületek* falát kötőanyag nélkül rakták fel, elsősorban a karsztvidéken és a Kamniki Alpok táján. A malterrel épített későbbi kunyhókat kívül és belül vakolatlanul hagyták. A különböző formájú, fával, kővel, szalmával, ritkábban cseréppel vagy bádoggal fedett *tetők szerkezete* alapvetően kétféle: szelemenes tető és szarufás tető. Az előbbi a domináns ezen a területen különféle változataival (félágasos, ollólábás), míg a szarufás szerkezet újabb és ritkább. Az *ajtók és ablakok* elemzése után a szerző a havasi kunyhók *tüzelőberendezésével* foglalkozik behatóbban. Megállapítja, hogy a kunyhók jellemzője a *nyílt tűzhely*, melyet a mediterrán befolyásolású déli területeken alacsony kőpadkára, az északi alpesi vidéken fából konstruált, kővel és agyaggal kitöltött magasabb padkára emeltek. Századunkban több helyütt takaréktűzhelyé alakították át és füstelvezetéssel látták el őket.

A kunyhók többsége egy helyiségből áll, az egyszerűség és a racionális helykihasználás jellemzi őket. A havasi legelőkön épített pásztorszállások gyakran két vagy több helyiségből állnak, konyha és hálókamra, illetve tárolókamra, a szénatermelő szállásokon szénapajta, illetve istálló is található bennük, egymás mellett vagy egymás fölött elhelyezve. Az emeletes kunyhók különösen a havasi pásztorszállásokon jellegzetesek, melyekben a különböző helyiségek elsöndően gazdasági célt szolgálnak, és berendezésük is ennek a célnak felel meg.

A könyv záró részében a szerző a tárgyalt építmények múltjával foglalkozik és megállapítja, hogy a kunyhók számos elemét már a prehisztorikus időkben is alkalmazták. A kerek kőkunyhók a vaskori tumuluszokra emlékeztetnek. Az Alpok egész területén elterjedt emeletes pásztorkunyhók gyökerei ugyancsak a Hallstadt-kori feltárt vázas építményekhez nyúlnak vissza, bár a kontinuitás igazolása egyelőre nehézségekbe ütközik. A szerző feltételezi, hogy a vaskori épületek szerkezete hagyományozódott tovább, melyet aztán a konkrét célnak megfelelően alakítottak át, illetve fejlesztettek tovább. Ugyancsak prehisztorikus múltat tételez fel a szerző a Kamniki-Alpok területén használt ovális alaprajzú épületek esetében, melyek jellegzetes formája – szerinte – egy közepén ágassal alátámasztott sátorra megy vissza, melyet később a pásztorkok igényei szerint fejlesztettek tovább kéthelyiségű épületté. Végeredményben ezeket a pásztorkunyhókat a szerző a mediterrán antik kultúra örökségének tekinti, míg a szénagazdálkodást folytató (*Maiensäss*) szlovéniai kunyhókat, valamint a favágó- és szénégetőkunyhókat – szerkezeti elemeik alapján – a régi szláv építészeti kultúra hagyatékához sorolja.

Bár az utóbbi megállapításokkal kapcsolatban nem hallgathatjuk el kétségeinket, hiszen feltételezés bizonyítására szolgáló hivatkozott építészeti elemek az egész világon megtalálhatók, mégis a szép kiállítású, kitűnő fényképekkel, rajzokkal, szakirodalmi jegyzékkel, tárgymutatóval és földrajzi máttal, valamint német nyelvű összefoglalóval és képgjegyzékkel ellátott könyv részletes és tartalmas ismeretekkel gazdagítja a Keleti-Alpok népi építészetéről kialakult képet.

Schlichting, Frank: Haus und Wohnen in Schleswig-Holstein. Literarische Zeugnisse des 18. und 19. Jahrhunderts und die Frage ihres Realitätsgehaltes. Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins 15. Band. Karl Wachholtz Verlag. Neumünster, 1985. 152 oldal.

Szent-Iványi István

Frank SCHLICHTING dolgozata a kieli Christian-Albrecht Egyetem néprajzi intézetének abban a kiadványsorozatában jelent meg, amely Schleswig-Holstein néprajzára és kultúrtörténetére vonatkozó disszertációkat közli. A sorozatot – az arra érdemes tanítványok munkáiból – Karl-S. KRAMER professzor szerkeszti. Jelen dolgozat is szembeszökően magán viseli a szakdolgozattal kapcsolatos egyetemi elvárások nyomait; természetesen ez önmagában még nem hátránya és nem érdeme a munkának.

SCHLICHTING feldolgozása az 1752–1847 között megjelent irodalmi (nem szépirodalmi) forrásokra támaszkodott. Korántsem egysíkú forráscsoportról van szó: taláunk közöttük monográfiákat, nép- és országméreteti irodalmat, tartományi jelentéseket, táj- és útirajzokat. A szerző az anyaggyűjtés során elsősorban a *lakásmódra* (Wohnen) összpontosított; érdeklődésének középpontjában a ház és a helyiségek funkciói, ill. a hozzájuk kapcsolódó tevékenységek álltak. Érezhe-

tően csak másodlagos szerep jutott a *háztípusokra* vonatkozó adatoknak, ill. a hagyományos feldolgozások által kitüntetett tények módszeres gyűjtésének.

SCHLICHTING – az anyag elrendezésén túl – azt a célt is dolgozata elé tűzte, hogy a „szubjektív színezetű leírásokban” foglalt kijelentések valóságtartalmát megvizsgálja, és a tényleges helyzetet rekonstruálja. A megígért „valóságtartalmi elemzés” módszertana azonban kifejtetlen marad, és alkalmazása sem oszlatja el az olvasó idevonatkozó kétségeit. A jóindulatú olvasóban is megfogalmazódik az a kétely, hogy a megvizsgált kijelentések „valóságtartalmának” legfőbb próbakövét a szerző saját ítéelőrejében látja.

A forrásanyag bemutatása és a célkitűzések megfogalmazása után SCHLICHTING a vizsgált terület korabeli földrajzi, környezeti feltételeit ismerteti. A könyvnek ez a fejezete kétségtelenül újszerű megközelítést jelez, amelynek indíttatása valamelyest érintkezik a humán ökológia szemléletével. Elsőként a területre jellemző ivóvízhiányt, ill. -szűkösséget, valamint ennek az életmódra gyakorolt hatását mutatja be (érdekes összefüggésre mutat rá a tea- és a sörfogyasztás elterjedése, ill. az ivóvíz rossz minősége között). Ezt követően a tüzelőanyagokra tér át; a területre jellemző fahiány miatt a tűzifa csak kevesek számára volt megfizethető, ezért széles körben főképp alternatív tüzelőanyagokat használtak (nád, trágya, hordalékfa, tőzeg, szalma); a magas tűzifaár ugyanakkor ösztönzést gyakorolt a takarékos és gazdaságos tüzelőberendezések (sparherdek) kifejlesztésére, ill. elterjedésére. A következő alfejezet a terület e korszakra jellemző építési anyagait vizsgálja a rendelkezésre álló források alapján. A már említett fahiány miatt az épületfa is nagyon drága volt, ezért korábban gyakran építettek vályog- és kőházakat, míg a XIX. századtól elterjedt a téglaeépítés. Gyakorta vegyes technikával készültek a házak; az időjárás viszonyosságainak kitért falakat kőből és téglából, míg a többi falat esetleg vályogból építették.

A kötet törzsét a hercegség tájegységenkénti (Helgoland szigete, Észak-Frizföld, Eiderstadt, Elbmarschen, Angeln) bemutatása adja. Itt közli a szerző az adott tájegység házaira, azok elhelyezésére, formájára, építési módjára, térkihasználására és felszerelésére vonatkozó, a korszak irodalmában fellelhető adatokat. Minden bizonnyal a Schleswig-Holstein építkezése iránt érdeklődő szakemberek számára ez a fejezet szolgál a legtöbb tanulsággal.

A disszertáció hátralévő fejezetei a hercegség társadalmi viszonyait ismertetik; itt esik szó a társadalmi különbségeknek a lakásmódban is nyilvánvaló következményeiről, a korabeli irodalomban a „nemzeti jellegnek” tulajdonított sajátosságokról (számos szerző a terület települési viszonyaiban és építkezésében a „néplelek” visszatükröződését látta), majd pedig az előítéletekről, sztereotípiákról (a disszertációnak ezek a zárófejezetei fessegetik leginkább az irodalom és a valóság viszonyát).

Összegezőképpen megállapíthatjuk, hogy Frank SCHLICHTING disszertációja az irodalmi források másodlagos elemzésére irányítja a figyelmet, világosan körvonalazza az ebben a forráscsoportban rejlő lehetőségeket. Mégis az általa végzett munka némi hiányérzetet kelt az olvasóban: a jól szerkesztett cédula- és adatgyűjtemény feldolgozottsági színvonala alacsony. Az eltérő időpontban keletkezett, különböző szerzők által írott és különféle jellegű leírások és adatok hitelességét csak elvéve vizsgálja a szerző, és nem tudatosítja ezek nagyon is eltérő forrásértékét. Mindez azonban nem vonja kétségbe az elvégzett munka hasznát és használhatóságát.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Készült a Borsodi Nyomdában

Felelős vezető: Horváth Ferenc
Miskolc, 1989.

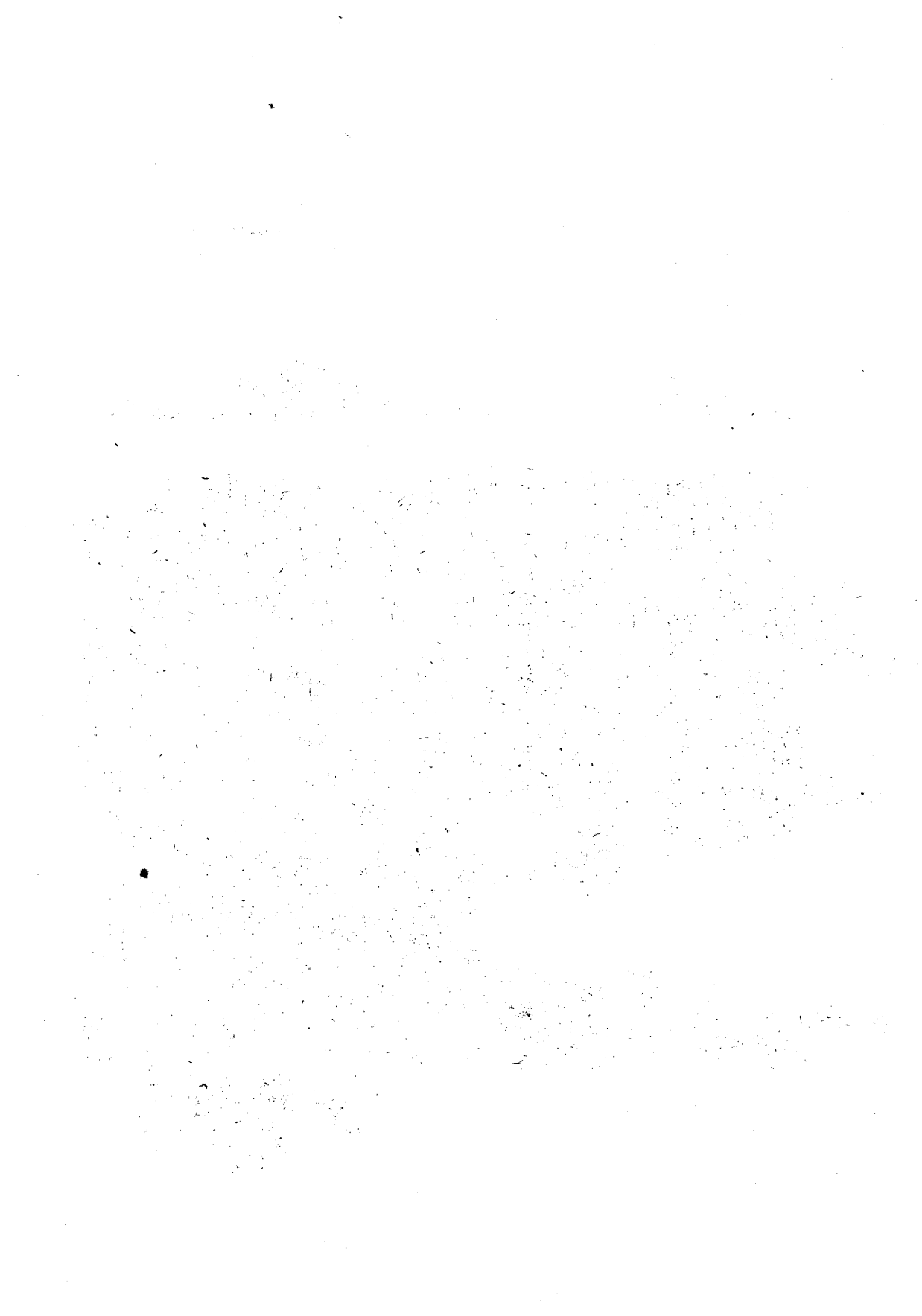
Felelős szerkesztő: Hofer Tamás

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 12,7 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0014-1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCIX.

1988

2.

Ismertetések – Book Reviews

Agrártörténet, paraszti gazdálkodás – Agrarian history, rural economy

Égető Melinda (összeáll. és bev.): Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények (*Wellmann Imre*); – Tóth Tibor: A dunántúli kisüzemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években (*Nádasi Éva*); – Farkas József: Fejezetek az Ecsedi-láp gazdálkodásához (*Bárh János*); – Petercsák Tivadar: Népi szarvasmarhatartás a zempléni Hegyközben (*Viga Gyula*)

Anyagi kultúra, technológia – Material culture, technology

Gunda, Béla (ed.): The Fishing Culture of the World (*Szilágyi Miklós*); – Mannheims, Hildegard–Klaus Roth: Nachlassverzeichnisse (*Benda Gyula*); – K. Csilléry, Klára: Die Bauernmöbel von Harta (*Szójka Emese*); – Szabadfalvi József: A magyar feketekerámia (*Füvessy Anikó*); – István, Erzsébet: Volkstümliche Keramik aus Ungarn (*Füzes Endre*); – V. Szathmári Ibolya–Varga Gyula: Szóttek Hajdú-Bihar megyében (*Flórián Mária*); – Turnau, Irena: Modai technika wlokiennicza w Europie (*Szójka Emese*); – Varga Gyula: Debreceni szíjgyártók (*Flórián Mária*); Vermes–Fekete–dr. Tóth–Vermes–Braund–dr. Radnóti: A nyersbortól a készbörig. I–II.; dr. Bencze–Dombóvári–dr. Tóth: A Budapesti Bőripari Vállalat és gyár-egységeinek története (*Flórián Mária*); – Stopp, Klaus: Die Handwerkskundschaften mit Ortsansichten. Bd. 6, 7, 8, 12. (*Nagybáky Péter*)

Táplálkozás – Food and eating habits

Fenton, Alexander and Eszter Kisbán (eds): Food in Change (*Anders Salomonsson*); – T. Bereczki Ibolya: Népi táplálkozás Szolnok megyében (*Kisbán Eszter*); – Food and Foodways (*Kisbán Eszter*); – Teuteberg, Hans J. – Günter Wiegmann: Unsere tägliche Kost (*Kisbán Eszter*); – Brears, Peter: Traditional Food in Yorkshire (*Kisbán Eszter*)

Népi építkezés – Popular architecture

Gunda, Béla (hrg.): Beiträge zur Volksarchitektur in Mittel- und Osteuropa (*Soňa Svecová*); – Ház és ember, 2. kötet (*Füzes Endre*); – Ház és Ember, 3. kötet (*Selmeczi Kovács Attila*); – Szalontai Barnabás: Nyírbátor népi építészet (Füzes Endre); – Cevc, Tone: Arhitekturno izločilo pastirjev, drvarjev in oglarjev in Slovenskem (*Füzes Endre*); – Schlichting, Frank: Haus und Wohnen in Schleswig-Holstein (*Szent-Iványi István*)

Ára: 35 Ft
Előfizetés egy évre: 140 Ft

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCIX.

1988

2.

CONTENTS

Articles

- Kisbán, Eszter*: Die Einführung von Kaffe in Ungarn 149
Selmezi Kovács, Attila: The horizontal corn-winnowing machine in Hungary 178
Barna, Gábor: Die kulturelle Bedeutung der Flösserei entlang der mittleren Theiss und der
Hármas-Körös 189

Communications

- P. Madar, Ilona*: Contributions to the salt mining and trade of Parajd 213
Ilon, Gábor–György Szabó: A 19th-century *bodonszék* (chair carved out of a stub) at Pápa 237
Papp, Kálmán: A special way of setting a spring in Transylvania 243

Discussion and Debate

- Barabás, Jenő–István Fodor–Júlia Kovalovszki–Iván Balassa M*: The medieval history of
the Hungarian dwelling-house: A debate 246

Book Reviews

- (For a full list see p. 3 of the cover) 260

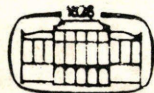

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIX. ÉVFOLYAM, 3-4. SZÁM

BUDAPEST, 1988

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztőbizottság tagjai

K. CSILLÉRY KLÁRA, GUNDA BÉLA, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA,
SZILÁGYIMIKLÓS, UJVÁRY ZOLTÁN, VARGYAS LAJOS, VOIGT VILMOS

A szerkesztőbizottság elnöke

BALASSA IVÁN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

Szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12.

Telefon: 326-340

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó főigazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

- Hankóczy Gyula:* Egy kelet-európai lantféle – a koboz (11 képpel, 4 kottával) 295
Tüskés Gábor–Knapp Éva: Nepomuki Szent János tisztelete a szabadtéri emlékek tükrében
(kvantitatív elemzési kísérlet), (26 képpel, 7 táblázattal) 330
Jung Károly: Törökbecsei amulett. Egy néprajzi lelet leírása és értelmezése (3 képpel) 357

Tájékoztató – kutatási áttekintések

- Niedermüller Péter:* Élettörténet és életrajzi elbeszélés. 376

Viták – vélemények

- Szilágyi Miklós, Kocsis Gyula és Nagy Varga Vera:* Vélemények a „Három Város” néprajzáról
Szilágyi Miklós: Novák László könyvéről. 390
Kocsis Gyula–Nagy Varga Vera: „Háromváros”-e a három város? (A ceglédi református
anyakönyvek vizsgálatának társadalomnéprajzi tanulságai) (1 képpel) 395
Bóna István: Vázlat a lakóházak történetéről a Kárpát-medencében 401
K. Csilléry Klára: Hozzászólás Balassa M. Iván: A parasztház évszázadai. A magyar lakóház
középkori fejlődésének vázlata c. könyvéhez 412

Kutatók – életművek

- Sárosi Bálint:* Kerényi György, 1903–1986 (1 képpel). 416
Kerényi György népzenei, néprajzi munkái (vázlatos bibliográfia) 418
Kovács Ágnes: Búcsú Banó Istvántól (1918–1987) (1 képpel) 419
Bibliográfia Banó István néprajzi, folklorisztikai munkásságáról (összeállította *Banó Istvánné*) 421
Dömötör Tekla: Lengyel Dénes, 1910–1987 (1 képpel, bibliográfiával). 422
Tagányi Zoltán: Kazimierz Dobrowolski, 1894–1987 425
Tagányi Zoltán: Józef Burszta, 1914–1987 427

Krónika

- Nagybákay Péter:* Kézművesipar-történeti tanácskozás. Körmend, 1987. május 19–20 430
Lukács László: A VIII. Nemzetközi Etnographia Pannonica szimpozion. Székesfehérvár, 1987.
május 26–29 433

Ismertetések

- (Részletes jegyzéküket lásd a 484. oldalon és a borító 3. oldalán) . . . . .

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIX.

BUDAPEST, 1988

3–4. SZÁM

Hankóczy Gyula

Egy kelet-európai lantféle – a koboz

Kobzán a dal magára vall

Ez íge hallatik...

(Arany János: A walesi bárdok)

Koboz nevű népi zeneszerszámunkat ma hátrahajlított kulcstartójú, rövid-, bundozatlan nyakú, húros, pengetős hangszernek ismerjük, fél körte alakú hangdobozzal és jellegzetes tompa hanggal (1. kép). A koboz a magyarság és a szomszédos népek zenetörténetében hol több, hol kevesebb jelentőséggel rendelkezett, szerepének részleteit azonban alig ismerjük.

Tanulmányunkban a kobozra vonatkozó adatok összegyűjtését és feldolgozását tűztük ki célul. Az első részben a XIII. századtól a XIX. század közepéig fellelhető történeti adatokkal foglalkozunk, a második részben pedig a XIX. századtól napjainkig terjedő időszak történeti-néprajzi adatait tekintjük át.

I. *A koboz történetének* vizsgálatában a legnagyobb problémát az okozza, hogy a hangszernev és a hangszer csak a XIX. század második felétől azonosítható. Egyrészt ismerjük a koboz szót az elmúlt évszázadokból, de nem tudjuk pontosan, milyen hangszert jelöltek vele. Másrészt vizsgálhatjuk annak a hangszernek a történeti elődeit, amely a múlt század második felében koboz név alatt megjelent, bár nem tudjuk, mi volt ezeknek az elődöknek a neve. Mindezek miatt, a hangszerre vonatkozó történeti adatokat szigorúan szét kell választani aszerint, hogy a koboz terminológiája vagy valamiféle (véltető) ábrázolása bukkant-e föl. A koboz történeti adatainak vizsgálatát tehát két szálon kell folytatnunk. Egyik szál a terminológiák, másik szál a (feltehető) ábrázolások sora. Ez a két szál azonban, ahogy már utaltunk rá, csak a múlt században fonódik össze elválaszthatatlanul.

A nyelvészet megállapítása szerint a koboz szó valamely török nyelvből került a magyarba.¹ Elsőként 1237-ben bukkant föl *Choboz* alakban. Lehetséges, hogy személynév volt ekkoriban.²

¹ NÉMETH Gy. 1921. 22–23.; BÁRCZI. G. 1941. 166.; MNyTESz II. 1970. 509.

² SZAMOTA I. 1902–1906. 509. Természetesen egy-egy terminológia később jelenik meg írásban, mint tárgyi valóságban. Ennek megfelelően ECSEDI I. 1960. 90. oldalon feltételezi, hogy már egy 1224-ben készített összeírás *Wtos* (sic!) hangszerjátékosa hegedű- vagy kobozféle hangszert is használhatott.

Hozzávetőleg egy évszázaddal később, 1327-ben, majd 1364-ben Johanne dicto *Kobzus* és Nicolaus dictus *Kobzos* nevű személyekről esik szó.³ A XV. században, 1470-ben egy *Michaela Koboz* nevű illetőt emlegetnek a források.⁴ A következő évszázadból meglehetősen bizonytalan adatokat ismerünk.⁵

A XVII. századból a kobozt említő feljegyzések nagyobb számban ismertek. 1620-ban SZEPSI CSOMBOR Márton azt írja, a koboz olyan népszerű Magyarországon, hogy „még csak a gyermekek is azt pengetik”.⁶ A nemesség körében is közkedvelt, főnemesi

1. kép. Moldvai kobzos (Lészped, jud. Bacău, Románia.) Fotó: HANKÓCZI Gy. 1978.

2. kép. Falusi zenész a XVI. század első harmadából. (Grębień, Sieradz vajdaság, Lengyelország.) KOZAKIEWICZ, H. és S. 1978. után.

³ SZAMOTA I. 1902–1906. 509.

⁴ SZAMOTA I. 1902–1906. 509. Itt említjük meg, hogy ZOLNAY L. 1977. 251., 256., 286. és 295. oldalon további, a kobozra vonatkozó adatokat közöl a XV. századból. Adatait fenntartással kell fogadnunk részint tévedése miatt, a *Schlägl* szójegyzék kb. 1405-ből ugyanis állításával ellentétben nem tartalmazza a *kobzos* szót; részint latin nyelvű adatainak többféleképpen való értelmezhetősége miatt. Vö: ZOLNAY L. 1977. 295.; SZAMOTA I. 1894. 85.

⁵ ZOLNAY L. 1977. 355. szerint 1539-ben Csepregen hegedűsök mellett egy kobzost – „chitorás” – is alkalmaztak. SZABÓ K. 1890. III. 300–303. egy 1550-ből való Brassó környéki latin nyelvű periratban szintén *chitarások*at publikált. Ezeket lehet kobzosoknak is tekinteni, mint ZOLNAY L. és SÁROSI B. 1967. 50. tette, lehet azonban másnak is gondolni. Értelmezésük bizonytalan. Tény, hogy a *koboz* terminológia hiányzik.

⁶ SZEPSI CSOMBOR M. 1979. 229.

levelekben emlegetik: „Német muzsika s gyengén pengő lantocska kell azoknak, kik vízzel választják el a májat a tüdőtől. Duda, dörgősíp, hegedű, virgina s koboz illik a bor mellé.”⁷ A kor főnemesi multságait idézi a következő mondás is: „Hárfák pöngésétől, kobzok zöngésétől, hegedű hangjával, duda nótájával, hoptánc porából, Bacchus jó borából öt-hat pintet bevenni!”⁸

A túlzott jókedvet tiltó és az ünnepek ünnepélyességét óvó rendszabályok is emlegették hangszerünket. Egy Marosvásárhelyről, 1649-ből való rendelet így szólt: „Az penig ki hegedűl, cimbalmol, kobzol, lantoz, sípol vagy háznál vagy kocsmán vasárnap és ha rajtakapják, tőle a hegedűt elveszik és a földhöz verik és magát is kalickában teszik.”⁹

Túl azon, hogy ZRINYI Miklós, a század jeles magyar költője és hadvezére, diákkorában kobzolásal üzte el unalmát,¹⁰ a korszak költészete is megörökítette ezt a hangszeret. RIMAY János így ír róla egyik versében:

Hárfa, lant zengése gyönyörűséget hoz,
Hegedűnek hangja lakodalom házhoz,
Síp szónak az szava, jó a ser kocsmához:
De koboz pengése elme törődést hoz.

Regal és orgona, díszes templomokban...
... Koboz igen illik katonák karjaiban.¹¹

A XVII. század a három részre szakadt Magyarország kora, gyakori portyákkal, csatározásokkal a határokon. A magyar és a török katonák végvári összecsapásai idején gyakran emlegetnek zenészeket is a hadifoglyok között. Francsics Gáspár körmendi kapitány serege például 1649-ben lantost, kobzost és töröksípost is foglyul ejtett a törökök közül.¹²

Láttuk, hogy a XVII. századból való több forrásunk határozottan megkülönböztette, néha szembeállította a *lantot* és a *kobozt*. Ezzel szemben COMENIUS a kobozról írván, mint annak szinonimáját használja a lant kifejezést: „...a' koboz, (lant) ...a' mellyen vagyon a' fogató, (nyak) ...a' fedél, ...a' szegecskék, ... mellyekkel az hurok ...meg-vonattatnak az hur-lábon...”¹³

A XVIII. századból nem ismerjük a koboz említéseit. Valószínű, hogy ebben a században erőteljesen visszaesett a használata, miközben elterjedtsége is számottevően csökkent.

A XIX. század közepén és végén már valószínűleg csak az Erdély délkeleti részén, a Barcaságban és a Moldvában élő magyarok használták. Más területeken csak a neve maradt fenn. MÁTRAY Gábor azt írta a múlt század első harmadában, hogy: „mai napig a kisbögöt nevezük koboznak, ez pedig későbbi századaink szüleménye”.¹⁴ Némely

⁷ TAKÁTS S. é. n. 265.; GERGELY S. 1907. 264.; BENKŐ A. 1979. 101.

⁸ TAKÁTS S. é. n. 251.

⁹ TAKÁTS S. é. n. 269.

¹⁰ TAKÁTS S. é. n. 264.

¹¹ RIMAY J. 1904. 36.

¹² SÁROSI B. 1971. 52.

¹³ COMENIUS, J. A. 1970. 210.

¹⁴ MÁTRAY G. 1984. 143.

múlt századi lexikonunk is úgy tudja, hogy a *kobza*, *kobzu*, *kobzó* hangszernév „a legvastagabb hangú hegedűt, azaz bőgőt, brügöt, barborát” jelenti Nyugat-Magyarországon, Veszprém és Vas megyében. Egyes palóc dialektusokban a tépni, szaggatni igei jelentést vette föl a szó.¹⁵ Lehetséges, hogy ez idő tajt került rá a tojástartó (néha lopótök) edényre is a koboz név Heves és Borsod megyében.¹⁶

Mindenesetre a múlt század 70-es éveiben ORBÁN Balázs leírta a Barcaságban használatos kobozt, s ez a hangszer akkoriban már olyan volt, mint amilyennek ma ismerjük.¹⁷

Az ábrázolások vizsgálatát rendkívül megnehezíti az, amint erre már utaltunk, hogy a hangszernév és a hangszer a múlt század második feléig nem azonosítható.

A XIII. és a XVII. század közötti időből megközelítőleg sem tudjuk, milyen volt az a hangszer, amelyet akkoriban koboznak neveztek. Nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy ez a hangszernév egészen más típusú és szerkezetű zeneszerszámot jelentett akkor, mint ma. Nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a koboz szó értelme az évszázadok során változott, más-más instrumentumot jelölt. Csak a XVII. századi adatokból derül ki annyi, hogy húros, pengetős hangszerről van szó, s csupán a múlt század 70-es éveitől tudjuk, hogy akkor egy lantszerű hangszert mondtak koboznak. Következésképp csak a ma koboznak ismert hangszer lantféle őseit kereshetjük, melyek egy vagy több tulajdonságukban emlékeztetnek a mai kobozra.¹⁸

A fellelhető ábrázolások sorában megemlíthetők a következők: a XIV. század végéről a csegöldi templomból való angyalalak,¹⁹ egy XV. századi kehely domborművének és egy Corvin-kódexnek a zenész ábrázolásai.²⁰ A XVI. és XVIII. századból talán egy-egy mézeskalácsnyomó őrzi a hangszer képét.²¹ A XVII. századból pedig COMENIUS könyvének leírását és ábrázolását ismerjük.²²

A szomszéd népi és európai történeti adatok áttekintését kezdjük a cseh nép körében.

A koboz hangszernév legrégebbi cseh feljegyzései *kobez*, *kobes*, *kobos* alakban 1379-ből és 1381-ből származnak. Nagy számban bukkannak föl a XV. század folyamán különféle szentírásokban és bibliafordításokban. HUSZ János is említést tesz róla.²³ A hangszer azonban éppúgy azonosíthatatlan, mint ahogy azt a magyar adatok során is láttuk. Csak az látszik valószínűnek, hogy lantszerű húros hangszerről van szó.²⁴ Egy koboz nevű hangszer még a XVI. században is népszerű lehetett a cseh nép körében. A tudósítások így írnak róla: „1551-ben, Szent Margit vasárnapja előtt és az utána levő

¹⁵ CZUCZOR G. – FOGARASI J. 1865. III. 912.

¹⁶ Vö.: VISKI K. é. n. II. 437.

¹⁷ ORBÁN B. 1873. VI. 147.

¹⁸ Vö.: ALEXANDRU, T. 1956. 106.

¹⁹ Lásd: ZOLNAY L. 1977. 118. Adatai azonban ellentmondanak a KERESZTÚRY D. – VÉCSEY J. – FALVY Z. 1960. 30, 321. által közölt információknak. Mi ez utóbbit fogadtuk el.

²⁰ Lásd: ZOLNAY L. 1977. 132. és KERESZTÚRY D. – VÉCSEY J. – FALVY Z. 1960. 32.

²¹ WEINER P. 1981. 16. és 23. kép.

²² COMENIUS, J. A. 1970. 209. COMENIUS rajzánál felvetődhet a kérdés, hogy a szöveg *koboz*–*lant* szinonímája az ábrázolás terén nem jelenti-e, hogy itt korabeli *lant*ot látunk?

²³ GEBAUER, J. 1970. II. 70–71.; MACHEK, V. 1957. 210.

²⁴ KUNZ, L. 1974. 58.; MODR, A. 1977. 51.; VÁŠA, P. – TRÁVNÍČEK, Fr. 1937. I. 761.; 53.

hétfőn, Isten parancsa ellenére két, álrühába bújt személy járkált Kuttenbergben kobzával és más hangszerekkel"; „A fiatalok...lanttal, kobzával, citerával kergették egymást... éjszaka.”²⁵

A XVIII. századra a *kobza* hangszernév már részint a citerára, részint egy köcsög-dudaszerű zeneszerszámra tevődött át, s ezekben a jelentésekben élt a legnagyobbrészt a XIX. században is.²⁶

A lengyel történeti-néprajzi irodalom a *kobza* szót részint az ukrán *кобза*-ból származtatja, részint azt tartja, hogy a koboz délről került a lengyelek közé.²⁷ Az eredet idejéről nem találtunk pontos adatokat, a XV. században azonban már felbukkant a kobza hangszernév. Később *kobosa* terminus is előfordult.²⁸ A kobza hozzátartozott a XVI. század törökellenes harcaihoz is, s emléket néhány irodalmi alkotás és közmondás is megőrizte: „Könnyebb a kobza két vagy három húrját összehangolni, mint két embernek megértenie egymást.”²⁹ Ezekből mindenesetre kiderül, hogy a kobza húros hangszer. Napjainkra a kobza hangszernév egy félreértés folytán a lengyel duda neveként maradt fenn, egyes területeken.³⁰

A lengyel adatokból sem egyértelmű, miféle hangszer is volt a kobza. Így csak találgathatjuk, vajon nem egy XVI. századi kobzost ábrázol a Grębien falu templomának egyik fatáblája³¹ (2. kép).

Az orosz, ukrán és belorusz néphagyományban ugyancsak ismert a *кобза*, *кобюз*, *кобоз* terminus, melyeket a kutatók török-tatár nyelvekből származtatnak, értelme szerint pedig húros hangszerre vonatkoztatnak.³² E húros hangszer milyenségéről azonban a néprajzi irodalom meglehetősen ellentmondásos képet fest. Egyik felfogás szerint az ukrán kobza megegyezik a moldvai románok *cobza* nevű hangszerével, mely az ukránok körében is elterjedt, s így ukrán népi hangszerré vált. Más vélemény szerint a kobza a bandura nevű húros hangszer őse. A régi kobza a bandurához hasonló hangszer volt, s a két név ugyanazon hangszert jelöli. Egy harmadik nézet azt vallja, hogy a kobza és a bandura két különböző hangszer, kapcsolatuk csupán annyi, hogy a későbbben érkező és fejlettebb bandura az egyszerűbb, falusi kobzát kiszorította a használatból. A kobza neve azonban részint a bandurára, részint annak játékosaira (*bandurás* = *kobzár*) tevődött át. A koboz neve ment át helyenként az ukrán tekerőlantra is.³³

A koboz és a bandura neveket mindamelllett egészen különböző eredetűnek tartja a szovjet kutatás.³⁴

A terminológia időbeli felbukkanásairól nincsenek adataink.

²⁵ KUNZ, L. 1974. 58.

²⁶ KUNZ, L. 1974. 58., 48.

²⁷ MOSZYŃSKI, K. 1968. II. 606.; BEDNARSKA, A. 1981. 35.

²⁸ BEDNARSKA, A. 1981. 34–35.; SACHS, C. 1930. 216.; SZULC, Z. 1953. 32.; MACHEK, V. 1957. 210.

²⁹ GLOGER, Z. 1958. 52.

³⁰ Vö.: GLOGER, Z. 1958. 52.; MOSZYŃSKI, K. 1968. II. 606–608. A *koza*-duda és a *kobza*-pengetős hangszer nevének keveredéséről van szó.

³¹ KOZAKIEWICZ, H. és S. 1978. IV. színes tábla.

³² VASMER, M. 1953. I. 583.; SACHS, C. 1930. 216.

³³ ZELENIN, D. 1927. 348.; VERTKOV, K.–BLAGODATOV, G.–JAZOVICKAJA, E. 1963. 41.; BRÖCKER, M. é. n. III. 814.

³⁴ ZELENIN, D. 1927. 348.; VASMER, M. 1953. I. 51., 583.

A román nép körében régi szövegek *cobuz*, *cobza*, *copus*, *căpuș*, és *căbuz* nevű hangszereket említenek.³⁵ A XVI–XVII. századi írások húros hangszert értenek alatta, egyes régi népballadákban azonban a *cobuz* fúvós hangszer.³⁶ A XVII. században többször is előfordul a *cobzar* kifejezés hangszerjátékos értelemben, 1662-ben pedig egy Petru Cobzarul nevű személyt említenek az iratok.³⁷

Egy 1725-ben feljegyzett *cobuz* bőrdudaként is értelmezhető, más XVIII. századi adatok szerint azonban már pengetős hangszerre gondolhatunk. II. Katalin cárnő követsége 1774-ben azt kérte, hogy küldjék Szentpétervárra a „wallach” Ivanuțu zenészt és kobzán játszó bátyját, egy harmadik, fúvós hangszeren játszó társukkal együtt. Annak az időszaknak a jellegzetes hangszerösszeállítása a hegedű (vagy két hegedű), pánsíp és kobza volt, s úgy látszik zenéjüknek híre terjedt a határokon túlra is.³⁸

A kobza a XIX. és XX. században is népszerű maradt a román nép körében. A román történeti-néprajzi kutatás úgy tartja, hogy a mai koboz őseit ábrázoló falfestmények a XVI. század második felétől jelentek meg különböző kolostorok falain, így Voronețben, Sucevitában és Horezuban.³⁹

A délszlávok között *kopúz* alakban ismert a hangszer neve, ami szintén keleti eredetre utal. A terminológia felbukkanásának idejét azonban nem ismerjük.⁴⁰

A német (osztrák) nyelvterületen, egy kivételével, nem találjuk a *koboz* terminológiát. Körülbelül 1315-ben említi egy német szerző a „kobust a lantokkal” (*die kobus mit der luten*), megkülönböztetve a két hangszert.⁴¹

A koboz terminus vagy ennek leszármazottai hiányzanak a német mellett a francia és az angol nyelvekből is.⁴²

Néhány olyan hangszerábrázolást ismerünk Nyugat-Európából, melyek talán a koboz lantféle őseit mutatják. Ilyeneket látunk Hyeronimus Bosch (kb. 1450–1516) *A muzsikuskok pokla*, *A szénásszekér*, *A nefilinek nemzetsége* és *A Szent Antal megkísértése* című alkotásain, táblaképein.⁴³ Hasonló hangszereket egy másik németalföldi festő, Frans Hals (1580 v. 1581–1666) is megörökített *A bolond* és *A zenélő fiúk* című képein⁴⁴ (3. kép).

³⁵ ALEXANDRU, T. 1956. 105.

³⁶ Vö.: GHENEA, C. Chr. 1965. 55., 60. HERȚEA, J. szíves közlése.

³⁷ ZAMFIR, C. – ZLOTEA, I. é. n. 3.

³⁸ GEORGESCU, L. 1967. 142.; HERȚEA, J. szíves közlése után.

³⁹ Vö.: GHIRCOIAȘIU, R. 1963. I. a 32. és 33. oldal közötti, számozás nélküli fotók. ALEXANDRU, T. 1980. 100., 154.; STOICA, G. – PETRESCU, P. – BOCSE, M. 1985. 252.

⁴⁰ MNyTESz 1970. II. 509.

⁴¹ SZABOLCSI B. – TÓTH A. 1930. I. 555.; BLOM, E. 1954. VIII. 631. Itt említjük meg, hogy SZEPSI CSOMBOR Márton a XVII. század elején Franciaországban találkozott a kobozzal. Vö.: SZEPSI CSOMBOR M. 1979. 228–229.

⁴² KLUGE, Fr. 1963., GRIMM, J. u. W. 1873. V.; GODEFROY, Fr. 1883. II.; BLOM, E. 1954. IV. 792., VIII. 631.; *The Oxford English Dictionary* 1961. V.

⁴³ FRAENGER, W. 1982. 16., 38., 49., 117–119.

⁴⁴ Az amsterdami Rijksmuseum és a drezdai Verlag der Kunst képeslapjai a szerencsi Zempléni Múzeum képeslapgyűjteményében. Leltári szám nélkül.

3, kép. Frans Hals: A zenélő fiúk. XVI–XVII. század. (Németalföld.)

A történeti adatokból két fontos következtetést vonhatunk le: 1. A *koboz* terminus a magyarságnál korábban jelent meg mint szomszédaink, a csehek, a lengyelek és a románok között, és korábban, mint ahogy a német nyelvterületen először (és egyben utoljára) felbukkant: Az időrend alapján azt gondolhatjuk, hogy a magyar nép közvetítésével kerülhetett a hangszer neve (és vele egy hangszer) szomszédainkhoz.⁴⁵ 2. A keleti eredetű *koboz* szó a német nyelvhatárig ért el, ott azonban további terjedése elakadt. Ugyanakkor a nyugati eredetű *lant*⁴⁶ terminus átlépte a német nyelvhatárt, és elterjedt a magyarok és más közép-kelet-európai népek között. A magyar nyelvben a *lant* szó német átvétel, első írásbeli felbukkanása a XV. század elejéről való.⁴⁷

⁴⁵ Vö: GÁBRY Gy. 1980. 227.

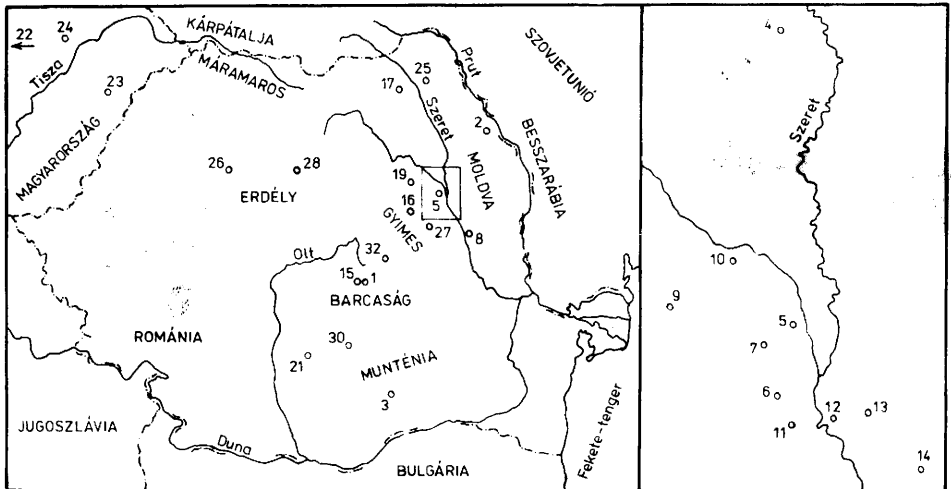
⁴⁶ A *leut*, *lute*, *laute* hangszerevek és változataik a XIV. századtól bukkannak föl a francia, az angol és a német nyelvben. Vö: GODEFROY, Fr. 1885. IV. 766.; *The Oxford English Dictionary* 1961. VI. 517.; GRIMM, J. u. W. 1885. VI. 371.; BLOM, E. 1954. VIII. 631.

⁴⁷ MELICH J. 1915. 202.; MNyTESz 1970. II. 719.

A koboz és a lant terminológiák eredete, útja és ideszármazásának időpontja tehát egészen különböző. Nem lehetetlen, hogy eredetileg két teljesen eltérő hangszert jelöltek ezek a nevek. Kettejük közül azonban a koboz fokozatosan elvesztette eredeti jelentését, és a XIX. században már más-más hangszert jelentett: a magyarok és a románok (részben az ukránok) zenei életében egy rövid nyakú, lantszerű pengetős hangszert; a csehek körében egy köcsögdudaszerű hangszert és a citerát; egyes ukrán területeken pedig a bandurát és a tekerőlantot.

II. 1. A koboz elterjedtsége a múlt század közepétől századunk 50-es éveig. A koboz a XIX. század közepére csupán a magyar és a román (talán még az ukrán) nép bizonyos csoportjai között maradt fenn, mint lantféle, népi pengetős hangszer.

A barcasági Hétfalu magyar lakói a múlt század 70-es éveiben még a hangszer hangjára táncoltak⁴⁸ (4. kép). Semmiféle más információt nem ismerünk azonban arról, hogy a XIX. század második felében, más erdélyi magyar népcsoportok ismerték-e a kobozt vagy sem.

4. kép. Térképvázlat a tanulmány második részében említett táj- és helynevek feltüntetésével, valamint a magyaros alakban használt romániai helységnevek román átírásával: 1. Hétfalu: Pürkerec, Tatrang; ma Szecsele város, hozzátartozik Garcsin telep is (Săcele, Gîrcin); 2. Jași; 3. Bukarest (București); 4. Szabófalva (Săbăoani); 5. Bákó (Bacău); 6. Bogdánfalva (Valea Seacă); 7. Lujzikalagor (Luizi-Călugăra); 8. Ploskucény (Ploșcuțeni); 9. Puszтина (Pustiana); 10. Lészped (Lespezi); 11. Klézse (Cleja); 12. Gyoszeny (Gioseni); 13. Lábnik (Vladnic); 14. Gajcsána-Magyarfalva (Găiceana); 15. Brassó (Brașov); 16. Comanești; 17. Suceava; 18. Ripa v. Jepa; Bacioia; Buda; Toflea (azonosítatlanok, a térképen nem jelöltük őket); 19. Frumoasa; 20. Bughea de Sus (azonosítatlan); 21. Pitești; 22. Budapest; 23. Debrecen; 24. Miskolc; 25. Botoșani; 26. Kolozsvár (Cluj-Napoca); 27. Gheorghe-Gheorghiu-Dej; 28. Régen (Reghin); 29. Szárász (Baranya m., Magyarország – a térképen nem jeleztük); 30. Teiș-Trgoviște; 31. Muscul-Argeș (azonosítatlan); 32. Kovászna, Vajnafalva (Covasna)

⁴⁸ ORBÁN B. 1873. VI. 147., 149.; HORGER A. 1899. 109. A 4. kép térképvázlatához az Új magyar lexikon VI. 595. oldalát, a Bákó körüli csángó falvak azonosításához, valamint a romániai helynevek többségének helyesírásához KÓS K.–SZENTIMREI J.–NAGY J. 1981. 12–13. oldalát használtuk.

A múlt század ezen időszakából nincsenek konkrét adatok arról sem, hogy a Moldvában élő magyarság használta volna ezt a zeneszerszámot. Ez azonban mégis bizonyosra vehető, mert 1901-ből már ismerünk erre vonatkozó közlést.⁴⁹

A román nép körében ez idő tájt Munténiában és Moldvában „majd minden zenekarban megtalálható volt”, főként pánsíp, hegedű és koboz összeállítású zenekarok használták.⁵⁰ LISZT Ferenc szintén találkozott ezen együttesek kobzosaival, amikor a múlt század közepén Jasiban és Bukarestben gyűjtött.⁵¹ Moldva Prut folyón túli területén, Besszarábiában is népszerű lehetett ez a hangszer a románok között.⁵²

Valószínű, hogy a máramarosi románok *cobza* nevű hangszer a XIX. század közepén még – a névnek megfelelően – ugyancsak koboz volt, és csak később cserélték föl gitárra.⁵³

Századunk első felében a koboz mind a magyar, mind a román nép körében erőteljesen vesztett népszerűségéből.

A barcasági Hétfalu lakóinak egyes népszokásaiban ugyan még az 1910-es években is felbukkant, innentől kezdve azonban nyomát veszítjük, valószínűleg eltűnt az ottani magyarok használatából.⁵⁴

A moldvai magyarok északi csoportjában, Szabófalván a század kezdetén még használták.⁵⁵ A Bákó környéki falvak legtöbbszörében, így Bogdánfalván, Lujzikalagorban, Ploskucényban, Pusztinán, Lészpeden, Klézsnén, Gyoszényban, Lábnikban és a Gajcsánához tartozó Magyarfaluban az 1920-as, 1940-es években szintén gyakran táncoltak hangjára.

A Brassó környéki román zenész cigányok századunk kezdetétől napjainkig megőrizték ezt a hangszer (5. kép). A XX. század kezdetén, egy Comăneștiben (Moldva) készített fényképfelvétel is a koboz életéről tanúskodik⁵⁶ (6. kép).

⁴⁹ RUBINYI M. 1901. 172.

⁵⁰ ALEXANDRU, T. 1956. 106., 107.

⁵¹ ALEXANDRU, T. 1956. 107.

⁵² BURADA, T. T. 1975. II. 207.

⁵³ BARTÓK B. 1975. V. 29–30 ; ALEXANDRU, T. 1958. 102. Az általunk jelzett lehetőséget HERTEA J. román etnomuzikológus is valószínűnek tartja. HERTEA, J. szíves közlése. Segítségét hálással köszönöm.

⁵⁴ Vö.: KOMLÓSIE. 1979. 1. kép: Boricások hegedű és koboz kettősével. Tatrag, 1912.

⁵⁵ WICHMANN, Y. 1906-ban, Szabófalván készített felvételei. A Néprajzi Múzeum F 72.236–72.251 leltári számú fotói. A lakodalmi jelenetek háttérében felismerhető egy hegedű–klarinét–koboz összeállítású hangszer együttes. Vö: F 72.237 és 72.241. Sajnos, kizárólag a zenészekről nem készült felvétel. Legalábbis a WICHMANN-féle eredeti felvételek őrzőhelyein a Finn Irodalmi Társaság, a Finnugor Társaság és a Finn Nemzeti Múzeum fotóarchívumaiban nem található ilyen. Pirjo MAKILA (Finn Irodalmi Társaság) és Martti KAHLA (Finnugor Társaság) szíves közlései Helsinkiből. Segítségüket ezúton köszönöm.

⁵⁶ A Néprajzi Múzeum (a továbbiakban: NM) F 4795 és F 11.085 leltári számú felvételei és SERES András szíves közlése.

5. kép. „Román muzikusok...” (v. Brassó m., Románia.) Fotó: KÖNIG Gy. 1903. Néprajzi Múzeum F 4795.

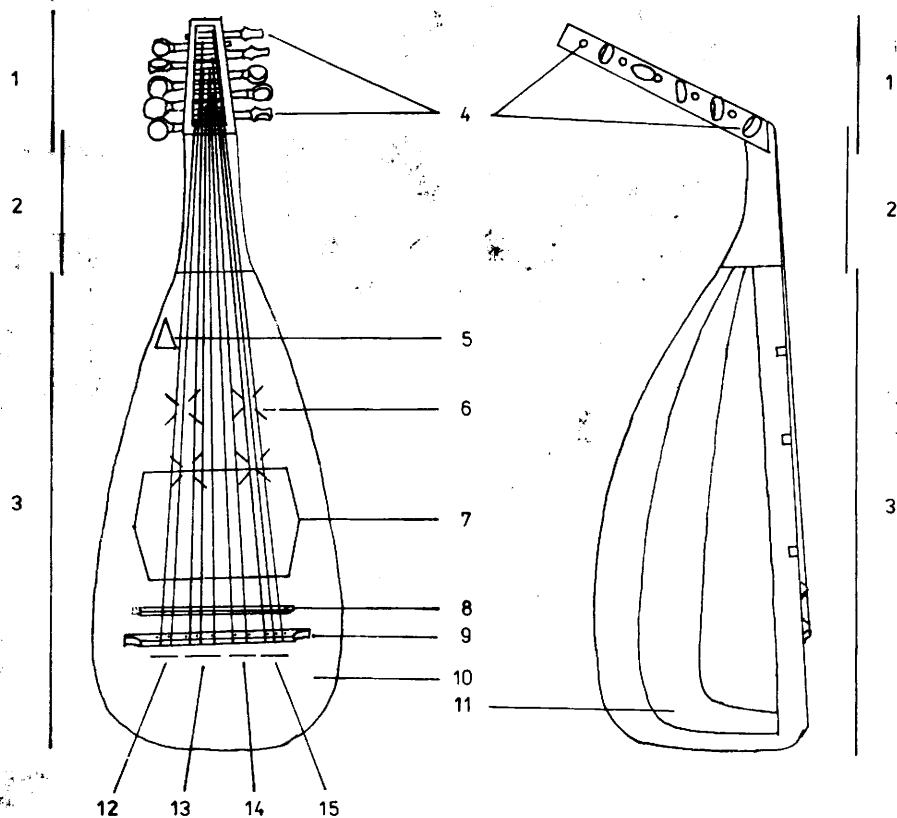
6. kép. „Román férfi pengetős hangszerrel.” (Comanești, Moldva, Románia.) Fotó: ADLER A. 1910. Néprajzi Múzeum F 11085.

Az 1930-as években a Gyimesi szoros falvaiban román muzsikuskok jártak hegedűvel és kobozzal bálákat muzsikálni, s Románia más területein is gyakorta volt még a hegedű kísérő hangszere a koboz. Északibb moldvai tájakon sem felejtették még el akkoriban, például Suceava környékén is használatban volt.⁵⁷

Moldvában századunk első felében főként cigányzenészek játszottak a hangszeren. Ezek a muzsikuskok gyakran kis falvakban települtek, s onnan jártak a környék más településeire zenélni. Ilyen „zenészfalvakként” emlegették Ripa vagy Jepa, Bacioia, Corbasca, Buda és Toflea nevű településeket, melyek Bákó környékén találhatók,⁵⁸ valamint Frumoasát. Ezekben különféle muzsikuskokat, így hegedűsöket és kobzosokat is lehetett fogadni.

Az 1950-es években Dél-Románia egyes vidékein is használták a kobozt, így Bughea de Susban, valamint Pitești környékén.⁵⁹

II. 2. A koboz egyes részeinek terminológiái. Alább magyarázó rajz, valamint négy oszlopban történő felsorolás segítségével közöljük a koboz részeinek elnevezéseit (7. kép).

7. kép. Magyarázó rajz a koboz részeinek elnevezéséhez.

⁵⁷ DINCSÉR O. 1943. 75.; BRĂILOIU, C. 1943. 306.; ALEXANDRU, T. 1956. 65. kép.

⁵⁸ Egyiküket sem tudtuk azonosítani, írásuk bizonytalan. A térképen nem jeleztük őket.

⁵⁹ ALEXANDRU, T. 1956. 61. és 64. kép, 45., 46. kép; ALEXANDRU, T. é. n. 7., 17.

	Magyar irodalmi adatok	Magyar néprajzi gyűjtések	Román népi adatközlések	A román néprajzi irodalom adatai
1.	<i>nyak,</i> <i>kulcsszekrény</i>	<i>nyak</i>	<i>capul</i>	<i>cap, gît</i>
2.	<i>nyak, fogató</i>	<i>nyak</i>	<i>gâtul</i>	<i>gîtul, gît</i>
3.	<i>has, hangszekrény</i>	–	<i>spate</i>	<i>burduf, birdan</i>
4.	<i>szegecskék,</i> <i>csíga</i>	<i>szegek,</i> <i>kulcsok</i>	<i>cuile de fixat</i>	<i>cuie, cheile de</i>
5.	–	<i>lik, lyuk</i>	<i>strunele</i>	<i>accordare</i>
6.	–	<i>punták</i>	<i>gâuror de</i> <i>bacșiș</i>	<i>orificiul triunghiular,</i> <i>pentru ton</i>
7.	–	<i>páltinfa</i>	<i>gâurile de sunet</i>	<i>perforații în formă de</i> <i>rozetă, găuri pentru ton</i>
8.	<i>láb, húrláb</i> <i>kobozpalló</i>	–	<i>scîndurica de bătut</i>	<i>bătaie, sofră (pană)</i> <i>furnir</i>
9.	–	–	<i>unde se leagă</i>	<i>bară, cordar (?)</i>
10.	<i>födél</i>	<i>melle</i>	<i>strunile</i>	<i>cordar</i>
11.	<i>bordák</i>	–	<i>cordarul</i>	<i>fața, fața foii,</i> <i>tabla de armonie</i>
12.		<i>a húr</i>	<i>doagele, spate</i>	<i>doage, foi</i>
13.		<i>mi húr</i>		<i>re, grupa I.</i>
14.	<i>húrok</i>	<i>a húr</i>	<i>strunele</i>	<i>la, grupa II.</i>
15.		<i>strázsák</i>		<i>re, grupa III.</i> <i>sol, grupa IV.</i> <i>burdoi, burdui</i>

Az összehasonlítható adatokból⁶⁰ úgy találjuk, egyes részek nevei nagyjából azonosak, egymás fordításai (1–5.). Jelentős eltérés található viszont a húrok elnevezéseiben (12–15.).

Ilyen kevés számú és töredékes adatból azonban nem dönthető el, hogy közölt terminológiánk mennyire általánosak vagy egyediek, és nem dönthető el az sem, hogy a hasonló értelmű magyar és román nevek azonos gondolkodás alapján alakultak-e ki, vagy román átvételből kerültek a moldvai magyarok nyelvébe. Hangszerünk esetében mindkét lehetőséget meg kell fontolnunk.

A történeti adatok kapcsán utaltunk már rá, véleményünk szerint a koboz terminológia magyar közvetítéssel juthatott szomszédaink némelyikéhez. A cseh vagy a román kutatás azonban más közvetítő néptől vagy közvetlen keleti átvételből eredezteti a koboz nevét, s az általunk vallott nézetnek csupán egyetlen helyen találtuk etimológiai megerősítését.⁶¹

⁶⁰ Vö: CZUCZOR G.–FOGARASI J. 1865. III. 912.; ORBÁN B. 1873. VI. 147.; DINCSÉR O. 1943. 75.; COMENIUS, J. A. 1970. 210.; SÁROSI B. 1967. 50.; DAHLHAUS, C.–EGGBRECHT, H. 1984. II. 310.; a Zenetudományi Intézet Mgt 5108 számú hangfelvétele; saját gyűjtésem a Baranya áttelepült moldvaiak között, 1981.; E. I. moldvai gyűjtése az 1980-as évek elejéről, hangfelvétel; ALEXANDRU, T. 1956. 108.; 1980a 100–101.; 1980b II. 86.; ZAMFIR, C.–ZLOTEA, I. é. n. 9–10.; VAIDA, V. 1958. 151.; BURADA, T. T. 1975. II. 222–223.

⁶¹ MACHEK, V. 1957. 210.; ALEXANDRU, T. 1956. 105.; Vö: TAMÁS, L. 1967. 244.

Itt szólunk a hangszer és a családnevek kapcsolatáról. Magyarország jelentősebb városai közül csak Budapesten, Debrecenben és Miskolcon találtunk Kobza, Kobzos, Kobus és Kobzi személynevekre, összesen tizennégy családban.⁶² Közöttük nyolc Kobza és négy Kobzos akadt. Egy Miskolcon élő Kobza család Kárpátaljáról került jelenlegi lakóhelyére, s ebből arra következtethetünk, hogy egyes családnevek ott is őrzik a hangszer emlékét.

A moldvai csángók északi csoportjában, Szabófalván a Kobzar (sic!) családnév ismert, s minden bizonnyal a román *cobzar* szóból ered.⁶³

A román nép körében gyakoribbak a kobozról elnevezett családok. Bukarestben, Bákóban, Botoşaniban, Pitestin, Kolozsvárott és Gheorgiu-Dejen összesen hetvennél többet találtunk. Közülük harminc a Cobzaru, huszonhárom a Cobuz nevet viselte. A további változatok ezek: Cobzac, Cobzaiu, Cobzalău, Cobzareanu, Cobzarencu, Cobzariu, Cobzaş, *Cobzasu*, Cobzei, Cobzuc.⁶⁴

Bessarábiából, a múlt század második feléből egy Tiru Cobzariu nevű zenésztől olvashatunk.⁶⁵

A *cobzar* román terminusnak – feltehetően a Cobzar román személynévvel együtt – ukrán párhuzamai is vannak, lévén egyes ukrán zenészek neve *kobzar*, *kobzari*, *kobzar*.⁶⁶

II. 3. A koboz készítése, változatai, készítői. A manapság használatos kobozok többsége hangszerüzemben vagy kisebb hangszerkészítő műhelyben készült. Más részüket – nem tudni mekkora arányban – falusi készítőik csinálták.

Elsőként a koboz *fejét* (1.) és *nyakát* (2.) készítik el nyír vagy bükkfából, s csapolással rögzítik őket egymáshoz. A fejen található a kulcsok helyei, azokban a hangoló *szegek* (4.), melyek gyakran a brácsa kulcsainak méretében, ébenfából készültek. A nyaknak a húrok felőli része lapos, és nincsenek rajta érintők.

Maga a korpusz az elülső, lapos *tetőből* (10.) és ívelt *bordákból* (11.) áll. A tető egy vagy két darab fenyőlapból, lucfenyőből készül, közepén X alakú résekkel (6.). Ezekből balra, a nyak tövében háromszög alakú nyílást vágnak (5.) a népi készítőik. A *rozettáktól* lejjebb, a húrok alá régebben bórdarabot, újabban erős falemezt *ragasz-*

⁶² Érvényben levő telefonkönyvekből gyűjtöttünk adatokat *Gyor*, *Szombathely*, *Veszprém*, *Nyíregyháza*, *Szolnok*, *Kecskemét* és *Szeged* oldalairól. Pontos bibliográfiai adataikat itt adjuk meg, az irodalomjegyzékben azonban nem tüntetjük föl. *Telefonkönyv*. Kiadja a Soproni Postaigazgatóság '80. Győr-, Sopron-, Vas-, Veszprém megye. Budapest, 1980. 84., 214., 291.; *Budapesti egyéni előfizetők telefonkönyve* '81. K–R. h. n., é. n. 88.; *Debreceni Postaigazgatóság telefonkönyve* '80. Felelős szerk.: Török Mihály. Budapest, 1980. 62., 164., 270.; *Szegedi Postaigazgatóság telefonkönyve* '79. Budapest, 1979. 48., 253.

⁶³ WICHMANN, Y. 1936. 79.

⁶⁴ Érvényben lévő romániai telefonkönyvekből gyűjtöttük az adatokat. *Lista abonaţilor la serviciul telefonic din municipiul Bucureşti*. Bucureşti, 1977. 151.; *Lista abonaţilor la serviciul telefonic din municipiul si judeţul Bacău*. h. n., 1984. 103., 305.; *Lista abonaţilor la serviciul telefonic din municipiul si judeţul Botoşani*. h. n. 1985. 70.; *Lista abonaţilor la serviciul telefonic din judeţul Argeş*. h. n. 1980. 84.; *Lista abonaţilor la serviciul telefonic din judeţul Cluj*. Cluj, 1984. 135.

⁶⁵ BURADA, T. T. 1975. II. 207.

⁶⁶ VERTKOV, K.–BLAGODATOV, G.–JAZOVICKAJA, E. 1963. 41.; SZABOLCSI B.–TÓTH A. 1930. I. 555.; RÉVAI 1914. XI. 770.

tanak (7.), mely a karcolástól védi a hangszer hasát. A húrokat fenyőfa *húrláb* (8.) és keményfa *húrtartó* (9.) tartja.

A koboz 5–7–9 *bordáját* (11.) juhar, jávor, dió vagy gyertyánfa lapokból készítik, majd egymáshoz ragasztják.⁶⁷ A bordák mindegyikét, olykor azonban csak minden másodikat, a fejhez és a nyakhoz hasonlóan sötétbarnára festik.

A koboz testét belülről *gerendák* támasztják. Ezeknek pontos elhelyezését azonban nem ismerjük, létükre csak némely múzeumi példány alapján következtethetünk.⁶⁸

Természetesen lehettek eltérések a készítés menetében, és voltak kísérletek ezenesszerszám tökéletesítésére is. Előfordult például, hogy mandolint alakítottak át kobozzá a húrok és a hangolás megváltoztatásával. Mások tudatosan változtattak hangszerünk tulajdonságain. A régi Boianciue Roman a húrláb és a húrtartó (8–9.) funkcióját egyesítette azzal, hogy a húrok végét a mandolin húrjaihoz hasonlóan rögzítette; elhagyta a háromszögű nyílást stb.⁶⁹

A húrok száma 5 és 12 között változhat. Leggyakoribbnak a nyolchúros hangszer látszanak. A húrok némelyike bélből, némelyike fémből van.⁷⁰ Készítésükről nincsenek ismereteink. Tudomásunk szerint a húrokat – a fémhúrokat legalábbis – boltból vették.

A készítés helyi eltéréseit mutatják az egyes hangszerpéldányok különböző méretei. Ezeket a méretbeli különbségeket szemléltetik eddig közreadott felvételeink is (5–6. kép).⁷¹

Ezen túl, természetesen az ismert hangszeresek sem teljesen egyformák. Három példán át mutatjuk be ezt.

Egy feltehetően az 1930-as években házilag készített romániai koboz főbb méretei a következők: hossza 71 cm, nyakának hossza 13 cm, feje 21 cm. A korpusz legnagyobb szélessége 24,5 cm, a hangzódoboz mélysége 19 cm. (Rajzát közöltük a 7. képen.)⁷²

Az 1950-es években, a Szovjetunió Moldava Köztársaságában élő románok egyik hangszerének méretei ezek voltak: nyaka 15 cm, teste 48 cm hosszú, a korpusz szélessége 30 cm.⁷³

⁶⁷ Vö.: VAIDA, V. 1958. 150–151.; KOVÁCS E. 1976. 35–36.; ALEXANDRU, T. 1956. 108.; 1980. 100.; BURADA, T. T. 1975. II. 222–223.

⁶⁸ A kolozsvári Néprajzi Múzeum kiállításában szereplő kobozra gondolunk. Leltári számai: 864; 01825; 16670.

⁶⁹ Egyes esetekben átalakításra kell gondolnunk az áttelepült moldvai magyarok körében is. Vö.: NM F 107459; 107461.; A változtatásokhoz lásd: ALEXANDRU, T. 1956. 116–117; VAIDA, V. 1958. 150–151.

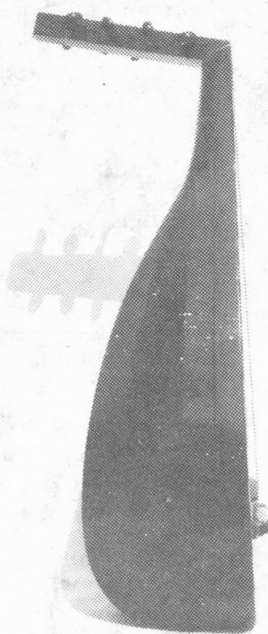
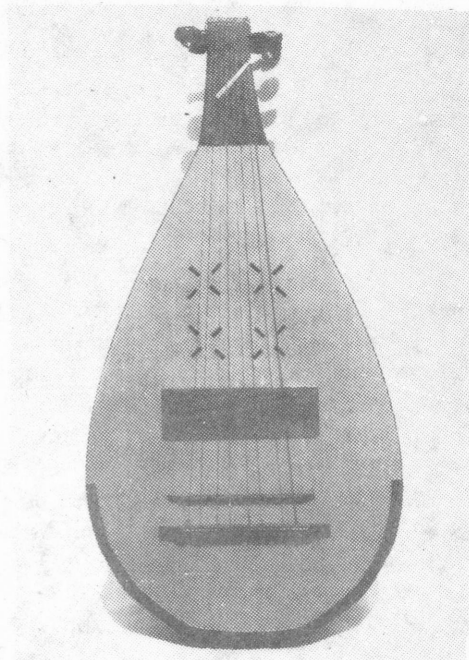
⁷⁰ BURADA, T. T. 1975. II. 222.; ALEXANDRU, T. 1956. 108.; 1980. 100.; VAIDA V. 1958. 150–151.; VERTKOV, K.–BLAGODATOV, G.–JAZOVICKAJA, E. 1963. 46.

⁷¹ Vö.: KOMLÓSI E. 1979. 1. kép

⁷² A kolozsvári Néprajzi Múzeum kiállításának koboza. Leltári számait megadtuk a 68. jegyzetben. Semmiféle közelebbi adatot nem kaptunk róla.

⁷³ VERTKOV, K.–BLAGODATOV, G.–JAZOVICKAJA, E. 1963. 46.

Egy az 1970-es évek közepén, romániai hangszergyárban készített koboz főbb méretei ezek: teljes hossza 64,5 cm, nyakának hossza 13 cm, fejéé 20,5 cm. A test szélessége 30 cm, mélysége 17,2 cm. Feje bükkfából készült, nyak felőli része 4 cm széles. Nyolc kulcsa juharfa. A fej csapolással és ragasztással kapcsolódik a nyakhoz. A nyak juharfa, fogólapja dió. A hangszer fedőlapját (10.) két fenyőlapból illesztették össze. Rozettái alatt 5 cm széles, 14,9 cm hosszú diófalemez (7.) található. A húrláb (8.) és a 16,3 cm hosszú, 1,1 cm széles húrtartó (9.) diófából készült. A hangszer testének hét jávorból készített bordája (11.) van. A koboz alsó részére, a bordák és a fedőlap érintkezésénél műanyag szalagot ragasztottak (8 a/b kép).

8a és b kép. Egy az 1970-es években készített romániai koboz. Fotó: HANKÓCZI Gy.

Tudomásunk szerint azonban a gyári kobozok is (legalább) két változatban készülnek: egyikük nyolc hangoló kulccsal, a másikuk pedig tízzel.

A Moldvában élő magyar népcsoportból csupán két kobozkészítőről tudunk, noha szinte bizonyosra vehető, hogy többen voltak. Egyikük Varga Péter asztalos volt Lujzikalagorban. Ő „fehéren hagyta, nem festette be” hangszereit, s az 1960-as (?) években 250 lejért adta el darabját. Varga Péter 1970 körül halt meg. A másik készítő Vadána Mihály, Gajcsána-Magyarfaluban élő földműves volt.

Egy-egy hangszerjátékos élete során rendszerint több kobozt is használt. A helyi készítők mellett is gyakoribbnak látszik azonban az, hogy a zenészek boltból vették hangszereiket, a közeli Bákó városában.

II. 4. *Játék a kobozon, együttesek.* Hangoláskor a zenész leül, térdei közé szorítja a koboz testét, és egyik kezével a kulcsokat csavarja, másik kezével meg-megpendíti az éppen hangolandó húrt, hogy a hangmagasságot ellenőrizze.

A koboz húrjait kettes, hármast csoportokba rendezik. Egy párban rendszerint egy vastag és egy vékonyabb található. „Ezek a húrok, ez a legvastagabb, a legeslegvastagabb kell leges-legalul ide ne. Aztán egy vékony mellette... Egy nagy vastag, aztán mindcsak egy másmilyen, esend egy vastag, esend egy vékony...” Ha a hangszert szemből nézzük, balról a vékonyabb, jobbról a vastagabb húrok vannak egy-egy csoportban. A húrokat bizonyos rend szerint fűzik a kulcsokba. Számozzuk a húrokat balról jobbra egytől nyolcig, a bal oldali kulcsokat felülről lefelé b1-től b4-ig, a jobb oldali kulcsokat pedig ugyancsak felülről lefelé j1-től j4-ig. A húroknak a hangoló kulcsokhoz való lézpedi elrendezését ekkor így adhatjuk meg: 1.–b4; 2.–b1; 3.–b2; 4.–b3; 5.–j2; 6.–j3; 7.–j1 és 8.–j4.

A hangolás vidékenként és játékosonként változó. E megállapítás ellenére azonban mind a román, mind a magyar néprajzi irodalom túlnyomó része egyetlen arányt ad meg, ezt: $d^1 d^1 a^1 a^1 d^1 d^1 g^1 g^1$. Eltérőnek ismerjük a $c^1 c^1 a^1 a^1 e^1 e^1 g^1 g^1$, $a^1 c^1 g^1 d^1 A$ (sic!) és a $c^1 c^1 a^1 a^1 d^1 d^1 g^1 g^1 g^1 g^1$ hangolást és másokat.⁷⁴

Az általunk ismert lézpedi hangolás $g^1 g^1 d^1 d^1 g^1 g^1 c^1 c^1$. Ez azonban felfogható úgy is, mint a leggyakoribb változat ($d^1 d^1 a^1 a^1 d^1 d^1 g^1 g^1$) kvarttal fölfelé vagy kvinttel lefelé való transzponálása.

A kobzos ülő vagy álló testhelyzetben egyaránt zenélhet. Ha ül, hangszerét ölében tartja, bal kezével a nyakat fogja, ujjával a húrokat szorítja le; jobb kezében egy elvékonyított lúdtollat tart, s azzal pengeti a koboz húrjait.⁷⁵ Ha a zenész áll, akkor jobb alsó karjával testéhez kell szorítania kobozát, mert hangszert tartó szíjat nem használnak.

A kobzos bal kezének négy vagy öt ujjával szoríthatja le a húrokat. Az általunk ismert zenész azonban csak négy ujját használta, hüvelykjét azonban nem.⁷⁶

Dallamot és kíséretet játszani egyaránt lehetséges a kobozon. Dallamot elsősorban akkor játszhat a zenész, ha egyedül muzsikál. Ilyen zenei példát a *Magyar Népzene* lemezsorozat 2. kötete is bemutat.⁷⁷ A kobozon való dallamjáték azonban meglehetősen nehéz, s ritkán találni olyan muzsikusra, aki ért hozzá.⁷⁸ Ezért önmagában muzsikáló kobzos esetében is gyakoribb lehet, hogy a dallamot éneklő kobozán kíséretet játszik hozzá (*1. kotta*).

⁷⁴ Vö.: BRAILOIU, C. 1943. 306.; ALEXANDRU, T. 1956. 108–109.; 1980a. 100.; ZAMFIR, C.–ZLOTEA, I. é. n. 10.; 92., 93., 96.; VAIDA, V. 1958. 151.; SÁROSI B. 1973. 39.; DAHLHAUS, C.–EGGEBRECHT, H. 1984. II. 310.; KOVÁCS E. 1976. 35.

⁷⁵ Vö.: *A Pallas nagy lexikona* 1895. X. 655.; BALASSA I.–ORTUTAY GY. 1979. 420.; DOMOKOS P. P. 1941. 210., 594.; VERTKOV, K.–BLAGODATOV, G.–JAZOVICKAJA, E. 1963. 46. Ezek többé-kevésbé vagy teljes egészében ellentmondanak az általunk bemutatott hangszertartásnak.

⁷⁶ ALEXANDRU, T. 1956. 110.; 1980. 100.

⁷⁷ RAJECZKY B. LPX 18001-04 III/B 1. a, c.

⁷⁸ ALEXANDRU, T. 1980. 101.

Giusto ♩ = 118

ének
Hej li - li - li - li - da - li... *simile* (lalázva)

koboz

1. kotta. „Hóra”. Zenetudományi Intézet Mgt 5108. (Lészped, jud. Bacau, Románia.)
Gyöngyös János (68 éves) énekelve/lalázva és kobozon.

A koboznak kísérő szerepben való használata a gyakoribb, s nemcsak ének-, hanem muzikaszó mellett is. A kobzosok nem túl sok kísérőformulát ismernek. Egyik moldvai magyar kobzosunk például kifejezetten állítja, ő tizenkét *lépést* használ.⁷⁹ Ezeket a lépéseket nemcsak kíséretben, hanem énekelt népdalok versszakai között onállóan is használják.

A kobozt hangszerkettősökben, együttesekben pengették leginkább. A feltehetően legrégebbi közülük a furulya–koboz, valamint a hegedű–koboz párosa. A furulya és koboz kettőse napjainkra olyan ritkává vált; hogy jobbára már csak az emlékezetben él. Az 1930-as években azonban Gajcsána-Magyarfalu csángó-magyar lakói hegedű híján furulyával és kobozzal is beérték. 1935-ben a pusztinai fiatalok is furulya és koboz hangja mellett tanulták a táncot.

A románság körében is népszerű lehetett valamikor ez a hangszerösszeállítás, mert még az 1970-es években készített egyik romániai képeslapon is furulya–koboz együttes muzsikál, s az 1980-as években Magyarországon szerepelt moldvai román népi zenekarok is bemutatták ezt a hangszerpárosítást.

A hegedű–koboz együttesek szintén igen kedveltek voltak már a múlt század második felétől mind a magyarok, mind a románok között. Bizonyítja ezt számos említés és részben már bemutatott fotó. A barcasági Pürkerec faluban az 1890-es években például két hegedűs és két kobzos játszotta a boricatánc kísérőzenéjét. 1912-ben, Tatrangon egy pár, hegedűs és kobzos. A moldvai magyarság körében az 1920-as, 1930-as években, a Bákó vidéki falvak többségében így Klézsén, Lészpeden, Lábnikban szintén gyakran zenélt hegedű és koboz kettőse.

A román adatok közül említettük már a Gyimesbe járó hegedűs, kobzos román cigányokat. Hasonló adataink mind a mai Dél-Romániából, mind az északi Suceava környékéről vannak. 1960 körül a Brassó Szecselevárosához tartozó Garcsin cigánytelepen működött hegedűsökből és kobzosokból álló népi zenekar.⁸⁰

Természetesen más hangszeregyüttesek is voltak. Már a múlt század utolsó harmadából emlegetik a Barcaságból a furulya–hegedű–koboz összeállítású együtteseket.⁸¹ Részint Brassó környékén, részint az észak-moldvai Szabófalván hegedű(k)–klarinét–koboz trióval is találkozunk, hasonlóan, mint az 1920-as, 30-as években Gyoszenyban és Lészpeden is.

Az iménti együttesekhez olykor még cimbalmos is csatlakozhat: hegedű–koboz–cimbalom. A hegedűt helyettesítheti klarinét s klarinét–koboz kettős játszik. Az 1920-as években a Bákó kömyéki falvak táncalkalmaiban előfordult trombita és koboz később tangóharmonika és koboz párosítása, az 1970-es években pedig tangóharmonika, koboz és nagydob együttese is.

A variációk száma meglehetősen nagy mind a csángó-magyarok, mind a románok körében.⁸²

⁷⁹ Vö.: ALEXANDRU, T. 1956. 110–111. és 114–116.; 1980a 100–101.; 1980b II. 85–88., ZAMFIR, C.–ZLOTEA, I. é. n. 57–63. A kérdés zenei részleteire érdemes lenne visszatérni és összehasonlítást tenni a magyar és román kísérőformulák között.

⁸⁰ HORGER A. 1899. 109.; KOMLÓSI E. 1979. 1. kép; CSÜRY B. 1930. 155.; DINCSÉR O. 1943. 75.; ALEXANDRU, T. 1956. 61., 65. kép; SERES A. szíves közlése.

⁸¹ KOLUMBÁN L. 1903. 93.; 1904. 343.; é. n. 67.

⁸² Vö.: ALEXANDRU, T. é. n. 17.; RUBINYI M. 1901. 172.; ALEXANDRU, T. 1956. 64. kép.

II. 5. A kobzosok repertoárjáról. A moldvai kobozfelvételeket végighallgatván, a magyar kobzosok zenéjének következő rétegei tűnnek elő: régi stílusú és új stílusú magyar népdalok, magyarnóták és műdalok, román népdalok és román műdalok, valamint szöveg nélküli román táncdallamok.

A régi stílusú dalok csoportjában a talán legkedveltebbek egyike a „Kicsi lovam térdig megyen a sárba...” kezdetű.⁸³ E csoportba tartoznak még a „Hétfő reggel...” és a „Tavaszi szél utat szárazszt...” kezdetűek is. Ez utóbbi részletét bemutatjuk (2. kotta).⁸⁴

Rubato $\text{♩} = 86$

ének
koboz

ekje hiányzik

Ei

Ta - va - szí szél u - tat szá - raszt. vi - rá - gom. vi - rá - gom

⁸³ RAJECZKY B. LPX 18001-04 III/B oldal 1. b.

⁸⁴ AP 8091e – A Zenetudományi Intézet Hangarchívumában.

Min-den ál-lat tár-sat vár* vá-laszt vi-rá-gom, vi-rá-gom

Ej De-én im-má kit vá-lasz-szak

vi-rá-gom, vi-rá-gom.

De-én im-má kit vá-lasz-szak vi-rá-gom vi-rá-gom.

T.f. g!

*elvét a szöveget

2. kotta. „Tavaszi szél utat szárazszt...”. Zenetudományi Intézet AP 8091. (Lujzikalagor, jud. Bacău, Románia.) Gyöngyös György (66 éves) énekelve és kobozon.

Az új stílusú magyar népdalok közül az „Ej, hazám felől jő egy fekete felhő...” szövegkezdetű dallamot említjük, amely csoportja minden fontosabb jellegzetességét magán viseli.

A műdalok sorában a „Két fa között, két fa között besütött a holdvilág...” kezdetű dallam, valamint egy szöveg nélküli táncdallam, „Magyaros csárdás” említendő (3. kotta).

Giusto ♩ = 166

ének
Nij - ri - ni - ni ti - la - la - la ... *simile* (lalázva)

koboz

T.f.e!

3. kotta. „Magyaros csárdás”. Zenetudományi Intézet Mgt 5108. (Lészped, jud. Bacău, Románia.)
Gyöngyös János (68 éves) énekkel/lalázva és kobozon.

A moldvai magyarok kobzosai, zenészei számos román dalt is énekelnek. Hasonlóan, mint ahogy a román zenészek is szívesen és élvezettel énekelnek magyar dalokat. Nem tudni azonban, hogy egy-egy moldvai magyar kobzos repertoárjában milyen arányban vannak a magyarul és románul énekelt dalok. Arról sincs semmiféle adatunk, hogy a román és a cigány kobzosok repertoárjában mi ez az arány.

Mint említettük, kobzosaink nagy számban játszanak szövegtelen román táncdallamokat is: „Öves”, „Clopoțelu”, „Hóra” stb.

A moldvai magyar kobzosok zenéjének román rétegei kapcsán gondolnunk kell arra is, vajon a viselethez és a tánchoz hasonlóan, a zenében nem őriz e ez a népcsoport olyan dallamokat, zenei emlékeket, melyek egy régebbi román népzenei kultúra maradványai?⁸⁵

II. 6. Zenélési alkalmak. A zenélés azon alkalmainak sorában, ahol a kobzosok is muzsikáltak, mindenekelőtt Hétfalu lakóinak *boricajárását*, valamint a Barcaságban és Moldvában egyformán általános *vasárnap délutáni táncot* kell megemlítenünk. A Moldvában szokásos további zene- és táncalkalmak a leánykérés, lakodalom, keresztelő, névnap, disznóvágás, pujsajtás (kukoricafosztás), fonó, farsang, húsvét, karácsonyi és újévi mulatságok, *kecskézés*, a spontán alkalmak közül a *gyülekezés*, olykor különféle mezőgazdasági munkák szünetei, az ifjúság tánctanulása.

A hétfalusi csángók *boricatánca* a múlt század közepén nevezetes esemény volt a december 28. és farsang vége közötti időszakban. A benne résztvevő legények szalagokkal díszített magas, fekete báránybórsüvegben, fehér ingben, fehér harisnyában, bőrkapcában táncoltak, gyakran hegedű–furulya–koboz összeállítású zenekar muzsikájára. A boricások csoportja a lányos házakat látogatta meg, s tánca előadásával, valamint a csoporthoz tartozó álarcos, ijesztő külsejű maskarák tréfáival szórakoztatta a nagyszámú nézőközönséget. Bár a népszokásról több szerző is megemlékezett, tudomásunk szerint senki sem közölte zenéjét.⁸⁶

A *vasárnap délutáni táncot* mind a Barcaságból, mind Moldvából ismerjük. ORBÁN Balázs a múlt század utolsó harmadából így írja le a hétfalusiak táncát: „Hétfalu csaknem minden községében van vasárnap délután tánc, mégpedig míg a szép idő tart, mindig szabad ég alatt, az utca tágasabb helyén vagy valamely udvaron. A muzsikufogadó két legény reggeli isteni tisztelet után a lelkésztől engedélyt kér a táncra, ki azt írásban adja meg, melyet a falunagy megerősít, és így a tánc az egyházi és világi hatóság beleegyezésével megy végbe. Sajátságos és csak Hétfaluban lévő szokás az, hogy a vasárnapi tánc terheit a leányok szokták hordozni, mert a zenészeket a muzsikufogadó legények szokták ugyan felfogadni, de azok fizetése a leányoktól kerül ki.

... A tánc kezdetekor csak a legények gyűlnek fel, s midőn a hegedű, cimbalom, láríka (klarinét) és kobzából álló zenekar táncnyitányát elkezdí, a legények egymás mellé sorakozva, s kezeiket áttéve, körben mozogni kezdenek, ismét a középre összefutnak,

⁸⁵ Vö: RAJECZKY B. LPX 18001-04 III/B 1. a, c; ilyen tanulmányunk első kottapéldája is. Vö: GUNDA B. 1984. 94.; KÓS K. – SZENTIMREI J. – NAGY J. 1981. 415.

⁸⁶ Vö. ORBÁN B. 1873. VI. 148–149.; KOLUMBÁN L. é. n. 67–68.; 1903. 93–95.; 1904. 342–344.; HORGER A. 1899. 106–114.; KOMLÓSI E. 1979. 94.; SERES A. 1984. 368–374. A boricatánc zenéjéhez lásd: a Zenetudományi Intézet Mgt 4977 B lett. számú hangfelvételét.

s éppoly ütemesen járnak el a ... brut vagy br.a táncot, miként az oláhok. Erre rögtön csárdás következik, melynek kezdetével a két muzsikusfogadó a szomszédos udvarokra távozik, hol a felnőtt leányok táncruhájuk pompájában meghúzódva várják a táncbavított. Itt egy-egy muzsikusfogadó három-négy leányt is mintegy erőltetve kezénél fogva bevzeti a tánchelyre, hol a legények (rendszerint kit-kit választottja) rögtön átveszik; ... A tancrendben a magyar és oláh táncok váltakoznak. ...

A hora folyama alatt a zenészek a közepén, a táncnézők a körön kívül foglalnak helyet, onnan nézik rendre a legényeket, lányokat, s teszik meg észrevételeiket, megjegyzéseiket ...⁸⁷

A moldvai magyarok körében is ismert, hasonló táncalkalom a Bákó környéki falvakban *ifjak tánca*, *fiatal tánc*, *legénytánc* vagy egyszerűen *tánc*, olykor *kis bál* néven szerepelt. Vasárnap délután tartották a szabadban, minden esetben a pap vagy a kántor udvarán, esetleg a templom előtt. Télen vagy esős időben „fogadtak egy új házat, hogy megverődjék, ott táncoltak. Megverni a földjét”. Az egyháznak e táncalkalom létrehozásában való szerepét nemcsak a hely kiválasztása mutatja, hanem az is, hogy a zenészeket is vagy maga a pap fogadta, mint Klézsén – Szt. György naptól Szt. Demeterig –, vagy a kántor, mint Gyoszényban. („Mink elmentünk neki kapálni, a kántornak.”) Magyarfaluban a vatáp, az egyházi irányítású legényszervezet vezetője fogadta a zenészeket, akinek elsőrendű feladata azonban a templom parkjainak gondozása, a templomi zászlók őrzése volt. Másutt egyszerűen a legények fogadták a zenészeket.

A *fiatal tánc* a délelőtti mise után, Lészpeden általában 1 óra körül kezdődött és litániáig tartott. A zenészek többnyire hegedűsök, klarinétosok, trombitások és kobzosok párosai voltak, cigányok vagy falubeliek. Olykor azonban cimbalom is társult e kettősök mellé, máskor pedig öttagú rezesbanda szerepelt. Ezek a zenészek vagy valamelyik sarokban egy padon muzsikáltak, vagy körtánc esetén beálltak a kör közepébe.

A tánc néha a litánia befejeztével is folytatódott, ilyenkor a leányoknak, elsősorban is az egyházi irányítású leányszervezet vatazicájának kellett gondoskodnia a zenészek ellátásáról.⁸⁸

Noha a Barcaság falvaiból számos téli mulatságot és zenélési alkalmat ismerünk, csupán a boricajárás és a vasárnap délutáni tánc az, melyekről tudván tudjuk, hogy zenekíséretében a koboz is szerepelt. Nem így Moldvában. A korábban már említett mulatságok közül, itt csak a lakodalom és a *kecskézés* néhány mozzanatát villantjuk föl.

A moldvai magyarok északi csoportjának lakodalmáról már évtizedekkel ezelőtt elkészült egy tanulmány, így annak menetét nem szükséges ismertetni.⁸⁹ E helyütt a pusztinai és lészpedi lakodalmi szokások némelyikét említjük meg, kissé kiemelve a zenészek szerepét.

Pusztinán a leánykerés általában nem járt különösebb külsőségekkel, Lészpeden azonban gyakran táncmulatság is hozzátartozott.

⁸⁷ ORBÁN B. 1873. VI. 147–148.

⁸⁸ Vö.: RUBINYIM. 1901. 172.; CSÚRY B. 1930. 155.

⁸⁹ WICHMANNÉ HERMANN J. 1936. 57–65.

A lakodalom három-négy napig tartott, előfordult, hogy egy hétig is. Pusztinán szombaton este, a vőlegény házánál tartott táncmulatsággal kezdődött a lakodalom. A zenészek már délután megjelentek, zenélni kezdtek, miközben a rokonság a lakodalmi előkészületeket végezte. Hat órára odasereglettek a falu fiataljai, s este 10–11 óráig táncoltak. Vasárnap reggel a zenészek ismét megjelentek és muzsikáltak a vőlegény házánál. Ezután a menyasszony és a vőlegény rokonaik kíséretében, zenével a templomba vonult. Ott meghallgatták a misét és megesküdtek.

A lányt otthonában elbúcsúztatták szüleitől, rokonaitól, majd megjelent a vőlegény a zenészekkel, muzsikával is elbúcsúztatták a menyasszonyt. Ezt követően az ifjú pár zeneszóval a vőlegény házához ment, ahol a zenészek muzsikával köszöntötték a menyasszonyt (4. kotta). Folytatódott a lakodalom hétfőn hajnalig, reggelig. Vacsora

Giusto ♩ = 208

hegedű

koboz

I. f. d!

kivételten

4. kotta. „Menyasszony fogadása...”. Zenetudományi Intézet AP 3965. (Lujzikalagor, jud. Bacău, Románia.) (31 éves) hegedűs, Gyöngyös György (53 éves) kobzos.

közben a zeneszerek a *punkon*, a kemence padkáján álltak és zenéltek, vagy az asztalokhoz mentek és egyes vendégek kérésére muzsikáltak. Gyakran volt azonban lakodalmi tánc a szabadban, ilyenkor a ház tornácán, a *tőtésen* volt a muzsikások helye.

Lészpeden hétfőn délelőtt 10 órakor vagy délben volt a kontyolás. Ekkor, majd este megint összegyűlt a rokonság, s ismét mulattak, gyakran kedd reggelig is. Akkor lett vége a lakodalomnak.

Az 1930-as években a lakodalom leggyakoribb zenészei hegedűsök és kobzosok voltak, olykor még klarinétossal is társulva. Gazdagabb családoknál azonban már ekkor is előfordult, hogy *trombitás zenekart* fogadtak, akik színpadszerű emelvénnyel muzsikáltak.

A lakodalom zenészei előre megállapodott bérért, valamint ellátásért játszottak. Ezen kívül, rendszerint *baksist* is kaptak a vendégektől, a hangszerbe vagy zsebbe tett pénzdomány formájában. Természetbeni juttatásként a háziak „köttek szervetet ... fel a kobzára”, amit a zenészek rendszerint levettek és vállukra tűztek.

Nem tudjuk pontosan, mennyi volt a zenészek fizetsége egy-egy lakodalomban. 1925 táján azonban, egy Lábnyiban tartott vasárnap esti bála, két cigány hegedűs és egy kobzos 120 lejért és ellátásért szegődött el.

Az 1960-as években, amikor egyik moldvai kobzosunk befejezte lakodalmi szerepléseit, másodmagával már 500 lej volt a fizetsége.

A *kecskézés*⁹⁰ népszokásában alkalmanként szintén helyet kapott a furulya–kobozkettős, gyakrabban azonban csak egy furulyás, néha egy harmonikás szerepelt az alakoskodókkal. Nemritkán azonban zene nélkül zajlott e szokás.

II. 7. A kobzosok személye. Az általunk ismert kobzosok többsége földműves paraszt volt rendszerint kicsinyke földdel, néhányuk mesterember. A Moldvában (és a Barcaságban) élő magyar és román népcsoportok azonban nemcsak a saját soraikból kikerülő zenészeket foglalkoztatták, hanem cigány muzsikusokat is. Ezek a cigányzenészek többnyire nyári mezőgazdasági idénymunkából vagy üstföldözésből, kovácsmunkákból éltek, jövedelmüknek valószínűleg csak kiegészítő része volt a zenélésért kapott pénz. Általában egy bizonyos körzetben muzsikáltak. Így a Bacioia faluból való cigány muzsikusok gyakran megjelentek a közeli Gajcsána, Gajcsána-Magyarfalu és Lábnyik zenés rendezvényein, de bizonyosan másutt is. A Pusztinához közeli Ripa és Frumoasa községből is gyakran fogadtak cigány muzsikusokat. Lészpedre Buda település cigányai jártak. A felsoroltakon túl még több hasonló cigánytelep is létezett, és valószínű, hogy mindegyiknek lehetett egy bizonyos „körzete”, ahol muzsikálásukat rendszeresen igénybe vették.

A moldvai magyarok közül Bece József furulyást és Bartos István kobzost, pusztinai földműveseket ismerjük. Bece József 1898-ban, Bartos István 1908-ban született. Az 1930-as években ők ketten a vasárnap délutáni táncok zenészei voltak. Olykor talán Lupás József hegedűs is csatlakozott hozzájuk, akiről falubelijeik úgy emlékeztek „gyenge paraszt volt”. Bece József és Bartos István az 1940-es években Magyarországra települtek, s az 1970-es évek közepén bekövetkezett halálukig Szárász (Baranya m.) faluban éltek (9. kép).

⁹⁰ WICHMANNÉ 1907. 290.

9. kép. Bece József furulyás és Bartos István kobzos. (Szárász, Baranya m., Magyarország.)
Fotó: MAÁ CZ L., 1953. Néprajzi Múzeum F 107461.

Pusztinán az 1930-as évek lakodalmaiban többnyire a közel fekvő Ripa cigány muzsikusai zenéltek. Egyik alkalommal például Nyikoláj nevű hegedűs, Kosztáti kobzos és Balkányi kürtös muzsikált.

Lészped faluban az 1930-as években Gyöngyös János (Gyüngyös) kobzos, Tunár Péter klarinétos és az alkalmanként hozzájuk társuló hegedűsök, Parnei Ion és Vajkoleszku muzsikáltak. Gyöngyös János Kalugerben született 1910-ben. Édesapja hegedűn játszott, ő tanította fiait, Jánost és Györgyöt kobzolni: „Gyere fiam, ... ezt verd utánam, így ni!” Gyöngyös János első hangszerét 1928-ban vette, s feltehetően nem sokkal ezután már muzsikált is mulatságokban vagy zártabb, spontán összejöveteleken. Nem a zenélésből élt, vasúti munkásként dolgozott (10. kép). Tunár Péter klarinéton, helyi néven *glányéton* muzsikált. Eredetileg ács volt, foglalkozását azonban abba kellett hagynia, mert megsántult. Ettől fogva a zenélés lett a mindennapi kenyeré. A már említett Parnei Ion, minden bizonnyal Vajkoleszku nevű társához hasonlóan Buda községben lakó cigány hegedűs volt.

Klézsén nem volt kobzos. Az itteniek vagy környékbeli cigányzenészeket fogadtak bizonyos alkalmakra, vagy egy közeli falu öreg magyarjait, akik azonban nagyon kevés nótát tudtak hangszereiken, a hegedűn és a kobzon.

Lábnikban Polgár Demeter, más adatok szerint Polgár Augustin földműves muzsikált kobozon. Polgár Demeter 1911-ben született. Parasztember volt némi földdel és lovakkal. Egyházi szolgálatban is állott, ő volt a falu kántora. Zenészként csak családias névnapokon szerepelt az összegyűlt rokonok, szomszédok előtt, olykor egy hegedűs társaságában is. 1965 körül halt meg.⁹¹ Lábnikból ismerjük még Radavoj István hegedűst,

⁹¹ Vö.: DOMOKOS P. P. 1941. 46. kép, 594.

aki egy időben rendszeresen muzsikált a fiatalok vasárnapi táncához is. A falu zenei életében jelentősebb szerepe volt azonban a bacioiai cigányoknak. 1925 táján például láb-niki legények Tanase Vasile és Albán ... nevű cigány hegedűsöket és harmadik, Tyirille ... nevű kobzos társukat fogadták egy lakodalomba.

10. kép. Gyöngyös János kobzos és felesége.
(Lészped, jud. Bacău, Románia.)
Fotó: HANKÓCZI Gy., 1978.

11. kép. Kalagori hegedűs és kobzos. Kobozsal Gyöngyös György. (Lujzikalagor, jud Bacau, Románia.) Fotó: DOMOKOS P. P. – JAGAMAS J. 1958. Zenetudományi Intézet 5943.

Gajcsána-Magyarfaluban az imént említett bacioiai cigányok a szervezett alkalma-
kon kívül is gyakran megjelentek, mivel a két település igen közel volt egymáshoz. Hús-
vétkor, búcsúkor egyaránt jártak köszönteni hegedűvel és kobozsal vagy akár *rézzenével*
is. Toflea település cigány muzsikusai is megfordultak itt egyes alkalmakkor. Természe-
tesen a lakodalmak többségét, ha ugyan nem mindegyiket, cigányzenészek szolgálták.
Közülük egynek a nevét említjük meg, Serbán Györgyét, aki „hegedűvel nagyon tudott
játszani”. Ugyanakkor voltak helyi magyar zenészek is, ők azonban jobbra csak saját
szórakozásukra muzsikáltak. „Vadána Mihálynak hívták a kobzást. Földműves volt,
volt valamennyicske földjük. Játszott, játszott, de nem foglalkozott vele. *Klányétás*
Turbuk János volt. Turbuk se nagyon játszott, ő meg kovács ember is vót.” Néha mégis
előfordult azonban, hogy cigány muzsikussal zenélt lakodalomban.

Lujzikalagorból Gyöngyös György földművest, kobzost ismerjük. 1905-ben szü-
letett és az 1970-es években halt meg. Falubeli zenész társai – hegedűsök és kobzosok –
jórészt ismeretlenek (11. kép). Korábban említettük már az itteniek közül Varga Péter
asztalost, hangszerkészítőt.

Bogdánfalván egy Cigenás (Cigányas?) nevű kobzos, földműves élt. Közlebbi adatokat nem tudunk róla.

A román kobzosok közül ismert Ciobaru Răducanu, a moldvai Ploskucényban élő zenész. 1908-ban született Ploskucényban. Életének egy részében kifejezetten a zenélésből tartotta el magát és népes családját. „Ezer faluk, hol én jártam... Románul kellett, magyarul nem éppe' tudok. ... Jártam 'z egész itteni falukon ... Avval éltem ... Ebből éltem.” – emlékszik azokra az időkre.⁹² Rendszerint hegedűs társaságában muzsikált.

A román néprajzi irodalomban három kobzsról találtunk adatokat. Egyikük Vasile Bursuc (1899–?) Teiș-Tîrgovișteből, másikuk Ion Nițoi (1903–?) Muscul-Argesből, harmadikuk Vasile Crișan (1924–?) Suceava környékéről.⁹³

II. 8. A koboz jelentőségének hanyatlása és újjászületése. ALEXANDRU Tiberiu azt írja, hogy a koboz eltűnése Romániában a két világháború között lett erőteljesebb. Egy általa idézett adat szerint 1914-ben még körülbelül 2000 kobozt adott el egy hangszerkereskedő, 1938-ban azonban összesen húszat. Az iménti példa talán szélsőséges, talán egyoldalú is, a tendenciát azonban jól jelzi.

A kobozjáték hanyatlásának okai között a zenei ízlés változását, divatosabb hangszerek térhódítását jelölhetjük meg. A kobozt, mint kísérő hangszert, egyre inkább kiszorította a cimbalom, majd később a tangóharmonika.⁹⁴

A barcasági Hétfalu magyar lakói is a két világháború között cserélték föl a boricatánc hagyományos hegedű–koboz zenekíséretét a tangóharmonika hangjára, bár az e környéken élő román cigányok – akik rendszerint a boricatánc zenészei voltak – még 1960 körül is zenéltek hegedűs–kobzos összeállításban.⁹⁵

A koboz jelentősége a két világháború között a moldvai magyarok körében is csökkent, főként a megnövekedett társadalmi különbségek következtében. A visszaemlékezők így vallanak: „Jobbmódú ember fogadott rendes trombitás zenekart, csinált színpadot, arra felálltak. Mikor elkezdtek gornálni, az egész faluba' hallatszott” (Pusztina). Az fogadott trombitásokat, „akinek vót tehetségi. Akinek nem vót, annak jó vót a hegedű–kobza” (Gajcsána-Magyarfalu).

Más adatközlők szerint a koboz a II. világháború utáni években veszítette el jelentőségét. Lehetséges, hogy ez egyes helyekre igaz, általánosságban azonban nem érvényes, úgy gondoljuk. A II. világháború utáni évekből is ismerünk adatokat, miszerint a koboz szinte napjainkig él. Lészpeden például 1978 augusztusában harmonika, koboz és dob összetételű együttes muzsikált egy helyi lakodalomban. Úgy véljük, ez és más hasonló adatok alapján a kobozt nem lehet a parasztság kezéből kivetszett zeneszerszámnak tekinteni.

⁹² A Magyarfaluban muzsikáló tofleai cigányok, a bogdánfalvi, részben a lujzikalagori és a ploskucényi kobzosok adatai KALLÓS Zoltán szíves közléséből származnak. Segítségéért itt mondok hálás köszönetet. A zenészekhez lásd még: RUBINYI M. 1901. 172.; CSÚRY B. 1930. 155.; a Zene-tudományi Intézet AP 12711 lelt. számú hangfelvétele.

⁹³ ALEXANDRU, T. 1980b II. 85.; é. n. 17.

⁹⁴ ALEXANDRU, T. 1956. 106.; 1980a 103.

⁹⁵ SERES A. szíves közlése.

Fentieket román adatok is megerősítik. Az 1950-es években Munténia egyes területein még lakodalmi hangszer volt a koboz, s 1970 körül, a Kovászna városhoz tartozó Vajnafalván is használták a románok.⁹⁶

Fölöttébb valószínű, hogy a moldvai magyarság körében való fennmaradását, a népcsoport elzártsága és konzervativizmusa mellett, a hangszernek a románok és a román cigányok körében való népszerűsége is elősegítette.⁹⁷

A koboznak Romániában való közkedveltségét mutatja többek között az is, hogy az 1950-es években a hangszer tanítását célzó népihangszer-iskola jelent meg. A népi együttesek nagy része is használja a hangszert, sőt több kobozzenét tartalmazó hanglemezek is megjelentek.⁹⁸ Mindezek miatt a koboz romániai újjászületéséről nem is beszélhetünk, mivel ott nem is volt halott a hangszer. Sokkal inkább arról szólhatunk, hogy eddigi élete napjainkra kiteljesedett és némileg átrendeződött.

A Szovjetunióban élő moldvai román népcsoport körében is hasonló a helyzet. A múlt század végén, századunk kezdetén a koboz kezdett teret veszteni a gyorsan terjedő cimbalommal szemben, az ötvenes évek végére azonban újra megjelent, immár virtuóz szólísták és öntevékeny vagy hivatásos együttesek kezében.⁹⁹

A koboz magyarországi története jószerivel az I. világháborúval lezárult. Hazai újjászületéséről csak az 1970-es évek kezdetétől beszélhetünk, amikor is a fiatalság körében kibontakozó népzenei érdeklődés más hangszerek mellett a kobozra is kiterjedt. A fiatal játékosok és hangszeres együttesek Romániából vették hangszereiket. Játékuk és hangszertudásuk azonban követendő példák hiányában meglehetősen egyenetlenül és véletlenszerűen alakult.¹⁰⁰

III. Összegzés A koboz régi hangszer, melynek neve kifejezetten közép-kelet-európai, s amelynek elterjesztésében a magyar népek jelentős szerepe lehetett. A történeti adatokból nem egyértelmű, hogy a *koboz* terminus egykor milyen hangszert takart, a magyar adatokat csak a XIX. század második felétől tudjuk egy konkrét hangszerhez kötni. A *koboz* név napjainkban húros, pengetős, lantszerű zeneszerszámot jelöl Magyarországon és Romániában, a szomszédos országokban azonban más és más az értelme.

Elterjedtsége az idők folyamán csökkent, s a XX. század kezdetére csak a magyar nép néhány keleti népcsoportja és a román nép többsége őrizte meg lantszerű népi hangszerként. A két nép kobozhoz tartozó kultúrelemei az idők folyamán folytonos oda-visszavándorlásban voltak. Maga a *koboz* hangszer terminus valószínűleg magyarból való átvétel

⁹⁶ ALEXANDRU, T. é. n. 17.; SERES András szíves közlése. Segítségért itt fejezem ki köszönetemet.

⁹⁷ Vö: BALASSA I.–ORTUTAY Gy. 1979. 420.

⁹⁸ ZAMFIR. C.–ZLOTEA, I. é. n., Romániai hanglemezek: ALEXANDRU, T. EPE 01220–01222 I/B oldal 4. b, c; III/A oldal 2.; III/B oldal 2.; NACHI, Stela STM–EPE 0994 A oldal 3.; B oldal 16.; COTOANTĂ, M. EPC 10430; ZLOTEA, I. 10470; STRÎMBEANU, I. EPC 10730.

⁹⁹ VERTKOV, K.–BLAGODATOV, G.–JAZOVICKAJA, E. 1963. 46.

¹⁰⁰ Az eredeti felvételekhez lásd: RAJECZKY B. LPX 18001–04 III/B oldal 1. a–c; MARTIN Gy.–NÉMETH I.–PESOVÁR E. LPX 18112–16 V/A oldal 24–25.; a feldolgozásokhoz: SEBŐ-együttes LPX 17482 A oldal 5.

Köszönetet mondok azoknak a név szerint nem említett barátaimnak, kollégáimnak, akik a tanulmány elkészítésében segítettek.

a román nyelvben, ugyanakkor a hangszer terminológiája erősen romános a moldvai magyarok körében. A zeneszerszámnak a két nép között való népszerűségét jól érzékeltetik a koboz nevét őrző családnevek is.

A hangszer készítése kevésbé kutatott. A játéktechnika kérdései elsősorban román részről kimunkáltak, eredményeik ismerete azonban a moldvai magyarok zeneéletének feltárásához óhatatlanul szükséges. A repertoár rétegei is a két nép egymásra hatását tükrözik. Román nyelvi környezetben természetes a nagyszámú román szöveges és táncdallam a moldvai magyarok zenéjében, és a magyar dalok kisebb csoportja is természetes a román zenészek repertoárjában. A zenélés alkalmainak sorában is számos párhuzamot találhatunk, bár tanulmányunkban csak a vonatkozó magyar adatokat tekintettük át. A játékosok társadalmi megoszlása is hasonló: mind a magyar, mind a román zenészek a szegényparaszti rétegeket képviselték. Jelentős azonban a cigány muzikusok szerepe is, akiknek jelenlétét a zenei terminológiák, a zenei átadás-átvétel kérdéseiben is kutatni kellene.

A koboz hanyatlása az I. világháború óta jelentősebb, az utóbbi években azonban reneszánsza támadt mind Magyarországon, mind Romániában.

IRODALOM

ALEXANDRU, Tiberiu

1956 *Instrumentele muzicale ale poporului Român*. București

1958 *Béla Bartók despre folclorul Românesc*. București

1980a *Roumanian Folk Music*. Bucharest

1980b *Folkloristica, organologie, muzicologie studii II*. București

é. n. *Antologia muzicii populare Românești I*. h. n. (București)

A Pallas nagy lexikona X.

1895 Budapest

ARANY János

1975 *Költevények és fordítások*. In: Arany János válogatott művei I. Budapest

BALASSA István–ORTUTAY Gyula

1979 *Magyar néprajz*. Budapest

BARTÓK Béla

1975 *Rumanian Folk Music, V*. Maramureș County. The Hague

BÁRCZI Géza

1941 *Magyar szófejtő szótár*. Budapest

BEDNARSKA, Anna

1981 *Z przestrości liry korbowej w Polsce*. In: *Polskie instrumenty ludowe. Studia folklorystyczne* 29–57. Katowice

BENKŐ András

1979 *Az erdélyi fejedelmi udvar zenei életéről*. Művelődéstörténeti Tanulmányok 94–106. Bukarest

BENKŐ Loránd–KISS Lajos–PAPP László (szerk.)

1970 *A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára*. (MNyTESz) II. Budapest

BLOM, Eric (szerk.)

1954 *Grove's Dictionary of Music and Musicians. IV., VIII*. London

BRAILOIU, Constantin

1943 *A román népzene*. In: Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára. 300–307. Budapest

- BRÖCKER, Marianne
é. n. *Die Dreheier. Ihr Bau und ihre Geschichte.* h. n.
- BURADA, Teodor T.
1975 *Opere. II.* București.
- COMENIUS, Johannes A.
1970 *A látható világ. Orbis sensualium pictus.* Budapest
- CZUCZOR Gergely – FOGARASI János
1865 *A magyar nyelv szótára. III.* Pest
- CSÚRY BÁLINT
1930 *Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról.* Erdélyi Múzeum XXXV.; Új folyam I. 155–176.
- DAHLHAUS, Carl – EGGBRECHT, Heinrich H.
1984 *Brockhaus Riemann Zenei Lexikon. II.* Budapest
- DINCSEŔ Oszkár
1943 *Két csiki hangszer. Mozsika és gardon.* Budapest
- DOMOKOS Pál Péter
1941 *A moldvai magyarság múltja és jelene. Százhusz csángómagyar népdal.* Kolozsvár
- ECSEDY Ildikó
1960 *A középkori népi hangszeres zene nyomozása régi magyar személyneveinkben.* Magyar Nyelv LVI. 85–91.
- FRAENGER Wilhelm
1982 *Hieronymus Bosch.* Budapest
- GÁBRY György
1979 *Egy hangszertípus útja Ázsiától Európáig. I.* Magyar Zene XX. 350–374.
1980 *Egy hangszertípus útja Ázsiától Európáig. II.* Magyar Zene XXI. 223–249.
- GEBAUER, Jan
1970 *Slovník staročeský. II.* Praha
- GEORGESCU, Lucilia
1967 *Relația lăută–cobză în picturile mănăstirilor din Moldova de Nord.* Revista de etnografie și folclor 12. 133–145.
- GERGELY Sámuel (szerk.)
1907 *Teleki Mihály levelezése. III.* Budapest
- GHENEA, C. Chr.
1965 *Din trecutul culturii muzicale românești.* București
- GHIRCOAȘIU, Romeo
1963 *Contribuții la istoria muzicii românești. I.* București
- GLOGER, Zygmunt
1958 *Encyklopedia Staropolska.* Warszawa
- GODEFROY, Frédéric
1883 *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle. II.* Paris
1885 *Dictionnaire de l'ancienne langue... IV.* Paris
- GRIMM, Jacob und Wilhelm
1873 *Deutsches Wörterbuch. V.* Leipzig
1885 *Deutsches Wörterbuch. VI.* Leipzig
- GUNDA Béla
1984 *A moldvai magyarok néprajzi kutatása.* In: A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások. 66–112. Budapest
- HANKÓCZI Gyula
1981 *Moldvai csángó hangszerek, etnikai tudat, vegyes néprajzi gyűjtés Baranya megyében.* (Kézirat)
- HORGER Antal
1899 *A hétfalusi csángók boricatánca.* Ethnographia X. 106–114.

- KERESZTÚRY Dezső–VÉCSEY Jenő–FALVY Zoltán
1960 *A magyar zenetörténet képekönve*. Budapest
- KLUGE, Friedrich
1963 *Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Sprache*. Berlin
- KOLUMBÁN Lajos
1903 *A hétfalusi csángók a múltban és a jelenben*. Brassó
1904 *Csángó népszokások*. Tanulók lapja XI. 22. szám, február 28.
é. n. *A Barcaság és népe*. Budapest
- KOMLÓSI Előd
1979 *Legényszervezetek és az ifjúság téli mulatságai Délkelet-Erdélyben*. Ethnographia XC. 92–105.
- KOVÁCS Emil
1976 *Hangszerész (pengetős) szakmai ismeret a szakmunkásképző iskolák számára*. Budapest
- KOZAKIEWICZ, Helena és Stefan
1978 *A reneszánsz Lengyelországban*. Budapest–Varsó
- DR. KÓS Károly–SZENTIMREI Judit–DR. NAGY Jenő
1981 *Moldvai csángó népművészet*. Bukarest
- KUNZ, Ludvík
1974 *Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei*. Leipzig
- MACHEK, Václav
1957 *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha
- MÁTRAY Gábor
1984 *A Muzsikának Közönséges Története és egyéb írások*. Budapest
- MELICH János
1915 *A lant*. Magyar Nyelv XI. 200–202.
- MODR, Antonín
1977 *Hudební nástroje*. Praha
- MOSZIŃSKY, Karl
1968 *Kultura ludowa Słowian. II*. Warszawa
- NÉMETH Gyula
1921 *Török jövevényszavaink középső rétege*. Magyar Nyelv XVII. 22–26.
- ORBÁN Balázs
1873 *A Székelyföld. A Székelyföld leírása, történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból. VI*. Pest
- Révai nagy lexikona XI.*
1914 Budapest
- Rimay János munkái*
1904 Budapest
- RUBINYI Mózes
1901 *A moldvai csángók mutja és jelene*. Ethnographia XII. 115–124 és 166–175.
- SACHS, Curt
1930 *Handbuch der Musikinstrumentenkunde*. Leipzig
- SÁROSI Bálint
1967 *Die Volksmusikinstrumente Ungarns*. Leipzig
1971 *Cigányzene...* Budapest
1973 *Magyar népi hangszerek*. Budapest
- SERES András
1984 *Barcasági magyar népköltészet és népszokások*. Bukarest
- STOICA, Georgeta–PETRIFSCU, Paul–BOCŞE, Maria
1985 *Dicţionar de artă populară românească*. Bucureşti
- SZABOLCSI Bence–TÓTH Aladár
1930 *Zenei lexikon. I*. Budapest

- SZABÓ Károly (szerk.)
1890 *Székely oklevéltár. III.* Kolozsvár
- SZAMOTA István (szerk.)
1894 *A Schlägli magyar szójegyzék.* Budapest
1902–1906 *Magyar oklevél-szótár.* Budapest
- SZEPSI CSOMBOR Márton
1979 *Europica varietas.* Budapest
- SZULC, Z(dislaw)
1953 *Słownik lutników polskich.* Poznań
- TAKÁTS Sándor
é. n. *A magyar múlt tarlójáról.* Budapest
- TAMÁS Lajos
1967 *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen.*
London, The Hague, Paris
The Oxford English Dictionary. V., VI.
1961 Oxford
Új Magyar Lexikon VI.
1962 Budapest
- VAIDA, Valeriu P.
1958 *Instrumentele muzicale cu coarde și arcuș. Istoric și construcție.* București
- VASMER, Max
1953 *Russisches etymologisches Wörterbuch. I.* Heidelberg
- VÁŠA, Pavel– TRÁVNÍČEK, František
1937 *Slovník jazyka českého. I.* Praha
- VERTKOV, K.–BLAGODATOV, G.–JAZOVICKAJA, E.
1963 *Atlasz Muzikabnih Insztrumentov Narodov SzSzSzR.* Moszkva
- VISKI Károly
é. n. *A hagyomány tárgyai.* In: *A magyarság néprajza II.* 396–443. Budapest
- WEINER Piroska
1981 *Faragott mézeskalácsformák.* Budapest
- WICHMANN Györgyné
1907 *A moldvai csángók szokásaiból.* Ethnographia XVIII. 287–294.
- WICHMANNÉ HERMANN Júlia
1936 *Moldvai csángó menyegző Szabófalván.* Ethnographia XLVII. 57–65.
- WICHMANN, Yrjö
1936 *Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialektes nebst grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángódialekt.*
Helsinki
- ZAMFIR, Constantin–ZLOTEA, Ion
é. n. *Metodă de cobză.* București
- ZELENIN, Dmitrij
1927 *Russische (ostslavische) Volkskunde.* Berlin/Leipzig
- ZOLNAY László
1977 *A magyar muzsika régi századaiból.* Budapest

HANGFELVÉTELEK

- ALEXANDRU, Tiberiu (szerk.)
EPE 01220–01222 *Antologia muzicii populare Românești. Volumul 1.*
A. É.
AP 12711 *Kobozzene. (Moldva, Románia) 1979.* Zenetudományi Intézet. Budapest
- COTOANTĂ, Marin
EPC 10430 Cobză

- DOMOKOS Pál Péter–JAGAMAS János
AP 3965–3966 *Hegedű–koboz kettős felvételei.* (Lujzikalagor, jud. Bacău, Románia) 1958. Zenetudományi Intézet. Budapest
- E. I.
Kobozfelvételek. (Moldva, Románia) 1980-as évek.
- HANKÓCZI Gyula
Mgt 5108 *Koboz, kobza.* (Léziped, jud. Bacău, Románia) 1978. Zenetudományi Intézet. Budapest
- I. O
Mgt 4977 B *Egyes-, hármás-, török borica.* (Barcaság, Románia) 1974. Zenetudományi Intézet. Budapest
- KALLÓS Zoltán
AP 8091 *Kobozzene.* (Lujzikalagor, jud. Bacău, Románia) 1971. Zenetudományi Intézet. Budapest
- MARTIN György–NÉMETH István–PESOVÁR Ernő (szerk.)
LPX 18112–16 *Anthology of Hungarian Folk Music.* Magyar Népzenei Antológia I.
- NACHI, Stela (szerk.)
STM–EPE 0994 *Rencontre avec la Roumanie: Bucovine II.* (Coutumes)
- RAJECZKY Benjamin (szerk.)
LPX 18001–04 *Magyar Népzene II.*
- SEBŐ-együttes
LPX 17482
- STRÎMBEANU, Ion
EPC 10730 *Kobozfelvételek.*
- ZLOTEA, Ion
EPC 10470 *Kobozfelvételek.*

Gyula Hankóczy

AN EAST EUROPEAN LUTE – THE KOBOZ

(Abstract)

The *koboz* is a stringed instrument plucked with a plectrum, its sound-box is of the shape of half a pear, it has a short neck and the board of tuning-pins is bent back.

The author surveys the historical data, which, however, document only the occurrence of the word from 1237 onwards in Hungary, but do not give any information about the shape and use of the instrument. The same applies to the Czech, Polish, Russian, Ukrainian and Belorussian data as well. The word does not occur in the German linguistic territory, but there are pictures resembling the instrument. In Hungary the *koboz* was widely used in the 17th century, but it was pushed into the background in the 18th century.

The paper describes the structure of the instrument and the names of its parts. Between the middle of the last century and the 1950s, its use can be identified in Transylvania, around Brasov and in the Hungarian linguistic enclaves of Moldavia, and among the neighbouring Rumanian population.

It is difficult to play a melody on the *koboz*, the lone *koboz*-player himself usually accompanies his own singing. It is used in ensembles together with a flute or a violin. The paper outlines the repertoire of melodies. Occasions for playing music were in village dances, weddings and festivities. Finally, the author compiled the biographical data of the last *koboz*-players.

Tüskés Gábor – Knapp Éva

Nepomuki Szent János tisztelete a szabadtéri emlékek tükrében*

(Kvantitatív elemzési kísérlet)

A barokk kori szenttisztelet egyik legrepresentatívabb megnyilvánulása Közép-Európában Nepomuki Szt. János kultusza. Amikor a magyarországi kultusznak a szabadtéri emlékek tükrében történő bemutatására kísérletet teszünk, figyelmünket elsősorban a tisztelet társadalmi jelentésére, terjedési csatornáira, a kultuszhordozó rétegekre és a kultusz funkcióinak változására fordítjuk. A művészettörténeti és a néprajzi kutatások határterületén elhelyezkedő szabadtéri emlékek ezen kívül jó alkalmat kínálnak egyrészt a szentkultusz kultúráközvetítő szerepének mikrovizsgálatára, másrészt annak a folyamatnak a bemutatására, amely során a kultuszforma először telítődik az aktuális társadalmi problémákkal, majd jelentése átalakul, és végül aktualitását veszítve fokozatosan háttérbe szorul.¹

Az elemzés eredményessége szempontjából figyelembe kell venni a vizsgált forrásanyag többszörös relativitását. A következtetések érvényességét két tényező korlátozza alapvetően.

1. A kultusz számtalan megnyilvánulásformája közül (patrocíniumok, áhitatirodalmi kiadványok, életrajzok, érmek, ünnepségek, áhitatformák, társulatok, ponyvanyomtatványok, ereklyék, szokások, egyéb képzőművészeti ábrázolások stb.)² itt csupán a szabadtéri emlékeket vizsgáljuk. A szabadtéri szoborállításnak a többi kultuszformától elkülönített vizsgálatát a kultusz rendkívül összetett, szerteágazó volta mellett az indokolja, hogy – amint azt látni fogjuk – ebben az indikátorként értelmezett, mennyiségileg jelentős, kvantitatív vizsgálatra is alkalmas, széles tömeghatású emlékananyagban mintegy kicsiben az egész kultuszfejlődés tükröződik.

2. Bár vizsgálatunkat a műemléki topográfiák és a különböző szempontú forrásfeltárások segítségével a történeti Magyarország egész területére kiterjesztettük,³ az emlékek szelektív fennmaradása, a források hiányossága és a szórványos adatfelvétel miatt az elemzés alapjául szolgáló anyag területi megoszlása nagyon egyenetlen, a részletes

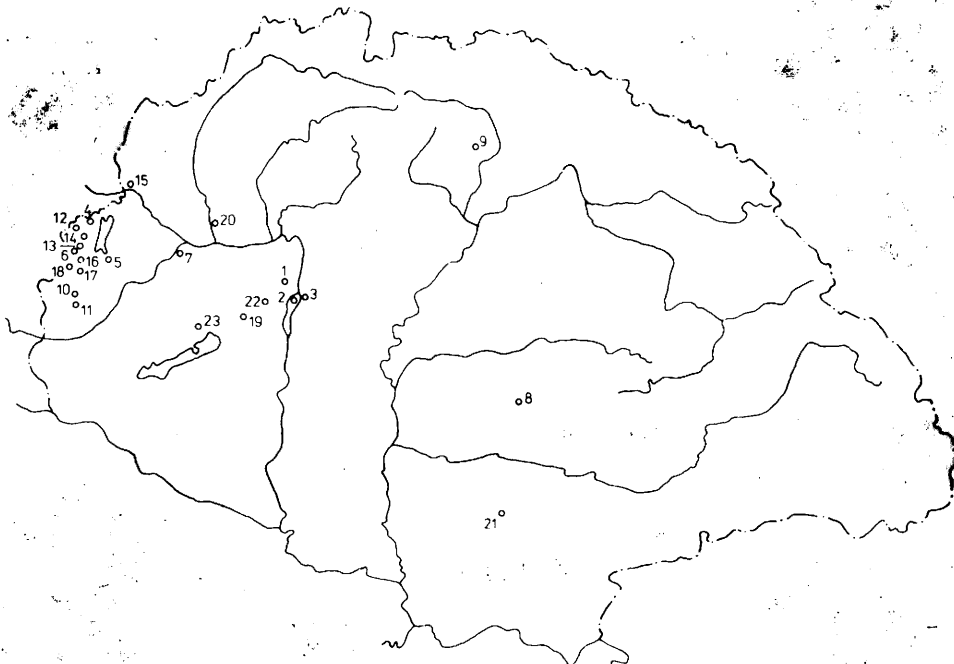
* A tanulmány a következő előadásunk szövegének bővített, jegyzetekkel ellátott változata: *Die barockzeitliche Verehrung des Hl. Johannes von Nepomuk in Ungarn anhand der Freiplastiken*. In: 4. Internationale Tagung für Bildstock- und Flurdenkmalforschung in Linz 11. 10. – 14. 10. 1984. Kurzfassungen der Referate. Linz, 1984. 3–12.

¹ Vö: TÜSKÉS Gábor 1984.

² Vö: BÁLINT Sándor 1977. 370–384.

³ AGGHÁZY Mária 1959., BÁLINT Sándor 1977., 1980., *Documenta Artis Paulinorum*. 1975–1978., GENTHON István 1959–1961., *Győr-Sopron megye műemlékei*. 1956., *Heves megye műemlékei*. 1969–1978., NÉMETH József 1979., *Nógrád megye műemlékei*. 1954., *Pest megye műemlékei*. 1958., *Somogy megye műemlékjegyzéke*. 1973.

helyi vizsgálatok újabb és újabb emlékeket hozhatnak felszínre.⁴ Meglehetősen kevés adatot ismerünk például az erdélyi, dél-dunántúli és délvidéki területekről. Az emlékekre vonatkozó adatanyag mélysége és részletessége is nagyon különböző.

I. kép. A szoborállítási térbeli elterjedése 1690 k. 1730.

1. Buda AGGHÁZY II. 32. 2. Csepel-sziget AGGHÁZY I. 72., II. 54. 3. Dunaharaszti AGGHÁZY II. 70. 4. Eketeváros AGGHÁZY II. 88. 5. Fertőszéplak AGGHÁZY II. 96. 6. Fraknó AGGHÁZY II. 97. 7. Győr AGGHÁZY II. 107. 8. Gyula AGGHÁZY II. 112. 9. Kassa AGGHÁZY II. 131. 10. Kőszeg AGGHÁZY II. 153. 11. Kőszeg AGGHÁZY II. 153. 12. Lajtászentgyörgy AGGHÁZY II. 157. 13. Nagyhöflány AGGHÁZY II. 183. 184. 14. Oka AGGHÁZY II. 202. 15. Pozsony AGGHÁZY I. 82., II. 223. 16. Sopron *Sopron m. m.* 200. 17. Sopron *Sopron m. m.* 362. 18. Sopronkertes AGGHÁZY II. 253. 19. Székesfehérvár AGGHÁZY II. 265. 20. Szomód AGGHÁZY II. 277. 21. Temesvár AGGHÁZY I. 72., II. 285. 22. Tordas AGGHÁZY II. 289. 23. Veszprém AGGHÁZY II. 305. Az egy településen található két vagy több emléket a térképek külön jellel és számmal jelzik.

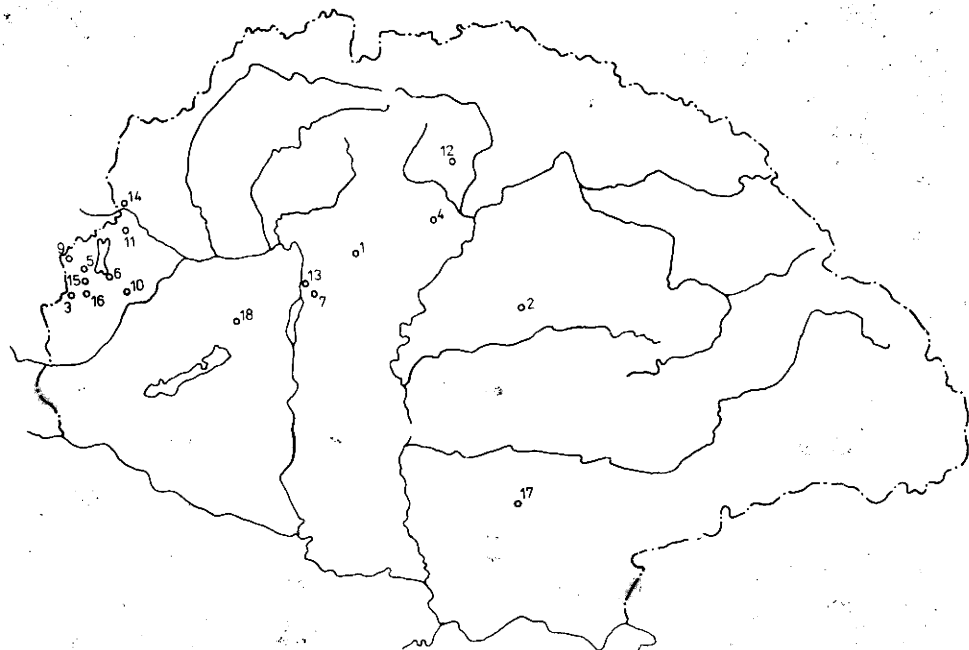
I. Tér- és időbeli elterjedés

A vizsgálat időbeli határait az általunk regisztrált, első és utolsó évszámmal jelzett szobor jelölte ki. Az elemzésben összesen mintegy 300 emléket vettünk számba, ezek közül 238 esetben van lehetőség további vizsgálatra, az időben pontosan elhelyezhető

⁴ RÉTHELYI Jenő 1984. Nr. 210., 353., *Szabolcs-Szatmár m. m.* I. 271., 399., 406. A szabad-téri emlékek egyik feltáratlan forrás csoportját alkotják az aprónyomtatványok, mint pl.: *Igaz kereszténység jó híre neve pártfogója Sz. János képinek Szombatnál hídon felállítására... Rima-Szombatban Sz. Mihály havának második napján... Eger, 1765. Bauer ny., Nepomucenus Szent János dicsérete melly Maros-Vásárhely szabad kir. várossa mellett a Maros folyó vize partján... emeltetett oszlopánál az egybe gyült néptől aiatatosan énekeltetik.* h. n. 1785. A püspöki betűkkel.

szobrok száma 177. Ez utóbbiak alapján a szabadtéri szoborállítás divatja a XVII. század végén, pontosabban az 1690-es években, a kultusz bécsi kezdeteivel csaknem egy időben jelentkezik, és a XIX. század második feléig tart. Az évszámmal jelzett, illetve pontosan datált emlékek tükrében a kultusz első szakasza a szenttéavatásig terjed: a szobrok száma a XVII. század végétől kb. 1730-ig folyamatosan növekszik. Ezt követően a XVIII. század közepéig némi visszaesés tapasztalható, amit az 1780-ig terjedő időszakban tartós felvirágzás követ. A kultusz ekkor éri el első csúcspontját, amelyet a század végén némi csökkenés, majd a XIX. század első felében ismét mérsékelt növekedés követ. A XIX. század második felében az emlékek kis száma a kultusz gyors hanyatlását tükrözi.

A szoborállítás térbeli elterjedése a következőképpen alakul. Az 1730-ig terjedő kezdeti időszakban legnagyobb számban a nyugati határszélen, valamint Észak-Dunántúlon, illetve a Duna mellékén állítottak Nepomuki Szt. János szobrokat, míg az ország többi részén (Északkelet-Magyarországon, az Alföldön és a Temesi Bánságban) csupán egy-egy emléket állítottak fel (1. kép). Mivel Nyugat-Magyarországon a legnagyobb számú szobrot az 1730-ig terjedő kezdeti időszakban állították, ezután az emlékek száma itt a XVIII. század végi enyhe felíveléstől eltekintve folyamatosan csökken. Az 1731–1750

2. kép. A szoborállítás térbeli elterjedése 1731–1750.

1. Adács *Heves m. m.* I. 472. – 2. Báránd AGGHÁZY II. 17. – 3. Darázsfalu AGGHÁZY II. 65. – 4. Diósgyőr *DAP* I. 91. – 5. Fertőrákos *Sopron m. m.* 515. – 6. Fertőszéplak AGGHÁZY II. 96. – 7. Gödöllő AGGHÁZY I. 72., II. 101. – 8. Kakát (azonosíthatatlan helynév Heves megyében) AGGHÁZY I. 72. – 9. Lajtaszentgyörgy AGGHÁZY II. 157. – 10. Mihályi *Sopron m. m.* 557. – 11. Mosonmagyaróvár BÁLINT I. 376. – 12. Nagyida AGGHÁZY I. 207., II. 184. – 13. Pest AGGHÁZY I. 106. – 14. Pozsony AGGHÁZY II. 223., BÁLINT I. 377. – 15. Sopron *Sopron m. m.* 354. – 16. Sopron AGGHÁZY II. 267. – 17. Temesvár AGGHÁZY I. 72., II. 285. – 18. Várpalota AGGHÁZY II. 301.

közötti időszakban továbbra is a nyugati határszélen és Észak-Dunántúlon találkozunk a szobrokkal legnagyobb számban, de szórványosan Észak-Magyarországon és másutt is előfordulnak (2. kép). Az 1751-től 1780-ig terjedő időszakban megfigyelhető a kultusz középpontjának nyugatról Pest-Buda környékére. Észak-Magyarországra, illetve annak déli peremterületeire történő áthelyeződése (3. kép), majd az 1781–1800 közötti időben az előbbi területek mellett először találkozunk nagyobb számú szoborral a Dél-Dunántúlon is (4. kép). Az 1801–1850 közötti időszakban új szobrot a nyugati határszélen, illetve

3. kép. A szoborállítás térbeli elterjedése 1751–1780.

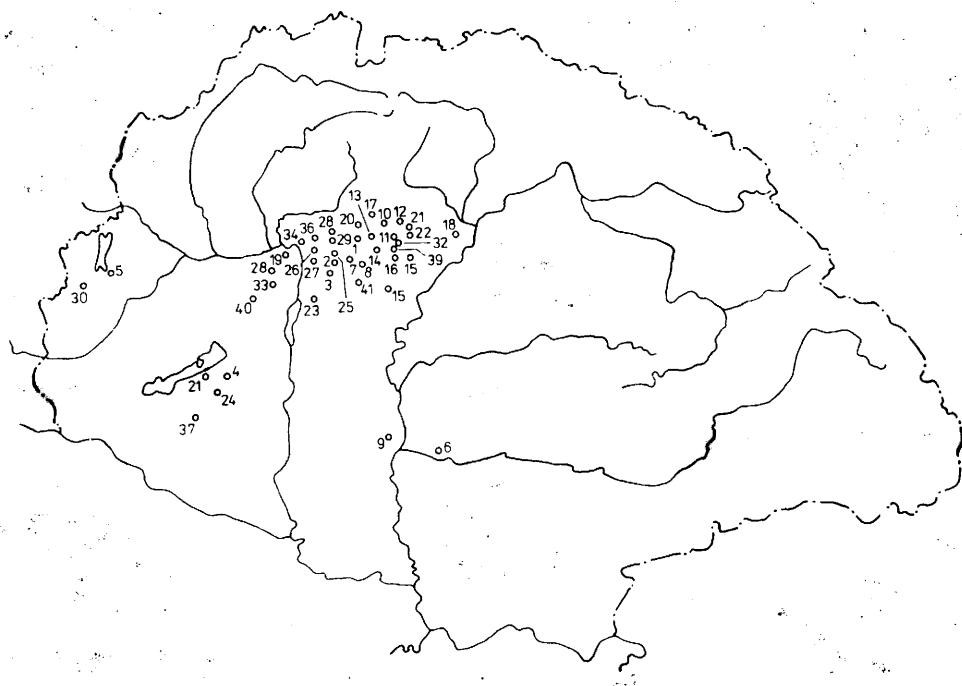
1. Albertirsa Pest m. m. I. 222. – 2. Bag Pest m. m. I. 242. – 3. Bercebaráti AGGHÁZY II. 22. – 4. Besenyőtelek Heves m. m. I. 553. – 5. Boldog Heves m. m. I. 571. – 6. Cseterőc AGGHÁZY II. 61. – 7. Csömör Pest m. m. I. 310–311. – 8. Dány Pest m. m. I. 327. – 9. Drégelypalánk Nógrád m. m. 179. – 10. Eger AGGHÁZY II. 72. – 11. Eger Heves m. m. II. 589. – 12. Esztergom AGGHÁZY II. 84. – 13. Fegyvernek BÁLINT I. 377. – 14. Heves Heves m. m. III. 288–289., 290. fénykép. – 15. Karancsság Nógrád m. m. 244. – 16. Kemence BÁLINT I. 378. – 17. Kemence Pest m. m. I. 447. – 18. Késmárk DAP I. 205. – 19. Kisköre Heves m. m. III. 354–355. – 20. Kislőd AGGHÁZY II. 139. – 21. Körmöcbánya AGGHÁZY II. 151–152. – 22. Lokca AGGHÁZY II. 161. – 23. Mária-völgy DAP I. 289. – 24. Mogyoród Pest m. m. I. 493. – 25. Nagyigmánd AGGHÁZY I. 95. – 26. Nagykáta AGGHÁZY II. 185–186. – 27. Óbuda AGGHÁZY II. 42. – 28. Oravka AGGHÁZY II. 203. – 29. Pápa AGGHÁZY II. 208. – 30. Pápa AGGHÁZY I. 72. – 31. Pápa AGGHÁZY II. 208. – 32. Pozsonynádas AGGHÁZY II. 227. – 33. Ráckeve Pest m. m. II. 15. – 34. Sátoraljaújhely DAP III. 88. – 35. Selyeb AGGHÁZY II. 241. – 36. Sérc AGGHÁZY II. 241. – 37. Sopron Sopron m. m. 208. – 38. Szatmárnémeti AGGHÁZY II. 261. – 39. Szendrő AGGHÁZY II. 266. – 40. Sztrópkó AGGHÁZY II. 279. – 41. Tata BÁLINT I. 377. – 42. Tata AGGHÁZY II. 283. – 43. Tápióság AGGHÁZY II. 281. – 44. Tárnok AGGHÁZY II. 282. – 45. Tárnok Pest m. m. II. 203. – 46. Tibold-daróc AGGHÁZY II. 285. – 47. Tihany AGGHÁZY II. 287. – 48. Túrje AGGHÁZY II. 292. – 49. Uri AGGHÁZY II. 294. – 50. Usztye AGGHÁZY II. 294. – 51. Vác BÁLINT I. 377. – 52. Vácraátót Pest m. m. II. 382. – 53. Vág AGGHÁZY II. 298.

4. kép. A szoborállítás térbeli elterjedése 1781–1800.

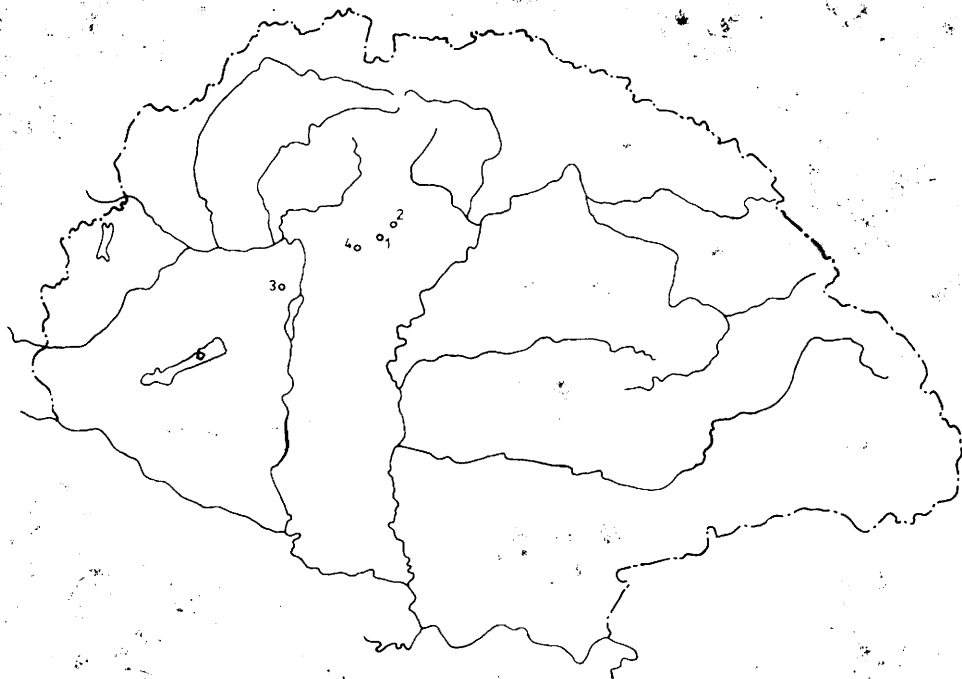
1. Aldebrő AGGHÁZY II. 7. – 2. Aldebrő AGGHÁZY II. 7. – 3. Attala *Somogy m. m.* 38. – 4. Balatonlelle *Somogy m. m.* 62. – 5. Csapod AGGHÁZY II. 58. – 6. Csány *Heves m. m.* I. 590–591. – 7. Diósd AGGHÁZY II. 68., *Pest m. m.* I. 328–329. – 8. Erk *Heves m. m.* II. 707. – 9. Gyöngyösolymos *Heves m. m.* III. 235. – 10. Hevesvezekény *Heves m. m.* III. 303. – 11. Hort *Heves m. m.* III. 307. – 12. Karancseszki *Nógrád m. m.* 242. – 13. Kemendollár NÉMETH 80. – 14. Kerecsend *Heves m. m.* III. 345–346. – 15. Kóny *Sopron m. m.* 544. – 16. Ludas *Heves m. m.* III. 389. – 17. Magyaratád *Somogy m. m.* 205. – 18. Mátraszöllös *Nógrád m. m.* 110. – 19. Mihályfa AGGHÁZY II. 174. – 20. Nágocs *Somogy m. m.* 215. – 21. Nemeskér AGGHÁZY II. 197. – 22. Örvényes BÁLINT I. 377. – 23. Pápakovácsi AGGHÁZY II. 209. – 24. Pereszteg *Sopron m. m.* 579. – 25. Pilisésaba AGGHÁZY II. 215. – 26. Romhány AGGHÁZY II. 234., BÁLINT I. 377. – 27. Salgótarján AGGHÁZY II. 236., *Nógrád m. m.* 354. – 28. Sarud *Heves m. m.* III. 548. – 29. Somoskőújfalu *Nógrád m. m.* 365. – 30. Soponya *Somogy m. m.* 253. – 31. Sopron *Sopron m. m.* 317. – 32. Szendrőlád AGGHÁZY II. 267. – 33. Szerencs AGGHÁZY II. 273. – 34. Tömörd AGGHÁZY II. 290. – 35. Váraszó *Heves m. m.* III. 670. – 36. Veszprém AGGHÁZY II. 305. – 37. Völcsaj AGGHÁZY II. 309., *Sopron m. m.* 613. – 38. Zalaegerszeg NÉMETH 19. – Somoskőújfalu jele mellett a térképen tévesen 9. szám áll.

Észak-Dunántúlon már csak elszórtan emelnek, a kultusz Észak-Magyarország délkeleti peremterületén, az Északi-Középhegység vidékén koncentrálódik (5. kép), s ugyanitt találjuk meg a XIX. század második felében emelt szobrok többségét is (6. kép).

5. kép. A szoborállítás térbeli elterjedése 1801–1850.

1. Abasár *Heves m. m. I.* 465. – 2. Abony *Pest m. m. I.* 206. – 3. Adács *Heves m. m. I.* 472. – 4. Ádánd *Somogy m. m. I.* 42. – 5. Agyagosszergény *Sopron m. m.* 456. – 6. Apátfalva *BÁLINT I.* 377. – 7. Atkár *Heves m. m. I.* 499. – 8. Detk *Heves m. m. I.* 605. – 9. Dorozsma *BÁLINT III.* 276. – 10. Egerbakta *Heves m. m. II.* 635. – 11. Egerszólát *Heves m. m. II.* 683. – 12. Feldebrő *Heves m. m. II.* 727. – 13. Gyöngyöshalász *Heves m. m. III.* 204. – 14. Gyöngyöspata *Heves m. m. III.* 228. – 15. Jászladány *BÁLINT I.* 377. – 16. Karácsond *Heves m. m. III.* 339. – 17. Kerecsend *Heves m. m. III.* 345–346. – 18. Kisköre *Heves m. m. III.* 354–355. – 19. Kisoroszi *Pest m. m. I.* 459. – 20. Maklár *Heves m. m. III.* 398–399. – 21. Mezőtárkány *Heves m. m. III.* 434. – 22. Mezőtárkány *Heves m. m. III.* 434. – 23. Monor *Pest m. m. I.* 498. – 24. Nagyberény *Somogy m. m. I.* 222. – 25. Nagyréde *Heves m. m. II.* 458. – 26. Nézsa *Nógrád m. m.* 298. – 27. Patvarc *Nógrád m. m.* 348. – 28. Pásztó *Nógrád m. m.* 337. – 29. Pásztó *Nógrád m. m.* 337. – 30. Répcevis *Sopron m. m.* 586. – 31. Ságvár *Somogy m. m.* 244. – 32. Sirok *Heves m. m. III.* 555. – 33. Sósút *Pest m. m. II.* 55. – 34. Szendehely *Nógrád m. m.* 397. – 35. Szihalom *Heves m. m. III.* 581. – 36. Szücsi *Heves m. m. III.* 598. – 37. Taszár *Somogy m. m.* 288. – 38. Tinnye *Pest m. m. II.* 210. – 39. Visonta *Heves m. m. III.* 689. – 40. Zsámbék *Pest m. m. II.* 504. – 41. Zsámbok *Pest m. m. II.* 516. – Ságvár jele mellett a térképen tévesen 21, Szihalomnál 15., Tinnyénél 38. szám áll.

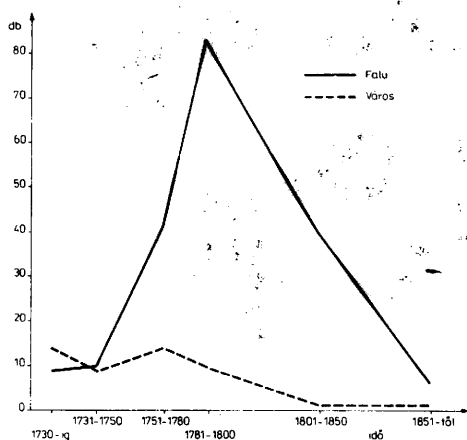
6. kép. A szoborállítás térbeli elterjedése 1851–1880 k.

1. Gyöngyös *Heves m. m.* III. 186. – 2. Kompolt *Heves m. m.* III. 369–370. – 3. Törökbálint *Pest m. m.* II. 226. – 4. Vámosgyörk *Heves m. m.* III. 663.

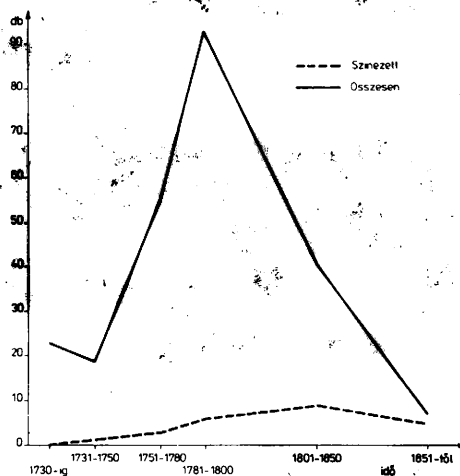
Az emlékek fölállításának időbeli vizsgálata azt mutatja, hogy a szoborállítás szokása nyugatról, bécsi-osztrák hatásra a Duna vonala mentén fokozatosan terjedt el a déli, az északi és a keleti országrészekben. A nyugati határszél mellett másodlagos kisugárzó központ Pest-Buda, valamint néhány német, illetve folyamatosan katolikus magyar lakosságú, továbbá a jezsuitáknak otthont adó város (Kassa, Szeged, Eger, Székesfehérvár). Észak-Magyarország északi részén a XVIII. század második harmadában számításba kell venni a kultusz közvetlen csehországi kisugárzását is. Egy-egy tájegységen belül megfigyelhető, hogy az egymáshoz közel fekvő kisebb településeken a szobrokat időben egymáshoz közel állították, vagyis ezek a helységek egymás felé ugyancsak kultuszközvetítő szerepet játszottak. A Duna-Tisza között, a Tiszántúlon és Erdélyben az emlékek csaknem teljes hiánya a XVIII. században a protestantizmus túlsúlyával, szórványos előfordulásuk a XIX. században a protestáns felekezetek valamelyes visszaszorulásával magyarázható. A szoborállítás gyakorlatának földrajzi elterjedését befolyásoló tényezők között az említetteken kívül számításba kell venni a megfelelő nyersanyag előfordulását és az ennek nyomán kialakuló kőfaragóipar szerepét is.

2. A kultuszhordozó társadalmi rétegek

Az emlékek topográfiájának, a kultusz földrajzának áttekintése után figyelmünket a szoborállítás társadalmi vetülete, a kultuszhordozó társadalmi rétegek felé fordítjuk. Első megközelítésben erről ad felvilágosítást a szobrok elhelyezkedése falvakban és városokban (7. kép). A kultusz 1730-ig terjedő kezdeti időszakában a városban állított emlékek száma meghaladja a falvakban állított szobrok számát, az 1731–1750 közti időszakban a falvakban állított emlékek száma már valamivel több, a század közepétől kezdve pedig jelentősen megnövekszik a falvakban állított szobrok száma a városi emlékekhez viszonyítva. Az 1751–1780, illetve az 1801–1850 közti időszakban az arány kb. 1 : 4, az 1780–1800 közti időszakban 1 : 8 a falvakban állított emlékek javára. 1801 után már csupán elvétve találkozunk új városi Nepomuki Szt. János szoborral. Mindez jól mutatja, hogy a kultusz a városokból fokozatosan átkerült a falusi környezetbe, ott a XVIII. század második felében megszilárdult, és a XIX. században csaknem kizárólagossá vált.

7. kép. A szoborállítás időbeli elterjedése településtípusok szerint.

8. kép. A szobrok szánezésének időbeli alakulása.

A kultusz terjedésének társadalmi irányáról adnak felvilágosítást azok az adatok is, amelyek a szobrok áthelyezéséről szólnak. Az áthelyezés okáról közvetlenül a legritkább esetben szerzünk tudomást. Éppen ezért jellemzőnek kell tartanunk az áthelyezés irányát akkor, amikor például a pesti Kecskeméti kaputól 1721-ben Csepelre,⁵ illetve 1708-ban Komáromból Szomodra került egy-egy szobor.⁶ Mindkét alkalommal ugyanis egy jelentősebb helyről (városból) egy kevésbé jelentős településre (falura) történt az áthelyezés. Ezek az adatok egyben azt is mutatják, hogy a kultusznak ebben a korai szakaszában milyen további lehetőségek nyíltak a kultusz terjedésére.

⁵ AGGHÁZY Mária 1959. I. 72., II. 54.

⁶ AGGHÁZY Mária 1959. II. 277.

A kultuszhordozó társadalmi rétegekre következtethetünk a szobrok felirataiból és azok nyelvéből (1. táblázat). A feliratok között latin, magyar és német nyelvűeket

1. táblázat. A feliratok nyelvének időbeli alakulása

Nyelv	1726	1738–1828	XVIII. sz. vége – 1879
Német	1	–	2
Latin	–	10	–
Magyar	–	–	8

találunk. A XVIII. században néhány német és magyar nyelvű felirat kivételével a feliratok zöme latin nyelven íródott. A magyar nyelvű feliratok a XIX. század elején jelennek meg nagyobb számban, ekkor a latin teljesen eltűnik, a XIX. század második feléig már csak magyar nyelvű feliratokat találunk. Latin nyelvű feliratot minden valószínűség szerint elsősorban a latinul értők, tehát a magasabb társadalmi rétegekhez tartozók készítettek. Minden jel arra mutat, hogy a feliratokon nemcsak a latin nyelvnek az általános nyelvhasználatban történő, fokozatos háttérbe szorulása tükröződik, hanem az a folyamat is, amelynek eredményeképp a XVIII–XIX. század fordulójától az alsóbb társadalmi rétegek szerepe megnő a kultuszban.

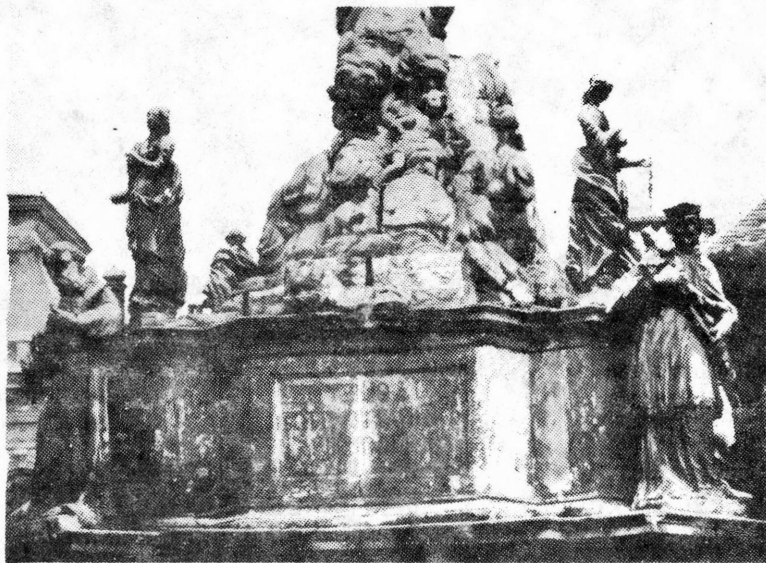
A kultuszhordozó társadalmi rétegek változását mutatja a szobrok festése, színezése is (8. kép). A szobrok színezése, úgy tűnik, az alsóbb, paraszti rétegekhez köthető, azok ízlését tükrözi elsősorban. A kultusz kezdeti, 1730-ig terjedő periódusában színezett szoborral egyáltalán nem találkozunk. Az első színezett szobor ezután jelenik meg, majd számuk a század végéig lassan növekszik. A XIX. század első felében arányuk eléri az ugyanebben az időben állított szobrok csaknem 1/4-ét, a század második felében pedig az emlékek többsége már színezett kivitelben készül. A szobrok színezésének ez az időbeli alakulása is azt mutatja, hogy a kultusz súlypontja fokozatosan áttevődik az alsóbb társadalmi rétegekbe.

Tovább finomítja megfigyeléseinket az emlékek készítőinek, illetve a készítő mestereknek a vizsgálata (2. táblázat). A megrendelők két nagy csoportra, egyházi és

2. táblázat. A készítettők társadalmi rétegződésének időbeli alakulása

Társadalmi csoport	1730-ig	1731–1750	1751–1780	1781–1800	1801–1850	1851-től
Egyházi						
Főpap	1	–	–	–	–	–
Kanonok	–	2	2	–	–	1
Szerzetes	1	1	1	–	–	–
Falusi pap	–	–	–	–	2	–
Világi						
Főnemes	2	1	4	5	–	–
Állami hivatal	–	1	–	–	–	–
Középnemes	–	–	1	–	4	–
Kisnemes	–	–	1	–	–	–
Városi polgár	–	1	1	–	–	–
Falu elöljárói	–	–	–	–	1	–
Faluközösség	–	–	2	1	–	–
Falusi lakos	–	–	–	1	3	–

világi személyekre oszthatók, arányuk (az ismert megrendelők közt) kb. 1 : 3 a világiak javára az egész időszokban. Az egyházi megrendelők között az egyházi társadalom szinte minden rétege megtalálható. A magasabb egyházi tisztségviselőkkel⁷ és a szerzetesekkel⁸ kevés kivétellel az 1780-ig terjedő időszakban találkozunk. A klérus alsó rétege, a falusi papság a XIX. század első felében jelenik meg nagyobb számban.⁹ A világi megrendelők között a legnagyobb számban a főnemességgel találkozunk, szerepüket a XVII. század végétől egészen a XVIII. század végéig megragadhatjuk. A név szerint is ismert szoborállítató főnemeseink kevés kivétellel mind vezető szerepet játszó főúri családok tagjai, országos tisztségeket viselő főurak voltak.¹⁰ Figyelemre méltó, hogy a világi megrendelők

9. kép. Nepomuki Szt. János alakja Pádai Szt. Antal társaságában Szentháromság-szobor talapzatán. Sopron 1701 (Néprajzi Múzeum Fotótára – a továbbiakban: NM F. – 214, 110, BÀN Elck felv.)

⁷ Pozsony 1729: Keresztély Ágost érsek. AGGHÁZY Mária 1959. I. 82., II. 223.; Vác 1758: Würth Ferenc kanonok. BÁLINT Sándor 1977. 377.; Esztergom 1780: Görgey Márton kanonok. AGGHÁZY Mária 1959. II. 84.; Kompolt 1879: Polányi Gyenes József kanonok. *Heves m. m.* III. 369–370.

⁸ Temesvár 1722: bosnyák ferencesek. AGGHÁZY Mária 1959. I. 72., II. 285.; Diósgyőr 1747: Pongrácz Ignác pálos perjel. *DAP* I. 91.; Máriavölgy 1760: pálos kolostor. *DAP* I. 289.

⁹ Kerecsend 1802: a falu papja „Joa : Or : an”. *Heves m. m.* III. 345–346.; Zsámbék 1813: Gál József zsámbéki plébános. *Pest m. m.* II. 504.

¹⁰ Fraknó 1690-es évek: Eszterházy Pál. AGGHÁZY Mária 1959. II. 97.; Sopron 1701: Löwenburg Jakab. *Sopron m. m.* 200.; Várpalota 1733: Zichy-család. AGGHÁZY Mária 1959. II. 301.; Óbuda 1753–1754: Zichy-család. AGGHÁZY Mária 1959. II. 42.; Pápa 1758: Eszterházy-család. AGGHÁZY Mária 1959. I. 72.; Tárnok 1760: gr. Illésházy József. *Pest m. m.* II. 203.; Csömör 1771: Grassalkovich Antal. *Pest m. m.* I. 310–311.; Ludas 1781: Tarródy-család. *Heves m. m.* III. 389.; Nágocs 1787: Zichy József. *Somogy m. m.* 215.; Tömörd XVIII. sz. vége: Chernel-család. AGGHÁZY Mária 1959. II. 290.; Bóly XVIII. sz.: Batthyány-család. AGGHÁZY Mária 1959. II. 26.; Soponya XVIII. sz.: Zichy-család. AGGHÁZY Mária 1959. II. 244.

10. kép. Nepomuki Szt. János-szobor, a talapzat fülkéjében a szent fekvő alakjával. Sopron, Erzsébet-kert 1726. (vö: 35. jegyzet) (NM F. 214.141. BÁN Elek felv.)

11. kép. Nepomuki Szt. János-szobor malom falának mélyedésében, a szent lábánál gyógyulásra váró beteggel. Fertőrákos 1731. (NM F. 214.229. BÁN Elek felv.)

között a XVIII. század közepén szerepel a bécsi udvari kamara is,¹¹ ami a császári ház kultuszerjesztő tevékenységével hozható összefüggésbe. A XVIII. század közepén, második felében már néhány városi polgárral¹² és kisnemessel¹³ is találkozunk az állíttatók között. A XVIII. század második, s különösen a XIX. század első felében jelentős kultusz-hordozó rétegnek számít a középnemesség,¹⁴ akik jórészt a települések kegyurai. A világi megrendelők között ugyanebben az időben megjelennek a falusi előljáróságok,¹⁵ a falu lakossága és a hívek közösségei,¹⁶ illetve a falusi rétegek egyes tagjai. Ez utóbbiak között

¹¹ Temesvár 1750: Bécsi udvari kamara. AGGHÁZY Mária 1959. I. 72., II. 285.

¹² Sopron 1734: Greiner postamester és felesége. *Sopron m. m.* 354.; Sátoraljaújhely 1756: Verner János üveges. *DAP* III. 88.

¹³ Besenyőtelek 1770 k.: nemes Poczik Ferenc. *Heves m. m.* I. 553.

¹⁴ Késmárk 1758: Mathias Podhoranski ur. *DAP* I. 205.; Atkár 1810 előtt: Kürthy-család. *Heves m. m.* I. 499.; Egerszólát 1810 előtt: helyi földesurak. *Heves m. m.* II. 683.; Adács 1810 k.: a falu kegyurai. *Heves m. m.* I. 472.; Tinnye 1828: Fekete Zsófia (latin nyelvű felirattal). *Pest m. m.* II. 210.

¹⁵ Monor 1842: a monori előljárók. *Pest m. m.* I. 498.

¹⁶ Drégelypalánk 1762 k.: a drégelypalánki lakosok. *Nógrád m. m.* 179.; Kémence 1778: a hívek. *Pest m. m.* I. 447.; Sarud 1790: a község. *Heves m. m.* III. 548.

falusi kántor özvegye,¹⁷ molnár,¹⁸ jómódú paraszt¹⁹ és jobbágy²⁰ egyaránt előfordul.

A kultuszhordozó társadalmi rétegekről a megrendelők alapján kapott képet kiegészíti a szobrok készítőinek vizsgálata. A kőfaragó mesterek két nagy csoportra, Magyarországon és külföldön működő mesterekre oszthatók. Valamennyi ismert külföldi mester Bécsben dolgozik, ami mutatja a város ízlésalakító, stíluskiugázó és kultuszformáló hatását.²¹ A hazai műhelyek közül kiemelkednek munkáikkal a pest-budai mesterek.²² Jelentős számú emlék készült egri műhelyekben,²³ valamint Székesfehérváron,²⁴ Pozsonyban²⁵ és Kassán,²⁶ s találkozunk olyan mesterekkel is, akik egy-egy főúri család szolgálatában álltak.²⁷ A szobrok készítésének díja a XVIII. században általában 50–100 forint között változott,²⁸ a nagyobb kompozíciók természetesen ennél lényegesen többbe kerültek.²⁹ Ha azt vizsgáljuk, hogy a mesterek kiknek dolgoztak, azt találjuk, megrendelőik nagyrészt a felső társadalmi rétegek, kisebbrészt a középrétegek soraiból kerültek ki. A XVIII. század második felétől növekvő mértékben számolnunk kell a különböző falusi kismesterek munkájával, az ő nevüket vagy származási helyüket azonban nem őrizték meg a források. Mindez alátámasztja azt, amit a különböző társadalmi rétegek kultuszhordozó szerepéről, illetve a városok kultuszgeneráló hatásáról mondtunk.

3. Funkcióváltozás

A kultuszhordozó társadalmi rétegek után vegyük szemügyre a Nepomuki Szt. János emlékek különböző funkcióit. A szabadtéri Nepomuki Szt. János szobrok elhelyezésük szerint több csoportra oszthatók. Különbséget tehetünk az utak mentén, a köztereken, a vizek közelében (hídon, malmon stb.), a kertben és a külső épületfűlkében elhelyezett szobrok között. A legtöbb szobrot utak mentén és köztereken állították, kb.

¹⁷ Váraszó 1791: Kada András kántor özvegye. *Heves m. m.* III. 670.

¹⁸ Mezőtárkány 1814: Babják János molnár. *Heves m. m.* III. 434.

¹⁹ Apátfalva 1824: Mészáros Apolló jómódú parasztasszony. BÁLINT Sándor 1977. I. 377.

²⁰ Mezőtárkány 1810 k.: Ferenc János jobbágy. *Heves m. m.* III. 434. Társadalmi csoportba nem sorolható állítatók: Aldebrő 1800: Joseph Bour. *Heves m. m.* I. 480.; Agyagossszergény 1831: Agyagos Horvát György. *Sopron m. m.* 456.; Patvarc 1847: Sz. Iványi Anzelmné. *Nógrád m. m.* 348.

²¹ Temesvár 1750: Raphael Donner terve alapján Wasserburger Ferenc és Blim bécsi kőfaragók. AGGHÁZY Mária 1959. I. 72., II. 285., JUHÁSZ, Koloman 1964. 90.; Máriavölgy 1760: Kunstium nevű bécsi szobrász. *DAP I.* 289., AGGHÁZY Mária 1959. II. 170.

²² Kakát 1737, Pápa 1758: Hörger Antal. AGGHÁZY Mária 1959. I. 72.; Tárnok 1760: pesti vagy budai mester. *Pest m. m.* II. 203.; Hort XVIII. sz. II. fele: pesti mester. *Heves m. m.* III. 307.

²³ Maklár 1804: Giovanni Adami. *Heves m. m.* III. 398–399.; Besenyőtelek 1770 k.: egri munka. *Heves m. m.* I. 553.; Egerszólát 1810 előtt: egri munka. *Heves m. m.* II. 683.; Kisköre 1835: egri munka. *Heves m. m.* III. 354–355.

²⁴ Nagyberény 1810: Fligl András. *Somogy m. m.* 222.; Székesfehérvár 1705: Kuglmann Michael. AGGHÁZY Mária 1959. II. 265.

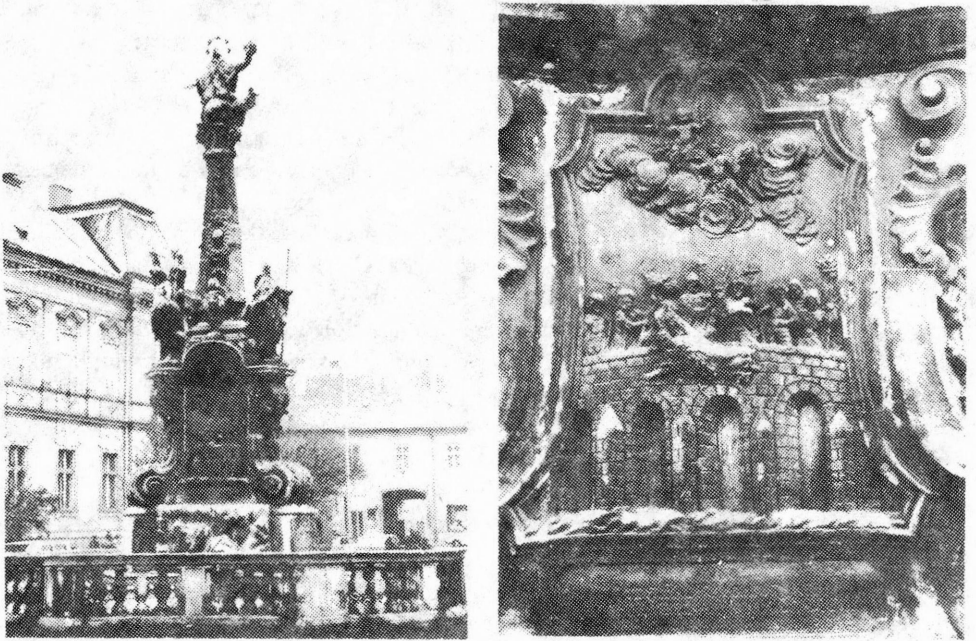
²⁵ Nagyigmánd 1755: Gode Lajos és Fellner Jakab. AGGHÁZY Mária 1959. I. 95., 200.

²⁶ Nagyida 1744: Hartmann József. AGGHÁZY Mária 1959. I. 207., II. 184.

²⁷ Óbuda 1753–1754: Bebo Károly. AGGHÁZY Mária 1959. II. 42.; Tata 1770: Fellner Jakab és Schwaiger Antal. AGGHÁZY Mária 1959. II. 283. Vö.: G. GYÖRFFY Katalin 1983.

²⁸ Kakát 1737: 104 forint. AGGHÁZY Mária 1959. I. 72.; Nagyigmánd 1755: 45,62 forint. AGGHÁZY Mária 1959. I. 95.; Nagyida 1744: 80 forint. AGGHÁZY Mária 1959. I. 207.; Maklár 1804: 50 forint. *Heves m. m.* 398–399.; Késmárk 1758: 60 forint. *DAP I.* 205.

²⁹ Temesvár 1750: 1189 arany. JUHÁSZ, Koloman 1964. 90.

12–13. kép. Pestisemlék, a középpontban Nepomuki Szt. János alakjával. Részletfotón a vízbedobás domborművű jelenete. Mosonmagyaróvár, 1744. (TÜSKÉS Gábor felv.)

egyenlő arányban, ezt követi a vizek közelében emelt emlékek száma, ami jól mutatja a szent vízi patronátusát. A kertekben és a külső épületfülkékben elhelyezett szobrok száma a legkisebb. A csoportok időbeli megoszlásáról elmondható, hogy minden elhelyezés-típusból általában a kultusz tetőpontján állították a legtöbbet (3. táblázat). 1780-ig a

3. táblázat. A szobrok elhelyezéstípusainak időbeli alakulása

Elhelyezéstípus	1730-ig	1731–1750	1751–1780	1781–1800	1801–1850	1851-től
Út mentén	6	3	14	18	10	2
Köztéren	11	8	19	8	17	1
Víz közelében	2	5	12	4	11	–
Kertben	–	2	2	4	3	–
Fülkében						
Világi épületben	2	–	1	2	–	–
Egyházi épületben	2	–	2	–	–	1
Ismeretlen	–	–	3	2	–	–

köztéri szobrok túlsúlya jellemző az út menti szobrokkal szemben, ami azzal magyarázható, hogy a valamivel előkelőbbnek számító köztéri szobrok hatása nagyobb volt, s a kultusz felfelé ívelő időszakában elsősorban ilyeneket állítottak. A víz mellett álló szobrok száma jól tükrözi a kultusznak az 1751–1780, illetve 1801–1850 közötti két csúcspontját. A kerti szobrok számának a XVIII. század második felétől megfigyelhető megsza-

porodása a kultusz fokozatos privatizálódásával hozható kapcsolatba bizonyos rétegekben. Az elhelyezéstípusok térbeli megoszlása azt mutatja, hogy Nyugat-Magyarországon inkább az út menti, a Duna mellékén a köztéri szobrokat részesítették előnyben (4. táblázat). A Dunántúlon az út menti és a köztéri szobrok kb. egyenlő arányban szerepelnek,

4. táblázat. Az elhelyezéstípusok térbeli elterjedése

Elhelyezéstípus	Nyugat-Magyarország	Duna melléke	Dunántúl	Észak-Magyarország	Duna-Tisza köze, Tiszántúl, Erdély
Út mentén	14	2	11	17	7
Köztéren	5	9	12	29	12
Víz közelében	3	4	8	16	2
Kertben	3	–	1	8	–
Fülkében					
Világi ép.	1	1	2	1	–
Egyházi ép.	1	1	–	1	1

ennél valamivel kevesebb a vízhez kapcsolódó szobrok száma. Észak-Magyarországon legkedveltebb szobortípus a köztéri, ezt követi az utak mentén és a víz közelében elhelyezett szobrok száma kb. egyenlő arányban, s ugyanitt a kerti Nepomuki Szt. János szobrok is viszonylagos kedveltségnek örvendtek.

A nagyobb számmal képviselt elhelyezéstípusok tér- és időbeli elterjedését vizsgálva út menti szobrokat 1730-ig csak Nyugat-Magyarországon és a Duna magyarországi

14. kép. Út menti szájára mutató Nepomuki Szt. János-szobor volutás talapzaton. Hidegség 1744. (NM F.214.253. BÀN Elek felv.)

szakaszának északi ága mentén állítottak, a XVIII. század második és a XIX. század első felében csaknem mindenütt előfordulnak, a XIX. század második felében azonban már csak a kultusz későbbi elterjedési területén, a Dunántúlon és Észak-Magyarországon találkozzunk velük (5. táblázat). Köztéri szobrok az 1730-ig terjedő időszakban csaknem min-

5. táblázat. A főbb elhelyezéstípusok tér- és időbeli elterjedése

Idő	Nyugat-Magyarország	Duna melléke	Dunántúl	Észak-Magyarország	Duna-Tisza köze Tiszántúl, Erdély
<i>Út mentén</i>					
1730-ig	5	1	–	–	–
1731–1750	2	–	–	–	–
1751–1780	1	1	3	5	4
1781–1800	4	–	4	7	1
1801–1850	2	–	3	3	1
1851-től	–	–	1	2	–
<i>Köztéren</i>					
1730-ig	3	3	2	1	2
1731–1750	1	1	1	2	3
1751–1780	1	3	4	9	2
1781–1800	–	1	4	4	1
1801–1850	–	1	1	12	4
1851-től	–	–	–	1	–
<i>Víz közelében</i>					
1730-ig	2	–	–	–	–
1731–1750	1	2	1	–	–
1751–1780	–	2	3	6	1
1781–1800	–	–	3	1	–
1801–1850	–	–	1	9	1
1851-től	–	–	–	–	–

den országrészben előfordulnak. A kultusz két időbeli csúcspontján a legnagyobb számban Észak-Magyarországon állították őket, ami a kultusz súlypontjának erre a területre történő áttevődésével magyarázható. Víz mellett kezdetben csak Nyugat-Magyarországon állítottak Nepomuki Szt. János szobrokat, majd 1750 után itt teljesen eltűnnek. Ezt követően a vezető szerepet a Dunántúl és Észak-Magyarország veszi át, ami mutatja a szent vízi patronátusának fokozatos térbeli elterjedését.

A szoborfeliratok tartalmi elemzése felvilágosítással szolgálhat arról, hogy a szentet milyen alkalmakkor hívták segítségül, a kevés ismert felirat azonban csak részben alkalmas a szent funkcióváltzásait illető következtetésekre. A feliratokon Nepomuki Szt. Jánost legendájának és általános tiszteletének megfelelően elsősorban a jó hír³⁰ és a hallgatás³¹

³⁰ Hevesvezekény XVIII. sz. vége: „Sancte Joannes Nepomucene famae rerumore custos ora pro nobis”. *Heves m. m.* III. 303.; Jászládány 1808: „Őrizd szép hírünket / ellenségétül / Ottalmazz / bennünket ár / vizektül”. BÁLINT Sándor 1977. I. 377

³¹ GyöngyöSOROSZI XVIII. sz.: „Boldog ki nyelvével nem vétkezett / Vigyázz hogy nyelveddel ne hibázz”. *Heves m. m.* III. 209.; Ludas 1781: „Quia tacui, me vide stellis quinque coronas”. *Heves m. m.* III. 389.; Kóny 1794: „Tempus tacendi tempus loquendi. Ecclesiasticis 3.17.” *Sopron m. m.* 544.; Ipolytölgyes XVIII. sz.: „Quoniam tacui. Psalm. XXXI.” *Pest m. m.* I. 435.

védőszentjeként, árvíz elleni patronusként,³² valamint általános segítő szentként³³ hívják segítségül. A feliratok időbeli megoszlása azt mutatja, hogy míg a hallgatás és a jó hír patronusaként elsősorban a XVIII. században jelenik meg, általános segítő szentként néhány XVIII. századi említés mellett inkább a XIX. században fordul elő.

Nem árulnak el sokkal többet a szent patronátusáról alkotott felfogásról azok az adatok sem, amelyekből a szobrok valamilyen ok miatt történt megújításáról értesülünk. Ha a szobrok fenntartására alapítványt tettek, a megújítás költségeit ebből fedezték. Ilyen megújításra rendszerint az állítás után kb. 50–100 évvel került sor.³⁴ A megújítás indítéka egy soproni szobor esetében például az 1831–1832-es kolerajárvány megszűnése volt,³⁵ az egyik szegedi szobrot pedig azért újították meg az 1860-as években, mert a jég-eső elkerülte a Felsővárost.³⁶ Ezekben az esetekben a fogadalom, illetve hálaadás motívumával találkozunk, s nyilván nem véletlen, hogy a gesztus mindkét esetben a Nepomuki Szt. János szobrokhoz kapcsolódik. Ezek az adatok is a szent patronátusainak kibővülését és a speciális patronátusok háttérbe szorulását mutatják.

A szobrok ikonográfiája felé fordítva a figyelmet, a szabadtéri emlékek természetesen nem tükrözik a teljes Nepomuki Szt. János-ikonográfiát. Ezt az ikonográfiát befolyásolták más szentek legendái és ábrázolástípusai, s a különböző képzőművészeti műfajok egymásra hatása is megfigyelhető benne. A szobrok a szentet az esetek túlnyomó többségében álló alakként, papi ornátusban, kezében kereszttel és a vértanúságra utaló palmaággal, fején vagy kezében biréttal, feje körül csillagokkal ábrázolják. Ez az ábrázolásmód néha különböző mellékalakokkal egészül ki: egy vagy két, szájára mutató³⁷ Máriás pajzsot,³⁸ bőségszarut,³⁹ keresztet⁴⁰ vagy palmaágot⁴¹ tartó angyallal, lámpát tartó géniuszokkal,⁴² valamint a talapzaton a szent életéből választott jelenetek (pl. a vízbedobás)⁴³ domborművű ábrázolásával. A haldoklók egyik védőszentjének, Szt. Mihály angyalnak a társaságában látható a szent a XVIII. század első felében emelt pozsonyi emléken.⁴⁴ Nepomuki Szt. János rendszerint álló alakként jelenik meg a különböző szoborcsoportokon: a Szentháromság-szobrokon,⁴⁵ az Immaculata-emlékeken,⁴⁶ a pes-

³² Vö.: 30. sz. jegyzet (Jászládány)

³³ Ádánd 1813: „Könyörögi érettünk dütsőséges N. Szent János és ments meg a gonosztól” *Somogy m. m.* 42.; Ságvár 1830: „Nepomuceni Szent János könyörögi érettünk 1830”. *Somogy m. m.* 244.; Mihályi 1738: „S. Nepomucenus O. P. N. ...” *Sopron m. m.* 557.; Vác 1758: „O patrone in anxio vitae statu fermae periculo devotis tuis auxiliare”. BÁLINT Sándor 1977. 377.

³⁴ Pozsony 1729: Eszterházy érsek újította. AGGHÁZY Mária 1959. I. 84., II. 223.; Gyönyössölymos XVIII. sz. vége: 1846-ban újították 84 forintért. *Heves m. m.* III. 235.

³⁵ Sopron 1726: 1831–1832-ben újították. *Sopron m. m.* 362.

³⁶ Szeged XVIII. sz.: 1860-as években újították. BÁLINT Sándor 1977. I. 376–377.

³⁷ Diósd XVIII. sz. II. fele. AGGHÁZY Mária 1959. II. 68., *Pest m. m.* I. 328–329.

³⁸ Tihany 1760 k. AGGHÁZY Mária 1959. II. 287.

³⁹ Gödöllő 1750. AGGHÁZY Mária 1959. I. 72., II. 101.

⁴⁰ Tata 1770. AGGHÁZY Mária 1959. II. 283.; Csepel 1721. AGGHÁZY Mária 1959. I. 54., 72.

⁴¹ Attala 1793. *Somogy m. m.* 38.

⁴² Pozsony 1729. AGGHÁZY Mária 1959. I. 82., II. 223.

⁴³ Soroksár XVIII. sz. AGGHÁZY Mária 1959. II. 54.

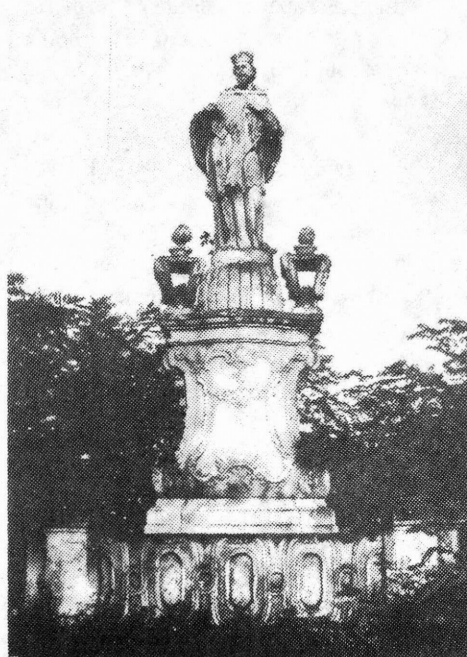
⁴⁴ Pozsony XVIII. sz. I. fele. BÁLINT Sándor 1977. I. 377.

⁴⁵ Kőszeg 1713. AGGHÁZY Mária 1959. II. 153.; Sopron 1701. *Sopron m. m.* 200.

⁴⁶ Kassa 1722–1723. AGGHÁZY Mária 1959. II. 131.; Fertőszéplak 1750. AGGHÁZY Mária 1959. II. 96.

tisemlékeken.⁴⁷ Az 1744-ben Hugenstein Károly uradalmi jószágkormányzó által emeltetett, háromszög alaprajzú mosonmagyaróvári pestisemlék az egyik legmonumentálisabb Nepomuki Szt. János ábrázolás az országban.⁴⁸ A szentet Vendel, Sebestyén, Borromei Károly szobra és Rozália domborműve társaságában találjuk, az emlékmű talapzatán a szent életének három mozzanata látható: a királyné gyónását hallgatja, a király püspökséget akar adományozni neki, a Moldvába ölik. Az ábrázolásban feltűnő, hogy a Nepomuki Szt. János szobor a Szentháromság-szobrokhoz hasonló megfogalmazásban készült. A kompozíció az építménybe rejtett Szentháromság-szimbolika révén a Szentháromságra utal, a központi alak pedig a gyónás, a bűnbánat gondolatát idézi fel. A kompozícióban így a barokk ellenreformációs program három célkitűzése egyesül: a Szentháromság, a különböző szentek (köztük a dinasztia védőszentjének számító Borromei Károly) tiszteletének terjesztése, valamint Nepomuki Szt. János alakján keresztül a gyónásnak a társadalom széles rétegeiben való meghonosítási kísérlete. (12–13. kép).

15. kép. Nepomuki Szt. János-szobor rokokó talapzaton. Jákfa XVIII. század II. fele (NM F. 214.629. BÀN Elek felvétele)

16. kép. Út menti Nepomuki Szt. János-szobor, lábánál számára mutató angyallal. Pinnye XVIII. század közepe. (NM F. 214.301. BÀN Elek felv.)

⁴⁷ Temesvár 1750. AGGHÁZY Mária 1959. I. 72., II. 285.; Mosonmagyaróvár 1744. BÁLINT Sándor 1977. 376.

⁴⁸ KOZÁK Károly 1960.; BÁLINT Sándor 1977. I. 376.

17. kép. Nepomuki Szt. János-szobor híd mellett. A színezett szobor kartusos talapzaton, fölötté stilizált felhőgirlandon áll. Herencsény XVIII. század II. fele. (NM F. 214.547. BÁN Elek felv.)

18. kép. Nepomuki Szt. János út menti szobra barokk fülkében. Csatár, Béke u. XVIII. század II. fele (TÜSKÉS Gábor felv.)

Külön figyelmet érdemel a másik nagyszabású Nepomuki Szt. János emlék, amely ott keletkezett, ahol Bécs a legközvetlenebbül fejtette ki hatását: a töröktől utoljára visszafoglalt és Bécsből külön kormányzott bánági terület középpontjában, Temesvárott.⁴⁹ Nepomuki János jezsuita támogatással már szenttéavatása előtt, 1724-ben az egész Bánát patrónusa lett, ahol nagyszabású vízszabályozási munkák folytak, s a lojális cseh és osztrák hivatalnokréteg hamarosan megalapította a szentről elnevezett vallásos társulatot. Az első temesvári Nepomuki-szobor 1722-ben készült, majd ennek áthelyezése után a bécsi udvari kamara és a temesvári polgárság 1750-ben egy monumentális Immaculata-emlékművet állíttatott föl, melynek tetején Mária áll, oldalán Nepomuki Szt. János térdelő szoboralakja, talapzatán pedig a szent életének jelenetei domborműveken. Mivel a kompozíció egyben pestisemlék is volt, helyet kapott rajta Sebestyén és Rókus szobra, s természetesen nem maradhatott el a felszabadító Habsburg uralkodó védőszentje, Borromei Károly sem. Nyilvánvaló, hogy a második szobor eszmei programját és művészi kivitelezését egyaránt Bécsből inspirálták.

Az eddig említettekén kívül a szent ábrázolásának néhány további ikonográfiai típusával is találkozunk. Szórványosan előfordul megdicsőülésének,⁵⁰ a gyógyítás⁵¹ és

⁴⁹ JUHÁSZ, Koloman 1964. 89–90.

⁵⁰ Hort XVIII. sz. II. fele. *Heves m. m.* III. 307.; Maklár 1804. *Heves m. m.* III. 398–399.

⁵¹ Fertőrákos 1731. *Sopron m. m.* 515.

a vízbedobás jelenetének önálló ábrázolása,⁵² egy esetben pedig nyelvét ajánlja föl Máriának.⁵³ Mindezek az ábrázolások egyben jelzik a szent kultuszának a Mária- és Szentháromság-tisztelettel, a pestisszentes és más dinasztikus szentes kultuszával történő összefonódását a kultusz felfelé ívelő szakaszában.

Az ikonográfiai típusok térbeli megoszlása azt mutatja, hogy az egész országban az álló alakként történő ábrázolás a legelterjedtebb. Viszonylag nagy ábrázolásbeli gazdagságot, több ikonográfiai típust – amint az várható – a kultusz két központi területén, Nyugat- és Észak-Magyarországon találunk (6. táblázat). A típusok időbeli megoszlása azt

6. táblázat. Az ikonográfiai típusok térbeli elterjedése

Ikonográfiai típus	Nyugat-Magyarország	Duna melléke	Dunántúl	Észak-Magyarország	Duna-Tisza köze, Tiszántúl, Erdély
Álló alak	9	13	29	40	13
Álló alak mellékalakokkal	1	5	5	2	1
Szoborcsoport része	3	1	–	1	1
Vízbedobás	–	–	1	1	–
Gyógyítás	1	–	–	–	–
Megdicsőülés	–	–	–	3	–
Nyelv-felajánlás	–	–	–	–	1

mutatja, hogy a szentesek álló alakként, mellékalakokkal vagy szoborcsoportban történő ábrázolásával az egész időszakban folyamatosan találkozunk. a vízbedobás, a gyógyítás, a megdicsőülés és a nyelvfelajánlás, valamint a szent életéből vett egyéb jelenetek viszont inkább XVIII. századi témáknak számítanak (7. táblázat). Az ikonográfianak ez

7. táblázat. Az ikonográfiai típusok időbeli elterjedése

Ikonográfiai típus	1730-ig	1731–1750	1751–1780	1781–1800	1801–1850	1851-től
Álló alak	11	2	18	18	23	5
Álló alak mellékalakokkal	2	2	4	2	1	–
Szoborcsoport része	3	3	–	–	–	–
Vízbedobás	–	1	1	–	–	–
Gyógyítás	–	1	–	–	–	–
Megdicsőülés	–	–	–	1	1	–
Nyelvfelajánlás	–	–	1	–	–	–

⁵² Kakát 1737. AGGHÁZY Mária 1959. I. 72.; Pápa 1758. AGGHÁZY Mária 1959. I. 72.

⁵³ Fegyvernek 1775. BÁLINT Sándor 1977. I. 377.

a felvilágosodás és a jozefinizmus hatására visszavezethető elszegényedése és megmerevedése a kultusz tartalmának megváltozását bizonyítja: a magasabb rétegek ízlését tükröző differenciáltabb megnyilvánulások helyébe a XVIII–XIX. század fordulójától fokozatosan az alsóbb rétegek igényeinek megfelelő, egyszerűbb megoldások lépnek.

19. kép. Nepomuki Szt. János festett faszobra hármastagolású fülkés építményben. Balatonendréd XVIII. század II. fele. (NM F. 214.592. BÁN Elek felv.)

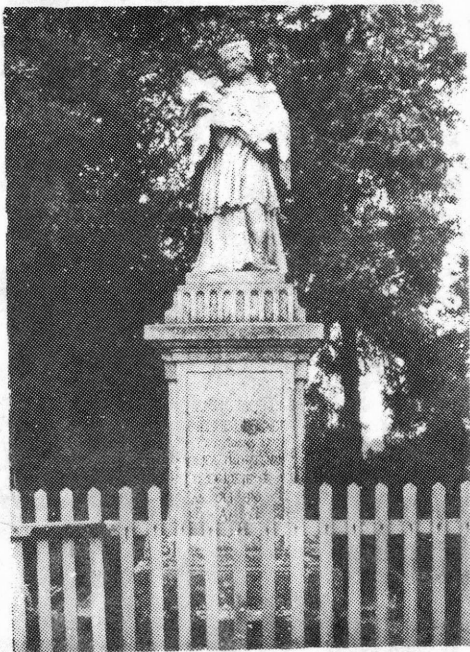

20. kép. Nepomuki Szt. János-szobor, kezében külön talapzaton álló feszülettel. Festett. Pilisvörösvár 1780. (NM F. 223.176. ERDÉLYI Zoltán felv.)

4. Összegzés

A vizsgálatban Nepomuki Szt. János magyarországi kultuszának egyetlen megnyilvánulásformáját, a szabadtéri szobrok állításának gyakorlatát kíséreltük meg áttekinteni. Az így kapott kép nagyjából megegyezik a kultuszról más forrásokból leszűrhető eredményekkel, így következtetéseinket – a bevezetőben jelzett megszorításokkal – a tisztelet egészére is vonatkoztathatjuk. A magyarországi kultusz legfontosabb kezdeti ösztönzőjének közvetlenül vagy főúri–egyházi közvetítéssel a bécsi-osztrák udvari kezdeményezések bizonyultak. Innen érthető, hogy a szobrok elterjedése, funkciói és ikonográfiája nem térnek el lényegesen a szomszédos osztrák területek hasonló megnyilvánulásaitól. A közép-európai Nepomuki Szt. János-kultusz másik fontos összetevője, a középkori cseh kultusz történeti okok miatt Magyarországon közvetlenül nem, csak barokk kori cseh és osztrák-Habsburg közvetítéssel érvényesült. Az udvari kezdeményezések mellett a

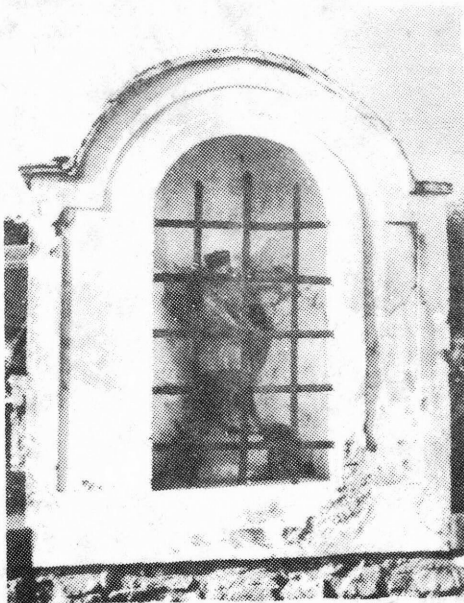

21. kép. Út menti Nepomuki Szt. János-szobor. A klasszicista talapzat felső része stilizált hidat mutat. Kóny 1794. (Vö: 31. jegyzet) (NM F. 214.471. BÁN Elek felv.)

22. kép. Nepomuki Szt. János-szobor a Lőkőspatak hídján. Romhány 1795. (NM F. 218.448. BALASSA M. Iván felv.)

23. kép. Nepomuki Szt. János-szobor híd mellvédjére épített fülkében. Festett. Örvényes 1800. (NM F. 214.646. BÁN Elek felv.)

24. kép. Védő tetővel ellátott, festett Nepomuki Szt. János-szobor az Ósagárdi út hídján. Szentdehely 1830. (NM F. 214.559.) (BÁN Elek felv.)

kultusz másik fontos ösztönzője az egyház, ezen belül is a vezető egyházi réteg, a felső-papság, valamint a különböző szerzetesrendek (elsősorban a jezsuiták, továbbá a ferencesek és a pálosok) voltak. A XVIII. század közepétől a dinasztia mint kultuszterjesztő fokozatosan háttérbe szorul, s egyre jobban előtérbe lép a világi arisztokrácia, amelynek jelenléte a kultuszban csökkenő mértékben a XVIII. század végéig mutatható ki. A XVIII. század közepén a kultuszhordozó rétegek között megjelenik a városi polgárság, valamint a kis- és középnemesség. Az 1780-as évek utáni kisebb visszaesés a korlátozó egyházpolitikai intézkedések mellett azzal magyarázható, hogy a korábbi kultuszhordozó rétegek már nem, az újabbak pedig még nem vesznek részt teljes intenzitással a kultuszban. A XVIII–

25. kép. Nepomuki Szt. János alakja út menti kereszt talapzati fülkéjében. Festett. Nagykanizsa, Honvéd u.–Petőfi u. találkozása 1872. (TÜSKÉS Gábor felv.)

XIX. század fordulójától kezdve az arisztokrácia eltűnik a kultuszhordozók sorából, a kezdeményező szerepet a közép- és kismemesség veszi át. Ezzel párhuzamosan a vezető egyháziak helyébe a világi papság alsó rétege lép. A XIX. század első felétől kezdve pedig a legjelentősebb kultuszhordozóvá – az egyházi–főúri ösztönzésektől ekkor már csaknem függetlenül – a falusi lakosság válik a maga összetett rétegződésével. A kultusz közvetítésének ez a vizsgált emlékanyag különböző jellemzői által egybehangzóan tanúsított folyamata paradigmikusnak látszik más, „felülről” terjedt áhitatformák esetében is.

A kultuszhordozó társadalmi rétegek változása együtt jár a szent alakjának, illetve magának a kultusznak a funkcióváltásával. Funkcióváltásról kell beszélnünk egyrészt abban az értelemben, hogy egy szobor funkciója szükségszerűen változik az időben, jelen-

tése a következő generációknak már nem azonos az állítató szándékaival. Másrészt funkcióváltás megy végbe a szobrot állítatók és a befogadók (címzettek, hívek), tehát a szoborral ugyanabban az időben más-más kapcsolatban álló különböző társadalmi rétegek között is.⁵⁴

Az osztrák ház közvetett jelenléte mögött a kultuszban annak fölismerése rejlik, hogy a Habsburg-uralom konszolidálása az örökös tartományokban ajánlatossá tette az ott tisztelt helyi szentek kultuszának fölkarolását. Az eredetileg csupán Csehországban tisztelt Nepomuki Szt. János alakjának ez a tudatos bevonása a dinasztia politikájába azt eredményezi, hogy a szentet a Habsburg-birodalom legtávolabbi területein is igyekeztek megkedveltetni.⁵⁵ A kultusz politikai dimenziójának közvetlen aktualitása a szent legendájának központi motívumában rejlik: a gyónási titok megőrzésében az abszolút hatalom iránti engedelmesség jut kifejezésre. Az új szent tervszerűen irányított propagandája így az abszolutista rendszernek és elveinek hű tükörképe: Nepomuki Szt. János alakja tulajdonképpen nem más, mint az egyházi beavatkozással szelídített abszolút hatalom garanciája. A kultusz államszimbolikus jelentést kap, és a dinasztikus államgondolat, az egységes osztrák állam elképzelésének megtestesítőjeként és stabilizálójaként jelenik meg.⁵⁶ A dinasztia kultuszhordozó szerepének fokozatos megszűnése a XVIII. század közepétől arra utal, hogy a dinasztia számára a szent veszített aktualitásából, ami összefüggésbe hozható egyrészt az örökösödési háború és a hétéves háború befejeződésével, a Pietas Austriaca-gondolat felbomlásával,⁵⁷ másrészt azzal a ténnyel, hogy az uralkodóház a kezdődő racionalizmus hatására a társadalmi problémák megoldására a szentek tiszteletének támogatása helyett más eszközöket vett igénybe.⁵⁸

A katolikus egyház részvétele a kultuszban az udvari törekvések támogatásán kívül ellenreformációs indíttatásból, missziós beállítottságból magyarázható. A gyónás szentségének vértanúja és az igazhitűség őrzője jó alkalom volt a szentségi élet jelentőségének hangsúlyozására és a különböző protestáns törekvések ellensúlyozására. Az egyház szerepének fokozatos háttérbe szorulása a kultuszban az ellenreformáció térhódításával, a rekatolizáció eredményességével és az új kultuszformák terjesztésével hozható kapcsolatba. Az arisztokrácia részvétele a kultuszban a bécsi udvari minták követésével, valamint a reprezentáció igényével magyarázható. Kezdetben ugyanez érvényes a szobrokat állítató alsóbb társadalmi rétegekre, akik igyekeztek ebben is követni a fölöttük állók magatartását.⁵⁹

A kultusz funkcióváltása kapcsán látni kell, hogy azok a társadalmi rétegek, amelyek a kultuszáramlat kezdetén még csupán a befogadó szerepét töltik be, később maguk is elsődleges kultuszhordozóvá, a kultusz terjesztőivé lépnek elő. A kultuszhoz ez a társadalmi rétegek közötti funkcióváltása magával hozza a szobrok által hordozott eszmei tartalmak részleges megváltozását. A kultusz szélesebb körű befogadására, fokozatos „népivé válására” jellemző, hogy míg a XVIII. században a szent kapcsolatba lép más kultu-

⁵⁴ KAPNER, Gerhardt 1978. 130–134.

⁵⁵ KAPNER, Gerhardt 1978. 54.

⁵⁶ GOTTSCHALL, Klaus 1979. 54.; EDER, Alois 1979. 52–57.; KOVÁCS, Elisabeth 1979. 80–82.

⁵⁷ CORETH, Anna 1982². 62–70.

⁵⁸ KAPNER, Gerhardt 1978. 35.

⁵⁹ *Johannes von Nepomuk*. 1971.

26. kép. Imafüzet címlapja Nepomuki Szt. János alakjával. A szent kezében kivirágzott fészület, a háttérben a vízbedobás jelenete. (Ofen 1801. Katharina Landererin) Fámetszet 143×85 mm (Her-
man Ottó Múzeum Történelmi Adattár 79.1087.1.2.)

szokkal, ikonográfiája differenciáltnak mondható, a XIX. században a kultusz új formákkal már nem gazdagodik, a szent speciális patronátusai fokozatosan a háttérbe szorulnak, s Nepomuki Szt. János egyre inkább általános segítő szentként (pestis, víz-, tűz-, betegség- és halálpatronusként stb.) funkcionál: szerepe hasonlóvá lesz ahhoz a szerephez, amit például a középkor végén Szt. Kristófnak tulajdonítottak.⁶⁰

Az összehasonlítás kedvéért végül érdemes egy pillantást vetni a szabadtéri szobrok között Nepomuki Szt. János mellett ugyancsak nagy számban szereplő Szt. Vendel emlékekre.⁶¹ Mindkét szent tisztelete lényegében délnémet–osztrák hatásra, részben hasonló csatornákon terjedt el Magyarországon, de míg Nepomuki Szt. János tiszteletének fénykora egyértelműen a XVIII. századra tehető, Szt. Vendel kultusza a XVIII. századi előzmények után egy speciális foglalkozási ág fellendülésével összekapcsolóva a XIX. században virágzik fel széles körben, amikor Nepomuki Szt. János tisztelete is eljut a legalsó rétegekhez. Míg a Vendel-szobrok ikonográfiája a kultusz kisugárzó területeihez viszonyítva – éppen a szent patronátusának egy foglalkozási ággal való szoros kapcsolata miatt – nálunk helyi vonásokkal bővül, s a tiszteletének egyéb formái is tovább gyarapodnak, a Nepomuki Szt. János szobrokon újabb ösztönzés hiányában ekkor már az ikonográfia elszegényedésének jelei mutatkoznak, s a szent speciális patronátusainak egy része is a kultusz egyéb, elsősorban szokásszerű megnyilvánulásaiban él tovább. Ez az a jelenség, amit BÁLINT Sándor összefoglalóan Nepomuki Szt. János kultusza „talán csak Szent Anna tiszteletéhez fogható utóvirágzásának” nevez,⁶² s ami már kívül esik e vizsgálat keretein.

IRODALOM

AGGHÁZY Mária

1959 *A barokk szobrászat Magyarországon*. I–III. Budapest

BÁLINT Sándor

1977 *Ünnepi kalendárium*. I. Budapest

1980 *A szögedi nemzet*. III. Szeged

CORETH, Anna

1982² *Pietas Austriae. Österreichische Frömmigkeit im Barock*. Wien

Documenta Artis Paulinorum (= DAP)

1975–1978.: I–III. Szerk. TÓTH Melinda. Budapest

EDER, Alois

1979 *Johannes von Nepomuk und der habsburgische Absolutismus*. In: 250 Jahre Hl. Johannes von Nepomuk. Katalog der IV. Sonderschau des Dommuseums zu Salzburg, Mai bis Oktober 1979. Salzburg. 52–57.

GENTHON István

1959–1961 *Magyarország művészeti emlékei*. I–III. Budapest

GOTTSCHALL, Klaus

1979 *Dokumente zum Wandel im religiösen Leben Wiens während des Josephinismus*. Wien

GULYÁS Éva

1979–1980 *A Vendel-kultusz emlékei a Jászságban*. Szolnok megyei múzeumi évkönyv. 185–200.

⁶⁰ MEZLER-ANDELBERG, Helmut J. 1979. 44.

⁶¹ GULYÁS Éva 1979–1980.

⁶² BÁLINT Sándor 1977. I. 372.

G. GYÖRFFY Katalin

1983 *Schweiger Antal Nepomuki Szent János szobra Tatán, 1770-ből*. Művészettörténeti Értesítő 1. 2. 89–90.

Győr-Sopron megye műemlékei

1956 I. rész. Sopron és környéke műemlékei. MMT II. Budapest

Heves megye műemlékei

1969–1978 I–III. rész. MMT VII–IX. Budapest

Johannes von Nepomuk

1971 Ausstellung des Adalbert-Stifter-Vereins in Zusammenarbeit mit dem Münchner Stadtmuseum, dem Oberhausmuseum Passau, dem Österreichischen Museum für Angewandte Kunst in Wien und mit dem Bayerischen Rundfunk. (Katalog) Passau

JUHÁSZ, Koloman

1964 *Der heilige Johannes Nepomuk als Schutzpatron des Banates*. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 89–90.

KAPNER, Gerhardt

1978 *Barocker Heiligenkult in Wien und seine Träger*. Wien

KOVÁCS, Elisabeth

1979 *Die Verehrung des hl. Johannes von Nepomuk am habsburgischen Hof und in der Reichs- und Residenzhauptstadt Wien im 18. Jahrhundert*. In: 250 Jahre Hl. Johannes von Nepomuk... 69–85.

KOZÁK Károly

1960 *Győr-Sopron megyei háromszög alaprajzú építmények*. Arrabona 2, 87–98.

MEZLER-ANDELBERG, Helmut J.

1979 *Johannes von Nepomuk – ein Patron des alten Österreich?* In: 250 Jahre Hl. Johannes von Nepomuk... 43–51.

NÉMETH József

1979 *Zala megye műemlékei*. Zalaegerszeg

Nógrád megye műemlékei

1954 MMT III. Budapest

Pest megye műemlékei

1958 I–II. rész. MMT V. Budapest

RÉTHELYI Jenő

1984 *Útszéli kereszték Keszthely környékén*. Ethnographia XCV. 53–79.

Somogy megye műemlékjegyzéke

1973 Budapest

Szabolcs-Szatmár megye műemlékei

1986 I. MMT X. Budapest

TÜSKÉS Gábor

1984 *A barokk kori szenttisztelet rétegei*. In: Történeti antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülésszak előadásai. Szerk.: HOFER Tamás. 138–151. Budapest.

Gábor Tüskés – Éva Knapp

DIE BAROCKZEITLICHE VEREHHRUNG DES HL. JOHANNES VON NEPOMUK IN UNGARN ANHAND DER FREIPLASTIKEN

(Zusammenfassung)

In der Analyse haben wir versucht, über eine einzige Erscheinungsform des Nepomukkultes in Ungarn, über die Errichtung der Freiplastiken eine Übersicht zu geben. Das so entstandene Bild stimmt im grossen und ganzen mit den Ergebnissen überein, die wir über den Kult aus anderen Quellen bekommen haben, und so können wir unsere Schlüsse in gewissem Masse auch auf die ganze Verehrung beziehen.

Als der wichtigste Anreger des ungarischen Kults erwiesen sich am Anfang der Epoche unmittelbar oder mit hochadelig-kirchlicher Vermittlung die österreichisch-höfischen Ansätze. Der andere wichtige Anreger des Kults war die Kirche, innerhalb derer in erster Linie die obere Geistlichkeit, ausserdem die verschiedenen Orden, vor allem die Jesuiten. Von der Mitte des 18. Jahrhunderts an wird die Dynastie als Kultträger stufenweise in den Hintergrund gedrängt, an ihrer Stelle tritt die weltliche Aristokratie schon von Anfang des Jahrhunderts immer mehr in den Vordergrund, deren Beteiligung am Kult bis ganz zum Ende des 18. Jahrhunderts nachweisbar ist. In der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts erscheint unter den kulttragenden Schichten das städtische Bürgertum und der Klein- und Mitteladel. Der kleine Rückfall im Kult nach den 1780-er Jahren ist ausser den einschränkenden kirchenpolitischen Massnahmen damit zu erklären, dass die früheren kulttragenden Schichten schon nicht, die neueren noch nicht mit ganzer Intensität am Kult teilnehmen. Um die Wende des 18–19. Jahrhunderts verschwindet die Aristokratie aus den Reihen der Kultträger, ihre initiativ Rolle wird jetzt von dem Mittel- und Kleinadel übernommen. Parallel damit wird die obere Geistlichkeit von der unteren Schicht des weltlichen Klerus abgelöst, vom Anfang des 19. Jahrhunderts an tritt als die bedeutendste kulttragende Schicht die dörfliche Bevölkerung mit ihrer vielfältigen Schichtung hervor, die von den kirchlich-adeligen Ansätzen in dieser Zeit schon fast völlig unabhängig geworden ist. Dieser Prozess der Kultvermittlung, was die verschiedensten Charakteristiken des untersuchten Materials beweisen, scheint auch im Falle anderer, von „oben“ verbreiteten Andachtsformen beispielhaft zu sein.

Die Wandlung der kulttragenden Schichten läuft parallel mit dem Funktionswandel der Heiligengestalt bzw. des Kultes selbst. Die indirekte Gegenwart des Kaiserhauses beim Kult ist damit zu erklären, dass die Konsolidierung der Habsburger Herrschaft in den Erbländern die Aufnahme des Kultes der dort verehrten Heiligen empfehlenswert gemacht hat. Die Teilnahme der kirchlichen Personen am Kult ist ausser durch Unterstützung der höfischen Bestrebungen in erster Linie durch gegenreformatorische Motive, durch missionarische Gesinnung zu erklären. Die Teilnahme der Aristokratie erklärt sich in erster Linie durch den Wunsch, höfische Vorbilder nachzuahmen und durch den Anspruch auf Repräsentation. Am Anfang gilt zum Teil dasselbe für die unteren Gesellschaftsschichten, die sich auch bei der Stiftung der Statuen dem Verhalten der über ihnen stehenden Schichten zu folgen bemühten. Jene Gesellschaftsschichten, die am Anfang die Kultentwicklung lediglich aufgenommen haben, wurden nach einiger Zeit zum primären Kultträger, zum Verbreiter und Initiator des Kultes. Dieser Funktionswechsel des Kultes zwischen den verschiedenen Gesellschaftsschichten lässt einerseits die früheren Ideengehalte der Statuen verblassen. Andererseits ist für die Übernahme des Kultes in breiteren Schichten, für den Prozess der Popularisierung charakteristisch, dass der Heilige, der im 18. Jahrhundert mit anderen Kultformen verbunden wird, seine differenzierte Ikonographie langsam verliert, und im 19. Jahrhundert wird der Kult mit bedeutenden neueren Formen nicht mehr bereichert. Die speziellen Patronate des Heiligen treten in dieser Zeit stufenweise in den Hintergrund, und der Hl. Johannes von Nepomuk wird immer mehr zum allgemeinen Nothelfer: Seine Rolle ähnelt gewissermassen dem, was man am Ende des Mittelalters z. B. dem Hl. Christophorus zugesprochen hat.

Törökbecsei amulett

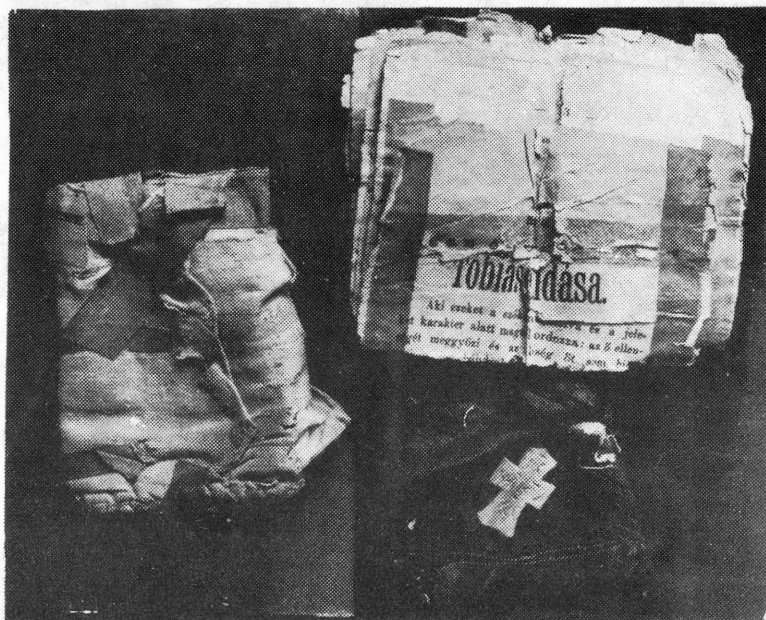
(Egy néprajzi lelet leírása és értelmezése)

A közép-bánáti Törökbecsén folyó néphitteltáró gyűjtéseink során, 1982 őszén, az egyik adatközlőtől arról értesültünk,¹ hogy van a szomszédságban valakinek a birtokában egy „valami”, amelyet akkor szoktak használni, amikor „törvénybe mennek”. A tárgyat magukkal viszik, s akkor szerencsájük lesz a tárgyalás során. Az adatközlő ígéretet tett arra, hogy a kedvünkért megpróbálja majd kölcsönkérni, hogy láthassuk. Erre akkor nem került sor, hanem csak 1984 júniusában. Ekkor megtekinthettük a titokzatos „valamit”. Egy kopott és ragtapasszal többszörösen megragasztott kendőben papírlapot találtunk, mégpedig egy félívnyi terjedelmű, nyolcadrét formájú ponyvanyomtatványt, a *Tóbiás áldása* címűt, valamint egy fehér anyaggal bélelt, kopott bordó selyemzacskóban kisméretű, *faragott fakeresztet*, rajta belevéselt betűcsoportokkal. A tárgyegyüttes minden összetevője – beleértve a ponyvanyomtatványt is – igen kopottnak, elnyűttnek látszott, bizonyára a hosszú használattól. A ponyvanyomtatványt cellul szalaggal többszörösen megragasztották, a hajtogatás élein így szinte olvashatatlaná vált a szöveg. Az adatközlő végül beleegyezett abba, hogy a „valamit” magunkkal vigyük, a szöveg leírása és a tárgyegyüttes lefényképezése céljából, arra azonban nem is gondolhattunk, hogy múzeum számára megszerezzük.

Mivel a tárgyegyüttes dokumentálása megtörtént, lehetőség nyílt arra, hogy elvégezzük elemzését, majd eredményeinket közzétegyük.² Úgy véljük, hogy igen ritka összetett amuletről van szó, amelynek analógiáit nem ismerjük. Nem ismerünk ugyanis olyan közlést az irodalomban, amely egyazon tárgyegyüttes keretében három különböző hiedelemkör tárgyi megjelenítését együtt prezentálná és elemezné. Mint látni fogjuk, a törökbecsei amulett azért is érdekes és ritka, mert két kultúra népi hiedelemvilágának tárgyi manifesztációit kapcsolja egybe; az egyik tárgy, egy *ponyvanyomtatvány*, a magyar népi hiedelemvilág és népi vallásosság összefonódásának kései – föltehetően századfordulós –, európai indíttatású nyomdai lecsapódása; a tárgyegyüttes külső burka, egy *halotti állfelkötő-kendő* a maga hiedelmi konnotációjával jól ismert a magyar népi hiedelemvilágban, de ugyanúgy a délszlávok körében is, s végül az említett, fából *faragott, feliratos kereszt* – eddigi ismereteink szerint – a pravoszláv kolostorok körül kialakult népi vallásosság egyháziilag támogatott tárgyi megjelenítése.

¹ Az adatközlő a törökbecsei népi hiedelemvilág jeles letéteményese, nyugalmazott tiszai gátőr. Neve: Ilia István, született 1920-ban Törökbecsén.

² A leletegyüttesről először hírlapi néprajzi esszéorozatunkban adtunk hírt. Vö.: JUNG Károly 1984.

1. kép. Az amulett összetevői: a halott állkendője, a Tóbiás áldása és a kis faragott fakereszt, selyemzacskójával

Az adatközlő ismeretei a tárgyegyüttesről

Feltett kérdéseinkre az adatközlő elmondta, hogy a tárgyat kb. 1978-ban használták legutóbb, amikor valaki bírósági tárgyalásra kapott idézést. Nem volt soknak tudomása róla, rokonok, ismerősök kaphatták csak kölcsön a tulajdonostól, akinek a kilétére nem derült fény. (Nem is nagyon igyekeztünk megtudni, mert attól tartottunk, hogy akkor esetleg akadályok merülnek majd fel a dokumentálással kapcsolatban.) Az adatközlő nyomatékosan kijelentette, hogy ő sohasem használta, mert neki nem is volt rá szüksége. A vele folytatott többszöri beszélgetés, valamint életútjának ismeretében ez a kijelentés bizonyos fenntartással kezelendő; annak ellenére, hogy hitt a tárgyegyüttes erejében és hatásában, bizonyára fenntartott egy bizonyos distanciát saját személye és az érdeklődő néprajzkutató között. A legfontosabb adatok az adatközlő elmondásában az alábbiak:

„Hát akitű kaptam, aszmonda, hogy ez, az édősanyja mosott a katonákra a tizennégyesi háború alatt. Második világháború alatt.³ És egy katonagúnyának a zsebibe, nem tudták, hogy kié az a gúnya, abba a zsebibe tanáták. Ezt a valamit. És azt mondja, hogy mije levél van benne, nem tudja, de állítólag Krisztus körösztyirú van egy darab benne. Ebbe. Mög a halottnak az álló, amive fő vót kötve, az a ruha van ebbe beletéve. És ha törvénybe möntek, állítólag

³ A szöveg kontextusa jól mutatja, hogy ez a kiegészítő értelmezés téves, s mindenképpen az első világháborúról van szó.

– én nem vótam törvénybe – de azt mondják, hogyha belsőzsebbe tőtte, és a szívhőn szorította, hogy csak akkor bírjon mögszólalni, ha az a halott mögszólal, akinek evve vót az álla főkötvé. És azt mondják rúla, hogy hasznos vót még eddig! Hogy az ellenfele elhallgatott! De tögyük fő, akít tudok, hogy vót, annak igaza vót. De vitte magáva, de nagyon mög vót lepődve, és amikő eszibe jutott, hogy ott van nála, odaszorította magáhon, amaz csak dadogott.”

A későbbi beszélgetés során az adatközlő megerősítette, hogy a tárgyegyüttes ereje „a körösztben, a szent levélben és a halott kendőjében” van. A ponyvanyomtatvánnyal és a kis fakeresztel kapcsolatban az elmondottakon kívül egyéb értesüléssel nem tudott szolgálni. A főntebb idézett elmondása fontos adatokat tartalmaz, amelyek arra utalnak, hogy az amulett szerepe és használatának értelmezése még élő hagyomány, tehát nem lehet szó arról, hogy valamiféle elhomályosult hiedelmi háttérű tárgyat őriznek és alkalmaznak szigorúan meghatározott funkcióban.

Az alábbiakban a tárgyegyüttes alkotóelemeit külön-külön fogjuk megvizsgálni az irodalmi adatok fényében, majd végül összegezzük észrevételeinket a tárgy egésze, valamint funkciója és jelentősége szempontjából.

A halott állkendőjének kérdésköre

A magyar néphagyományban igen gazdag a halál és temetés szokás- és hiedelemköre. K. KOVÁCS László befejezetlenül maradt hóstái monográfiáját⁴ leszámítva nem rendelkezünk azonban olyan modern monográfiával, amely minden részletre kiterjedően adna leírást és tudománytörténeti–szakirodalmi áttekintést. Ebből következik, hogy a halott állkendője kérdésköre sem nyert még alaposabb áttekintést és elemzést. A könyvekben és folyóiratközlésekben elszórtan található leírások tartalmazznak ugyan adatokat ezzel a kérdéssel kapcsolatban, de parciális voltukból következően analógiákra alig utalnak. Éppen ezért az alábbiakban felsorolandó analógiák és adatok minden bizonnyal csak részét képezik a lehetséges adatoknak, amelyeket egyszer rendszeres vizsgálat alá kellene vonni.

A halott állkendőjével kapcsolatos a korai adatok a XVIII. század elejétől követhetők. Ezeknek többsége a magyarországi boszorkányperek iratanyagában maradt fenn, ami egyben arra is utal, hogy ezeknek az adatoknak a használhatósága nem minden tekintetben kifogástalan. Egy 1731-ben lefolytatott szegei boszorkánypörből mindössze arról értesülünk, hogy az egyik tanú szerint a vádlott „felvette kezibe az megholt gyermek testét, s azalatt az ruhácska, mellyel az álla fel volt kötve, elveszett.”⁵ Hogy mire kellett neki, nem derül ki, de az alábbi, ugyancsak boszorkánypörből származó adatok alapján valószínűsíthető. Egy 1754-es Csongrád megyei boszorkánypörben a vádlott arra a kérdésre, hogy mi az a vékony ruha, amelyet az inge kötőjéhez kötött, ezt válaszolta: „azon ruha abból való, a kivel a meg holt gyermeknek álla föl volt kötve”.⁶ Magyarázatot nem kapunk rá, de az a tény, hogy a per alatt látta nála a bíróság, következtetni enged szere-

⁴ K. KOVÁCS László 1944.

⁵ REIZNER János 1900.470.

⁶ SCHRAM Ferenc 1970. I. 301

pére. Ugyanebben a periratban szó van „holt ember ruhájáról” is, amelyet csizmában szoktak hordani, s akkor „a Törvény nem szolgál rá” a viselőjére.⁷ Vácott jegyezték fel egy 1745-ös boszorkányperben, hogy amikor a perbe fogott asszonyt be akarták vinni a tömlöcbe, a lánya „kérte az Fatenst, hogy azon ruhácskát, a kivel meg holt kis gyermekének az állát fel kötötték, és az ágya fölött egy kis lyukban legyen, adná oda”.⁸ 1747-ben sírgyalázókat fogtak perbe, akik többek között a halott állkendőjét is kivették a sírból. Tettéknek olyan magyarázatát adták, ami bizonyos tekintetben eltér a később ismertető általános hiedelemtől. Ezt olvassuk: „és amivel az álló fő volt kötve, s adigh meny országban nem mehet az lélek mígnem föl nem odgyák”.⁹ S végül ugyanebből a korból érdemes idézni Túrkeve város legrégebbi jegyzőkönyvéből, mert itt a halott állkendőjének szerepét is megjelöljük: „J. Tóth Jánosné asszonyom abban sok ízben igyekezett benne, hogy halottak álla kötőjét elvégye, kérte is, sőt tartotta is, amelynek olyan hasznát tudja, hogyha olyatén ruha volna a causáns embernél, senki törvényt nem tudna reá tenni, sőt, ha rabságban volna is, kiszabadulna és ha a pincérül bort viszen az ember pénzen, mégis mindenkor egy-egy pénze maradna.”¹⁰

Mivel az idézett túrkevei jegyzőkönyv nem csupán a tényt rögzíti, hanem a vádlott magyarázatát is, szinte biztosnak vehető, hogy az azonos korból származó (s ugyancsak boszorkányperekben szereplő) hasonló, de magyarázat nélküli adatok is voltaképpen ugyanazt a magyarázatot nyerhették volna, ha a kihallgatás során jobban rákérdeztek volna az inkvizitorok. Minden valószínűség szerint félrevezetésnek szánta a vádlott azt az adatot, hogy a halott lelke nem szállhatott addig a mennyországba, míg az állkendőt el nem távolították arcáról. Illetve: annyi igazság lehetett benne, hogy ez a hiedelem létezett (napjaink gyűjtései is kimutatták), de a halottat nem temették el oly módon, hogy a kendőt arcán hagyták volna.¹¹ Az viszont elképzelhető, hogy a sírgyalázók a halott állkendőjét a koporsóból vették ki, ahová általában tették a hozzátartozók, ha nem akarták, hogy illetéktelenek kezébe kerüljön,¹² de temetés – vagy a koporsó lezárása – előtt a kendőt mindig eltávolították a halott arcáról. Miként a túrkevei adat bizonyítja, a perbe fogott „boszorkányok” – általában falusi vajákosok, gyógyító asszonyok, babonás praktikák tudói – tisztában voltak a halott állkendőjének szerepével, illetve ma már úgy mondanánk: a hozzá tapadó hiedelmi konnotációval, ezért tettek meg mindent, hogy megkaparintsák. Az a tény, hogy az egyik vádlott a kihallgatás alatt is a ruhájához kötve viselte, illetve az, hogy egy másik, tömlöcbe menése előtt akarta a lányával megszereztetni,¹³ azt bizonyítja, hogy a szerencsétlen asszonyok valóban hittek a halott állkendőjének mágikus erejében. A halott állkendőjének a túrkevei leírásban emlegetett további funkciója ebben a pillanatban számunkra nem lényeges.

Idézhetők azonban adatok századunkból is, ami azt bizonyíthatja, hogy a halott állkendőjével kapcsolatos hiedelmek tovább élnek. Az ismertető magyar adatok azon-

⁷ SCHRAM Ferenc 1970. I. 303.

⁸ SCHRAM Ferenc 1970. I. 444–445.

⁹ SCHRAM Ferenc 1970. II. 627.

¹⁰ GYÖRFFY István 1931. 36.

¹¹ A halott állának felkötésével kapcsolatos gazdag irodalom egy részének felsorolása: JUNG Károly 1978. 260. 51. jegyzet.

¹² Vö.: pl. LUBY Margit 1935. 180.

¹³ Lásd a 8. jegyzet adatait.

ban – érdekes módon – nem mindig konkrét hiedelmeket kapcsolnak az állkendőhöz, hanem általános démon- és boszorkányűző szerepét hangsúlyozzák. K. KOVÁCS László adatai szerint Erdélyben általában az istállóban szokták felakasztani, „hogy a jószágnak ne ártsanak a gonoszok”.¹⁴ Hasonló adatokról számol be KISS Géza is ormánsági monográfiájában.¹⁵ K. KOVÁCS idéz egy kb. a múlt század nyolcvanas éveire datálható adatot, amely hasonló helyzetet ír le, mint a fentebb idézett boszorkányperek: „Beszéli a vasváriak, hogy ezelőtt vagy hatvan évvel Horváth Ferenc ravatalánál megjelent a sógora, aki boszorkányos ember hírében állott, és egy óvatlan pillanatban leoldotta a halott állkendőjét és éppen zsebre akarta dugni, amikor észrevették: nagyon meggyalázták érte”.¹⁶

LUBY Margit is gyűjtött és publikált adatokat a halott állkendőjének felhasználásával kapcsolatban. Ezek közül kettő a népi gyógyászat, illetve állatgyógyászat körébe tartozik: „Gyerekek gilisztafrász ellen halott állkendőjéből egy darabkát parázsra kell tenni, az ajtó külső szemöldökfájából egy keveset hozzáfáraggni, s ezzel a gyereket körül-füstölni”.¹⁷ Továbbá: „Aki gondos, gondol rá, hogy senki el ne lopja, mert a halott állkendője igen alkalmas orvosszer rontások elleni gyógyítások keretében. Tudálekos asszony igyekszik is erre egyszer-egyszer szert tenni, különösen, ha akasztott ember állkendőjét kaparinthatja meg. Fecskénének Hetében évekig megvolt szegény Uray Miklós állkendője, s annak füstjével kúrálta – igen eredményesen – a megrontott teheneket”.¹⁸ Harmadik adata pedig a halott állkendőjének szerelmi mágiával kapcsolatos szerepéről számol be: „Aki fiától el akar rontani egy lányt, az ellopja egy halottnak az állkendőjét, azt elégeti, hamuját pogácsába süti, s mielőtt a fiúval megetetné, keresztet vet a pogácsára”.¹⁹

A magunk gombosi népszokás-monográfiájában az adatközlők már csupán arra emlékeztek, hogy „a halott állának fölkitésére használt fejkendőt régen rontási célokra föl szokták használni”.²⁰ Ennél közelebbi funkcióról nem számoltak be.

K. KOVÁCS László utal arra, hogy a halott állának felkötése általános a magyarságnál és a szomszédos népeknél is, de ezzel kapcsolatban konkrét adatokra nem hivatkozik. Úgy véli, hogy éppen a szokás általánosságából következik, hogy a gyűjtések során erre nem igen térnek ki a kutatók.²¹ Ebben a tanulmányban alkalmunk nyílik délszláv összehasonlító adatokat idézni, amelyek K. KOVÁCS Lászlót igazolják, s alapjában véve ugyanolyan archaikusak, mint a XVIII. századi magyar boszorkányperek adatai. A délszláv folklorisztikában a rendelkezésre álló anyagot Tihomir DJORDJEVIĆ összegezte, sajnos, igen régen. Tanulmánya, amelyben a vonatkozó anyag szerepel, először a harmin-

¹⁴ K. KOVÁCS László 1944. 53–54.

¹⁵ „Ha gazda hal meg, fut az asszony az istállóba, álla kötőjét fölkiti istállógerendára, onnan kell neki lerohadni.” KISS Géza 1937. 127.

¹⁶ K. KOVÁCS László 1944. 54.

¹⁷ LUBY Margit 1928. 203.

¹⁸ LUBY Margit 1935. 180. Lényegében ugyanez korábbi megfogalmazásban: LUBY Margit 1928. 201.

¹⁹ LUBY Margit 1928. 201.

²⁰ JUNG Károly 1978. 133.

²¹ K. KOVÁCS László 1944. 53.

cas évek végén jelent meg,²² azóta nincs tudomásunk róla, hogy valaki összegezte volna ezeket az adatokat. Pedig bizonyára lenne mit.

Horvátországi, koprivnicai adatként idézi DJORDJEVIĆ az alábbiakat: „Ha bírósági perben valaki azt szeretné, hogy a döntés az ő javára szülessen meg, jó, ha magával hordja azt a fehér kendőt, amellyel a halottnak az állát felkötötték, hogy ne maradjon nyitva a szája. Ahogy nem beszélhetett az a halott, ugyanúgy nem beszélhetnek majd ellenfeleim sem, gondolja az, aki ilyen kendővel megy a bíróságra. A halott állkendőjét általában a koporsóba teszik, a halott lába mellé, tehát innen kell ellopni.”²³ Samoborban ugyanilyen szerepben ismerik a halott állkendőjét, de ugyanakkor a pereskedőnek magával kell vinnie egy darabot az akasztott ember köteléből is.²⁴ Timocka krajínában a halott állkendőjének ugyanezt a szerepet tulajdonítják, azzal, hogy a pereskedőnek az öve alatt kell tartania, ha bemegy a bíróság épületébe.²⁵

Nem érdektelen észrevennünk, hogy az akasztott ember holmijának felhasználása e szerepben, a magyar anyagban, a már emlegetett XVIII. századi boszorkányperekben adatható.²⁶ Tihomir DJORDJEVIĆ a fentebb idézett adatok közül a legterjedelmesebbet, a koprivnicai horvát hiedelmet és szokást idézi a bűnüldözéssel kapcsolatos babonákat összefoglaló tanulmányában is.²⁷ Ebből nyilvánvaló, hogy a halott állkendőjének elsődleges szerepe délszláv területeken is éppen az, amit a magyar boszorkányperek sugallnak.

A délszláv folklóranyagot főként ismerő Tihomir DJORDJEVIĆ figyelmét bizonyára elkerülte Nikola BEGOVIĆ 1887-ben megjelent adata, amely a halott állkendőjének szerepét ismerteti a szerelmi mágikus gyakorlatban. A kései magyar adatokhoz hasonlóan itt is már bizonyára utólag kialakult gyakorlatról lehet szó: „Vedd le a halotról az állfelkötő kendőt, nézz át rajta a legényre és mondd: „Hogyha ez a lélek visszajön, akkor fordulj el te is tőlem.” (Háromszor.) Csecsszopó gyerekről vedd le az állfelkötő kendőt, vidd magaddal a társaságba és mondd: „Úgy haljanak értem a legények, mint ez a gyerek az anyakebelért.” (Általában úgy tartják, hogy a gyerekek nehezen halnak meg.) A társaságban keresztülnéz a halott állkendőjén (titokban természetesen) és azt mondja: „A lányok mind szarkák, varjak, fekete vérrrel vannak meghintve, csak én vagyok a sólyommadár: a legények mind sólyommadarak, mind reám várnak”²⁸

²² Újabb, hozzáférhetőbb kiadásban: DJORDJEVIĆ, Tihomir R. 1984. 4. 183.

²³ „Tako u Koprivnici, u Hrvatskoj, kad ko želi da sud presudi u njegovu korist, valja da ima u sebi onaj bijeli rubac kojim je bila mrtvacu povezana brada da mu ne budu otvorena usta. Kao što nije mogao govoriti onaj mrtvac, tako neće moći ni moji protivnici, misli onaj koji sa rupcem ide na sud. Ovaj se rubac obično meće u lijes (mrtvački kovčeg) do nogu, pa ga valja ukrasti.” DJORDJEVIĆ, Tihomir R. 1984. 4. 183. Az idézet forrása: HORVAT, Rudolf 1896. 254.

²⁴ DJORDJEVIĆ, Tihomir R. 1984. 4. 183.

²⁵ DJORDJEVIĆ, Tihomir R. 1984. 4. 183.

²⁶ Vö.: SCHRAM Ferenc 1970. I. 303.

²⁷ Vö.: DJORDJEVIĆ, Tihomir R. 1934. 131–132.

²⁸ „Skini podbradač sa mrtvaca, progledaj kroza nj na momka i govori: „Kad se ona dušica povratila, onda se i ti od mene odvratio.” (Tri puta.) Sa djeteta od sise skini podbradač, nosi uza se i u zbor, a govori: „Onako momci umirali za mnom, kao ovo dijete za materinom sisom.” (Obično se drži, da djeca teško umiru.) Po zboru pogleda kroz podbradač (krijući, naravno) i reče: „Sve su djevojke svrake, vrane, crnom krvi poškrapano, a ja sama sokolica: momci svi sokolovi, svi meni odvoljeni.” BEGOVIĆ, Nikola 1986. 258. (A mű újabb, hozzáférhetőbb kiadását használtuk.)

Az idézett magyar és délszláv adatok alapján megállapítható tehát, hogy a törökbecsei amulett egyik összetevője, a *halott állkendője* pontosan megőrizte napjainkig azt az elsődleges hiedelmi funkcióját, amelyet az adatok már a XVIII. században is neki tulajdonítottak. Mivel a jelek szerint nemzetközileg elterjedt hiedelemről és mágikus gyakorlatról van szó, nem meglepő, hogy a koprivnicai adatban olvasható megokolás szinte szó szerint azonos azzal a megokolással, amelyet magunk is hallottunk adatközlőnkől Törökbecsén. A századforduló és a XX. század ismertett magyar adatai ezzel szemben az univerzális démonűző, népi gyógyászati, valamint szerelmi varázsló funkcióját bizonyítják, s ugyanezre utalnak Nikola BEGOVIĆ iménti horvátországi adatai is a XIX. század utolsó harmadából. A halott állkendője tehát, ahogy közeledünk a mához a magyar és a balkáni népi hiedelemvilágban, egyre inkább elveszteni látszik elsődleges funkcióját – hogy bírósági tárgyalások során szolgáljon szerencsehozó amulettül –, s ehelyett (vagy ezzel párhuzamosan) köznapibb praktikák eszközévé válik. Mindez arra vall, hogy a halott állkendőjének kérdését nagyobb példaanyagon és egybevető módszerrel is meg kellene vizsgálni, mert a funkciómódosulásnak útját ily módon lehetne alaposabban dokumentálni és értelmezni.

A „szent levél” kérdésköre

A törökbecsei amulett második összetevője a *Tóbiás áldása* néven emlegetett mágikus erejű ponyvanyomtatvány. Teljes magyar szövegének közzétételéről nem tudunk az irodalomban is kevesen szólnak róla. Magunk BÁLINT Sándor néhány megjegyzését ismerjük, s ezek egyike alapján véve tömören összefoglalja jelentőségét: „Egyes áldásokat egyszerűen csak magánál kell az embernek hordania, hogy megvédelmezze minden testi lelki bajtól. Ilyenek a *Tóbiás áldása*, a *Hét mennyei szent zár*, *Jézus Krisztus levele* stb. Ezek az áldásszövegek természetesen sohasem szerepeltek a hivatalos egyházi gyakorlatban, legfőjebb eltúrt hiedelmek lehettek. Mai alakjukban a vallásos mágia körébe kell őket vonnunk.”²⁹ (A kiemelések BÁLINT Sándortól származnak.) Érdekes módon másutt szövegeket is idéz BÁLINT Sándor e három áldás közül kettőből, a Tóbiás áldásából azonban nem!³⁰ Ebből arra lehet következtetnünk, hogy nem volt meg gyűjteményében a szöveg, esetleg nem tartotta érdemesnek közlését. Mint majd látni fogjuk, a Tóbiás áldása van olyan érdekes, hogy megérdemelte volna legalább a részleges közzétételt, ezért talán első következtetésünk látszik valószínűnek.

Magunk Gomboson folytatott népszokás- és népi hiedelemgyűjtéseink során találkozunk először a Tóbiás áldásával. Az egyik adatközlőnkél érdeklődtünk ponyvanyomtatványok iránt, s valamelyik imakönyvből került elő akkor az *egy levélnyi terjedelmű* nyomtatvány. Mai ismereteink fényében tudjuk, hogy ez a nyomtatvány csak egynegyede a teljes terjedelemnek. Szerencsés módon a félv terjedelemnek éppen az első fele volt meg, rajta a magában is megálló, mágikus funkcióra utaló szöveggel, a hátoldalán pedig néhány latin sor és a keresztrefeszített Megváltót a két mellékalakkal ábrázoló fametszet.

²⁹ BÁLINT Sándor 1943. 117–118. Továbbá: „A várandós asszony régebben a Tóbiás áldása néven ismert, bűvös imádságokat tartalmazó ponyvairatot tartotta az ölén.” BÁLINT Sándor 1981. 30. Ugyanebben a funkcióban Doroszlón még a közelmúltban is felhasználták.

³⁰ Vö.: BÁLINT Sándor 1937.

Ezt az egylapnyi nyomtatványt egy szent levelet tartalmazó kézirattal együtt 1978-ban közzétettük, hozzátéve a kérdéssel kapcsolatos akkori irodalmi ismereteinket.³¹ Az azóta eltelt egy évtized alatt további információk birtokába jutottunk (de ezeket BÁLINT Sándorral már nem beszélhettük meg: a nagy magyar folklorista közben szerencsétlenség áldozata lett). Az azóta megismert analógiák (pontosabban: előzmények) alapján a Tóbiás áldása varázsszöveg eredete, elterjedése, teljes magyar szövege jobban megállapítható és elemezhető.

BÁLINT Sándor ugyan felhívta a figyelmünket Adolf SPAMER egyik művére, de abban mivel az a német néprajz összefoglalása – csak érintőlegesen esik szó a Tobiassen kérdéséről.³² SPAMER később kiadott posztumusz műve, a *Romanusbüchlein* azonban külön is foglalkozik a kérdéssel,³³ s olyan adatokat tartalmaz, amelyek a magyar Tóbiás áldása kérdéskör szempontjából alapvető fontosságúak. Nincs róla tudomásunk, hogy SZENDREY Ákos ismertetésén kívül a magyar folklorisztika kamatoztatta volna ezt a művet.³⁴ SZENDREY egyébként ismertetésében Tóbiás-ráolvasásként beszél a Tóbiás áldásáról, s ebből a terminológiai különbségből arra lehet következtetni, hogy nem volt betekintése a magyar Tóbiás áldása kérdéskörbe, s nem volt tudomása arról, hogy ez a varázsszöveg ponyvanyomtatvány alakjában (*Tóbiás áldása* címmel) a magyar nép körében is ismeretes volt. A rövid ismertetés egyébként nem tér ki a német varázsszöveg esetleges analógiáira.

Adolf SPAMER korai (XVI. századi) kéziratos és (későbbi) nyomtatott változatok alapján tekinti át a mágikus funkciójú szöveget és megállapítja, hogy az eredetileg *utazóknak szolgáló áldásszöveg* (Ausfahrtsegen) későbbi fejlődése során *fegyveráldássá* (Waffen-segen) alakult át. Előbb a kéziratos, majd néhány XVIII. századi nyomtatott szövegváltozatot idéz, s a lelőhelyek mellett bemutatja ezeknek szövegeit is. Fontosak azok az adatok, amelyek szerint a Tóbiás áldása nyomtatott szövegeit az első világháború idején is árusították számos helyen. Utal cseh nyelvű változatokra is, magyar nyomtatott változatokat azonban nem említ. Szól azonban arról, hogy századunk harmincas éveiben is elterjedtek voltak a Tóbiás-szövegek, amelyeket a budai Bartalis Imre és a kalocsai Werner Ferenc nyomdái állítottak elő. Ezek az adatok természetesen német nyelvű szövegekre utalnak, SPAMERnek magyar változatokra nincsenek adatai.³⁵ Mivel azonban a törökbecsei amulett egyik összetevője éppen magyar nyelvű (Szegeden nyomtatott) Tóbiás áldása, nem lehet kizárni annak valószínűségét sem, hogy Bartalis és Werner is adott ki ilyen ponyvanyomtatványokat, annál is inkább, mert a jelek szerint az első világháború idejéből – a szöveg (folytonosság) adva volt. A Törökbecsén lelt (teljes) és a Gomboson lelt (csonka) Tóbiás áldása nyomtatvány papírja, szedése és nyomása eltér egymástól, ami föltehetően annak a jele, hogy nem egy időben és talán nem egy nyomdában készült.

³¹ Vö.: JUNG Károly 1978a. Ugyanez újabb kiadásban: JUNG Károly 1983. 256–265.

³² Vö.: JUNG Károly 1978a 128. 11. jegyzet.

³³ SPAMER Adolf 1958. A műre VOIGT Vilmos hívta föl a figyelmünket, amiért ezen a helyen is köszönet illeti.

³⁴ Vö.: SZENDREY Ákos 1960.

³⁵ Vö.: SPAMER Adolf 1958. 165–166. Adatait a hajósi német néphagyományt ismertető összefoglalásra alapozza. Vö.: GYÖRGYPAL-ECKERT, Irma 1941. 156. A szerző szövegmutatójának közöl hajósi monográfiájában.

(A metszet azonban a második oldalon azonosnak látszik.) Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására azonban ezen a helyen nincsen mód, a magyar ponyvakutatás ugyanis a Tóbiás áldása kérdésében (sem) nyújt fogódzót.³⁶ Tanulmányunk célkitűzése szempontjából nem elsődleges fontosságúak ezek a kérdések, a jelen pillanatban a birtokunkban lévő szöveget értelmezni kívánjuk a komplex amulettben betöltött szerepének megfelelően. Az alábbiakban közöljük a Törökbecsén föllelt Tóbiás áldása nyomtatvány teljes szövegét:

1. lap

[1] *Ez az igaz és valóságos Tóbiás áldása.* Aki ezeket a szókat nyomtatva és a jeleket karakter alatt magánál hordozza: az ő ellenségét meggyőzi és az ellenség őt sem bírói perben, sem háborúban meg nem győzi; ő ment minden bajtól, betegségtől, döghaláltól, inségtől, tűz, víz, és villám általi véletlen haláltól; jámbor élet és kellő vigyázat mellett minden veszélytől ment az Isten segítségével, semmi rossz ember meg nem ronthatja s semmi kárt nem tehet neki, amit elkezd, jól bevégi; mindenben jól megy dolga, legyen az vevésben vagy eladásban. – A ki ezen punktumokat a jobb felén hordozza, minden sérvtől ment lesz; a mely asszonyember nehezen szül, annak a jobb mellére kell tenni ezen levelet és fájdalom nélkül fog szülni.

3. lap

[2] *Ez az áldás jó mindenféle fegyver és lövések ellen, a ki magával hordozza, meg nem sértetik dobással, veréssel, vágással, szúrással, ezektől ment, és az ellenségtől, akár látható, akár láthatatlan, ment; a kísértetek, ugymint az ördögi kísértetek sem testében, sem lelkében nem árthatnak neki és minden szerencsétlenségtől ment lesz.*

[3] *Ez az áldás jó annak, aki ártalmas ördögös kiöntés vagy levetés s a kiásáson általmegyen, vagy gyalog vagy kocsin, ha valami baját érezné, vagy sánta vagy béna, vagy aszkóros, ha vele hordozza: az Isten segítségével semmi sem árthat neki és megoltalmaztatik.*

4. lap

[4] *Ez az áldás jó hamis ellenségek ellen, kik irigykednek, gyűlölködnek; aki ezen levelet jobb felén hordozza, annak semmi ellensége nem lesz, minden ember előtt embersége lesz, és az Isten segítségével se gyónás, se elégtétel előtt hirtelen halállal meg nem halhat és megoltalmaztatik a véletlen kártól és szerencsétlenségtől.*

[5] *Ez az áldás jó kereskedésben, mind vízen, mind szárazon, legyen vevésben eladásban, mindenkor jól megy dolga, nem csalatkozhatik meg, akármihez fog, mind vége zetig foly dolga, és más egyéb dolgában is szerencsés; soha semmiben sem veszíthet.*

5. lap

[6] *Ezen áldás jó az ártalmas pestis ellen és a testekben járó betegség ellen, dögvész, járványkor, jégeső, villámlás és menydörgés ellen, tűz, víz, hirtelen halál ellen; tolvajoktól, gyilkosok- és utonállóktól, az Isten segítségével se háznál, se úton meg nem foghatik, meggyőzi az ő ellenségét.*

[7] * *Krisztus keresztje legyen mindig szerencsém, Krisztus keresztje oltalmazzon engem N. mindenkor, és az egész világon Jézus Krisztus keresztje legyen fölöttem N. és alattam, előtttem, hátam megett és mellettem; Jézus Krisztus keresztje oltalmazzon engem N. minden ellenségeimtől, a kik ellenem vannak, hogy az isten neve által kötelesek legyenek és engem ne bánthassanak. Amen.*

[8] * *Az ő szájok hallgasson, és a szívük megégettsék. Jézus Krisztus megyen a szálába, az ő ellenségei hallgatnak mindnyájan, úgy tehát az én ellenségeimnek is kell hallgatással lenniök, és minden fegyverek és puskáknak megállaniok; mind a Jordánvíz megállott; mi-*

³⁶ A magyar ponyvairodalom feldolgozatlanágával kapcsolatban lásd: JUNG Károly 1978a 130., valamint a 11. jegyzetet és az ott hivatkozott irodalmat.

6. lap

dőn szent János Krisztus Jézust, aki az igaz és élő Isten fia, megkeresztelte. Amen.

[9] + Ezen áldás sokszor és több ízben megpróbáltatott: a mely ember magánál hordozza ezen levelet, és minden reggel a Szentháromság tisztelőjére Három Miatyánkot és három angyali Üdvözlélet és egy Hiszekegyet mond, az ment minden ellenségeitől, sem fegyver, sem puskalövessel neki nem árthatnak, ő minden ártalmas betegségtől, döghaláltól, inségtől, tűz, víz, és villám általi hirtelen haláltól és minden véletlen veszélytől ment leszen. — A mely asszonyember ezen levelet magánál hordozza, meg fogja tapasztalni, micsoda hatalma és erőssége legyen ezen levélnek.

+ + +

[10] + Áldjon meg téged a szent Isten a Krisztus és a boldogságos szűz Mária, szent Márkus, Lukács, Mátyás, +C+M+B+ szent Mihály, szent Gábor, szent Ráfael, szent Flórián, szent Dániel, és az egész kórusa az angyalok és apostoloknak.

[11] + Úgy mint a megváltó és megszentelő Jézus Krisztusnak az ő áldását mennyei atyjának kezébe az Olajfák hegyén, úgy én is ajánlom magamat és mindenkor a mi urunk Jézus Krisztusunk szentséges öt seibe, hogy engem minden szerencsétlenségtől, kártól, bűntől, gya-

7. lap

lázattól, rabságtól, betegségtől, döghaláltól, inségtől, tűz, víz és villám általi haláltól megmentsen, minden fegyverek puskák legyenek én előttem N. elcsukva, hogy testemnek ne árthatassanak, oly keveset, mint azon ember, aki ezelőtt 32 esztendővel meghalt és hamuvá lett, az A+tya, Fi+ú, és Szentlélek Isten nevében, Amen. Az ég legyen az én jelenségem, fegyverek legyenek előttem elcsukva, minden embernek hallgatnia kell, a ki engem üldöznek vagy rám irigykednek, azok nekem annyit tudjanak ártani, mint azon ember, ki 32 esztendeje meghalt és hamuvá vált az A+tya, Fi+ú és Szentlélek Isten nevében, Amen. Jézus légy velem, hogy semmi rossz vagy gonosz ember ne árthatasson. Jézus oltalmaz minden véstől, a Szentháromság legyen nekem segítőm és védelmezőm, mind háznál, udvaron, vízen, szárazon, utcákon, útfelken, szántóföldön, réteken, a hol kocsizok vagy lovagolok, vagy járok, állok, alszom, ébren vagyok, minden ellenségemtől ment legyen; és ajánlom magamat minden szókban anik a szent misében az egész világon fölolvastatnak, hogy én azok erős és (?)... tardoztathassam. (?) Uram Jézus Krisztusom... (?)³⁷ fölálodom testemet, lelkemet, húsomat, véretem, szívemet, gondolataimat, eszemet, akaratomat, becsületesem, és életemet a te szentséges szent ember-ségdben. Segéljen engem az A+tya, Fi+ú, és Szentlélek Isten. Amen.

8. lap.

O.A.M.D.G.

[12] Én most ki akarok menni az isten békességében, s ha megyek gyalog, vagy lovagolok, vagy kocsin, hogy én minden szavam az Isten nevében folytathassam és minden ellenségeim és ellenem mondóknak vissza kelljen térni és gyaláztatni; én elmegyek az angyalok házába, ki megyen velem, az a háromságbeli emberek, a mennyei atya előttem, Isten fia szent Jézus Krisztus, az megyen mellettem, és a Szentlélek Isten, az lebeg fölöttem; ki erősebb, mint a mi urunk, Jézus Krisztus, ki mindenkor velem vagyon? a ki messze hátul vagyon, azoknak mind kezei, mind lábai meg vannak kötözve; mind a mi édes Jézus Krisztusunknak öt sebei, úgy segéljen engem az A+tya, Fi+ú, és Szentlélek Isten. Amen.

[13] Figyelmezz keresztény lélek, hogy ezen szent áldást és szavaimat hátramaradás, röstés, veszekedés vagy marcngolás által ne veszíts, hanem meg kell magadat jobbítani; a miért megáld tégedet a... Isten, és megment minden irigységtől(?) és megáld ezen a világon ideig, a másvilágon örökké. Amen.

Traub B. és Trsa Szegeden. 3089.

³⁷ A kérdőjelek előtti szavak kikövetkeztettek, a kipontozott részek nem olvashatóak.

A 2. lapon középpütt metszet látható: a keresztre feszített Jézust ábrázolja, mellette jobbról térdeplő női alak, balról pedig a Megváltóra föltekintő férfialak. A metszet fölött latin mondat: *Jesus Christus Rex gloriae venit in pace: Deus homo factus est, et verum Care factum est.* A mondat felett három kereszt. A metszet alatt: *Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat, Christus ab omni malo nos derendat.*³⁸ Alatta ugyancsak három kereszt. A zárójeles számokkal jelzett tizenhárom (magyar nyelvű) szövegegység közül ötöt – a 2–6. számúakat – mind a négy oldalról egymástól keresztekkel elválasztott varázsszavak keretezik. Ezek a varázs-, illetve átokszavak latin és német eredetűnek látszanak.³⁹

SPAMER filológiai adatainak és szövegmutatványainak fényében a magyar Tóbiás áldása ponyvanyomtatvány német nyelvből származó fordításnak látszik, bár a Törökbecsén lelt nyomtatvány szövege lényegesen terjedelmesebb, mint ami SPAMERNál olvasható. Szövegünk a német Tobiassegen kései változatait követi, azokat a változatokat, amelyeket SPAMER a XVIII. század derekától datál.⁴⁰ A főntebb közzétett nyomtatványból három szövegegység: az 1., valamint a 8. és 9. olvasható SPAMERNál, illetve vehető egybe. A többi nem ellenőrizhető. Az említett három magyar szövegegység nem követi mindenben szó szerint a németet, hanem a jelek szerint annak egyes kitételeit bővítette és fogalmazta újra, részletesebben. (Itt a 2–6. szövegegységekre gondolunk.) Az ellenőrizhető szövegek is – úgy tűnik – mintha kissé tompítottabb fogalmazásúak lennének magyarul: az 1. szövegegység német változata *Hex- und Zauberei*-t is említ, ami a magyarban nem található meg így.⁴¹ A német szöveg ördögöket és kísérteteket is említ, amelyek a magyarban másutt találhatók meg. Arra kell gondolnunk tehát, hogy a Tóbiás áldása ponyvanyomtatvány *magyar szövege* erősen keresztényiesített mezben adja vissza a német eredeti kifejezettebben mágikus jellegű vonatkozásait.

A Tóbiás áldása magyar szövegének mintegy fele – az 1–6. szövegegység – volta-képpen a szent levél funkcióját, hasznát ismerteti, oly módon, hogy hordozásának (használatának) módját is elmondja: *jobb oldalon*, szülő asszonynak *jobb mellén* kell viselnie, hogy hasznos legyen. A népi hiedelemvilág kettős megkülönböztető jegyeinek ismereté-

³⁸ Mindkét latin mondat valószínűleg a középkori benedikciókra vezethető vissza; a második mondat értelmezésével kapcsolatban: „Európa nagy részén elterjedt amulettiszöveg volt a középkorban, majd ráolvasásoknak is gyakori motívuma lett nálunk a Peer-kódexből ‚Contra febres‘ imádságként ismert szöveg *Christus orzagol + Christus paranchol + Christus göz* kitétele, amely a hivatalos benedikcióknak is gyakori eleme volt (pl. egy szélre mondott áldásban: ‚Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat‘).” PÓCS ÉVA 1986. 230.

³⁹ Ugyanezekre történik utalás a Tóbiás áldása német nyomtatványai esetében is. Vö: SPAMER, Adolf 1958. 163.

⁴⁰ Vö: SPAMER, Adolf 1958. 162–163.

⁴¹ „...der ist sicher vor allen seinen Feinden, es kann ihm auch durch keinerlei Gewehr und Waffen und Geschloß kein Schaden zugefügt werden, er ist sicher vor allen bösen und losen Leuten vor Hex- und Zaubereyen, und allerley Teufels-Gespenst, vor allen Dieb, Mörder, Straßenräubern.” SPAMER, Adolf 1958. 163. A magyar változat: „...az ment minden ellenségeitől, sem fegyver, sem puskalövésessel neki nem árthatnak, ő minden ártalmas betegségtől, döghaláltól, inségtől, tűz, víz és villám általi hirtelen haláltól és minden véletlen veszélytől ment leszzen.” (A nyomtatvány 6. lapjáról, a 9. szövegegységből.)

ben a *viselés oldalának* ily módon való meghatározása minden tekintetben indokolt.⁴² A voltaképpen varázsszöveg, amelyre a szent levél mágikus ereje alapozódik, a 7., de főleg 8. szövegegységben fogalmazódik meg. Ilyen szempontból fontos még a 10. és 11. szövegegység, amely ugyancsak varázsszöveg jellegű. SPAMER adatai alapján megállapítható, hogy a Tóbiás áldásának alapszövege a magyar ponyvanyomtatványban a 8. számú szövegegységben őrződött meg. Német nyelvterületen már a XVI. század elejéről (1530) ismeretesek kéziratos változatok, amelyek a *Jézus Krisztus megyen a szálába* formulával kezdődnek.⁴³ Mint már említettük, SPAMER kimutatja, hogy ez az áldásszöveg eredetileg utasemberek magukkal vitt amulettje volt (Ausfahrtsegen), amely csak később alakult át szinte univerzális jellegű szent levéllé, de főleg fegyveráldássá (Waffensegen), amit háborús adatokkal igazol. Minden tekintetben érthető, hogy az első világháború idején miért éledt fel újra a Tóbiás áldása ponyvai terjesztése német és cseh nyelvterületen, s nyilván a magyar nyelvterületen is, ha úgy tekintjük, hogy itt közölt magyar szövegünk is ebből az időből való. Közlebbi adatok hiányában egyelőre csak azokra alapozhatunk, amelyeket adatközlőinktől hallottunk.⁴⁴ Mindez arra utal, hogy a Tóbiás áldása magyar szövegének elterjedésével kapcsolatban alapos kutatást kellene végezni, elsősorban az első világháborús katonanévelési írásokban, emlékezésekben, paraszti hagyatékokban.⁴⁵ Minden bizonnyal ily módon további példányok is előkerülnének.

Adolf SPAMER összehasonlító filológiai adatai alapján úgy véljük, hogy adatközlőnk állításai igazolhatók. Valószínűnek látszik tehát, hogy a törökbecsei amulett, elsősorban a részét képező Tóbiás áldása ponyvanyomtatvány miatt, valóban az első világháború során *kerülhetett* a számunkra ismeretlen tulajdonos elődeinek birtokába. Első világháborús osztrák–magyar honvéd valóban hordhatott ilyen levelet (és amulettet) magával a háborúban.

Ami az amulettnek későbbi (első világháború utáni) funkcióját illeti tehát, hogy bírósági perek során szolgált szerencsehozó tárgyként, az is igazolható. A Tóbiás áldása 8. és 11. szövegrészben ugyanis olyan megtogalmazás olvasható, amely ennek a funkciónak megfelel: „Az ő szájok hallgasson”; „az ő ellenségei hallgatnak mindnyájan, úgy tehát az én ellenségeimnek is kell hallgatással lenniök”; továbbá: „minden embernek hallgatnia kell, a ki engem üldöznek, vagy rám irigykednek, azok nekem annyit tudjanak ártani, mint azon ember, ki 32 esztendeje meghalt és hamuvá vált”. Igen lényeges mozzanat, hogy ez a hiedelem szinkronban van azzal a hiedelemmel, amelyet tanulmányunk előbbi fejezetében a halott állkendője kapcsán kimutattunk.

⁴² Ezekre az összefüggésekre már utaltunk a Tóbiás áldása korábban lelt csonka példányának ismertetése kapcsán: JUNG Károly 1978a 131. és a 20. jegyzetben hivatkozott irodalom. A kérdés újabb irodalmából V. V. IVANOV tanulmányai és könyvei az irányadóak. Vö.: IVANOV, Vjacseszlav 1982., IVANOV, Vjacseszlav 1984. és IVANOV, Vjacseszlav 1986., főleg 141–153.

⁴³ Vö.: SPAMER, Adolf 1958. 160.

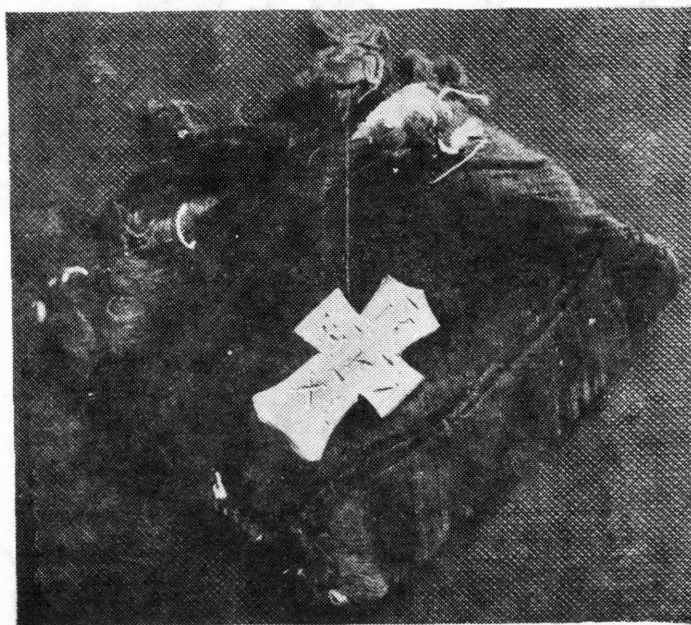
⁴⁴ Sajnos, a törökbecsei Tóbiás áldása nyomtatvány nem datált, bár a végén olvasható nyomdai jelzésből és kódszámból (Traub B. és Trsa Szegeden. 3089.) talán meg lehetne állapítani kiadásának időpontját. A Traub-cég történetét és kiadványait összefoglaló mű nem ismeretes előttünk, s a századforduló magyar könyvészeti összefoglalásai (Petrik, Kiszlingstein) sem jegyzik ezt a kiadványt. Mivel a gombosi csonka példánynak csak az eleje (első levele) van meg, azon nyomdai jelzés nem található.

⁴⁵ A problematika feldolgozása még csak a kezdeténél tart. De már hivatkozható néhány mű: SZ. BÁNYAI Irén 1979., DOMBI KISS Imre 1983. és KÖRNYEYÉ GAÁL Edit 1985. Az utóbbiban részletes irodalmi áttekintés.

A kis fakereszt kérdésköre

A törökbecsei amulett harmadik összetevője, a jelek szerint puha fűzfából faragott kis kereszt (hossza 3, szélessége 2 cm) látszott kezdetben a legproblematicusabbnak az egész együttesben. Az amuletről közzétett első híradásban még úgy véltük, hogy a rajta szereplő betűcsoportok cirill betűsek, a művelődéstörténeti háttér ismerete és analógiák nélkül ugyanis ilyen olvasat is lehetséges lenne.⁴⁶ Éppen ezért alapjában véve nem is bocsátkoztunk értelmezésébe, arra gondolva, hogy az majdan szlavista feladata lesz. A később felfedezett analógiák fényében ma már elmondható, hogy ha a szöveg nem is cirill betűs, a fakereszt vésett betűcsoportjai, valamint maga a kereszt is és a hozzá kapcsolódó művelődéstörténeti háttér a délszláv néphagyomány adatainak ismeretében írható le és értelmezhető maradéktalanul. Mindez persze néhány kérdést is felvet a leletegyüttes egészével kapcsolatban, mivel a magyar anyagban ilyen vagy ehhez hasonló amulettel nem találkoztunk.

Az ilyen és a hozzá hasonló, fából készült kis keresztet általában a szerbiai és vajdasági pravoszláv kolostorok kalugyerei faragták és árusították az odazarándokoló hívőknek, vannak példák azonban arra, hogy koldusok vagy hadirokkantak is kaptak hatásági és egyházi engedélyt ilyen tárgyak előállítására és árusítására.⁴⁷ Magának a ke-

2. kép. A faragott fakereszt, zacskójával

3. kép. A faragott fakereszt

⁴⁶ Vö.: JUNG Károly 1984.

⁴⁷ Lazar ČURČIĆ irodalomtörténész szóbeli közlése, amiért ezen a helyen is köszönet illeti.

resztnek mágikus erejét a jámbor népi vallásosság körében hármasság meghatározottságának kell tulajdonítani: a kereszt maga (jel és tárgy mivoltában) alapvetően hatásos apotropaeon minden ártalom ellen; a pravoszláv kolostorok évszázadok óta szent helynek számítanak a hívők szemében, tenát az ott vásárolt kereszt nem csupán zárándoklati emlék, hanem kifejezetten hatásos a jámbor hívők szemében; a harmadik – ugyancsak alapvetően fontos – meghatározója az ilyen keresztnek: a belevéselt kriptogramma. A kriptogramma a jel- és betűvárázslás keresztényiesült változata; aki a kis fakeresztet magánál hordozza, nem is tudja, hogy a rajta levő betűcsoportok mit jelentenek, milyen nyelvűek és honnan származnak. Ez az utóbbi megállapítás hatványozottan érvényes lehet arra a szűk törökbecsei magyar csoportra, amely az amulett meglétéről tud, s időnkénti ügyesbajos dolgainak intézésekor mágikus erőt tulajdonít neki.

Az itt ismertetett kis fakereszt három betűcsoportot tartalmaz: a kereszt függőleges felső szárán olvasható az *IC* betűcsoport, a vízszintes részen folyamatosan a *HIKA* betűcsoport, a függőleges alsó száron pedig az *XC* betűcsoport. Tehát folyamatosan *IC HIKA XC*. Az *IC* és az *XC* betűcsoport fölött világosan látszik egy-egy vízszintes vonal: a ligatúrajel, a középső négytagú betűcsoport fölött pedig két vonás szerepel; ez azt sugallja, hogy ez is két részre oszlik: a *HI* és a *KA* csoportra, fölötte egy-egy vonással. A *HI* betűcsoportot a faragáson külön vonal köti össze: mivel ily módon a két betűt egynek olvasva a szerb-horvát nyelv cirill betűs *ZS*-jének is megfelelhet, ezért gondoltunk kezdetben arra, hogy a szöveg (vagyis a betűcsoportok) cirill betűsek. A később meglelt analógiák fényében a helyes olvasat: *IC XC NIKÁ*. A megfejtett görög nyelvű kriptogramma jelentése: *Jézus Krisztus, a győzedelmes, vagyis a győzedelmes Megváltó*.⁴⁸

A balkáni pravoszláv meghatározottságú népi hiedelemvilágban ennek a kriptogrammanak számos analógiája ismeretes; kifejezetten amulett jellegű fametszetű nyomtatványok elemeként éppen úgy előfordul, mint szertartási kenyerek (obredni hlebovi) díszítő elemeként.⁴⁹ A szertartási kenyerek és téasztafélék mintázására különleges, pecsétnyomóhoz hasonló formákat, nyomómintákat (šaralice, poskurnici) készítenek napjainkban is, amelyeknek negatív faragású mintázatán a törökbecsei kis fakereszt előforduló kriptogramma is gyakori, némelyiken háromszor is kifaragva.⁵⁰

⁴⁸ Magyar anyagban ennek a kérdésnek a tárgyalása nem ismeretes előttünk. A kriptogramma azonban egykori magyarországi (erdélyi) román (pravoszláv) nyomtatványon előfordul: az 1546-ban kiadott nagyszebeni evangéliáriumban látható. Vö.: *Erdély története* I. 1986. 171. kép. A szerb szakirodalom az utóbbi időben többször is foglalkozott vele: a kriptogrammat először Nagy Constantinus írta fel zászlóira az i. sz. IV. században, a XI. században bizánci pénzeken is előfordul, később a kereszténység jelképe lett. Vö.: KOSTIĆ, Petar 1967. 109–110. és 112.; továbbá: MARKOVIĆ, Živko 1985. 81. Korábbi irodalom ezzel és a hasonló kriptogrammákkal kapcsolatban: MIRKOVIĆ, Lazar 1922. 153.: „Ova slova su šifre, kriptografi, u kojima su početna slova reči jedne rečenice, dakle kao neki akrostih, u kojima je izražena jedna misao, koja se odnosi na krst, spasonosne posledice krsne žrtve i na Hrista raspetoga. Ovi kriptografi dolaze oko krstova koji nemaju raspeća.” Továbbá: „Takav krst, kao ovaj na početku ljubljanskih ploča, sa slovima, koja su skraćene rečenice i formula, *veoma je cenjen i mnogo tražen zbog sile, koja mu se pripisivala u molitvama i vradžbinama*.” (A kiemelés tőlünk.) RADOJČIĆ, Nikola 1931. 193. Vö. még: MIRKOVIĆ, Lazar 1920. 59. 1. jegyzet.

⁴⁹ Vö.: KOSTIĆ, Petar 1976. és JANC, Zagorka 1986.

⁵⁰ Ilyen nyomóminták fényképeit közlik az előző jegyzetben jelzett munkák.

Egyes délszláv népek művelődéstörténete, nyomdászattörténete és népi hiedelemvilága szempontjából sajátos és igen fontos területet jelentenek azok a fametszetű, szöveget és képi ábrázolást egyaránt tartalmazó nyomtatványok, amelyeket a nép és a kutatás *abagároknak* (abagari) nevez. Ilyen nyomtatványok a bolgár és a szerb-horvát nyelvterületen kerültek elő, néhány metszett tábla napjainkig fennmaradt. Valamennyi ismert példány a XVI–XVII. századra datálható. A kutatás napjainkra már megnyugtatóan tisztázta e nyomtatványok eredetét, korát, technikáját és funkcióját is.⁵¹ Számunkra ebben a pillanatban az a fontos, hogy a szentekről készített metszeteket, apokrif imaszövegeket, kriptogramákat tartalmaznak e nyomtatványok, a képek és a szövegek oszlopokban követik egymást, egy-egy kép és szöveg egymástól jól láthatóan el van választva. A kutatás megállapította, hogy a lenyomatokat a vásárlók csikokra vágták és összeragasztották, s ily módon néhány métert is kitevő amulett jellegű tekercs birtokába jutottak.⁵² A törökbecsei lelet kriptogrammájával azonos betűcsoport több úgynevezett mágikus jelen is látható, amely sátán, mennykő stb. ellen szolgált amulettül.⁵³ A betűvarázslás egyébként kedvelt formája volt az abagároknak, ezért a kutatás külön is foglalkozott velük.⁵⁴

Mindezek az analógiák arra engednek következtetni, hogy egy hosszú évszázadokig tartó gyakorlat és betűmágia kései lecsapódása állapítható meg a törökbecsei amulett kis fakeresztjén is. Az adatközlőnek az az állítása, hogy Krisztus keresztfájából lenne a „valamiben” egy darab (vagyis, hogy a faragott kereszt abból készült volna), természetesen teljességgel valószínűtlen, s vagy a népi képzelet vagy pedig vallásos olvasmányélmény lecsapódása, esetleg az amulettárusító kalugyerek közlésére vezethető vissza.

Megállapítható tehát, hogy a törökbecsei néprajzi leletegyüttes harmadik összetevője is minden tekintetben: néprajzi és művelődéstörténeti tekintetben is, beleillik abba a képbe, amelyet róla adatközlőnk elmondott. A törökbecsei amulett egyesíti magában a *mágikus tárgy* (a halott állkendője), a *mágikus szöveg* (a szent levél, vagyis a Tóbiás áldása) és a *mágikus jelesoport* (a kereszt jele és a mágikus kriptogramma) fontos konnotációit. Azt is feltételezhetjük, hogy ez a *mágikus hármasság* külön konnotációt is kölcsönöz az amulett *egészének*, de ezt bizonyítani nem tudjuk a rendelkezésre álló adatok alapján.

Nem kerülhető meg azonban az itt tárgyalt kis fakereszt és jelentszemei szempontjából egy fontos kérdés, amely a másik két összetevő esetében vagy irreleváns vagy nem elsődleges jelentőségű. A halott állkendője és a Tóbiás áldása ponyvanyomtatvány a magyar népi hiedelemvilág és a népi (jámbor) vallásosság irodalmi adatai alapján jól értelmezhető, bár – mint arra utaltunk is – mindkettőnek sokkal tágabb jelentszemeje és párhuzamanyaga van, semmint hogy az csak és kizárólag a magyar néphagyományhoz kötné őket. Ezzel szemben a harmadik összetevő: a mágikus betűcsoportokat tartalmazó kis fakeresztnek magyar analógiáit nem ismerjük, viszont a Balkánon, illetőleg a magyar és délszláv népi tradíció találkozási pontján analógiái és irodalma van. Fölmerülhet tehát a kér-

⁵¹ Vö.: RADOJČIĆ, Nikola 1931.; MARKOVIĆ, Živko 1985.; GRICKAT, Irena 1985.; JANC, Zagorka 1986. 28–33. és 66–69.

⁵² GRICKAT, Irena 1985. 36.

⁵³ Vö.: JANC, Zagorka 1986. 38. kép és leírása: 67. lap.

⁵⁴ Lásd a 48. jegyzetben hivatkozott irodalmat.

dés, hogy a kis fakereszt hogy került a másik két összetevő mellé, mióta és milyen megfontolás alapján képez egészét a nyugati és ugyanakkor a keleti keresztény kultúrához egyaránt kötődő mágikus funkciójú leletegyüttes? Az alábbiakban erre kísérelünk meg válaszolni vagy legalább a feltevésig eljutni.

Ha az adatközlő szavaiból indulunk ki, akkor a dolog egyszerűnek tűnik: katonaholmit mosó asszony találta egy „gúnya” zsebében az első világháború idején, s az amulett már akkor azokból az összetevőkből állt, mint napjainkban. A fentebbi elemzések fényében azonban néhány dolog elgondolkoztató. Ugyanis a katona ebben az esetben minden bizonnyal olyan területről származott, ahol a néphagyomány egyaránt számolt nyugati keresztény és pravoszláv meghatározottságú mágikus tárgyakkal, szövegekkel, jelcsoportokkal. Az akkori Magyarországnak azok a régiói jöhetnek tehát számításba, ahol délszláv lakosság is élt, vagy pedig azok, ahol a pravoszláv népi kultúrának is számottevő hatásával kellett számolni. Ha ez a kiindulás elfogadható, akkor nem lehetetlen, hogy a katona bácskai, bánási vagy szerémségi illetőségű lehetett.⁵⁵

Megkockáztatható az a feltevés is, hogy a faragott kis fakereszt a rajta levő mágikus jelcsoporttal (kriptogrammával) együtt később került hozzá a halott állkendőjébe csomagolt szent levélhez (Tóbiás áldásához). Ezt támogathatja talán az a tény, hogy a kis fakeresztnek külön zacskót varrtak, fehér anyaggal bélelt bordó selyemből, s a kereszt ezzel a védőzacskóval *együtt* került bele a halott állkendőjébe. Az amulett keresztet minden bizonnyal ebben a zacskóban hordhatta magával a tulajdonosa. Elképzelhető tehát, hogy a kis fakeresztet egy szerbiai harcteret megjáró osztrák–magyar katona szerezte, s a mágikus erejéről kapott értesülései alapján maga társította a már magával hordott halotti állkendőhöz és Tóbiás áldásához. Ha ugyanis valaki amulettet visel magánál a háborúban, nem lehetetlen, hogy ilyenek után tovább is érdeklődik. Minden bizonnyal át kellene tanulmányozni azt az igen számottevő első világháborús közkeletű, tisztii és hírlapírói memoáriumgyűjteményt, amely a szerbiai harctérről szól, mert ily módon talán adatokat lehetne találni ilyen kérdések kapcsán is. Az említett irodalom néprajzi feldolgozása ugyanis még nagyon a kezdeteinél tart, alig néhány ilyen művel lehet még csak számolnia a kutatásnak.⁵⁶

S végül, ha ezt a „honvéd redakciót” figyelmen kívül hagyjuk, akkor az a feltevés is elképzelhető, hogy a faragott kis fakereszt később kerülhetett a halott állkendője és a szent levél társaságába, nyilván már az első világháború után, olyan területen, ahol a magyar (vallásos) népi kultúra a délszláv (pravoszláv) népi kultúrával állandó kölcsönhatásban van. Az amulett előkerülésének helye, Törökbecse pedig éppen ilyen, a magyar népi hiedelemvilág ott feljegyzett adatai számos vonásukban dokumentálhatják ezt a tényt, vitathatatlan archaizmusuk mellett is.⁵⁷

⁵⁵ Ezt a feltevést talán az a tény is alátámasztja, hogy az együttesben szereplő ponyvanyomtatvány Szegeden készült. Mivel Törökbecse nem esik messze Szegedtől, s a ponyvakiadók termékei (ha nem erős központi nyomdáról volt szó) a székhelyük környékén terjedtek el, elképzelhető hogy egy Szeged vonzáskörében élő baka lehetett a tulajdonosa.

⁵⁶ Az eddigi eredményeket és problémákat a 45. jegyzetben hivatkozott irodalom összegzi.

⁵⁷ Törökbecse népi hiedelemvilágának gyűjtése lezárás előtt áll, a lejegyzett több száz hiedelemmonda és hiedelemközlés feldolgozása folyik. Jelen tanulmányunk is ennek a munkának része.

A jelen pillanatban úgy látjuk, hogy a felsorolt három föltevés közül egyik sem bizonyítható egzakt módon. Abban azonban szinte biztosak vagyunk, hogy a halott állkendője, a Tóbiás áldása ponyvanyomtatvány és a kis fakereszt szimbiózisára olyan történeti, művelődéstörténeti és folklorisztikai kontextusban kerülhetett sor, amely a tanulmányunkban leírt elemzés és hipotézisek alapján következik.

Következtetések

Miután sorra vettük a Törökbecsén lelt amulettegyüttes mindhárom összetevőjét, az irodalmi adatok és az analógiák segítségével külön-külön értelmeztük őket, megállapíthatjuk, hogy a három összetevő egymást jól kiegészítő egységes egészet alkot; olyan varázstárgy, -szöveg és -jeleegyüttest, amelynek méltán tulajdoníthat(ott) a néphagyomány mágikus erőt. Elemzésünk alapján nyilvánvaló, hogy maga az együttes amilyen mértékben a jugoszláviai magyar (és általában a magyar) etnológia fontos nyeresége, ugyanolyan mértékben tarthat számot a délszláv rokon tudomány érdeklődésére is, de ugyanakkor nem elhanyagolható adalék a Tóbiás áldása európai újraeledése, első világháborús aktualizálódása és elterjedése szempontjából sem. Az a tény pedig, hogy az amulett mágikus erejébe vetett hit szinte háromnegyed évszázada kontínuus egy szűkebb közösségben, s maga az amulett is napjainkig megőrzött és használatban van, ritka eseménye a néprajzi archeológiának.

Itt, a következtetések között kell szólnunk még egy kérdésről, ami az eddigi fejtegetésekből és adatokból következik: arról a szembetűnő *funkcióváltásról*, ami ez alatt a majd nyolcadfél évtized alatt a törökbecsei amulett kapcsán megfigyelhető. Az a funkció, amely az adatközlő elmondása és az irodalmi, valamint művelődéstörténeti adatok alapján kihámozható volt, tehát hogy a virtuális első világháborús baka minden bizonnyal „Waffen-segen” funkcióban hordta magával a háború során, napjainkra egy másikkal adta át a helyét: az amulett mai (és közelmúlti) használói *bírósági perek során* (a „törvényben”) tulajdonítanak neki mágikus erőt. Ebben a tényben nem lehet nem észrevenni azokat a társadalmi és történeti meghatározókat, amelyek a népi hiedelemvilág oly irracionálisnak tűnő világában is kifejezésre jutnak. Az ily módon bekövetkezett funkcióváltás egyébként nem rejt magában semmiféle ellentmondást: a hagyományos népelet *mindennapi szükségletei* az amulettnek azokat a funkcióit aktualizálják az adott pillanatban és időszakban, amelyek éppen szükségesek. A Tóbiás áldása elnevezésű szent levél van annyira univerzális jellegű apotropeion, hogy ezt minden tekintetben lehetővé teszi; a halott állkendője – mint elemzésünk során kimutattuk – ezzel a funkciójával két évszázaddal ezelőtti alapmeghatározó mágikus denotációját nyerte vissza; a kis fakereszt betűmágiás kriptogramma pedig ugyancsak univerzális jellegű „órszer”. Ha tehát az egész törökbecsei együttesnek nem is lenne meg az első világháborús (alapjában véve közvetett adatokból kikövetkeztetett) konnotációja, jelenlegi funkciója alapján is teljes értékű komplex amulettként kellene róla beszélnünk.

IRODALOM

BÁLINT Sándor

- 1937 *Népünk imádságai*. In: Regnum. Egyháztörténeti évkönyv. 19–47. Budapest
 1943 *Liturgia és néphagyomány*. In: Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből. 99–128. Budapest
 1981 *A hagyomány szolgálatában*. Összegyűjtött dolgozatok. Budapest

SZ. BÁNYAI Irén

- 1979 *Az I. világháború szóbeli emlékegyének értékelési lehetőségei*. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VIII–IX. (1977–1978). 179–192.

BEGOVIĆ, Nikola

- 1986 *Život Srba graničara*. Beograd

DOMBI KISS Imre

- 1983 *Pokoljárásom*. Gondozta: SZENTI Tibor. Budapest

GRICKAT, Irena

- 1985 *Jezička analiza južnoslovenskih abagara*. Južnoslovenski filolog XLI. 35–64.

DJORDJEVIĆ, Tihomir R.

- 1934 *Krivične praznovrice*. In: Naš narodni život X. 125–132. Beograd
 1984 *Nekoliki samrtni običaji u Južnih Slovena*. In: Naš narodni život 4. 124–246. Beograd

GYÖRFFY István

- 1931 *Adalékok a Nagykunság régi népéletéhez*. Ethnographia XLII. 36–37.

GYÖRGYPAL-ECKERT, Irma

- 1941 *Die deutsche Volkserzählung in Hajós*. Eine schwäbische Sprachinsel in Ungarn. Hamburg

HORVAT, Rudolf

- 1986 *Gatanje o prirodnim pojavama, o životinjama, o bilinama, o vremenu i u raznim prigodama života (Koprivnica)*. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena I. 251–256.

IVANOV, Vjacseszlav

- 1982 *A művészet és a piktográfia egy archaikus jeltípusáról*. In: Sz. Ju. NYEKLJUDOV (szerk.): A művészet ősi formái. 111–146. Budapest
 1984 *A kettős szimbolikus osztályozásról*. In: Nyelv, mítosz, kultúra. 48–66. Budapest
 1986 *Páros és páratlan. Aszimmetria az agyban és a jelrendszerekben*. Budapest

JANC, Zagorka

- 1986 *Stari drvorez u Srbiji i Makedoniji*. Katalog izložbe. Beograd

JUNG Károly

- 1978 *Az emberélet fordulói*. Gombosi népszokások. Újvidék
 1978a *Baj ellen oltalmazó égi levél és áldás Gombos hagyományvilágában*. Adalékok vidékünk szakraális néprajzához. Hungarológiai Közlemények X. 35. szám. 127–133.
 1984 *Egy friss néprajzi leletről*. Magyar Szó július 28. 12. lap.

JUNG Károly (szerk.)

- 1983 *Jugoszláviai magyar folklór*. Újvidék

KISS Géza

- 1937 *Ormányság*. Budapest

KOSTIĆ, Petar

- 1967 *Zbirka šaralica za obredne hlebove u Etnografskom muzeju u Beogradu*. Glasnik Etnografskog muzeja Tom 30. 91–112. Beograd

K. KOVÁCS László

- 1944 *A kolozsvári hóstátiak temetkezése*. Kolozsvár

KÖRNYFYNÉ GAÁL Edit

- 1985 *Az első világháború emlékei a népi kéziratos forrásokban és a szájhagyományban*. Debrecen

LUBY Margit

- 1928 *Rontó babonák*. Ethnographia XXXIX. 200–204.
 1935 *A parasztlelet rendje. Népi szokások, ülendő magatartás, babonák Szatmár vármegyében*. Budapest

- MARKOVIĆ, Živko
1985 *Abagari – poslednji vesnici starog srpskog štamparstva*. In: Susret bibliografa 84. 74–86. Indjija
- MIRKOVIĆ, Lazar
1920 *Pravoslavna liturgika II*. Sremski Karlovci
1922 *Crkva Petkovića*. Glasnik Srpske pravoslavne patrijaršije. Sremski Karlovci
- PÓCS Éva
1986 *A „gonoszűzés” mágikus és vallásos szövegei. Adatok ráolvasóink egyházi kapcsolataihoz*. In: „Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből. 213–251. Budapest
- RADOJČIĆ, Nikola
1931 *Srpski abagar*. Etnolog (Ljubljana) IV/2. 187–207.
- REIZNER János
1900 *Szeged története*. IV. Szeged
- SPAMER, Adolf
1958 *Romanusbüchlein*. Historisch-philologischer Kommentar zu einem deutschen Zauberbuch. Berlin
- SCHRAM Ferenc
1970 *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. I–II. Budapest
1982 *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. III. Budapest
- SZENDREY Ákos
1960 *Spamer, Adolf: Romanusbüchlein*. (Ismertetés). Ethnographia LXXI. 147–148.

Károly J u n g

AN AMULET FROM THE VILLAGE OF TÖRÖKBECSE
Description and interpretation of an ethnographic find
(Abstract)

Törökbecse is a village in Yugoslavia, in the central part of the Banat with an overwhelmingly Hungarian population. In 1982 and 1984, during his field-work the author found there an amulet about which its users held that it brought luck to the one keeping it in his pocket and paralysed the adversary who had become incapable of arguing against him in a law court. The charm was made of several elements: a print containing the 'Tobias-blessing' was folded into a kerchief formerly used for fastening the chin of a dead and a small wooden cross which was put into a lined bag.

The author outlines one by one the cultural and historical relationships of the individual components. The kerchief fixing the chin of the dead, particularly if used at the burial of small children, had been a magic object, giving protection in a law court, frequently figuring already in the Hungarian witch-trials in the 18th century. The chin-fastening kerchief has been well-known in the Croatian and Serbian popular belief, too, in love magic as well, besides its use in the law court. The Tobias-blessing belongs to the genre of 'holy letters'. Similar printed blessings had been particularly well-known in German-speaking regions. Presumably the Hungarian printed text found at Törökbecse was also translated from German. The little wooden cross resembles to those carvings which were carved by monks of the Eastern Church, and sold to pilgrims. The engraved letters are, however, Latin ones, and refer to Christ victorious. The entire ensemble points to a region (where Törökbecse is actually located) where Hungarian and Southern Slav culture, the influence of the Roman Catholic and Greek Orthodox Church meet.

It is remarkable that the amulet was still in use in the 80s, it was borrowed if somebody had to go to court. According to the owner's narrative it was originally owned by a soldier of World War I, thus it may have had originally the role of averting weapons, of protecting soldiers.

TÁJÉKOZÓDÁS – KUTATÁSI ÁTTEKINTÉSEK

Niedermüller Péter

Élettörténet és életrajzi elbeszélés*

Az életrajzi módszer lényegében kialakulásától kezdve egy alapvető elméleti problémát igyekszik áthidalni. A szociológiának és az antropológiának, tehát annak a két társadalomtudományi diszciplínának, amelyek a legintenzívebb módon próbálták és próbálják integrálni az életrajzi módszert, a klasszikus, elméletileg is kidolgozott és alátámasztott célkitűzése csoportok, közösségek, a társadalom tanulmányozása, nem pedig individuumok vizsgálata volt. A kutatási metodikák, eszközrendszerek is – a statisztikai adatok felhasználásától, az empirikus adatfelvételeken, interjúkon és kérdőíveken keresztül egészen a „résztevő megfigyelés” módszeréig – ezt a célt szolgálták. Ezzel szemben az életrajzi módszer, az élettörténeti megközelítés a hangsúlyt az egyénre, az egyéni életpályára és élettörténetre helyezte. Nyilvánvaló, hogy itt egy jelentős elméleti, módszertani következményekkel járó szembenállásról van szó, még akkor is, ha tudjuk, mind az európai néprajztudomány, mind a kulturális antropológia saját elméleti kereteinek kialakításakor figyelembe vette az individuumnak, az individuálisnak a kultúra alakításában és működésében betöltött szerepét. Kérdés azonban, hogy ha az előbbi megállapítások igazolhatók, akkor mi indokolta, indokolja az élettörténeteknek a néprajzi, folklorisztikai, antropológiai kutatásokban való felhasználását?

A néprajznak és az antropológiának a kutatási stratégiája és technikája, a terepmunka egész elmélete szoros összefüggésben állt azzal a feltételezéssel, amely szerint egy másik kultúrát, társadalmat annyiban lehet megismerni, amennyiben az kívülről megfigyelhető és leírható. Tehát a néprajzi-antropológiai megismerés a kultúrának és a társadalomnak szükségszerűen azokra a területeire korlátozódik, amelyek a kultúra hordozói, a társadalom tagjai számára tudatosak és teljes mértékben átláthatóak (hiszen csak ezeket a jelenségeket képesek verbalizálni, verbálisan megragadni az adatfelvételi eljárások során). A társadalomtudományi gondolkodásnak az a változása azonban, amely a fenomenológiában, a mindennapi élet elméletében gyökerezik, s paradigmatis érvénnyel az életvilág fogalmában, illetve a kultúrának abban a felfogásában fejeződik ki, amely a közös tudásra, a közösen birtokolt, szimbolikusan strukturált jelentések rendszerére¹ helyezi a fő hangsúlyt, egyre határozottabbá tett egy, az antropológiai, néprajzi megismerés számára döntő felismerést. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a néprajzi, antropológiai megis-

* E tanulmány eredetileg az 1987 augusztusában Budapesten rendezett III. Amerikai–magyar folklorikonferencián hangozott el *From the Stories of Life to the Life History: Historic Context, Social Processes and the Individual Life History* címen. Köszönettel tartozom Barbara KIRSIENBLATT-GIMBLETT-nek és SÁRKÁNY Mihálynak kritikái megjegyzéseikért, észrevételeikért.

¹ GEERTZ, C. 1973.; SCHWEDER, R. – LEVINE, R. 1985.

merés korábbi módszere, a kultúra „kívülről” történő leírása, szükségszerűen megrekedt a „jéghegy csúcsánál”, a kulturális jelenségeknél. Az emberi életnek azonban vannak olyan rejtett szférái, amelyek közvetlen módon nem figyelhetők meg, nem ragadhatók meg, noha a mindennapi életnek ezen a „kívülről” láthatatlan szintjén szerveződnek a közös tudás, a kultúrát alkotó jelenségek elemei. Úgy tűnik, hogy a mindennapi életnek ezek a rejtett, de alapvető fontosságú – a kultúra hordozói, a társadalom tagjai számára sem tudatos – dimenziói elsősorban az életrajzi módszer, az élettörténeti megközelítés segítségével értelmezhetők.

Általánosságban azt mondhatni, hogy ma az élettörténeteknek kétféle tudományos értékelése létezik. Az egyik úgy tekint az élettörténetre, mint bármely más tudományos eszközre, amelyet a tudományos kutatás normális szabályaihoz kell igazítani. Ebből következően az élettörténetet néprajzi, folklorisztikai, antropológiai, szociológiai, történeti stb. adatok forrásának, gyűjtőmedencéjének tartja, s ezért csak azt az élettörténetet tartja tudományos szempontból felhasználhatónak, amely a lehetőségekhez képest a leggazdagabb részletekben eseményekre, szokásokra, az életmódra vonatkozó információkban. Az élettörténet itt, mint egy kutatási „eszköz”, mint egy olyan metodika szerepel, amelynek segítségével az emberi élet eddig rejtve maradt – mert tudatosan nem verbalizálható – dimenziói ismerhetők meg. A másik az élettörténetet egy olyan új lehetőségnek tartja, amely a „hétköznapi embert” választja a társadalomtudomány tárgyává, s lehetővé teszi ezen emberek életének megértését és interpretálását. Ez a felfogás az élettörténetet a szubjektív tapasztalat és interpretáció lenyomataként tekinti: az így értelmezett élettörténet önmagában álló autonóm egész, amely önmagában alkotja a kutatás tárgyát.² Jelen tanulmány egyik célja annak szemléltetése, hogy az élettörténet e két lehetséges értelmezési módja nem egymással szembenálló alternatívákat jelöl, hanem ugyanannak a megközelítési módnak két, egymástól elválaszthatatlan aspektusát alkotja. Az életrajzi módszerrel kapcsolatos legfontosabb elvárások a társadalmat úgy megközelíteni 1.amilyen átfogóan csak lehet; 2. „belülről”, azaz jelentése és szubjektív vonatkozásai felől; 3. történeti dimenziójában³ – pontosan visszatükrözik azt a tényt, hogy az élettörténet az antropológiában egyszerre funkcionál módszerként, „kutatási eszközként”, illetve a kutatás egyedi, önálló tárgyaként.

Az életrajzi módszer antropológiai, néprajzi felhasználásának másik problémája – az előbb mondottakhoz szorosan kapcsolódva – az individuum és a kultúra, az individuális élet és közösség viszonyának értelmezésében rejlik. Eltekintve most az élettörténet reprezentativitásától, szimbolikus jellegétől, igazságtartalmától stb., illetve a kultúra és személyiség típusú elméletektől,⁴ valamint a folklorisztikai egyéniségvizsgálattól,⁵ mindezek elméleti, metodikai hozadékaitól, egy tényt le kell szögezni. Az életrajzi módszer alkalmazása megköveteli – nem annyira individuum és kultúra, individuum és közösség viszonyának, mint inkább – az individuum és az individualitás fogalomkörének újragon-

² DENZIN, N. 1985.

³ KOHLI, M. 1981. 63.

⁴ LINTON, R. 1945.; KLUCKHOHN, C.–MOWRER, H. 1944.; BIDNEY, D. 1970.; WALLACE, A. 1970.

⁵ ORTUTAY Gy. 1940.; DÉGH L. 1960.

dolását. E rendkívül széles és sokfelé elágazó problémakörből most csupán néhány – jelen tanulmány szempontjából fontos – gondolatot tudok kiemelni. A korábbi néprajzi, antropológiai kutatások az individuumot, mint a csoport, a közösség tagját, „elemét” tekintették; azaz az individuum, az individuum tudása egyfajta közvetítő eszköz volt, amelynek segítségével meg lehetett ismerni a csoport, a közösség kultúráját, életét. Ez a felfogás az egyéni életet a társadalmi élet egyik variánsaként fogta fel, s értelmezte.⁶ Az élettörténeti megközelítés számára azonban ez a szemlélet túlzottan mechanikus, s nehezen hozható összhangba az életrajzi módszer alapvetően fenomenológiai beállítottságával. Ugyanakkor az egyes, egyedi élettörténetek elemzése során nyilvánvalóvá vált, hogy a legfontosabb társadalmi kérdések vizsgálatakor, az individuumok ezeket nem mint valamiféle kollektív tényt vagy élményt tekintik, hanem mint saját közvetlen személyes tapasztalataik részét. E tapasztalatok nyomán az élettörténetek elemzői visszatértek THOMAS és ZNANECKI egy korábbi megállapításához, amely szerint a társadalmi élet különböző jelenségeit” úgy kell tekinteni, mint az egyéni tudat és az objektív társadalmi valóság közötti folyamatos interakció eredményét. Ebben az összefüggésben az emberi személyiség a társadalmi fejlődésnek egyidejűleg folyamatos alkotó tényezője, illetve folyamatosan létrejövő eredménye, és ez a kettős viszony minden elementáris társadalmi tényben kifejezést nyer...”⁷ Amennyiben egyén és közösség viszonyának, illetve az egyes élettörténetek elemzésének a kiindulópontjaként elfogadjuk ezeket a megállapításokat, akkor nyilvánvalóan megváltozik az individualitás fogalmának tartalma, illetve jelentése is. Az egyedi élettörténetek esetében ui. nem az egyedi, az egyéni, az egyszeri, nem a társadalmi élet egyedi variánsa a meghatározó, hanem „az a *dialektikus indíték*, amely lehetővé teszi annak a kölcsönös gyakorlatnak a megértését, amely az egyén és a társadalmi rendszer közötti interakciókat irányítja”. A dialektikus indíték fogalma azonban csak akkor bír teoretikus érvénnyel, ha társul hozzá az individuum fogalmának a megszokottól eltérő értelmezése. Az élettörténeti megközelítés számára ebből a szempontból meghatározó Jean-Paul SARTRE egy mintegy három évtizeddel ez előtti megállapítása: „Az ember sohasem egy individuum; jobb terminus lenne az *egyedi általános (singular universal)*; amely egyedit saját korszaka totalizálja és ily módon általánossá teszi. Az egyén pedig újraalkotja e korszakot oly módon, hogy önmagát, mint egyedülállóságot, egyedit reprodukálja (e korszakon belül). Az individuum egyidejűleg általános az emberi történelem általánosságán, illetve egyedi saját egyedülállóságának általánosításán keresztül, azaz az individuumot egyidejűleg kell tanulmányozni mindkét perspektívából”.⁸ SARTRE-nak ez a híres tétele nagyon sokféleképpen interpretálható. Az életrajzi módszer számára elsősorban az a finom és látens különbségtétel a lényeges, amely különválasztja a személyt, a konkrét individuumot, illetve a valóság individuális megértését.⁹ Az egyén elválaszthatatlan attól a társadalmi világtól, amelyben él, de nemcsak úgy, hogy azt vagy annak különböző aspektusait tükrözi, hanem sokkal inkább annak a folyamatnak az okán, amit az előbb a valóság individuális megértésének neveztem. Ez a folyamat

⁶ BERTAUX, D. 1981. 34.

⁷ THOMAS, W.–ZNANIECKI, F. 1958. 1831.

⁸ SARTRE, J.-P. 1960.; FERRAROTTI, F. 1981. 20–21.

⁹ GAGNON, N. 1981. 50.

egyrészt tartalmazza a közös tudást, másrészt azonban – és a néprajzi, antropológiai kutatások számára talán ez a fontosabb – tartalmazza azokat a perceptuális módokat is, amelyek mintegy kijelölik e folyamat határait, kiterjedését. Az individuум tudását, a világgal kapcsolatos interpretációit, a társadalommal szakadatlanul folyó interakcióit, a kultúrát alkotó jelentések összességét e társadalmilag meghatározott perceptuális módok biztosítják. Ebből a szempontból az életpálya a valóság egyéni „birtokbavételének” folyamata, az élettörténet pedig a konkrét, személyes tapasztalatok, valamint a valóság individuális megértése kölcsönhatásának a lenyomata. S itt húzódik e dolgozat másik célkitűzése, annak vizsgálata, hogy az életpálya, mint kulturális alkotás, illetve az élettörténet, mint szimbolikus megjelenítés, hogyan és mennyiben fejezi ki az egyén, a kollektív praxis és a társadalomtörténeti szituáció közötti összefüggéseket.

E rövid bevezetőben felvetett problémák pontosabb megvilágítása érdekében a további elemzést egy nagyon triviális megállapítással kell kezdenem. Az élettörténetek mindig egy-egy egyéni életpálya történetét mondják el. E kijelentés közhely volta azonban eltakar fontos és gyakran figyelmen kívül hagyott szempontokat. A két terminus – életpálya, illetve élettörténet – ugyanis pontosan jelez egy látszólag csupán időbeli, de következményeit tekintve annál távolabbra mutató különbséget. Az életpálya ui. egy szinkronikus folyamat, azaz az individuум (és persze a társadalmi csoportok) úgy tartja fenn magát, hogy szakadatlanul és állandóan különböző helyzetekkel birkózik meg.¹⁰ Ezek a helyzetek átfogják a mindennapi élet totalitását, azaz a helyzetmegoldások összekapcsolódó és egymással szoros kölcsönhatásban álló láncolata alkotja az egyéni élet szerkezetét. A helyzetek megoldása során az egyén különböző mintákkal, formákkal, megoldási módokkal bír, amelyeket az ún. „elővilág” dolgozott ki, illetve figyelembe vesz olyan megoldási módokat is, amelyeket „kortársai” használnak.¹¹ Az egyes helyzetek megoldására szolgáló eljárások természetesen nem abszolút mértékben kötöttek. Az életpálya felépítése, a helyzetek megoldása során az individuум válogathat a számára elérhető minták, stratégiák, modellek stb. között, amelyek összességét az életpálya kulturális dimenziójának nevezhetjük. A kulturális dimenziót azoknak az embereknek a kölcsönös elvárásai, egyetértései és viselkedési mintái alkotják, akik között az egyén felnő, s amely emberek által alkotott társadalomnak a tagja lesz. Minden kultúra elkészíti az életpályának egy általános forgatókönyvét, amely tartalmazza a főbb választó vonalakat, megmondja, hogy mikor kell az átmeneteknek bekövetkezniük, és meghatározza a társadalmi jelentéseket.¹² Az egyén társadalmi életben maradását, előrehaladását, életpályájának ívét ebben a kulturális háttérrendszerben, értelmezésrendszerben való részeseződésének mértéke, a kultúrát alkotó jelentések ismeretének foka határozza meg. Egy individuум társadalmi előrehaladása, életpályájának sikeressége tehát nagymértékben a hétköznapi sorát alkotó helyzetek hatékony és szimbolikusan is manifesztálható, mások számára is kifejezhető megoldásaitól függ. Látható tehát, hogy az életpálya egy ténylegesen dinamikus, a korrekció lehetőségét – legalábbis elvileg – állandóan magában hordozó folyamat, egy habermas-i értelemben vett „kommunikatív cselekvés”. Az így értelmezett életpálya

¹⁰ HABERMAS, J. 1986. 165.

¹¹ SCHÜTZ, A. 1970.

¹² MANDELBAUM, 1973. 180.

pedig az életvilág folyamatos újratermelésének legfőbb eszköze. Ennek az egyéni életpályának a lényegét, tartalmát a – sokszor egyáltalán nem tudatos és éppen ezért igen nehezen megragadható – tervhierarchia jelenti. I.C. JARVIE nagyon plasztikusan írta le e latensen létező tervhierarchiák működését: „A társadalomban az emberek állandóan annak kipróbálására törekcsenek, hogy eligazodjanak ebben a világban, feltérképezzék, s hogy elrendezzék a megfelelő térképeket. ... A társadalomban élő embereknek el kell igazodniuk, hogy elérhessék, amit akarnak. Azt lehetne mondani, hogy ehhez egyes vonalakban elkészítik maguknak a társadalom szellemi-fogalmi térképét, amelyen megjelölik saját pozíciójukat, a céljaik felé vívó utakat s a különböző utak mentén jelentkező veszélyeket.”¹³ Összeségében tehát azt lehet mondani, hogy az egyéni életpálya-helyzetek sokaságából álló bonyolult háló, amelyen belül az egyén különböző kulturális eszközök segítségével közlekedik, azaz létrehozza saját életpályáját. Az így értelmezett életpálya, mint objektív tény alkotja minden egyéni élettörténet alapját.¹⁴

Az élettörténet azonban nem egyenlő az életpályával, annál egy kicsit több és egy kicsit kevesebb. Az életpálya és az élettörténet között nagyon lényeges minőségbeli különbségek léteznek, amely különbségek értelmezése híján maga az élettörténet sem interpretálható. Éppen ezért elengedhetetlen annak tisztázása, hogyan, milyen módon konstituálódnak ezek az életpályát és az élettörténetet egymástól elválasztó (és egyben természetesen összekötő) különbségek.

Az élettörténet ontológiai státuszából adódó tény, hogy élettörténet önmagában nem létezik. Különösen igaz ez a megállapítás a verbális, az elmondott élettörténetek esetében. Hiszen ezek az antropológiai kutatás számára elsődleges „szövegek” egy speciális szituációban, a kutató és a „benszülött” közötti beszélgetés folyamatában konstituálódnak. Ennek a ténynek több igen fontos ismeretelméleti, metodikai és elméleti következménye van. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az ebben a szituációban létrejövő, verbalizált élettörténet nem egy autonóm, csak a beszélő életpályájának függvényében konstruálódó szöveg, hanem sokkal inkább a kutató és a „benszülött” közötti nyelvi interakció, pszichológiai, szociológiai szituáció immanens terméke. Egy, az elméleti fizika világából vett példa jól megvilágítja azt a bonyolult kölcsönhatást, amely az antropológiai terepmunka szituációja és a verbális élettörténet között fennáll. Az elméleti fizika egyik fontos kutatási problémáját jelenti az atommag körül elhelyezkedő elektron helyének és sebességének vizsgálata. A kutatások során ezt a bizonyos elektront megvilágítják. A megvilágítás pillanatában azonban az elektron megváltoztatja pályáját és sebességét, mivel ezt a mikro-részecskét a megvilágító fénysugár elmozdítja. Ebben az elementáris mozzanatban a vizsgált tárgy és a vizsgáló alany szétválaszthatatlanul összeolvad. A megfigyelésben kizárólag ez a megfigyeléstől módosított tárgy ragadható meg. A vizsgálati szituációban a vizsgálatnak alávetett tárgy nem eredendő minőségében, létében jelentkezik, hanem úgy, ahogy a vizsgálat, kérdés, a megfigyelés következtében van. A kutatás tehát magának a kutatótárgynak válik részévé.¹⁵ Úgy gondolom, ez az itt leírt helyzet alapvetően jellemzi az antropológiai terepmunka ismeretelméleti státuszát, és különösképpen meghatározó

¹³ JARVIE, I. C. 1974. 248–254.

¹⁴ LEITNER, H. 1982. 15.

¹⁵ POSZLER, Gy. 1987. 201.

az élettörténetek interpretációjában. A kutató ui. szükségszerűen és kikerülhetetlenül hatást gyakorol a vele szemben álló szubjektumra, amely hatás explicit vagy implicit módon visszatükröződik magában az élettörténetben. A kutató nem egy, a terepmunka szituációjától független élettörténetet, hanem egy ezen szituáció által meghatározott és „megmásított” szöveget rögzít. Az élettörténet egyik sajátossága tehát, hogy mesterséges, a mindennapi élet szerkezetén részben kívül eső szituáció terméke. Ebben a helyzetben az élettörténet a szubjektum számára a valóság konstituálásának és rekonstruálásának, a kutató számára viszont a tudományos tapasztalat megszerzésének, bővítésének az eszköze. Ez a konvergencia az, amely alapvetően meghatározza az élettörténet episztemológiai jelentőségét és egyben jellegét.¹⁶

Ahhoz azonban, hogy az élettörténet egyáltalán verbalizálható legyen, szükséges egy, a szubjektum által birtokolt és tudatosan használt koncepció „mit jelent elmondani egy élettörténetet”, illetve ezt megelőzően „mit jelent az emlékezetben rendelkezni, tárolni az életpálya teljes képét”. E koncepciók birtoklása, de még inkább a működtetésük ugyanis egyáltalán nem automatikus. Az élettörténet koncepciója azt jelenti, hogy az individuum mint egy összefüggő történetet tekinti saját életpályáját; ezt egy meghatározott pontról szemlélve mint jelentésteli események sorozatát rekonstruálni, majd mint ilyet elmesélni képes. Pontosabban fogalmazva, az egyén életpályájának totalitásából kiválaszt különböző eseményeket, s azokat egy meghatározott logika szerint összekapcsolja, elmeséli. Az élettörténet elmesélése, azaz az életpálya paradigmatis rekonstrukciója tehát nem események, történetek egyszerű leírása, hanem ezek ábrázolása, előadása, megjelenítése.¹⁷ Mindezt azért kell különös erővel hangsúlyozni, mert csak ily módon lehet érvényes különbséget tenni a valamely individuum életéhez kapcsolódó történetek egymásutánja, illetve a tényleges élettörténet között. Egy életrajzi vonatkozású (írott vagy elmondott) szöveg csak akkor kezelhető élettörténetként, ha a beszélő szubjektum számára adott az élettörténet koncepciója, s ha a szöveg legfőbb funkciója az életpálya megjelenítése. Ebben az esetben ugyanis az élettörténet mind a beszélő, mind pedig a kutató számára „reflektált egész, amelyben a különálló cselekvésekre nem úgy gondolnak, mint elszigetelt eseményekre, hanem mint egy szubjektív jelentésteli univerzum egymással összefüggő alkotóelemeire, s az univerzum jelentései az egyénen túlmenően társadalmilag fogalmazódnak meg, társadalmilag közösek”.¹⁸ Másrészről pedig azt kell hangsúlyozni, hogy a „személyek csak akkor képesek személyes identitásuk kialakítására, ha felismerik, hogy saját cselekedeteik sora narratív módon ábrázolható élettörténetet képez. A társadalmi azonosságtudat kialakítására pedig csak akkor képesek, ha felismerik, hogy az interakciókban való részvételen keresztül tartják fenn hovatartozásukat a társadalmi csoporthoz, miközben beleszövődnek a közösségek narrative ábrázolható történetébe.”¹⁹ Az eddig elmondottak alapján már leszögezhető, hogy az élettörténet kategóriáján belül csupán az elemzés analitikus szempontjai képesek elkülöníteni egymástól az élettörténet koncepcióját, tartalmát, illetve formáját. A beszélő számára az élet, saját életének elmon-

¹⁶ FISCHER, W. 1978.

¹⁷ KOHLI, M. 1978. 12.; LEITNER, H. 1982. 16.

¹⁸ BERGER, P.—LUCKMANN, T. 1984. 347.

¹⁹ HABERMAS, J. 1986. 165.

dott története e három tényező egységében realizálódik. Az élettörténeteknek ez a fajta komplexitása, egysége különösen szembetűnő a szövegek tartalmát és formáját illetően. „Az élettörténetek formái ugyanolyan fontosak, mint az őket alkotó tények... nemcsak az élettörténet tényeiből, hanem abból a módból is tanulhatunk, ahogyan ezek kifejezésre kerülnek, lényeges annak felismerése, hogy az adatközlők a saját történeteiket a maguk saját módján nevezik meg. A történet tényei lehetővé teszik annak megfigyelését, hogy miképpen működnek a társadalmi viszonyok. A formák... láthatóvá teszik a gondolkodásformát, a kulturális és ideológiai struktúrákat.... Amikor az emberek elmesélik élettörténeteiket, a kultúra szólal meg a szájukon keresztül.”²⁰

Amikor az élettörténetek kulturális és ideológiai struktúrákat feltáró és magában foglaló formájáról van szó, akkor elsősorban azt kell hangsúlyozni, hogy a „formális séma nem egyszerűen a referenciális tartalom hordozására szolgáló eszköz; ezek határozzák meg a tartalmak konstituálásának lehetőségeit”²¹. Ebből a szempontból különös jelentősége van a nyelvnek, mint az élettörténet olyan készen talált elemének, amelyben a világ már előzetesen tipizált; valamint az elbeszélésnek, mint az emberi beszéd egy meghatározott típusának. Az élettörténetnek ugyanis éppen az a lényege, hogy az egyéni életpálya egy narratív konstrukcióban, szerkezetben nyilvánul meg. Azaz az élettörténetben ábrázolt történetek közötti összefüggések az ábrázolás, az elbeszélés értelmi összefüggéseiből erednek. Az elbeszélés egy olyan életrajzi szöveget hoz létre, amelyet – az élettörténet keretén belül – az életpályával azonosít. Nyilvánvaló tehát, hogy az elbeszélésnek, mint meghatározott beszédmódnak alapvető jelentősége van az élettörténet szempontjából. HABERMAS²² idézve: „Az elbeszélés a konstatáló beszéd egy specializált formája, amely társadalmi-kulturális események és tárgyak leírására szolgál. A cselekvő személyek narratív ábrázolásaihoz a „világnak” a köznapi vagy életvilág értelmében vett laikus koncepcióját veszik alapul, amely azon tényállások összességét definiálja, amelyek igaz történetekben adhatók vissza... Az elbeszélések nyelvtanáról leolvasható, hogy miként azonosítjuk és *írjuk le* az életvilágban fellépő állapotokat és eseményeket, hogy a csoporttagok közötti interakciókat hogyan *fűzzük össze* társadalmi terek és történeti idők bonyolult egységeivé, majd hogyan rakjuk sorba, s hogy az egyének cselekedeteit, valamint a velük történő eseményeket, a közösségek tetteit s az általuk elszenvedett sorsokat miképpen magyarázzuk meg a helyzetekkel való megbirkózás szempontjából. Az elbeszélés formájával olyan szempontot választunk, amely nyelvtanilag arra kényszerít bennünket, hogy a leírás alapjául az életvilág hétköznapi koncepcióját válasszuk mint kognitív vonatkoztatási rendszert.”²² Ebből a viszonylag hosszabb idézetből pontosan látható és megállapítható az elbeszélésnek, mint az élettörténet „formájának” a fontossága. Az elbeszélés azáltal, hogy az életvilág, a mindennapi élet hétköznapi koncepcióját választja alapul egyben meghatározza a közlésre kerülő tények körét is. És itt most nem is annyira e tények tartalmára, mint inkább jellegére, minőségére gondolok. Az élettörténet ugyanis a kultúrának, a mindennapi életnek éppen arra a szintjére hatol be, ahová más

²⁰ BERTAUX–WIAME, I. 1982. 195.

²¹ KOHLI, M. 1981. 68.

²² HABERMAS, J. 1986. 165.; vö: még SCHÜTZ, A. –LUCKMANN, T. 1984. 317., LEITNER, H. 1982. 18.

módon a bejutás lehetetlen. Az elbeszélte élettörténet az események, történések sorozatán keresztül a mindennapi élet legbelső szintjeire vezet el, s felfejti azokat az interpretációs mechanizmusokat és stratégiákat, amelyek segítségével az individuum, a közösség saját életvilágát szervezi, s amelyek segítségével önmagát egy szélesebb kontextusban, társadalmi terekben és történeti időkben elhelyezi. Az élettörténet tehát éppen attól válik a mindennapi élet, a kultúra fenomenológiájának talán legfontosabb eszközévé, hogy elbeszélés formájában objektiválódik.

Természetesen mindaz, amit az elbeszélésről, az élettörténet formájáról az előbbiekben elmondtam elvlaszthatatlan ezeknek a szövegeknek a tartalmi vonatkozásaitól, attól az aspektustól, amelyet a korábbiakban működésben lévő társadalmi viszonyoknak neveztem. Annak ellenére, hogy az élettörténetekkel kapcsolatos eddigi kutatások zöme e szövegek tartalmára vonatkozott, nem éreztelen újra felvetni a kérdést, mit is tartalmaznak az egyes élettörténetek. Nagy általánosságban azt mondhatni, az élettörténetek középpontjában az egyénnel kapcsolatos történések, történéssorozatok, ezeket az eseményeket értékelő megjegyzések, valamint általánosabb jellegű normatív kijelentések állnak. Az események, az individuum életének történései alkotják az élettörténet felszíni szerkezetét. Az élettörténet-té szerveződő eseménysorozatoknak van egy határozottan felismerhető alapstruktúrája. Az események jellemző gyakorisággal az életpálya fontosnak ítélt periódusaihoz, szakaszaihoz, illetve a különböző krízis helyzetekhez kapcsolódnak. Ezek az alapstruktúrákon belül aztán el lehet határolni egymástól az egyén életének dimenzióit, az alapvető fordulópontokat és az egyén sajátos adaptációs eszközeit.²³ Az események, történések, akciók mellett e szövegek fontos részét alkotják az előbb említett értékelő megjegyzések, normatív kijelentések, amelyek egyfajta közös gondolkodási módot, jelentésrendszert tükröznek vissza, és az élettörténetek mély szerkezetét alkotják. Az élettörténet legsajátosabb jellemzője azonban az a tény, hogy minden, ami az élettörténetben szerepel egy időben korábbi állapotnak, a múltnak a része. Ennek a nyilvánvaló és közhelyszerű megállapításnak azonban igen fontos következményei vannak abban a tekintetben, hogy egy életpálya hogyan és miként „alakul át” élettörténetté; hogyan válnak az egyéni élet történései élettörténetté? Az élettörténet, mint egy alapvetően, lényegéből következően múltra orientált entitás, a valóságnak sajátos rekonstrukcióját végzi el a szöveg keretein belül. Az élettörténet rekonstruktív jellege a gyakorlatban azt jelenti, hogy a beszélő válogat életének történései között, és nincs szó az élet összes történéseinek, totalitásának elbeszéléséről. A válogatás több irányban zajlik. Egyrészt a beszélő életének egyes eseményeit tudatosan elhallgatja, illetve egyes események leírásába beleszövi saját interpretációját is. Másrészt pedig egyes eseményeket, történéseket nagy tematikus egységekbe, blokkokba von össze, s így módon építi bele élettörténetébe. Ennek a mechanizmusnak a működése különösen jól megfigyelhető olyan életkori szakaszok, mint pl. a gyermekkor vagy olyan élménytömbök, mint pl. a háború esetében. Ez a fajta tematizálás az eltérő társadalmi csoportokhoz tartozó egyének esetében különböző mintákat mutathat, mint ahogy az élettörténet egésze eltérő sajátosságokkal bír a férfiak, illetve a nők esetében is. Az élettörténeteknek ui. van egy olyan típusa – és ez talán a férfiakat jellemzi –,

²³ LANGNESS, L.–FRANK, G. 1981. 71–84.

amely az aktívan cselekvő Ént állítja a középpontba, minden esetben az Én az élettörténet hőse, legfőbb cselekvője. Ehhez a szemlélethez az idő lineáris értelmezése társul, azaz az élet története egymás után következő események sorozata. Ezzel szemben áll az élettörténetek egy másik típusa – amely talán a nőket jellemzi –, amely az egyéni élet történetét a más emberekhez való viszonyban ragadja meg. Ezeknek az élettörténeteknek az esetében nem az Én, hanem az Énnek a környezetével való kapcsolata áll a középpontban, amely megközelítéshez az idő ciklikus szemlélete társul.²⁴

A valóságnak ez – az előbbieken említett – utólagos rekonstrukciója további kérdések sorát veti fel, amelyek közül az egyik leggyakrabban emlegetett az élettörténetek igazságtartalmára vonatkozik. Itt nemcsak az a kérdés, hogy az egyén mennyire a tényleges eseményeknek megfelelően meséli el élete történetét, hanem inkább az, az egyén milyen mértékben volt része az általa elmondott társadalmi helyzetnek; életének az adott története, eseménye mennyiben reprezentálja azt a társadalmi, történelmi helyzetet, amelynek az adott esemény része.²⁵ Az élettörténetek „igazsága” azonban több szálból szövődik. Anélkül, hogy mód lenne a probléma mélyebb elemzésére, csupán két megjegyzést szeretnék tenni. Az egyik a HUSSERL által bevezetett látóhatár fogalmához kapcsolódik. Nem szorul különösebb bizonyításra a tétel, a tényleges esemény és az elbeszélte történet között – különböző, később még említésre kerülő okoknál fogva – bizonyos hangsúlyeltolódás figyelhető meg. Az élettörténetek elemzése az eddigiekben azt bizonyította, hogy az elbeszélte eseményben, az élettörténet adott fragmentumában, tulajdonképpen az egész élettörténetben – a tényleges eseményhez, történethez képest – „eltolódik” a téma, a tartalom, annak kontextusa, sőt az egész életvilágbeli helyzet. Az elbeszélte eseményben – elsősorban az időbeli struktúra különbözősége, a tényleges eseményhez viszonyított időbeli távolság miatt – mondhatni szükségszerűen változik meg a tényleges történés látóhatára. Az életpálya „objektív” vagy történeti igazságát az időbeli távolságot áthidaló emlékezés az élettörténet szubjektív igazságává változtatja át, mivel „az emlékezésnek, amely tudatot jelenleg betölti más a struktúrája és más az elhelyezkedése élettörténeti helyzetben. A jelenlegi élettörténeti helyzet az emlékezetben felidézett tapasztalat mostani horizontja.”²⁶ A másik – az élettörténetek igazságtartalmával kapcsolatos – megjegyzés metodikai jellegű. Az a szemlélet, amely az „objektív” történeti igazságot kéri számon az egyéni élettörténeten, tökéletesen megfelelőnek látszik arról a tényről, hogy az élettörténetekben megfogalmazott „kemény” adatoknak nem elsősorban az igazságtartalma, hanem inkább az az aspektusa a lényeges, amelyet Martin KOHLI a következőképpen fogalmazott meg: „Az interpretív metodológiában ui. az adatokat nem úgy tekintjük, mint egy tárgy megkülönböztető jegyeit, amelyek megfelelő eszközökkel egyszerűen „újra előhívhatók”, hanem olyan objektívációknak amelyek a jelentés mindennapi előállítási szabályaival analóg szabályok szerint működő folyamatok eredményei.”²⁷

²⁴ BERTAUX, D.–BERTAUX-WIAME, I. 1985. 153–154.; KÜLLÖS I. 1987.

²⁵ SZCZEPANSKI, J. 1962. 556.

²⁶ SCHÜTZ, A.–LUCKMANN, T. 1984. 305.; vö. még HABERMAS, J. 1986. 156.; KOHLI, M. 1981. 69.; LEITNER, H. 1982. 14.

²⁷ KOHLI, M. 1981. 61.

A valóság utólagos rekonstrukciójának, az elbeszélte események kiválogatásának egy további következménye, hogy az élettörténetekben kétféle múlt jelenik meg. „Az egyik megtörtént események egymásutánja, a megvalósított és eredményeket hozó akciók sorozata, amely az akciók komplex egymásutánosságán keresztül mozog előre, amíg el nem éri a jelent... Ez a tényleges múlt, amely megtörtént, és amely a maradványait maga mögött hagyta... De van egy másik múlt is. Ez a felfogott vagy érzékelt múlt... amely inkább használható a jelenben élő emberek által történő retrospektív átalakításra.”²⁸ Edward SHILSnek ez a megállapítása nagyon pontosan jellemzi az élettörténeteknek a múlthoz, a múltbeli eseményekhez, az életpályához való viszonyát. A beszélő, amikor életének történetét, egyéni múltját rekonstruálja három különböző modalitás között egyensúlyoz: „a történeti tudat, amely vagy át van szöve a hivatalos történelemmel, vagy megkísérli kifejezni a saját történelmet; a változás társadalmi reprezentációja, amely lehetővé teszi a múlt objektíválását és végül az idő személyes képe”²⁹. Az időnek ezek a különböző modalitásai a múltnak eltérő képeit tükrözik vissza. A saját életének történetét elbeszélő individuuum pedig azért, hogy a társadalmi, történeti idő egyes vonatkozási pontjait saját személyes életén keresztül „írja át” nyilvánvalóvá teszi egyéni életének időbeliségét is.³⁰ Tehát az egyén miközben kiválogatja életének eseményeit, felidézi az azokhoz fűződő tapasztalatokat, valamint újraéli ezen események „látóhatárát”, s mindezt egy történetben összefoglalva elbeszéli, egy sajátos narratív akció részesévé, főszereplőjévé, alkotójává válik. Ebben a narratív akcióban az életpályának, a múltnak egy „felfogott”, értelmezett képe tűnik fel, amely nem fedi le teljes egészében a tényleges életutat, de ez az az életpálya, amely az individuuum személyes és társadalmi identitását biztosítja. Az élettörténet részévé választott események „kifejezik egy szituáció kritikai olvasatát, azt a tervet, amely meghatározza az olvasatot; és ennek az olvasatnak az életkori tapasztalatokon keresztül megszerzett értelem segítségével történő megkonstruálását”.³¹ Ez a három tényező – a kritikai olvasat, a terv, az életrajzi tapasztalat – csak részben gyökerezik a múltban, másik, gyakran jelentősebb részével a mához, a jelenhez kötődik. Ugyanis az élettörténet elmondása során a narratív akció a múltbeli eseményt az aktuális tapasztalat, az aktuális élettörténeti helyzet részévé teszi – amint erre az előzőekben is utaltam –, s ily módon az adott eseményt a jelenlegi tudáskészletben meglévő típusa és fontossága szerint illeszti be az élettörténetbe.³² Az életpályának egy-egy újabb elbeszélte eseménye tehát nem egyszerűen hozzáadódik a korábban elmondott eseményekhez, hanem beleilleszkedik a múlt eseményeinek a jelen szituáció eshetőségeinek keretében történő folyamatos újraszervezésébe. Tehát az életpálya rekonstrukciója során az egyén múltjának azokat a vonatkozásait mutatja be, amelyek megfelelnek a jelen szituációnak, azaz relevánsak annak a jövőre-orientált szándéknak az értelmében, amely az egyén jelenlegi akcióit irányítja. Az élettörténetek tehát nem egy individuális életpálya eseményeinek az összességét tartalmazzák, hanem inkább „strukturált énképek”.³³

²⁸ SHILS, E. 1983. 195.

²⁹ GAGNON, N. 1981. 55.

³⁰ Vö. KÜLLÖS I. 1987.

³¹ GAGNON, N. 1981. 51–52.

³² HABERMAS, J. 1986. 159.

³³ KOHLI, M. 1981. 65.

Összefoglalva: minden életrajzi esemény jelen időben és a jelenhez való viszonyában történik. Az élettörténetét elmesélő egyén számára az elsődleges cél nem a múlt leírása „ahogyan az volt” vagy éppen ahogyan azt tapasztalta, hanem a múltbeli tapasztalatot kívánja egy biztos jelentéssel felruházni; egy olyan jelentéssel, amely megerősíti a jelent. Valakinek az élettörténetét elmesélni nemcsak beszéd vagy emlékezés; ez egy akció, egy a valósággal való összeütközés. Ha ez az összeütközés látszólag csak a múlt egy eseményére vonatkozik is, ennek irányultságát lényegében a jelen határozza meg, méghozzá kétféle módon: először a múltbeli jelentést a jelen szempontjából rekonstruálja; másodsorú úgy rendel jelentést a múlt mellé, hogy az jelentést biztosít a jelen, az egyén jelen élete számára.³⁴ Az élettörténetek legfőbb funkciója tehát, hogy a megtett életutat, az életpálya egy adott szakaszát szimbolikus módon megjelenítse, hogy a múlt legitimálja a jelent s a jelen legitimálja a múltat, azaz az élettörténet az egyén személyes és társadalmi identitásának szimbolikus manifesztációja legyen.

Az élettörténeteknek ez az alapvető sajátossága arra figyelmeztet, hogy az életpálya és az élettörténet elemzése során metodikai érvényű különbséget kell tenni a között, amit az emberek mondanak, és a között amit az emberek ténylegesen cselekednek. Az életpályának és az élettörténetnek ez a szembeállítás vagy eltérése általánosabb érvényű tanulságokkal is jár, különösen akkor, ha az életpályákat elsődlegesen kulturális alkotásoknak, az élettörténeteket pedig szimbolikus megjelenítéseknek tekintjük. Ezeket az általánosabb érvényű összefüggéseket különösen szemléletesen lehet leírni annak a distinkciónak a segítségével, amelyet Clifford GEERTZ vezetett be, a valóság modellje (*model of*) és a valóság számára szolgáló modell (*model for*) fogalom pár segítségével.³⁵ Köztudott, hogy GEERTZ a kulturális rendszereknek azt az aspektusát jelölte a valóság modellje terminussal, amelynek során valamely szimbolikus struktúrát a korábban létezett nem szimbolikus struktúrával párhuzamba állítanak. A valóság számára szolgáló modell kifejezés pedig arra a folyamatra utal, amelynek során a nem szimbolikus rendszert a szimbolikus rendszerben kifejezett viszonyok terminusaiban manipulálják. Az életvilágon, a mindennapi életen, a kulturális struktúrán belül a *model of* aspektus az, amely az élet ténylegesen megtörtént eseményeit, a történések előrehaladó sorozatát, a megkívánt és ténylegesen alkalmazott viselkedési mintákat, az „ez az élet” attitűdjét tartalmazza. Az életvilágnak ez az aspektusa lényegénél fogva nem verbalizálható. Ez a *model of* aspektus az, amely az adott közösségben élő individuum számára előírja, tartalmazza a társadalmilag megkövetelt viselkedési szabályokat, és garantálja e szabályok alkalmazása, betartása esetén az egyéni életút előrehaladását. A *model of* aspektus latensen, virtuális módon él a közösségben, a társadalomban, ez az életvilágnak az az aspektusa, amelyet hagyományoknak nevezhetünk. A *model for* aspektus elsősorban az élettörténetekben nyilvánul meg, s az életpályának a szimbolikus értékelését és manifesztálását, valamint legitimálásának igényét tartalmazza. A *model for* aspektus arra törekszik, hogy az élettörténetek, a narratív akciók keretében az egyéni életpálya eseményeit, törekvéseit az érvényes „sikeres élet” modellje szerint szerkessze át vagy szerkessze újra. Az élettörténetet azért te-

³⁴ BERTAUX-WIAME, I. 1982. 183–194.

³⁵ GEERTZ, C. 1973. 93.

kinthetjük a *model for* aspektus kifejeződésének, mert elsődrendű célja és funkciója egy ténylegesen megtörtént életutat a szimbolikus struktúrában megtestesülő életpálya-mo-
dellek szerint átírni.

Mindez nyilvánvalóvá teszi, hogy az egyéni élettörténet nemcsak egyetlen indivi-
duum életének partikuláris eseményeit, hanem sokkal inkább egy közösségnek, egy tár-
sadalomnak, egy történeti szituációnak az egyéni élet szövetén átszűrődött képét tartal-
mazza. Ezért az egyéni életek történetét, az élettörténetet egy olyan társadalmi ténynek
tekinthetjük, amely egyszerre teszi lehetővé az életvilág „rejtett” szintjeinek értelmezését,
a kultúrát hordozó individuumok gondolkodási struktúráinak megértését, ill. a minden-
napi élet, a társadalmi folyamatok és a történeti helyzetek pontosabb leírását.

IRODALOM

BERGER, P.–LUCKMANN, T.

1984 *A valóság társadalmi felépítése*. In: HERNÁDI, M. (szerk.): A fenomenológia a társada-
lomtudományban. 321–349. Budapest

BERTAUX, D.

1981 *From the Life History Approach to the Transformation of Sociological Practice*. In:
BERTAUX, D. (ed.): *Biography and Society. The Life History Approach in the Social
Sciences*. 29–46. Beverly Hills

BERTAUX, D.–BERTAUX-WIAME, I.

1981 *Life Stories in the Baker's Trade*. In: BERTAUX, D. (ed.): *Biography and Society. The
Life History Approach in the Social Sciences*. 29–46. Beverly Hills

1985 *Autobiographische Erinnerungen und kollektives Gedächtnis*. In: NIETHAMMER, L.
(hg.): *Lebenserfahrung und Kollektives Gedächtnis. Die Praxis der Oral History*. 146–
165. Frankfurt

BIDNEY, D.

1970 *The Concept of Personality in Modern Ethnology*. In: *Theoretical Anthropology*. 327–
344. New York

DÉGH, L.

1960 *Az egyéniségvizsgálat perspektívái*. *Ethnographia* LXXI. 28–44.

1969 *Folktale and Society*. Bloomington

DENZIN, N.

1985 *A Controversy Over the „Method” vs. „Interpretation”*. *Biography and Society. News-
letter* No. 4. May 5–10.

FERRAROTTI, F.

1981 *On the Autonomy of the Biographical Method*. In: BERTAUX, D. (ed.): *Biography and
Society. The Life History Approach in the Social Sciences*. 19–28. Beverly Hills

FISCHER, W.

1978 *Struktur und Funktion erzählter Lebensgeschichten*. In: KOHLI, M. (hg.): *Soziologie
des Lebenslaufs*. 311–335. Darmstadt

GAGNON, N.

1981 *On the Analysis of Life Accounts*. In: BERTAUX, D. (ed.): *Biography and Society. The
Life History Approach in the Social Sciences*. 47–60. Beverly Hills

GEERTZ, C.

1973 *The Interpretation of Cultures*. New York

HABERMAS, J.

1986 *A kommunikatív cselekvés elmélete* Budapest

JARVIE, I. C.

1974 *Die Logik der Gesellschaft*. München

- KLUCKHOHN, C.—MOWRER, H.
1944 *Culture and Personality. A Conceptual Scheme*. American Anthropologist 46. 1–29.
- KOHLI, M.
1978 *Erwartungen an eine Soziologie des Lebenslaufs*. In: KOHLI, M. (hg.): *Soziologie des Lebenslaufs*. 9–31. Darmstadt
1981 *Biography: Account, Text, Method*. In: BERTAUX, D. (ed.): *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*. 61–76. Beverly Hills
- KÜLLÖS, I.
1987 *Life Cycles in Hungarian Autobiographies: Men and Women*. Paper presented on the SIEF'S Third Congress, April 8–12 1987. Zürich
- LANGNESS, L.—FRANK, G.
1981 *Lives: An Anthropological Approach to Biography*. Novato Calif.
- LEITNER, H.
1982 *Lebenslauf und Identität. Die kulturelle Konstruktion von Zeit in der Biographie*. Frankfurt
- LINTON, R.
1945 *The Cultural Background of Personality*. New York
- MANDELBAUM, D.
1973 *The Study of Life History: Gandhi*. Current Anthropology 14. 177–196.
- ORTUTAY, Gy.
1940 *Fedics Műhely mesél*. Budapest
- POSZLER Gy.
1987 *Lilliput és Brodvingang – Gulliver a Kozmoszban. Szakszerűtlen jegyzetek a modern fizika világgépéhez*. Újhold-Évkönyv 191–221. Budapest
- SARTRE, J. P.
1960 *Questions de méthode*. Paris
- SCHÜTZ, A.
1970 *On Phenomenology and Social Relations*. Chicago
- SCHÜTZ, A.—LUCKMANN, T.
1984 *Az életvilág struktúrái*. In: HERNÁDI M. (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. 169–220. Budapest
- SCHWEDER, R.—LEVINE, R. (eds)
1985 *Culture Theory: Essays on Mind, Self, and Emotion*. Cambridge
- SHILS, E.
1983 *Tradition*. Chicago
- SZCZEPANSKI, J.
1962 *Die biographische Methode*. In: KÖNIG, R. (hg.): *Handbuch der empirischen Sozialforschung*. Bd. I. 551–569. Stuttgart
- THOMAS, W.—ZNANIECKI, F.
1958 *The Polish Peasant in Europe and America*. New York
- WALLACE, Anthony
1964 *Culture and Personality*. New York

Peter Niedermüller

LIFE HISTORY AND THE BIOGRAPHICAL NARRATIVE
(Abstract)

The paper attempts to survey and to summarize the most important theoretical and methodological positions in the anthropological interpretation of life histories and of the biographical method. Though the utilization of life histories has not been unknown in anthropological field-work, today a new approach is emerging to life histories. Life histories offer an opportunity to penetrate into the

'hidden spheres' of culture. Life history offers a kind of chance for the anthropologist to get acquainted with the strategies and mechanisms of interpretation used by the 'natives' of another culture, those conceptual frameworks which delineate the borders and common meanings of the other culture. The author surveys the most important characteristics of the form and of verbal life histories, he refers to the specific traits of narration of life histories, to the image of the past as it is reflected in life histories, to the relationships between life histories and actual life careers, to the representativeness of individual life histories, etc. According to the author's view the interpretation of life histories is inseparable from the phenomenological theory of culture; it may be an important and novel instrument of a new type of ethnographic research.

VITÁK – VÉLEMÉNYEK

Szilágyi Miklós, Kocsis Gyula és Nagy Varga Vera

Vélemények a „Három Város” néprajzáról

A Gondolat Könyvkiadó 1986-ban néprajzi csoportokat ismertető sorozatában kiadta NOVÁK László: *A három város* c. kötetét (Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1986. 400 old.). A könyvről az Ethnographia számára SZILÁGYI Miklós írt ismertetést, s benne részben az alföldi városok társadalmáról, műveltségéről, részben a néprajzi, illetve etnikai csoport fogalmának a használatáról fontos kérdéseket fogalmazott meg. Ugyanakkor futott be KOCSIS Gyula és NAGY VARGA Vera írása is, mely a házassági kapcsolatok elemzésével vizsgálja a „három város” kapcsolatait, s szintén hivatkozik NOVÁK László munkájára. A tárgyalt kérdések fontosságára tekintettel célszerű a két írást együtt a vita-rovatban közölni. (Szerk.)

Szilágyi Miklós

Novák László könyvéről

NOVÁK Lászlónak, a nagykovácsi Arany János Múzeum etnográfus-igazgatójának a kismonográfiája a „néprajzi csoportok” bemutatását vállaló sorozat legújabb darabjaként jelent meg. Néhány éve a Magyar Néprajzi Társaság társadalmnéprajzi szakosztálya termékeny vitaülésein foglalkozott ezzel a sorozattal, azt vizsgálván, hogy az egyes kötetek s a sorozat egésze helyesen tükrözi-e a magyar népi kultúra táji tagolódásáról felhalmozott ismereteinket. Nem előzmény nélküli tehát ez a vállalkozásom. Ez alkalommal ugyanis nem az adatok áradó bőségét kínáló összefoglalás „önértékére” figyelek elsősorban, hanem azt tekintem legfőbb elemzési szempontnak, hogy mennyit vállalt NOVÁK László a „néprajzi csoportok” kutatási programjából – a kismonográfia-sorozat látens koncepciójából.

Az eddigi kötetek szemléletét és konkrét eredményeit jelentősen befolyásolta, hogy a bemutatott „néprajzi csoport” *egységként* való jellemzésének voltak-e korábbi kísérletei, s ha voltak, a népművészet hasonló jellegében vagy a közös történeti múltban találtak-e meg a „közöset”. NOVÁK vállalkozását is célszerű lesz tehát az előzményekhez hozzámémi.

A kutatástörténeti előzményeket számba véve nemcsak arra figyelhetünk fel, hogy mindig – már a XIX. század elején-közepén is – akadtak a várostörténet-írásnak szorgalmas munkásai a „három városban” (Nagykovácsón és Kecskeméten inkább, mint Cegléden), s e történetírók *öntudattá* fokozták, lokálpatrióta elfogultsággá formálták a múltban gyökerező „városi érzületet”. Az sem lehet véletlen, hogy a korai helytörténetek is, az újabb monografikus igényű feldolgozások is a paraszti–polgári szabadságküzdelmekben való részvételt, a mezővárosi önkormányzat kivételes jelentőségét, illetve az önkormányzatnak a határhasználatban, mezőgazdálkodásban, a „magas kultúrához” való hozzájá-

ulásban megnyilvánuló áldásos hatását emelték ki elsősorban. Az öntudatosan vállalt mezővárosi szellemiség ilyen kinyilvánításával függött össze, jórészt erre épült rá (legkarakteresebben a szociológiai-szociográfiai irodalomban) az alföldi mezővárosi fejlődés sajátos „modelljét” hangsúlyozó koncepció is, mely a paraszti mezőgazdálkodás itt megfigyelhető kapitalizmus kori belterjesedését példaként mutatta fel, miután a helyi önkormányzat több évszázados gazdaság-szervezési hagyománya és a prosperitás között közvetlen megfeleléseket vélt felfedezni.

Az előzményeknek ez a futó áttekintése is sejteti, hogy a néprajzi érdeklődés nem volt igazán számottevő a „három város” kutatásában. Akadtak ugyan figyelemre méltó etnográfiai és folklorisztikai részvizsgálatok, ezek azonban vagy a már-már „eltűnt”, a kultúra perifériájára szorult, de történeti (esetenként őstörténeti) értékű recens adatokat reméltek megmenteni (legfőképpen a kecskeméti puszták pásztorai körében), vagy eleve az archivális és a recens anyag egymásra vonatkoztatását vállalták (SZABÓ Kálmán, PAPP László). Olyan értelemben semmiképpen sem minősült kutatásra érdemesnek s az ott lakók számára büszkén vállalhatónak e mezővárosok népi kultúrája, mint a népművészete miatt elhíresült Mezőkövesd, Kalocsáé vagy a Sárközé.

A „kutatási hagyományok” szükségszerű velejárójának tűnik tehát, ahogyan NOVÁK a „három város” kutatását gondolatilag megalapozta: elsősorban a mezőváros történeti kutatásokban fogalmazódott meg ezeknek a szomszédos településeknek az együvé tartozása, következésképpen csak „történeti-néprajzi” megközelítésére vállalkozhatott.

A bevezetés első mondata nem vitatható: aligha állítja bárki, hogy Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd „három város” elnevezése „önkényes” lenne. Hiszen – amint NOVÁK megállapítja – a török hódoltság másfél százada alatt „egyértelművé vált” sorsközösséget, egymásraultaltságot sokoldalúan bizonyították a történeti kutatások. Csábító feladatnak látszott tehát a valamikor egymásra figyelő szomszédok „társadalmi-gazdasági összetartozását, rokonságát, együttes boldogulását” néprajzi módszerekkel is megvizsgálni. NOVÁK természetesen számon tartotta, hogy „a törökök kiűzését, a királyi hatalom helyreállítását követően, a három város kapcsolatát már az ellentétek jellemzik. Inkább a torzsalkodások váltak uralkodóvá, mintsem az összetartozás iránti igény.” Az „évszázadokon át húzódott határpereskedés”-ről – ebben nyilvánult meg ui. a „torzsalkodás” – joggal vélheti az etnográfus, hogy olyan felszíni tünetek csupán, melytől a „három város” fogalma még „elévülhetetlen” maradhatott.

Aki ismert történeti tényeket és a paraszti kultúra rokonságát meg sem említő előfeltevéseket így elegyítve fogalmazza egy *néprajzi csoport* bemutatását vállaló kismonográfiájának bevezetőjét, nyilván számít olvasóinak fokozott érdeklődése mellett – a gyanakvására is. Bekalkulálja, hogy etnográfus olvasói elsősorban arra kíváncsiak: vajon *néprajzi csoportként* jellemezhető-e a „három város”? Milyen tartalma lehet a XVIII–XX. században a társadalmi-gazdasági összetartozásnak, rokonságnak, együttes boldogulásnak?

Nagyvonalúan elhárítja az ilyen kérdéseket a bevezető, mégsem lehet „önkényesnek” minősíteni, hiszen a néprajzi tájmonográfia műfajának kialakulása, tehát a századforduló óta az összetartozás tudatának és a kulturális elemek hasonlóságának a deklarálása volt minden hasonló vállalkozás – így a Gondolat kismonográfia-sorozata eddigi köteteinek is – elsődleges célja.

A néprajzi bizonyítás módszerei persze eléggé kimunkáltak, ezért a „néprajzi csoport” (etnikai csoport?, etno-kulturális csoport?) ismérvei is jórészt definiálatlanok. Csupán a csoportfogalom bizonyíthatóságának előfeltevései egyértelműek a magyar kutatásokban:

– Kell lenniük olyan kulturális elemeknek, melyek különösen jellemzőek egy-egy „néprajzi csoportra”, hiszen a csoporthoz tartozók maguk is kulturális jellemzőkkel igyekeznek körülírnivalóan az egyébként nehezen megfogható összetartozás-tudatukat, a *mi* és a *mások* különbségét.

– Ha a „néprajzi csoportnak” vannak karakterisztikus kulturális jellemzői, annak ellenére, hogy a kulturális elemek jórészt elterjedési területe nem esik egybe a „csoport” (általában bizonytalanul kinyilvánított) határával, e kulturális jellemzők kiformalódásának, koronkénti változásának az ökológiai viszonyok azonosságában, a gazdasági, társadalmi, közjogi fejlődés hasonlóságában bizonyosan meg lehet találni a magyarázatát.

Egy-egy néprajzi csoport monografikus vizsgálatakor – ha elfogadjuk ezeket az előfeltevéseket – együtt kell tehát vállalnunk a kulturális jellemzők, hangsúlyosan a hasonlóságok, gondos számbavételét, az összetartozás-tudat bemutatását és a „csoporttá” szerveződés tényeinek, összefüggéseinek feltárását. Sajnos kevés etnográfus volt – az utóbbi évtizedekben is – kellően következetes: inkább csak a kulturális elemek gondos „leltározását” vállalták kutatóink, az összetartozás-tudat és a „csoporttá” szerveződés vizsgálatára néhány figyelemre méltó kísérlet történt csupán. Pedig ez utóbbi is „kutatási hagyomány”, hiszen a néprajzi tájmonográfia példamutató kezdeményezője, JANKÓ János pl. a fizikai antropológia és a népesedéstörténet tényeit is a „csoport”-hoz tartozás lehetséges bizonyítékaiként sorakoztatta fel, nem elégedett meg a „népi kultúra” jellemzésével.

NOVÁK László vállalkozása ezekhez az előzményekhez mérten eléggé rendhagyó. Láthatólag nem is foglalkoztatta a három város „néprajzi csoport” voltának bizonyíthatósága: a hódoltság kori történeti tényekből levezethető evidenciaként kezelte az „összetartozást”; az egyébként igen részletes XVIII–XIX. századi, vázlatosabb XX. századi társadalom- és gazdaságtörténeti áttekintés közben nagyobb gondot fordított a különbségek (főképp Cegléd „hátrányosabbnak” minősített közjogi helyzete) bizonyítására, mint az azonos vagy hasonló fejlődési tendenciák bemutatására. Viszont a kulturális elemek „leltározásának” közkeletű módját is elhárította. Nem elemezte pl. a vitathatatlanul *jel* értékű viseletet, csak szemelvényes bemutatásra vállalkozott a művészkedésről, a tárgyalkotásban és a szövegfolklórban megnyilvánuló ízlésről szólván, említetlenül hagyta a táplálkozást – olyan részjelenségeket, melyek alkalmasak szoktak lenni a kulturális hasonlóság kinyilvánítására.

Joggal következtethetünk arra, hogy aki ilyen mértékben „szakítani” akart a néprajzi tájmonográfia közkeletű „előfeltevéseivel”, valamilyen új monográfiaszempont megvalósításán fáradozott. Valóban úgy tűnik, hogy inkább három szomszédos mezőváros együttes „történeti-néprajzi monográfiájának” megvalósíthatósága sarkallta munkára NOVÁKot. Ezért van, hogy azoknak a néprajzi témáknak a kidolgozásában jeleskedett, melyekre bőségesen található adatokat a XVIII–XIX. századi forrásokban, s ugyanezért: a folklórjelenségeket szemléltető recens adatok előtt, gyakran helyett is, előszeretettel idézett archivális forrásokat, evidenciának tekintvén az „archivális adat” és a „recens adat” összefüggését.

Maga a szándék akár dicséretes is lehetne, hiszen archivális forrásokra épülő néprajzi monográfiánk is alig van, a megvalósításnak azonban – az eredmény legalábbis erről tanúskodik – ez esetben igen komoly buktatói voltak:

a) Bármiféle történeti-néprajzi vizsgálat előtt illendő eldönteni a társadalmi, gazdasági és kulturális mozgásfolyamatok nyomon követésének szükségszerű *időhatárait*. Ha valaki, mint ez esetben NOVÁK, a feudalizmus kori struktúrákra és kapitalizmus kori átrendeződésükre egyaránt kiterjeszti érdeklődését, nem csupán a feudalizmus kori mezőváros jellemzésére vállalkozik, *változásvizsgálatot* végez. Egészen bizonyosan ez volt NOVÁK szándéka is. A három város esetében azonban kiemelt hangsúlyt kellett volna kapnia a kapitalizmus kori magyar parasztság legnagyobb s a szociológiai, közgazdasági, de a történeti és néprajzi irodalomban is sokszorosan méltatott teljesítményének: a homok meghódításának, a mezőgazdasági termelés belterjesedésének. Számon tartja NOVÁK is az intenzív kertkultúra kialakulását, hangsúlyai azonban erősen vitathatóak: a kertészet–szőlészet „előtörténete” a kidolgozottabb, a XIX. század második fele és a XX. század páratlan eredményeiről nem nyújt rendszerezett ismereteket. A néprajzi elemzésnek természetesen nem az a fő kérdése, hogy a városi kertészetek, úri birtokosok és kapitalista vállalkozók, akiknek az érdemeit megszámlálhatatlan publikáció méltatta, mit és hogyan kezdeményeztek. Arra kellett volna választ adnia a szerzőnek, hogy a homok meghódítása jelentette „kihívás” az árutermelés lehetősége miként mobilizálta a különböző paraszti rétegeket. Kik és milyen ütemben kapcsolódtak be a piacorientált termelésbe, ennek érdekében milyen üzemszervezetet alakítottak ki, hogyan változott – mert megváltozott! – életmódjuk, kultúrájuk. Ezeknek a lehetséges kérdéseknek az elhanyagolását jól mutatja, hogy az igen részletesen ismertett településrendszer változásait elemezve utal csupán az ún. „belterjes tanyákra”, pedig éppen ennek a tanyafejleménynek a kapcsán mutatott rá a kutatók egész sora a paraszti mezőgazdaság belterjesedésének lehetőségeire és korlátaira. Úgy tűnik tehát, hogy nem tudta elhárítani NOVÁK a saját gyűjtésű XVIII–XIX. századi archivális anyag csábítását: elsősorban „új” adatok közlésére-értelmezésére vállalkozott, azt gondolván, hogy ez a feladata az „igazi” történeti-néprajzi monográfiának. Így – mivel a sorozat korábbi köteteihez is alkalmazkodni akart – csak arra maradt tere, hogy „mások” eredményeire alig figyelve, *impresszióit* közölje a változásokról.

b) A Nagykőrösre vonatkozó saját gyűjtésű archivális anyag gazdagsága a három város együtt látását is szinte-szinte lehetetlenné tette számára. Az azonos és eltérő fejlődési tendenciák adatszerű jelzéseit mozaikszerűen illesztette egymás mellé, e mozaikdarabkák kötőanyagát azonban az általánosítás helyett a *viszonyításban*, leggyakrabban a Nagykőröshöz, nem – amint kívánatos lenne – az alföldi mezővárosfejlődéshez való viszonyításban vélte megtalálni. Nyilván nem tudott szabadulni a Nagykőrösről közzétett saját publikációkban már kimunkált, részleteiben figyelemre méltó, egészében azonban a közkeletű eredményeket (pl. ERDEI Ferenc vagy MÁRKUS István Nagykőrös-koncepcióit) alig meghaladó véleményétől sem: amit erről a városról tudott, „modell” értékűnek tekintette. Ehhez mérte hozzá a nagyobb részben másoktól átvett, kisebb részben saját gyűjtésű ceglédi és kecskeméti archivális adatokat. Az ilyen (szubjektívre színezett) „mérce” általában torzítani szokta az eredményeket, ahogy ez esetben is jelentősen felerősített

nehezen igazolható – ebben a kismonográfiában mindenesetre nem igazolt – személyes vélekedéseket. Cegléd közjogi helyzete gazdálkodási szervezete Nagykőröshöz képest – NOVÁK szerint: a szorosabb földesúri függés miatt – „hátrányos” volt. Ez a viszonyítás legfőbb alaptétele. Mégis: a ceglédiek minden életmegnyilvánulása jellegzetesen „mezővárosi” volt a feudalizmus századaiban is, a hátrányos helyzet ellenére folyamatosan működőképes maradt a város társadalma, sőt a kapitalizmus egy évszázada alatt mintha nagyobb vitalitást mutatott volna, mint szomszédja. Kecskemét pedig nemcsak abban különbözött Nagykőröstől, hogy társadalomfejlődésében, településszervezetében, gazdálkodásában „speciális” vonásokat, illetve ütemkülönbségeket is fel lehetett fedezni, hanem főképp nagyságrendjében, központi szerepében – a mindezzel együtt járó nagyobb helyzeti energiájában. Ceglédnek és Kecskemétnek feltűnően sokszor hangoztatott „különösége” a többi alföldi mezővároshoz viszonyítva bizonyosan más megvilágítást kapott volna. Meg lehetett volna pl. fogalmazni azt a kérdést, hogy az eltérő „előzmények” ellenére miért jelentkezett a három városban nagyon hasonlóan s más mezővárosokhoz képest „különösen”, a mezőgazdaság kapitalizmus kori intenziválódása. Ez vitathatatlanul fontos kérdés, hiszen mindhárom település bőven részelt a gyege minőségű termőföldből.

c) Vitathatatlan, hogy egy-egy mezőváros erősen rétegzett társadalmának működtetésével, a politikai konstellációkhoz való igazodással összefüggő megannyi ismeret is a mindennapi élethez és a termeléshez keretet adó környezet kialakításának készsége is, s a termelési tapasztalatok is hozzátartoznak a néprajzi módszerekkel vizsgálható „kultúrához”. Részletes bemutatások tehát ez esetben is indokolt volt. Illendő azonban észrevenni, hogy ez a rendszerszerűségében, belső összefüggéseiben is jellemzett (jobb szó híján:) politikai, környezet alakítási és termelési kultúra éppúgy része az ún. „szellemi műveltségnek”, mint a hiedelmek, a szokások vagy a gyermekjátékok. Csakhogy: mindeme folklórjelenségek interpretálásának NOVÁK követte módszerével nemcsak ezt az összefüggést lehetetlen felfedezni, hanem ötletszerűen válogatott adalékainak *érvényessége* is kétséges marad. Régi gyűjtői tapasztalat, hogy bármelyik mezővárosban – mert társadalma rendkívül tagolt – a paraszti műveltség különböző rétegeit lehet dokumentálni. Az sem meglepő, ha a falvakénál archaikusabbnak tetsző folklóranyagot gyűjt valaki olyan városban, melynek lakói falusi környezetüket „elmaradottnak” deklarálják. Eleve félrevezető volt tehát a „három város szellemi műveltségét” szemléltetendő az ott lakók körében megfigyeltékből elsősorban az „archaikusra”, illetve az „esztétikailag értékesre” figyelve példaanyagot válogatni. Azt ugyanis nem elegendő feltételezni, igazolni is kellene, hogy a XIX. század második felében, a XX. században a „tanyasiak”, a „pásztorok”, a „szegények” a „katolikusok” körében feljegyzett (megfigyelt vagy az emlékezetből előbányászott) folklóremlékek „valamikor” a mezőváros egésze szellemi műveltségéhez tartoztak. Nem lehetetlen, hogy mindig is „réteg-specifikus” jelenségek voltak. Egy-egy archivális adat – legyen bármennyire érdekes, tanulságos önmagában – semmit sem bizonyít a XVIII–XIX. századi érvényességéből. Különösen nem alkalmas a Cegléden vagy Kecskeméten alkalomszerűen feljegyzett, Nagykőrösön viszont nem megörökített archivális vagy recens adalék valamiféle műveltségi különbség érzékeltetésére, ha ennyire bizonytalan társadalmi érvényességének és korhoz köthetőségének összefüggése. Bizonyosan volt persze a három városnak is „szellemi műveltsége”, de nem lehet kétséges, hogy másmilyen volt a XVIII. században, mint a XX. században, s ekkor is, akkor is „rétege-

zett” volt. És az sem elhanyagolható kérdés, hogy hogyan szerveződött egységes rendszerré a politikai, a környezetalakítási és a termelési kultúrával!

Amit kérdeztem, amit polémikusan állítottam, NOVÁK László adatgazdag kismonográfiáját újraolvasva fogalmaztam meg. (Lektorként is olvashattam a kéziratot, akkor módosításokat javasoltam.) Azt igyekeztem bizonyítani, hogy a három város együttes vizsgálata természetesen nem önkényes, de a „néprajzi csoport” értelmű elnevezés néprajzi indokoltágának bizonyítása változatlanul „elvégezendő” feladata NOVÁK Lászlónak is – másoknak is.

Kocsis Gyula–Nagy Varga Vera

„Háromváros”-e a három város?

(A ceglédi református anyakönyvek vizsgálatának társadalomnéprajzi tanulságai)

A történeti szakirodalomban régóta ismert a „háromváros” kifejezés, amely a XVI. század második felétől, de még inkább a XVII. század második évtizedétől kezdődően a Duna-Tisza köze északi részén fennmaradt három nagy középkori mezőváros – Cegléd, Kecskemét, Nagykőrös – szorosabb, elsősorban a hódoltságból kiszorult nemesi vármegeye közigazgatási tevékenységét helyettesítő együttműködését jelentette a török hódoltság korában.¹ Ez a fogalom tehát egy bizonyos időszakhoz, a hódoltság korához kötődik, de ezen időszakon belül is lényegi tartalmát a *közigazgatási együttműködés* jelentette. A létrehozó tényezők megszűnésével a fogalom érvényét veszítette, az együttműködésben résztvevő mezővárosi közösségek történeti sorsának eltérő alakulásával a XVIII. század közepére elhalt. A XVIII–XIX. században a három város gazdasági, társadalmi élete egymástól eltérő külön utakon fejlődött. Helytelennek kell tehát tekintenünk a kortárs publicisztika és a néprajzi szakirodalom egy részének azon törekvéseit, amelyek során egy szorosan időszakhoz, meghatározott történelmi körülményekhez kötődő, viszonylag szűk körre terjedő fogalmat későbbi korszakok gazdasági és társadalmi fejlődésének egészére alkalmazva táji egységként újítanak és használnak fel.²

Ezen törekvésekre jó példa a Gondolat könyvkiadó gondozásában 1986-ban megjelent *A három város* c. kismonográfia, amelynek szerzője NOVÁK László. NOVÁK a kötet bevezetőjének egyik bekezdésében ugyan jelzi, hogy a XVIII. századtól „a három város kapcsolatát már az ellentétek jellemzik”, a bevezető összegzésében azonban ismét a három város „összetartozását, rokonságát, együttes boldogulását” emlegeti. Majd pedig a bevezetőt követő mintegy 400 oldalon a történet- és néprajztudomány alapvető módszereit figyelmen kívül hagyva, történelmi tényeket félreértelmezve törekszik a három település kulturális arculatának, gazdaság- és társadalomtörténeti fejlődésének egybemosására, kiegyenlítésére, hogy ezen eszközökkel egy néprajzi kistáji egységet konstruáljon.

Azzal együtt, hogy a „három város” fogalom ilyen kiterjesztését indokolatlannak tartjuk, természetesen nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy ezen mezővárosok

¹ KÓSA László–FILEP Antal 1978. 107–108.; HELTAI N. 1968.

² NOVÁK László 1982.

XVIII–XIX. századi népi kultúrájában megőrződhettek, léteztek, kialakulhattak olyan közös kulturális vonások, amelyek a környezettől kisebb-nagyobb mértékben elkülönítik, különössé teszik a népesség kulturális arculatát. Ezeknek feltárása, mozgástendenciáiknak vizsgálata – a kismonográfia megjelenése után is – további, MAJLÁT Jolán és MÁRKUS István az 1940-es években Nagykőrösről publikált munkáihoz³ hasonló mélységű részletkutatásokat igényel.

Kutatómunkánk célja – az anyakönyvi adatok demográfiai elemzésén túl – annak vizsgálata volt, hogy XVIII–XIX. századi házassági kapcsolatokban manifesztálódik-e a három város táji egysége? A néprajztudomány eddigi eredményei szerint a házassági kapcsolatok irányának feltárása választ adhat etnikai-, gazdasági- és kulturális kapcsolatok irányaira is. A három szomszédos mezőváros XVIII–XIX. századi történetének NOVÁK László általi interpretációja indokoltá teszi, hogy a ceglédi és abonyi református közösségek házassági anyakönyveinek vizsgálata során nyert eredményeinket néprajzi folyóirat hasábjain publikáljuk.⁴ A források kiválasztásánál arra kellett gondolni, hogy a XVII. század folyamán Cegléden és Nagykőrösön a város teljes lakossága református volt, és Kecskeméten is igen jelentős volt a reformátusok aránya a város népességében. A közös vallás, a földrajzi közelség, a hasonló gazdasági-társadalmi fejlődés, a szoros kereskedelmi kapcsolatok⁵, a feltételezett „három városi” egység az egymásközötti házasságkötések gyakoriságában is kifejeződhetett.

A vizsgálatot a ceglédi református anyakönyvekkel kezdtük, majd a leszűrt tapasztalatokat szembesítettük az abonyi anyakönyvek vizsgálatának tanulságaival. A ceglédi református anyakönyvek első kötetében, 1723–1810 között 4060 házasságkötést jegyeztek be.⁶ Cegléden a XVIII. század első felében a református lakosság lélekszáma 2–3000 közé tehető. A XIX. század első évtizedében lélekszámuk elérte az 5000 főt, ez akkor a lakosság 50%-a. Az 1730-as, 40-es években 20-30 házasságot kötöttek évente. A XVIII. század utolsó évtizedeiben a házasságkötések száma évi 60–80 közé emelkedett. Az összes házasságkötés 16%-ában volt az egyik házasuló fél vidéki (a 4060 házasságból 656), a ceglédi református közösség egészét a XVIII. század folyamán inkább az endogámiaira való törekvés jellemezte, míg a közösség egyes rétegeire viszont jellemzők voltak az exogám házassági kapcsolatok. A vidéki házastársak túlnyomórészt az Alföld 57 településéről származtak. A házassági kapcsolatok intenzitása szerint 3 csoportot lehetett megkülönböztetni az 57 településen belül.

1. csoport. Véletlenszerűek, esetlegesek a kapcsolatok, a vizsgált 87 év alatt mindössze 1-2 házasság (a térképen Δ jelzi). Ebbe a csoportba 37 település (ez 65%) tartozik, közöttük szomszédos falvak és 2–300 km-re levő nagy mezővárosok is előfordulnak. A házasságokat túlnyomórészt a honorácior – értelmiségi – (papok, tanítók), valamint az iparosrétegbe tartozók kötötték. Ezekben az esetekben a lokális exogámia lényegében rétegendogámiát jelent.

³ MAJLÁT Jolán–MÁRKUS István 1943.; MAJLÁT Jolán 1943.

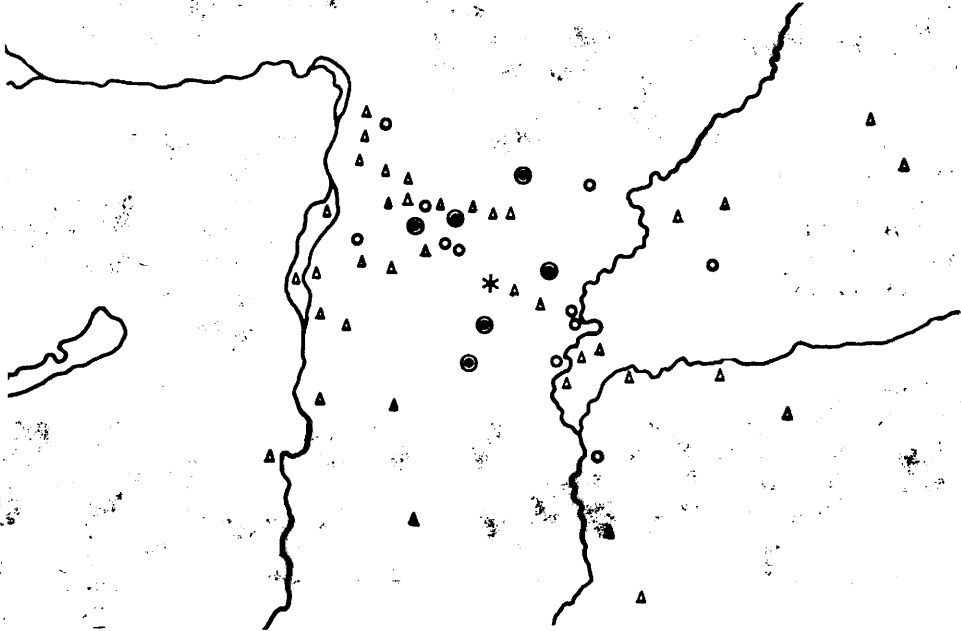
⁴ NAGY VARGA Vera 1987.; KOC SIS Gyula 1987.

⁵ BUZA János 1984.

⁶ Ezúton köszönjük meg Lizik Zoltán ceglédi és Tamás Gábor abonyi református lelkészek szívességét, mellyel munkánk elvégzését lehetővé tették.

2. csoport. Rendszeres, visszatérő házassági kapcsolatok jellemzik, a vizsgált 87 év alatt 4–14 házasság (a térképen O jelzi). Többnyire falvak tartoznak ebbe a 14 településből (24%) álló csoportba, mintegy 40 km sugarú körben, Cegléd körül. A házassági kapcsolatokban különböző tendenciák figyelhetők meg. Egyes településekkel (Alberti, Gomba, Irsa, Ócsa) a XVIII. század közepén szorosabb volt a kapcsolat, mely később meglazult. Más településekkel viszont a század második felében kerültek szorosabb kapcsolatba. Egyes településekről a ceglédi legények házasodtak szívesen, más településekre viszont Ceglédre vittek inkább lányokat. Sok esetben a lokális exogámia lényegében társadalmi endogámiát fed el. Emellett egy másik tendencia is megfigyelhető: egyes családok tagjai házassági kapcsolatok létesítésénél egy-egy települést preferáltak. Testvérek gyakran hoztak házastársat ugyanarról a településről.

3. csoport. Intenzív házassági kapcsolatok jellemzik, a vizsgált 87 év alatt 27–287 házasság (a térképen O és benne pont jelzi). A csoport 6 településből áll (11%). A táji egység vizsgálatánál ez a csoport a legfontosabb számunkra. Az idetartozó települések közül három (Abony, Monor, Pánd) kisebb lélekszámú falusias település volt még a vizsgált korszakban, a másik három pedig a közvetlen környék legnagyobb mezővárosai (Jászberény, Kecskemét, Nagykőrös). Az egyes falvakban lakó férfiak szívesen házasodtak Ceglédre: az ilyen esetek jelentették a kapcsolatok zömét. Más településekről a ceglédiek házasodtak szívesen. A mezővárosokba hasonló arányban vittek feleséget, mint amennyi ceglédi férfi házasodott onnan. Az adatok további elemzése során kiderült, hogy a viszonylag rövid 85 éves időszakban is két szakasz különböztethető meg a ceglédi házassági kapcsolatok intenzitásában. A kb. 1780-ig tartó első periódusban az exogám

1. kép: A ceglédi reformátusok exogám házassági kapcsolatai 1723–1810. A csillag jelöli Ceglédet, a háromszög jel a véletlenszerű, az üres kör a rendszeres, és a betöltött kör az intenzív kapcsolatokat.

tendencia erősebb volt: ilyen volt a házasságok 22%-a. A második, 1780–1810 közötti szakaszban már csak a házasságok 10%-a volt exogám. A szakaszhatár jól kapcsolódik Mária Terézia, illetve II. József által hozott törvényekhez, amelyek az egész jobbágyság, illetve a református népesség sorsát érintették. Mária Terézia 1767. évi úrbéri rendelete az egész országban a termőföld minőségének megfelelően egységesítette a jobbágytelkek területét és az évi robotnapok számát. A rendelet végrehajtása az 1770-es években fejeződött be. II. József nevéhez fűződik az 1781-ben kihirdetett türelmi rendelet, amely biztosította a protestánsok és görögkeletiek szabad vallásgyakorlatát.

Az 1780–1810 közötti második periódusban a korábbi időszakhoz képest jelentős változások figyelhetők meg az intenzitás szerinti csoportokban. A véletlenszerű kapcsolatok csoportjába tartozó települések száma növekedett, bizonyára a század végi háborúk által okozott nagyobb népmozgás következtében. A visszatérő házassági kapcsolatok csoportjában az előforduló esetek száma a felére esett vissza. A korábbi időszakban a Cegléddel intenzív kapcsolatot tartó települések közül hárommal – a legtávolabbiakkal – a kontaktus majdnem teljesen megszűnt. A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai a XVIII. század utolsó évtizedében lényegében a közvetlenül szomszédos három református településre (Abony, Nagykőrös, Pánd) szűkültek.

A XVIII. századi református anyakönyvek vizsgálata alapján tehát igazolható, hogy a „három város összetartozása, rokonsága” a házassági kapcsolatokban nem manifesztálódik, sőt a ceglédi és kecskeméti reformátusok közötti házassági kapcsolatok az 1780-as évekre teljesen megszűntek, még az esetlegesség szintjén sem maradtak meg.

Igen szoros viszont a kötődés a ceglédi és nagykőrösi reformátusok között, sőt ceglédi szempontból nézve jelentősége a XVIII. század vége felé egyre növekedett, míg a más irányú kapcsolatok beszűkültek. Érdemes azonban itt is a dolgok mélyére néznünk és megvizsgálnunk, hogy a két város mely társadalmi rétegéhez tartoztak az egymással házassági kapcsolatba lépő személyek, családok? Megállapíthatjuk, hogy a MAJLÁT Jolán kutatásaiból ismert XVI–XVIII. századi kőrösi vezető civis, nemesi honorációréteghez tartozó családok nevei nem fordulnak elő a ceglédiekkel házasságra lépők között. Ez a nagykőrösi birtokos nemesi vezetőréteg házasságaival a megyei birtokos nemesség irányában erősítette a kapcsolatait. Cegléden ez a birtokos nemesi réteg teljesen hiányzott. A tanácsbeliek, a honorációrok is a telkes jobbágyság, illetve a jobbágytelket művelő armalista nemesség soraiból kerültek ki. Így a két város közötti szoros exogám házassági kapcsolatot sokkal inkább a mezővárosi közrendűek, a MAJLÁT Jolán által mezőgazda kispolgárságnak, kereskedő-iparos kispolgárságnak és munkásságnak⁷ nevezett telkes jobbágyság, a zsellér iparosság és a mezővárosi társadalom legalsó szintjén álló béres-, cseléd-, szolgaréteg realizálta.

Ha nem is tapasztalhattuk a „három város” kapcsolatát a ceglédi reformátusok exogám házassági kapcsolataiban, feltűnt egy másik kapcsolatrendszer, amely az ellenkező irányba, a Cegléddel kelet felől határos falvak irányába mutatott. Ezért a kutatást tovább folytattuk az abonyi református egyházközség házassági anyakönyvi bejegyzéseinek elemzésével.

Abony lakossága a XVI–XVII. században szintén református volt. A katolikusok az 1730-as évektől kezdtek nagyobb számban beköltözni. A község 1749-ben mezővá-

⁷ MAJLÁT Jolán 1943. 164., 168., 178.

rosi jogot kapott. A XIX. század elején 806 személy (az összlakosság 14%-a) református. A református anyakönyveket 1735-től kezdték rendszeresen vezetni. 1810-ig 510 házasságot jegyeztek be az anyakönyvbe. Ebből 260 esetben (51%) volt az egyik fél vidéki. Az abonyi reformátusok házassági kapcsolatait erős exogám tendencia jellemezte. A vizsgált időszakban az Alföld 28 településével álltak házassági kapcsolatban. Abonyban is megfigyelhető a három különböző intenzitású csoport megléte. Az első csoportba 19 település tartozott, a másodikba 4, a harmadikba 5.

Abony exogám kapcsolataiban is megfigyelhető az 1780 körüli fordulópont. Míg azonban Cegléd exogám kapcsolatai az első időszakban nyitottabbak voltak és a második időszakban beszűkültek, Abonyban fordított volt a helyzet. Az első időszakban exogám kapcsolatok köre 12 településre terjedt ki, a második időszakban pedig 26 településre bővült. Igaz, hogy ez a bővülés csak a véletlenszerű exogám kapcsolatokban realizálódott. Az exogám házassági kapcsolatok magas aránya bizonyára a református közösség kisebb lélekszámával, a XVIII. század végi területi kiterjedése pedig a később induló mezővárosi fejlődéssel magyarázható. A mi elemzésünk szempontjából azonban most az az 5 település az érdekes, amellyel intenzív exogám kapcsolatban voltak az abonyi reformátusok. Az ebbe a körbe tartozókkal (Nagykörös, Cegléd, Tiszakécske, Tószeg, Jászkisér) a ceglédieknek is intenzív vagy rendszeres exogám kapcsolatai voltak.

A két település református anyakönyvében feljegyzett exogám házasságkötések vizsgálata tehát a „háromváros” helyett egy másik, 6 településből álló (*Abony, Cegléd, Jászkisér, Nagykörös, Tiszakécske, Tószeg*) lokális csoportot rajzolt ki. Ez a lokális csoport a XVIII. század végére egyre határozottabb körvonalat öltött azzal, hogy a ceglédi exogám kapcsolatrendszerbe korábban beletartozó Kecskemét és Monor leszakadt innen.

Az exogám házassági kapcsolathálókat átrendeződése nem szakítható ki a szélesebb történelmi összefüggésekből. A rurális társadalomnak ezek a jelenségei más, mélyebben zajló folyamatoknak a tükröződései. A XVIII. század végére már átrendeződött az alföldi területeknek a török hódoltság korában a királyi Magyarországgal kialakított és a hódoltság belső erővonalait is szabályozó gazdasági kapcsolatrendszere, megmutatkoztak a felendülés, a hosszan tartó békés gazdasági és társadalmi fejlődés más eredményei is.

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan

1972 *Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék gazdasági életében*. Klny. az Észak-mecseki bányavidék regionális vizsgálatából. 123–167. Budapest

BALOGH Sándor

1975 *Abony történeti és művészeti emlékei 1450–1741*. Abony

BUZA János

1984 *Áruforgalmi adatok a török uralom alatti terület gabonatermesztéséről*. Nagykörös 1626–1682. (Kézirat)

GERGELY Katalin

1985 *Köveskál község lakosságának házassági kapcsolatai 1742-től napjainkig*. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17. 1984. Veszprém

HELTAIN.

1968 *Kecskemét. Tanulmányok a város múltjáról, jelenéről*. Kecskemét

JÁROLI József

1974 *Adatok XVIII. századi protestáns anyakönyvek forrásértékéhez*. Levéltári Közlemények 241–246

KOC SIS Gyula

1987 *Marriage Connections between Market-town and Village Calvinists in the 18 and 19 Centuries (Cegléd and its Environs)*. In: *Village and Town*. Budapest

ifj. KODOLÁNYI János

1958 *Problémák az ormánsági etnikai csoport körülhatárolásában*. Néprajzi Értesítő XL. 5–18.

KÓSA László–FILEP Antal

1978 *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest

B. LUKÁCS Ágnes

1980 *A XIX. századi egyházi anyakönyvek reprezentatív felvétele és néhány Heves megyei vonatkozása*. Archivum 4. 24–42. Eger

MAJLÁT Jolán

1943 *Egy alföldi civis-város kialakulása. Nagykőrös gazdasági és társadalomtörténete a megletelepedéstől a XVIII. század elejéig*. Budapest

MAJLÁT Jolán–MÁRKUS István

1943 *Nagykőrös beilleszkedése a magyar rendi társadalomba a XVIII. században*. Klny. Századok 1943. évi VII–X. számából. Budapest

NAGY VARGA Vera

1987 *A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai 1723–1810*. In: *Studia* 18. Életmódkutatások Pest megyében. Szerk.: IKVAI Nándor. Szentendre

NOVÁK László

1982 *Mezővárosi népművészet. Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd*. Nagykőrös

1986 *A három város*. Budapest

1986 *Mezővárosi migráció és árucseré. A „három város” példája*. Klny. A Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XVIII. kötetéből. Miskolc

S. SZABÓ József

1936 *A ceglédi református iskola története 1545–1936*. Cegléd

SÁRKÁNY József (összeállította)

1928 *Emlékkönyv. Cegléd reformációjának 400. évfordulójára*. Cegléd

Bóna István

Vázlat a lakóházak történetéről a Kárpát-medencében

Bírálat Barabás Jenő: Fordulatok és korszakok
a magyar népi építészetben c. doktori értekezéséről

BARABÁS Jenő munkássága a dunántúli, alföldi és székely parasztház kutatásában gyökerezik, s már korábban összefonódott a honfoglalás előtti magyarság anyagi műveltségére irányuló vizsgálatokkal. A téma tehát kitűnő, az értekezés e két kutatási ág szintézise.

Nagy figyelemmel tanulmányoztam a korszakolás lehetőségeiről és a népi építkezést általában meghatározó tényezőkről írott fejtegetéseit. Egyetértek fő eredményei közül azzal, hogy a magyar parasztház, a „ház”, a veremházból fejlődött ki s azzal is, hogy a fejlődés meghatározó eleme a tüzelőszerkezet elhelyezése, megoldása volt, a szabad középtűzhelytől a füstelvezetéses fűtőberendezésekig. A munka lényege: a magyar népi építkezés korszakolása. Történeti és régészeti eredményekre épített periódusai ciklusai valóságok, nem szorulnak korrekcióra. Néprajzi oldalról meggyőző a differenciálódás, a táji különbségek elmélyült vizsgálata, amely jelen formájában úttörő is, összefoglaló is. A szerző – ismert és jelentős néprajzkutatónk – korban felénk közeledve magától értetődően egyre szilárdabb talajon áll, hiszen a XVII–XVIII. századtól az írásos adatok, a korszak végétől pedig a valóságban is ránk maradt emlékek sokszorosára növekednek, ezeket az adatokat és emlékeket az értekezés alaposan felhasználja. Régész számára különösen tanulságos, ahogyan falusi házaink fejlődését napjainkig követi, – ez egyébként az értekezés fő erősségeinek egyike. Amennyire a régészet szemszögéből meg tudom ítélni, a munka (a néprajz oldaláról) új, meggyőző ábrázoláson keresztül elért szintézis, a parasztház-kutatás új mérföldköve. S ezzel a tartalmi követelményekkel kapcsolatos véleményem máris kimondtam.

Feladatom azonban nyilvánvalóan az, hogy a régészet oldaláról szóljak hozzá az értekezéshez, s ez nem lesz könnyű. A munka ugyanis a régészet felől nézve kevésbé szerencsés időszakban íródott. BARABÁS Jenő már csak bevezetésében utal BALASSA M. Iván *A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlata* c., 1985-ben kiadott monográfiájára, amelyet – sajnálatára – már nem tudott felhasználni. Bár BALASSA könyve egy régész opponensnek összehasonlíthatatlanul nagyobb munkát adna, mint BARABÁS értekezése, amely nem annyira részletpublikációkra, hanem inkább az (irodalmi) összefoglalásokra (pl. MICHNAI 1981 – amelyet szerzője 1979-ben zárt le) támaszkodik, s ezzel eleve nehéz feladat elé állítja a régész hozzászólót, – ezúttal azonban még az összefoglalásokkal sem volt szerencséje. 1985 végén jelent meg például Alojz HABOVŠTIK: *Stredoveká dedina na Slovensku* c. könyve, amely nagyon fontos lett volna BARABÁS számára, éppen a panaszkodva hiányolt észak-magyarországi vizsgálatokhoz. HABOVŠTIK – jórészt egyébként korábban már szanaszét publikált XI–XV. századi – úgynevezett szlovák házai Bajcs-Farkasdólról, Kéméndről, Zsitvabesenyő-Malomgátról, -Pápdombról, -Sirdülőből, Szencről, Vedródról, Tótnegyver-Csontosról, Kisváradról, Helembárról, Komjátról, Ógyalla-Abárról, Bagota-Cséplősparttól és -Páldombtól,

Hetény-Egyházföldről és -Sasüllőről, Nagykérről, Kismacsédról, Bény-Apáti és -Berekből még nagy jóakarattal sem tekinthetők szlováknak, s ugyanakkor jelentős, összefoglalóan eddig valóban nem méltatott adathalmazt szolgáltatnak. Nem volt szerencséje (ugyan-ezek többé-kevésbé BALASSA M. Iván könyvére is vonatkoznak) Erdéllyel sem, ahonnan Kurt HOREDT Bonnban kiadott könyvében 1984 végén tette közzé az egyetlen nagyobb szabású ásatás során feltárt XI–XV. századi településkomplexumot: Malomfalvát és Csittfalvát, a könyv – tudtommal – ma is csak 1985-ben érkezett recenzíós példányként létezik hazánkban. Nem volt szerencséje néprajzos barátainak MÉRI István, utóbb KOVALOVSKI Júliától folytatott utolsó nagy ásatásával, Visegrád-Várkerttel sem, amelynek a házalapokat is feltüntető összefoglaló ásatási térképe csak 1986 végére vált hozzáférhetővé.

Nem folytatom a „szerencsétlenségek” sorozatát, mivel többről, másról van szó. Régészetünkben a 70-es évek végétől a telep kutatásban mennyiségi és minőségi átalakulás zajlott le, s ma is zajlik, – ugyanez a szlovák régészetre is érvényes. A helyzet ma áttekinthetetlen, régészek számára is az. Aligha hiszem, hogy régész jelenleg bármelyik korszak vagy tájegység házfejlődésének olyan összefoglaló ábrázolására vállalkozni merne, mint a néprajzos kollégák. Jellemzésül néhány példát. 1979-ben egyetlen rissz-rossz tiszafüredi putrink felől nézve, irigykedve forgattuk K. HOREDT: *Moresti I. c.* monográfiáját, amelyben több mint 30 szakszerűen feltárt VI. századi gepida házat publikált Malomfalváról, – vágyalomnak is sok lett volna. 1986-ban már a második bölcsészdoktori értekezést védtek meg a Tiszántúlon feltárt gepida házakból-falvakból. De csak Budapesten, mivel ugyanekkor a JATE-n végzett régészek is tártak fel s publikáltak gepida házakat.

Akadémiai Intézetünk 1985-től tervezi és szervezi a szóban forgó periódusban nem tervásatások során feltárt kora középkori és kora Árpád-kori teleprészletek, házak gyűjteményes publikálását (ebben a tervben tehát nem szerepelnek olyan nagy ásatások, mint Kölked, Doboz, Hunya, Örménykút, Sály-Latorpuszta, Tiszaörvény, Gergelyi-Ugornya), s már az első felmérés azt mutatta, hogy a mintegy 15 régész által publikálható házak és teleprészletek legalább két vastkos kötetet fognak megtölteni. Az első kötet már majdnem összeállt, mint lektor s mint szerző ismerem az elkészült részleteket (BÁLINT Csanád: Eperjes, VÉKONY Gábor: Tatabánya, LÁZÁR Sarolta: Esztergom-Szentgyörgymező, JANKOVICH Dénes békési ásatásai, a magam kunmadarasi késő-avar háza stb.), mondhatom meglepőek. Illetve meglepőek lesznek, ha megjelennek, s mivel azt szeretnénk, hogy megjelenjenek, el fogjuk kerülni az Akadémiai Kiadót. Vagyis jelenleg magunk sem tudjuk mink van s mikor, hogyan lesz hozzáférhető, de biztató előjelek is vannak.

Nemcsak örülünk, egyenesen elvárjuk s megkívánjuk, hogy néprajzosaink interdiszciplináris szemlélettel támaszkodjanak a régészetre; ebből már sok kiváló eredmény született. És fordítva is: régész néprajzi ismeretek nélkül sokszor azt sem tudná mit ás. A 80-as években azonban a középkori ház és településkutatásban a néprajz oldaláról mutatkozó (mindenkor máskor örvendetes) szintézisre való törekvés felő, hogy félmegoldásokhoz vagy éppen idő előtti általánosításokhoz vezethet, vagy máris vezetett. Engedjék meg, hogy rendezzük sorainkat, s mielőbb közlégyük a váratlanul felgyülemlett nagy anyagot, sok megfigyelést.

A továbbiakban néhány olyan kérdést szeretnék feszegetni – elvégre régészként mégiscsak hozzá kell szólnom az értekezéshez – amely közvetlenül *nem* érinti BARABÁS Jenő disszertációját. Viszont amit mondani szeretnék az éppúgy szól neki, mint más néprajzos barátainak.

Úgy veszem észre, zavart okoz a néprajzosok és történészek körében az, hogy egyáltalán mire képes a modern régészet. Egyrészt figyelmen kívül hagyják az ősrégészet, római régészet és kora középkori (népvándorlás kori) régészet módszereit és teljesítményeit, pedig középkori emlékeink nem kis részét – melléktermékként vagy hivatali kötelességből – ők tárják fel. Ezzel persze semmi rosszat nem akartam mondani, ellenkezőleg: középkori régészetünkben igazi európai csúcsnak számít MÉRI István és tanítványai ásatási módszere. Másrészt nem tisztázták kellőképpen, hogy a régészet és egyes régészek vélekedése az kettő. Két különböző fogalom a megfigyelések pontos rögzítése, dokumentálása (nem leírása! – az már önmagában véve rég elavult), a másik oldalról pedig értelmezése és rekonstruálása.

Szabadjon kimondanom a szabályt: háznak, kivált telepnek – hacsak a korántsem túl gyakori természetes erózió vagy pedig későbbi erőteljes emberi beavatkozás a helyszínt szét nem dűlja – mindenkor nyoma marad. Nagyon rossz optika csak a modern emberi beavatkozásra példa tanyáink eltűnése. A mélyszántás és tárcsázás olyan rombolást végez, hogy magam pl. annak a 6 tanyának a helyét sem tudom pontosan, amely között Jászdózsán évekig dolgoztam. A történelmi korokban azonban nem így volt. Ha elhagyták vagy elpusztították a falut, a házak beomlottak, szétmállottak, – az utóbbira egyébként jó néhány mai tanyasi példát látni szerze az országban. Omladék, mállási réteg takarta el a maradványokat, rajta a dús növényzet meglehetősen gyorsan új felszínt és humuszt hozott létre. Ezt az új humuszt éri el csak a pár centire hatoló őskori és középkori földművelés. Korántsem ritka hát, hogy egyrétegű telep neolitikus házának a padlója méternyi mélyen rejtőzik, rendszerint vastag mállott omladékréteg alatt, ami nem egyéb, mint a felmenő részek maradványa. A középkorban a mélységi adatok hasonló esetben általában kisebbek, ezért nagyobb újkori pusztulási arányuk. Ha a ház leégett, annak mindenkor nyoma marad (égett, kormos, hamus padló, égett patics vagyis tapasztott sövényfal töredékek, átégett tűzhely), egyébként is mindenféle tüzelésnek-tűzhelynek, tüzelő lapnak, hamunak mindenkor nyoma marad. Feltéve, ha el nem ássák őket, ami a közelmúltig gyakori volt. A leletekre és kronológiára koncentráló álszűrt-ásónyom-módszert használó ősrégészet sokáig éppúgy elásta a házakat, padlókat, mint a kőből épült – nem létező – Pannóniát kereső római régészetünk az álló vályogfalakat.

Természetesen nem marad nyoma – hacsak körülárkolás nem – a sátomak és az alapozás nélküli, könnyű, felszíni épületnek – ezek sohasem lesznek a régészeti kutatás tárgyai. Nehéz, rendszerint lehetetlen megfigyelni a boronaház nyomait – csak nedves talajú, réteges telepeken maradnak meg, egyébként szétporladnak és humusszá válnak. Ugyanez a helyzet a római katonai deszkaházakkal, amelyeknek nálunk csak alapárkai maradtak meg.

Mindezt azért említem, hogy lássuk: a felszínre épített régi ház nyoma általában ki-mutatható, kedvező esetben jól megfigyelhető, kibontható, árkok, vermek, szemégtödörök, külső kemencék feltárással környezete is tisztázható. Ilyen, eredetileg a felszínre épített, sárfalú vagy tapasztott sövényfalú, agyag- vagy fapadlós házakat a neolitikum

elejétől a római kor végéig, majd a XIII–XIV. századtól napjainkig folyamatosan ismerünk – vagyis ásatási módszereink ma már megbízhatóak. A közbe eső évezredben, az Alföldön másfél évezredben, azonban nyomuk sincs – csak vágyálomként léteznek. Ne támaszkodjanak tehát nem dokumentált feltevésekre, mert azokból beláthatatlan zavarok keletkezhetnek. Gerenda-boronaházak viszont a szóban forgó évezredben-másfél évezredben is léteztek, jó adataink vannak a szarmaták, hunok, avarok előkelőinek faházairól, fapalotáiról, s adataink vannak az Árpád-kori nemesi boronaházakra is. Ezeket eddig nem volt szerencsénk megtalálni, s lehet, hogy nem is lesz. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy nem is voltak s nem kell velük a házfejlődés vizsgálatában számolni.

A régészeti ásatásokat egyébként sem szabad az építészettörténész vagy néprajzos elvárásait teljesítő tevékenységnek vélni. Soha nem irányulnak pusztán telepobjektumok kutatására, hiszen leletek nélkül a legszebb házmaradvány is semmitmondó a régész számára. A leletek diktálják, hogy legújabb ásatásaink is nemegyszer szántóföldeken folynak, a leletek miatt kell vállalni a humuszba nyúló településrétegek részleges vagy teljes pusztulását (pl. Örménykút).

Ismét közös vonása néprajz- és történettudományunknak az a kívülről átvett, bizvást mondható: vulgáris evolucionizmus, amely szemléletét mindmáig átítatja. Eszerint az őskorak a feudalizmushoz képest primitívnek kell lennie, ősközösségnek, amelyet az újkor elmaradt természeti népeivel szokás jellemezni. Holott ez még Eurázsia finnugor őskorára sem illik, kivált ha olyan ragyogó bronzkori kultúrákat is belevonunk, mint manapság az andonovóit, avagy már korábban az ananyinoit. A magyar őstörténetkutatás kevés figyelemre méltatja a Kárpát-medence őskorát. A magyarság szemszögéből nézve talán joggal, az éppen a Kárpát-medence példájával bizonyítható egyenlőtlen fejlődés szemszögéből nézve azonban aligha jogosan.

Miután történettudományunk leszámolt a pannoniai városkontinuitás elméletével, úgy vélte, egyszer s mindenkorra leszámolt Pannoniával is, meg a nyugati, déli sávjában legalább a VI. századig tartó római étellel is. Holott az, hogy a Dunántúl mindenkor a korai magyar államnak is nevet adó Pannonia volt s maradt, az a római évszázadok – áttételes hagyatéka, amelyet nem kell bizonyítani, mivel nem lehet cáfolni. Néprajzunkban pannoniai örökségként eddig csak a szőlő- és gyümölcskultúra vetődött fel, történezeink szőlőmetszőkése pedig a római úthálózat. Amit a ház- és lakáskultúra fejlődésével kapcsolatban tudatosítani kell önmagunkban: a Kárpát-medencében a neolitikumtól kezdve cölöpvázás tapasztott sövényfalú és cölöpvázás sárfalú, föld felszínére épített családi vagy nagycsaládi egy. de inkább több helyiséges nagyméretű házakban éltek az emberek. A házak padlója döngölt vagy tapasztott volt, rajta agyagból épített kemencével, tűzhellyel vagy tűzhelyekkel. A házak felmenő falait meszelték, festették, oromfalát díszítették, gerendavázás nyeregtető fedte őket. A házakat rendszeresen javították, időnként megújították (Kökénydomb, Gorzsa, Öcsöd; fölöttébb látványos és tanulságos most Herpály; *Acta Arch. Hung.* 36. 1984. megj. 1985-ben). Ez a balkáni neolitikus háztípus a bronzkorban olyan szintre fejlődik, amely legközelebb csak a késő középkorban fog megismétlődni, gyakran még akkor sem. A nagyobb telepeken szabályos utcák mentén és zárt négyszögletes tereket körülvéve sorakoztak a legalább háromszatú, döngölt agyag alapozásra épített nagy házak, többnyire tapasztott sövényfalú vagy sárfalú cölöpvázás építmények. Falukat kívül-belül tapasztották, meszelték, egy nemrég Tiszaugon kidőlvé talált házfal tanúsága szerint mértani domborművekkel díszítették.

Belsejükben a szobasarkokban zárt kemencék, a helyiségek közepén domborművekkel díszített, festett kerek vagy négyszögletes katlantűzhelyek, ezeken kívül tüzelőlapok, gyorsforraló hordozható tűzhelyek sorakoztak a rendszeresen tapasztott vagy éppen deszkapadlókon. Ajtójuk volt faküszöbbel. Kívül helyezkedtek el a nyári kemencék és tűzhelyek, a tapasztott vermek, még füstelvezető kéménnyel ellátott szabályos, nagyméretű tűzpadot is ismerünk löszből kivájva. Bizonyos korszakokból és nedvesebb rétegekből többféle sikerült boronaházak csapolt falait és fapadlóját vagy sárfalú házak gerendaalapozását is kibontani (Tószeg, Jászdózsza, Tiszaug, Felsővadász, Füzesabony, Túrkeve, Békés, Baracs, Bölske stb., stb.). E házak mérete, szerkezete, beosztása, berendezése, díszítése már nem is középkori, hanem az újkor eleji parasztházakkal vetekszik – mindaddig míg ezt a bronzkori civilizációt el nem pusztították.

A korai vaskor földsáncokra kőből és fából épített, erődítményekkel övezett „városainak” házait rosszabbul ismerjük. Annyi azonban biztos, hogy a fejlődés csupán más irányú volt: megjelent a kőalapozás (halomsírokban is kerek vagy négyszögletes kőalapozású vagy kőfalú sírkamrák), és általánossá vált a gerendaház. A katasztrófát

bízást mondhatjuk: a területünkön élt emberek egyetemes katasztrófáját – a szkíta-kelta korszak okozza. Ekkor jelenik meg s terjed el gyorsan az, ami a paleolitikum óta szerencsésen kiveszett: a földbe süllyesztett veremház nyeregtetővel, gyakran tűzhellyel is (összefoglalóan ld. HORVÁTH L.: Zalai Gyűjtemény 8. 1978.). A római hódítás idején a pannoniai falusi lakosság már süllyesztett padlójú házakban vagy veremházakban élt, ezeket számos helyen sikerült felfedezni. De csak a korai császárkorból. A Severus-kor konjunktúrája felszámolja a veremházakat, az a Cassius Dio, aki Pannonia Superior helytartójaként Pannoniáról csak rossz emlékeit írta meg, veremházat már nem említ. Nem témánk a római városok, erődök, paloták, fürdők, amfiteátrumok, úri villák építészete, ez kívülről ideplántált idegen világ. De témánk a falusi és tanyasi magánház, a villa rustica. Általánosan kőalapozásúak voltak, falaik formába vert, szárított agyagtéglából épültek, cseréptető fedte őket. A falakat vakolták, festették, a kívülről táplált primitív padlófűtés vagy a vályogfalba rejtett légfűtés meglehetősen általános volt.

S itt jelentkezik először a nagy probléma. Miközben Pannonia bennszülött lakossága kikecmereg a földből, és túlhaladja a korai vaskorban megszakadt fejlődést, azalatt a Duna túloldalán északon és keleten Pannoniával mintegy szimbiózisban élő germán kvádok és iráni szarmaták nem képesek követni a fejlődést. Egyedül a királyok-főnökök háza éri el vagy haladja meg a pannoniai kisvárosi vagy falusi házak színvonalát, ezeket azonban római mesterek építették számukra. Köznépük képtelen a késő vaskori életszínvonalat jelentősen meghaladni, a kvádok még a fazekaskorong használatát is csak a IV. századtól kezdik átvenni. E barbár népek társadalma és technikája egy nemesi, katonai réteg alá vetve megreked a szalmatetőes veremházakban, igénytelenségük nyomort szül, nyomoruk igénytelenséget. Sajnos ugyanezt fogjuk tapasztalni a X–XIII. századi magyarság esetében.

Pannonia és Dácia építészettét nem szabad túlértékelni. Dacia már a IV–V. században erődökkel benőtt rommezőkből áll, Pannonia pedig a magyar honfoglalás idejére szó szerint elmállott. Elmállott, mivel agyagtéglákból épült, a felszínen legfeljebb összetört tetőcserepek vöröslöttek. Kivétel az erődfalak, kevés középület és néhány úri villa. Ezek kőnyaga királyi, egyházi tulajdonosoknak jórészt építőanyagul szolgált elszál-

lításukat már Onegesius, Attila nagyvezére elkezdte, aki Pannoniából „nagy nehezen” az Alföldre szállított kő- és faanyagból építtetett magának fürdőt. A római úthálózat és a romkontinuitás minden passzivitása ellenére mégis döntő tényező lesz a dunántúli monumentális építészetben és városfejlődésben. A falusi lakosság azonban nem tudott mit kezdeni a római építőanyaggal. Intercisa és Altinum castruma közelében két nagy avar telepen még úgy-ahogy felhasználják, törmelékközből, esetenként faragott kőből is, valamint töredékes és ép téglákból kemencéket építenek – ám fal vagy épületalapozás már nem készült belőlük. Ugyanott, illetve a közelben, az Árpád-kori lakosság még kemencét sem épít belőlük. Nem szabad hát egy-két téglatöredék nyomán Árpád-kori falvaink téglaházairól álmodozni.

Bizonyos egyoldalúság figyelhető meg a korai magyar veremházak eredetének, kivált szerkezetének vizsgálatában. Ez részben indokolt, hiszen az ún. „kelet-európai” háztípusról van szó, amelyet a honfoglalók nyilván jól ismertek. Maga a kifejezés nem pontos, helyesebb lenne kelet-európai–szibériai, mivel kőkemencés veremházak remek sorozatát tárták fel a Bajkáltól keletre a burját-földi Ivolvegorogyscsén a hiung-nu–hun korszak telepén már az i. sz. előtti századokból. A kelet prioritása nem vitás hát, de csak a keleti magyarságnál.

Ilyen értelemben jogos és indokolt tehát a honfoglalók házeit a VIII–IX. századi szaltovo-majáki házakra is visszavezetni, bár az egyoldalúság még e téren sem hasznos. Legalább annyira figyelni kellene a Kárpátok és Dnyeszter közti IX. századi, etelközi telepekre (pl. Dodeşti), mint a távoli Don-vidékiekre. A régészet oldaláról FODOR István vizsgálta a kérdést (1983). FODOR jogosan bírálta a korábbi nézeteket, a nyelvészetét, amely sokáig holmi halász-vadász fonott putrikat képzel el ház gyanánt, a néprajzét, amely sokáig nomád sátorlakónak vélte őseinket, valamint a környező népeket, amely szerint a nomád magyarok egyáltalán nem ismertek volna állandó, szilárd házat, ezeket tőlük vették volna át. Mindezekkel szemben kimutatja, hogy a finnugorok a neolitikum óta ugyanúgy ismerték a házépítést, mint bármely más nép. Mégis féltő, hogy a VIII–IX. századi Levédia-Etelköz jelentősége kezd túlértékelődni, így pl. nyelvészeti és régészeti megfontolások egyeztetésével a kőkemence kizárólagos keleti szláv-órosz eredetének elmélete. FODOR azonban nem volt egyoldalú, szerinte a honfoglaló magyarság magával hozta a házépítés „hagyományait”, egyúttal azonban arra is figyelmeztet, hogy ezeket a hagyományokat az itt talált őslakosság tapasztalatai nyomán „fejleszti tovább”

Nos, az utóbbiakat néprajzosaink gyanakodva mellőzik, féltő, nem ismerik eléggé. Másrészt – s ez a szomorúbb – a népvándorlás kori–kora középkori régészet nálunk is, körülöttünk is, jogos gyanúra és kételyekre ad alapot. Annyi zavaros, ellentmondó elmélet, keltezés, ötlet, nemzeti elfogultságból táplálkozó etnikai értelmezés egyetlen más korszakban sem található, mint a IV–IX. század kutatásában, méltán és jogosan kezelendő az egész korszak kritikával. Historikusaink a szlávok korábbi mérhetetlen túlértékelését túlhaladván, manapság még kevésbé nyúlnak vissza a honfoglalás előtti időkre. Mi több: az Árpád-korban óriási területeket tekintenek lakatlannak vagy alig lakottnak, gyakorlatilag mindazon vidékeket, mindaddig, ameddig az oklevelek nem említik őket. Ez többnyire a XIII. század. E téziseket megalapozott nézetként veszik át néprajzosaink is.

Nem várható, hogy az elméletek és ötletek őserdejében történészeink és néprajzosaink eligazodjanak, mi sem tudunk. Helyette figyeljék a *tényeket*. Két példát Erdély történetéből. Egyik sem az én eredményem, mindkettőt legalább két évtizednyi szakirodalomból szedegtettem össze. Az egyik: a mezőségi kis avar majd bolgár települési tömböt velük egykorú, avar és bolgár tárgyakkal is keltezhető szláv falvak és urnatemetőik széles övezete veszi körül, jórészt olyan területeken, ahol semminek sem szabadna lenni. E szláv falvakban eddig 200-nál több veremházat tártak fel s közöltek. Sarkukban *kőkemencével*, körülöttük szabadban létesített kerek földkemencékkel. A másik: Kászon és Orbai székben, de Csíkban is a XII. század közepétől kurrens pénzekkel folyamatosan keltezett magyar temetőket és telepeket ástak ki, olyan peremterületeken, amelyek XIII. századi magyar betelepüléséhez történészeink konokul ragaszkodnak. El kell tehát választani a régészeti leleteket az elméletektől, a régészetiektől is, meg a történelmiektől is. A házak, sírok, pénzek nem „feltevések” vagy „elképzelések” (így szokták őket emlegetni), hanem kézzel megfogható tények.

Kézzelfogható tény, hogy a II–IV. században a keleti eredetű szarmatáknál az Alföldön már *általános a veremház*, oldalába vagy sarkába bevált kerek kemencével, a házak mellett nagyobb méretű kerek vagy ovális agyagkemencékkel (Bashalom, Sándorfalva-Eperjes, Kengyel, Tiszaföldvár, Tiszaug stb.). A földkemencés veremház, valószínűleg betelepített szarmatákkal, a IV. században feltűnik a pannoniai limesen is (Inter-cisa), majd röviddel később (keleti germánokkal? hunokkal?) megjelennek a sarkaikban kövekből épített kemencével vagy tűzhellyel felszerelt veremházak is, ágasfás, szelemenes nyeregteretével s már nem cseréppel fedve. Ez a római világ végének látványos kezdete...

Fontos azonban tudni, hogy a fejlődés, pontosabban: visszafejlődés még mindig nem egyenesvonalú. Az V–VI. századi germán királyságokra nem ez a háztípus jellemző, hanem a kelta típusú veremházak folytatása. Ezek többnyire még nagyméretűek (3×4–4×5–6 métereseek), általában 6 cölöpön nyugvó koszorúra épített tetős, inkább süllyesztett padlójú semmint kifejezetten veremházak. Tűzhely csak ritkán fordul elő bennük, forró gőzfűtésük volt, mint a szaunának, a kemencék a házon kívül találhatóak. Ez az átmenet örökre véget ér az avar hódítással (567–568), amely 900 évre állandósítja a fűthető veremházat.

Az 1966-tól előkerült dunaújvárosi avar telep 1973. évi publikációjakor még csak mintegy 30 VII. századi és egyetlen VIII. századi kőtűzhelyes-kőkemencés avar kori házat ismertünk s néhány szabadban lévő földkemencét. Mára, 14 évvel később, nem is tudnám megszámolni mennyit, de legalább 300 veremházat s vagy 150 szabadban lévő kemencét a VII–IX. század különböző időszakából s az ország legkülönbözőbb vidékeiről. Már műhelyek, edényégető kemencék, vasolvasztók is vannak, nem is egy-kettő. Igaz, a legnagyobb telepről, Kölked-Feketekapuról (140-nél több ház, 100-nál több kemence) rövid jelentéseken s személyes látogatásokon kívül alig tudni valamit, a többieket azonban legalább mi, régészek nagyjából ismerjük (Eperjes, Dunaújváros-Alsófokpart és Öreghegy: újabb házak, kemencék, Szekszárd Bogyzslói út, Rácalmás, Hunya, Örménykút, Kunmadaras, Karcag, Szabadbattyán, Tiszafüred-Morotva, Tatabánya-Alsógalla és Dózsatelep). Az avar telepátások ugyanarról győzték meg régészeinket, mint az újabban szintén teljességre törekvő temetőfeltárások: állandó s nem is kis falvakról van szó. Nemzedékeken át használt temetőikben 300–1300 sírt találni (Kölked félig elpusztított temetője még mindig 7–800 síros), amivel összhangban van a nemzedékenként meg-

újított házak nagy száma. A telepek komplex vizsgálata (pl. az állatállomány alakulása) alapján is elmondható, hogy ez az életmód mitől sem áll távolabb, mint annál, aminek teoretikusok látni szeretnék: a nomád vagy ridegpásztor élettől. Ez a tanulság jórészt a X–XIII. századi magyarságra is alkalmazható, nagy a gyanúm, hogy egyes történészeink éppen azért nem akarnak róla tudomást venni.

Az erdélyi publikációkból összeszedhető mintegy 200 VII–IX. századi szláv veremházról (Alsókomán, Bözöd, Fiátfalva, Siménfalva, Székelyszállás, Kiscsúr, Kézdi-polyán, Alsócsernáton) már volt szó. Szlovákiából a valóban szláv (Nyitra és Kassa vonalától északra feltárt) VII–IX. századi – felerészben már publikált – házak száma 150 körül van (Hanajna, Kapi-Németfalva, Pobedény, Szilád, Zsolna, Nyitra), egyedül a Vajdaságban áll a kutatás a kezdetén. A Lajtán innen fekvő Somorja 18 IX. századi házat és kemencéjét is beszámítva, mintegy 650–700 lakóépítményből vonhatunk le ma már következtetéseket. Bár közel felük ma még közöletlen, jellemzőikkel mégis tisztában vagyunk. Területileg Ungtól Mosonyig, Baranyáig, Brassótól, Háromszéktől Árváig, vagyis az egész Kárpát-medencére szignifikánsak. (Nem a szokványos néprajzos és régész gyakorlat szerint rendeződnek hát: *mai* Magyarország + Székelyföld, ami a nyelvi kényelmesség jele. Emiatt maradnak ki kutatásunkból a Kelet-Alföld és Erdély nem magyar kutatóktól feltárt Árpád-kori házai: Vermes, Medgyes, Nagycsúr, Iriny, Körösgyeres, Ó-Arad stb.). Az sem mellékes – mint arra előljáróban utaltam –, hogy ugyancsak Kárpát-medencei viszonylatban hasonló módon megugrott a X–XIII. századi magyar nyelvterületről megismert Árpád-kori házak száma, feltéve persze ha nemcsak 1979 előttig s nemcsak mai határainkon belül kísérjük őket figyelemmel (ld. az imént mondottakat).

A rendelkezésünkre álló adatokból megállapítható: a fűthető veremház az avar-szláv mozgalommal általánosan elterjedt a Kárpát-medencében, és századokra dominánssá vált. Mégpedig az összes ismert változat: a 2×2,5 m-estől a 6×8 m-esig, a négyszögletes-től a hosszanti téglalap alakúig, a két ágasfán nyugvó nyeregteretűstől a 4–6–8–10 cölöpre támaszkodó tetőkunyhóig, 40 cm-től 190 cm-es mélységig, vagyis süllyesztett padlójú, felmenő oldalfalú háztól az igazi veremházig, a fával bélelt belsejű veremházig. Bejáratuk egyaránt megtalálható a hosszanti és a keskenyebb oldalon, padlójuk lehet döngölt, tapasztott vagy deszkázott. Sarkaikban, de néha beljebb, általános a kötűzhely vagy a kőkemence (a kettő nem ugyanaz!). Van a kemencék közt négyszögletes, patkó alakú és kerek, fedetlen, laposan fedett, boltozatos. Van egyes és kettős. Mivel a szlávok a VII. századtól historiatlanul és régészetileg is megfoghatóan jelen vannak a Kárpát-medencében, velük együtt a szláv nyelvű kemence-kamenica is jelen van, s lévén ezek a szláv törzsek nagyon különböző eredetűek, nehéz elképzelni, hogy maga az elnevezés is ne lett volna jelen. A házak sarkaiban (néha oldalfalán s nem is ritkán belül megépítve) mindenfelé előfordul az agyagból épített vagy földbe bevált ovális, körte alakú, szögletesedő vagy éppen kerekedő, tapasztott aljú és tetejű földkemence. Az utóbbi nagy méretben általános szabadban lévő kemenceként, az erdélyi szlávoknál pl. eddig csak így fordul elő. Ezeket a szabadban lévő kemencéket teljes bizonyossággal sütésre-főzésre használták, századokkal azelőtt, mielőtt a magyarság főzőüstjeivel feltűnik az országban, az utóbbiak és a kemence problematikája már sajátosan magyar probléma.

Az egyetlen, ma szignifikánsnak látszó különbség az avarok és a korai szlávok között a *sütőharang* használata. Sütőharang csak avar, avar kori vagy avar területen fekvő VII–IX. századi házban fordult eddig elő. Mióta a töredékekre ügyelünk, használata álta-

lánosan kimutatható a Dunántúlon, a Tisza mellékén és a Tiszántúlon. A VII–XI. századi szláv telepekről nem ismerünk sütőharangot, annál gyakoribb a kerek lepénysütő tál (*a klebec*), amely viszont az avaroknál nincs meg, s ha netán majd előbukkan, akkor sem lesz gyakori. A sütőharang aligha szláv eredetű hát a magyarságnál, sokkal inkább a helyben talált post-avar népeiségtől kellett, hogy átvegyék. A balkáni szlávok századokon át megőrzik. A XVI–XVII. században nagyobb méretben s a kerek lepénysütőkkel együtt beköltöző balkáni szlávokkal újból megjelenik török területen (pl. Jenipalánk, GAÁL Attila ásatása). Jövendőkutatásunknak tehát azonos mértékben számolnia kell a magyar parasztház ugor-szaltovo-majáki hagyományaival és a VII–IX. századi avar, szláv, avar-szláv előzményekkel, a *kettő együtt* jelenti a X–XIII. századi magyar ház előzményét. A házfejlődést a Kárpát-medence *egész területén* egyszerre is, tájanként is vizsgálni kell, mivel a kutatási terület önkényes vagy kényszerű leszűkítése egyoldalú eredményekre vezethet.

Végezetül szólni kell magáról a *veremházzól*, amelyet egyelőre időszerűtlen tipologizálni, akár régész, akár néprajzos vállalkozik is rá. Ugyanakkor túlhaladott létezését kétségbe vonni, elterjedését-használatát a szlávoknak tulajdonítani, az avaroknál-magyaroknál pedig „afféle nyári konyhának” szépíteni. A kelet-közép-európai térség egyetemes tragédiája az a társadalmi és technikai hanyatlás, amely emberek millióit veremlakókká nyomorította, erről a társadalmi és technikai süllyedésről szeretnék még pár szót szólni.

A Duna-völgyét elérő rómaiak kezdettől tudták, hogy a folyó túlsó partján az emberek vermekben élnek, s ezt a régészet ma már sokfelé igazolta. A IV. században itt járt Ammianus Marcellinus egy, a mai Bácska elleni római támadás kapcsán elmondja, hogy a katonák kivonszolták a szarmatákat nyomorúságos kunyhóikból, a szarmaták ugyanis föld alatti kunyhóikban próbáltak elrejtőzni, majd a kis alacsony szalmakunyhókat (*humilibus tuguriis culmis levibus*: ez voltaképpen a földből alig kilátszó tetők jellemzése) felgyűjtötták. Sajnos, az Attila ordujában megforduló Priskos csak Attila, Onegesius és Arian fapalotájáról számolt be, a többi házat szóra sem méltatta, ám sokatmondó, hogy a kelet-római követek útjuk során barbár földön mindvégig saját sátraikban laktak. Ha hihetünk a költő Corippusnak, Baján avarjai 562 körül az Alduna északi partján „sűrű tömegben felütött sátrakban”, nyilván jurtaszerű sátrakban szálltak meg, ami egy mozgásban lévő keleti pásztornépnél nagyon is hihető. Kárpát-medencei falvaikról ugyan 600 körül szó esik, de e falvak házairól nem. Nyilván „szokványosak” voltak a bizánciak szemében. Hogy ezek a házak a kagánok és előkelők fapalotáit nem számítva, milyenek voltak, azt nem régen tudjuk, s fentebb láttuk.

A honfoglaló magyarok néhány pannoniai fatemplomot és urasági gerendaházat nem számítva alighanem csak veremházakat találtak új hazájukban. S itt jön a probléma, amit a római korban már felvetettem. 899-től, első itáliai hadjáratuktól kezdve bőséges alkalmuk volt megismerkedni különb házakkal is. Az Alpoktól északra az V–VII. században még előfordul a germán típusú veremház, Angliában jóval később is. A VIII–IX. században azonban ismét a felszínre kerültek a falvak, ezeket az álló falvakat düljágégetik őseink a X. században. Foglyaik közt nyilván számosan értettek a házépítéshez, téglavetéshez, ácsmunkához, tetőfedéshez. Miféle nyoma, hatása van ennek? Azt hiszem volt hatása, csak nincs nyoma. A fejedelmek udvarházait, a törzsfők, ispánok, nemzetsefők gerendaházait nyilván ők építették, a legkorábbi időkből ezek nyomait még csak

gyéren ismerjük. A többiek – sajnos – nem sokat számítottak. Keményen tagolt társadalom volt ez már a X. században is, a felső és középréteget egy szinte másikkal tűnő régészeti kultúra választja el a köznéptől. A szakadék az államalapítás után, a XI. századtól még nagyobb, egyenesen szívszorító. Nem a veremház „retardált” hát szívósan, hanem az osztálykülönbségek. Nem lehet arról sem szó, hogy a téglá- vagy kőépítkezésekhez „nem értettek”, tehát technikailag lettek volna elmaradva. Falvainkban a XI. században még valóban feltűnően ritkán, ám a XII. századtól már általánosan megjelennek a kőalpozású, kőfalú, dögölt agyag alapozású, téglafalú piciny falusi templomok, ezeket korántsem holmi fővárosi vagy külföldi építőpáholyok építették – hiszen százával voltak –, hanem hazai építőmesterek. Mesterek, akik az anyaghoz és technikához egyaránt értettek, ha kellett tavi mészkövet vágtak a Fehéregyházához, ha kellett téglát formáztak és égettek a sok-sok Veresegyházához. Az azonban kétségtelen, hogy az építőmesterek nem sokan voltak, a templomokon kívül legfeljebb ispáni házakra és nemesi kúriákra futotta kapacitásukból, a köznép számára munkájuk elérhetetlen volt. Nem is volt rá „igénye”, mivel nem volt hozzá tehetsége és lehetősége, ez magyarázza az igénytelenséget.

Maradt századokon át a veremház. A ma már igazolhatóan a X. századtól megfogható magyar veremfalvak ismét élesen ütköztetik történéseinket, kivált a nomád állattartást és törzsi társadalmat századokig konzerválni kívánó történéseket a régészet kézzel fogható tényeivel. Sátorlakó nomádjaik, 2–5 házból álló vándorfalvaik egy megelőző korszak régészetét idézik, azét a korszakét, amely csak a lovassírokban és a gazdag nemesi temetőkhöz látna a honfoglaló magyarság hagyatékát. Ezt a régészetet a teljes temetőfeltárások, kivált a X–XI. századi köznépi temetők kutatása a tudománytörténetbe utalta. A 100 síros köznépi temető manapság már szokatlanul kicsinynek számít a 300–600–800, sőt 1300 síros falusi temetők közepette. Ezekben a sírobulusok tanúsága szerint 4–6 nemzedéken át folyamatosan használt temetőkhöz nyugszanak a veremházak, veremfalvak lakói. Érthető hát, ha régészetünk éppen akkor kezd legkevésbé hinni a X–XI. századi kőfalvak létezésében, legalábbis számottevő jelentőségében, amikor a leginkább propagálják őket. László és Kálmán korától pedig országos méretben oly frappánsá válik a templom körüli temetkezés, hogy a tömeges mozgásnak már mindenképpen kivételnek kellett számítani. Így épül a kivételre szabály.

Népünk egyik legnagyobb teljesítménye, hogy a XIV., de inkább a XV. századtól európai falvakat hozott létre szinte az egész országban. Ez, láttuk, nem csak technikai kérdés. A lényege a paraszti társadalom átalakulása, a rendi társadalom, az egységes jobbagyság kialakulása az Anjouk és Zsigmond idejében, úgy ahogyan azt SZABÓ István vagy BOLLA Ilona pontosan elemezte és ábrázolta. E folyamat révén falvaink százai lett mezőváros, s megjelentek az igazi városok is. Számomra úgy tűnik, hogy a földművelés fejlődése következtében a falusi fejlődés erőteljesebb volt, mint a városi, ez egyébként más korszakokban is jellemző marad térségünkben. Az 1437. évi erdélyi parasztfelkelés már ennek az előjele.

A XIV–XVI. századi magyar fejlődés tehát nem technikai kérdés, nem is általános evolúció, hanem sajátos és sikeres magyar fejlődés. Tartalékaiból a török hódoltság, a kettős adózás átvészelésére is futja (SZAKÁLY Ferenc).

Nem méltányoljuk kellőképpen, miből emelkedett ki a magyar parasztság, mivel nem figyeltünk kellőképpen a közvetlenül szomszédos déli és keleti állapotokra. 1787-ben

Jeney Lajos főszállásmesteri ezredes óvja a kormányt a török háborútól, mondván, hogy a Dunától délre „szállásokra egyáltalán nem lehet számítani”, „a török tartományok mostani lakói ugyanis... cserbenhagynák házaikat, amelyek az itteni tartománybeliekkel összehasonlítva csupán kunyhók”. „Egy ló elegendő, hogy az egyes alattvaló vagonát elvigye onnan.”

Amikor a XIX. század elején nagyjaink szétnéztek a Kárpátokon kívül, nem hisznek a szemüknek. JÓSIKA Miklós, aki huszárként szolgált az 1812. évi hadjáratban, visszaemlékezéseiben leírja, hogy századukat a kemény télben a keletlengyel (ukrán) Hortenka faluba vezényelték:

„– Helyt vagyunk! – mond a trombitás és tovább száguldott! Istennek hála!... gondoltam... s körülnéztem a tágas, síma látókoron, melyet sűrű vastag hó fődött. Néztem, néztem, de nem láttam semmit, ott valánk pedig egy kedélyes lengyel falunak kellő közepében. Hogyan? – Úgy, hogy a földkunyhókat, valódi putrikat, a hó tökéletesen elborította, annyira, hogy csak apró halmoknak látszottak. Azonban pár gyéren örvénylő füstfátyol elárulta, hogy itt csakugyan emberek laknak.”

Első aldunai útjáról jegyzi fel naplójában SZÉCHENYI 1830. július 9-én:

„A havaşalföldi helységek... úgy tűnnek fel előttem, mint a franciák. Mindig feldúltan és lomposan festenek. – Túlnyomórészt a föld alatt vannak, úgyhogy alig lehet meglelni őket.”

Hogy veremházat Nagyvenyimben a ciszterek birtokán még hazánkban is látni lehetett, az méltán, de nyilván a legnagyobb kivételként háborítja fel TÁNCSICSot, ezt BARABÁS Jenő idézi.

A felszínre épített, többhelyeséges, kályhás és kemencés, gyakran még pincével is ellátott házakban, rendezett falvakban élő magyar parasztság a középkor végére országos méretben létrejött. Becsüljük meg ezt a fejlődést, de nem azzal, hogy megtagadjuk azt, amiből kifejlődött. Mert veremházban a Kárpátokon kívül még százezrek, milliók éltek a XIX. század elején is. Hallgassuk csak ismét JÓSIKA Miklóst egy következő kvártélyáról, Szniatin faluról:

„Szállásom egy szűk pítvarból s egy igen kis alacsony szobából áll, melynek egyik szögletében rémséges kemence emelkedett, de kémény nélkül.

Mikor a lengyel nő ki szemközt lakott... tüzet csinált, a füst az egész szobát úgy ellepte, hogy egyelőre ki nem tudtam állni a dicsőséget, később aztán lefeküdtem a földre, hol ágyam volt, s bevártam, míg a sűrű, bűzös füst kiszvárog az ajtón.

– Mit tegyek, hogy meg ne vakuljak? Nem maradt egyéb hátra, mint... az ajtót valami kontár áccsal úgy befoltóztatni, hogy legalább ajtónak lehessen nevezni, azután ami fő dolog, megtiltottam a tüzelést, s inkább dideregtem ezen bordítóban, mint hogy füstbe túljak.” (Az ősök nyilván nem voltak ilyen finnyások.)

Ezek azok a gondolatok, amelyekkel BARABÁS Jenő értekezését kísérni, helyenként kiegészíteni tudtam. Az összes többi munkájából én tanultam. Az előjáróban mondtak után csak röviden ismétlem meg, hogy értekezése néprajzi eredményei megalapozottak, meggyőzőek, maga az értekezés a formai követelményeknek mindenben megfelel. Mindezek alapján javaslom vitára bocsátását, amit a magam részéről azzal egészítetek ki, hogy a munkát a tudományok doktora fokozat elnyerésére alkalmasnak és méltónak tartom.

K. Csilléry Klára

**Hozzászólás Balassa M. Iván: A parasztház évszázadai.
A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlata c. könyvéhez***

Egy-egy új összegezés mindig jelentős esemény a szakma művelői számára. Hiszen az egybegyűjtött anyag sohasem pusztán adattár; a létrejött rendszerezés és a levont következtetések egyben ösztönzői is a továbbgondolódásnak, serkentve a lehetséges más értelmezések és újabb összefüggések keresését, a felmerülő hiányosságok megszüntetését. Különösen fontosak azok az összefoglalások, amelyek túllépve a saját tudományágon belül felhalmozódott kutatási eredmények számbavételén, kiterjesztik a figyelmüket a rokon diszciplínák teljesítményeire is, azok integrálására törekedve. Az ilyen, a tisztánlátást elősegítő kísérletekről még akkor sem szabad lemondanunk, ha mégoly jól tudjuk is, hogy eleve velük jár a tévedések veszélye; ám ezt a kockázatot az előrelépés érdekében mindenképpen vállalni kell.

Hálásaknak kell tehát lennünk BALASSA M. Ivánnak, hogy nekivágott a korántsem egyszerű munkának, a sokféle kutatásból származó, eltérő szempontok és módszerek érvényesítésével feltárt anyag összefogásának. Ő ugyanis a magyar parasztház kifejlődésének a fő irányvonalait rekonstruálendő, túlnyomórészt olyan adalékokra támaszkodott, melyeket más szaktudományok tártak fel. Mindez azt célozta, hogy a megragadható teljességében váljon érzékelhetővé a kibontakozás, ezer évet átívelve, kezdve az egységes alakulásmenet legkorábbi, a honfoglalást megelőző időszakban valószínűsíthető nyomaitól, egészen a paraszti építmények nagytáji alapformáinak a létrejöttéig, a XVII–XVIII. századig. A szerző teljesítménye úttörő, hiszen elsőként látott hozzá a népi építészetünk reális megítéléséhez elengedhetetlen és egyre halaszthatatlanabb feladatnak a megoldásához.

BALASSA M. Iván tekintélyes mennyiségű anyagot tanulmányozott át. Az ennek alapján feltáruló tényeket szembesítve, rá tudott mutatni nem egy korábbi néprajzi elgondolás gyengéire, így a BÁTKY Zsigmond nyomán elfogadottá vált házvidékek kialakulásának kései voltára, határaiknak változékonyságára. Másrészt a népi építészet gyakorlatának beható ismeretében helyesíteni tudott téves régészeti elképzeléseket is, azt például, miszerint a XV–XVI. századi falusi házak szobái lepadlásolatlanok lettek volna.

A fejlődésnek BALASSA M. Ivántól megrajzolt vonala azonban egyes részeredményeinek ellenére sem kellően meggyőző. Valószínű, hogy sokoldalúbb forrásfeltárás biztosabb eredményhez segített volna. Hiányosságnak érzem, hogy a határainkon kívüli kitekintés nem eléggé intenzív; pontosabban, úgy tűnik, mintha a korai leletekkel kapcsolatos behatóbb tájékozódást követően egyre inkább csökkent volna az összehasonlításként átnézett külföldi művek száma.

* A BALASSA M. Iván könyvéről rendezett vitaülés hozzászólásainak első része – BARABÁS Jenő, FODOR István, KOVALOVSKY Júlia véleménye és BALASSA M. Iván ezekre adott válasza – az *Ethnographia* 1988/2. számában jelent meg. (Szerk.)

A falusi házak kéthelyiségessé bővülésének a kérdésében segíthette volna a tisztánlátást Joachim HÄHNEL hatalmas adattárának az átolvasása (*Stube. Wort- und sachgeschichtliche Beiträge zur historischen Hausforschung*. Münster, 1975). Igaz, Magyarország lényegében kívül esik HÄHNEL látókörén, ám egyébként igen következetesen gyűjtötte össze az idevágó bizonyító adatokat, főként Közép-Európából. Ott szerepelnek közöttük a parasztházakra vonatkozók is, nevezetesen teljes terjedelmükben azok a *stube* említések is, amelyek a XIII. század elején élt és a kutatás mai állása szerint felső-bajor származású, Ausztriában működő NEIDHART VON REUENTHAL ún. téli dalaiban fordulnak elő, nemkülönbön azok, amik az ő XIII–XIV. századi követőinél találhatók (HÄHNEL 145–148., 330). Márpedig az „udvari parasztköltészet megalkotója”-ként tisztelt NEIDHART érezhető tárgyismerettel jeleníti meg életképeit. Ezekben egyöntetűen a *stube* a téli tartózkodóhely a parasztházakban, és semmi utalás sincs arra, hogy ez a költő korában bekövetkezett újításnak lenne köszönhető – úgy, ahogy pedig azt nem egy ruhafélének az esetében megjegyzi. NEIDHART dicséri a szobát, ha az „jó” és „tágas”, hogy alkalomadtán táncolni lehessen benne; hihetőleg tehetős parasztagzádnak az otthonára célozva. A HÄHNELtől idézettek kiegészítésére megjegyzem, hogy NEIDHART szól az ilyen parasztszoba ablakáról is (NEIDHART 40., 34).

Érdeemes lett volna figyelembe venni HÄHNELnek azt a megállapítását, hogy parasztházbeli *stube* legkorábbi levéltári említése Tirolból került elő, 1300 körülről. Ezt Svájcban és szórványosan a délnémet terület további részeiről származók követik, de már Közép-Németországból nem sikerült középkori levéltári adatot találni parasztházbeli szobára (HÄHNEL 162., 330). Fontos lett volna a kötetben közzétett úri és polgári adatok tanulmányozása is (pl. Villach, 1303: polgárházban *stube* és *stubelein* mellett két *chemnate* is: HÄHNEL 160–161). Ez utóbbiakhoz hasznos kiegészítést képeznek Oskar MOSERnek az elterjedés menetéről HÄHNEL adatai nyomán írt fejtegetései (*Zum Aufkommen der „Stube” im Bürgerhaus des Spätmittelalters*. In: *Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters. Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs* 2. Wien, 1977. 207–228).

Az utóbbi tájékozódás márcsak azért is kívánatos lett volna, mivel BALASSA M. Iván szintén arra a következtetésre jut, hogy a magyar paraszti építőgyakorlat a mezővárosi, ill. nemesi-kuriális építészettől kapta az impulzusokat. Ezzel kapcsolatban azonban említést érdemelt volna az a tény, hogy VARGHA László már 1955-ben felhívta a figyelmet a „felső, úri-nemesi-réteg” házainak a középkori paraszti építkezésre tett döntő befolyására, amihez mindjárt XIII. századi példát is hozott: a margitszigeti domonkos apácakolostorhoz épült lakóházát (PERÉNYI Imre–VARGHA László–KÁROLYI Antal: *A magyar falu építészete*. Bp., 1955. 22). GERŐ László pedig ugyancsak utalt a későbbi parasztházakkal való alaprajzi egyezésre a legkorábbi, XIII. századi budai polgárházaknak a bemutatásánál (*Gotische Bürgerhäuser in Buda*. Bp., 1966. 39–40).

Úgy vélem, hasznára vált volna a hazai parasztházak történeti alakulásának a megrajzolásánál a szerzőnek, ha kiterjed a figyelme a magyarsággal szomszédos népek építészeti emlékeire is. Gondolok itt például a Václáv MENCL művébe foglaltakra (*Lidová architektura v Československu*. Praha, 1980), melyből a szlovákiai anyagra BALASSA M. Iván is hivatkozik –, részben mert MENCL már a IX. századból közli a minket érdeklő háromhelyiséges háztípust Prágából (1374. á.), nemkülönbön mivel a cseh területről jeles szám-

ban ismert, eredetiben fennmaradt többhelyiséges, XIII–XIV. századi falusi–mezővárosi lakóépületet (pl. Horažďovice, XIV. sz.: 411–412. á.).

Egyes részadatok esetében is érdemes lett volna számba venni a külföldi szakmunkák tanulságait. Így a kályhák falusi terjedéséhez Torsten GEBHARD művét (*Kachelofen*.³ München, 1983). Ő hívta fel a figyelmet Lembach (Felső-Ausztria) falutörvényére 1435-ből, mely tilalmazza a lenszárítást szobabeli kemencénél, ill. kályhás kemencénél, amihez GEBHARD megjegyzi, hogy mindezek belülről fülök lehettek, másként kevésbé kellett volna tűzveszélytől tartani (11–13.). GEBHARD kötete egyébként számos tanulságos analógiát kínál a magyar népi fűtőberendezésekhez. Így a nyeregkemencéhez Tirolból, 1500 körülől a XVIII. századig (1–4. á.), ill. kályhaszemekkel kirakott változatához Bajorországból, a XIX–XX. századból (11. á.); márpedig ezek egyértelműen cáfolják ezen kemenceforma hazai belső kialakulásának BALASSA M. Iván által is elfogadott tételét.

A hazai parasztházak múltjának a pontosabb ismeretéhez azonban legfőként az idevágó levéltári adatok nyújthatnak volna fogódzót. A többhelyiséges házak előretöréséhez pl. azok az egyetlen ház elleni hatalmaskodási esetek, amikor már „ajtóknak” a feltöréséről szól a panasz. Így pl. a Dunántúlról: 1391-ből Oszkó (Vas m. MÁLYUSZ Elemér: *Zsigmondkori Oklevéltár*. Bp., 1951–58. = Zs. O., I. 253), 1409-ből Toronyhely (v. Zala m., ma: Turnisa, Jugoszlávia; Zs. O. II/2. 255), 1450-ből Ivánc (Vas m.; NAGY Imre és mások: *Hazai Okmánytár. 1865–91.* = H. O., IV. 362) községből, mindhárom esetben a bíró házánál, 1474-ből pedig Aszófön (Veszprém m.), Wazali Pál jobbágnál (H. O. V. 324). Nyilván akadna adat az ország más részéből is; idézhetem 1389-ből a Gömör megyei Batkáról (ma: Bátka, Csehszlovákia; Zs. O. I. 129) Márk fia János jobbágy és 1473-ból Váriból (v. Bereg m., ma: Vari, Szovjetunió; NAGY Imre és mások: *Zichy Okmánytár*. Bp., 1872–1931. = Zi. O., I. 129) Nagy Demeter bíró káresetét.

Talán érdemes lett volna figyelmet szentelni egy már SZABÓ Istvántól idézett (*A középkori magyar falu*. Bp., 1969. 43), de a néprajzkutatók által eddig nem értékelt adatra is, 1490-ből, ahol a jobbágyháznak nem csupán az ajtajairól, de – mivel a dögei (Szabolcs m.) udvarbíró azon át nyilazták le – az ablakáról is említés történik (ZS. O. XI. 525).

A későbbi parasztházakat illetően becses ismeretanyagot nyújtanak a boszorkányperek. A kályhás szoba elterjedésére pl. számottevő adalék a szoba és benne a kályha említése 1627-ben a csallóközi Nagytanyból (ma: Tóň, Csehszlovákia) a bíró házánál (RÓMER Flóris: *Adalék a boszorkányperekhez*. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek I–III. 1861–63., I. 323, 326), nemkülönben ugyanekkor a közeli Lakról és Nagymegyerről (ma: Sokolce, Čalovo) a pitvarból nyíló szobára való utalás (I. 181–82., III. 176).

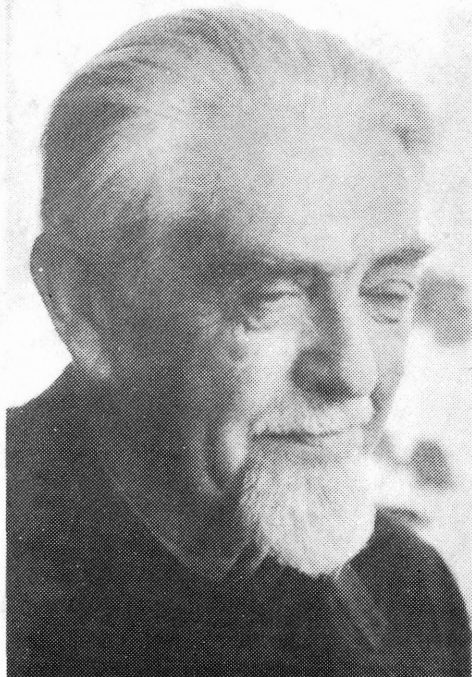
A hálókamrában való alvás gyakorlata nézve fontos korai adalék Miskolcra Tárkányi Dorkónak – valószínűleg zselléresszony – az 1647. évre vonatkozó vallomása: „bé ment ezen Fatens háló kamorájába az ablakon, és ezen fatens az ágiában feküvén...” (SCHRAM Ferenc: *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. I–III. Bp., 1970–82. I. 133). Ugyanitt 1716-ban nemeseknél is megemlékeznek hálókamráról, ahol is a tulajdonos házaspár mellett ott aludt a férfi zsellér is (I. 184). A kamrában való alvás egykori szélesebb körű elterjedéséhez csupán SCHRAM F. munkájában számos további adalék is található, mint pl.: Tiszafüredről 1729-ből (I. 399), Békéscsabáról 1756-ból (III. 151–52), Marcaliból (Somogy m.) 1737-ből (I. 540), Girótról (Sopron m.) 1729-ből (II. 41), Milejből (Zala m.) 1751-ből (II. 668–69).

Mindezek természetesen csak részletadatok, de amelyeket számos további, kiegészítő-pontosító adalékkal lehetne megtoldani annak az érdekében, hogy árnyaltabb és az egykori valóságot jobban megközelítő képet lehessen alkotni a magyar parasztház sokévszázados történetéről. Mindamellet a most felsoroltak távolról sem kívánják kétségbe vonni a BALASSA M. Iván végezte úttörés érdemeit, hézagpótló munkája kétségtelen hasznát. Csupán néhány kiegészítő forrásra szerettem volna velük felhívni a figyelmet, bizvást remélve a szerzõtől, nemkülönben másoktól is az ekként megkezdett kutatások folytatását.

KUTATÓK – ÉLETMŰVEK

Sárosi Bálint

KERÉNYI GYÖRGY
(1902–1986)

1902. március 9-én született Csornán, 1986. december 30-án halt meg Budapesten. Attól kezdve, hogy *Tizenhárom fiatal zeneszerző* című, híres vitacikkében maga KODÁLY mutatta be őt zeneszerző növendékei között (1925), több mint négy évtizeden át tisztelegéssel szerepelt századunk magyar zenei forradalmának vezérkarában. A KODÁLY által kezdeményezett sorrendben vett részt előbb a zenei nevelési program megvalósításában, majd 1948-tól kezdve, teljes erejével a népzene-kutatásban. Életműnek az sem volna kevés, amit élete első felében végzett: tanított, énekkart vezetett, kórusműveket komponált, aktív szerepet vállalt énekkutatásunk országos szervezésében, ifjúsági zenei folyóiratot szerkesztett, iskolai énekes könyvek összeállításában működött közre – így

pl. a méltán híressé vált kétkötetes *Iskolai énekgyűjteményében* is. Közben, 1934-től, BARTÓK mellett a népzenei gyűjtemény kiadásra való előkészítésében is részt vett.

A korszak követelményei szerint jól ismerte a népzénet, és kitűnően tájékozott volt a szerkesztés dolgaiban, amikor 1948-ban KODÁLY *A magyar népzene tára* köteteinek szerkesztésével bízta meg őt. Ennek a KODÁLY és BARTÓK által már 1913-ban megtervezett, de a megvalósulás szakaszáig csak a második világháború után eljutott, nagyszabású nemzeti kiadványsorozatnak máig elkészült mindössze 7 kötetéből háromnak a címlapján olvashatjuk: „Sajtó alá rendezte Kerényi György” (I. *Gyermekjátékok*. 1951.; II. *Jeles napok*. 1953.; IV. *Párosítók*. 1959.). Nyugdíjbamenésekor, 1970-ben, egy további kötet dalanyagának összeállításával is készen volt. Eredetileg ez, az „egyéb szokások” – árusok, éjjeli őrök, koldusok, disznótor, katonakisérés, virrasztó stb. – vokális zenéjét összefoglaló kiadvány lett volna *A magyar népzene tára* VI. köteté; sajtó alá rendezésének befejező munkálatai azonban a Népzenekutató Csoport KODÁLY halálát (1967) követő viszontagságos éveiben megakadtak. Utolsó évtizedeiben már magának KERÉNYINEK sem volt több energiája, minthogy a népszokások énekeiből – beleértve a félkész kötet anyagát is – népszerűsítő kiadványt készített (*Magyar énekes népszokások*. I. Bibliográfia).

Az általa vezetett szerkesztőcsoport 1951-ben lépett elő akadémiai kutatóintézeté – „Népzenekutató Csoport”-tá. Ebben a családnál alig nagyobb együttesben több, mint másfél évtizeden át KODÁLY volt a családfő és KERÉNYI a családfő-helyettes. Ez idő alatt, még KODÁLY életében, készültek el – az 1966-ban megjelent V. kötettel (*Síratók*) bezárólag – *A magyar népzene tára* szokás-kötetei, és kezdődött el az alkalomhoz szorosan nem kötött dalok kötetének szerkesztése. A viszonylag gyorsan és színvonalasan publikált öt kötet KERÉNYI munkaszerzetetének, hozzáértésének és fegyelmeztett munkatempójának is jó bizonyítéka.

Mindnyájunk közvetlen vagy közvetett mesterének, KODÁLYNAK, minden áldozatra is kész, feltétlen híve volt. KODÁLY buzdítását és példáját követte abban is, hogy népzeneink XIX. századi előzményeit behatóan kutassa. Már bölcsészdoktori értekezését is – a Pázmány Péter Tudományegyetemen (a mai ELTE), Eötvös-kollégistaként – XVIII–XIX. századi témából írta: *A magyar jambus dallamok ritmusa*. 1966-ban publikált *Szentirmay Elemér és a magyar népzene* című könyve egyik alappillére annak a XIX. századról készítendő magyar zenetörténeti építménynek, melynek ugyancsak KODÁLY a megtervezője és – ARANY János népdalainak sajtó alá rendezésével – elsőszámú építője. Szentirmay egyébként nem az egyetlen nótaszerző, akinek munkásságával KERÉNYI foglalkozott. Hátrahagyott kéziratái egy Fráter Lóránd-monográfia tervéről is tanúskodnak. A népies dalszerzést és annak parasztnépre tett hatását KODÁLYON kívül senki sem ismerte úgy, mint ő. Ezért is szerkeszthette meg viszonylag nagyon gyorsan és kitűnő filológiai apparátussal a *Népies dalok* című kötetet (1961), amely – KODÁLY intenciója szerint – a JÁRDÁNYI Pál által összeállított *Magyar népdaltípusok* mellett, azokkal legalábbis egyenrangú tudományos célt szolgál: zenei hagyományunk népszerűsítői és kutatói számára naponta használt, nélkülözhetetlen kézikönyv. Csak sajnálhatjuk, hogy túlságosan is puritán módon, lényegében csak a XIX. század második felének erősen megszürt daltermésére korlátozódik.

Eszményképét, KODÁLYt még kézírásai is utánozta. Mestere ügyének szolgáltatásban nem válogatott rangos és kevésbé rangos tudományos tennivalók között. Szeretett „pontosan, szépen” dolgozni, és munkatársaitól is elvárta a pontosságot. A Zenetudományi Intézet (a Népzene kutató Csoport utódja) archívumában megszámlálhatatlan-szor találkozunk gondos kézírásával: dalmásolatokkal, jegyzetekkel, megjegyzésekkel, apró korrekciókkal. KODÁLYal szemben mindig tanítvány maradt. Erről dokumentum is van: *A tanítvány* című önéletrajzi regény-kézirata, ami tudtommal a Széchenyi Könyvtár kéziratárában van.

Kerényi György népzenei, néprajzi írásai

Bibliográfiánk nem tekinti céljának KERÉNYI György szerteágazó tudományos, zeneszerzői, zenepedagógiai munkásságának még csak érintőleges bemutatását sem. Egy ilyen alapvető munka a közeljövő feladata. Ezúttal csupán a tudományos pálya – népzenei, néprajzi – kiemelkedő tevékenységére kívánunk fényt deríteni.

Könyvek

Szentirmay Elemér és a magyar népzene. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1966.

Magyar énekes népszokások. Gondolat. Budapest, 1982.

Szerkesztés, sajtó alá rendezés, közreadás

A Magyar Népzene Tára. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkesztette: BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán. *I. Gyermekjátékok.* Sajtó alá rendezte: KERÉNYI György dr. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1951. – 2. kiadás: 1957. (Corpus Musicae Popularis Hungaricae I.)

A Magyar Népzene Tára. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkesztette: BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán. *II. Jeles napok.* Sajtó alá rendezte: KERÉNYI György. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1953. (Corpus Musicae Popularis Hungaricae II.)

A Magyar Népzene Tára. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkesztette: BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán. *IV. Párosítók.* Sajtó alá rendezte: KERÉNYI György. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1959. (Corpus Musicae Popularis Hungaricae IV.)

Népies dalok. Szerkesztette: KERÉNYI György. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1961. (Népzenei könyvtár 3. Szerkeszti: KODÁLY Zoltán. Magyar népdalok és népies dalok III.)

Jeles napok dalai. Zeneműkiadó. Budapest, 1963.

Volksstümliche Lieder. Herausgegeben von György KERÉNYI. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1964. (Volksmusikbibliothek. III. Hrsq. von Zoltán KODÁLY.)

Tanulmányok, cikkek

Dalvándorlás Verseghy korában. Zenci Szemle 1926.

Egy Csokonai-vers két dallama. Irodalomtudományi Közlemények 1926.

Zenei műveltség Kemsén. In: Elsüllyedt falu a Dunántúlon, Kemse község élete. Budapest, 1936.

Egy 19. századi dallam életrajza. In: Emlékkönyv Kodály Zoltán 60. születésnapjára. Szerk.: GUNDA Béla. Magyar Néprajzi Társaság. Budapest, 1943. 275–282.

Bartók, a népdal-lejegyző. Ethnographia LIX. 1948. 31–35.

A regős ének magja. In: Zenetudományi Tanulmányok I. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1953. 241–254.

The System of Publishing the Collection of Hungarian Folksongs. Corpus Musicae Popularis Hungaricae. In: Studia memoriae Belae Bartók, sacra. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956. 453–468.

- „*Megy a kosár*”. In: Zenetudományi Tanulmányok VI. Kodály Zoltán 75. születésnapjára. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1957. 445–460.
- Béla Bartók's Sammlung Slowakischer Volkslieder: Slovenské L'udové Piesne*. Studia Musicologica. I/1–2. 1961. 214–219.
- Zsidó zene, magyar népzene*. In: Magyar Zenetörténeti Tanulmányok Szabolcsi Bence 70. születésnapjára. Zeneműkiadó. Budapest, 1969. 399–404.
- The Melody Core of Ushering in Summer in Transdanubia (Hungary)*. „Zoltán Kodály octogenario sacrum” Studia Musicologica III. 1962. 181–214.
- Über Bartók's Volksliedaufzeichnungen*. – (RAJECZKY Benjáminnal) Studia Musicologica V. 1963. 441–448.
- Egy 20. századi dallam életrajza. A vásári árusok dallamainak egyik forrása*. Ethnographia LXXIX. 1968. 183–200.
- Egy koldusének változatai. („Igricka – énekes koldusok’)* Ethnographia LXXXIII. 1972. 77–84.
- Kodály és Berzsenyi*. In: Berzsenyi – emlékkönyv.
- Emlékeim a népdalkutató Bartók Béláról*. Kóta 10. 6. sz. 1980. 6–9.

Kovács Ágnes

**Búcsú Banó Istvántól
(1918–1987)**

BANÓ István váratlanul, munkaereje teljében távozott az élők sorából. Elkezdett munkák, szép tervek sorát hagyta befejezetlenül, megkezdetlenül a fiatal kutatókra, akik – ha belemélyednek munkamódszerébe, gondolatmenetébe – a gyűjtő és a filológus néprajzkutató tevékenységének egy személyben való egyesítését tanulhatják meg tőle.

BANÓ István a Baranya megyei Kaposszekcsőn szegényparaszti családban született. Azok közé a paraszti környezetből jött kutatók, tanárok közé tartozott, akik jó képességekkel, de nagyon szerény anyagi lehetőségekkel, hihetetlen akaraterővel jutottak el a két világháború között az egyetemi diplomáig. Mi, értelmiségi környezetből származó

egyetemi hallgató társai, emlékszem, már diákként hogyan becsültük, irigyeltük a hozzá hasonlóan parasztszármazású diákok hazulról hozott mély ismereteit a falusi életről, ugyanakkor mennyire láttuk küszködésüket, erőfeszítéseiket.

BANÓ István számára egész életén át megmaradt a kötődés a szülőföldhöz, a szülői házhoz, a paraszti kulturális örökséghez. Így került közel a néprajztudományhoz is. Középiskolai tanulmányait Dombóváron végezte, és már akkor végzett néprajzi gyűjtéseket. Budapesten az egyetemre a falusi Dunántúl levegőjét hozta magával. Az akkori Pázmány Péter Tudományegyetemen magyar–latin szakos tanári oklevelet szerzett, néprajzban GYÖRFFY István és SOLYMOSSY Sándor tanítványa volt. Mikor befejezte tanulmányait, már kész mesekötetet nyújthatott át a baranyai Hegyhátról az akkor induló Új Magyar Népköltési Gyűjtemény szerkesztőjének, ORTUTAY Gyulának. Szimbolikusan érzem, hogy most, halála után folynak a munkák utolsó befejezett kötetén, a szülőföldjén gyűjtött mesék válogatott darabjainak új kiadásán, melyek a Mesék, mondák, történetek sorozatban fognak, előreláthatólag 1988-ban megjelenni.

Jellemzőnek tekintem azt is sorsára és a 40-es évek elejének tudományos állapotaira, hogy bár néprajzból, magyar irodalomból és nyelvészetből doktorált, tudományos munkát csak tanári tevékenység mellett végezhetett, Zentán kezdett tanítani. Ebben az időben gyűjtései a Kalangyában, szakcikkei az Ethnographiában jelentek meg.

1945-ben a Néprajzi Múzeumban kapott állást. A háborús események következtében feldúlt Ethnológiai Adattár vezetője lett. Az egész múzeum előtt a romeltakarítás és a rendrakás feladatai álltak ekkor. Amikor az ostrom után először sikerült eljutnom a Könyves Kálmán körútra, BANÓ István és VAJDA László jött velem szemben egy poros, piszkos templomi szószéket cipelve. – Hát maguk mit csinálnak? – kérdeztem elhűlve. Tudományos munkát végzünk – válaszolt Pista, a tőle megszokott iróniával. Sajnos, BANÓ István múzeumi szolgálata nem tartott sokáig. Sajnálatos ellentétek miatt rövidesen ismét gimnáziumi tanárként kellett dolgoznia. Hamarosan szakfelügyelő, majd a minisztériumban főelőadó lett, 1953-tól pedig az Országos Pedagógiai Intézet (OPI, akkor KÖPTI) tanszékvezető tanára. Elsősorban az idegen nyelvek tanításának módszertanával és a modern nyelvészettel foglalkozott. Közben Baranya megye és BERZE NAGY János családjának megbízásából elvállalta BERZE NAGY János *Magyar Népmesetípusok* c. monumentális munkájának sajtó alá rendezését. Ezzel jól használható kézikönyvet adott a magyar és külföldi kutatók kezébe. Emellett egy életre eljegyezte magát BERZE NAGY hagyatékának feltárással és műveinek publikálásával is. Baranya megye, mint mecénás egymás után adta ki ezeket a fontos munkákat.

Nyugdíjba menetele után ismét visszatérhetett teljes energiájával a folklórkutatáshoz. Széles körű nyelvismerete és nyelvészeti stúdiumai felhasználásával új módszerek dolgozott ki a szövegelemzésre, típusalkotásra, katalóguskészítésre. Kandidátusi dolgozatában is ezeket mutatta be. Többet dolgozott, mint aktív főiskolai tanár korában. Még népszerűsítő munkákra is futotta idejéből. Talán egy kicsit vissza is élt jó egészségével, munkakedvével és lehetőségeivel. Ezért értesülhettünk róla döbbenetesen egy téli tavaszi napon, hogy egyik napról a másikra eltávozott közülünk. A régiek bölcsessége azt mondja, hogy szép halála volt, mert nem szenvedett soká. Mi, egykori munkatársai azonban szomorúan gondolunk félbemaradt hatalmas munkájára.

Bibliográfia

Banó István néprajzi, folklorisztikai munkásságáról

(Összeállította Banó Istvánné)

Könyvek

Baranyai népmesék. Gyűjtötte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel kíséri BANÓ István. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény II. Franklin Budapest, 1941.

„Mégfújom sípomat erdő derekában...” *Válogatás a régi és a mai magyar népköltészetből.* Tankönyvkiadó Budapest, 1985.

Banó István által szerkesztett, kiadott könyvek

Dr. Berze Nagy János: Magyar népmesetipusok. I–II. A bevezető tanulmányt írta és a tudományos szerkesztést végezte Dr. BANÓ István. Pécs, 1957.

Régi magyar népmesék Berze Nagy János hagyatékából. Szerkesztette BANÓ István és DÖMÖTÖR Sándor (Jegyzetekkel kíséri: BANÓ István). Második bővített kiadás. Pécs, 1961.

Berze Nagy János: Népköltési gyűjtemény a Palócsághól és a Tiszamentérol. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta BANÓ István. Pécs–Baranyai Múzeumbarátok Köre. Pécs, 1967.

Egy néprajztudós műhelyéből. (Berze Nagy János levélhagyatéka). Szerkesztette: BANÓ István és FÜLÖP Lajos. Baranya megye Tanácsának kiadása. Pécs, 1977.

Dr. Berze Nagy János: Nap és tükör (Néprajzi és néprajzi tanulmányok, gyűjtések). Szerkesztette: Dr. BANÓ István és Dr. FÜLÖP Lajos. A Baranya megyei Tanács VB Műv. Oszt. kiadása. Pécs, 1982.

Dömötör Sándor: Hevestől Baranyáig. Helytörténeti képek BERZE NAGY János életéből). Szerkesztette: BANÓ István és FÜLÖP Lajos. Baranya megye Tanácsa VB Műv. Oszt. kiadása, Pécs, 1983.

Cikkek, tanulmányok

A népi epika életformái. Ethnographia XXVIII. 1939. 1.

Két szem mogyoró. Népmese. Ethnographia XXIX. 1940. 159.

Karácsonyi népszokások Zentán. Kalangya 1942. 565.

Babonás történetek egy régi zentai boszorkányról. Ethnographia XXXII. 1943. 248.

Ilonka-Pilonka (zentai népmese). Kalangya 1943. 116.

A kigyó-vőlegény (zentai népmese). Kalangya 1943. 169.

Molnár G. Károly, az öreg zentai mesemondó. Kalangya 1943. 261.

Egyéniség és közösség szerepe a népmese életében. Ethnographia XXXIII. 1944. 26.

Erdélyi János népköltési gyűjteménye 100 éves. Ethnographia XXXV. 1946. 31.

Jegyzetek Erdélyi János 100 éves népköltési gyűjteményéhez. Válasz 1947. 344.

Az iskoladráma emléke a néprajzban. Ethnographia XXXVI. 1947. 124.

Babonás történetek a Tolna megyei Döbröközről. Ethnographia XXXVI. 1947. 239.

Szlovákul hallott mese magyar elmondásban. Ethnographia XXXVII. 1948. 117.

Berze Nagy János 1879–1946. Ethnographia XXXVII. 1948. 252.

Berze Nagy János: Arany-tanulmányok. BANÓ István bevezetőjével és jegyzeteivel. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1965. 127.

Század-eleji Kolozsvár-környéki népdalok és mesetörödékek Berze Nagy János hagyatékából. Baranyai Művelődés 1970. 114.

Verses imádságok Dr. Berze Nagy János hagyatékából. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1975–1976. Pécs, 1977. 144.

Száz év született Berze Nagy János (1879–1946). Ethnographia LXVIII. 1979. 577.

Berze Nagy János és a magyar mesekutatás. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1980. 247.

Berze Nagy János: A századforduló táján feljegyzett hiedelmek, szokások és babonás történetek a Heves megyei Besenyőtelekről. Közreadta, a bevezetést és a jegyzeteket készítette BANÓ István. Agria XVIII. 311. Eger, 1981.

Három archaikus mesei stíluselem generatív nyelvelméleti megvilágításban. Ethnographia LXX. 1981. 1.

Meseszerkezet és esztétikum. Ethnographia LXXI. 1982. 232.

Szövegváltozatok egy népdalgyűjteményben. Ethnographia LXXII. 1983. 36.

L'analyse esthétique et la composition des contes populaires. In: Le conte, pourquoi? comment? Actes des Journées d'Études en Littérature Orale. Paris, 23–26 mars 1982. Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1984. 584.

Az azonosság esztétikájának és a meglepetés esztétikájának eszközei a népmesében. MTA I. Oszt. Közleményei XXXIII/1–4. (1984.) 149.

Dömötör Tekla

Lengyel Dénes
(1910–1987)

LENGYEL Dénes Kisbácsonban született BENEDEK Eleknek, nagyapjának szülőfalujában. A székely nép híres, felülmúlhatatlan mesélőjének hatása haláláig elkísérte: ott ismerkedett meg gyermekkorában a magyar mese- és mondavilággal, és haláláig arra törekedett, hogy a mai ifjúságnak továbbadja azt az értékes kincset, amit nagyapja össze-

gyűjtött és publikált. BENEDEK Elekről haláláig sokat és lelkesen írt. Idézek néhány mondatot, amit nagyapjáról írt a *Magyar Irodalmi Lexikon*ban: „A székely népeletről szóló elbeszéléseiben reális táj- és emberábrázolást találunk, de itt is megjelenik az idill, mely megszépíti a valóságot, és az érzelmek síkján kívánja megoldani a súlyos társadalmi kérdéseket.” „A mesegyűjtőből író lett; erkölcsi motivációt ad meséinek, szerkezetüket megformálja, stílusukat pedig az irodalmi nyelvhez közelíti, anélkül, hogy az eredeti himport letörölné róluk.”

LENGYEL Dénest 1931-ben ismertem meg, akkor a budapesti egyetem bölcsészkarára járt és magyar-latin-francia szakot hallgatott (1933-ban jelent meg disszertációja: *Ovidius és a francia renaissance.*) Elkötelezett pedagóguscsaládból származott; az előadást nagy odaadással művelte, és egy sor elméleti tanulmányt is írt pedagógiai kérdésekről. Így hát több tudományág foglalkoztatta: az egyik a pedagógia, a második az irodalomtörténet, a harmadik az etika, a negyedik viszont a magyar történeti mondák, azaz a folklórisztika.

Mindezeket a területeket tudományosan kutatta, de ugyanilyen fontosnak tartotta az ismeretterjesztést. Sokat tett például az irodalmi emlékmúzeumok kialakításáért és fenntartásáért. Egyetemi évei alatt a legnagyobb hatással KERÉNYI Károly volt munkásságára, akit élete végéig mesterének vallott. KERÉNYI, az ókortudós, az antik mondák világába avatta be hallgatóit. LENGYEL Dénes nyilván ennek az indításnak hatására igyekezett a magyar mondák világába behatolni.

Puritán ember volt, a magyar pedagógus-értelmiség legszebb hagyományainak követője. Akár csak az általa tisztelt bölcselek, ő is erős szívű férfi igyekezett lenni; megvetette a fényűzést és a kérkedést, és hitt a józan észben. Pedig az ő élete sem volt könnyebb, mint kortársaié.

Az egyetem elvégzése után iskolában tanított; először vidéken, majd több budapesti iskolában. A második világháború előtt a KIE Népfőiskolák számára egymásután adta ki pl. Heltai Gáspár fabuláit, Ponciánus históriáját és más műveket. A 60-as években La Fontaine-ről írt monográfiát; és folyamatosan, élete végéig, egyik szerkesztője volt Jókai Mór művei kritikai kiadásának. Jókai Mórról több cikket és tanulmányt is írt.

A háború után néhány évig (– 1961-ig) a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet Magyar Tanszékének vezetője volt; 1961-től kezdve, nyugdíjba vonulásáig, a Petőfi Irodalmi Múzeum helyettes főigazgatója.

Az Ethnographiának nem feladata pedagógiai és irodalomtörténeti munkásságát elemezni, bármilyen jelentős is volt az. Irjunk inkább arról, hogy mit tett a magyar történeti mondák kutatása és népszerűsítése területén.

A *Régi magyar mondák*, amely először 1972-ben jelent meg, hét kiadást ért el, és sokáig ajánlott olvasmány volt az általános iskolában. Folytatása a *Magyar mondák a törökvilágból és a kuruc korból*, 1975-ben jelent meg, és szintén sok kiadást ért el. A négykötetes sorozat (*Kossuth Lajos öröksége*. 1977; *Új élet hajnalán*. 1979.) a Tanácsköztársaság bukásáig elvezet, s bizonyítja az olvasónak, hogy a közelmúlt eseményeiről is keletkeznek és élnek történeti mondák és anekdoták közöttünk. Ezekből a könyvekből válogatás jelent meg szlovákul, németül és lengyelül is. Ugyanekkor a történeti mondákról több tudományos tanulmányt is írt. (*A történeti monda és az anekdota*. 1977.; *Álmos vezér születésének mondája*. 1982.; *A Kalevala párviadalai és rokonságuk*. 1987. stb.)

Más, hasonló tanulmányai nyomdában vannak: egyebek közt ő írta a készülő új kézikönyvben, az új *Magyar Néprajz*ban, a történelmi mondákról szóló fejezetet.

Mindenki, aki a magyar történelmi mondák kérdését vizsgálta, tisztában van ennek a feladatnak a buktatóival. Múltunkról olyan keveset tudunk, hogy egy-egy mondából sokféle tanulságot próbál a kutató levonni: a monda történelmi hitelét, párhuzamait, költői értékeit egyaránt kell vizsgálnia. Ez tehát mindig komplex vizsgálat. LENGYEL Dénesnek élete végén már volt ideje visszatérni a gyermekkori célokhoz és álmokhoz, és egymás után vette elő a régi témákat: a chanson de geste kérdését, a Botond monda, a Lehel kürtje monda kérdését és a népköltészetben visszatérő stilisztikai és poétikai kérdéseket.

Szerény és puritán tudós volt, aki a magyar pedagógusok legkiválóbb erőit hordozta: hű maradt önmagához és hű maradt ahhoz az örökséghez, amelyet anyaföldjétől kapott.

Felejthetetlen érdeme, hogy abban az átmeneti periódusban, amikor történelem oktatása a magyar iskolákban eléggé háttérbe szorult és egyoldalúvá lett, legalább ifjúsági olvasmány szintjén kiegészítette a tananyagot történelmi mondáival. Ilyen módon sikerült gyermeki szinten eljuttatni a történészek új eredményeit az átlagolvasóhoz, és ezzel bizony fontos missziót teljesített. Ő maga nem kívánt új történelmi tényeket feltárni, hanem arra törekedett, hogy őrizzük meg tudatunkban történelmünk kiemelkedő és tragikus eseményeit, kiemelkedő embereit, egyszóval: nemzeti örökségünket.

Amióta a magyar folklórtudomány létezik, azóta a történelmi mondák kérdése mindig roppant fontosnak tűnt. A szerencsétlen véletlenek egybeesése okozta, hogy a mostani generációnál e téma némileg háttérbe szorult. De így volt ez már 1863-ban is, amikor ARANY János így írt:

„Vajon a nép, mely daltermő képességét mostanig megtartotta, sőt egypár becses románcozt is mutathat fel, a nép, melynek tündérmeséi, műalkat (compositio) tekintetében, bármely népfaj hasonló beszélyivel kiállják a versenyt, mindig oly kevés hajlamot érzett-e a mondái s történelmi költemény iránt, mint napjainkban?... Egy-egy rideg monda, töredékben, zilált prózában, hullong itt-amott; rajta műalkatnak semmi nyoma.”

Parasztságunk történelmi tudatáról (illetőleg annak hiányairól) azóta több tudós értekezés is készült. ARANY János a hiányt saját költeményeivel igyekezett pótolni, LENGYEL Dénes pedig ifjúsági könyveivel, amelyeknek egy része monda, a többi pedig anekdota vagy újrafelidézett valódi, történelmi tény.

Reméljük, hogy a mai legfiatalabb generáció majd a maga módján folytatja ezt a munkát, és a magyar nép történelmi tudata, illetőleg ennek költői megformázása továbbra is a kutatás fontos tárgya marad.

Válogatott bibliográfia

Ovidius és a francia renaissance. Budapest, 1933.

Árgirus históriája. Budapest, 1943. (s. a. rend.)

Haller János: Gesta Romanorum avagy magyarul a rómaiak viselt dolgai és egyéb históriák. Budapest, 1943. (s. a. rend.)

Heltai Gáspár: Száz fabula. Budapest, 1943. (s. a. rend.)

- Ponciánus históriája.* Budapest, 1943. (s. a. rend.)
- Salamon és Markalf históriája. Markalf meséje és ötven találós kérdés.* Budapest, 1943. (s. a. rend.)
- A mennyből jött ember nyomában. Egy nemzetközi anekdota kutatásának történetéből.* Ethnographia. 1962. 149–153.
- L'office religieux singulier.* Acta Ethnographica XII. 1963. 85–98.
- La Fontaine.* Budapest, 1963.
- Honismeret és irodalom.* (Gyűjtési útmutató). Budapest, 1970.
- Jókai Mór.* (Nagy magyar írók) Budapest, 1968. 2. kiad. 1970.
- Régi magyar mondák.* Budapest, 1972.
- Benedek Elek.* Budapest, 1974.
- Így élt Jókai Mór.* (Életrajz) Budapest, 1975.
- Magyar mondák a törökvilágból és a kuruckorból.* Budapest, 1975.
- Kossuth Lajos öröksége. Mondák a XVIII. és a XIX. századból.* Budapest, 1977.
- A történeti monda és az anekdota.* In: Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 1. Budapest, 1977. 97–103.
- Új élet hajnalán.* (Történelmi mondák) Budapest, 1979.
- Benedek Elek emlékezete.* Honismeret VIII. 1980. 4. 46–48.
- Zazračny jelaň. Z davnych povesti.* Bratislava, 1981. (válogatás a szerző *Régi magyar mondák és a Magyar mondák a törökvilágból és a kuruckorból* c. műveiből)
- Légendes populaires historiques dans les gestes et chroniques médiévales.* Cahiers de Littérature Orale No. 9. 1981. 135–143.
- Ókori bölcsék nyomában.* Budapest, 1981.
- Álmos vezér születésének mondája.* Ethnographia XCIII. 1982. 259–268.
- Jókai és a népköltészet.* In: Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Budapest, 1982. 217–226.
- Transfiguration et quiproquo dans deux contes hongrois.* In: Le conte pourquoi? comment? Folktales why and how? Paris, 1984. 595–613.
- A Kalevala párviadalai és rokonságuk.* Filológiai Közöny 1986–87/1–2. 48–62.
- Újkori bölcsék nyomában.* Budapest, 1987.
- A quiproquo és a quidproquo irodalmi funkciójáról.* Filológiai Közöny 1986–87/3–4. sz. 217–246.

Tagányi Zoltán

Kazimierz Dobrowolski 1894–1987

Kazimierz DOBROWOLSKIval a lengyel néprajztudománynak egy iskolateremtő nagy személyisége távozott el. Nehéz tudósi és pedagógusi munkásságát egy nekrológ keretében méltatni. Ehhez föl kellene térképezni, hacsak vázlatosan is, a két világháború közötti, de még az első világháború előtti lengyel szellemi életet is. Ha ezt itt nem is tehetjük meg, annyit meg kell említenünk, hogy DOBROWOLSKI tudományos elképzelései nem mint magános, elszigetelt teljesítmények jöttek létre, hanem egy sajátos lengyelországi tudományos környezetbe és közegbe illeszkedve fejlődtek ki.

DOBROWOLSKI a Magyar Néprajzi Társaság tiszteleti tagja volt. Talán ez is följogosíthat, hogy gazdag tudományos munkásságából egy olyan mozzanatot említsek először, amely számunkra most nagyon is aktuális. DOBROWOLSKI Kis-Lengyelország és egyben a valach pásztorkodás kutatója volt, a két világháború közötti időben ebben a témakörben került kapcsolatba a magyar és a román történészek vitájával a dákóromán

elméletről, – amit itthon az *Erdély története* megjelenése állított ismét a figyelem előterébe. DOBROWOLSKI jól ismerte, használta az I. TÓTH Zoltán által szerkesztett valach forrásgyűjteményt. A vitában DOBROWOLSKI a magyar álláspont – és mint gondoljuk, a reális történelemfelfogás – mellett állt ki. A valach transzhumansz pásztorkodást és annak nyelvészeti anyagát elemezve megállapította, hogy a valachok esztenás juhászatának terminológiája albán–ruszin keverék. Kimutatta, hogy a korai valachok, az arumunok a transzhumansz révén a kb. ezer méteres magasságig nyúló hegyiségeket választották ki kihajtás céljára, s ezeket nevezték beszkideknek. Itt nem foglalkozom a beszkid terminus különböző változataival, helyi előfordulásaival, gondolatmenetünk számára az a lényeges, hogy ez a szó nem latin eredetű, hanem balkáni, albán és ruszin keverék nyelvi háttere van. DOBROWOLSKI, aki mesterien kapcsolta össze a néprajzi, nyelvészeti összehasonlító elemzést a történeti források társadalomtörténeti megszólaltatásával, a XIII–XIV. századra tette az esztenás juhászat kezdeteit a lengyelül Oravának nevezett árvai tájon. Hangsúlyozta, hogy a Beszkid kifejezés Morvaországba csak egészen későn, a XVIII. században jutott el. Nyelvészeti elemzése bizonyították, hogy a valach pásztorok a XIII. századnál korábban a Fogarasi-havasokban sem bukkanhattak fel. DOBROWOLSKInak ezeket a több mint fél évszázados megállapításait azóta több szovjet tanulmány is alátámasztotta. Mindezt azért érdemes talán fölidézni, mert amikor az *Erdély története* egyes megállapításait támadások érik, rámutathatunk, hogy ezek a tézisek korántsem újak, és DOBROWOLSKI már a két világháború között, a 30-as években alapos bizonyító anyaggal kifejette őket.

Ezen a helyen nem lenne illő azt fejtegetni, hogy a krakkói Jagello Egyetemen néha milyen áldatlan viszony volt a két szomszéd vár, a lengyel és a szláv néprajzi tanszék között. Ennek tudható be, hogy DOBROWOLSKI igen jelentős kultúraelméleti írásai voltaképp későn, mikor a szerző már túljárt 60-ik évén, jelenhettek meg az *Etnografia Polska* c. folyóiratban, ahol az azóta szintén elhunyt Witold DYNOWSKI biztosított számukra teret. Ezek egyikében DOBROWOLSKI a paraszti hagyományos műveltségéről való felfogását írta meg, amit klasszikus, több nyelvre lefordított összefoglaló cikkének a közlésével az *Ethnographia* a magyar szakemberekkel is megismertetett.

Mi volt DOBROWOLSKI felfogása a paraszti kultúra genezisééről? Valamikor a német tudományosságban rengeteg vitát váltott ki Hans NAUMANN „gesunkenes Kulturgut” elmélete. Nagyon leegyszerűsítve, ez az elmélet azt állította, hogy a XIX. századi népi kultúra nem volt más, mint az urak, a nemesség, a városi polgárság XVI–XVII. századi műveltségének a nép közé leszivárgott töredékes anyaga. Ezt az elméletet erősen támadták, jórészt ideológiai alapon. Magyarországon is, anélkül, hogy a ténylegesen lezajlott történeti folyamatokkal szembesítették volna. DOBROWOLSKI a fölsőbb és az alsóbb társadalmi rétegek kultúrája között a kölcsönhatások képét úgy módosította, hogy nem tagadta a tanult műveltségből, az elittől érkező hatásokat, de kimutatta és hangsúlyozta, hogy a parasztság öntudatosan, alkotó módon, a maga igényeinek megfelelően átalakítva élt a más rétegektől átvett újításokkal. Kihúzta a talajt az alól az áldilemma alól, hogy létezhet-e kreativitás és alkotó személyiség a köznép körében, ha a városok és a tanult műveltség felől hatások érik a parasztságot.

Az, hogy a lengyel falu urbanizációja ellenére Lengyelországban a néprajz a tudományos életben nagy megbecsülésnek örvend, nagyrészt annak a társadalomtudományi,

szociológiai, társadalomtörténeti szemléletnek köszönhető, aminek a meghonosításán, meggyökereztetésén DOBROWOLSKI egész pályája során fáradozott. Imént vázolt fel fogása a „lesüllyedt kultúrjavakról” is a társadalmi szerkezet átfogó képébe illeszkedik be. Ebben a képből, az egymással hierarchikus viszonyban és társadalmi, kulturális kölcsönös függésben, cserekapcsolatokban, benne volt az arisztokrácia, a nemesség (a különböző nemesi rétegek), a polgárság és a parasztság egyaránt. De ebbe a struktúrába és dinamizmusba DOBROWOLSKI beillesztette a munkásosztályt is, és következetesen hangoztatta, hogy a falusi műveltség kutatásában sem kell megállni az úgynevezett „hagyományos” elemeknél, a szűkekoknál, hanem teljes jogú néprajzi téma a falvak általános urbanizációja is, ennek a folyamatnak a csatornáit és dinamikáját. Történeti vizsgálataival kimutatta, hogy a modern urbanizációt korábbi urbanizációs folyamatok készítették elő, vagyis az egykori városi polgárságtól és a nemességtől már korábban átvett kulturális javak.

A paraszti műveltség beállítása az osztálytársadalom hierarchikusan tagolt szerkezetébe és a különböző társadalmi rétegek közötti kulturális transzmissziós folyamatok közé: Kazimierz DOBROWOLSKInak ezek a felismerései biztos alapot adnak a lengyel néprajzkutatóknak történeti vizsgálataikhoz is, a rohamosan urbanizálódó lengyel falu vizsgálatához is.

Tagányi Zoltán

Józef Burszta 1914–1987

Nem könnyű bemutatni Józef BURSZTA életpályáját. Nehéz feladat ez azért is, mert pályájának íve nem bontakozott ki egyenletesen, többször megtört, mellék- és vakvágányokra szorult. A kényszerű kitérők után jutott el Józef BURSZTA oda, hogy egész élete teljesítménye alapján egyértelműen a lengyel néprajz vezető egyéniségének tekintették otthon és külföldön.

Egyetemi tanulmányait Varsóban folytatta Stanislaw PONIATOWSKI professzorsága idején. Ekkor, a két háború közötti időszakban még Lengyelországban is a német kultúrkörök elmélete volt uralkodó a néprajzi kutatásban. A fiatal néprajzhallgatók lázongtak ez ellen. Már ismerték Bronislaw MALINOWSKInak az angol gyarmatokon kibontakozó tevékenységét is. A fiatal Józef BURSZTA érdeklődése olyan kollégakéval találkozott mint Kazimiera ZAWISTOWICZ-ADAMSKA, aki MALINOWSKI módszerének hatása alatt olyan messze ment a vizsgált társadalom életébe való beilleszkedésben, hogy egy Lowicz környéki parasztlegrényvel jegyezte el magát. A Varsó környéki falvakat járták, a falvak életét figyelték a strukturális és funkcionális etnológia szemszögéből.

Az ötvenes években – mint másutt is – törés következett be a szociológiában Lengyelországban és a szociológiához közel álló társadalomnéprajzi kutatásokban is. Józef BURSZTÁnak is szakítania kellett addigi munkásságával. Csak úgy folytathatta tudományos tevékenységét, hogy az anyagi kultúra történetének kutatásába kapcsolódott be, amit akkor hivatalosan támogattak. Ebben a témakörben is azon az elméleti állásponton

maradt, amit korábban DOBROWOLSKI és BISTRON hirdetett. De míg DOBROWOLSKI elképzeléseit csak helyi tanulmányokban alkalmazta, ő egy egész Lengyelországra érvényes elméletet dolgozott ki. Ezt alkalmazta később az általa szerkesztett *Kultura Ludowa Wielkopolski* (1960.) gyűjteményes munka három kötetében. Legalapvetőbb, új korszakot nyitó munkája társadalomtörténeti szemlélettel a lengyel településformák típusait tekintette át. Az *Od osady slowianskiej do wsi Polskiej* (1958.) habilitációs munkája volt, és a MEITZENT követő ZABORSKI lengyel településtipológiájával szemben azt bizonyította, hogy a településformákat nem lehet etnikumokhoz kötni, azok egymásra rétegződő kulturális, társadalmi és gazdasági tevékenységi formák befolyását tükrözik. A német kolonizációs telepítések korszakától kezdve (XIII–XIV. század) nyomon követte a határhasználati rendszerek módosulását.

A *Kultura Ludowa Wielkopolski* háromkötetes tanulmánygyűjteményében a korai falualapításoktól követte nyomon Nagy-Lengyelország paraszti műveltségének alakulását. A XIII–XIV. században a nemesi kultúra számos eleme került át a parasztság kultúrájába. Ennek a folyamatnak a megszakadása után némi szünet következett, majd a reneszansz korszakában éledt újjá a kulturális kölcsönhatás az egyes feudális társadalmi rétegek közt. Ezekben a folyamatokban figyelhető meg a későbbi, nagymértékben önálló paraszti kultúra első csíráinak a jelentkezése – hogy aztán erre a paraszti kultúrára a XIX. században a néprajzkutatók rátaláljanak. Ebből a vállalkozásból is látható, hogy BURSZTA miképpen építette tovább a DOBROWOLSKI féle elméletet. Ettől az időtől kezdve rendszeresen felkérték, hogy mint szerző és szerkesztő kapcsolódjon be a lengyel parasztságtörténeti vállalkozásokba. Több könyvet publikált a majorsági gazdálkodásról, a kocsmáltatásról, és történeti forrásokat kiadó vállalkozásoknak is részese volt. Közreműködött például a poznani polgári inventáriumok közreadásában, kifejezésre juttatva, hogy nemcsak a parasztság, hanem a városi polgárság kultúrája is vizsgálható néprajzi szemlélettel. Rámutatott arra is, hogy a XVII–XVIII. századtól kezdődően ennek a rétegnek a kultúrájából milyen elemek jutottak a lengyel paraszti műveltségbe.

Bár szociológusi pályáját kénytelen volt elhagyni az ötvenes években, és munkássága az anyagi kultúra kutatásával folytatódott, ennek ellenére jelentős munkákat írt a paraszti társadalomtörténetről. Ezek egyikében (*Szkice o kulturze wsi*. 1954.) azt fejtette ki, hogy az egyes parasztszaládok, nemzetségek generációi hogyan emelkedtek fel és süllyedtek alá az öröklési rendszer, a földbirtok nagysága, megosztása következtében. Lényegében a nyugaton a csajanovi iskola tézisei alapján ismert ciklikusság elvéhez hasonló elképzelésekhez jutott.

Később, már az anyagi kultúra-kutatás terén elért eredmények fedezetében ismételtén visszatért a kultúraelmélet és a szociológia területére. Meg kell jegyeznünk, hogy a hatvanas években minden jelentősebb lengyel néprajzi központnak volt mecénása (így a varsói néprajzi tanszéknek az Anyagi Kultúra Története Intézet és az ostrolenkai celluloz művek voltak a pártfogói, a lodzi tanszéknek a belchatowi felszíni kőszénbánya, a krakkói tanszéknek a tervezett dunajeci vízlépcső építésének állami bizottsága, Wrocław és Lublin számára a néprajzi atlasz, illetve a sanoki szabadtéri múzeum építése biztosított akadémiai támogatást). BURSZTA a poznani iskola, kutatóhely fenntartása érdekében vette kézbe a KOLBERG-féle hagyaték újrakiadását, és szerzett megrendelőket, mecénásokat a nyugati földeken folyó ún. etnikai integrációs folyamatok kutatásához. Ezeket

a kutatásokat is igen széles látókör, az egész világra való kitekintés jellemezte. Bár szociológiai tevékenységében nagy kényszerpihenő volt, és a lengyel szociológia is csak a hatvanas években kezdett ébredni, s kezdetben ezek a munkálatok nem hoztak látványos eredményeket – mégis jelentős későbbi elméleti teljesítményeket készítettek elő. Ilyenek késői könyvei a folklorizmusról, a nemzeti kultúra szerkezetéről, belső folyamatairól szólnak. Kimutatta, hogy a nagymértékű urbanizáció ellenére miként épültek be népi vagy paraszti elemek a tömegkultúrába. A jelen kulturális megnyilvánulások empirikus vizsgálatát és egy ahhoz hasonló elméleti orientációt vezetett be a lengyel néprajzba, mint amilyent Hermann BAUSINGER kezdeményezett annak idején a *Volkskultur in der technischen Welt* munkájával a maga idejében.

József BURSZTA az ötvenes és hatvanas években egyike volt a sok lengyel docensnek, illetve professzornak a néprajztudományban, akinek egyes kéziratok évtizedekig feleltek az íróasztalfiókban. Teljesítményét végül is nem lehetett ignorálni, és a Herderdíjon kívül több magas lengyel állami kitüntetés fejezte ki megbecsülését. Alkotói és pedagógiai munkásságában a tudományos igazságok kimondására nevelt, és azok mellett a tudományos igazságok mellett, amelyekben hitt, tántoríthatatlanul kiállt. Tekintélye ellenére nem burkolódzott olymposi felhők ködébe. Józanul életszerető és pragmatikus életfilozófiával tekintett a mindennapi életre, hirdetve, hogy a mindennapi munka elvégzése után mindenkinek joga van az élet élvezéséhez is. Idős korában távozott, de nem pihent babérain – bár azok bőven voltak – tevékeny kutató életet élt. Halála ezért túl korainak, fájdalmasnak tűnik.

KRÓNIKA

Nagybákay Péter

Kézművesipartörténeti tanácskozás

Körmend, 1987. május 19–20.

A Veszprémi Akadémiai Bizottság Történelmi Szakbizottságának Kézművesipartörténeti Munkabizottsága forrásfeltáró, feldolgozó és kutatásszervező munkáját 1972 óta megszakítás nélkül folytatja. Tevékenységéről az Ethnographiában a II. veszprémi Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium kapcsán részletes beszámoló jelent meg. (XCIV. 1983/3. 460–463.) Azóta 1984-ben megrendezte V. országos belföldi, 1986-ban pedig III. nemzetközi szimpóziumát. Munkásságát az 1971-ben Nagyvázszyban megtartott szűkebb körű tanácskozás indította el, amelyen a *Magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere* címet viselő ún. céhkataszter összeállítását határozta el az ott megjelent 30 szakember. Azóta a 2 kötetes számítógépes módszerrel kidolgozott céhkataszterhez 1986-ban az ugyancsak számítógéppel összeállított *Magyarországi árszabások forrásanyagának katasztere*, az ún. limitációkataszter is csatlakozott.

15 év után most újabb, szűkebb körű munka-tanácskozásra került sor, ezúttal Körmenden. A munkabizottság azokat a szakembereket hívta meg erre az összejövetelre, akik a munkabizottság legújabb, nagy kollektív vállalkozásában feltehetően önkéntes, érdemi részt tudnának vállalni. A tanácskozás egyetlen tárgya: *a magyarországi múzeumokban őrzött kézművesipari műhelyek szerszámai országos kataszterének összeállítása*, illetve ezen túlmenően a ma már csak itt-ott élő vagy még éppen fellelhető mesterségek szerszámkészletének felmérése, esetleg begyűjtése, a szerszámok funkciójának és elnevezésének pontosítása. Az országos szerszámkataszterrel foglalkozó tanácskozáson kereken 30 szakember vett részt, történészek, levéltárosok, könyvtárosok mellett természetesen *tűnyomó többiségben etnográfus múzeológusok*. Az országos múzeumok közül a Magyar Nemzeti Múzeum, a Néprajzi Múzeum, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum, a Mezőgazdasági és a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, ezeken kívül a Budapesti Történeti Múzeum, a Győr-Sopron, Vas, Veszprém és Pest megyei múzeumok, tudományos intézmények és érdekelt társadalmi szervek (MTA Történettudományi Intézet, Néprajzi Kutató Csoport, Bőripari Tudományos Egyesület, Kisipari Kézműves Tanács) képviselői voltak jelen. A résztvevők először megtekintették a Rába Helytörténeti Múzeum gazdag kézművesipartörténeti kiállítását a Batthyány kastélyban NAGY Zoltán igazgató és MADÁCHY Károly vezetésével, majd a Savaria Cipőgyár és a Bőripari Tudományos Egyesület Körmenden elhelyezett Cipőtörténeti Gyűjteményét mutatta be ÁRVAY Béla és VARGA Pál.

A tudományos tanácskozást a házigazda Körmend város tanácselnökhelyettese, KERCSMÁR Jenő nyitotta meg a Batthyány kastély dísztermében, BOGNÁR Miklós városi elsőtitkár jelenlétében. Majd DOMONKOS Ottó, a soproni Liszt Ferenc Múzeum igazgatója tartotta meg bevezető előadását a kézművesipari szerszámkataszter általános kérdéseiről. Ismertette a kataszter munkálatainak előzményeit, amely még 1963-ra nyúlik vissza. Ekkor történt az első felmérés, amelyet 1972 és 1974 között újabb követett. Ennek eredménye: 61 adatközlő múzeumi őrzőhelyen 76 szakma 281 megközelítőleg teljes szerszámgyűjtése lett, ezenkívül másik 21 szakma egy-két szerszáma. Az elmúlt 12 évben egyre nagyobb elismerést kapott az anyagi kultúra kutatásában a kézművesipar még élő gyakorlata, a megszűnő műhelyek szerszámkészletének és termékeinek begyűjtése. A múzeumok évkönyveiben, regionális tanácskozások középpontjában (Kunszentmárton) a falusi és mezővárosi monográfiák fejezeteiben számos érdekes eredményről is tudomást szerezhettünk. Az *Új Magyarország Néprajz*ában pedig a kézművészet önálló kötetet kapott, és a népművészet mesterei és a népi iparművészet körében számos iparág kiváló képviselőivel találkozhatunk.

Ilyen előzmények után született meg a javaslat a múzeumokban őrzött szerszámgyűjtések újabb felmérésére (a jelenlévők a helyszínen megkapták az 1974-es, legutóbbi szerszámkataszter egy

példányát és a vitára bocsátott új kérdőív tervezetét). Az új felmérés alapján megbecsülhető lesz a tárgyak száma, tervezhetővé válik a kataszter volumene és a szükséges anyagi és technikai feltételek megteremtése. A cél elsőrendűen az, hogy a recens anyagból kiindulva vagy a már kihalt iparágak szerzői leírásának és a rávonatkozó közleményeknek a felhasználásával, műhelyek iratainak, feljegyzéseinek feldolgozásával rekonstruálhassuk ezek munkáját, technikai szintjét, fejlődését, termékeinek körét.

A kutatások kiszélesítésének érdekében a még működő műhelyek számbavétele elengedhetetlenül szükséges. A Munkabizottság a KIOSZ Kézműves Tanácsával közös archívumot kíván felállítani a még dolgozó, ill. az utolsó tíz évben munkáját beszüntető mesterekről. Ez nemcsak az országos áttekintést, de a gyűjtést, a dokumentálást, sőt még az egyes szakmák megbecsülését látva, ezek továbbélését is elősegítheti.

Természetesen e vállalkozás közvetlen publikációkra – egyszerű leíró munkáktól a monográfikus feldolgozásokig – kívánja serkenteni a legkülönbözőbb tudományágak művelőit, és ehhez a kézzel – már a hetvenes években megindított – kézművesipartörténeti szakbibliográfia mielőbbi kézbeadásával is segítséget kívánunk nyújtani.

Számos más, ugyancsak fontos, a vállalkozás eredményességét elősegítő szempont és kapcsolat kifejtése után végül a következőkben foglalta össze az előadó a vállalkozás legfontosabb pontjait:

1. A műzeumokban őrzött anyag áttekintése, szerszámkataszter kiépítése. – A Mezőgazdasági Múzeum Eszközarchívumának felhasználása.
2. A működő vagy nem régen megszűnt műhelyek felmérése, gyűjtés, vásárlás, rekonstrukciós munkák szervezése.
3. Együttműködés a KIOSZ, KISZÖV, Népi Iparművészeti Tanács, Népművészeti Egyesület és elsősorban az Országos Kisipari Kézműves Tanács illetékeseivel.
4. A Kézművesipartörténeti Bibliográfia adatgyűjtésének folytatása és elkészítése.
5. Kézművesipari filmkatalógus összeállítása, újabb felvételek szervezése.
6. Pályázatok kiírása a KISZ és az Akadémiai Bizottságok együttműködése keretében.
7. Kézművesipari füzetesorozat megindítása a Kézműves Tanáccsal közösen.

Az e munkálatokkal kapcsolatos archívum létesítésére legalkalmasabbnak a Néprajzi Múzeum látszik. Itt a céhkataszter, az ár- és bérszabályzatok kataszterének adatai, a szerszámkataszter fejlesztendő egységeivel közösen a magyarországi kézművesipartörténeti kutatás központját teremthetné meg. Az intézményi háttér biztosíthatná a folyamatos munkát a feltárásban, az adatrögzítésben, vásárlásban, kiejárást más múzeumok számára, a személyi és technikai feltételeket. Természetesen a múzeumok költségvetési keretein túl hazai és nemzetközi támogatást is igénybe szeretnénk venni kitűzött céljaink eléréséhez, de legelsősorban természetesen a hazai kutatók széles táborának együttműködésére számíthatunk.

Ezután NAGY Zoltán a Rába Helytörténeti Múzeum igazgatója tartotta meg beszámolóját, mutatta be egy szakma feldolgozásának metodikáját és eredményeit a kádár (más néven pintér vagy bodnár) szakma működő műhelyeinek, szerszámkészletének és termékeinek országos felméréséről egyetemi szakdolgozata és doktori disszertációja kapcsán. A Munkabizottság a bemutatott kutatási modellt megvitató, esetleg még tovább fejlesztendő, de mindenesetre igen meggyőző és szinte minden tekintetben követendő példának szánta. A beszámoló az adatgyűjtő felmérést elősegítő metodikája kétségtelenül igen nagy figyelmet keltett. A kitűzött cél az ország területén lévő műhelyek számbavétele, szerszámkészletük és termékeik vizsgálata, összehasonlító elemzése, valamint a kádárok társadalomban betöltött szerepének megállapítása volt. Az ezekhez szükséges adatok beszerzését az előadó gondosan előkészített adatlapok megszerkesztésével és ezeknek válaszborítékokkal együtt történt kiküldésével oldotta meg, két lépésben. Először a végleges adatközlők névjegyzékének összeállítását hajtotta így végre a megyei KIOSZ-szervezetekhez kiküldött körlevél segítségével. Ezekre a körlevelekre több mint 100 válasz érkezett be két héten belül (a címzettek 84%-a válaszolt! !). Az így nyert 164 címre postázta ki a szakmai kérdőíveket. A nagyon részletes, rengeteg kérdést felölölő kérdőívek érdemi kitöltése és visszaérkezése kétségtelenül igen nagy kockázattal járt. A kérdéscsoportolási, személyi adatokon kívül – többek között – a mesterség elnevezésének történeti-táji differenciálódására, a szakirodalom ismeretére, a szakmai-iskolai képzésre, a segéd- és vándorévekre, a vizsgálóremekdarabok elkészítésére, a vásárolásra, a munkafogásokra, a munkafolyamatokra, a szerszámkészlet részletes felsorolására, megnevezésére, a műhely alaprajzára, az elektromos gépi berendezések megjelenésének időpontjára, a szerszámok beszerzési helyeire, az egyes, évszámokkal ellátott szerszámokra,

a mesterség örökletességének gyakoriságára és társadalmi elismerésére vonatkoztak. A kérdőlap a mesterségre vonatkozó régi képek vagy iratok kölcsönkérésével záródott.

Az eredmény nem várt sikert hozott. A 164 kérdőívből 3 héten belül 50 nagyon gondosan, alaposan kitöltött adatlap került vissza 2200 kitűnően archiválható kéziratos lappal, és kb. még 50 kérdőívet küldtek vissza üresen különböző indokokra (betegség, öregség) való hivatkozással. Az egész adatgyűjtő felmérés önköltsége (kérdőívek előállítás, a kiküldési és válasz-postaköltség) nem volt számottevő, és a helyszíni gyűjtési költségekhez viszonyítva – nem is beszélve annak fizikai megvalósíthatatlanságáról – meglepően gazdaságosnak bizonyult. Az adatlapok tudományos értékelhetősége is jóval felülmúlta az elképzeléseket.

Sajnos, meg kell vallani, hogy a múzeumokhoz kiküldött, a késztermékekre vonatkozó, hasonló felmérést célzó adatgyűjtési akció jóformán teljesen eredménytelennek könyvelhető el. A limitációkataszter alapján bekért anyagok ezzel szemben a megyei levéltáraktól hiánytalanul beérkeztek. Így fel lehetett használni a XVII–XIX. századi árszabások értékes anyagát. Hasonló jó hatásokkal lehetett használni a Néprajzi Múzeum inventárium-gyűjteményét is.

A komplex feldolgozás lehetőségét a szerszámkészlet történelmi ikonográfiája is jól kiegészítette, amelyhez a legfőbb segítséget a céhemlékeken lévő ábrázolások, a XIX–XX. századi képes árjegyzék-katalógusok és NAGYBÁKAY Péternek a kézművesség jelvényeiről írt kandidátusi disszertációja nyújtotta.

Mindenzt a szisztematikus adatgyűjtő és rendszerező munkát nemcsak szóban mondta el az előadó, hanem a hatalmas táblákon kiállított, eredeti felvételi lapokkal, rajzokkal, összehasonlító kronológiai táblázatokkal és vitrinekben kiállított szerszámkollekcióval meggyőző erővel, szemléletesen be is mutatta.

A két előadáshoz számos, igen építő jellegű, hasznos hozzászólás hangzott el. Általában egyetértéssel és elismeréssel vették tudomásul a hallottakat, javaslatokat tettek a kibocsátásra kerülő kérdőívek kiegészítésére és pontosítására, és a meghirdetett programba való bekapcsolódásukra vonatkozóan a helyszínen kiosztott és beszedett kis kérdőíveken pozitívan nyilatkoztak. Az összejevetel valódi tanácskozássá alakult. A hozzászólások közül csak néhányat tudunk itt kiemelni: WOHLNÉ NAGY Ágota a Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténelmi Archivumát ismertette, és felajánlotta a rokon területeken való segítségnyújtást. Ugyanezt tette VARGA Pál a Bőripari Tudományos Egyesület nevében. SKORUTYÁK János az Országos Kézműves Tanács alelnöke, üdvözölte a Munkabizottság előadott terveit, ismertette a Tanács szervezetét és az archivumi és kiadványi együttműködés mellett bizonyos anyagi támogatás lehetőségét is kilátásba helyezte a Munkabizottság tudományos munkájának elősegítésére.

SELMECZI KOVÁCS Attila, a Néprajzi Múzeum főigazgatóhelyettese, magáévá téve DOMONKOS Ottó javaslatát, helyesnek találta, hogy a kézművesipartörténelmi kutatások rendszergazdájának szerepét a Néprajzi Múzeum vállalja magára, különösen a most indított szerszámkataszter vonatkozásában és a szakbibliográfia összeállításában, és ennek megvalósítására ígéretet is tett.

ÉRI István a Kézművesipartörténelmi Munkabizottság elnöke, a Tájak Korok Múzeumok Intézőbizottsága nevében a Kézműves Tanácsal közösen kiadandó kézműves füzetek megjelentetésének megszervezésére tett ígéretet, amely a szakmai művelődés elősegítése mellett feltétlenül nem elhanyagolható anyagi források megteremtésére is alkalmas.

Végül a tanácskozáson elnöklő DOMONKOS Ottó, megköszönve a jelenlévők végig igen aktív részvételét, bezárta az ülést.

A tanácskozás résztvevői az első nap estéjén a Néprajzi Múzeum eszmadia, köteles, szítás és fésűs mesterségről készített filmjeit és a Körmeny várost bemutató színes filmet nézték meg, majd hangulatos baráti találkozón vettek részt.

A házigazdák által példamutatóan megszervezett körmenyi tanácskozás újabb mérföldkövet jelent a magyarországi kézművesipartörténelmi kutatásokban, és remélhetőleg sikeres megindítója lesz a Munkabizottság új, nagy, forrásfeltáró és rendszerező vállalkozásának, az országos kézművesipari szerszámkataszter összeállításának.

Lukács László

A VIII. Nemzetközi Ethnographia Pannonica Szimpozion

Székesfehérvár, 1987. május 26–29.

Négy évtizeddel ezelőtt, 1947-ben a Magyar Néprajzi Társaság folyóiratában, az *Ethnographiában* jelent meg Milovan GAVAZZI *Kultúráramlatok Pannoniában* című úttörő tanulmánya. E magyar nyelvű publikációjával GAVAZZI professzor tanulmányainak olyan sorozatát indította el, amelyben a délkelet-európai térség (benne a pannoniai- és a kelet-alpi terület) népi kultúráját, kulturális zónáit, kultúrétegeit, az ide érkező vagy az innen induló kultúráramlatokat tárta fel. GAVAZZI tanulmánya a pannoniai terület néprajzi kutatásának elméleti-módszertani kérdései felé irányították a magyar etnográfusok és folkloristák figyelmét. E kérdések még az 1970-es évek elején is időszerűek voltak, ezért GAÁL Károly, a Bécsi Egyetem Néprajzi Intézetének docense 1971-ben az egykori Pannonia római provincia és a vele szomszédos szlovákiai, morvaországi, burgenlandi, alsó-ausztriai, stájerországi, szlovéniai és horvátországi területek kutatásának összehangolására a nemzetközi Ethnographia Pannonica Társaság megalakítását kezdeményezte. A nemzetközi együttműködésbe magyar részről ORTUTAY Gyula, BALASSA Iván és BARABÁS Jenő, horvát részről Milovan GAVAZZI, a szlovén kutatók közül Niko KURET már ekkor bekapcsolódott.

Az alapítók az együttműködés fő formájaként a két évenként, mindig más tagországban megrendezett Ethnographia Pannonica szimpoziont választották. Az eddigi nyolc szimpozion közül hármat Ausztria, négyet Magyarország, egyet Jugoszlávia rendezett a következő helyszíneken: Borostyánkő/Bernstein (1971, 1978) Zalaegerszeg (1973, 1976), Vinkovci (1980), Tata (1982), Velem (1985), Székesfehérvár (1987). Az Ethnographia Pannonica osztrák és jugoszláv nemzeti bizottsága német nyelvű kötetekben meg is jelentette az általuk rendezett szimpozionokon elhangzott előadásokat (*Ethnographia Pannonica. Sozialhistorische und ethnologische Studien zum pannonischen Raum*. Szerkesztette: Károly GAÁL. Burgenländische Forschungen 61. Eisenstadt, 1971; *Minderheiten und Regionalkultur*. Szerkesztette: Olaf BOCKHORN, Károly GAÁL, Irene ZUCKER. Veröffentlichungen der Ethnographia Pannonica Austriaca I. Wien, 1981; *Die Frau in der Bauernkultur Pannoniens*. Szerkesztette: Vlasta DOMACINOVIĆ. Zagreb, 1982.). Az alapítók az együttműködés másik területként a közös kutatásokat jelölték meg 1971-ben Borostyánkőn: „Az elkövetkezendő két évben a résztvevő országokban két-két falu néprajzi feldolgozását végzik el, lehetőleg kollektív munkával. Ez idő alatt és később is fokozzák a nyelvszigetek kutatását, mégpedig annak az országnak a támogatásával, ahol az illető nyelvsziget fekszik.” A pannoniai együttműködés szellemében a Bécsi Egyetem Néprajzi Intézetének oktatói és hallgatói az észak-burgenlandi Mosontétény/Tadten községben kutattak GAÁL Károly és Olaf BOCKHORN irányításával. Eredményeiket egy kötetben publikálták is (*Tadten. Eine dorfmonographische Forschung der Ethnographia Pannonica Austriaca 1972/73*. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 56. Eisenstadt, 1976). A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem néprajz szakos hallgatói BARABÁS Jenő vezetésével ugyanekkor a Vas megyei Nemesládony községben végeztek terepkutatást. Végzett munkájukról 1976-ban, a III. Ethnographia Pannonica szimpozionon be is számoltak, de a nemesládonyi kutatások eredményeit kötetben még nem jelentették meg.

A VIII. Nemzetközi Ethnographia Pannonica Szimpoziont a Magyar Néprajzi Társaság Ethnographia Pannonica Szakosztálya és az István Király Múzeum 1987. május 26–29. között Székesfehérváron rendezte *A vásárok és az árucseré néprajza a pannon térségben* címmel. A tanácskozáson 30 külföldi és 70 magyarországi néprajzkutató vett részt. A külföldiek közül 17-en Ausztriából, 7-en Csehszlovákiából, 4-en Jugoszláviából, 2-en Nyugat-Berlinből érkeztek. A két napos eszmecsere 29 előadás hangzott el: az előadók közül 17 magyarországi, 5 csehszlovák, 4 osztrák, 2 jugoszláviai és 1 nyugat-berlini volt. Hallhattuk többek között Václav FROLEČ (Brno) *Mährische Städte als Warenaustauschzentren*, GUNDA Béla (Debrecen) *Volkstümliche Handelsbeziehungen zwischen Süd-Transdanubien und Slawonien*, Manda SVIRAC (Zagreb) *Brojgebäcke und ihre Funktion auf den Märkten*, Olaf BOCKHORN (Wien) *„Magyarul beszélünk” Ungarische Touristen in Wien*, valamint Gabriella SCHUBERT (West-Berlin) *Ungarische Einflüsse im Handelswesen der Nachbarvölker* című előadását. Vala-

mennyi előadótól megkaptuk az előadások kéziratát, a konferencia anyagát így megjelentetjük az István Király Múzeum Közleményei sorozatban. A szimpozion alkalmával nyitotta meg PALÁDI-KOVÁCS Attila *A vásárok és az árucsere néprajza a Közép-Dunántúlon* című kiállítást, amit a székesfehérvári István Király Múzeum és a veszprémi Bakonyi Múzeum közösen rendezett. Bemutakozott a konferencia résztvevőinek reprezentatív gálaműsorával az Alba Regia Népi Együttes is. A rendezvény harmadik napján tanulmányi kirándulást tettünk Mór–Zirc–Veszprém útvonalon.

Az eddigi szimpozionok nagymértékben elősegítették az Ethnographia Pannonica nemzetközi együttműködés fejlődését, kibontakozását. A szimpozionok közötti időszakokban az együttműködésnek még számos lehetősége adott, illetve megteremthető. A négy tagországot érintő közös vizsgálatok ugyan csak részben indultak meg, de magyar részről a pannon térség törzsterületén, a Dunántúlon az utóbbi évtizedben megélnékültek a néprajzi kutatások. A VIII. szimpozionot rendező Fejér megyében lezárult Székesfehérvár–Palotaváros és befejezéséhez közeledik a Mezőföld monografikus néprajzi kutatása. Dunántúli és budapesti néprajzkutatók összefogásával 1981 óta folyik, ma már befejezés előtt áll Veszprém megyében a Káli-medence monografikus néprajzi kutatása, 1987-ben kezdődött a Somló-vidék kutatása. BARABÁS Jenő vezetésével, Vas és Zala megye néprajzkutatóinak, az Eötvös Loránd Tudományegyetem néprajz szakos hallgatóinak részvételével, a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával 1985-ben indult meg Nyugat-Dunántúl mikrorégióinak néprajzi vizsgálata. E kutatások befejezése, eredményeinek kötetekben való megjelentetése a pannon térség néprajzi megismeréséhez nagy mértékben hozzájárul majd.

1986-ban Szombathelyen két tudományos tanácskozás is foglalkozott a burgenlandi magyarok néprajzi kutatásának problémáival. A tanácskozások eredményeként a burgenlandi magyarok néprajzi kutatásának koordinálását a szombathelyi Savaria Múzeum vállalta magára. Az Ethnographia Pannonica együttműködésben a burgenlandi magyarok néprajzi kutatása is helyet kaphatna.

Az Ethnographia Pannonica-együttműködés hasznosan járulhatna hozzá az érintett országok és népek kölcsönös megismertetéséhez. Ezzel kapcsolatban említjük, hogy az 1986/87-es tanévben a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Tárnyi Néprajzi Tanszékén tartottak előadásokat Ausztria néprajzáról. Hasonló egyetemi előadások meghirdetése valamennyi tagországban kívánatos volna. A budapesti Gondolat Könyvkiadó a Magyarországgal szomszédos országok néprajzáról egy olyan könyvsorozat kiadását tervezi, amelyet az illető országok szakemberei írtak. 1987-ben nyomdába került a sorozat első kötete: Szlovákia néprajza.

Az Ethnographia Pannonica-együttműködést kapcsolni lehetne az utóbbi időben szépen fejlődő magyar–osztrák néprajzi kiállítás-cserékhez is. Az elmúlt években a soproni és a győri múzeum rendezett néprajzi kiállítást Kismartonban (Eisenstadt), Köpésényben (Kittsee) és Városszalónakon (Stadtschlaining). 1989-re vagy 1990-re a székesfehérvári István Király Múzeum is tervez cserekiállítást *Kelet-Dunántúl népművészete* címmel a köpésényi múzeummal, illetve a bécsi Néprajzi Múzeummal. Hasonló cserekiállítások magyar–cseh-szlovák, illetve magyar–jugoszláv viszonylatban is kapcsolódhatnának az Ethnographia Pannonica-együttműködéshez.

Két szimpozion között az együttműködés elmélyítésének elengedhetetlen feltétele a pannon térségben folyó néprajzi kutatások eredményeinek megismerése, kölcsönös megismertetése, a néprajzkutatók személyes és intézményi szintű kapcsolatteremtése. A szakmai kapcsolatok kialakításához, ápolásához nyelvtudás szükséges. Az Ethnographia Pannonica-együttműködés keretében ezért minden évben egy ösztöndíjas részvételi lehetőséget kellene teremteni a debreceni Nyári Egyetem magyar nyelvtanfolyamán a pannon térség valamelyik államából érkező néprajz szakos egyetemi hallgató vagy fiatal néprajzkutató számára. Viszonzásul a bécsi egyetem, a gráci egyetem nyári német nyelvtanfolyamára, a pozsonyi Comenius Egyetem Studia Academica Slovaca elnevezésű szlovák nyelvtanfolyamára és a zágrábi egyetem nyári szerb-horvát nyelvtanfolyamára volna jó hasonló lehetőséget biztosítani.

A IX. Nemzetközi Ethnographia Pannonica Szimpoziont 1989-ben a horvátországi Lipovljani-ban rendezik *A pannon térség népi építészete* címmel.

ISMERTETÉSEK

Magyar Könyvészet 1921–1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. III. Társadalomtudományok 2. Jog – közigazgatás – népjólét – pedagógia – néprajz. Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Budapest, 1985. 715 lap.

Voigt Vilmos

Várakozással veszi kézbe az etnográfus és csalódva teszi le a retrospektív nemzeti bibliográfia új, fontos kötetét. Minden nemzeti bibliográfia története hosszú, változatos, kuriózumokkal tarkított, és a nemes igyekezet ellenére sem elég teljes, nem elég gyors, nem mindig áttekinthető kézikönyveket hozott létre. Sokkal hosszabban is végtére ugyanazt mondhatjuk a nagy magyar bibliográfia új kötetéről is. Az Országos Széchényi Könyvtár retrospektív bibliográfiai szerkesztőségében készült a könyv, négy munkatárs közreműködésével két további könyvtáros végezte a tartalmi csoportosítást. (Köztük a néprajzi anyag rendezése S. LENGYEL Márta feladata volt.) Az egész kötetet KOMJÁTHY Miklósné és KERTÉSZ Gyula szerkesztette. Négy lektora volt a műnek, köztük a néprajzi anyagot SÁNDOR István nézte át, akinél jobb választás nem is volt elképzelhető. A két világháború közti évtizedek bibliográfiája tetemes késéssel jelenik meg, legalább negyven, olykor majd hatvanöt év az „átfutási” idő. E kötet a társadalomtudományok második csoportját hozza, itt nemcsak a szorosan vett „néprajzi”, hanem a többi csoport is fontos az etnográfus vagy folklorista olvasók számára. Mint eddig is, a címlap latin nyelven is megfogalmazódott: *Bibliographia Hungarica* a sorozat címe, „scientiae sociales”, illetve „ethnographia” a társadalomtudományok, illetve a néprajz fogalmainak latin megnevezése.

A művet másfél lapos bevezetés nyitja, ez praktikus útbaigazítást ad. A beosztás az Egyetemes Tizedes Osztályozás (ETO) ismert elveit követi. A könyv végén a címleírásokban használt rövidítések jegyzéke, több mint 500 tételes tárgymutató fogalomjegyzék, valamint úgy 150 tételes bontásban szereplő ETO-tartalomjegyzék olvasható. Mindez magyarul, vagyis a nemzetközi kutatás számára nehezen hozzáférhető módon. Igaz ugyan, hogy a nálunk ETO néven ismert osztályozás végül is nemzetközi, ám éppen emiatt akár a bevezető egy rövidebb változatának és a tartalomjegyzék akár ugyancsak rövidített változatának idegen nyelven is közreadása az egynyelvűen 715 lapos könyvet mondjuk 718 lapossá tette volna, tekintélyes haszonnal... Amikor mondjuk SÁNDOR István mintegy 900 oldalas bibliográfiája után függelékként német, angol és orosz áttekintés és részletes tartalomjegyzék olvasható, összesen mintegy 150 nyomtatott lapon (!) ezt méltán érzi túl soknak az olvasó. A mostani retrospektív bibliográfia makacs egynyelvűsége a másik véglét, és még rosszabb megoldás. Biztos vagyok benne, hogy a nemzetközi néprajzi kutatás ugyanúgy nem fog tudomást venni az itt közölt adatokról, mint mondjuk a nemzetközi jogtudomány.

Meglepő a kötet fejezeteinek tartalmi aránytalansága. A jog több mint 170 nyomtatott lapon fér el. Az államigazgatás-bibliográfia majdnem ugyanekkora. Negyven nyomtatott lapon fér el a hadtudomány. Ötven lapnyi a népjólét anyaga. A nevelés és oktatás több mint 200 nyomtatott lapra rüg. Persze, mindezekben sok a hivatalos kiadvány és nyomtatvány is, amit a bibliográfiának bizony idézni kell. Mégis meglepő, hogy a néprajz összesen 40 nyomtatott lapon elfér. Minthogy az ETO a szokott fuccsások szerint csoportosít (vagyis a gazdasági néprajz, tárgyi néprajz, ruházat, viselet, folklór mellett ide jut a divat, a temetkezési szokások, az etikett és illemszabályok, sőt a néprajz kellős közepére illesztve a nőkérdés szakirodalmát) meg aztán mondjuk a 392/394 „A magán- és társasélet szokásai” rovatban vagy a 398.9 rovaton belül a „Tréfák. Viccek” kiadványai között sok a nem néprajzi, folklorisztikai jellegű, a valódi néprajzi terjedelem még kisebb. A bibliográfia negyed évszázadára évenként egy-egy nyomtatott lapnál nem sokkal több jut.

A szorosan vett néprajzi fejezetekben igen sok az utalás végül is más ETO-szám keretében bemutatott művekre, viszont elég teljességgel szerepelnek a kiadványsorozatok (köztük gyakorlatilag különnyomat-sorozatok is), a helyi, kisebb kiadványok. Minthogy a szerzők névmutatója nem szere-

pel e III.2. kötet végén, olykor nehéz valamit megtalálni. Mondjuk TARISZNYÁS György: *Örmény karácsony* c. 1943-ban megjelent értékezése a *Német néprajz tanulmányok* sorozat 11. számaként látott napvilágot. Szerencsére a szerző nevével a népszokások között, a 699. lapon szerepel a mű, mint folklórkiadvány, az egész könyvsorozat pedig a 671. lapon van bemutatva. Ám örmény rovata nincs a néprajzi résznek, ezért aki valami ilyesmit keres, nem találja meg a könyvet. Másrészt a karácsonynyal foglalkozó fontos művek nem találhatók meg ugyanitt a szokásokra vonatkoztatva. Például hiába keresem JAJCZAY János és SCHWARTZ Elemér könyvét: *Karácsony a művészetben*, amelyben, mint közismert, az első szerző vagy 70 nyomtatott lapon a karácsony ikonográfiáját vizsgálta, ám a 75–159. lapok közti rész SCHWARTZ Elemér munkája, a szentjé „liturgikus, történelmi, valamint néprajzi vonatkozásai” tárgyköréből. Rengeteg ilyen példát idézhetnék, ahol még az utalás is hiányzik a néprajzi bibliográfiai részben fontos kézikönyvekre.

Igen sok az érthetetlen apró hiba a minket érdeklő részben. Pl. Fedics Mihály: *Jézus jelenése* c. adatolt műve (692. lap), helyes címe: *Jézus jelenése. Fedics Mihály mondása alapján lejegyezte Ortutay Gyula*. Ennek megemlézése is hiányzik ORTUTAY mese kiadványai között (694. lap), ahogyan a *Fedics Mihály mesél* is Fedicsnél és nem ORTUTAY-nál van feltüntetve. Nem baj, hogy az egyetlen mesélőtől közölt kötetek a mesélő nevével is szerepelnek, ám ésszerűbb volna, és az egész világ azt a megoldást követi, hogy a gyűjtők szerint keresi e műveket. Talán Fedics neve még eszébe jut a bibliográfia használójának, amikor hiába kutat a modern magyar folklorisztika nyitányának tekintett ORTUTAY-kiadta Fedics kötet után. Ám ki az a pihent agyú kutató, aki HONTI János emlékeztetes szép kis kötetét Pityi Károly (!) nevével keresi (695. lap), hiszen *A mézáróslégény meséje* sokkal inkább HONTI nagy tanulmányáról, mint az egyébként ismeretlen mese mondőről nevezetes.

Elvben érthető, hogy a könyv a „Magyarországon” nyomtatott könyveket adja. Mondjuk Svédországban ez nem is okozna nehézséget. Ám nálunk a mondott időben Hitler döntései alapján Erdély, a Felvidék, Délvidék, Kárpátalja (hogy akkori kifejezéseket említsek) időnként más-más országhoz tartozott, részben vagy egészben. Itt nem azt kifogásolom, hogy az akkori (vagy éppen akkori) Magyarországon megjelent műveket e bibliográfia hozza (éppen a jelen kötet jogi, államtudományi, oktatási bibliográfiáiban egy más módon megoldás katasztrofális lenne), hanem azt teszem szóvá, hogy így mondjuk a környező országok magyar nyelvű néprajzi publikációi csak akkor kerülnek be a bibliográfiába, ha már határkiigazítás is történt. Minthogy éppen az említett időpontban *nem magyarországi* magyar vonatkozású néprajzi művek adatainak ismeretét illetően legnagyobbak a hiányaink, itt értelmes bővítésre lenne szükség.

Sok témát illetően a bibliográfia torzképet ad. Ilyen az etnológia. RÓHEIMTől például *A csurunga népe* szerepel, hiszen Budapesten jelent meg, ám külföldi monográfiái nem adatoltak. Hasonlóan kimaradtak magyar publikációk idegen nyelvű fordításai, ha ezek nem itthon jelentek meg. BARTÓK Bélától például csak Magyarországon megjelent műveket találunk. HONTI János párlapos itthoni tolyóirat-különlenyomatai idéződnek. Külföldi hasonló művei nem. Hiányzik a jegyzékből például a Folklore Fellows Communications sorozatában megjelent magyar népmesekatalógusa, *Volksmärchen und Heldensage* c. monográfiája, hiszen ezeket Helsinkiben adták ki... Kérdezném: kinek adunk ki bibliográfiákat, ha ilyen művek nem szerepelnek benne. PROPP „finn tudósnak” nevezi H. HONTI-t (H. = Hans), és ha a mostani bibliográfiát kézbe venné, még inkább joggal.

Megtalálhatatlanok a művek e kötetben. Hosszú ideje próbálok rájönni arra (K. CSILLÉRY Klára kivételével) miért nem idézi senki VISKI Károly könyvét a román (!) népi fametszetekről. Már-már azt hittem, lidércfényre emlékeztem. Most végre megvan a bibliográfiában (678. lapon) *Gravures sur bois populaires roumaines de Transylvanie* címmel. Természetesen VISKI nevével hiába keresnénk. Kinek kell és kinek: jó egy ilyen „nemzeti” bibliográfia?

Ott sincs adat, ahol a kötet készítőinek kezében volt a könyv. Azt nem is említem, hogy pl. az Officina kiadó könyvei esetében, ha ezek nem magyarul is megjelentek, az idegen nyelvű kiadásoknál hiányzik a lapszám. (Illetve néha ez megvan, mint mondjuk PALOTAY Gertrúd és KONECSNI György: *Magyar népviseletek* c. könyve esetében. Ott nyilván egy még nem rutinos könyvtáros feltüntetette a lapszámokat.) ERNYEY és KARSAI *Német népi színjátékok* c. művét idézi a bibliográfia (698. lapon), számos, német címén, német könyvészeti adatokkal, noha a túlnyomó részben német nyelvű kiadvány mindig előbb hozza a magyar megfogalmazást. A szerzők neve is előkerül, magyar és német formában, sőt közben KURZWEIL (Géza) nevét KARSAI-ra magyarosította. Aki ismeri a könyvet, rájön, hogy a

bibliográfia feltünteteti mindezt, sőt a gyanútlan olvasó egy német (és nem magyar) tudományos produktnak tartja a művet. Kár azonban, hogy nem vették észre, hogy a II. (és nem 2.) kötetben szereplő SCHMIDT Lipót azonos Leopold SCHMIDT osztrák folkloristával (erre pl. a címlapról is rájöhettek volna, ahonnan a talán felesleges német annotációt is vették). Sajnos, nem közlik a kötet lapszámait. Így az olvasó nem tudja meg, hogy az első kötet XXIII + 577 lap, ezen kívül képtáblák is vannak benne, a II. kötet pedig (folyamatosan számozva a két részben) összesen 901 lap + XXV tábla terjedelmű, vagyis a munka több mint másfélszer nyomtatott lapnyi. Milyen bibliográfia az, amely ilyesmit „elfelejt” közölni, milyen gondos lektorálás az, amely nem kéri mindezt számon? Azt már nem is említem, hogy egy valóban használható bibliográfia azt is közölhetné, hogy a szokásos kommentárokon kívül a II. kötetben van egy elvi bevezetés több mint 170 nyomtatott lapon (!), vagyis monográfia-méretben, az egyes szövegekhez írott kommentárok pedig 420 (!) nyomtatott lapot tesznek ki. Egy bibliográfia arra kell, hogy az olvasó az összes felsorolt munka kézbevétele előtt is tájékozódhasson. Ehhez azonban értelemszerű és pontos bibliográfiai feltárára van szükség.

Ezzel szemben GALANTAI Gyula: *Majse de Móricz. Zsidó viccek* c. 16 lapos füzeté igen gondos munkával van annotálva (703. lap).

Néhány nem magyar nyelvű munkánál (pl. *Doine si balade* –700. lapon – MICHALSKY: *L'udové piesne...* –701. lapon –) nem ártott volna megírni, milyen nép költészetét adja, mivel ez nem egyértelmű. Azt hiszem, a szlovák mű címében sajtóhiba maradt.

Igen sok apróbb megjegyzés felsorolására itt nincs szükség.

Összegezve: hálásak lehetünk a munka adatfeltáró tevékenységéért. Ha valaki az egész néprajzi fejezetet átnézi egy-egy témához, biztosan talál használható hivatkozásokat is. Az utalások még akkor is segítenek, ha a művet a nemzeti bibliográfia olyan kötete hozza majd, amelynek csak előkészületei folynak. E téren azonban még sokkal több utalásra lett volna szükség.

Rosszul van megoldva adatközlő és gyűjtő viszonya. Nem megnyugtató idegen nyelvű munkák közlésmódja. Eltűnnek nem itthoni kiadású fontos művek. Az etnológia (és a nemzetiségek) bibliográfiája hiányzik a fejezetből, ami annál kellemetlenebb, mivel (főként az utóbbi témakörből) elég sok munkára történik utalás, a tájékoztalanabb olvasó tehát azt vélheti, itt megvan a bibliográfia.

Egy szó mint száz: el kell kezdeni a korszak magyar néprajzi bibliográfiájának összcállítását. Ehhez a jelen munkán kívül az itt-ott közzétett néprajzi bibliográfiák, fontos kutatók (pl. GYÖRFFY, VISKI, BÁTKY, BARTÓK, KODÁLY, RÓHEIM, MARÓT, ORTUTAY, HONTI stb.) személyi bibliográfiái szolgálhatnak alapul. Valamint a *Volkskundliche Bibliographie* kötetei (amelyeket a nemzeti bibliográfia készítői nem használtak fel). Vagyis nekünk a magunk számára újra át kell nézni a negyed század néprajzi könyvészetét, és a kiadványból tanulva, a magunk számára használható módon kell azt közzétenni. Legegyszerűbb volna máris elkezdeni a munkát. E korszak néprajzi bibliográfiájának ismerete nélkül ugyanis ma sem művelhető színvonalas szakkutatás.

Erdélyi János: Úti levelek, naplók. Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta T. ERDÉLYI Ilona. Gondolat Budapest, 1985. 520 l., 32 t.

Sándor István

Az „úti íráások” e kötete az író 1842. évi hazai és 1844–45. évi nyugat-európai útjáról készült „úti leveleket” tartalmazza (közülük néhány itt jelenik meg először); s ezeken kívül ERDÉLYI János utóbbi útjának naplóját is (1951. évi első közléséhez képest ugyancsak „kiegészítésekkel”). Az összeállítás „úti” jellege csak az 1859. évi széphalmi Kazinczy-ünnepségről készült beszámolója és a Sárospatakról 1864-ben írt urbanisztikai-szociográfiai érdekű tanulmányra nem alkalmazható, ezek mintegy függetlenek alkotnak, bár nem érdektelen alkotások.

A néprajzi érdeklődésű olvasót minden bizonnyal az útinapló 1844 július 3. keltezésű részlete készíti fokozott figyelemre, amely ERDÉLYINEK GRIMM Jakabnál tett berlini látogatásáról ad hírt. E tizenöt sor tanúsítja a német kutató folklórunk iránt mutatkozó különös érdeklődését: „Egyenesen a népköltészet, hit, regék, mondák és hagyományok felől kérdezősködött. Mit remélek, van-e még sok emlék a népnél. Van-e a régi vallásról náluk emlékezet. Vannak-e tiszta magyar típusú regék, mint

amelyet Majláthtul ismer, azokban sok van vegeyes, rokon némettel, tóttal... de az semmi – mondá – meg kell tisztogatni, kiválogatni, mi magyar, mi nem. A magyar nyelv rokon a finnel, mert abban is megvan a hangzók következése. Mit tudok a hajnal szórul? Van-e annak tiszta gyöke, mert a cseh tudósok hennil, szennil, vigila szóbul akarják azt származtatni. Én mondtam, a hajnalnak eredete holval, Morgen, in der Frühe, még most is meg van a hónap. A hennil nem hajnal, ez sok. Ő most egy német mythológián dolgozik. Vannak-e saját istenek? Mondék egyet-mást. Hol beszélük legtisztábban a magyar nyelvet? Melyik a legtisztább magyar vidék?” A beszélgetés, íme, olyan területen mozog, amely ERDÉLYI tudományos vizsgálataiban kevesebb figyelmet kap. A folyóiratainknak küldött „úti levelek” egyébként a berlini élmények ismertetésére nem terjeszkednek ki.

Pedig a magyar kutató különös mohósággal keresi a benyomásokat Nyugat gazdasági, művelődési, politikai viszonyairól, arról az általános erjedési folyamatról, amely a negyvenes évek Európáját s különösen Franciaországot áthatja. Hét hónapot tölt Párizsban, s mély benyomást tesz rá az a körülmény, hog, a francia kultúra magas fejlettségi fokán is francia maradt. Ez a tény szembesíti ERDÉLYI-t azzal a kérdéssel, balsorsú történelmünk alakulása folyamán, szegényesebb viszonyaink közt megőrizhetjük-e s tükrözhetjük-e műveltségünkben mi is népünk sajátosságának méltóságát? A népköltészet jelentőségét ERDÉLYI János ebben a távlatban tanulja meg igazán értékelni.

Párizsi naplójegyzeteiben jól figyelemmel kísérhetjük erre vonatkozó eszméinek kristályosodási folyamatát. „Az igazi népköltészet... testesebb, mint a bölcséleti axiómák, tapasztalatibb, mint a szentimentális érzések” – olvassuk (344. l.); s utóbb: „Nép az a költőnek, mi a természetet a festőnek. A népköltészet olyan, mint fűben a madár, megjelenteti magát hangjával. Sok ember, ha magát föllebb nem tethi, ellenébe teszi” (346. l.). Ilyen megfontolással eljut ERDÉLYI ahhoz a programhoz, amely egész művelődésünk újraalapozásának lehetőségét sajátosságunk fenntartásává biztosíthatja: „Célom a népköltészetrel: kezdjük alantabb, gondolom, hogy följebb mehessünk, visszamenvén a költészet összerezére, hogy tétessék alap ennek is a nép és nemzeti kedélyben”. (345. l.) Ez a megfontolás marad a következő években ERDÉLYI tudományos munkásságának vezérfonala.

Mint termékenyíti meg ez az elv irodalmi és folklórvonatkozásban egyaránt a negyvenes évek hazai eszmevilágát, ARANY János példáján mutatta be. ERDÉLYI-nek egy kevésbé méltatott dolgozata a *Toldi* megjelenése idején tért vissza ehhez a koncepcióhoz: „Vegyék elő hazánk tudós fiai és fejteggessék a népköltészet ügyét, s oltják be irodalmunkba ezen új erőt, új természetet: akkor megteszik azt, mit jóra való ifjú nemzet a költészet ügyében magáért tehet.” (*A három divatlapról*. Magyar Szépirodalmi Szemle 1847. II. félv. 4. sz. 62. l. – július 25-én.) ARANY János e fejtegetésre célozva írja az év szeptember 6-án SZILÁGYI Istvánnak: „teljesen kimondja az én elvemet”. (*Arany János levelezése*. Összes munkái XV. 137. l.) Az eszme pedig lényegében legjobb írói-művészi törekvéseinknek KODÁLYI-gi ihletője maradt, máig sem vesztett időszerűségéből.

A napló elvi megnyilatkozásához képest, amelyet a kötet, sajnos, jegyzettel nem kísér, a hazai útiképek olyanféle megfigyelései, mint pl. a rozsnói méhészek, vászonfchérítők „barkácsolásáról” vagy a pesti milimárék életéről olvashatók, pusztán adalékul szolgálnak kutatóinknak. Általában kár, hogy a bevezető tanulmány és a jegyzetanyag olykor lexikálisan általános, és nem szorosban a magyarázatot igénylő részletekről nyújt felvilágosítást. Nem csakély érdeme viszont, hogy az úti leveleket, főleg pedig a naplót szélesebb olvasótábor kezébe szolgáltatja.

Erdődy Gábor: Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye. Kísérlet a demokratikus ellenzéki ség érvényesítésére a dualista Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1984.

Fülemile Ágnes

ERDŐDY Gábor az ELTE BTK Újkori Egyetemes Történeti Tanszékének adjunktusa. Érdeklődésében HERMAN munkássága eddig kiemelt jelentőséget kapott. A jelen kötet szöveggyűjteményszerű kísérőkönyvének is felfogható a HERMAN írásai ból ugyancsak általa válogatott, sajtó alá rendezett és utószóval ellátott *A pokol cséplője* c., 1983-ban a Magvető Kiadónál megjelent gyűjtemény.

A válogatás utószavában ERDŐDY már előlegezte azokat a gondolatokat, amelyek jelen könyvének egyes fejezeteiben kaptak teljességében kibontott, kiérlelt formát.

A HERMAN Ottó életével, munkásságával foglalkozó korábbi monografikus feldolgozások minden esetben a tudós alakját állították az előtérbe és a politikus, közéleti személyiséget indokolatlanul a háttérbe szorították, pedig HERMANnak kulcsszerepe volt az ellenzéki függetlenségi mozgalomnak a kossuthi örökséget továbbvívó, a nemzeti és demokratikus célokat összeegyeztetni kívánó irányvonalában. Ahhoz, hogy a sokrétű, gazdag életmű belső összefüggéseit kibonthassuk, a szerző elengedhetetlennek tartja, hogy HERMAN Ottó egyéniségét, tudósi és politikusi tevékenységét teljes egységben lássuk.

ERDŐDY Gábor eltekint HERMAN korábban, másutt már méltatott tudományos munkásságának részletes ismertetésétől, a megszokott biografikus feldolgozás helyett pedig a tematikus egységek szerinti bemutatást választotta. Az egyes témakörök egyrészt a kiegészítést követő belpolitikai élet nagyobb vitákat kiváltó főbb problémái – mint egy liberális politikust is állásfoglalásra készítő kérdések – köré csoportosulnak (közjogi kérdések, egyházpolitikai reformok, nemzetiségi kérdés stb.), másrészt HERMAN politikáról és tudományról vallott nézeteinek, eszmei-ideológiai fejlődésének főbb állomásait fogalmazzák meg.

HERMAN Ottó ismert könyvei és tanulmányai mellett ERDŐDY elsősorban az eddig figyelemre alig méltatott hatalmas levelezésanyagra, újságcikkekre és az 1879–1895 között elmondott országgyűlési beszédekre támaszkodott. „Célunk mindenekelőtt az volt – írja a könyv előszavában –, hogy megkíséreljük körülhatárolni Herman helyét a 19. század utolsó harmadának ideológiai áramlatai között, s hogy sorsán át megvizsgáljuk azokat a feltételeket, melyeket a dualista rendszer az alkotmányos játékszabályok tiszteletben tartása mellett a demokratikus kibontakozás számára kínált.” „Herman szerepkereséseiben és szerepvállalásaiban a demokratikus ellenzéki szabályait látjuk megjelenni...” „Összességében egy többé-kevésbé tudatosan vállalt kényszerpályát kísérünk végig, s próbáljuk meg annak torzuló, illetve maradó értékű elemcít szétválasztani.”

Magaraševićev Letopis o Vuku i narodnoj poezii. Fototipski kolaž. Pripremino: KOVAČEK, Božidar. Matica srpska. Novi Sad, 1987. 201 lap.

Fried István

Jugoszlávia és általában a művelt világ – Unesco-ajánlásra – a népdalgyűjtő, kritikus, nyelvész, bibliafordító, almanachszerkesztő Vuk Stefanović KARADŽIĆ születésének kétszázadik évfordulóját ünnepli az 1987-es esztendőben. Ennek tanúbizonyságára Budapesten két értekezletet is rendeztek ebben az évben, mindkettőt jugoszláv és magyar előadók közreműködésével, a magyar és a szerb etnográfia egymásra hatása hangsúlyozásának jegyében, de ezt a tényt köszönti a Budán felállított Vuk KARADŽIĆ-szobor, a Tabánban, félúton a Rácfürdő és a Szarvasház között, mindkét hely Vuk KARADŽIĆ pesti látogatásainak tanúja. Az 1814-gyel kezdődő szerb népdalkötetek Jakob GRIMM, GOETHE, TALVJ, Leopold RANKE, PUSKIN, MICKIEWICZ értelmezésében, fordításaiban, MÉRIMÉE ossziáni hamisításában váltak Európa közkinésévé, s ebből a folyamatból a magyar költészet és népeletkutatás is kivette a részét. Már SZÉKÁCS József 1836-os fordításkötete sem csupán kezdemény, hanem első betetőzése egy nagy ívű törekvésnek, amely az irodalomtörténeti és irodalmi gondolkodásban nagy szerepet játszott, oly szereplőkkel, mint SÁNDOR István, KAZINCZY Ferenc, VITKOVICS, BAJZA, TOLDY. S a SZÉKÁCSot követő időszak is vissza-visszatért erre a fordulópontra, ERDÉLYI János éppen úgy, mint JÓKAI Mór.

A szerb tudományos élet vajdasági központja, a Matica srpska, amely 1864-ig Pest-Budán székel, itt is alapított meg, érdekes és fontos kiadvánnyal jelentkezett. Az egykori újvidéki középiskolai tanár, Georgij MAGARAŠEVIĆ szerkesztette számaiból fényképezte ki és gyűjtötte kötetbe B. KOVAČEK mindazokat a híradásokat, lett legyen szó hirdetésről, fordításról, tanulmányról, beszámolókról, vitákról, amelyek Vuk KARADŽIĆ tevékenységével foglalkoznak. Ez azt jelenti, hogy az 1825–30 közötti időszakból hatvanhat tételt közölt a kötet, és mindegyikhez rövidebb-hosszabb szerkesztői magyarázat járult.

Az egyes tételeket külön-külön fényképezette ki a szerkesztő, ily módon valóban fotomechanikai utánnyomásról van szó. Megmaradt a régi idők nyomdászatának hangulata, ám így, tematikus válogatásban mégis érződik a viszony, amely az egyházi felsőbbbségtől függő, ám Vuk KARADŽIĆ tevékenységének nemzetközi sikerét mégis nemzeti dicsőségnek felfogó, európai műveltségű szerkesztő és az összes tevékenységi forma közül a népénekgyűjtéssel és kiadással a legfényesebben csengő nevet szerző Vuk KARADŽIĆ között létezett. Ám a szerb etnográfiai gondolkodás egy szeletének érzékeltetése mellett a nemzeti irodalmi gondolkodáshoz is jó adatokat kapunk. Egyrészt azt regisztrálhatjuk, hogy főleg német (osztrák és részben pesti) források alapján miképpen fogadták a szerbek népköltészetük elismerését, tehát mennyiben járult ez a kedvező visszhang a nemzeti öntudat fokozódásához, másrészt a népköltészet-felfogás változatai is eltöprengetünk, hiszen a jószemű és tágas szemhatáru szerkesztő igyekszik tágabb kontextusba helyezni Vuk KARADŽIĆ munkásságát, s az ismertetések tendenciózus válogatásával olvasói véleményét formálni. Az információk sok esetben származnak a lipcsei Blätter für litterarische Unterhaltung című folyóiratból, máskor az Iris című, pest-budai, német nyelvű lap publikációjáról adnak hírt, az 1827. 76. számban lát napvilágot Marko KRALJEVIĆ életrajza. A cikk aláírása: E.M., s ezt elfogadta a szakirodalom. Az Országos Széchényi Könyvtárban a lap egyik példánya Romy Károly György könyvtárából került ide, s a jelzett példányon ott Romy Károly György tintás bejegyzése: Eugen Wesely. Az e téren alapos ismeretekkel rendelkező Romy megjegyzését elfogadhatjuk, valószínűleg, hogy az E. W. aláírás sajtóhiba következtében vált E. M.-mé. Egyébként Eugen WESELY, akinek *Serbische Hochzeitsliederje* nagy hatást gyakorolt a magyar gondolkodásra, TOLDY Ferenc fordította az előszót, szintén szóba kerül egy ismertetésben. S még egy magyar vonatkozás: egy TALVJra vonatkozó hírt a Gemeinnützige Blätter című pest-budai lapból vett át MAGARAŠEVIĆ.

A tartalomjegyzékként is szolgáló magyarázó jegyzetek ügyesek, takarékosak, közlik azt, amit szükséges tudni. Talán TALVJ rövid jellemzéséhez oda lehetett volna írni, hogy az észak-amerikai etnográfia egyik megalapítója, s ebben a minőségében bőven merített a szerb és általában a szláv népköltési gyűjtemek tanulságaiból. S egy apróság: a KOPITARról szóló jellemzés kissé félreérthető, „sok könyv, tanulmány és cikk szerzője”. KOPITAR éppen nem írt könyveket, inkább a rövidebb műfajoknak volt mestere, nem is szólvá értekezésszámba menő leveleiről.

Božidar KOVAČEK „ollójával” igen jó és hasznos munkát végzett. Erdemes volna eltöprengeni azon, hogy ehhez hasonló tematikai összeállítások, „fotomechanikai” másolatok nem gazdagítanak-e etnográfiai jellegű tudománytörténet-írásunkat?

Lips, Julius: *Der Weisse im Spiegel der Farbigen*. VEB E. A. Seemann Verlag. Leipzig, 1983. 268 l. + 125 fénykép.

Sárkány Mihály

Első kiadása ez Julius LIPS könyvének azon a nyelven, amelyen íródott. Amerikai kiadása (*The Savage Hits Back*. New Haven, 1937, Yale University Press, Bronislaw MALINOWSKI előszavával) az idők folyamán csaknem teljesen feledésbe merült ugyanannyira, hogy egy 1972-ben, Lipcsében megjelent, hasonló tematikájú mű szerzője LIPS munkáját meg sem említi, sőt a vizsgálódási kör „első foglalásának” jogát a magáénak tekinti, mint Eva LIPS 1983-as bevezetőjéből megtudjuk.

A náci Németországot elhagyott szerző humanista alapállásának szép bizonyítéka ez a könyv. A világ sok pontjáról közölt, nagy mennyiségű adat felvonultatásával igazolja LIPS, hogy az az idő tájt hazájában alacsonyabb értékűnek tekintett természeti népek (ez az ő szóhasználata) körében sem hiányzott a reflektív gondolkodás és a megjelenítő erő. Rajzokkal, karcolásos rajzokkal, szobrokon, reliefeken számos nép tagjai megörökítették az európai hajókat és a rajtuk egymást követően érkező tengerészeket, katonákat, misszionáriusokat, kereskedőket, hivatalnokokat, orvosokat, tudósokat, mindenkit, aki a gyarmatosításban tevélegesen részt vett a „fehér főnöki”, a gyarmatosító hatalmak uralkodóiig bezárólag. Legkevesebb alkotás a fehér nőkről maradt, akik nemigen avatkoztak be a meghódított népek életébe az első időkben, így nem voltak érdekesek. Az érdeklődés az érkező férfiak iránt is egyre csökkent, amint a gyarmatosítás beteljesedett, és a gyarmatosító-gyarmatosított viszony

egyik nem is mellékes folyományaként az Európán kívüli törzsi népek művészi alkotókészsége mindinkább a turista piac ellátására szerveződött meg. Így is hatalmas anyagból válogathatott a szerző, és a bemutatás fontos tanulsággal szolgál. Különböző népek faragói, rajzolóí, például az északnyugati parti indiánok, akik saját művészetükben a valóság fölöttébb áttételes visszaadásáról ismertek, az európai embert és produktumait meglepő realizmussal, a részletek és az arányok pontos érzékelésével ábrázolták, technikai korlátokba láthatólag nem ütköztek. Ez a tény ismét aláhúzza azt a ma már közkeletű nézetet, melyet LIPS a következőképpen fogalmazott meg: „Egy adott műalkotás formai és stíluskérdéseivel csak annak a kultúrának az alapos ismeretében foglalkozhatunk, amelyből az a műalkotás származik. Ha a természeti népek művészi megnyilvánulásait elszigetelten és kulturális összefüggésükből kiragadva kíséreljük meg leírni és értelmezni, méghozzá a modern művészettudományból vett ismertető jegyekkel és terminológiával... úgy szükségképpen téves következtetésekre jutunk.”

A kötetet a fekete-fehér fényképek mellett számos szövegekőzi rajz gazdagítja.

Balassa Iván: Az aratómunkások Magyarországon 1848–1944. Akadémia Kiadó, Budapest, 1985. 380 l.

Mohay Tamás

Köztudott, hogy a XIX. század második felétől a magyarországi parasztság több alsó rétegének megélhetésében egy sor tényező következtében (polarizálódó birtokszerkezet, kiterjedt nagybirtokrendszer, egyidejű munkaerőhiány és munkaerőfelesleg a mezőgazdaságban, terjeszkedő gabonatermesztés, tőke- és hitelszegénység, kedvezőtlen vámhatárok, a mezőgazdaságon kívüli munkalehetőségek csekély száma, szállítási nehézségek stb.) milyen fontos szerepet játszott az aratás. A döntően részéért vagy pénzéért, szakmáiban, napszámósként, summásként végzett időszakos munka a hozzá kapcsolt egyéb munkák sorával együtt ugyanakkor a nagy- és középbirtok kézi munkaerőszükségletét is olcsón biztosította, s ezzel elodázhatta az intenzívebb megújulási törekvéseket. BALASSA Iván, akinek jelentőségét a magyar agrárétnográfiai kutatásokban nem szükséges méltatni, arra vállalkozott, hogy összesítve az aratómunkásokról bőségesen fellelhető szétszórt adatokat, áttekintést adjon életükről. Forrásai között ott találjuk mindenekelőtt az aratószerződéseket, melyekből a legtöbb ismeretet merítette; aztán a törvényeket, a mezőgazdasági, történeti, néprajzi szakirodalmat, önkéntes néprajzi gyűjtők kéziratos munkáit; valamint a statisztikákat, amelyek az első világháború előtt módot adnak a legapróbb részletekig menő országos kép megrajzolására.

A monográfia a GUNST Péter és HOFFMANN Tamás szerkesztette Agrártörténeti Tanulmányok 13. köteteként jelent meg. Módszerében az agrártörténet és a néprajz között helyezhető el: rekonstruál egy alvettetéségekkel, megkötöttségekkel terhes viszonyt munkavállalók és munkaadók között, s közben érzékelteti azt a ki-kipattanó feszültséget, ami a magyar mezőgazdaság kapitalista évszázadában kizsákmányolók és kizsákmányoltak között vibrált.

A könyv tematikai gazdagságát legyen szabad csupán címszószzerűen érzékeltetni: a források és alapfogalmak után tömör áttekintést olvashatunk az aratómunkások 1848 előtti viszonyairól; gazdasági-társadalmi körülményeiről a tárgyalt korszakban; majd a munkaszervezet, a járandóságok, az élelmezés, a kötelezettségek és büntetések kerülnek sorra, s a kötet végén az aratómunkások betegségeiről, szervezkedéséről, szokásairól és hiedelmeiről találunk fejezeteket. Terjedelmes dokumentáció teszi teljessé a kötetet: képmelléklet, irodalomjegyzék (kár, hogy itt nem szerepel a jegyzetkben idézett sok kéziratosa munka), 44 időrendbe állított és háromnegyedrészt eddig kiadatlan aratószerződés (ezeket a szerző gyakran idézi a kötetben, sajnos jegyzeteiben csak az eredeti forráshelyeket adva meg), valamint szó- és szak-, illetve földrajzi mutató.

Az eredmények leckeszerű felmondása helyett álljon itt néhány további kérdés, amelyeket a kötet egyszerre alapoz meg és vet fel az agrártörténet, a néprajz, a társadalomtörténet és a szociológia számára. Milyen hatása volt kisebb-nagyobb történeti változásoknak (gazdasági válságok, kivándorlás, Trianon) a bemutatott korszakon belül a nagybirtokok munkaerőgazdálkodására és azon keresztül az aratómunkások életére? Hogyan különböznek a munkafeltételek a nagybirtokok típusai, fejlettségi szintjei, méretei szerinti? Mennyiben játszott szerepet az aratómunkásság az uradalmakban

megszületett technikai és munkaszervezeti újítások terjesztésében? Milyen okok húzódnak meg az aratórészek, a járandóságok, a munkaszervezeti formák táji és időbeli eltérései mögött? A kötetből és máshonnan is tudjuk, hogy a részesarató kétszerelesen is ideiglenes munka; ez felveti, hogy az év többi részében mivel keresték kenyerüket a részesaratók, s milyen táji és időbeli típusok fedezhetők fel ebben? Másfelől: hová lehetett kilépni a részesaratósból mint életformából? A társadalmi felemelkedés vagy süllyedés milyen útjai között választhatott különböző körülmények között az arató? Megszilárdult társadalmi rétegnek vagy átmeneti társadalmi állapotnak kell-e tekintenünk az aratókat? Hogyan találták meg helyüket a falu, a tanya, a mezőváros társadalmában, hogyan illeszkedtek azok változásaihoz? Természetes, hogy effajta kérdések megválaszolásához komoly előmunkálatokra van szükség; ezek megteremtése és kiaknázása a jövő kutatás feladata, amely bizonyára kézikönyvként fogja használni BALASSA Iván könyvét.

H. Sas Judit: Nőies nők és férfias férfiak. A nőikkel és a férfiakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1984. 245 lap, 57 táblázat, 10 grafikon.

Éva V. Huseby-Darvas

H. SAS Judit szociológus időszerű és hasznos könyve Emile DURKHEIMnek a nemekkel kapcsolatos gondolatait juttatja eszünkbe – azokat a gondolatokat, amelyek olyannyira alapvetőek és nyilvánvalók számunkra ma, de amelyek úttörő jelentőségűek voltak századunk első évtizedeiben az európai, az angol és az amerikai társadalomtudományokban. A *vallásos élet elemi formái* (Les formes élémentaires de la vie religieuse. Paris, 1912.) c. munkájában DURKHEIM megállapította, hogy „a nemekről alkotott fogalmak, akárcsak az időről, a térről vagy a személyiségről alkotott fogalmak arisztotelészi értelemben vett alapvető eszmék, ... ezek a fogalmak irányítják az emberek egymás közötti kapcsolatait, viszonyait”. Az emberek többsége a nemekről alkotott ezen fogalmakat rendszeresen alkalmazza a hétköznapi életben vagy a társadalmi én jelentésének megalkotásában. És ami még jellemzőbb, hogy leggyakrabban úgy alkalmazzák ezeket, és úgy hivatkoznak ezekre a fogalmakra, mint egyértelmű, természetes és triviális valóságra; mintha a nemekkel kapcsolatos fogalmak megváltoztathatatlanok és a „társadalmi tények” által kikezdehetetlenek lennének. Ugyanakkor, ha a nemekkel kapcsolatos (gyakran téves) fogalmak kikezdehetetlenek egy társadalomban, akkor a kulturális normákhoz való konformitás éppúgy mint a deviancia, ezeken a fogalmakon alapul.

Éppen ezért ezek a fogalmak alapvetőek (és bizonyos értelemben általános érvényűek); a nemekről alkotott képzetek csakis abban a *teljes szövetben* alkotnak összefüggő egységet, amelyben alkalmazták őket. Más szavakkal: ha mi meg akarjuk érteni ezeket a képzeteket, akkor a teljes történeti, időbeli, társadalmi és kulturális „szövetet” kell megvizsgálnunk és elemeznünk. Az antropológusok ezt úgy mondanák: holisztikusan kell eljárni.

Ezekkel a problémákkal küzdött H. SAS Judit, és sikeresen küzdött ebben az átgondoltan kutatt, jól szerkesztett és (amennyire ennek a kérdéskörnek a magyar tudományos irodalmát ismerem) hézagpótló tanulmányában, a *Nőies nők és férfias férfiak* c. munkában. Nyilvánvaló, hogy H. SAS legfőbb érdeklődése a jelenlegi magyarországi helyzetre irányult. A 73. és 245. lapok között gondosan megvizsgálta és értelmezte azt, amit a „hazai tenyésztésű” és a „nem egészen hazai tenyésztésű” amerikai antropológusok szívesen neveznek „teljes szövetnek”; bőséges statisztikai és szociológiai adatok bevonásával kiegészítve vázolja azokat a történeti, az idővel összefüggő, társadalmi és kulturális tényezőket, amelyek létrehozzák és folyamatosan fenntartják az egyedi, az összetett és *nem* problémamentes jelenkori magyar képzetrendszert a nemekről.

Ugyanakkor H. SAS világos, hasznos és rövid áttekintése e tárgykör jelentős nemzetközi és multidiszciplináris, tudományos (bizonyos esetekben nem is annyira tudományos) irodalmáról (16–73.) egyértelműen bizonyítja, hogy ő tényleg tudatában van annak a ténynek, és összpontosít arra, hogy a nemekről alkotott téves fogalmak, a merev szexuális szerepek a rugalmatlan sztereotípiák, valamint az ezeket támogató mítoszok és ideológiák táplálják és fenntartják azokat a fogalmakat, szerepeket és

sztereotípiákat, amelyek lényegében világszerte problémát okoznak mindkét nem számára. És az is nyilvánvaló, hogy ezek a problémák korunkban, a gyors és gyakran gyökeres társadalmi, kulturális, politikai és gazdasági átalakulás korszakában egyre sokasodnak.

Mi hiányzik ebből a kötetből? Hiányoznak a jó, világos és áttekinthető mutatók (mind a tárgymutató, mind a névmutató nagyon hasznos lett volna). Annak ellenére, hogy H. SAS néhány új és néhány értékes szociológiai, társadalomlélektani és statisztikai adatot közöl a városi asszonyokról, hiányzik ebből a könyvből a mélyebb, személyesebb, intim részlet bemutatása arról, hogy milyen nemekkel kapcsolatos képzetek élnek a *falusi magyar nőkről* és milyen képzeteket vallanak *ők* a nemekről.

Mit üdvözlünk leginkább ebben a könyvben? E jelentős téma nem polémikus, csillogó, tudományos és gondolatébresztő megközelítését. H. SAS egy akut és igenis sarkalatos témát tárgyal, olyan témát, amelyet még – több mint hetven évvel azután, hogy DURKHEIM felhívta rá a figyelmet – mindig nem vesz tudomásul, vagy a „szőnyeg alá seper” számos társadalomtudós, mintha ők is a gyakran problematikus és problémát okozó téves fogalmakat a nemekről megváltoztathatatlan, módosíthatatlan és kikezdehetetlen „társadalmi ténynek” tekintenék.

Nem meglepő, hogy H. SAS az alábbi megállapításában arra a következtetésre jut, hogy: „A társadalom többségére a hagyományos normák és ezek szinte csorbíthatatlan továbbadása jellemző. Ugyanakkor a társadalmi változások új vonásokat kényszerítenek az életre, új szerepeket kell ellátnia a férfinak és a nőnek egyaránt. Az élet új vonásai azonban nem felelnek meg a jónak és etikusnak tartott társadalmi normáknak.” (241.)

Egy kérdés jut az eszembe; vajon van-e avagy kell-e legyen egy mód arra, bármiféle mód, hogy a szexuális és nemi sztereotípiák megjelenése és azok feloldása közötti ellentmondást feltárjuk? Tartok tőle, hogy még sok évtized múltán is ez marad a legjelentősebb, meglehetősen ellentmondásos és többé-kevésbé univerzálisan feltehető kérdés. Egy kérdés, amely vitathatatlanul egészében az alkalmazott társadalomtudományok területéhez tartozik.

Molnár László: Női élettörténetek. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 245 l.

Szent-Iványi István

„A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetében 1974-ben indult a kereső nők életútjának, élettörténetének demográfiai és szociológiai vizsgálata az életrajzmódszer felhasználásával”, (16.) a *Szociológiai tanulmányok* c. sorozat újabb kötete ennek a vizsgálatnak az eredményeiről kíván számot adni. A számvetést némi műfaji bizonytalanság jellemzi; egyszerűen az elsődleges tanulságokat összegző kutatási beszámoló és ugyanakkor a szélesebb olvasóközönségnek szánt eredményfeltárás.

A kutatásnak különleges jelentőséget kölcsönzött az a körülmény, hogy Magyarországon első ízben vállalkozott arra, hogy „egy tudományosan kidolgozott életrajzséma mint felvételi terv alapján” vizsgálja a női életutak valóságos alakulását. A kutatás módszerét a szerző „életrajzmódszer”-nek nevezi. Mivel általánosan elfogadott terminussal nem rendelkezünk, ideiglenesen követni fogjuk ezt a megnevezést. A kutatás mintájában szereplő 32 kereső foglalkozású nő életútjának alakulásáról egy-egy intenzív esettanulmányt készítettek; az esettanulmányok empirikus bázisát az általában 3–4 beszélgetés során felvett életrajzi interjúk szolgáltatták. Az interjúalanyokat úgy választották ki, hogy lehetőség szerint a kereső nők valamennyi rétegéhez és generációjához eljussanak.

A könyv szerkezete egy jól ismert, hagyományosnak mondható gyakorlatot követ (természetesen ez nem erénye és nem hibája a kötetnek). A bevezető fejezetek tájékoztatnak a női életutakat általánosan befolyásoló demográfiai, társadalmi háttérrel, valamint az elkészült és bemutatott esettanulmányok módszeréről. Ez a fejezet világos képet nyújt a legfontosabbnak tekintett demográfiai vagy ha úgy tetszik: társadalmi folyamatokról, az átalakulás tendenciájáról. Kiemeli a női foglalkoztatottak számának gyors növekedését (1930–1980 között számuk megnyolcszorosodott), bemutatja a folyamat temporalitását, a sűrűsödési pontokat, majd az utóbbi évekre jellemző lelassulást (ez gyakorlatilag egybeesik a női teljes foglalkoztatottság létrejöttével). A kutatás módszertani vizsgálata a legszüksé-

gesebb információk közlésére szorítkozik, így bizonyára kielégületlenül hagyja a társadalomtudósokat, de bőségesen eleget tesz a nagyközönség elvárásainak.

A könyv első részét a szerző a rövidített esettanulmányok bemutatásának szenteli. Ezt a részt az interjúalanyok életkora alapján képzett három elkülöníthető elemzési egységre bontja: középkorú (63–45 éves interjúalanyok), fiatal (38–30 éves interjúalanyok) és ifjú (29–18 éves interjúalanyok) női generációra. Felmerülő kifogásaink, ellenvetéseink az itt bemutatott esettanulmányokra vonatkoznak és nem az eredeti kutatási anyagokra, amelyeket csak MOLNÁR László könyvében keresztül ismerünk. Első ellenvetésünk az, hogy a közölt esettanulmányok feldolgozási elvei és színvonala nem felel meg a szerző által támasztott és a társadalomtudományok területén általánosan érvényes módszertani követelményeknek. Az esettanulmányokat olvasva óhatatlanul az az érzés támad, hogy azok a felvett interjúk önkényes felhasználásával, a kutatásvezető rögtönzött reflexióinak hozzáfűzésével készültek. Az interjúrészek – egy jól ismert és kissé lejáratott séma szerint első sorban illusztratív szerepet töltenek be (mint bizonyos munkákban a rajzos ábrák), általában a kutatásvezető megállapításának. sommás ítéletének az igazolására hivatottak. Mindez az életrajzmódszer félreértésén alapul, hiszen az ilyen típusú kutatásokban az életrajzi interjúk nem a mellékes segédeszközök szerepét töltik be, hanem a kutatás elsődleges empirikus bázisát képezik. A kulnoni szakirodalomban gyakran találkozunk azzal a továbbmenő kétellyel, hogy egy kellő hosszúságú szövegből (márpedig itt kb. 10 óra felvett anyag állt rendelkezésre) könnyűszerrel kiemelhetők a kutatás preconcepcióit vagy konkluzív tanulságait alátámasztó részek, éppen ezért ezek bizonyító ereje felettébb kétséges.

A kutatásvezető észrevételei nagyjából ad hoc jellegűek, a pillanat benyomásaitól inspiráltak; ezeknek a megjegyzéseknek a validitása és szoliditása még az esettanulmányokkal kapcsolatos szokásos (általában alacsony) elvárásoknak sem tesz eleget. A zsurnalisztikus, sok helyütt nyilvánvalóan felszínes megközelítés közvetve egyúttal egy lemondónyilatkozat a bevezetésben igényelt tudományos feldolgozás célkitűzéséről.

Ugyanakkor nem kívánunk megfélekedni ennek a résznek a jelentős érdemeiről sem. Már utaltunk rá, hogy Magyarországon először került sor életutak strukturált felvételére és feldolgozására; a női életutak leírásában a szerző a maga által kidolgozott szociodemográfiai modellt alkalmazta. Az első-ségi érdemen túl ki kell emelnünk a kutatásnak a hazai társadalomtudományi gyakorlatban betöltött jelentőségét: először is a társadalomtörténet számára nyújtott értékes alternatív forrásanyag feltárását és elsődleges feldolgozását, másrészt a társadalomtudósok figyelmének a mikrofolyamatokra és mikroegységekre irányítását. Nem kétséges, hogy a kutatás nagyon gazdag anyagot tárt fel, amelynek több szempontú másodelemzése kívánatos.

A kötet második része az életpálya főbb állomásait elemzi. Ezen rész első fejezete a hagyományos női életpálya karakterisztikus képét és annak társadalmi környezetét idézi fel, elsősorban a két világháború közötti falukutató, ill. szociográfiai irodalom alapján. A második fejezet az ismertetett kutatás eredményeinek voltaképpen elsődleges elemzése. A szerző az életfolyamatot a társadalmi struktúra perspektívájából vizsgálta; azaz az általa választott kutatási egység az egyéni életút volt, míg az elemzési egység ilyen távolsága számtalan, jól ismert nehézséget idéz elő (az empirikus bázis tényei csak sokszoros áttétellel vonatkoztathatók az elemzési keretre). Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatnánk, hogy a szerző az élettörténetet a társadalmi és történelmi világgal fenntartott folyamatos interakciók termékének tekinti. Ennek az általánosan elterjedt feltevésnek a részbeni helyességét a vizsgálatnak a szerző által kiemelt eredményei is alátámasztani látszanak. Az elemzés állításai (amelyeket hajlanánk a kutatás eredményeivel azonosítani) többféle értékes támpontot nyújtanak az 1945–1975 közötti időszak társadalmi és történelmi folyamatainak a megértéséhez.

Végezetül ismételnem emlékeztetni szeretnék a vállalkozásnak arra a nem csekély érdemére, amely a hazai elsőség miatt illeti meg. Aligha tudnánk megmondani, hogy milyen lesz az életrajzmódszer remélhetőleg kialakuló magyar iskolája, de bármilyen irányt is vegyen, bizonyosan arra az alapkörre fog támaszkodni, amelyet MOLNÁR László kutatása helyezett el a hazai társadalomkutatás talaján.

Arbejderkultur. (Munkáskultúra) Unifol Årsberetning 1985. Institut for Folkemindevidenskab. København Universitet. C. A. Reitzels Forlag A/S. København, 1986. xix + 202 l.

Voigt Vilmos

A koppenhágai egyetem folklorisztikai tanszékének szokott éves beszámolója végre ismét gyorsan és könnyvnyi terjedelemben jelent meg. Az első részt, a voltaképpeni intézeti beszámolót, Bengt HOLBEK szerkesztette. Skandináviában biztosan szükség van az ilyen áttekintésekre, és ezeket újabban a legtöbb intézmény legalább sokszorosítva közzé teszi. Itt nyomtatott (ám offset) megoldást kapunk. (Talán érdekes megjegyezni, hogy nálunk, Magyarországon hosszú ideig a Néprajzi Múzeum évkönyvei adtak ilyesféle, igen használható beszámolókat. Újabban csak az Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklore Tanszéke adja közre stencilezett formában, *Pre-Ceedings* ... sorozatában a tőle kért beszámolók anyagát. Ezek minden kicsinyességük ellenére is forrásértékű adatokat szolgáltatnak, kortársaknak és utókoroknak egyaránt, ezért megjelentetésük mindig helyeselhető.) A könyv másik önállóan is lapszámozott része *Arbejderkulturstudier ved Det humanistiske fakultet 1982–86* címmel a koppenhágai egyetem bölcsészettudományi karán 1982-től működő „Munkáskultúrávizsgáló központ” (*Center for Arbejderkulturstudier*) tevékenységét mutatja bc. Ezt a részt Karsten BIERING, Leif HANSEN, Flemming HEMMERSAM és Karl Chr. LAMMERS állították össze, az utóbbi volt a szerkesztő. Mindannyian az intézmény kutatói, többé-kevésbé folklorisztikai és társadalomtörténeti érdeklődéssel. Ebből a szempontból is fontos a koppenhágai intézet, hiszen tudtommal csak itt folyik folklorisztikai irányultsággal (is) dolgozó munkáskultúra-vizsgálat. A kötet beszámoló tanulmányai közül több is érinti folklorisztika és a munkáséletmód-kutatás kérdéseit. Egyébként ez a kötettrész is praktikus és beszámoló jellegű. Képet ad kutatási tervekről, eredményekről, konferenciákról, társadalmi javaslatokat tesznek, bemutatják az anyaggyűjtés, az így kapott szövegek elemzésének kérdéseit. Minthogy az intézetben egyetemi oktatás is folyik (megint egyedülálló kezdeményezés!), ezzel a kérdéssel is külön foglalkoznak. Ami a néhány áttekintést (pl. HEMMERSAM: *Folklorisztika és munkáskultúra*, ugyancsak ő *A munkásszimbólumok*) illeti, ezek zöme dán szempontokat érvényesít, nemzetközi kitekintést ritkán adnak. Ez szinte lehetetlen is, hiszen a munkásság tradicionális kultúrájával világszerte foglalkoztak, és köztudott, hogy központi kiadványok híjában a publikációkról hallatlanul nehéz információt szerezni. Senki sem tudja, aki a munkáskultúra vagy munkásfolklor egy-egy témájával foglalkozik, hol publikáltak külföldön ugyanerről már döntő fontosságú műveket – esetleg éppen a szomszédban. A dán kutatók hivatkoznak magyar kiadványokra is, MARÓTHY János egyik könyvére, a budapesti május elseje-kutatásra, ami még hízelgő is, hiszen ennél fontosabb külföldi munkákat egyik témakörrel kapcsolatban sem említettek. Mégis, a magyar hivatkozások esetlegesek, mindkét esetben a témához jobban illő munkákra (is) lehetett volna utalni. Egyszóval, munkáséletmód-kutatásunk exportja nem sikerült.

Még feltűnőbbnek tartjuk, hogy a szocialista országokban mindenütt működő munkásmozgalom-kutató intézetekről, múzeumokról sem tudnak, pedig ezek közül nem egy tevékenysége a legszigorúbb tudományos értékeléssel is magas színvonalú. (Újabban a magyar intézmények munkája is példamutató.) Talán az segíthetne e bántó információhiányon, ha a közeljövőben egy nemzetközi tájékoztató értekezletet rendeznének a munkáskultúra és munkásfolklor nemzetközi kutatásának eredményeiről. Noha pénz most sehol sincs, nálunk meg még annál is kevesebb, talán mégis Magyarország lenne a legalkalmasabb színhelye egy ilyen találkozónak. Nálunk van érdeklődés keleti és nyugati munkáskultúra-kutatás iránt egyaránt. A magyarországi munkáskultúra egésze kelet-európai jellegű ugyan, ám indíttatása és kezdetei német és akár cseh, morva, olasz keretek között történtek. Munkáskultúra-kutatásunk oly sok hazai intézmény körében folyt (és folyik), hogy erről áttekintést hazai kutatók sem könnyen kaphatnak. Egyszóval, mindenki számára hasznos lenne ez. Bár meg is valósulhatna!

Pozsony néprajza. Slovenský Národopis. 33. évf., 1985. 1. szám. 296 l.

Peter Sabner

A szakfolyóiratok egyes számairól rendszerint nem szokás recenziót írni. A Slovenský národopis 1985. évfolyamának 1. száma, amely Pozsonynak (Bratislava) a szovjet hadsereg által történő felszabadítása 40. évfordulójára emlékezve jelent meg, talán éppen témájánál fogva megengedi, hogy kivételt képezzen a szabály alól.

A szlovák etnográfiaiban először találkozhattunk olyan céltudatos kollektív törekvéssel, amely a nagyvárosi környezet kultúrájának és életmódjának a kutatására irányult. Az egyes tanulmányok e kérdéskörön belül különböző aspektusból közelítik meg a vizsgált témát; azonban nemcsak témaválasztásban, hanem módszerben is eltérnek egymástól. Összességükben azonban lehetővé teszik, hogy elgondolkozzunk azon, hogy a néprajztudomány rendszerében hol helyezkedik el a város néprajzi kutatása.

Szlovákia földrajzi és demográfiai jellege, melyben kifejezetten a paraszti pásztori elem dominált, alapvetően és szinte logikusan meghatározta azt, hogy az etnográfia érdeklődése a vidéki lakosság és annak kultúrája felé fordult.

A második világháború után megnövekedett a városi környezet jelentősége és a városi életmód hatása is a vidékre. Ennek ellenére néhány mind kutatási témában, mind pedig kutatási orientációban periférián mozgó kivételtől eltekintve, a szlovák népesség jelentős részét nem vizsgálták. A nem paraszti kultúra a városé és a munkásosztályé csak az utóbbi években tevődött át a perifériáról a szakmai érdeklődés középpontjába. E kutatások jelentős állomásának a próbálkozások és útkeresések figyelemre méltó eredményének tekinthetjük a Slovenský národopis említett számát. A kutatások széles skálájára utal az a tény is, hogy ebben a számban a történeti anyag mellett olyan tanulmányok is helyet kaptak, melyek a történeti városközpont, az új lakótelepek, valamint a városhoz csatolt falvak jelenének kutatási eredményeiből születtek. A városhoz csatolt falusi települések közigazgatásilag Pozsony részét képezik, lakóik azonban kultúrájukban és életmódjukban mindmáig megőrizték a vidéki életmódban gyökerező hagyományos elemeket.

A tanulmányokban a figyelemmel kísért problematika szemszögéből is különbségek figyelhetők meg. A szerzők ugyanis a történeti etnográfia, az etnikai folyamatok és a képzőművészet körén kívül a folklórból, valamint a családi és a jelesnapi szokásokból választották ki kutatásuk tárgyát.

Logikusnak tűnhet a kérdés, hogy az a sokoldalú figyelem miért éppen Szlovákia fővárosa s nem a kisebb városok valamelyike felé fordult. Ezt a kérdést világítja meg bevezetőjében Božena FILOVÁ, aki szerint Pozsony „mintegy szűkebb keretben és egyúttal sűrítve is magában foglalja, s ezáltal fel is tárja a többdimenziós széles körű össznemzeti dinamikus mozgást”. Többet mond azonban erről az egyes tanulmányok tömör jellemzése.

E KALESNÝ *A pozsonyi népi életmód és kultúra történeti változásainak és etnikai tarkaságának kérdéséhez* című tanulmánya a történeti, a szociális és az etnikai fejlődést a legkorábbi ismert adatokból kiindulva egészen napjainkig tekinti át. Külön figyelmet szentel az öltözködés változásainak, amely a városiasodás során úgy alakult fejlődött, hogy a vidéki elemeket fokozatosan a városi formák szorították ki. Ahhoz, hogy megismerjük Pozsony fejlődési folyamatát, jelentősen járul hozzá S. KOVAČEVIČOVÁ *Pozsony népi kerületeinek és kolóniáinak etnográfiai jellemzéséhez a múltban* című tanulmánya. A közlemény a bonyolult etnikai és foglalkozási fejlődés elemzésén kívül azoknak a településeknek és területi egységeknek a jellemzésével is foglalkozik, amelyek a XIII. századtól egészen napjainkig fokozatosan a város integrált részei lettek.

Több szempontból is eltérő jellegű a V. FEGLOVÁ–P. SALNER: *A pozsonyi lakótelepeken végzett adatfelvétel eredményei* című tanulmánya. A szerzők a kérdőívek adatai alapján érzékelik, hogy milyen szerepet töltenek be a szokások az új városi lakónegyedek lakóinak életében. A kutatás a családra, mint alapelemre irányult, hiszen úgy tűnik, hogy a családnak fontos szerepe van nemcsak az egyes ünnepi alkalmak kiválasztásában és realizálásában, hanem abban is, hogy alapvetően meghatározza az eredeti – nagyrészt vidéki – környezettel fenntartott kapcsolatok terjedelmét és formáját is, ahonnan a családok Pozsonyba települtek.

Két tanulmány a képzőművészet területéről meríti témáját: I. PIŠUTOVÁ: *Gabriel Ballay, nem hivatásos pozsonyi festő munkássága* és A. DZVONÍKOVÁ: *Pozsony mai amatőr képzőművészete*. Az első a nem hivatásos – foglalkozására nézve anyagellátó – művész életét és munkásságát tekinti át, a másik pedig a népi, a naív és az amatőr képzőművészet jellemzése mellett a legismertebb művészekre vonatkozó adatokat és információkat is közöl.

Terjedelmes és tematikailag is különböző anyagokat tartalmaznak azok a tanulmányok, melyek külön témakört alkotva a Pozsonyhoz csatolt falvakkal foglalkoznak. A kérdéskört J. PODOLÁK *A Pozsonyhoz csatolt falvokban végzett néprajzi kutatás néhány tanulsága* című közleménye nyitja meg. A szerző kiemelt figyelmet szentel az utóbbi száz évben végbement etnikai-strukturális fejlődésnek.

Devínska Nová Ves családi és jelesnapi szokásaival foglalkozik K. JAKUBÍKOVÁ *A Pozsonyhoz csatolt Devínska Nová Ves családi szokásai* és Z. ŠKOVIEROVÁ *Jelesnapok Devínska Nova Vesben* c. tanulmánya. JAKUBÍKOVÁ a szokások dinamikáját vizsgálva a változásoknak érdekes párhuzamait fedezte fel azzal a fejlődés során kialakult állapottal, amely a történeti fejlődésben eltérő, földrajzilag pedig távoleső Kysucára és Árvára (Orava) a jellemző.

A város és a falu kölcsönös kapcsolatát több aspektusból is, M. PARÍKOVÁ tanulmánya vizsgálja *Zöldség- és gyümölcskereskedelem a Pozsonyhoz csatolt falvokban*. J. MICHÁLEK: *A Pozsonyhoz csatolt Záhorská Bystrica népi prózai hagyománya napjainkban* című tanulmánya azzal foglalkozik, hogy milyen a prózai műfajok jelentősége a mesemondó repertoárjában és az egész közösség életében.

A horvát nemzetiségi kisebbségről Z. BEŇUŠKOVÁ: *A Pozsony környéki horvátok nemzetiségi kutatásának néhány problémája* és J. CHLUP: *Az etnikai tudat változásai a Pozsony környéki Čunovo településen* ír. Z. BEŇUŠKOVÁ történeti fejlődésében vizsgálja a horvátok etnikai tudatát, s ahhoz a következtetéshez jut el, hogy napjainkban a horvát etnikai csoport az etnikai asszimiláció záró szakaszához érkezett, de specifikus vonásait valószínűleg még néhány évtizedig megőrzi. Hasonló felismeréshez jutott el J. CHLUP is Čunovo esetében, bár itt a szerző az előző tanulmánytól eltérően egészen más jellegű – elsősorban kérdőíves – adatokkal dolgozott.

A pozsonyi és a Pozsony környéki népi lakodalmi szokások megismerését teszik lehetővé azok a történeti források, melyeket V. URBANCOVÁ *Lakodalmok Pozsonyban és környékén a 19. század végén* Kristóf Chorvát anyagaiban és E. HORVÁTHOVÁ *Szlovák lakodalmi töredék a 18. századi Pozsonyban* című tanulmányai tartalmazzák és elemeznek.

B. ŠMETLAKOVÁ terjedelmes tanulmánya *A pozsonyi munkások kulturális és népnevelő tevékenysége a két világháború között*, már címében is jelzi témáját. E témakör tanulmányait és dokumentumait J. MICHÁLEK írása zárja: *Nagy-Pozsony néprajzi kutatása a Komenský Egyetemen*, amely a néprajz szakos hallgatók szemináriumi, kutatói és diplomamunkáiról informál.

A Slovenský národopis e tematikus számában közölt tanulmányok Pozsony néprajzi kutatásában elért eredményeket rögzítik, kijelölik a további utat, de felvetik azokat a problémákat is, amelyek elsősorban a kutatás tárgyának a konkrét meghatározást érintik, s amelyeket a város néprajzi kutatásán belül kell megoldani.

Az itt közölt tanulmányok azokkal a szlovák előadásokkal együtt, amelyek a „Kisváros” nemzetközi szimpoziumon (Strážnice, 1983.) hangzottak el, a szlovák etnográfia növekvő érdeklődését és azt a törekvését mutatják, hogy mélyebben ismerje meg a népi kultúrát, mint egységet.

Elsősorban ebből a szempontból, de a további intenzív munka bevezetőjeként is értékelünk kell az ismertetett folyóirat-szám – nemcsak a szlovák etnográfia számára hozott – mai és perspektivikus eredményeit.

Martischnig, Michael: Vereine als Träger von Volkskultur in der Gegenwart am Beispiel Mattersburg. Mitteilungen des Instituts für Gegenwartsvolkskunde Nr. 9. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1982. 179 l. 16 kép.

Niedermüller Péter

Köztudott, hogy a német nyelvterületen igen komoly tudománytörténeti hagyományai vannak a különböző egyetek néprajzi (történeti, szociológiai stb.) kutatásának. A kezünkben lévő kötet egy burgenlandi kisváros, Mattersburg egyleteinek történetét és néprajzát tárja elénk, jelenkori példák alapján. Az Osztrák Tudományos Akadémia jelenkori néprajzi kutatásokkal foglalkozó intézete (Institut für Gegenwartsvolkskunde) 1980 őszen kiállítást rendezett Mattersburgban az ottani egyetek életéről, mindennapjairól, az egyeteknek a kultúra formálásában, alakításában játszott szerepéről. MARTISCHNIG kötete tulajdonképpen ennek a kiállításnak a katalógusa.

A munka első nagyobb fejezete a „szociokulturális csoportképződés” történetével foglalkozik. A szerző sorba veszi mindazokat a társadalmi szervezeteket, amelyek az előbbi kategóriába beleillenek, így a legényközösségeket, a céheket, a különböző társaságokat, az asztaltársaságokat, az egyeteket és az ún. visclet-egyleteket (*Trachtenvereine*). A kiállítási katalógusok szokásainak megfelelően a szerző elsősorban az adott témára vonatkozó anyagot közli. Előbb lexikonszerűen meghatározza, körülírja az adott közösség, csoport, egyetel jellegét, közli a legfontosabb, általános jellegű irodalmat, majd az ide vonatkozó kiállított tárgyakat és az azzal kapcsolatos legfontosabb irodalmat ismerteti. Ily módon – és ez a kötet egészét jellemzi – egy rendkívül használható, adatgazdag és a regionális, lokális sajátosságokon túlmutató könyvet állított össze a szerző. A katalógus anyagának zömét természetesen a mattersburgi adatok, kiállítási tárgyak ismertetése adja. Külön fel kell hívni a figyelmet a bevezető tanulmányra (*Vereine und ihre Vorformen als Träger von Volkskultur am Beispiel Mattersburg*), amely a második nagyobb fejezetben szereplő adatok történeti, társadalomtörténeti kontextusát rajzolja meg. Ez a nagyon tömör összefoglaló jellegű írás, már csak a benne rejlő számos magyar vagy magyar vonatkozású adata miatt is megérdemli külön figyelmünket. Ezt követi aztán a mattersburgi egyetekre vonatkozó anyag részletes ismertetése, ahol nemcsak maguk az egyetek, társaságok, hanem azok kulturális, társadalmi tevékenysége, funkcióik, belső szerkezetük, gazdasági érdekeltségeik, szimbolikus megnyilvánulásai egyaránt szóba kerülnek. A kötet utolsó fejezeteként, mintegy függelék gyanánt, felsorolásra kerülnek a bemutatott egyetek alapítási jubileuma alkalmából megjelentetett ünnepi kiadványok, illetve egy, a helyi egyetek tevékenységével foglalkozó kérdőív.

Bár látszólag a néprajzi kutatás egy periférikus jelentőségű területéről van szó, a kötet figyelmes áttanulmányozása mindenkit meggyőzhet az egyetek kulturális, társadalmi és társadalomtörténeti jelentőségéről. A hazai néprajzi kutatásnak pedig felhívhatja a figyelmét egy nálunk kevésbé ismert kutatási perspektívára.

Szenti Tibor: Parasztvallomások. Gazdák emlékezése Vásárhelyről. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985. 390 l. 71 fénykép.

Bárth János

Különös, szokatlan műfajú néprajzi könyvet írt SZENTI Tibor. A „parasztélet rendjét” akarta bemutatni egy tanyás határú alföldi református mezőváros világában, de elgondolását nem a néprajz hagyományos eszközeivel valósította meg, hanem paraszti vallomások és emlékezések sokaságának csokorbeszedésével. A könyv lapjain vásárhelyi parasztek mesélik el egykori életüket, sorsukat, ámde nem egyenként és folyamatosan, hanem apró mozaikokban. A szövegeket ügyesen „montírozó” szerző különböző elbeszélők történeteinek azonos témájú részleteit szerkesztette egymás szomszédságába. A vallomások között megszólal maga is, mintegy terelgetve és magyarázva a gazdák emlékezéseit. A 14 fejezetre tagolódó könyvet 14 paprikafűzérhez hasonlíthatnánk, amelyek az ereszt alatt

egymás mellett sorjáznak ugyan, bár nem egyforma hosszúságúak, nem azonos fajtájúak, és más-más minőségűek. Társulások alkalmi, egyszeri. Kitélenek egy bizonyos hosszúságú teret, esetünkben az ereszt alját, de nem képeznek lezárt egységet. Nem különösképpen föltűnő, ha egyet lekasztunk közülük, vagy ha egy-két füzérrel sűrítjük a sort. Hasonlatunkban a felfűzött paprikák a paraszti vallo-másrésztetek, a füzerek vázát és összetartó crejét jelentő zsinag pedig a szerző szava.

SZENTI Tibor ellenállt a technika csábításának. A vásárhelyi parasztagazdák vallomásait tudatosan nem magnetofonnal örökítette meg, hanem kézírással vetette papírra. A gazdák szinte „diktálták” neki emlékeiket. Ő jegyzetelés közben félhangosan visszamondta a papírra kerülő szöveget. Így már a gyűjtés során megvalósult a hitelesség paraszti ellenőrzése. Később, a kézirat elkészülte után, két „parasztlektor” elolvasta a könyv teljes szövegét. Megjegyzéseiket, tanácsaikat figyelembe vette a szerző, aki eljárásával mintegy tovább fejlesztette a NAGY Gyula által korábban alkalmazott „parasztlektorálást”.

SZENTI Tibor a lejegyzett paraszti vallomások mellett felhasznált levéltári forrásokat és a „paraszti írásbeliség” körébe tartozó dokumentumokat: pl. paraszti naplókat, verseket is. Forrásaival jól sáfárkodott. Tanulságos „néprajzi szociográfiát” vagy más kifejezéssel „paraszti művelődéstörténetet” alkotott, amely méltó kiegészítése KISS Lajos *Szegény ember élete és Szegény asszony élete* című könyveinek. KISS Lajos annak idején elsősorban a kisközdű és a földnélküli vásárhelyi szegénység világát örökítette meg. SZENTI Tibor most a tanyát és pusztai földeket birtokló vásárhelyi gazdacsaládok életének állított emléket.

Érdekes idéznünk a fejezetek címeit, mert nagyjából érzékelhetik, hogy a szerző milyen témák köré csoportosította a paraszti vallomásokat: a *Történelmi emlékezet* c. I. részben: 1. Vásárhelyi gazdák történelmi tudata és emlékezete a kezdetektől 1914-ig. 2. Az első világháború. 3. A két világháború között. 4. A második világháború. 5. Paraszti helytörténet; *Család, műveltség, gazdálkodás* c. II. részben: 6. A vásárhelyi gazdacsalád. 7. Különös parasztok – furcsa szokások. 8. A versfaragó gazdák. 9. Adatok a gazdálkodásról.; *A test és a lélek tükré* c. III. részben: 10. Testkultúra és népi orvoslás. 11. Szexuális magatartás. 12. Halott a gazdacsaládban. 13. A „rebellis Krisztus”. 14. Gazdák „hitvallása”.

Alábbiakban azokat a fejezeteket és fejezetrészteteket emelem ki, amelyekről úgy vélem, hogy tartalmukat, mondanivalójukat tekintve a legfontosabbak, legtanulságosabbak, vagy módszertani szempontból jelentenek újdonságot.

A *Történelmi emlékezet* címmel jelzett első száz oldal tömördek vallomásából talán azok a legfigyelemreméltóbbak, amelyek a XX. század nagy sorsfordulóihoz pl. az első világháborúhoz, a 18–19-es forradalmakhoz, a második világháborúhoz kapcsolódnak. A népi emlékezet különös paraszti „alulnézetben” jeleníti meg az iskolai történelemkönyvek „felmagasztosított”, agyonmagyarázott, esetleg tendenciózusan tállalt eseményeit. Rengeteg nyomorúság és megpróbáltatás emléke árad ezekből a keserves vallomásokból. Ha olvassuk a panaszosan áradó szavakat, szinte magunk előtt látjuk az 1919–20-ban rekviráló román katonákat, az 1944/45-ös zűrzavaros idők erőszakos fosztogatóit.

Úgy gondolom, hogy a könyvnek az a legsikrútebb fejezete, amely a vásárhelyi gazdacsaládokról szól. Ennek A menekülés éveiben c. bevezető alfejezete módszertani mestermunkának számít. Egy 1754-ben lejegyzett tanúvallomás részleteit idézi szakaszosan a szerző. Közben mintaszerű alapos-sággal magyarázza a hajdani visszaemlékezés sorait. Így rajzol kiváló képet a XVII. század végi menekülő majd újra visszatérő vásárhelyi nagycsaládról.

A magyar néprajz legelhanyagoltabb területeinek egyike a parasztság szexuális magatartásának alapos kutatása. Jószerével csak VAJDA Mária balmazújvárosi kutatásait említhetjük, amelyeknek eredménye a kecskeméti Forrás lapjain jelent meg folytatásokban. Ezért fölöttébb örvendtes, hogy SZENTI Tibor érzett magában elég bátorságot e nehéz téma kutatására és feldolgozására. A vásárhelyi parasztság szexuális életéről írt Forrás-beli cikke, majd e könyvbéli fejezete fontos hozzájárulás a magyar parasztletről alkotott kép kiteljesedéséhez.

A szerző 1979-ben megjelent tanya-könyvéből már megtudhattuk, hogy SZENTI Tibor mesteri módon bánik a fényképezőgéppel. Ezt bizonyítják a *Parasztvallomások* fényképes lapjai is.

Bakó Ferenc: Palócföldi lakodalom. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987. 281 old., 40 fénykép.

Tátrai Zsuzsanna

A *Források és módszerek* (5–14.) c. bevezető fejezetében így ír a szerző: „Úgy szemlélem e szokáskört, mint a népi társadalom funkcióinak egyetlen, de igen jelentős alkalomra szervezett tevékenységét, ami egy-egy társadalmi közösség több-kevesebb tagjának közreműködésével, részvételével zajlik le. Ez a kötet tehát a palóc lakodalmat, egy olyan táj és népi csoport kultúrájának egy ágát kívánja bemutatni, amely a Kárpát-medence közepének északi peremén virágzik, s amely az egyetemes magyar népi műveltséggel szorosan összefügg, de attól sokban különbözik is.” (6–7.)

A szerző a Palócföldnek nevezett, több száz települést magában foglaló területből a Balassagyarmat–Putnok–Mátra hegység közötti területen húsz falura összpontosította kutatását.

Szokásleírások (14–17.) cím alatt rövid áttekintést ad a témát és tájat érintő szépirodalmi és szakirodalmi, valamint kéziratok forrásairól. Röviden jellemzi a lakodalom költészetét (17–22.), hangsúlyozva a rítusének töredékek mellett a vőfélyversek szerepét.

A kötet ezután két részre tagolódik: *A lakodalom szervezete, menete, házasodási körök* (23–76.) és *A lakodalom eseményei* (77–242.).

Az első rész a lakodalmak legmegfelelőbbnek tartott időpontjairól; az e vidéken szokásos kettős helyszínről (menyasszony-, vőlegényház); a lakodalmi tisztviselőkről (násznagy, vőfély, nyoszolyóasszony, nyoszolyó lány stb.); a lakodalomba való hívogatás szertartásos módjairól; a palóc lakodalom hagyományos menetéről (három-, kettő-, egynapos lakodalom); a párválasztás módjairól, lehetőségeiről ad áttekintést. BAKÓ Ferenc minden egyes részletkérdést történeti változásában vizsgál a helyi variánsok idézésével. *A lakodalom menete, típusai* fejezetben 150 év adatai alapján ismerteti a három-, két- és egynapos lakodalmakat. Az áttekinthetőség kedvéért az egyes szokáselemeket jelekkel is szimbolizálja 1–25-ig sorszámmal ellátva.

A kötet második része a lakodalom eseményeit mutatja be időrendben, ugyancsak rámutatva a történeti változásokra és tájji, tájegységnyi vagy csupán egy falura jellemző variánsokra. A fejezet elején az eljegyzés szokáskörével foglalkozik. A háztűznéző, kéretés, eljegyzés, kendőlakás, hirdetés mozzanatainak leírásánál a táplálkozással, viselettel kapcsolatos adatok éppúgy előkerülnek, mint a hozzájuk kapcsolódó költészet. *A kelengye és elszállítása* c. fejezet az „ágyvitel” (menyasszony ágy-neműjének vitele) jelentőségéről szól történeti és recens adatok alapján. *A hozomány és ajándék* című fejezet alatt, a hagyományos ételajándékok ismertetésén túl, képet kapunk a mai ajándékozási szokásokról.

Az *Esküvő és vacsora* c. nagyobb alfejezetben írja le a szerző a lakodalmi menet szervezését, sok köszöntő szöveggel illusztrálva, utalva a menyasszony és vőlegény viseletének változására, a lakodalmas jelvényekre, a gonoszt, rossz szellemeket elhárító mozzanatokra (pl. lövöldözés, kiabálás, rikoltozás). E részt tematikusan csoportosított lakodalmi kurjantások, rikkantók egészítik ki. Idáig kevésbé vizsgált kérdéshez, a polgári és az egyházi esküvőhöz kapcsolódó szokásokhoz is számos új adalékot hoz. *A menyasszony útja új otthonába* c. fejezet a kikérés, a búcsúztatás a vőlegényes házhoz való befogadás gazdag folklóráját tárja elénk. A szerző különös figyelemmel vizsgálta a vacsora szertartásos menetét is, mint a lakodalom fő étkezését, a vőfélyversekkel együtt.

Időrendben haladva az éjféli körüli szokásokat ismerteti a szerző. Miután két háznál zajlott a lakodalom, ilyenkor indultak útnak a menyasszonyháztól a vőlegényes házhoz, hogy az egész lakodalmas vendégsereg találkozzon. Az ún. hérészhez számos szertartásos jellegű mozzanat kapcsolódott, mint pl. a díszes lakodalmi kalács, a feldíszített élő kakas és tyúk vitele. E helyen ír a szertartásos táncokról (menyasszonytánc, gyertyástánc, menyecsketánc). Bemutatja pl. a menyasszonytánc történeti előzményeit, különféle táji variánsait, jelenlegi népszerűségét és a hozzákapcsolódó vőfélyverseket. A „fektetés” szertartását egy 1827-es leírás alapján elemzi. Az „elhálás” kérdése kapcsán olyan történeti hagyományra utal, mint a tányeres vagy jelképes „jus primae noctis”. A közösség számára hajviselet megváltozása jelentette az asszonnyá fogadást. Néhány adatot az „emberről/házasemberről” fogadásra is talált a szerző. *A Hajnali események* c. fejezet szól a lakodalmi játékokról, a palóc lakodalom jellegzetes szokásának tartott ún. „porkolásról” (hajnalban rakott tűz átugrálása). A lakodalom befejezésével, az utómulatságok ismertetésével zárul a lakodalom eseményeit bemutató fejezet.

A szerző a rövid összefoglalásban megállapítja, hogy a palóc lakodalmaik közös jellemzői az endogámia, a kendőlakás, a menyasszonyágnak ágynemű jelentése, a násznagy „szószóló” elnevezése, az ételhordás szokása és a hérész. Az ún. „örömkalácsot” csak a táj nyugati részén ismerik, ettől keletre a „porkolást”. Igen sok szokáselem pedig csak kisebb területeken szokásos. A hagyományőrzésre történeti, földrajzi és ezzel összefüggő gazdasági, társadalmi jellegzetességek adnak magyarázatot.

A könyvet 199 tételből álló jegyzet, a felhasznált irodalom, 42 kottapélda, a népnyelvi szavak és kifejezések jegyzéke zárja.

BAKÓ Ferenc munkája nagy nyeresége szakirodalmunknak. A történeti és recens anyag szerves ötvözetével, a társadalmi és gazdasági változások, jellegzetességek figyelembevételével, a gazdag szöveg-illusztrációkkal, fényképekkel anyagában, módszerében is példamutató más tájegységek, etnikai csoportok lakodalmi szokásainak feldolgozásához. Kitűnően tagolt, élvezetes stílusban megfogalmazott könyv a széles olvasóközönség számára is szórakoztató és tanulságos olvasmány.

Vasas Samu – Salamon Anikó: Kalotaszegi ünnepek. Gondolat Kiadó. Budapest, 1986.
456 l., 40 fénykép.

Bartha Elek

A néprajzi irodalomban Kalotaszeg neve nem annyira szokásfolklórjáról, mint inkább színes népi hírnévről, népviseletéről, zenei hagyományáról volt ismeretes. A JANKÓ János monográfiáját követően megjelent kisebb-nagyobb szokásközlések, lokális tanulmányok után méltán kelt figyelmet az első olyan összefoglaló munka, amely e néprajzi táj teljes ünnepi szokáshagyományáról kíván átfogó képet adni.

VASAS Samu és SALAMON Anikó kötete másfél évtizedes néprajzi gyűjtőmunka eredménye. A kutatás megindítója s hosszú évekig egyedül folytatója VASAS Samu, bánffyhungyadi tanár, akihez később SALAMON Anikó etnográfus is csatlakozott. Közös munkájuk Kalotaszeg 34 magyarlakta településének ünnepi szokásanyagát foglalja össze, a gyűjtés emellett kiterjedt még néhány Torda–Aranyos megyei, ill. Kolozsvár környéki falura is. A kötet hagyományos néprajzi gyűjtés eredménye, amelyet leíró módszerrel dolgoz fel. A szokásokat két nagyobb egységbe sorolva, az évkör ünnepei és az élet fordulóihoz fűződő ünnepek csoportjában tárgyalja. Az *évkör ünnepei* c. fejezet a naptári ünnepeken kívül tartalmazza a gazdasági élet szokásait is a naptári év sorrendjében. Így olvashatunk itt a fonó, a tejbemérés, az aratás, a juhok farka levágása, a szüret, a disznótör és a házépítés szokásairól. A szokásleíró fejezeteket a II. részben a szokásokhoz fűződő szövegek és dallamok követik. A szerzők a kutatás éve alatt nagy hangsúlyt helyeztek a hagyományos néprajzi adatfelvétel mellett az ünnepeken való személyes részvételre. Erről tanúskodnak a kötetben közölt, ma már nagyrészt forrásértékűnek számító fényképek is.

A szokások leírása során a monográfia kétféle módszert alkalmaz. Esetenként a szerzők egymás mellé állítják több falu azonos alkalomhoz kapcsolódó szokásait, s így egy-egy szokástípusról párhuzamos leírásokat kapunk. Elsősorban akkor alkalmazzák ezt a módszert, ha egy szokástípuson belül a falvak között több ponton is jelentősebb eltérések tapasztalhatók. Ilyen például a tejbemérés, a farsang, az újévi aranyosvíz-vívés stb. Azoknál a szokásoknál, amelyek Kalotaszeg-szerte viszonylag egységes képet mutatnak, a kötet az egyes falvakra jellemző, sajátos mozzanatokot a szokásról adott általános leírás keretei közé illeszti.

Az ünnepi szokásanyag feldolgozásán túl a kötet számos, a következő évek gyűjtői számára is hasznos adatot tartalmaz. Ilyen például a fejfakészítők vagy a népi rigmusköltők falvankénti névsora születési évük feltüntetésével, vagy a hozományok pontos lajstroma három generációra visszatekintve. A szerzők a lehetőségek szerint gondot fordítottak a társadalmi környezet érzékeltetésére, a változási folyamatok nyomon követésére, s kiváló megfigyeléseik egyes hagyományok új, eddig kevésbé ismert sajátosságait hozzák felszínre. Ennek eredményeként konkrét adatokkal is megerősítést nyer az a megállapítás, hogy megfelelő társadalmi és politikai közegben a tradicionális kultúra egyes jelenségei előtérbe nemcsak az elszegényedés kényszerpályája áll, hanem egy részük az átrétegződés vagy éppen a gazdagság, a kiteljesedés útjára lép.

VASAS Samu és SALAMON Anikó munkája jelentős eredmény a határainkon kívül élő magyarság szokásfolklórájának kutatásában. A magyar kultúra egésze számára sokat jelentene, ha a magyar nyelvtérület keleti vidékeiről hasonló kiadványok nagyobb számban látnának napvilágot.

Kapros Márta: A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén. Studia Folkloristica et Ethnographica 18. Debrecen, 1986. 379 lapr.

Györgyi Erzsébet

A gyermekszületés misztériuma nagyobb annál, hogysen valamely társadalom is nélkülözhetné a rajta átsegítő szokásokat – aprólékosan kidolgozott, kialakult, hagyományossá vált eljárásmodokat – és a hiedelmeket, amelyek birtoklása nélkül nehezen elviselhető félelmeket kellene kiállnia az érintetteknek az új élet mindenkor kockázattal járó kezdetén.

E szokások és hiedelmek embervoltunk legáltalánosabb kultúrkincséhez tartoznak, amelyeket ezen túl kulturális szint, lokalitás, kulturális körhöz tartozás, időbeliség s utoljára, de nem utolsósorban gazdasági, társadalmi meghatározók alakítanak.

Magyarországon ez a nagyon is alapvető problematika nem nyert elégséges figyelmet a kutatásban. Szinte meglepő a gazdag bibliográfiát áttekintve, milyen kevés az e kérdéskört önállóan feldolgozó munka. A források nagy része 1–2 bekezdés, jobb esetben oldal a kultúra egészét bemutatni törekvő néprajzi művekben.

Ilyen körülmények között még jelentősebb KAPROS Márta vállalkozása: egy földrajzilag – s kulturálisan is – körülhatárolt területen írja le a gyermek születésével szorosabb-tágasabb kapcsolatban lévő kulturális kincset.

A gyermek születésével kapcsolatos kulturális eljárások összessége pedig igen sokat árul el egy társadalom perspektívájáról, törekvéseiről és értékrendjéről, lehetőségeiről, tulajdonképpen a saját társadalom és a saját kultúra jövőjének tudatos vagy sorsra hagyatkozó megalkotásáról, ill. legalább annak befolyásolására törekvéséről.

KAPROS Márta roppant aprólékosan idéz fel minden e tárgyra vonatkozó részletet a szakirodalomból. Majd megkezdí az Ipoly menti anyag rendszeres tárgyalását, saját, az 1970-es években végzett gyűjtéseire támaszkodva, amelyek jelentős része idős nők visszaemlékezésein alapszik. Ebbe dolgozza be az irodalmi anyagot. A tárgyalás menete: szokások a gyermek születése előtt – a házasulandók életkora – érzelmek érvényesülése a párválasztásban – szerelmi élet a házasság előtt – megeseett lányok – a házasséttel, anyasággal kapcsolatos racionális ismeretek forrásai. Születésszabályozás – vágyak, törekvések – a közösség véleménye – a realizálás negatív eszközei – a realizálás pozitív eszközei – a gyermek neve – születési rendellenességek – egyéb kvalitatív törekvések. Terhesség – állapotos anya a közösségben – a terhes asszony életmódja. Szülés – clókészületek – lefolyása – az anya ellátása – sátoros ágy – az újszülött ellátása – tragikus kimenetelű születek. Gyermekágy – a gyermekágyas asszony és a közösség – egészségügyi ellátás – a gyermekágyas táplálkozása – a gyermekágyas munkáinak átvállalása – mágikus vonatkozások – avatás. Keresztelő – keresztnévadás – a születés hivatalos bejelentése – a keresztszülők kiválasztása – keresztelő – keresztszülő és keresztgyermek – komák kapcsolata. Csecsemőkor – a gyermek születésének társadalmi vetülete – csecsemőgondozás – szoptatás – fürdetés – pelenkázás – ruházat – pólyázás – bölcső, altatás – csecsemő a mezőn – a fejlődő kisgyermek – szemmelverés.

KAPROS nem elégszik meg a leírással. Sűrűn idézi adatközlői mondatait, elbeszéléseit. Ezek gyakran bővelkednek minden fantáziát felülmúló részletekben. Talán ez az oka, hogy ez a könyv valósággal izgalmas olvasmány. A szerelmi élet és a születés–élet–halál problémái, de sokszor a maguk egyszerűségében ábrázolt események is lebilincselhetik a mai olvasót. Pedig ez nem közönség számára írott könyv. De érdemes lenne ilyenként is megjelentetni, kissé olvasmányosabbra átdolgozott stílusban, a nagy jegyzetapparátus korlátozásával. Meggyőződésem, hogy lenne iránta érdeklődés.

A könyv végén 8 oldalon *Általános tanulságok* c. fejezetet találunk. Ebben a szerző utal a tárgyalta kérdések szerzteágazóságára, másrészt összefoglalja a jelenségekben mutatkozó tendenciákat.

Martin, Emilia: Sărbătorile calendaristice la românii din județul Bihor. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987. 146 l., 29 kép.

Bartha Elek

A magyarországi románok szokásairól eddig megjelent írások sorában napvilágot látott az első nagyobb lélegzetű összegzés, amely a kalendáris szokásanyag szélesebb körű áttekintésére vállalkozik. MARTIN Emilia a közgazgatásilag Békés megyéhez tartozó román, illetőleg román lakossággal is rendelkező Méhkerék, Gyula, Pusztatottlaka, Kétegyháza, Elek és Battonya román naptári ünnepeinek folklóráját foglalja össze.

A bevezetőben a szerző rövid áttekintést ad a magyarországi román nemzetiségről, annak eddigi néprajzi kutatásáról, valamint a román görögkeleti egyházi időszámítás történeti és néprajzi vonatkozásairól. A kötet a továbbiakban a szokáskutatás hagyományos gondolatmenetét követve írja le Szent Miklós napjától kezdve a kalendáris szokásokat a négy évszaknak megfelelő csoportosításban. Különösen alapos és részletes a karácsonyi kolindálás, a turkajárás, a betlehemezés, a vízkereszt víz- és házszentelés, a halottak húsvétja és a pünkösdi szentelmények hagyományainak bemutatása, amelyekhez a szerző a szokások szöveg- és dallamanyagát is mellékeli.

A kötetben szereplő hagyományok jelentős része mára már kikopott a gyakorlatból, s csak a népemlékezet őrzi azokat. Más szokások és hiedelmek fennmaradásában, továbbélésében jelentős szerepet játszott az egyház, amelynek hagyományőrző erejére MARTIN Emilia is számos példát említ. Figyelemre méltó, hogy az idesorolható vallásos folklórelemek jelentős része éppen a templomi vallásgyakorlathoz kapcsolódva, annak részévé válva élhette túl az elmúlt néhány évtized változásait. A kötetet az adatközlők jegyzéke, fényképek, rajzos illusztrációk és egy magyar nyelvű összefoglaló egészíti ki.

Kaukonen, Toini-Inkeri: Suomalaiset kansanpuvut ja kansallispuvut. Porvoo, 1985. 371 l.

iff. Kodolányi János

A finn néprajzkutatás érdeklődése hosszú idővel ezelőtt fordult a viselet felé, a kutatások nyomán alkotta mind a részleteket feltáró tanulmányait, mind összefoglaló műveit. Az utóbbi években újra élénkebbé váltak a viseletkutatások, elsősorban éppen KAUKONEN, Toini-Inkeri munkássága révén. A mű szerzője nagyszabású összefoglalását széles körű előtanulmányokkal alapozta meg. Ezek az előtanulmányok magukba foglalták a textil előállításának vizsgálatát, a ruházatkodás kisebb-nagyobb részleteit, valamint a tájilag elkülönülő viseletek feltárását. Egy nagy kör ívei szűkültek tehát évek folyamán azzá a teljes körre, amely egy nagy viseletmonográfiában öltött testet. KAUKONEN, Toini-Inkeri érdeklődésének kialakulását, munkásságát döntő módon befolyásolta, hogy egy évtizedig szakfelügyelője volt a háziipari oktatásnak, majd a Finn Nemzeti Múzeum tudományos munkatársaként behatóan tanulmányozhatta a múzeumi gyűjteményeket. Az a helyzet, amely számára abból adódott, hogy hosszú időn át tanácsadó szakértője volt a táji nemzeti viseletek létrehozásának, a tájilag elkülöníthető népviselet sajátosságainak beható ismeretét követelte tőle. Sok-sok évig tartó elmélyült kutatómunka, valamint gyakorlati tevékenység érett monográfiává.

Elsőnek a könyv címével kell röviden foglalkoznunk, az ugyanis magyarul így hangzik: a finn népviseletek és a nemzeti viseletek. A mű első, nagyobb része ugyanis a népviseletekkel foglalkozik, a második pedig a népviseletből, illetve a népviseletek elemeiből alkotott nemzeti viseleteket tárgyalja.

Az előző mondatokban már el is mondtam, hogy a monográfia két fő részre tagolódik. Az első tíz, a második pedig három fejezetet foglal magába. A két fő részt kiegészíti még egy, a mutatókat, valamint forrásokat tartalmazó harmadik rész is.

Lássuk most, mit talál az olvasó KAUKONEN, Toini-Inkeri könyvében?

Első fejezete arra igyekszik válaszolni, hogy mit értünk népviseleten, vázolja a népviseletek fejlődését, valamint osztályozását. A népviselet körébe azt az öltözetet sorolja, amelyet a földművesek a XIX. századig használtak, amely túlnyomórészt házi készítésű és amelynek gyakran területi vagy

nelyi sajátos vonásai vannak. Ezt a fajta ruházatot használták a föld nélküli zsellérek, valamint az alsóbb társadalmi rétegekbe tartozó városiak is. Szembeállítja ezzel a földművesek fölött álló rendi társadalmi csoportok viseletét. Az utóbbi jellemzésére elmondja, hogy azt a nemzetközi divat alakította. Már a XIX. század elején kölcsönhatást lát a kétféle viselet között. Egyfelől a népviselet vett át hatásokat a divatruházattól, másfelől az ún. pásztorromantika idején – a népviselet hatott a divatruhákra. Vizsgálatába, a múzeumi tárgygyűjteményeken kívül, bevonja a levéltári forrásokat, valamint a rendelkezésre álló különféle ábrázolásokat is.

A népviseletet a használat alkalmai, életkorokhoz, valamint évszakokhoz fűződen osztályozza. Két fő táji csoportot állapít meg a női viseletben: a nyugati finn, valamint a dél-karjalai típusú csoportot.

A mű második fejezete a falusi közösségek ünnepi ruházatának használati szokásaival foglalkozik. Az ünnepi viselet alkalmai az istentiszteletek, más egyházi szertartások, a házasságkötés, valamint különféle ünnepek, ünnepi összejövetelek voltak. Jellemzők voltak a vásárra menet használt úti ruhák is.

Kellő helyet szentel azoknak a ruházatkodási alkalmaknak, amelyek templomba menet adódtak. A finnországi falusi lakosságnak ugyanis sokszor igen nagy távolságot kellett megtennie a templomig az erre a célra készült, gyakran 50 személy szállítására is alkalmas csónakokon.

A harmadik fejezet a nyugati-finn népviselethez tartozó ruhaféléket jellemzi. Sorrendben elsőnek a szoknyát, ezt követi az ing, a kötény, a mellény, az ujjas, a felső ruha, a fejviselet, végül az olyanféle kiegészítő, mint pl. az övtáska, valamint a csipke.

A negyedik fejezet, függetlenül attól, hogy a női vagy a férfi viselet része-e, a lábbelivel, a harisnyával, a kesztyűvel, az övvel, szalaggal, valamint a csatokkal, ékszerekkel foglalkozik. Elsőnek a kéregből font bocskort, majd a prémes bőrből varrt papucszerű lábbelit mutatja be. A bőrlábbelik közül előbb az egytalpú, majd a kettős talpú lábbelit ismerteti, végül a csizma kérdéseivel foglalkozik. A kötött vagy horgolt harisnyát a népviseletben később, XVIII. századi fejleménynek tartja. A kesztyűket egyujjú, valamint ötujjú csoportba sorolva tárgyalja. Az övek, szalagok sorába tartoznak a szélesebb-keskenyebb, színes, szőtt szalagok, amelyeket különféle célokra, pl. övként, térdkötőként, batyukötőként használtak. A csatok, valamint az ékszerek között fémből öntött vagy ötvös technikával készült övcsatokkal, mellesatokkal, övön függő készségek tartóival, nyak- és mellékekkel, késtartó övek reteivel, valamint gombokkal ismerteti meg az olvasót.

A mű ötödik fejezete, tizenegy részre tagolva, a nyugati típusú finn népviselet területenként elkülöníthető csoportjait mutatja be. A területi csoportok körülhatárolásában a történelmileg kialakult közigazgatási egységeket veszi sorra. Ezeket talán a mi megyéinkhez lehetne hasonlítani. KAUKONEN, Toini-Inkerinek is az a véleménye, hogy a *maakuntáknak* nevezett egykori közigazgatási területek voltaképpen nem alkotnak kulturális egységeket, hiszen a kulturális jelenségek terjedésének az útjában a közigazgatási határok nem állítanak akadályokat. A finn néprajzkutatók azt állapították meg mégis, hogy bár a maakunták ma már nem is különálló közigazgatási területek, a kultúrájukban sok sajátos vonást megőriztek.

Az egykori maakunták sorában az egyik legrégebb a Finnország délnyugati sarkában elhelyezkedő Varsinais-Suomi (a voltaképpeni Suomi). Az őstörténeti feltevések szerint a dél felől a Finnöblön át északra nyomuló finnek ennek a maakuntának a területén vették birtokba Suomi földjét. A bemutatás sorrendjében Uusimaa, Kymenlaakso, Häme, Keski-Suomi (Közép-Finnország), Satakunta, Etelä-Pohjanmaa (Dél-Pohjanmaa), Keski-Pohjanmaa (Közép-Pohjanmaa), Pohjois-Pohjanmaa (Észak-Pohjanmaa), végül Savo következnek. A maakunták női viseletének bemutatásakor elsőnek röviden jellemzi a terület gazdálkodását és települését. Számba veszi azokat a történeti adatokat, amelyek a viselet alakulását mutatják, tehát igyekszik a viselettörténeti folyamatát vázolni, keresve mindazokat a hatásokat, amelyek a viseletet alakították. Forrásai sorában nagyon fontos helye és szerepe van a múzeumi gyűjtemények viseleti anyagának.

A finn viseletkutatásban hangsúlyos helyet foglal el Karjala viselete, ez alkotja KAUKONEN, Toini-Inkeri könyvének hatodik fejezetét, mégpedig Észak-Karjala, Dél-Karjala, valamint Raja-Karjala szerint tagolva. Kimutatván azokat a vonásokat, amelyek a karjalai női viseletet a nyugati típusú csoportokhoz kapcsolják, megrajzolja azt a viselettörténeti folyamatot, amely a karjalai sajátosságokat létrehozta. Hangsúlyozza a településtörténet kultúráját is alakító folyamatát, a gazdálkodásban e vidé-

keken legtovább élt égetéses-irtásos földművelés hatását, valamint a görögkeleti vallás kulturális jelentőségét. Az anyag tárgyalásában erősen történeti szemléletű, imponálóan gazdag forrásokat vonultat fel, ideszámítva a gondos aprólékossággal felkutatott ikonográfiai adatokat is.

Terjedelmében és arányaiban lényegesen kevesebb teret szentel KAUKONEN, Toini-Inkeri a férfi viseletnek. A férfi viseletről szóló hetedik fejezet bevezetésében megállapítja, hogy a férfi viseletben kevesebb táji sajátosság volt, mint a nőiben, azonkívül a férfi ruházat korábban alkalmazkodott az általános polgári divathoz. A ruhát készítő falusi szabók terjesztették a divatot.

A nyolcadik fejezet a hagyományos köznapi viselettel, valamint a ruházat gondozásával foglalkozik. Ezt a gyermekek ruházatáról nyújtott áttekintés követi, a kilencedik fejezetben.

A változások folyamatát vizsgáló történeti szemléletét világítja meg műve tizedik fejezete, amely összefoglalja a népviselet XIX. századi háttérbe szorulását, mondhatnók, megszűnését, a változások okait, társadalmi és gazdasági hátterét.

A mű második része azokat a törekvéseket mutatja be, amelyek a népviseletből nemzeti viseletet igyekeztek alkotni. Ezeknek a törekvéseknek immár évszázados múltja van. Tudatosan hozták létre a helyi elemekből azokat a tájanként differenciált nemzeti viseleteket, amelyeket ünneplőként vagy a táji összetartozás mutatására ma is használnak. Részletes, katalógusszerű tájékoztatást ad a különféle vidékek nemzeti viseletéről, létrejöttének idejéről, valamint tervezőjéről.

A művet részletes forrásjegyzék, teljességre törekvő irodalom, valamint mutató egészíti ki. Nem hagyható említetlen, hogy a könyvet nagyszámú fénykép, közte sok színes, valamint rajz teszi érthetőbbé, használhatóbbá. KAUKONEN, Toini-Inkeri kutatásai, valamint a Werner Söderström kiadó megértő támogatásának révén új, korszerű viseleti monográfia került az olvasók kezébe.

Kaarma, Melanie—Voolmaa, Aino: Eesti rahvaroivad. (1) Эстонская народная одежда. Estonian Folk Costumes. Estnische Volkstrachten.) Kirjastus Eesti Raamat, Tallinn, 1981. 462 l., 428 jórészt színes kép, 128 irodalmi hivatkozás. — **Kaarma, Melanie—Voolmaa, Aino—Sumera, Mari: Eesti rahvaroivad.** (Észt népviseletek.) (2); **Rahvaroivaste valmistamisjuhend.** (A népviseletek elkészítése.) Kirjastus Eesti Raamat, Tallinn, 1981. 166 l. — **Kaarma, Melanie,—Voolmaa, Aino: Eesti rahvaroivad.** (Észt népviseletek.) (3), **Musri-lehed.** (Mintalapok.) Kirjastus Eesti Raamat, Tallinn, 1981. 9 db 50x60 cm-es, egyik oldalon színes, a másikon fekete-fehér mintalap.

Paczolay Gyula

Az igen szép színes illusztrációkat tartalmazó, Helsinkiben nyomtatott első kötet az ábraalírássokat is ideértve — négynyelvű: észt, orosz, angol és német szöveget tartalmaz. A bevezetést követő első részben (17–96.) a női, a férfi, a közös női-férfi és a gyermekviselet egyes alkotóit mutatja be és elemzi. A 97–462. oldalakon az egykori törzsi megoszlásra visszavezethető észt tájegységek (Dél-Észtország, ideértve a szetuk által lakott vidéket is, Észak-Észtország, Nyugat-Észtország a szigetekkel — Saaremaa, Muhu, Hiiumaa) XVIII–XX. századi jellegzetes viseleteit láthatjuk, főleg a tartui Észt Néprajzi Múzeum gyűjteménye és régebbi leírások alapján.

Az észt népviselet számos közös vonást mutat a másik két balti népével, a lettével és a litvánéval. A kezdetektől fogva közös volt a tunikaszerű, vállvarrás nélküli ing, a vállra vetett négyszögletű kendő és a lepelszoknya. A lettekéhez hasonlítanak a déli Viljandimaa és Hargla egyes ruhadarabjai. Keleti szláv hatás (a nők hosszúkás kendője, öves férfiing a nadrág felett) főleg az ország keleti részén tapasztalható, leginkább a kevert észt–orosz lakosságú Iisakuban és a szetuknál. Svéd hatás mutatható ki a nyugati és az északi viseletben, pl. az ujjatlan felsőrészrel egybevarrt hosszú ing s a hátón függőleges varrattal készült, hosszú kabát használatában, míg finn hatás leginkább a lábbeliken tapasztalható.

Az első teljes ünnepi viseletet a konfirmációra kapták. A házias és a nem házias férfiak öltözete alig különbözött egymástól, míg a lányok, asszonyok és az özvegyek viselete jelentősen eltért. A gyász színe egykor az észteknél is a fehér volt, a halottakat is fehérbe öltöztették, s csak a XIX. század máso-

dik felében lett uralkodó a gyász fekete színe. A tájegységek viseletei közti különbségek fokozatos csökkenése után a XX. század első felében már a városi viselet lett általános. A XIX. század második felétől a népviselet egyre inkább ünnepi öltözet lett, amit pl. a dalosünnepken és nemzeti ünnepken hordanak.

Az első kötet első része 171 rajzban az egyes ruhadarabokat mutatja be. Az első 16 ábrán az ingeket (alsó- és felső ingek, ing-kiegészítők, gallérral ellátott mellbetét), a 17–21-en a lepeleszoknyát és az egyéb szoknyatípusokat, a 22–23-on az ún. mellesszoknyát, a 24–26-on a derékrészen egybevarrott női ruhát, ill. az ujjas és ujjatlan köpenyt, a 27–34-en a női mellrevaló típusait, a 35–44-en a különféle ujjasokat, majd a 45–97. ábrákon a különféle fejrevalókat és hajviseleteket láthatjuk. A bemutatottak közül ezek a leggazdagabbak és legváltozatosabbak, amint ezt U. KERÉKGYÁRTÓ Adrienn kutatásai és megállapításai nyomán, más női fej- és hajviseletekkel összehasonlítva mondhatjuk.

A 98–103. ábrák a férfingeket, a 104–113 a nadrágváltozatokat, a 114–125 az ujjasokat, kabátokat, a 126–130 a mellényeket, majd a 131–142 a fejrevalókat, a 143–171 pedig a közös női-férfi ruházati darabokat, a kabátfélét, harisnyákat, kesztyűket és a különböző lábravalókat mutatja be.

Az ábrákon látható ruhadarabok viselési módjáról tájékoztatnak a színes és a fekete-fehér képek, amelyek az egyes ruhadarabokat területi elkülönülésben és funkcióban mutatják be az ékszerként használt viseltekiegészítőkkal együtt.

A kötet színes képeken 87 teljes viseletegyüttest mutat be, ismerteti a viselési alkalmakat és az alkalomhoz illő valamennyi összetevőt évszakonként és életkorhoz kötött elkülönítéssel.

A Tallinban nyomtatott 2. kötet észt nyelvű, az egyes ruhatípusok szabásmintáját tartalmazza. A 3. kötet egy mappa, amely észt nyelvű magyarázatokkal ellátott 9 mintalapon a viseletek díszítmenyit és díszítményváltozatait foglalja össze.

Rabinovics, M. G. (szerk.): Drevnyaja ogyezsda narodov Vasztocnoj Evropü. (A kelet-európai népek régi viseletei.) Nauka. Moszkva, 1986. 278 oldal, 98 ábra.

Flórián Mária

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Néprajzi Intézetében évek óta folyik a történeti-néprajzi atlasz kötetek szerkesztése és kiadása. Folyamatosan megjelentetik a térképek alapanyagául szolgáló kutatásokat összegző tanulmányokat is. A viselettel már megjelent és még munka alatt lévő térképlapok sora foglalkozik, amelyek különböző kötetekben, táji besorolás szerint látnak napvilágot. E térképekhez szolgál magyarázatként a most bemutatott könyv.

A szerzők laza kronológiai és etnikai határok között, az i. e. első évezred közepéig visszatekintve válogatnak a Kelet-Európában említhető népek, pl. a szkíták, szarmaták, gepidák viselet emlékei között. Ez utóbbiak elemzésébe és a napjainkig történő továbbélés bizonyításába – főleg FLORESCU munkáit idézve – a moldvai, munténiai és erdélyi románok viseletét vonják be párhuzamként.

V.V. SZEDOV – a VI. századig nyúlva vissza – a keleti szlávok viseletelemeit igyekezik kerek képpé formálni. E törekvést a források gyér volta mellett az is nehezíti, hogy a téma egy szinte kontinensnyi területen élő vegyes népességre vonatkozik.

RABINOVICS professzor a IX–XIII. századig terjedő időre vonatkozó adatokból a régi orosz viseleteket rekonstruálja, majd gazdag emlékeanyag segítségével mutatja be a XIII–XVIII. századi orosz öltözeteket. Ebben az időszakban a történeti források mellett már a múzeumi tárgyak is a szerző segítségére voltak, s nemcsak a paraszti alsó- és felsőruházat, de a városi és katonai öltözetek, társadalmi rangot jelentő öltözetdarabok ismertetésére is vállalkozhatott. Különösen a posztó felsőruhák és a lábbelik változatainak és elterjedésének adatai lehetnek tanulságosak kutatóink számára.

N.M. KALASNYIKOVA és N.N. ULASCSIK imponáló ásatási anyag birtokában rajzolta meg a XVI–XVIII. századi ukrán, illetve bjelorusz öltözeteket. Az időben és térbelileg jól körülhatárolt téma lehetővé tette, hogy a szerzők a konkrét adatok közlésén túl, összehasonlításokat tehessenek a környező népekre vonatkozóan is. R.K. VOLKAITÉ-KULIKAUSKIENÉ szintén a sírleletek vallomásaira

és széles régészeti irodalomra támaszkodva foglalta össze a litvánok ruházatáról tudottakat. A leletek természetéből adódóan legrésztesebben a fémdíszítményekben gazdag fejeletről, főleg a női fejeletről írt. Hasonló módszerekkel kísérte meg felvázolni A.E. ZARINA a lett öltözetek változásának ezer évét a VII. századtól. Egyes öltözetdarabok, illetve öltözetkiegészítők, pl. a pártá előfordulásának időrendbe szedett baltikumi lelethelyeit térképre vetítve is közli. Párhuzamot von a litván és a szomszédos szláv és finnugor népek öltözetei között, és a XVII–XVIII. századi viseletkép kialakításában – az előzőkön kívül – a német hatást emeli ki. Hasonló végeredménnyel tárgyalja SZ.K. LAUL az észti viseletek alakulását az I–XVII. századig követve.

Érdekes végkövetkeztetéssel zárja N.V. SLIGINA a Dél-Karéliában, a Néva torkolatánál élő finn nyelvű népek, a vótok és izsörök viseletdarabjainak tárgyalását. A szintén régészeti kutatásokon alapuló tanulmány eredményeként megtudhatjuk, hogy ezek a főleg orosz környezetben élő, kis, töredék népek sokkal több archaikus vonást őriztek meg öltözetükben, mint a nagyobb finnugor eredetű népcsoportok, a finnek és az észtek.

V.SZ. ZELENCSIK és N.M. KALASNYIKOVA Moldávia lakosainak, a „moldáviai nép” öltözetét írja le, zömében román néprajzi irodalomra és kolostori ábrázolásokra támaszkodva, de pl. Traianus oszlopának figuráit is felsorakoztatva. Megállapítják, hogy a moldáviai viselet alaprétegét a görög–római hátterű délkelet-európai elemek alkotják, amelyek balkáni–kárpati ószláv és délszláv hagyományokkal ötvöződtek. A XII–XIV. században az öltözetváltozásokban a keleti szláv, a XVII–XIX. században az orosz, ukrán hatás játszott fontos szerepet a nemzeti sajátosságokban is gazdag népviselet alakulásában.

A kötetnek egyik legérdekesebb és konkrét tanulságokat adó fejezete T.N. KOSLJAKOVA tanulmánya a moszkvai Kremben, az Archangelszki székesegyházban eltemetett három cári személy halotti ingéről, melyek alapján a szerző pontosan rekonstruálhatta a XVI–XVII. századi férfinépeket.

A záró fejezet – a tanulmányok természetéből adódóan – a rendkívül nagy idő és a földrajzi határok között tárgyalt témáit nem foglalhatta egységbe, így RABINOVICS professzor inkább a feudális időkeret társadalmi hátteréből következő hatások rendszerezésére vállalkozott.

A kötet mindenféleképpen hasznos adatokat szolgáltat a téma kutatói számára, hiszen az itt közölt régészeti, levéltári, történelmi források számunkra egyébként elérhetetlenek. Ezért különösképpen sajnálhatjuk, hogy a gazdag illusztráció általában pontatlanul adatolt.

Šarošac, Đuro: Narodna nošnja baranjskih Hrvata. Baranyai horvát népviselet. Tankönyvkiadó Budapest, 1986. 246 old. színes és fekete-fehér illusztrációk, német rezümé.

Flórián Mária

A magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége és a Tankönyvkiadó (mely oly sokat tesz a magyarországi nemzetiségek kulturális hagyományainak közzétételéért) közösen jelentette meg SAROSÁCZ György bőven illusztrált monográfiáját a baranyai horvát népviseletekről. A szerző saját elődeinek, „anyáink és nagyanyáink” emlékének ajánlja a kötetet, akik maguk is szöttek, fontak, készítették és viselték a viseletdarabokat. A dedikáció és a két hasámban párhuzamosan tördelt horvát és magyar szöveg kifejezi: a szerző saját nemzetisége kulturális örökségének a megőrzéséhez és a magyarul beszélők számára való közvetítéséhez kíván hozzájárulni.

SAROSÁCZ a baranyai horvátok öt csoportját (mohácsi, falusi és Dráva menti sokácok, Pécs környéki bosnyákok, Dráva menti horvátok) a Janus Pannonius Múzeumban őrzött, közel 10 000-es Zsolnay-Mattyasovszky-gyűjtemény és a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum szintén több ezer – jó részt saját maga által gyűjtött – textilája alapján ismerteti. A képanyag régi falusi fotókat, terepen készült felvételeket (ezek között rekonstrukciókat), tárgyfotókat, szabásrajzokat és motívumábrákat tartalmaz. A kötet felépítése több irányból közelíti meg a népviseletek kérdéskörét. Egy nagy fejezet foglalkozik az alapanyagokkal és technikákkal, kezdve a kenderfeldolgozástól a ruhaféle tárolásáig, gondozásáig. Egy következő szakasz az egyes ruhadarabokat mutatja be, majd a legterjedelmesebb fejezet az egyes viseletek összeállítását, a munkára és a különböző ünnepi alkalmakra szokásos öltözeteket. A munka negyedik része az öltözetek esztétikájával, történelmi alakulásával, az egyes díszítőmotívumok és

színek szimbolikus értékével foglalkozik. végül egy rövidebb fejezet vázolja, hogy a népviselet hogyan tükröződik a népköltészetben. A szerző következetesen a horvát és általában a délszláv népi kultúrák rendszerébe, történeti alakulásába illeszti be a baranyai csoportok öltözeteit; a félig ismeretterjesztő, félig tudományos tárgyalásmód következtében korlátozott számú szakirodalmi hivatkozásai rámutatnak a horvát kutatás számos megállapítására, véleményére. Ezzel új anyagot hoz be a hazai magyar vi-seletkutatásba is.

Sajnos, legalábbis a magyar szöveg rendkívül pongyola. Nem ismeri és nem használja a magyar néprajzi irodalom, sőt a köznyelv szakkifejezéseit, illetve egyes kifejezéseket félreértve, téves értelemben használ a szöveg sok részlete így érthetetlen, és a szakkutatás számára használhatatlan. Sejthető, hogy a szerző magával a fonással, szövessel, a szabással mint mesterséggel nincsen egészen tisztában. (Ezért kényszerül az ismertető – jobb szándékával ellentétben arra, hogy jó néhány, félreértést okozható tévedésre felhívja a figyelmet. Teszi ezt azért is, mert a szerző jelzi, hogy újabb kötete készül.) A szövés leírásánál pl. *keresztírányú rádóbáló* fonalelnevezés helyett egyszerűen a vetülék szót kell használni. A szövőszék felvetésénél a lánc és a vetülék előkészítését szolgáló eszközök értelmileg keverednek, vagy leírásuk nem egyértelmű (24). A felvetésnél valóban meghatározzák a készítendő vászon hosszát és szélességét, de a „rádóbáló szálak (helyesen = vetülék) hurkolása” ezzel nem függ össze. Hurkolás a szövésben csak (pl. a szálszorításos technikánál) díszítményekben fordul elő (25). A laza szerkezetű, vékony fonalból szőtt anyagféleség talán száda, ugyanis a *szád* a lánc nyüstökkel szétválasztott nyílását jelenti (29). *Szöttes szövése* cím magyarázataként olvashatjuk: „névét a szövésnél használt deszkáról kapta”, de a deszka szó a névben nem szerepel, pedig arról rögtön tudnánk, hogy most a szedettes szöttesekről lesz szó (31).

Sajnos, a ruhafélék szabásának ismertetésén is értetlenkednünk kell: „az alsószoknya szabása a legegyszerűbb, a kívánt hosszúságnak és szélességnek megfelelő vászondarabok levágásával és összevarrásával történt” (35), vagy pl. mit jelent, hogy „nagy-pálhát nem használtak, helyette az ujjak alsó felületét a hónaljáig meghosszabbították” (36) – de előzőleg még nem tisztázódott az sem, hogy mi az a „nagy-pálha”. Vagy „az ing későbbiek során is megtartotta a régi szabásformát, de már sokkal praktikusabbnak bizonyult” (36) –, és milyen volt a régi forma? A hímzés technikai ismertetésénél a szerző teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy az öltés- és hímzéstípusok a szakirodalom szinte legteljesebben feldolgozott területe, amely a népművelő jellegű kiadványokon keresztül már a köztudatban is szaknyelven ismert. E terminus technikusok helyett a szerző újakat alkot, ill. elfogadottakat más értelemben alkalmaz, pl. a *kétöltéses varrás* (41) vagy pl. a *fehérhímzés* esetében (39). Kitér az „új stílusú”, a leírtakból úgy tűnik, hogy a szabadrajzú hímzések ismertetése előtt, „mert azok mindenütt azonosak” (41), de valójában ezeknek is számtalan változata van, s a szerző maga is közül (191) ilyen hímzésmin-tákat.

A következő fejezetben az egyes ruhadarabok leírása következik. Itt nehezíti a tájékozódást, hogy a női, férfi haj- és fejviselet, alsó- és felsőruhák, illetve a közösen is viselt felsőruhák, lábbelik rendszeretlen egymásutánban jelentkeznek. A sorszámozás segíthetné az eligazodást az egyes viseletcsoportoknál történő keresztbeutalásoknál, de pl. a (9. számú) *női mellénytől* (pruszlik) ezt olvassuk „szabása abban tér el az eddig ismert női mellénytől, hogy eleje a nyak felé hosszabb és egyenesre van kiképezve” (84), a női mellény szabásáról viszont ezt olvastuk, hogy a bosnyák (16. számú) mellény „két elejét egy-egy, a hátát két ruhadarabból szabták, a bélését vászomból, a vállpántjai külön készülték” (64). Még szabásrajz sem segíti a helyi típus megismerését. Itt említem meg, kár, hogy nem egy szabáshoz értő rajzoló kapta meg a minták készítésének feladatát, a közöltek sajnos jószerejvel használhatatlanok. Lásd pl. *kivágott ing* (52) vagy a mellette lévő oldalon az alsószoknya szabásrajzát, melyek összehangolatlan léptéke is zavaró, ugyanakkor maga a rajz nem egy derékban ráncolt alsószoknya benyomását kelti, és a szabásrajz számozott részleteinek ismertetése sem eligazító.

Talán egy archaikus lepelruhát takat a *Terítő* (89), „mely kétszélű” (talán két szélből összevarrt) és díszítése (milyen ez a díszítés?) korosztályok szerint készült”. Mire szolgált?

Az első viseletcsoportnál a női hajviseletet a főkötők és kendőket bemutató két szakasz között részletesen tárgyalja a szerző (67), a Dráva menti sokácoknál a férfikabátok után négy sorban a *Fésülködés* címszó alatt (91) van szó a hajviseletről, míg a Dráva menti horvátoknál emlíve sincsen.

A részletezett ruhaféleségek a következő fejezetben állnak össze teljes öltözetekké, viselés-módjukat a munkaruhák, ünnepi és alkalmi öltözetek egységében ismerhetjük meg. Ebben a fejezetben mutatja be a szerző a gyermekek ruháit is. Ez a fejezet az, amely összességében mégis a leginkább elgizítja az olvasóját a tájanként, alkalmanként változó, színes viseletek variációi, változásai között.

Az öltözködés alakulása és jegyei című IV. fejezetben a szerző az öltözetekre vonatkozó esztétikai megfigyeléseit foglalja össze, és igyekszik vázolni az öltözetek viselőinek saját megjelenésükkel kapcsolatos igényeit is. A délszláv viseleteknek a magyar viseletcsoportokhoz (és nem magyar etnikai csoportokhoz) való viszonyításába azonban hiba csúszott. A szerző véleménye szerint a „múlt század utolsó” negyedében, a „magyar etnikai csoportok többségénél a gyári anyag felhasználása már általános lett”. Ezzel szemben a „horvát népviselet ebben az időben a hagyományos öltözködésnek szinte minden vonását magán viseli” (146). Kár, hogy a környező magyar viseletcsoportok történeti háttére kevésbé vonódik be a szerző érdeklődési körébe, hiszen éppen a Dráva menti falvak magyarjai nagyon is hosszan, jóval a szerző által jelölt időhatáron túl, megőrizték öltözetük a délszlávokéval vetekedően hagyományos vonásait. Ugyanakkor éppen a szerző által közöltekből, több alkalommal értesültünk arról, hogy pl. a posztó és bársony télruhák általános viselése éppen a horvátoknál az 1880-as évekre tehető és, hogy a „századforduló előtti évtizedekben a sokácok és bosnyákok a könnyen tisztán tartható gyári anyagokból készült szoknyát viselik, amely (gondolom a gyári anyag) lassan több felsőruhadarab készítésére is kiterjedt” (111). Vagyis a délszláv öltözetek átalakulása, majd a kivetkezés is, kb. egy időben zajlott az egy környezetben, hasonló pénzszerzési és vásárlási lehetőségekkel élő magyar falvakéval.

A népviselet történeti alakulása fejezetrész olyan történeti fejtegetésekkel lepi meg olvasóit, amelynek tudományos értékelése meghaladja egy recenzió teherbíró képességét. Arra azonban nyomtétóan felhívja a figyelmet, hogy nagyon hasznos lenne egy olyan történeti etnográfiai mélyfúrás, kutatás, amely időben és korban rendezné a különböző jelentősebb stílusáramlatokról tudottakat, és – etnikai határok fölé emelve – rendszerezné a középkelet-európai öltözetek történeti rétegeit. Itt csak a fej-, ill. hajviselet egyes elemeinek származtatásával kapcsolatos egy-egy megjegyzést emelnék ki: „Az itt bemutatott főkötő formája és a díszítés öszhatása bizánci átvételre utal. A falusi sokácok idejövételük alkalmával úgy hozták magukkal” (160), vagy a baranyai Duna menti, bácskai, szlavóniai, bosnyák (és magyar) falvakban ismert női hajviseletre vonatkozó „legrégebb adataink a római birodalom területéről, a második század felől valók” (163).

Hasonlóan nehéz terepre tévedt a szerző a motívumelemzések során. A szimbólumok és szimbólumrendszerek gazdag szakirodalmi háttére nélkül azonban ez a téma megoldhatatlan. Az olvasó számára bizonyára tanulságosabb lett volna, ha a szerző e gazdag anyag formai-tipológiai rendszerezésére szorítkozott volna, ami viszont igen hasznosan egészítette volna ki ismereteinket.

Ezt a témát szépen egészítené ki a viseletek és díszítményeik hangsúlyos színeinek megváltoztatásában mutatkozó rendszer felvázolása, melyhez *A színek* c. fejezetrész, néha kissé szubjektív vitásba hajló megállapításai ellenére (pl. az övekénél a „kevés és igen sokszor ismétlődő fehér szín gazdag érvényesülését az egyszerűségnek köszönheti” 218.) gazdag anyaggal járulna hozzá.

A megjelenésében igényes, szép kiállítású kötet néhány színes és sok szép fekete-fehér fénykép-felvétellel illusztrált. Nagy kár, hogy ezek a fényképek nincsenek rendszeresen adatolva, a felvétel ideje ebben a témában nagyon sokat mond. A tárgyokról pedig jó lenne tudni, hogy melyik múzeum gyűjteményében vannak. Nagyon szépek és értékesek a zágrábi Néprajzi Múzeum archív fotói. Közreadásuk azt az összefogást is dokumentálja, amely a könyv megjelenését megelőzhette.

Moravcová, Mirjam: Národní oděv roku 1848. Ke vzniku národně–politického symbolu. (1848 nemzeti viselete. Adalék egy nemzeti–politikai szimbólum kialakulásához.) Academia. Praha, 1968. 227 old., 60 fénykép és rajz, 16 színes képmelléklet.

Soňa Švecová

Miriam MORAVCOVÁT az utóbbi években a cseh munkásságról írott tanulmányok szerzőjeként tartjuk számon. MORAVCOVÁ ezzel a problematikával a hetvenes években kezdett foglalkozni,

amikor a Csehszlovák Tudományos Akadémia prágai Néprajzi Intézetében a cseh munkásság kutatására egy önálló, akkor létesült osztály élére került. Mint CHOTEK, STRÁNSKÁ, PRAŽÁK professzorok tanítványa, e téma kutatásához és feldolgozásához is olyan alapossággal fogott hozzá, mint amilyen erudíció jellemezte addigi tudományos tevékenységét a szlavisztika és a középkor kutatása területén. Utóbbi kutatási eredményeit MORAVCOVÁ még lánynevén, mint Mirjam STARÁ publikálta.

A prágai munkások viseletére vonatkozó vizsgálatait több hosszabb-rövidebb tanulmányban publikálta, többek között a *Stará dělnická Praha* (Régi munkás Prága) című reprezentatív kiadványban is (ismertetését lásd: Ethnographia 1984. 147–148.). Így irányult a szerző figyelme a nemzeti viselet kialakulására, amely a munkásgyletekben a XIX. század hatvanas és hetvenes éveiben az egyenruha kialakításának mintája lett. Ezeknek a vizsgálatoknak az eredményét adja közre a szerző az ismertetett műben. A munka dokumentumanyaga rendkívül gazdag; kiterjed a korabeli ábrázolásokra, múzeumi tárgyakra, sajtó és folyóiratbeli cikkekre, levelekre, visszaemlékezésekre stb., valamint az egyesület, a rendőrség és más hivatalok irataira. A bőséges forrásanyag lehetővé tette, hogy a szerző szinte napról napra követhesse a nemzeti viseletre vonatkozó nézetek, tervek és azok gyakorlati alkalmazásának alakulását.

A nemzeti viselet kialakításának terveit MORAVCOVÁ a vele szimbolizálni kívánt politikai célokkal összefüggésben vizsgálja. Megállapítja, hogy 1848 márciusában, az alkotmányos pártens kihirdetése után a prágaiak nem voltak még felkészülve arra, hogy szétáradó lelkesedésüket viseletükkel is demonstrálják. Az első napokban az alkotmány nemzetek feletti szimbólumait, elsősorban a fehér szalagokat, zászlókat és kalapokat részesítették előnyben. Bár a cseh nemzeti tudat ebben az időben már támaszkodni tudott a cseh irodalmi nyelvre, a történettudomány eredményeire, népdal- és más népköltészeti gyűjteményekre, sőt a népviseletet bemutató dokumentumokra is, „nemzeti viselet” ekkor még nem létezett, sőt a nemzeti viselet koncepciója is csak homályosan körvonalazódott. A cseh kispolgárság és értelmiség a nemzeti hovatartozást kifejező saját viselet kialakítására törekedett, olyan nemzeti viseletet kívánt magának, mint amilyenek ekkor a lengyelek, horvátok, szerbek, magyarok és szlovákok már rendelkeztek. A számításba vett viseletminták elemzésénél a szerző felhívja a figyelmet, mennyire hiányzott közülük a cseh nemzeti viselet. A cseh népviselet elutasítását MORAVCOVÁ a polgárság és a jobbágyok közötti társadalmi ellentétekkel és egy széles körben elterjedt korabeli érveléssel magyarázza: a cseh parasztság viseletét a kortársak többsége nemzetietlennek, idegen elemekből állónak és éppen ezért a cseh vagy a szláv egység reprezentálására alkalmatlannak tartotta. Mindamelllett a korabeli nemzeti viseletre vonatkozó tervekbe és javaslatokba más nemzetek viseletelemé is bekerültek, így a szomszédos Morvaországból és Szlovákiából is.

Az 1848 tavaszán körvonalazódó és kikristályosodó nemzeti viselet stílusát érintő elvi kérdésekkel a szerző az igen terjedelmes második fejezetben foglalkozik. A haladás akkori szimbólumai (fehér kalap, diáksapka stb.) a maradiság szimbólumaival (cilinder, frakk) ellentétben még elég szűkösek. A szerző megkülönböztetett figyelmet szentel a huszár egyenruha, a nemesi viselet által inspirált egyenruha-változatoknak, amelyek azonban távolról sem tudták a nemzeti viseletre vonatkozó elvárásokat kielégíteni. A különféle egyleti egyenruhák gyorsan alakultak, és az egyesület viseleteként állandósultak, egy szűkebb csoporthoz való tartozást fejeztek ki. Mellettük egyre sürgetőbbé vált az igazi „nemzeti viselet” létrehozása. Mielőbbi kialakítását az egyre gyakoribb különleges alkalmak: pl. Bécsbe induló hivatalos cseh küldöttségek, helyi gyűlések, főleg pedig az előkészítés stádiumában lévő Szláv Kongresszus még inkább sürgették. Éppen ezért a márciustól júniusig terjedő időszakban rengeteg javaslat és terv született a nemzeti viselet azonnali megalkotására. Könyvében ezeket a szerző a szöveg közé iktatott színes képmellékletekkel illusztrálja. A legtöbb javaslatot, tervet kiváló képzőművészek és neves prágai szabók küldték be. A nemzeti viseletről komoly vita bontakozott ki az értelmiség és a prágai polgárság széles rétegeiben is. A viseletminták közti válogatás, illetve bemutatásuk módja számos értékes tanulsággal szolgál: a férfi viseletnél szembeűnőbbé vált az egyenruha felé való hajlás. A női öltözködésben ugyanezek a minták megváltoztatott formában és többféle variációban jelentek meg, de ha a divatos vonalakat figyelmen kívül hagyták, csúfosan megbuktak.

A nemzeti viselet különféle értelmezési alapján a szerző az inspiráló mintákat három nagy csoportba osztotta. Első csoportba kerültek a történelmi hagyományokat, főleg a cseh nemzeti önállóság korát, a XV–XVI. századot idéző öltözetek, amelyek a nemzeti és politikai függetlenséget szimbolizálták. Így a nemzeti viselet egyik kedvenc sapkája a cseh király nevével elnevezett *podebradka* lett.

Egy másik nagy csoport a maga viseletjavaslatait a többi szláv nép hagyományos viseletei alapján alakította ki; ide sorolható pl. a lengyel, ukrán, illetve horvát elemként ismert, vászonból készült, bő, gazdagon redőzött nadrág. Elterjesztésének alig titkolt célja többek között a súlyos válsággal küszködő, egykor virágzó cseh gyolcsipar fellendítése volt. Ide sorolható a lengyel *konfedemka*-sapka és más jellemző korabeli viseletek. A férfi viselet szinte valamennyi változatához hozzátartozott a fegyver. A nemzeti viseletben végül szembetűnően érvényesült a színek heraldikai jelképes értéke, a cseh piros és fehér, illetve a szláv piros-kék-fehér trikolor.

A sajátos nemzeti öltözetstílus kialakításának második korszaka – amelynek elemzésére a szerző a következő fejezetben vállalkozott – a prágai júniusi felkelés leverése után, illetve az üldözés hatására a viselet politikai és nemzeti jegyeinek visszafogottabb kifejezése következtében bontakozott ki. A nyár végén bekövetkezett némi feszültség-nyhülés viszont ismét előtérbe hozta a nemzeti viselet, elsősorban a téli változat kérdésének megoldását. Az új viseletterveknél már a polgárisabb formák érvényesültek, a színek tompábbak lettek, a korabeli divatot is jobban respektálták. A szerző mindezt egy folyamat lezáruló korszakának tekinti: erre az időszakra a cseh területeken a nemzeti viselet már állandósult, formailag jól meghatározható hatása a következő években is érvényesült. A férfi viseletben ekkor terjedt el a lengyel *čamarkára* emlékeztető zsinóros gombolású kabát, a *čamara*. E kabát (dolmány) tartozéka volt a pantalló. Ugyanekkor a nőknél a *szláv kiskabát* terjedt el. A színek közül ismét a fehér és a kék színt részesítették előnyben. A szerző röviden kitér a nemzeti viselet helyi, vidéki változatainak bemutatására is.

Rendkívül sok adat maradt fenn a nemzeti viselet betiltásáról, a hivatalos üldözésekről, figyelemre méltóak a nemzeti viselet ellenzőit és üldözőit ábrázoló karikatúrák is. Ezeket a dokumentumokat a szerző a könyv utolsó fejezetében, az 1849–1853 közötti évek eseményeinek a feldolgozásánál elemzi és értékeli. E négy év eseményeihez szorosan kapcsolódik a magyar forradalom iránt megnyilvánuló szimpátia kifejezése a viseletben, amelyet a csikós kalap vagy a *szláv kalapokra* kitűzött Kossuth-portré és esetenként „Éljen Kossuth” feliratos szalagok és övek illusztrálnak. Az állandó és fokozódó üldözések miatt a szabadság szimbólumaihoz való visszatérés egyre ritkább. A korabeli nemzeti viselet végül is csak emlék maradt, az 1848-as forradalomra való emlékezés bizonyossága. A nemzeti viseletnek a későbbi politikai harcokban játszott szerepével ez a könyv már nem foglalkozik, Mirjam MORAVCOVÁ a nemzeti viselet kialakításának és hatásának első korszakát dolgozta fel. A viselettörténetnek egy jelentős és eddig ismeretlen fejezetét tárta fel, mégpedig a szakembert és a széles közvéleményt egyaránt lebilincselő, rendkívül érdekes formában.

Baš, Angelos: Oblacilna kultura na Slovenskem v Presernovem casu (1. polovica 19. stoletja). Szlovénia öltözködési kultúrája Prešeren idejében. A 19. század első fele. Ljubljana. 1987. 343 + 15 i

M. Kozár Mária

Angelos BAŠ kutatja Szlovéniában az öltözködési kultúra történetének különböző korszakait. Első tanulmánya 1970-ben jelent meg, melyben a késő középkor és a XVI. század öltözködési kultúráját dolgozta fel (*Noša na Slovenskem v poznem srednjem veku in 16. stoletju*). Mostani könyvében a XIX. század első felében kalauzolja az olvasót. A továbbiakban a XVII. és XVIII. század, a XIX. század második fele, majd az 1900–1914 közötti időszak öltözködési kultúráját kívánja kutatni.

A. BAŠ a bevezetőben az „öltözködési kultúra” fogalmát határozza meg, melynek több összetevője van. Az általánosan használt „viselet” (*noša*) helyett A. BAŠ az „öltözködés” (*oblačilni videz*) kifejezést használja tanulmányában. A „viselet” jelenti BAŠ-nak mindazt, amit hordunk, ami rajtunk van. A XIX. század közepétől a „viselet” (*noša*) kifejezés a szlovén szóhasználatban a paraszti öltözködés szinonimája lett. Így ez a szó ma már nem alkalmas a nem paraszti, vagyis a munkás, polgári és nemesi öltözködés összefoglaló elnevezésére. Ezért A. BAŠ az „öltözködés” (*oblačilni videz*) kifejezést használja, mely megfelel minden társadalmi réteg viseletének megjelölésére. Az „öltözködés” fogalmkörébe tartoznak BAŠ szerint; a ruházat (szűkebb értelemben), a fejrevalók, lábbelik, ékszerek,

kiegészítők, hajviselet, valamint a tisztálkodás és a dohányzás. Az „öltözködés” kutatásának tárgya az „öltözködési kultúra”. Az öltözködési kultúra keretében BAŠ azt vizsgálja, hogyan hatnak az öltözködésre a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális viszonyok, hogyan viszonyulnak az emberek – közvetlenül és közvetve – az öltözködéshez. Az öltözködést a néprajztudomány vizsgálja Szlovéniában is. BAŠ szerint a néprajztudomány az egyes népek életmódjának a történetét kutatja. Az „életmód” itt a népet alkotó összes társadalmi rétegnek az adott kulturális elemekhez való viszonyát jelenti. Valamint azokat a hatásokat, melyek e viszonyok folytán érték e társadalmi csoportok életét.

A szlovén néprajzkutatók csak elvétve foglalkoztak a munkások, polgárok és nemesek öltözködési kultúrájával. BAŠ sem dolgozza fel a munkások, egyenruhát viselők és cselédek öltözködési kultúráját, mivel a rendelkezésre álló adatok igen szerények. A legtöbb forrás és feldolgozás a népviseletet mutatja be. A XIX. század első felének szlovén öltözködési kultúráját többféle forrásból tárta fel a szerző; néhány eredeti viseletdarab, levéltári adatok, újságok, folyóiratok, szakirodalom és szépirodalom, festmények, fotók, grafikák.

Területileg a tanulmány a mai Szlovén SZK határait nem lépi át. Mivel a Muravidék ma Szlovéniához tartozik, találunk a könyvben a történeti Vas és Zala megyére vonatkozó adatokat is (CSAPLOVICS, KOSSITS, BELLOSICS).

A könyv mellékletében külön fejezetet szentel a szerző Prešeren öltözködésének és a divatnak. Utóbbiban összegzi a hazai és nemzetközi szakirodalom által a divatról általában és az öltözködés divatjáról megfogalmazott megállapításokat. A könyvet színes és fekete-fehér illusztrációk egészítik ki s bőséges jegyzetek, irodalomjegyzék.

Ekszerek, főkötők, kalapok: kiállítások a bécsi Néprajzi Múzeumban.

Balogh Jánosné Horváth Terézia

Schmuck aus Haaren. Sonderausstellung. Katalog. Im Selbstverlag des Österreichischen Museums für Volkskunde Wien, 1981. 53 oldal, 5 lap ábra.

Az osztrák Néprajzi Múzeum „hajékszer” kiállítással indította a saját ékszergyűjteményét föl-táró kiállítások sorozatát. A német szóhasználat összevonhatta a kiállítás és katalógusa tárgyát a címben, de magyarul jobban kell tagolnunk: *(emberi) hajból és (állati) szőrből készült ékszerek és dísz-tárgyak*. Nálunk nemcsak a 2-2 szó, hanem vele a 2-2 fogalom is jobban elkülönül, ezért nem érezzük elég egységesnek a kiállítás összetételét. Német területeken a hajmunkák jelentősebbek és a lószőr-munkákból kevesebb készült. Nálunk fordított a helyzet. Ezért is alaposabban meg kellene vizsgálni történetileg a két ékszeranyag és feldolgozásmódjának egymáshoz való viszonyát. A tárgyalat kiállítás rendezője, Gudrun HEMPEL tett már lépést e téren egy tanulmányában, de csak XX. századi viszonylatban (*Schmuck aus Haar. Schriftliche Zeugnisse und Befragungen in der Gegenwart*. In: *Kulturelles Erbe und Aneignung. Festschrift für Richard Wolfram zum 80. Geburtstag*. Wien, 1982. 167–176.)

Jelen katalógus – Klaus BEITL múzeumigazgató előszavától eltekintve – Gudrun HEMPEL munkája. Bevezetőjében csak az emberi haj felhasználását és személyes jellegét taglalja.

A kiállításban szereplő 116 tétel java osztrák, elsősorban a XIX. és kisebb részben a XX. század-ból. A katalógus rövid leírást ad mindegyikről. Az első 7 egységben a hajból készült tárgyakat szerep-kör, rendeltetés szerint csoportosították (a 96-ból 4 magyar). Előállítói főleg nők, néha fodrászok, parókakészítők. A 8. egységet képezik a (gyönggyel kombinált) lószőr ékszerek (12 db). Ezeket férfiak, első világháborús hadifoglyok csinálták. A 9. egység 3 hajmunka-mintalapot, a 10. pedig 5 hajék-szer-készítmód leírását nyújtja, a hozzá tartozó rajzokkal (hurkolások, fonások és csipkeverésszerű megoldások).

Rövid bibliográfiával zárul a szerény, de csinos kiadvány.

Schmuck aus Haaren Sonderausstellung. Katalog. 2., bővített kiadás. Im Selbstverlag des Österreichischen Museums für Volkskunde. Wien, 1982. 79 oldal.

Az osztrák Néprajzi Múzeum ráérzett a közönség igényére a hajékszer-kiállítással: akkora sikert aratott, hogy egy évvel meg kellett hosszabbítani a nyitvatartást. Főleg a fodrászok érdeklődtek, ipari tanulókat oktatták a kiállításban a már feledésbe merült hajmunkák ismeretére.

A katalógus is hamar elkelt. *Új kiadás*ához hozzátették további 39 tétel leírását (köztük 1 lószőr és 1 elefántszőr tárgy, utóbbi persze nem osztrák...). Ez jó egyharmaddal való bővítés! Az ábraanyagot 9 tárgy fényképével növelték. A kiállítást aztán még egyszer meghosszabbították, majd 1985-ben a Steierisches Volkskundemuseumban is bemutatták. Akkor csak egy takarékos kis vezető készült hozzá: összesen 12 oldalon, 7 műtárgy ábrájával és rövidített irodalomjegyzékkel.

Zumachen–Aufmachen. Sonderausstellung aus der Schmucksammlung. Katalog. Im Selbstverlag des Österreichischen Museums für Volkskunde. Wien, 1983. 63 oldal, 8 lap, 126 ábra.

Az osztrák Néprajzi Múzeum ékszerkiállítás-sorozatának második tagját kísérte ez a katalógus. Európa több országából származó *ruharögzítő ékszerekből* rendezte a kiállítást Gudrun HEMPEL. Klaus BEITL előszavától eltekintve az ő műve a kiadvány is. Rövid bevezetőjét azzal a gondolatmal indítja, hogy a ruhadarabok zárólemeit általában rejtteni igyekeznek, és azért díszítik (adnak nekik ékszer rangot...), hogy szerkezeti lényegüktől eltereljék a figyelmet. További mondanivalóit HEMPEL a katalógus egyes szakaszai elején fejti ki, részletekben.

A rendezés alapja az anyag és technológia. Az első 5 tárgycsoport fémékszerekből áll: filigrán, trébelt, stancolt, öntött munkák között különös módon foglal helyet a „biztosítótűk” formai-szerkezeti csoportja. A 6. egység a gyöngyházból és a szarvasagancsból esztergált munkákat veszi sorra. A 7. csoportba kerültek a szarvasagancsból sajtolgott gombok. Különbön az eddigiekben is a legtöbb tárgy gomb volt, továbbá kapocs- és tűfélekkel találkozunk. A 8. kiállítási-katalógusbeli egység a legizgalmasabb: az átdolgozott darabok. Újra eszünkbe jut az indító gondolat, hogy a ruhaékszerek nem szeretik mutogatni saját lényegüket. Talán azért éppen ebben az ékszercsoportban fordulnak elő leginkább a sajátos átdolgozott alakulatok. Például más tárgyból (pénzermédből is) gomb lett, vagy gombot alakítottak át más célra. (Szerintem a pénzérme ékszeranyagának is tekinthető.) A bemutatott 125 tárgy és 1 magyarázó rajz után 2 részletábrázolás szemlélteti az ékszerek funkcióját a kiállításban.

A szerény kivitelű, de csinos katalógust 41 tételes irodalomjegyzék és 22 katalógustétel ábrája zárja le.

Hempel, Gudrun: Fingerringe. Eine Sonderausstellung aus der Bestände des Museums. Katalog mit 96 Abbildungen. Im Selbstverlag des Österreichischen Museums für Volkskunde. Wien, 1985. 76 oldal.

Az osztrák Néprajzi Múzeum ékszergyűjteményét feltáró kiállítássorozat harmadik tagja az (ujjon viselt) *gyűrűket* mutatta be. Katalógusa igényesebb kivitelű, mint az előzőké. Klaus BEITL előszava után a rendező, Gudrun HEMPEL rövid bevezetője és a szintén általa írt – fejezetenként kis összefoglaló magyarázattal is ellátott – katalógus következik a 244 kiállított tételről (96-ról fotó is). A tárgyak majdnem mint gyűrűk, azok is javarészt fémből készültek, de 15 darab lószőrből kötött. Utóbbiak az osztrákok számára inkább csak az első világháború emlékét idézik, de nálunk, magyaroknál nagyobb a hagyományuk, sőt fel is újították készítésüket. Kiállítottak ötöt Bécsben a nagykáta Bodrogi Sándor munkáiból is (aki különben nyugdíjas villanyszerelő és csak gyermekkorában pásztorzkodott, nem „nyugdíjas pásztor”, mint a katalógus írja).

A 8 egységbe rendezett kiállítás szerepük szerint csoportosítja a gyűrűket. Ez nem egyszerű szempont, mert sok az átfedés, továbbá a múzeumi tárgyaknak éppen a funkciójáról szokott kevés lenni az ismeretünk. Nem is érzem elég sikerültnek a csoportosítást. Az 5. egység nem is illik az ékszer fogalmába, legföljebb formailag sorolható ide. A 7. egység azért „lóg ki” a rendszerből, mert nem

funkció, hanem a kor, a körülmények jellemzik. Mindenesetre dicséretre méltó törekvése volt HEMPELnek, hogy a népi gyűrűket beágyazza az általános gyűrűtörténetbe, és föltárjon új, eddig alig méltatott funkciókat is. Erről a törekvésről a kiállítás megtekintése során is meggyőződhettem a rendező magyarázataiból.

A kiállítási egységek: 1. Szerelmi és esküvői gyűrűk. 2. Pecsétgyűrűk. 3. Egyházi gyűrűk. 4. Keresztény jelképeket és áldásjeleket hordozó (amulett) gyűrűk. 5. Verekedőgyűrűk (bokszerék). 6. Ékszergyűrűk. 7. Az első világháborúból származó gyűrűk. 8. Kitüntetés- és jubileumi gyűrűk.

A katalógust 48 tételből álló irodalomjegyzék zárja.

Unter der Bedeckung eines Hutes. Hauben und Hüte in der Volkstracht. Katalog. Im Selbstverlag des Österreichischen Museums für Volkskunde. Wien, 1984. 133 oldal, 4 rajz, 27 fekete-fehér fotó, 1 elterjedési térkép.

Az osztrák Néprajzi Múzeum saját gyűjteményeit föltáró, rendszeres-módszeres kiállításainak sorozatában rendezte Margot SCHINDLER azt a *fejviselet*-kiállítást, aminek a szép kivitelű katalógusát kézben tarthatjuk. Klaus BEITL előszavától eltekintve SCHINDLER műve a katalógus is. A 11–64. oldalig tart a témáról és a kiállítás rendezői elveiről írt tanulmánya és a 65–116. oldalig a 218 tételes tárgyjegyzék, átlag 5–6 soros, arányos leírásokkal. 45 tételes irodalomjegyzék egészíti ki a munkát.

A kalapokat és más női-férfi, XVIII–XX. századi népi fejviseleti darabokat bemutató kiállítás a kalapdivat újraéledését észelve és azt támogatandó jött létre, alkalmazkodva a közönség időszerű érdeklődéséhez. Ez az érdeklődés alkalmat adott, hogy az Österreichisches Museum für Volkskunde jó 1000 darabos fejviselet-gyűjteményét a rendezők áttekintsék, értékeljék és egy töredékét bemutassák, kiegészítve néhány más gyűjteményből kölcsönzött példánnyal és viseletábrázolásokkal.

A tanulmány először áttekinti az ókortól kezdve a fejviseletek történetét, majd az alapformákat, az anyagokat és előállítási szinteket. Részletesebben elemzi a védő, gyakorlati funkciókat és a jelölő szerepeket. Végül alapos rendszerezést ad az egyes osztrák népviseleti tájegységek fejviseletéről. Maga a kiállítás lényegében osztrák tárgyakból épül föl, csak párhuzamként szerepel benne pár darab a szomszédos népektől.

Minket is ösztönözhetne ez a megalapozottan fölépített kiállítás hasonlónak a készítésére, de a katalógus azt a benyomást kelti az emberben, hogy az osztrák népi kalapokat és fejkötőket, sapkákat nem volt olyan nehéz áttekinteni, mint amilyen nehéz lenne a sokrétűbb magyar fejviseleteket. A bemutatott osztrák anyagban kevés az egymás fölé- és még kevesebb az egymás mellé rétegződő elem, nem úgy, mint nálunk...

Az ismertetett katalógusból, az alapfelfogástól kezdve, a kivitelezésen át a kiállítás irodalmi eredetű címéig a jellegzetes osztrák finoman-modernség és mértéktartó nyugatiasság sugárzik.

Gurevics, Aron Jakovlevics: A középkori népi kultúra. Fordította: KÖVÉR György, F. NAGY Géza Gondolat Társadalomtudományi Könyvtár. Budapest, 1987. 440 lap.

Fried István

Alighanem a legizgalmasabb, legszínvonalasabb, legtöbb szempontot adó sorozatot a Gondolat Kiadó adja ki, Társadalomtudományi Könyvtár cím alatt. Az értő és kiváló szakemberekből álló szerkesztőbizottság mellett a Kiadó belső szerkesztőit is dicséri a vállalkozó kedv, hogy sokfelől merítve, korunknak valóban legérdemesebb tudományos eredményeit tartalmazó műveit bocsátják az értő és érdeklődő magyar olvasók rendelkezésére, s ezáltal egyfelől az olvasó szemhatárát tágitják (új ismeretanyagot és még inkább új nézőpontot közvetítve), másfelől a tudományos kutatást is serkentik, a hasonló tematikájú magyar művek létrehozására.

Fokozottan áll ez a nálunk már jól ismert, bár BAHTYIN mögött – sajnálatos módon – a háttérbe szoruló és még csak LIHACSOV általános idézettőségével sem rendelkező GUREVICS új, Moszk-

vában 1981-ben, nálunk hat éves késedelemmel beérkezett könyvével kapcsolatban. S bár inkább az irodalomtudományra érvényes, elmondhatjuk, hogy a „népi nevetéskultúra” fogalmának, jelenségének parttalanra tágítása kevésbé használta a valóban középkori és valóban népinek nevezhető „kultúra” kutatásának, mint ahogy szintén kevésbé használta a XX. századig élő irodalmi jelenségek valóban népi és valóban középkori gyökerei elemzésének. BAHTYINnek mindenekelőtt bizonyos reneszánsz jelenségekre, alkotói módszerekre találó vizsgálódásai kritika nélkül kerültek ettől lényegileg eltérő művek, műcsoportok és típusok, korok jellemzésének ürügyén elő; s így például a középkor tagolható kor-szakolható, történetileg egymástól elváló periódusai összemossódtak, ennek következtében a különböző értékű hagyományok is differenciálatlanul értékelődtek föl (vagy éppen le). S a magyar kutatás, amely valaha az „eltűnt magyar színjáték”-ban gondolkodott, majd jóval később, jelentős mennyiségű apokrif anyag gyűjtése és részben megjelentetése után sem végezte el teljesen megnyugtatóan a történeti kor-szakokra rögzítés egyébként nem könnyű feladatát, GUREVICSNak előttünk fekvő könyvében módszertanilag jó eligazítót és ösztönző anyagcsoportot kaphat.

Miről is van szó? Arról, hogy az eddig elhanyagolt, sőt, figyelembe sem vett forrásbázis elemzésével GUREVICS nem egyszerűen visszakövetkeztet a valóban középkori, valóban népi kultúrára, hanem pontosan rekonstruálja azt a hiedelmvilágot és ezen keresztül azt a világlátást, amely a középkor különféle periódusaiban az egyes emberre, illetve emberek meghatározott csoportjára jellemző. A középlelatin irodalom forrásbázisként lehetőséget ad mentalitások, reagálások és elvárások rekonstruálására; a „hagiografikus” és az „oktató jellegű műfaj”-okban ugyanis olyan tudásanyag halmozódott föl, amely egy adott közösség hétköznapijaiból nőtt ki, arra igyekezett visszahatni, azt igyekezett az elképzelt helyes útra irányítani, méghozzá olyan eszközökkel, amelyek révén az egyház „a híveket eszmei befolyása alá” tudta vonni. S minthogy a megértésre számított az oktató mű szerzője, de az az egyházi férfiú is, aki közvetlen kapcsolatba került a néppel, és mert meggyőző műfajokkal élt, ezért a népre hatásban gondolkodott, azaz „széles társadalmi rétegek igényei”-t is tükröztek ezek a néphöz eljutó művek.

GUREVICS másik figyelemre méltó megállapítása jórészt szemben áll a bahtyini tételekkel: nem egyezik BAHTYINnal abban, hogy a hivatalos tudatnak nevezett eszmekör minden esetben aszkétikus, komor és fenséges lett volna, s vele szemben a hivatalos tudatot tagadó világszemlélet a harsogó, karneváli jellegű kacagással lenne azonosítható. A fentnek és a lentnek másféle oppozícióját állapítja meg GUREVICS, fentnek és lentnek egymásba hatolásáról is meggyőzően szól, ennek következtében a középkori groteszknak egészen másféle értelmezésével is szolgál. Míg BAHTYIN HUIZINGÁval szövege a középkor alkonyán felmerülő problémákat taglalta, továbbá Rabelais-re és korára koncentrált, majd a Rabelais-Sterne-Gogol-vonulatban vélte fölfedezni a késő középkori groteszk továbbélését. GUREVICS másféle anyagon demonstrálja tételeit: „az én anyagaim nem rajzolják meg a karnevál képét”, „a karnevál alapjait képező inverzió jelensége ekkor még a kultúra minden szférájában szétszórva van jelen”, a középkori vallásosság „felölelte a műveltségnek mind hivatalos, mind nem hivatalos szféráját” – hogy GUREVICS néhány végkövetkeztetését idézzük. GUREVICS egytértéssel idézi egy elődjét abban, hogy „a komikus és a tragikus, a profanizáló és a szent, a gunyoros és az emelkedett lényegében egy és ugyanazon világszemlélet egymást szervesen kiegészítő két aspektusa”. Amit BAHTYIN karneválizációjának nevez, amit egyetemes vásárlélményként ír le, az egy későbbi kor-szaknak inkább bomlástermékeként jelentkezik, nem pedig a középkor egyetemes szemléletének. Azt azonban GUREVICS is hangsúlyozza, hogy BAHTYIN tételeit és még inkább BAHTYIN kritikátlan követőinek megállapításait csupán módosítja, nem veti el. BAHTYIN még nem tett egyenlőségjelet a középkorinak általa egyébként sem nevezett népi nevetéskultúra és népi kultúra közé, de ezek egymáshoz való viszonyát sem tárta föl, így bizonyos lehetőségek mégis adódtak a félreértésre. Ennek a félreértésnek határozottan gesztusú tisztázása GUREVICSNak nem utolsó érdeme.

Nem állhatjuk meg, hogy GUREVICS gazdag tartalmú könyvének egy epizódját ne idézzük. Vitryi Jakab meséjéről szól, eszerint az ördög a rábízott asszonytól sietve menekül el a férj hazatérékor. Arany Jánosra gondol a magyar kutató, *A Jókai ördögére*, amelynek forrását pontosan ismerjük, egy osztrák költő, Johann Nepomuk Vogl felgyűjtötte szlavóniai mesének magyar fordítását jelölhetjük meg több magyar filológussal egytértésben közvetlen elődül. A szálak azonban – s ezt eddig is tudtuk – messzibb vezetnek, a szlavista szívesen vágja rá, Mickiewiczig, GUREVICS jóvoltából azonban még messzebbre nézhetünk le a múltnak feneketlen kútjába.

A legszívesebben és a legnagyobb örömmel régi módon, ajánlással fejeznénk be olvasásélményünkről való beszámolóinkat: irodalomtörténészeknek, folkloristáknak egyként hasznos könyvet olvastunk. Öröm, hogy a Kiadó lehetővé tette a helyenként döccenős, másutt gördülékeny magyar fordítás megjelenését.

Endrei Walter–Zolnay László: Társasjátékok és szórakozás a régi Európában. Corvina Kiadó. Budapest, 1986. 174 l., 175 fekete-fehér, 48 színes ábra.

Györgyi Erzsébet

A játék fontossága, társadalmi szerepének elismertsége napjainkban növekvőben van. Egykori pozícióinak visszanyeréséhez vagy éppen egy korszerű játékkultúra kialakulásához nemcsak szabadidő, alkalmas hely és egyéb körülmények szükségesek, hanem a játék megismerését lehetővé tevő források, kézikönyvek is. Bár az utóbbi időben növekedett a játékkal foglalkozó könyvek száma nálunk, egy, a régi Európa s benne kiemelten Magyarország középkori játékeit összefoglaló képes munkára mind a nagyközönségnek, mind a szakembereknek szüksége volt.

A könyv nemcsak a játékok leírására vállalkozik, foglalkozik azoknak a társadalom életében elfoglalt szerepével is. A középkorban a játéknak nagyobb szerepe volt az élet egészében, mint a későbbi korokban, erről győz meg *A játékos középkor, mint aurea aetas* című bevezető fejezet. Az emberek rövidebb életet éltek, tehát a társadalom nagyrészt fiatalok alkották. Az élet legkülönbözőbb eseményei zajlottak a világ szemé láttára látványos, színjátékszerű, játékos vagy épp népünnepély jellegű formában. Szabad időből akkor több volt, mint napjainkban. A játék minden korosztály számára természetes volt, tehát gyermeknek, fiatalnak, idősebbnek is. A különböző játékok hatóságok, egyháziak, nevelők által való tilalmazása csak esetleges, alkalmi, ideiglenes korlátot jelentett, ami nem tudta háttérbe szorítani a jellemző játékos magatartást, játékszeretetet.

A *Gyermekjátékok* fejezet – az előbbiekből is következően – szerény (9 oldal) terjedelmű. A csak gyermekek által játszott játékokról, használt játékszerekről szól: főzőcskéről, babaedényekről, babákról, babaházakról, állatfigurákról, vesszőparipáról, játékvárról, várostromról, fegyverekről, ólomkatonákról, lovagi tornát bemutató marionettekről olvashatunk. Idézik a szerzők a fogócskáról, körjátékokról, bűjőcskáról, „ipi-apacs”-ről és még számos, máig játszott mozgásos társasjátékokról szóló adatokat. Luther Márton sokallta az időt, amit a gyermekek tekézésel, labdázással, rohangálással és verekedéssel töltenek. Ismerték a középkori gyerekek az ugróiskolát, játszottak a feldobott öt csontocskával, s lapos kővel kacsáztak a víz színén. Bruegel és további festők örökítették meg a középkorban is játszott játékokat.

A felnőttek játékaiból nagy teret szentel a szerzőpár a szerencsejátékoknak. Ide sorolják a sors-húzást, a kockával játszott sokféle játékot, a „szerencsefázekat”, a lutrit, a rulettet. A szerencsét taktikával befolyásoló játékok közé az ostábla, a kártyajátékok és a dominó tartoznak. Csak taktikai játékként a malom és a sakk szerepelnek. Szó esik még a rejtvényekről, fejtörőkről. Ezután a szabadtéri játékok számos fajtáját írják le, különös tekintettel a labdajátékokra. Itt is sok szó van máig élő játékokról, beleértve a bigézést, célba dobást. Az ügyességi játékként felsoroltak is máig ismertek. A mai sport elődei, a lovagi tornák és állatviadalk leírása zárja a középkori Európa játékaik leírását. Egyetlen oldalt kitöltő fejezet, *A mesgyék* utal arra, hogy a játék körébe vonható lenne nagy része annak a sokféle cselekménynek, amit szokások címen von össze a néprajzi irodalom.

A *Játék és multság Magyarországon* fejezet azonban e tágabb értelemben véve tartalmazza az ünnepi vigalmakat és játékokat. Így a különböző játékok, játékszerek mellett részletesen megismerhetjük a régi magyar farsangokat.

Sajnálatos, hogy nem azonos körvonalazásban került bemutatásra az európai és a magyar játékinés. Ezen túlmenően is több helyütt vitára késztet a csoportosítás.

A könyvet gazdag, szerencsés módon nem kis részben színes, gondosan megválasztott korabeli ábrázolásanyag illusztrálja.

Braudel, Fernand: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Gondolat. Budapest, 1985. 636 oldal.

Nádasi Éva

Megkapóan és lenyűgözően nagy feladatra vállalkozott a magisztrális kötet nálunk is jól ismert szerzője – Fernand BRAUDEL –, különösen, hogy tudjuk, e könnv egy háromkötetes munka első része csupán. Életmű ez a könyv, egy élet tudásának, kutatói tapasztalatainak összegzése. Amint az előszóból kiderül, 1952-ben vállalta el megírását, s 15 éven keresztül dolgozott rajta. A mű ismeretében mindez nem is képzelhető el másként.

Egy „hosszú utazás” a középkor világába e munka, melynek során bepillantunk eleink mindennapjaiba, örömeibe, küzdelmeibe, szenvedéseibe. Tanúi lehetünk életüknek, mienktől különböző, ismeretlen életformájuknak, s ezzel a tudós szerző sokunk gyermekkori vágyát teljesíti: a múlt fátylát fellebbentve bemutatja, milyen is volt az az eleven élet, melynek nem lehetünk részesei. „Célom elejétől végig az volt, hogy lássak és láttassak, meghagyva a tanulmányozott jelenségeknek a maguk sűrűségét, összetettségét, másneműségét, mindazt, ami magának az életnek a jegye.”

Mondhatnánk, válgörténelem „alulnézetből” e mű – vagy ahogy BRAUDEL nevezi, „parahisztorikus” vizsgálódás –, annak minden előnyével és hátrányával. Amit felölel – a téma, a terület, az időszak – minden túlzás nélkül monumentális. Ebből következően a feldolgozás sem homogén, sem teljes nem lehet. Szükségszerűleg mozaikos az a kép, amit felidéz, sok-sok „snittel” rövidített múltunk „filmje”, de mégis sugárzik belőle a megelőző korszakok és a szerző fontos üzenete: az, hogy kíséreljünk meg mindent *egységben* látni „a táplálkozástól a bútorzig, a technikától a városokig ... s ha mindent nem láthatunk is, legalább tegyük mindent a maga helyére, mégpedig szükségszerűen világviszonylatban”. Hogy „összenövő”, egy rendszerré szerveződő világunkban miért van különös súlya ennek az üzenetnek, e törekvésnek, azt talán nem kell részleteznünk. Tapasztalhatjuk érvényességét mindennapi életünkben, a világgazdaságban, de a politikában, a tudományban egyaránt.

E jellemzőn túl a könyv fontos sajátossága az, hogy az egész világ felé nyitott, hogy nem Európa-centrikus: „... amennyiben csak módon nyílt rá, kutatásomat az egész világra kiterjesztettem, „mondialistává” szélesítettem” – vallja a szerző, s valóban ezt teszi. Bár ez az elhatározás megsokszorozta a feladat nehézségét, hiszen Európán kívül részletesen tanulmányoznia kellett Amerika, Japán, Kína, India, az iszlám és Afrika országainak történetét is. Ezzel együtt – vagy talán éppen ezért! – szemében Nyugat-Európa nem az a mérce, amihez mindent és mindenkit mérni lehet, s nem is az események egyetlen lehetséges generátora. Hogy a legtöbb szó mégis Európáról esik, annak kézenfekvő magyarázata az a tény, hogy a legtöbb ismeretanyag is e földrészre vonatkozik.

A téma térbeli és időbeli terjedelme miatt, ill. a műben felhalmozott ismeretanyag következtében szinte lehetetlen a munkát a szokásos módon és terjedeleniben ismertetni. A rendelkezésre álló kereteken belül egyetlen használható, ill. hasznosítható lehetőségnek az tűnt, ha a könyv logikai vázát vizsgáljuk meg, ill. azt mutatjuk be, mi volt az a fonál, melyre BRAUDEL lexikonnyi információját felfűzte.

Már a bevezetőben elmondja, hogy a munka során egy hármás felosztás alakult ki fokozatosan előtte, melybe a megfigyelt részleteket könnyen integrálni tudta. E rendszer a piac, a piac alatti, ill. a piac feletti szféra együttese „... a piac alatt egy olyan homályos zóna terül el – írja erről –, amely elégséges történeti dokumentáció hiányában gyakran nehezen figyelhető meg; egy olyan elemi alaptevékenység, amellyel mindenütt találkozunk, és amelynek terjedelme egyszerűen fantasztikus. Ezt a talaj menti vastag övezetet neveztem el jobb híján *anyagi létnek, anyagi kultúrának*. ... Másrészt a piacok széles felszíne felett ... hatékony társadalmi hierarchiák alakultak ki: eltorzítják a maguk hasznárá az árucsercsergalmat, felborítják a megállapodott rendet; szándékosan, sőt kifejezett szándék nélkül is rendellenes körülményeket teremtenek, ... Ez a másik homályos övezet, amelyik a piacgazdaság világos övezete felett némiképp ennek a felső határát alkotja, képviseli számomra, ... a kapitalizmus tulajdonképpeni igazi területét.”

A *mindennapi élet struktúrái* c. kötet tehát a „talaj menti övezettel”, azaz a piac alatti szférával foglalkozik. De mit tekint e réteghez tartozónak BRAUDEL? Ahogy röviden és tömören fogalmazza: az embereket és a dolgokat. A dolgokat – a táplálékot, a ruházatot, a lakásokat, a szerszámokat, a

falvakat, városokat stb. – emberek teremtik elő, s emberek osztoznak rajtuk, nem mindegy hát, mekkora a népesség létszáma. A lakosság számát a sikerek, ill. a sikertelenségek „indikátorának” tekintti a szerző. Így érthető, hogy a könyvet a világ népességének alakulásával kezdi. Természetesen ennek elemzése nem volt egyszerű dolog, mivel csak becslést értékekre lehetett támaszkodni. A különféle vélemények és értékek ütköztetése, kritikus felhasználása révén sikerült azonban erre vonatkozóan a XV–XVIII. században egy „ár-apály” rendszert megfigyelnie, amely szoros összefüggést mutat a termeléssel és az árucserével, sőt a kulturális színvonallal is.

Az emberek áttekintése után a dolgok vizsgálata következik. Első helyen a legfontosabb, a táplálék, ezen belül is a mindennapi kenyér (a búza, a rizs, a kukorica) problémája, melyet a fényűző és a tömegtáplálkozás bemutatása követ. Ezután megismerkedhetünk a lakás, a berendezés, a ruházkozás történetével, ill. a két szélső pont – a létminimum és a luxus – közötti változataival. A mindennapi szükségletek, életmódok bemutatását a középkori termelés, az energiaforrások, a technikai újítások, elmaradottságok, közlekedés tárgyalása követi. Külön fejezetben elemzi a „tökéletlen”, ill. a „gyermekkorukat élő” gazdaságok és pénzeszközök működését, történész létező imponáló közgazdasági szemlélettel és érzékkel.

A könyv utolsó részében a városok problémáját vizsgálja meg BRAUDEL. S hogy miért fontos külön tárgyalni e kérdéskört? „Minden város megannyi transzformátor: növelik a feszültséget, meggyorsítják a kereskedelmet, szünet nélkül mozgatják-kavarják az emberek életét... A növekedés minden pillanata a városok robbanásszerű fejlődésében jut kifejeződésre.” – vallja a szerző, vagyis a városokat a munkamegosztás differenciálódásának, ill. a fejlődés fontos eredményének és feltételének tekinti.

Mit is mondhat végül a recenziens, akinek fejében kavargó a sok-sok felvillantott kép, adat, információ, továbbgondolásra érdemes kérdés és probléma? Talán annyit: jó, hogy korunkban is születnek ilyen tematikájú és szemléletű művek, még akkor is, ha a bennük megragadott élet szükségyszerűen töredékes és mozaikos marad.

Sandgruber, Roman: Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. um 19. Jahrhundert. Sozial- und wirtschaftshistorische Studien 15. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1982. 468 old.

Kisbán Eszter

Roman SANDGRUBER a bécsi egyetem Gazdaság- és Társadalomtörténeti Intézetének munkatársaként ezzel a művével habilitált. Korábbi munkái közül számunkra is kiemelkedő fontosságú az *Österreichische Agrarstatistik 1750–1918* (1978). Az újkori mezőgazdasági fejlődés, mindennapi élet, táplálkozáskultúra, életszínvonalalakulás kérdéseinek történeti vizsgálata során már korábban is nemcsak rendszeresen használt, de tárt is fel figyelemre méltó néprajzi anyagot.

Ez a műve a művelődés- és gazdaságtörténetben legközelebből érdekelt történészek, néprajzkutatók és közgazdászokhoz egyaránt szól, ugyanakkor a fogyasztói társadalom kritikájáig eljutott nagyközönségnek is. A bevezetés és összefoglalás ugyanis történeti és jelen közgazdasági elméletek kontextusába állítja a vizsgálat tárgyát, nem hagyva kétséget affelől, hogy a szerző nem tartozik a modern fogyasztói társadalom apologetáinak sorába.

A vizsgálat tárgya az a folyamat, ahogyan széles társadalmi rétegek, régi és új szükségleteik kielégítésében, önellátóbból fogyasztóvá váltak a korai iparosítás és a nagyipar kialakulásának korszakában a XVIII–XIX. században. A mindennapi élet szükségleteire koncentrálni, miután a táplálék, ruházat és lakás biztosítása a rendelkezésre álló forrásokat szinte száz százalékban ki is merítette abban az időben. Széles néprétegek anyagi kultúrájának alakulása és átalakulása, amire eddig az osztrák kutatásban kevés figyelem fordítódott, az iparosítás hajtóerőinek egymáshoz való szakaszonként változó – viszonya tekintetében is új felismeréseket, megvilágítást és érveket ígér.

A szerző a fordulat situációját kívánta a középpontba állítani, az iparosítás előtti és az iparosított társadalom vízváltozóját. Ez a fordulat nem egyetlen pont, nem pillanat az időben, hanem folyamatok kötege, melyeknek előtörténete és kifutása sokféle. Analíziseiben ezért gyakran a XVII. szá-

zaddal indít és a XX. század elején zár. A területet a forráshelyzethez igazodva rugalmasan kezeli, a Habsburg-monarchiáról, a Lajtán túli területről és a jelenkori Ausztriáról egyaránt olvashatunk. Noha mikroanalízisekre természetesen ezután is szükség lesz, a mű szintézisre törekedett, amely összehasonlítható kereteket rajzol a fő vonalak nyomán, és így a további kutatásokhoz mind a területen belül, mind pedig azon kívül jól tájékoztató, inspiratív alapot nyújt. Ugyanakkor az anyagbemutató is úgy van felépítve, hogy a változások sorozata és időrendje kisebb régiók, nagyjából a mai tartományok tekintetében is nyomon követhető legyen. Ez a megoldás nagyon is üdvözölhető egy olyan területen, ahol a korai iparosítás (Vorarlberg) és a korai mezőgazdasági modernizálás (Bécsi-medence) vidékei szomszédságában a hagyományos gazdálkodás általában később mozduló régiói álltak.

Fogyasztási magatartás és ipari forradalom c. összefoglaló kitekintésében SANDGRUBER azt az álláspontot osztja, hogy az iparosítás korai szakaszában a fogyasztás felfuttatásának volt központi szerepe jelentősége. A kortársak közt is akadtak, akik ezt ugyanígy látták, innen például a népességnövekedés energikus támogatása. Az iparosítás szükségszerűen összeütközésbe került az ún. luxusrendelekekkel, amelyekkel a korai újkori állam alattvalóinak kiadásait igyekezett szabályozni, ugyanakkor a rendi különbségeket is demonstrálva. A fogyasztás felfutása lehetetlen lett volna a paraszti rétegek bekapcsolódása nélkül, márcsak az összlakosságban képviselt részarányuk miatt is. Bekapcsolódni azonban ők csak saját gazdaságuk piac felé fordulásával tudtak, amihez modernizálás és nagyobb munkabefektetés kellett. Hogy melyik szféra hozta mozgásba a törekvések, a szemlélet teljes átalakulását is magában foglaló folyamatot – a nézetek erről ellentétesek.

SANDGRUBER négy nagy fejezetben elemzi és mutatja be a korszak eseményeit, benne a társadalom valamennyi rétegének szerepét és helyzetét, különös hangsúlyt téve a nagy létszámú rétegekre.

A *Kereslet és kínálat* c. első fejezet a népességnövekedés és gazdasági fejlődés kapcsolata, a mezőgazdaság modernizálása és az ipar fellendülése kérdéskörökkel foglalkozik. A következők a *Táplálkozás, Öltözet*, valamint a *Lakáshasználat* területére vezetnek, és példásan sokoldalú megközelítésben mutatnak be falun és városban két évszázadot egy bennünket megkülönböztetett módon érdeklő területről. Sajnos lehetetlen itt akárcsak utalni is az egyes tárgykörökben azokra az időbeli szakaszokra, amelyek a változások menetében kibontakoznak, akár a mindennapi élet, akár a szintén érintett ünnepi és művészi tárgyak területén. Összevetésük a hazai fejlődéssel igencsak tanulságos, és a magyar néprajzi kutatásban az utóbbi időben ugyancsak éppen az öltözet, lakáskultúra, a táplálkozás és a tárgyformáló népművészet területén kirajzolódó fejlődési szakaszok tekintetében számos ponton azonnal meg is tehető.

Gaunt, David: Történelem és antropológia. Világtörténet 1985. II. 3–16 és IV. 3–75 l.

Nádasi Éva

A Világtörténet c. folyóirat nemrégiben két részletben közölte David GAUNT *Memoir on History and Anthropology* c., Stockholmban, 1982-ben megjelent figyelemre méltó munkájának fordítását, amelyben a szerző a két diszciplína kapcsolatának történetét vázolja fel. Röviden és lényeglátóan tárgyalja a tudományágak specifikumait, kölcsönhatásait, közeledési módjait, ill. ennek problémáit. Kiinduló pontja a jelen helyzet, melyet szellemesen így jellemez: „Manapság néhány történész azzal a türelmetlen vágyódással tekint az antropológiára, ahogy a tündérmesék foglyul ejtett leánya várta a megszabadító herceget. Biztos vagyok abban, hogy az antropológusok nem így néznek a történelemre, de ők is megnyíltak az általuk tanulmányozott népek történelmi perspektívái számára.” Ez a szituáció igen új keletű. Korábban – majd egy évszázadon keresztül – rivalizálás és „imperialista ambíciók” jellemezték egymáshoz való viszonyukat. A nyílt ellenségeskedés kezdete a XIX. század végére tehető és W. MAITLAND nevű jogtörténész nevéhez fűződik, aki kijelentette, hogy az antropológiának választania kell: vagy történelem lesz vagy semmi”. Az antropológusok reakciója teljesen egyértelműen az elutasítás, a történelmi aspektusok elvetése volt. Így vált az ahistorikus szemlélet jellemzővé, a funkció kérdésköre pedig központi problémává (MALINOWSKI, RADCLIFFE-BROWN). Természetesen e reakciókat nem elsősorban az említett kijelentés váltotta ki, sokkal inkább az a tény – s ezt a szerző is hangsúlyozza –, hogy sokan a darwini fejlődésméletet vulgáris módon az emberi civilizáció fejlődésére is alkalmazták, arra nézve is érvényesnek tartották.

A két tudományág szakítása a század első felét jellemezte. A változás kezdete E. E. EVANS-PRITCHARD nevéhez fűződik, aki azt vallotta, hogy a szociálanropológia közelebb áll a történelemhez, mint a természettudományokhoz. Véleményét kezdetben nagy ellenállással fogadták, az oldódást azonban elősegítette mindkét diszciplína azon törekvése, hogy a társadalmakat a maguk egészében ragadják meg. Ez a tény a történészeket szinkron, az antropológusokat pedig diakron szemléletre, ill. munkára ösztönözte. Az igazi áttörés – e nézet és szándék elterjedése következtében – a 60-as, 70-es évekre tehető. Bizonyítja ezt pl. az is, hogy a kutatók fogalmakat, sőt néha módszereket kölcsönöztek egymástól. A változás gyökerei érdekes módon mindkét tudományában marxista szemléletű szakemberekhez nyúlnak vissza (pl. E. HOBBSAWN, E.P. THOMPSON, L. ALTHUSSER), akik egyrészt a „homo economicus” leegyszerűsítő képletét támadták, másrészt a gazdasági változások helyett a kultúra vizsgálatásra helyezték át a fő hangsúlyt.

A jelenbeli törekvésekben – a közös orientáció ellenére – természetesen léteznek jelentős eltérések is, melyeket a szerző külön összegez. De bemutatja azt is, hogy miként „használgják” a történészek az antropológiát, ill. az antropológusok a történelmet. Végül pedig az integráció eredményeként megszülető új tudományág – a történeti antropológia – problémáit, gyerekbetegségeit boncolgatja.

Befejezésül számunka igen hasznos országonkénti áttekintést ad a történeti antropológiai kutatások helyzetéről. Részletesen tárgyalja a franciaországi, amerikai, angliai és NSZK-beli iskolákat, témákat, eredményeket, rövidebben az osztrák, az olasz, a svájci, ill. skandináv kutatásokat, s ami figyelemre méltó: a felsorolásból hazánkat sem hagyja ki. A rövid összefoglalásban FÉL Edit, HOFER Tamás, ANDORKA Rudolf, ill. FARAGÓ Tamás munkásságát említi. Mindez némi büszkeséggel is eltölthetne minket, ha az összegzés végén nem állna ott a mondat: „Úgy tűnik, Magyarországon a történészek nem nagyon érdeklődnek az antropológiai szemléletmód iránt. Ez azonban még megváltozhat.” Reméljük, – s vegyük e kritikát buzdításnak, hiszen rajtunk mai kutatókon is múlik – kiszabadul-e a foglyul ejtett királylány. (Az eredeti svéd kiadványt ismertette ANDORKA Rudolf, *Ethnographia* 1985. 585–586. Szerk.)

Vass Henrik: Elmaradottság és ideológia a XIX–XX. században. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. 186 oldal.

Nádasi Éva

A tanulmánykötet a Magyar Történelmi Társulat 1981. február 16–17-én tartott vándorgyűlésének anyagát tartalmazza. E tanácskozás a címből sejtethetően – sajátos feladatot vállalt fel: nem csupán a XIX–XX. századi progresszív szellemi áramlatok társadalmi funkcióit, történelmi hátterét igyekezett megrajzolni, hanem a retrográd ideológiáikét is, mégpedig nem egy lehatárolt földrajzi térre vonatkozóan, hanem egyetemes igénnyel és szemlélettel. Széles ívű az az információrendszer, amit e könyv olvastán nyerünk, bár tematikailag tanulmánykötet jellegéből adódóan – elég heterogén összetételű. Mindezt a szerkesztési elvekkel érezhetően úgy igyekeztek ellensúlyozni, hogy az általánostól közelednek a konkrét részproblémák felé, ill. Európából egyéb kontinensek felé. Mindezen törekvések ellenére a kötetről nehéz egységes véleményt formálni részben a tematikai, részben a színvonalbeli különbségek okán. Az adott keretek között azonban a másik út sem járható a recenzens számára, vagyis nincs mód a tanulmányok egyenkénti bemutatására sem. E problémát néhány tanulmány ismertetésével megoldani ugyan nem lehet, de áthidalni talán igen. A válogatás szempontjait többnyire az adott témák motiválták, s önmagában e tény semmiféle értékítéletet nem jelent.

Kilenc tanulmányból öt foglalkozik európai problémákkal, három Európán kívüli térségekkel, így az arány nem mondható rossznak, a kutatók nem vádolhatók meg Európa-központú szemlélettel. Egy tanulmány – VASS Henrik bevezető írása – pedig az általános kérdések tárgyalását vállalja magára.

BEREND T. Iván tanulmánya különösebb újdonságot nem tartalmaz. A szerző röviden összefoglalja Közép- és Kelet-Európa ideológiai, politikai, társadalmi válaszait, melyet a perifériális helyzetből adódó „megkésetttség érzése” váltott ki e területeken.

RÁCZ Dezső a marxi, ill. lenini gondolatok későbbi torzulását, sztálini torzítását taglalja, azt, hogy hogyan váltak Lenin egy-egy konkrét helyzetre vonatkozó átmeneti érvényű megoldásai a „csalhatatlanság dogmájává”. Mindez azért káros – vallja a szerző –, mert Marx és Lenin munkásságától mi sem állt távolabb, mint saját elképzeléseik, gondolataik abszolutizálása.

Az ismert fasizmus-kutató, ORMOS Mária a fasiszta ideológiák genezisével, különféle módosulásaival foglalkozik. Ezen belül dominánsan a fasiszta programokban jelentkező megújító szerepet, a modernizációnak álcázott funkciót vizsgálja, s arra próbál választ keresni, mire vezethető vissza ez az újításigény, milyen tartalmú ez a modernizálásra irányultság, ill. hogy a gyakorlatban mindez hogyan realizálódik.

MARTON Imre igen érdekes témát boncolgat: az irodalom ideológiai funkcióit vizsgálja az afrikai nemzeti függetlenségi mozgalmak kapcsán. Elsősorban arra keresi a választ: „Miért lesz az irodalom a nemzeti eszmék, a társadalmi haladás törekvéseinek hordozója, kifejezője?” Sok új szempontra hívja fel figyelmünket, s mindezt logikusan kifejtve, igényes stílusban teszi.

TÁLAS Barna tanulmánya a marxista ideológia kínai torzulását, „kínaiasítását”, azaz Mao általi eltorzítását veszi szemügyre. Azt elemzi, hogy milyen stratégiai és taktikai megfontolások motiválták ezt a folyamatot, ill. hogy mindez milyen mértékben függvénye a kínai társadalmi-gazdasági elmaradottságnak. A téma önmagában is, de azért is érdekes, mert párhuzamba állítható RÁCZ Dezső ismertett írásával.

Az említett pozitívumok ellenére a recenzius némi hiányérzettel tette le a könyvet. Hiányzott számára a kötetből egy tanulmány, amely az elhangzottakra támaszkodva az elmaradottság problémáját általános szempontként tárgyalta volna, VASS Henrik bevezető tanulmánya ugyanis ezt nem teszi meg. Ennek hiányában az olvasó nem tudja mit is értsen e fogalmon, ill. egy-egy térség elmaradottságát mihez is viszonyítsa. Érezhető azonban, hogy a szerzők az elmaradottság kategóriáját evidenciaként kezelték – holott nem az –, s kimondatlanul is Európa, ill. Nyugat-Európa volt az a terület, amihez viszonyították. De vajon ennyire evidens-e mindez EINSTEIN, MALINOWSKI, LEVI-STRAUSS századában? Nem kellene-e a társadalomtudományok művelőinek elgondolkozniuk azon, hogy vajon a társadalmi-gazdasági fejlődésben nincs-e „saját idő”, azaz csak önmagához, önmaga múltjához, lehetőségeihez mérhető fejlődési vonal? S konkrétan: lehet-e mindent s mindenkit Európához, ezen belül is Nyugat-Európához mérni? Vajon a fejlettség kritériumainak egyedül Földünk e szegmense tesz-e eleget? Komolyan, megfontoltan kell dönteni, hiszen a válaszoknak messzemenő következményei vannak. Ha igent mondunk, azáltal azt is elismerjük, állítjuk egyben, hogy az emberiség társadalmi-gazdasági fejlődésének egyetlen iránya, útja van, az, amit Nyugat-Európa eddig bejárt, holott a világtörténelem – s ezt a történészek tudják a legjobban – épp az ellenkezőjét bizonyítja. Már írott történelmünk is, pedig minden valószínűség szerint az csak a civilizáció „jéghegyének” csúcsát jelenti.

Agrárszocializmus Magyarországon. Az 1981. május 5–6-án Orosházán tartott tudományos ülésszak előadásai és hozzászólásai. Szerkesztette: SZABÓ Ferenc. Kiadja a Békés megyei Tanács V. B. Tudományos–Koordinációs Szakbizottsága. Békéscsaba–Orosháza, 1986. 210 lap.

Szilágyi Miklós

Az orosházi „véres május elseje” 90. évfordulóján megrendezett tudományos ülésszak előadóinak nem kellett elvégezniük a „földmunkás szocializmus” vulkanikus erejű kirobbanásait „felfedező” adatszerű bemutatást, még korrigálniuk is alig kellett a számon tartott adatokat, hiszen az eseménytörténet tényeit – évtizedek óta – alapvető kézikönyvekből is előkereshetik az érdeklődők. Az előzmények, az összefüggések és a lehetséges okok sokoldalú – ha szükséges, polémikus – megvilágítását vállalták inkább a központi kutatóintézetekben és regionális tudományos műhelyekben dolgozó történészek, miközben az újabb kutatások eredményeit összegezték, s programot fogalmaztak az 1991-ben esedékes centenáriumi elvégzendő feladatokra. A téma ilyen megközelítése, bár előadásban, korreferátumban ez alig fogalmazódott meg, nyomatékosan figyelmeztetett a néprajz kompetenciájára is. Célszerű, ha ebben a recenzióban ilyen szempontból utalunk a tanácskozás némi késéssel megjelent, de változatlan időszerűségű „jegyzőkönyvének” némely tanulságára.

Nem először hangsúlyozódott, ez alkalommal azonban különös nyomatékkal, hogy a legjelentősebb földmunkás és cselédforrongások ugyanannak a szervezett mozgalomnak az országos (és nemzetközi!) érdeklődés középpontjába került megnyilvánulásai voltak ugyan, valódi céljait és a szocialista munkásmozgalomtól kölcsönzött jelszavait mindenütt meghatározó „földéhség”, „elviselhetetlen nyomor” és „néplázítás” mégsem volt a különböző vidékeken azonos tartalmú, azonos súlyú. Jogosan kapott tehát külön nyomatékot a szabolcsi földosztó mozgalom (GYARMATHY Zsigmond, HÁRSFALVI Péter), illetve a dunántúli cseléd-sztrájkok (T. MÉREY Klára) gazdasági és szervezeti előzményeinek bemutatása. Bármennyire gondolatébresztőek azonban ez utóbbi mozgalmaknak a sajátlagos okait újraértelmező kísérletek, elsősorban mégis a Viharsarok agrármozgalmainak folyamatos kutatása „termelt ki” lényegesen új eredményeket és vizsgálati szempontokat. Közötte olyanokat, amelyek a legkülönbözőbb paraszti rétegek és a szervezett politikai mozgalmak találkozásának (nem csupán az agrárszegénység forradalmasodásának) vizsgálata közben mind a történészek, mind az etnográfusok és folkloristák számára gyümölcsözők lehetnek.

Alighanem minden, az agrárszocializmustól megérintett vidéken (a magyar kutatás látószögéből kieső, ma az országhatáron kívül lévő alföldi megyékben is, amint erre VIRÁGH Ferenc figyelemztetett!) hasznos lenne elvégezni a Viharsarok forradalmasodásának okait és összefüggéseit új aspektusból megvilágító olyan részletvizsgálatokat, mint pl. egy-egy nagybirtokos nemzetség több évszázados birtokpolitikája (KÁLLAY István), a népesedési viszonyok alakulása (KOVÁTS Zoltán) vagy a társadalom mobilizációja és a migráció irányai (DÖVÉNYI Zoltán–TÓTH József). Általában is érvényesíteni kellene mindemellett azt a követelményt, ami most még csak „talán lehetséges” kutatási feladatként fogalmazódott meg többeknél: az „előzmények” jó részét a feudalizmus utolsó évtizedeinek változó viszonyaiban szükséges megkeresni. Ha a társadalom- és gazdaságtörténeti okok mélyen begyökereszkedtek a késői feudalizmusba, a *feltételek* – közötté a műveltségi viszonyok, főképp az olvasni tudás, a szervezeti-szervezkedési hagyományok, a politizáló készség, a politikai személyiség (SZABÓ Ferenc) – elemzése is felmutathat régebbi időkbe visszanyúló előzményeket. Különösen gyümölcsöző lehet a politikai jelszavakat és programokat messianizmussá, laicizált vallásossággá, szertartásokká átszínező folklorműveltség tüzetes vizsgálata, különösen ha nem szűkül le az anyaggyűjtés az ún. népköltészetre (NAGY Dezső). Más vonatkozásban a mozgalom vonzásában vagy attól függetlenül is kivirágzó „népi irodalom” tömeghatásának feltárása (ELEK László, DANKÓ Imre) figyelemzethet eddig figyelembe nem vett összefüggésekre.

HANÁK Péter programadó összefoglalása természetesen további feladatokat és megközelítési lehetőségeket is felvillantott. Főképp azokra kell felfigyelnünk ezek közül a társadalomnéprajz és a folklor művelőinek, melyek alkalmasak a „hagyomány” és a „külső hatások” összefüggéseinek, a „közösség” és a „személyiség” kölcsönhatásának felmutatására – az alig tanulmányozott politikai kultúrában. Nem árt tudatosítanunk, hogy a politika a XIX. század második fele óta részévé vált a különböző paraszti rétegek műveltségének!

T. Mérey Klára: Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1985. 290 oldal.

Nádasi Éva

A könyv történész szerzője munkájában nem kisebb feladatra, mint egy magyarországi méretekben közepes nagyságú terület – a Dél-Dunántúl – hosszú távú ipartörténeti fejlődésének felvázolására vállalkozott. Hogy a probléma megoldása nem volt számára egyszerű, az már a bevezetőből, az alapfogalmak tisztázásakor, a gyár, üzem, vállalat fogalmának definiálásakor kiderül. Mindezen fogalmak az idők folyamán – egyéb társadalmi-gazdasági kategóriákhoz hasonlóan – gyakori változásokon mentek keresztül, így tartalmi meghatározásuk, konzisztenciájuk megteremtése mindenképpen indokolt, sőt szükséges. A szerző azonban megelégszik a fogalmi változások érintőleges követésével, s nem rögzíti, hogy a munka során ő mit is ért e kategóriák alatt. Nem sikerült megnyugtatóan tisztáznia továbbá azt sem, hogy a könyve témáját jelentő kapitalista ipar fogalma milyen sajátosságokkal, kritériumokkal bír *objektíve*. Védekezése, miszerint: „A történésznek nem lehet feladata, hogy mesterségesen szétválassa a gyáriparban, a kézműiparban, a házi- és a vándoripar területén folyó

munkát.” – nem fogadható el, mivel e kérdések tisztázása a vállalt feladat alappillért jelentik, jelenének. A házi, vándoripar, ill. kézműipar ugyanis nem a kapitalista ipari fejlődés eredménye és sajátja, így tárgyalásuk e korszakon belül legfeljebb érintőlegesen képzelhető el. Relatív magas arányuk nem a tőkés ipar kialakulását jelzik, épp ellenkezőleg, egy adott szinten megrekedt, az autarchiához közel álló társadalmi munkamegosztásra utalnak. A kisipar tehát lényege, ill. az általa ellátott funkció következtében inkább a szolgáltatóiparhoz, azaz a terciér szektorhoz tartozik, semmint a termelő ágazathoz. E két szektort egyébként a feldolgozás során el kellett volna különíteni egymástól. Mindezen problémák, melyek az egész kötetre jellemzőek, a szerző közgazdasági szemlélethiányáról tanúskodnak.

A könyv egyébként három nagy fejezetre bomlik, melyek a szokásos időbeli bontást követik: tájékoztatnak az I. világháborút megelőző, az I. világháború alatti, ill. a két világháború közötti helyzetről, vagyis az 1870 és 1945 közé eső évek változásainak tanúi lehetünk.

De nézzük meg, milyen is az a fejlődési vonal, amely a munkából élénk táru. „1870 és 1884 között a Dél-Dunántúl területén... még elsősorban a falvakhoz kötődő kisipar volt a jellemző, de a gyáripár első kezdetleges üzeimi már megjelentek, főként kereskedelmi csomópontokban, az ipari nyersanyagokhoz, illetve a fogyasztópiachoz kötődően. Az iparon belül a tulajdonképpeni házi- és népi ipar, továbbá a vándoripar megoszlása számszerűen még nem mutatható ki, de feltételezhető, hogy az utóbbiak aránya még jelentős” – írja a szerző. Az 1880-as évektől kezdve az átalakulás országosan felgyorsult, s megkezdődött a gyáripár fellendülése a Dél-Dunántúlon is, de ennek üteme elmaradt az országos átlagtól. Bár az iparban foglalkoztatottak száma és aránya ettől kezdve folyamatosan nőtt, „ezen a területen az iparon belül a kisipar, illetve a kézműipar súlya és jelentősége sokkal nagyobb volt, mint a Dunántúlon vagy Magyarországon területén” – hangsúlyozza a szerző az 1900–1910-es időszakról szólván.

„Miként hatott a háború az ipar egészére? A kortárs közgazdászok szerint a háború első hónapjaiban a magyar ipar egésze szinte megbénult. 1914 szeptemberében került sor az első felmérésre. Az iparáganként befutó jelentések tele voltak panasszal.” Azonban röviddel ezután „1915 tavaszán úgy tűnt, hogy a magyar ipar már magára talált. Ekkor már kirajzolódott azok a jelenségek, amelyek világosan elkülöníthetővé tették a háború által sújtott iparágakat azoktól, amelyek számára a háború bizonyos fellendülést, a szükségletek megnövekedése révén konjunktúrát jelentett.” A háború elvesztése, ill. a dél-dunántúli területek nagy részének leszakadása fokozta a káoszt, ráadásul az utókor pontos helyzetfelismerését nehezíti az a tény, hogy a korszak iratanyaga nagyrészt megsemmisült. A Tanácsköztársaság idején a nagyipari üzemeket köztulajdonba vették, s mindent elkövettek a békés termelőmunkára való átállás, ill. a lakosság ellátása érdekében.

1920–21-től kezdve az új politikai és gazdasági viszonyok között indult meg a konszolidálódás, a zűrzavar felszámolódása. Mindezt megelőzte egy gyors s a gazdasági élet egészére kiható infláció. Így az 1920 és 30 közötti évekre a látszatkonjunktúra jellemző, ami az évtized végén gazdasági válságba torkollik.

A régió gyáriparának hosszú távú trendjét összességében igen lassú átalakulás jellemezte, ill. az a sajátosság, hogy „a gyárak nem kötődtek városokhoz, ill. nem mindig a település nagysága adta számukra a fő vonzóerőt” állapítja meg végül a szerző. Az ipar belső szerkezeti átalakulásáról a mellékelt táblázatok, térképek tájékoztatják az olvasót. A munka érdeme egyébként, hogy széles körű forráselemzésen nyugszik, de sem az adatok feldolgozása, sem közlésük nem elég rendszerszerű, így eligazodni is nehéz bennük.

Farkas József (szerk.): Szeged története. 2. kötet (1686–1849). Szeged, 1985. 846 oldal, 85 melléklet.

Balogh István

Az öt kötetre tervezett várostörténet 1983-ban megjelent első kötetének méltó folytatásaként napvilágot látott a török uralom alóli felszabadulástól (1686) a szabadságharc végéig tartó korszak történetét tárgyaló második kötet is. A nyolc lapra terjedő irodalomjegyzék tanúsága szerint a szerzői munkacsoport az első kötethez hasonló gondos előtanulmányokat végzett, a kötet tartalmának összeállításánál. Nemcsak a korábban megjelent irodalmat vette figyelembe, hanem két évtizedes előkészítő

munkával pótolta a régibb kutatások mellett még meglevő hiányokat. A munka nem is volt hiábavaló, a város e korabeli életmegnyilvánulásának nincsen olyan részlete, amelyre ne sikerült volna fényt deríteni.

A szerkesztői előszó figyelmezteti az olvasót, hogy ne várjon hagyományos időrendbe szedett várostörténeti krónikát. Ehelyett a jóval nagyobb gondosságot kívánó, de a korszak életmegnyilvánulásait sokkal mélyebben feltáró tematikus közlési módot választották, vállalva e közlési móddal elkerülhetetlenül velejáró átfedéseket és megállapításbeli eltéréseket is. A szerkesztő dicséretére azt is meg kell mondanunk, hogy ilyenféle nem nagyon akadhat a kötetben az olvasó.

A fő fejezetek beosztásánál nagyjában azonban megtartották a város történetében határpontként felvehető korszakhatárokat. Az első fő fejezet tárgyalja a török uralom megszűnésétől a szabad királyi városjog megszerzéséig, tehát 1686-tól 1719-ig terjedő időszakot. Erre az időre esik a katonai és kamarai igazgatás működése. A török hódoltságot átvészelt maradék magyarság mellett nagyszámú délszláv és kisebb mértékű német elemmel ez idő alatt négyszereződik meg a lakosság lélekszáma, ekkor vetik meg a határszéli (frontier) település későbbi lendületes fejlődésének alapjait.

A második korszak nagyjából a városi jog visszaszerzésétől a XIX. század első harmadáig tekintti át Szeged gazdasági, társadalmi, igazgatási és kulturális életének kérdéseit (171–718.). Erre a másfél évszázadra esik az alföldi várostörténet egyik, éppen Szegeddel jellemezhető sajátos fejlődésének kibontakozása.

Az újkori rendi társadalomban a városi polgárság, mint negyedik rend beilleszkedésének kora ez. Ebben Szeged különleges helyzeténél fogva élvezte és szenvedte a centralizáló államhatalom politikai támogatását és a politikai szerepet vívó nemesi rend ellenállását. Alapjában véve azonban jóval kevesebb akadállyal kellett megküzdenie, mint a vele egy időben induló versenytársának, Debrecennek. A gazdasági, társadalmi és szellemi téren egyaránt megmutatkozó eltérésnek is ez az egyik magyarázata.

A harmadik – a város történeti eseményeinek zárófejezetét jelentő – rész szorosan kapcsolódik a második fő fejezet utolsó alfejezetéhez. A korai polgári reformmozgalmak már a XIX. század első harmadában mélyebben átjárták a kibontakozó tőkés fejlődés útjára lépett – jelentős gazdasági erővel rendelkező – polgárságot, mint az egyre konzervatívabbá váló debreceni civis társadalmat.

Ennek megfelelően a szabadságharc alatt – a délvidéki nemzetiségi mozgalmak miatt nagyobb veszélynek kitéve – a város népe jóval aktívabb részt vállalt az eseményekben, mint Debrecen.

Annak ellenére, hogy a XVIII. század folyamán a magyaránny pusztai állattartásnak – legalább is a néprajzi kutatások eddigi eredményei alapján – Észak-Tiszántúlt, közelebről Debrecenre tekintjük kisugározó központjának, e kötet idevonatkozó tanulmányai alapján ezt a nézetünket igencsak módosítani kell. Már az első kötetben közölt adatok bizonyítják, hogy a XVI–XVII. század folyamán, a Duna–Tisza közén a szegediek által használt kun pusztákat kell tekinteni a magyaránny kertészszerű pusztai állattartás és kereskedelem egyik – talán legjelentősebb – területének. Ez a szerepe továbbra is megmaradt, legalábbis a XVIII. század utolsó harmadáig töretlenül fennállott. Ez magyarázza a város birtokszerző politikáját, amelynek következtében – részben az ősi határ visszaszerzéséért folytatott perek, részben kincstári zálogos puszták bérbevétele által a XVIII. században a Szeged által birtokolt terület meghaladta a 200 000 holdat. A XVIII. század folyamán – de még a következő század első harmadában is – a szegedi polgárok gazdasági életének egyik pillére a magyaránny szarvasmarha, majd juhtenyésztés volt. Viszont az is igaz, hogy ez sohasem vált kizárólagossá; az áruforgalom (kereskedés és fuvarozás, főleg a hajózás), valamint a kézműipar fejlődése is töretlen. A kereskedelmében és a hajózásában már a XIX. század elején megtaláljuk a korai tőkés fejlődésre jellemző méreteket és formákat.

A csak Szegedre jellemző polgári fejlődés a határhasználatban az alföldi nagy határu városoktól eltérő formát hozott létre. Amint a mezőgazdálkodást és határhasználatot, valamint az életmódot tárgyaló fejezetekből (RÁKOS István, VASS Előd és JUHÁSZ Antal) kiderül, a város társadalmának agrárfoglalkozású rétege, az igazi városi elemtől már igen korán elkülönült, nemcsak térben (Alsóváros, kertészségek, tanyavilág), hanem életformában is.

Ez a réteg vált a katolicizmus népi elemeivel átszőtt vallásos hagyomány hordozójává és megtartójává. De ez népesítette be a Duna–Tisza közének és a Temes–Maros szögnek több tucatát számláló faluját is. Erre az egyedülálló kolonizációs mozgalomra a határhasználatnak eddig tüzetesebben csak Szeged esetében ismert formája nyújtott lehetőséget.

Szegeden a XVIII. században a határhasználatnak három formája élt egymás mellett. Az örökös határon megmaradt, sőt tovább fejlődött a XVI–XVII. században általánosnak mondható *szabadfoglalási rendszer*, amely létrehozta a határban a *teleknek is nevezett szállások* paraszt-polgári formáját.

Az is egyedülálló az alföldi városok történetében, hogy Szegednek – középkori örökség jogán – volt egy jobbágyfaluja, Tápé és egy másik, az 1776-ban kormányhatósági intézkedés nyomán alapított Kistelek. A két falu lakói úrbéres telkeiket a földesúri jobbágytelkek módjára használták, de szolgáltatásaikat készpénzzel váltották meg. Mikor 1781-ben a város bérbe vette a kincstártól a Tiszántúlon levő szőregi uradalmat, az uradalom három falujában örökös jobbágyok laktak, másik három falut bérlő jobbágyok, kertészek népesítették be.

A város örökös határa a nagy kiterjedés miatt gazdálkodási övezetekre oszlott (a feketén levő szántóföldek, a homoki kaszálók és külső legelők öve), de Debrecenhez hasonló telekszervezete (ház után való földek) sohasem alakult ki.

A szántóföld és kaszáló birtoklás, a legelőhasználat sohasem volt a városi háztelkek tulajdonához vagy a polgárjoghoz kötve. Csak 1791-ben kötötték a földbirtoklást a városi házbeli tulajdonjoghoz.

Szeged a XVIII század folyamán népes mezőváros, ipara céhes kézműipar, a század első harmadában megalakult tizenegy céh képviseli. A céhek nemcsak az iparúzők érdekképviseleti testületei voltak, hanem tovább őrizték a középkorban kialakult, egyházi kötöttségű vallási szervezetet is. A mesterek száma egy évszázad alatt közel megnégyesződött (1750-ben 324 fő, 1847-ben 1217 mester), de még ekkor is csak minden második tartott egy legényt. A XVIII. században a mesterség mellett állattartással és földműveléssel is foglalkoztak, tőkéjüket a közlegelőn tartott állattalományba fektették. Az igazi vállalkozó kedv kibontakoztatóit a XIX. század első felében a céhszervezeten kívüli iparúzők és főleg a frissen beköltözött jövevények közt találjuk.

A XVIII. századi Szeged ipara tehát ismét Debrecen idézi emlékezetünkbe. Viszont ez az ipar a korai polgári korszakban a tőkés gazdálkodás kezdetén dinamizmusában messze felülmúlja a civisek városát...

Ugyanígy meglepő a város demográfiai életereje és ennek következményeként a közvetlen határt és a távolabbi vidékeket benépesítő kirajzás. A város visszafoglalásakor helyben maradt lakosság számát 2500–3000-re becsülik. Ez a szám egy nemzedék alatt négyeszeresére vagy ötszörösére nőtt (KOVÁCS Zoltán; 1720. k. 14–17 000 l.). De már a tárgyalt korszak végén az ország harmadik legnépesebb városa volt, messze megelőzve Debrecen lélekszámát.

A nagyarányú természetes szaporodás mellett nem elhanyagolható a beköltözés sem. A XVIII. században német katolikusok, 1786-óta zsidók is nagy számban költöznek be. A várospolitikai – éppen úgy mint Debrecenben – vallási szempontok gyakorlati alkalmazásával óvta meg az autonómiáját és jogállását. De a vallási-kulturális egységét Debrecenéhez hasonló törekvés nem veszélyeztette. Ezért maradhatott meg a beköltözések iránti nyitottság, amely a korszak gazdasági és szellemi áramlatait is könnyebben elfogadta.

A szinte amerikai jellegű demográfiai robbanás természetesen itt is maga után vonta az iparból és áruforgalomból kimaradt nagy többség kialakulását. A határhasználati és birtoklási korlátozás hiánya miatt ez a népszaporulat már a XVIII. század második fele óta mind erősebben népesítette be előbb a saját határt, aztán a zálogos pusztákat. A XIX. század elején kezdődő agrárkonjunktúra (gabona, dohány) a kedvező közlekedési helyzettel párosulva (hajózás) az egész agrártermelés szerkezetét tolt fokozatosan a piaci árutermelés irányába. A gyapjúkonjunktúra következtében a szarvasmarhatartást a juhtenyésztés váltotta fel. A földbirtokpolitika (bérleti rendszer, kertészégek alapítása) a mezőgazdasági szegénység számára nyitotta meg az önállóság útját.

A XIX. század második felében már a munkaigényes szőlőkultúra – amelynek úttörői a korábban pusztai állattartást űző szállásbirtokosok voltak – kezdetét jelentette a szántóföldi kertgazdálkodásnak. A kapásnövények szélesebb körű elterjedése már az intenzívebbé váló mezei gazdálkodás jele.

Az összehasonlításra ebben a korban mind Szegeden, mind Debrecenben kínálkozik egy-egy képviselő személye. Szegeden Vedres István a vállalkozó patricius polgártípusa, aki alapos nemzetgazdasági ismeretei birtokában készíti reformterveit a város és a tágabb terület gazdasági fellendítésére, a polgárság növekvő igényét kielégítő városiasodás elősegítésére. Debrecenben ugyanazon időben Balásházy János a XVIII. század óta kialakult határhasználati rend és gazdálkodási forma némi korszerűsítésével próbálja konzerválni azt az agrárszerkezetet, amely a határ bősége révén az extenzív

állattartást és házi szükségletek mértékéig folytatott gabonatermelést lehetővé tette. Debrecenben a népszaporodás a határ bőségéhez viszonyítva nem jelentett olyan feszítő gondot, mint Szegeden. A piaci és közlekedési helyzet pedig éppenséggel nem kedvezett a mezőgazdasági áruterelés kibontakozásának.

Szeged szellemi és művelődési viszonyait tárgyaló fejezet (599–718.) több szerző munkája. Áttekintő képet ad az eredetileg határváros lassan, majd mind erőteljesebb mértékben kibontakozó kulturális életéről, a török hódoltságot átvészelt katolicizmus megerősödéséről, az egyházi szervezetről, a ferencesek és piaristák működéséről. Ez utóbbi rendnek egyes kevésbé ismert tagjai irodalmi működése elvégezte az előmunkálatokat Dugonics András fellépéséhez. Dugonics irodalmi hatása nemcsak a szegedi lokálpatrióta gondolat felébresztésében nyilvánult meg. Szélesebb körű irodalmi működése a magyar múlt barokkos-romantikus fényben való bemutatása évtizedeken át a nemzeti tudat erősítője volt.

A város gazdasági fejlődésével párhuzamosan a társadalom polgárosodásának igénye évtizedekkel korábban jelentkezett Szegeden, mint Debrecenben. A reformkort és előzményeit tárgyaló fejezet rávilágít ezekre az igényekre és azok kielégítését szolgáló törekvésekre. Ennek a mind határozottabb körvonalakban kibontakozó literatus műveltségnek hordozója az erősen polgárosodó városi lakosság, kereskedő és iparos réteg volt. A céhek megőrizték a középkori vallásosság intézményeit és formáit; a határba, a tanyákra, a kertsegekbe, szőrványokba kirajzott agrárréteg pedig a történetileg kialakult, a katolikus népi vallásosság formáit konzerváló népi kultúra hordozója lett.

Ez a fejezet nagyrészt a fáradhatatlan kutató, BÁLINT Sándor eredményeire épült, szerzője (GERGELY András) megadta hozzá a történeti háttérrel is.

Az újkori rendi társadalomban jogilag negyedik rend helyét elfoglaló városi polgárság egyik típusának másfél évszázados fejlődését bemutató mű ez a monográfia. Az igényes és sok illusztrációval gazdagított kötet egyaránt dicséri a szerzői kollektíva minden kritikát kiálló módszeres munkája nyomán létrejött eredményeket és saját múltját megbecsülő város áldozatkészségét.

Havassy Péter–Kecskés Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 1984. 697 oldal.

Bakó Ferenc

Településeink nevét az írott források általában a XIII. század végén, a XIV. században említik először, és ez napjainkban alkalmas arra, hogy a több százéves fennállás megünneplésére. A több mint fél évezredes múltat felmutató helyek lakossága – ha lokális öntudata elég erős és gazdasági helyzete megengedi – az ünneplés maradandó emlékeként megjelenteti történelmi, néprajzi monográfiáját, felkérve a megírásra a településen élő vagy onnan elszármazott, esetleg kutatási témájával oda kapcsolódó tudósokat. Ehhez az országos trendhez kapcsolódik a gyöngyösi nemes törekvés is azzal, hogy a városi kiváltságlevél kiadásának 650. évfordulóját megünnepelve, impozáns terjedelmű, tudományosan magas szintű tanulmánykötetet jelentetett meg.

Gyöngyös a magyar nemzet tudat és népmiszeret számára igen tanulságos példa, és mindenképpen érdemes, alkalmas arra, hogy a már korábban megjelent történelmi feldolgozások után korszerű tudományos szemlélettel monográfia készüljön róla. Eddig feldolgozott mezővárosaink között Gyöngyös ez első, amely nem alföldi, hanem hegyvidéki, alapvetően nem szemtermelő és állattenyésztő, hanem szőlő, bor és gyümölcsstermelő, azaz tagja a Felföld déli peremén húzóó oppidumok sorozatának. A város lakossága az Árpád-kor óta folyamatosnak látszik, és következetesen őrzi a középkor értékeit, örökségét. Elkerülte a török utáni városfejlődés azon szakaszát, amelynek során nagyobb tömegű német és szláv iparos, kereskedő telepedett meg egyes városainkban, így Egerben is, – műveltségét és társadalmát tehát az újkorban nem érték jelentékeny idegen hatások.

A város vezetőségének elképzeléseiben teljes történelmi, néprajzi monográfia szerepelt a 650. évfordulóra, így is készültek a tervek, de amint a szerkesztők a kötet elején kifejtik, különféle körülmények miatt több fejezet elmaradt. Egyes részeiben a könyv így is egységes, máshol az elszigeteltnek látszó témák a tervezett komplexitásra utalnak. A szerkesztők lényeges tanulmányai maradtak ki pl. a terjedelem kötöttsége miatt, így Gyöngyös történeti kronológiája és a vallásos társulatok, konfrater-

nitások szervezete, szokásai. Talán legnagyobb vesztesége a kötetnek a gyöngyösi származású VARGHA László építész-néprajzkutató vállalatának félbeszakadása, tőle joggal várta a tudományos világ a város XVIII–XIX. századi településtörténetét, melyet különböző kategóriájú épületek leírása, a városrészeken belül elfoglalt helyzetének elemzése révén kívánt megszerkeszteni. A monografikus egységet tekintve, a történelmi rész teljesebb, a néprajzi vázlatosabb, a folklórfejezetek pl. teljesen elmaradtak.

A monografikus terv e hiányzó, elmaradt összetevőit azért soroltam fel, hogy érzékeltessem, mi minden fért volna még bele ebbe az így is kitűnő munkába, annak a lelkesedésnek a sodrába, ami alig másfél év alatt megalkotta és összeszerkesztette ezt a könyvet, Gyöngyös történelmének, mezővárosi néprajzának korszerű foglalatát. Szükséges tudni, hogy az évfordulóra több jubileumi kiadvány is készült, ezért a *Tanulmányok* ezek témára nem tér ki (a gimnázium története, a városi jegyzőkönyvek regesztái, bibliográfia stb.). A könyv új kutatások eredményeit közli, következetesen kutatva a műveltség egyes ágazatain belül a sajátost, a lehetőleg csak Gyöngyöstre jellemző vonásokat az egyetemes magyar kultúra látószögéből. Úgy látom, ez a törekvés sikerrel járt, mert a legtöbb tanulmány szerzője meg tudta látni a genius locit megtestesítő vonásokat, sőt érdemes lenne ezeket az eredményeket a tanulmányokból kiemelni, egymás mellé helyezni, mert együttesen alkotják a kultúrának azt a lokális típusát, amelyet *gyöngyösinek* nevezhetünk.

A tanulmányok első csoportja a történelmi alapvetés, a várossá válás, a középkor jelenségeinek bemutatása. Az 1334. évi privilegizálás a honfoglaló Aba nemzetség Csobánka ágának bukása után Szécsényi Tamás, az új birtokos uradalomszervező tevékenységéhez kapcsolódik, felföldi birtokainak egyik központját Gyöngyöstre helyezi, ezért városi kiváltságokat szerez számára a fallal körülkerítés, a vásártartás jogát, fejti ki E. KOVÁCS Péter. Ezt megelőzően Gyöngyös falu a patai főesperességre tartozott, és e táj központja – feltételezhetően a X. század dereka óta – Gyöngyöspata oppidum volt. A főesperesség Gömör vármegyétől a Tiszáig terjedt a Zagyva és a Tarna között, tehát magában foglalta a Mátra környezetét is, amelyből az északi tájat a palóc néprajzi csoport centrumának tekintjük. Hatalmas bizonyító apparátussal és gondosan megírt dolgozatában SZABÓ János Győző az etnikai képet sajnos csak nagy vonalakban vázolja fel, amikor arra utal, hogy az Eger–Feldebrő–Zagyvaszentjakab vonalról északra a X. században „jelentős sűrűségben szláv népek éltek”. Fontolóra kellene venni egyes, bizonyítékul felhozott nevek, mint Gilitka, Bocs vagy a Gyöngyös környéki Visonta, Markaz, Domoszló stb. nevek szláv eredetét és gondosabban szelektálni az etimológia különböző változatai közül. A téma további kutatása célszerű lenne, mert a szláv-magyar együttélés első fázisait és a palóc néprajzi csoport kialakulásának kezdeteit, előzményeit lehetne így feltárni. DRASKÓCZY István Gyöngyös településtörténetének előzményeit úgy vázolja fel, hogy a honfoglalást követő első századokban az egyházi központ Pata, a világi pedig Sár volt az Aba nemzetség virágkorában, majd bukásuk után az új birtokos e centrumokat Gyöngyöstre igyekezett áthelyezni. A város településszerkezete már 1301-ben rekonstruálható, és bár a középkor végére kialakul a többtűcs város, a korábbi mag még a legújabb időkben is változatlan. Az egész Felföld településtudományi kutatása számára jelentős az a megállapítása, hogy a város hosszú telkeinek felosztása már a XVI. században megindult. Így jött létre a XVIII–XIX. században az a keskeny közökkel sűrűn behálózott városrész, amelyet egyes felföldi falvakból és városokból ismerünk (Nagyvisnyó, Bükkszenterzsébet, Eger, Gönc stb.). Az Aba nemzetség és végül a Csobánkák lakhelye, a XIII–XIV. századi Bene vára újabban megindított ásatásairól SZABÓ J. József számol be. Az 1301. évi vagyonmegosztási eljárásban részletesen leírt várkastély erősen lepusztult maradványai részben már előkerültek a föld alól, de a munka még nincs befejezve.

A török kor gazdasági és társadalmi életének változásai azzal függnek össze, hogy Gyöngyös szultáni, khász város volt, tehát a hódítók nem telepedtek itt le, és a portyázó csapatokkal, katonákkal szemben némi mentességet élvezett. SZAKÁLY Ferenc feldolgozza a népesség létszámának alakulását, a mezőgazdaságot, a kereskedelmet, a kézművességet, a társadalmi, egyházi és művelődési viszonyokat. A török korban Gyöngyös jellemző vonásai a bortermelő gazdaságok magasabb arányszáma, az intenzív borkereskedelem, az élénk export–import tevékenység, az igen sokféle iparág űzése (ez első helyre teszi Gyöngyöst a hódoltság városok között), a nemesek átlagosan nagy száma, a római katolikus vallásnak túlsúlya, a ferences szerzetesek jelenléte és buzgó aktivitása nemcsak a városban, hanem környékén is. Az erős, a reformációnak is ellenálló katolicizmus olyan értékes középkori írásos emlékeket őrzött meg korunkra, mint a XV. századi ferences graduálé és mások, fejti ki SZENDREI Janka.

A tanulmányok egy másik csoportja a város történetének XVIII–XIX. századi korszakait

dolgozza fel. A közigazgatás korai viszonyai tükröződnek a városi bírák tisztiségének változásaiban és szervezeti összefüggéseiben. Más oppidumoktól eltérően Gyöngyös város élén a XVII. században két tanács állt: az egyik az igazságszolgáltatás, a másik a városigazgatás teendőit látta el, írja SZABÓ Jolán. A következő téma országosan ismert szakértője, SUGÁR István adja elő a gyöngyösi posta történetét felállításától, 1679-től kezdve 1874-ig. állami kezelésbe vételéig. A tervezett monográfia szinte maradéktalanul megvalósult az ipartörténet terén, mert a XVII. századtól korunkig három tanulmány dolgozza fel (LÉNÁRT Andor, LÖFFLER Erzsébet, B. GÁL Edit). Szokatlanul sok Gyöngyösön a XVII. században működő céh, amelynek iratai megmaradtak a várost pusztító számos tűzvész után is. A dolgozatokból megismerheti az olvasó az iparosok szervezeteit, rendszabályaikat és tapasztalhatja azt az országosan ismert jelenséget, hogy a céh megszűnése után a szervezet más név alatt tovább él, azt lehet mondani, a XX. század közepéig. Megszűnésüket a gyáripari termékek olcsósága és az alacsony megvásárolt alkalmazottság segítette elő.

Gyöngyös iparágai között dominált a vízimolnárság, valamint a szűrszabó és szűcs mesterség, ezekkel a kötet két tanulmánya részletesebben foglalkozik. A Mátrából lezúduló patakok vizének malmait már 1301-ben említi egy oklevél. Nagy számuk mellett technikai fejlettségük is jellemző Gyöngyösre: igen korán, a XVI. században 24 gerendavázas falazatú malmot köre építettek át; szerkezetük kivétel nélkül felülcsapós volt. A molnárságból fejlődött ki ezen a tájon a kenyérsütés és a „mónárkalács” vagy „gürd” készítés, mely utóbbi bizonyára csak véletlenül maradt ki SELMECZI KOVÁCS Attila tanulmányából. A másik jellegzetes két ipar, a szűrszabó és a szűcs egy céhbe tömörülve és mintakészletüket tekintve egymással kölcsönhatásban működött. Termékeikről már a XVII. századból vannak adatok, a mesterek száma pedig a következő századokban a többi mezővároséhoz viszonyítva igen magas. FLÓRIÁN Mária számos példány ismeretében fel tudta ismerni a gyöngyösi ködmön sajátosságait: a barna alapszínt, a vállfoltot, a szegőirhának és övnek használt szattyánt és a tájanként változó, a mezőkövesdi vászonhímzéssel rokonságot mutató virágozást. A néhány múzeumban őrzött gyöngyösi szűr alig különbözik a felföldi daraboktól, elkülönítő vonás azonban az oldal szabásának csupán kettős pálhára és aszajra történő tagolása. A ködmön és a szűr a város tágabb környekére is elkerült, jelezve Gyöngyös néprajzi vonzáskörzetének határait.

A lakosság megélhetésének alapját képező gazdálkodási ágak között első helyen állt és áll ma is a szőlőművelés, a határ termőterületének 40%-a, és csaknem ugyanannyi extraneus szőlőföld tartotta el évszázadokon keresztül a város lakosságát. A szőlőföld birtoklása tehát meghatározta a mentalitást, amihez „a középkori katolikus hagyományokat ápoló érték tudat és az ezekhez kapcsolódó patriarchális családi értékrend is kapcsolódott” írja KECSKÉS Péter. Kialakult a középkori hagyományokban gyökerező „gyöngyösi típusú szőlőkultúra”, amelynek ismérveit elmélyült alapossággal és észak-magyarországi kitekintéssel mutatja ki a szerző. A helyi típusú szőlőmetszőkés, puttony, köből mellett a mecenzéfi hámorok ismerték és gyártották a „gyöngyösi kapát” is, ami élesen elválik a Felföldön használt egyéb szőlőkapa formáktól. A természetföldrajzi adottságokból következően a lakosság életmódját még egy gazdálkodási ág, az erdőlés, az erdőhasználat jellemzi. A múlt század végén a határ 42%-a erdő volt a Mátra déli lejtőin, ezért jelentős PETERCSÁK Tivadar tanulmánya, amely ennek a témának területileg első feldolgozása. Gyöngyös erdőgazdálkodása eltér a szomszédos falvakétól, mert az erdő a város tulajdona volt – nem a földesúré –, ezért a kiszáradt és ledőlő tűzifához minden polgárnak joga volt. Az erdő fontosabb haszonvétele volt még a szénégetés, legrégebben a városi kovácsok, a XVIII. századtól kezdve pedig a Mátrába telepített szlovák parasztek kezén. A szerző kimutatja, hogy a gyöngyösi szénégető eljárásnak a Felföldön egyedülálló mozzanata a boksa felülről történő begyűjtása; ugyancsak mátrai jellegzetesség a „krosnya” nevű háti teherhordó eszköz.

A város XX. századi történelmét, munkásmozgalmának eseményeit a második világháborúig MOLNÁR József, az 1944–45. évi harcokat, politikai küzdelmeket és a népi demokrácia kialakulásának kezdeteit SEREG József tárgyalja, az 1917. évi gyöngyösi nagy tűzvész országos hatásával pedig HEISZLER Vilmos foglalkozik. Tágabb időhatárok között ismerteti MISÓCZKI Lajos Gyöngyös művelődéstörténetének egyes fejezeteit és közgyűjteményeinek sorsát, történetét. A két legjelentősebb közgyűjtemény, a ferences könyvtár és a Mátra Múzeum mellett több kisebb gyűjteményt ismertet, a szokottnál tágabban értelmezve a közgyűjtemény fogalmát. Bele tartozónak tekinti a testületek, intézmények irattárát, könyvállományát vagy éppen az egyházi kincstárakat, vagyis az intézmények funkcionálásához használt felszereléseket, kellékeket is, nemcsak a tudományos és művészeti rendel-

tesésű, köztulajdonban lévő nyilvános gyűjteményeket. A Mátra Múzeum történetéhez hiányolható az egri múzeum irattári anyagának ismerete, amely tanúsítaná az utóbbinak irányító szerepét, szervező és tudományos tevékenységét az első állandó kiállítás – tehát a múzeummá válás – megrendezése előtti hónapokban. MISÓCZKI dolgozata alapos munkával keretbe foglalja Gyöngyös kulturális törekvéseit, e téren elért eredményeit, s ezek városaink között Gyöngyösnek előkelő helyet biztosítanak. FÜLÖP Lajos a Gyöngyös központtal körülírható Mátra-alji nyelvjárás sajátosságait foglalja össze, a mondattant véve alapul. E nyelvészeti kistáj a Zagyva–Tarna–Tisza vidéki típushoz tartozik, és sok tekintetben megegyező a középső palóc nyelvjárással. A szerző egy gyöngyöspatai népmesét közöl, levonva belőle a szöveg adta nyelvészeti tanulságokat. A kötet utolsó dolgozatában KAPOR Elemér a gyöngyösi sajtótermékeket ismerteti 1863-tól napjainkig. A polgári sajtót ez idő alatt 34 termék képviseli, és ez a vidéki városok újságírásának történetében egyedülállóan magas szám Gyöngyös élenk társadalmi életére és viszonylagos gazdagságára utal.

A kötet kiadását Gyöngyös város anyagi áldozatkészsége és az egri, megyei múzeum szervező munkája tette lehetővé, a tanulmányok gyors elkészülése, összeszerkesztése, a kívánt időben való megjelenítése pedig a két szerkesztő munkáját dicséri.

Kredics László (szerk.): Tanulmányok Veszprém megye múltjából. A Veszprém megyei Levéltár Kiadványai 3. Veszprém, 1984. 740 l.

Bárh János

Levéltáraink szaporodó évkönyveinek és tanulmánygyűjteményeinek sorában jelentős helyet foglal el a Veszprém megye múltjáról kiadott vastkos tanulmánykötet. Az impozáns méretű könyv 12 tanulmányt tartalmaz, amelyeknek témaválasztása az Árpád-kori oklevelek bűvárlatától a Horthy Miklós által szervezett és vezetett nemzeti hadsereg propagandanyomtatványainak elemzéséig terjed.

A legerjedelmesebb tanulmány pálmáját HUDI József: *Veszprém megyei parasztozgmak 1848/49-ben* c. írása viszi el, amely csaknem 200 oldal terjedelmű. Szinte könyv a könyvben. Nem sokkal marad el tőle NÉMETH István: *Az Ajkai Üveggyár alapításának története* című tanulmánya, amely „csak” 162 oldalas. A legrövidebb tanulmányokat KUMOROVICZ L. Bernát és ZÁKONYI Ferenc közölték Kálmán király 1109. évi Veszprém-völgyi „ítéletleveléről”, illetve egy balatonfüredi nyomda 1919. évi historiájáról. SOLYMOSI László két tanulmánnyal szerepel a kötetben: az egyiket egy 1275. évi hospeskiváltságról, a másikat Veszprém megye 1488. évi adóajlajstromáról írta. MAGYAR Eszter a királyi erdőkezelés kiváltságolt népcsoportjait, ZSITAY Lajos a vázsonykői végvár történetét, TAKÁCS Lajos az erdőbirtokosságok típusait mutatja be. DÁVID Zoltán az 1831. évi kolera Veszprém megyei pusztításairól, LICHTNECKERT András Veszprém XIX. századi társadalmáról és önkormányzati testületeiről, BUZÁS József Veszprém vármegye 1918–19. évi közigazgatásáról közöl tanulmányt.

A változatos tartalmú kötetből első helyen TAKÁCS Lajos írását ajánlhatom az Ethnographia néprajzi érdeklődésű olvasói számára. A közbirtokossági erdők használatának, gondozásának, osztásának módja alig kutatott területe a magyar népeletnek. Pedig az erdőközbirtokosságok, mint jól működő népi testületek fontos fórumai és példái voltak a magyar paraszti öngazgatásnak. TAKÁCS Lajos egy Veszprém megyeivé vált hajdani zalai falu, Pécsely példáján mutatja be, miként működött egy község kebelében az ún. nemesi erdőbirtokosság és az úrbéres közbirtokosság. Különösen az erdőosztás módjában mutatkozó különbözőségeket emeli ki.

A magyar néprajzban mindig élénk volt az érdeklődés a középkori településtörténet és népeselet-történet iránt. Ezért is érdemes felhívunk a figyelmet SOLYMOSI László második tanulmányára, amely Veszprém megye 1488. évi szerencsésen fennmaradt adóajlajstromát elemzi. Különösen tanulságosak a szerzőnek azok a megállapításai, amelyeket a településnagyságok témakörében tesz, illetve amelyek a mezőváros-fogalom és a porta-fogalom értelmezésével kapcsolatosak. A tanulmányt hét fontos és adatgazdag táblázat, valamint forrásközlés egészíti ki.

MAGYAR Eszter tanulmányának legfőbb „néprajzi érdeme”, hogy benne többek között egy bakonyi magyar falu, a TÁLASI István egyetemi előadásában oly gyakran emlegetett és ezért hajdani tanítványai körében fölöttébb ismerősen csengő Szentgál középkori múltjáról esik szó.

Antalóczi Lajos: Az Egri Nyomda Rt. története 1893–1949. Tanulmányok Heves megye történetéből 9. Eger, 1986. 150 oldal, 8 fekete-fehér, 8 színes kép.

Barna Gábor

A századunk közepén bekövetkezett államosításokig az egyes nyomdák kiadóhivatalokként is működtek. Az általuk kibocsátott kalendáriumok, népkönyvek, kiadványok, világi és vallásos ponyvák, helyi újságok csaknem kizárólagos olvasmányai voltak a népnek. Ezek a nyomdák kiadványaikkal nagy szerepet játszottak a mezővárosi és falusi nép erőteljesebb polgárosodásában. Meghonosodtak új szokások: pl. nyomdai esküvői meghívók, gyászjelentések, s a különféle egyletek is nyomdai úton állították elő alkalmi kiadványaikat, bál meghívóikat. E nyomdák megkönnyítették a tollforgatóknak, hogy saját írásaikat közzétegyék. Az iparosok is közzétették hirdetéseiket, árjegyzékeiket.

A nyomdáknak ezt a szerepét a néprajz még nem vizsgálta meg módszeresen, jóformán csak egyetlen műfaj, a *ponyva* szempontjából vannak eredményeink. BÉKÉS István feldolgozta a magyar bűnügyi ponyvát, POGÁNY Péter pedig több kiadványban, könyvben, tanulmányban a ponyva történetét, egyes témacsoportjait tanulmányozta. Ő vizsgálta a nagy múltú váci nyomda történetét is. A Magyar Könyvszemle 1985/1-es számában KOVÁCS I. Gábor az egyik leghíresebb pesti nyomdász és kiadó, Bucsánsky Alajos működését tekinti át, végigkísérve útját Egertől Pozsonyban át Pestig. Alig ismertek viszont a magyar közönség és a néprajzkutatók előtt a híres felvidéki kiadók és nyomdák, mint Machold Fülöp Besztercebányán, Skarnitzel József Szokolcán és Lorber Ferenc Selmecbányán. Róluk BALENT, B. (*Bánskobystričké pušové tlače*, Martin, 1947), SOMMER, Štefán (*Drevoryty XVI. a XVII. storočia*, Bratislava, 1933.) és KOVÁČEVIČOVA, Soňa (*Knížny drevorez v ľudovej tradícii*, Bratislava, 1974.) könyvei szolgáltatnak jó adatokat. Más vidéki nyomdáink életéről alig tudunk valamit. Ezért tartjuk nagyon fontosnak, hogy az egri levéltár gondozásában megjelent ANTALÓCZI Lajosnak, az Egri Főegyházmegyei Könyvtár igazgatójának könyve az Egri Nyomda Rt. félévszázados (1893–1949) működéséről, amely jórészt századunkra esik.

A könyv röviden visszatekint az egri nyomdaipar történetére. Ismerteti az Egri Nyomda Rt. megalakulásának eseményeit, s részletesen bemutatja az alapító, a kiváló nyomdász, Kónig Ferenc életét és munkásságát. Az egri nyomda speciális terméke a jegygyártás volt, amelyből külföldiek számára is szállított a cég. A többszínű jegyek nyomásával, a folyamatos sorszámozás megoldásával Kónig Ferenc nagy sikert aratott külföldön is.

Néprajzi szempontból legfontosabbnak a vallásos ponyva kiadását tekinthetjük. Ez egyik fő profila volt a nyomdának, jóllehet évenként változó bevételt jelentett. Különösen a híres jázsági szentemberek: Orosz István és Varga Lajos munkáit nyomták ki sok példányban. Kedvelt kiadvány volt a *Szentelek élete* s a Szűz Mária emlékéért bemutatkozó könyv. Egyik legsikeresebb üzleti akciójuk s egyúttal egyik legnagyobb hatású kiadványuk Varga Lajos verses szentírásának megjelentetése volt. A *Verses Szentírás* 5 kiadásban, 16 ezer példányban jelent meg. Máiig számos jázsági és hevesi család féltve őrzött ereklyéje.

Vállalkoztak a nagy pontosságot igénylő kottás kiadványok publikálására is. Az Egri Nyomda Rt.-nél jelent meg pl. a híres poroszlói kántor, Jósvay Gábor nagyhatású *Lelki gyöngyök* c. énekeskönyve, amely évtizedekig a legkedveltebb énekeskönyve volt az Eger környéki katolikus népnek.

S ne feledjük, itt, az Egri Nyomda Rt.-nél látott napvilágot KANDRA Kabos: *Magyar Mythologia* című munkája is 1897-ben.

A könyv külön fejezetben, kronológiai sorrendben tartalmazza a nyomda eddig ismert kiadványait, amely nagyon hasznos útmutató pl. a vallásos ponyvákban való eligazodásban is. A könyvet jó minőségű arcnív felvételek és a nyomda sajátos termékeinek fotói illusztrálják.

Bihari Anna–Pócs Éva: Képes magyar néprajz. Corvina Kiadó. Budapest, 1985. 206 oldal, számos képinelléklettel.

Dömötör Tekla

Az utóbbi néhány évben egyre-másra jelennek meg összefoglaló néprajzi kézikönyvek, különböző képzettségű olvasóknak szánva: a tudományos igényű *Magyar néprajzi lexikon* öt kötetétől kezdve

BALASSA – ORTUTAY: *Magyar néprajz* című monográfiáján át egészen a fiatal olvasóknak szánt KÓSA – SZEMERKÉNYI: *Apáról fiúra* c. könyv sokadik kiadásáig. Ez a jelenleg ismertendő kis kézikönyv is ebbe a sorba tartozik. Elsősorban gazdag képanyagával (eredeti fényképek és szép rajzok) igyekszik bemutatni a néprajzban nem járatosoknak a magyar parasztság „hagyományos kultúráját, életmódját”

Mint a kézikönyvek legtöbbje, ez is átlagképet próbál rajzolni, amely időben a századfordulótól a második világháborúig tartott. Ezen belül is megkísérel többféle rétegződést, társadalmi helyzet szerinti tagozódást bemutatni (a kismemesi származású parasztoktól az uradalmi cselédekig), és rámutat a táji csoportok különbözőségeire is.

A szerzők az előszóban nagyon józánul megírják, hogy a népművészet iránti napjainkban tapasztalható újabb érdeklődés talán csak múlt divat, idézem: „talán nem mindig a valódi értékek gyűlnek így össze”. Általában a könyv egyik legnagyobb értéke a józan és hűvös tárgyilagosság. Nem burkolják mondanivalójukat holmi „parasztromantikába”, hanem megkísérik elmondani – elsősorban a városiaknak –, hogy miként élt az adott periódusban a magyar falu, milyen volt a lakóhely, a táplálkozás, az illem, a világkép, a szokások – tehát főleg életszituációkat ismertettek.

A könyv így jó áttekintést ad egy tűnőfélben lévő életformáról azoknak, akiknek nincs ideje vagy lehetősége részlettanulmányokban elmerülni. Az ilyen összefoglalások azonban már terjedelmük-nél fogva is engedményeket kell hogy tegyenek. Ez ebben az esetben talán éppen a művészi kifejezésformák tárgyalásánál mutatkozik meg. Az nagyon jó, hogy rátérnek olyan, általában elhanyagolt területekre, mint az illendő viselkedés vagy a kölcsönös segítségnyújtás a munkában (ezeket a kérdéseket ritkán tárgyalják a hasonló témával foglalkozó könyvek), de azért a ballada és a népdal kissé behatódott tárgyalása nélkül nehezen képzelhető el egy helyes arányú néprajzi kézikönyv. Csak a bibliográfiában találunk néhány idevonatkozó utalást. Lehet, hogy a szerzők arra gondoltak: elég népköltészeti antológia jelenik meg úgysis, és ezért helyeztek nagyobb hangsúlyt a társadalmi együttélésre, az életmódra. Ha azonban néhány oldallal többet szentelnek a művészi kifejezésformáknak, könyvük szerkezetileg is arányosabb lenne.

(A fentebb említett hiányosságok egyébként már a szó- és tárgymutató áttekintése során is kitűnnek. *Bunda, baromfi, bárányjel* van a mutatóban, de *ballada* nincs; a *hím, hímes tojás* után nem következik a *hímzés*; a *táltos és tegezés* között hiányzik a *tánc* és így tovább.)

Kiemelkedően jó azonban a szokások, valamint a népi világkép leírása, továbbá a függelékben feltüntetett helységnévtár. A felhasznált irodalom jegyzékéből az átlagolvasó jó tájékoztatást kaphat az egyes részletkérdések szakirodalmáról (bár a könyv lezárása óta több fontos összefoglalás és részletmonográfia jelent még meg). Külön meg kell említeni, hogy a régi társadalom szerkezetéről és kapcsolódási formáiról írottak pedagógiai hasznossága nem dicsérhető eléggé, ami egy „városi olvasónak” szánt könyvnél igen fontos szempont.

Örvendetes az is, hogy a Corvina Kiadó oly sokat tesz a néprajztudomány ismertetéséért. A fényképek készítőit hosszú lenne felsorolni; a rajzokat KISS Mariann és CSALOG Zsolt készítette.

Így, ha úgy tekintjük a könyvet, mint egy ifjúság számára készült társadalomnéprajzi leírást, akkor azt mondhatjuk a szerzők elérték céljukat.

A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1984/85. I. Szeged, 1986. 411 old.

Fülemile Ágnes

Az évkönyv a régészeti, történeti, művészettörténeti és természettudományos dolgozatok mellett ha: néprajzi tárgyú tanulmányt tartalmaz, összesen 118 oldalon. TÓTH Ferenc: *Melléképületek Makón a 18. század végén* c. dolgozata (99–109.) levéltári forrásokat (inventáriumok és az 1781. évi conscriptio) megszólaltatva rajzolja meg a XVIII. századi mezővárosi parasztgazdaságok gabonatarásra, állattartásra és egyéb gazdasági célokra szolgáló melléképületeinek funkcionális típusait, építési technikáját és a telkek rendjét.

SZENTI Tibor, a tanyásodás szerteágazó és máig vitatott kérdéskörének avatott szakértője, jelen dolgozatában, mely *Tanyái istállók Hódmezővásárhelyen* címen jelent meg (109–143.), a problémakör egy újabb vetületével foglalkozik, a szállásokon folytatott állattartás gazdasági épületeiről

ad átfogó történeti, építéstörténeti áttekintést. A tanulmányt számos rajz és fotó teszi szemléletessé.

SZILÁGYI Miklós: *A mindszent-algyői uradalom halászati szerződésai (1832–1861)* c. munkájában (143–167.) felhívja a figyelmet a halászó vizek bérleti hasznosításának gazdasági jelentőségére. Egy alföldi uradalom halászati szerződéseit forrásul használva elemzi a tiszai halászatnak a haszonvéttel kapcsolatos szokásjogát, a halászat módszereinek változását és a mögöttük álló gazdasági, társadalmi folyamatokat. A Függelékben közli a dolgozat alapjául szolgáló 20 szerződést, melyek az 1830-as évektől az 1860-as évek második feléig köttettek.

SZÜCS Judit: *A társadalmi rétegződés és a táplálkozás összefüggése Szentesen* c. tanulmányában (167–179.) a századforduló és a XX. század első felének paraszti kultúráját a táplálkozási szokásokon keresztül közelíti meg, a társadalmi rétegződés és a táplálkozás kapcsolatának összefüggésében, egy alföldi mezőváros példáján.

NAGY Ibolya: *Végrendeletek és temetkezés Szentesen a 19. században* c. dolgozatában (179–193.) levéltári forrásokra, egyházi iratokra támaszkodva ismerteti a címben megnevezett problematikát.

SZIGETI György: *Hagyományos népszokások Apátfalván II.* c. munkájában (193–217.) egy Csongrád megyei községnek a jeles napokhoz és a gazdasági élethez kötődő szokásairól ad hagyományos néprajzi leírást.

Hui Kan, 1982–1986. (A Kínai Folklor Társaság folyóirata. Kiadja a Pekingi Tanárképző Egyetem Kínai Intézetének több tanára.)

Voigt Vilmos

Már az 1930-as évektől kezdve időnként megjelentek kínai folklor folyóiratok, amelyek a *han* folklor gyűjtését szorgalmazták, eredményeit népszerűsítették. Majd ezek háborúk és más okok miatt szüneteltek, és csak a kulturális forradalom utáni időkből indultak meg újra, gyakorlatilag ZHONG JIWEN professzor közvetlen tanítványai irányításával. Ő 1903-ban született, és ma voltaképpen minden kínai folklorral foglalkozó kutató tanítványának tekinthető. A mintegy 80 lapos kisalakú füzetek 1982-ben, 1984-ben, majd ettől kezdve évenként (1985-ben és 1986-ban) jelentek meg, folytatódásuk is bizonyosnak vehető. Örömteli hír, hogy legalább száz kínai folklorral foglalkozó szakkutató működik ma, köztük szerencsére fiatalok is, és még nagyobb szerencsére a múltat is kiválóan ismerő nagytudású aggasztánok is.

Mínthogy azonban más központi kínai folklor folyóirat nincs, a terjedelmet keveselljük. Amny ez, mintha a magyar folkloort mondjuk évi 6-8 kisalakú nyomtatott lapnyi folyóirat tenné közzé. ... Maga a folyóirat csak kínaiul közöl, illusztrációi is protokoll jellegűek. Ismert (és rossz) kínai szokás szerint még a szerkesztőség nyomára sem könnyű bukkanni. Azt sem tudom, hány példányban jelenik meg, kikhez jut el Kínában vagy külföldön. Pedig van olyan fontos a kínai folklor a világ minden folkloristája számára, mint mondjuk a magyar vagy az albán, amely azért rendszeresen ad ki nagyobb terjedelmű évkönyveket, folyóiratokat, és ezeket valamilyen módon a nemzetközi kutatás számára is közzé teszi. Egyszóval bővítést és nemzetközibbé tételt kívánunk!

Min Zu Wen Xue Yan Jiu, 1983–1987. (Népi Irodalmi Tanulmányok)

Voigt Vilmos

A pekingi nemzetiségi népköltészeti kutatóintézet irányítja Kínában a szövegfolklorisztikai kutatásokat. A Társadalomtudományi Akadémia intézete lévén, tevékenysége egész Kínára kiterjed, és minthogy a *han* lakosság (ezt nevezzük mi kínainak) is „nemzetiségnek” számít, voltaképpen ilyen kutatások is folynak a jól szervezett tudományos intézményben.

Noha a kínai folklor(ok) sokezer éves(ek), sőt a mi fogalmaink szerinti folklorisztikai kutatásnak is vannak neves előzményei Kínában, ez az intézet és az általa képviselt tudományos irányzat csak a kulturális forradalom utáni évektől terjedt el. Ez pontosan azonos a mi kategóriáink szerinti folklo-

risztikával (népköltészetkutatással), természetesen figyelembe véve Kína hagyományos népi kultúráinak eltérő vonásait. A legfontosabb különbség itt a hagyományok sokezer éves távlata, az írásbeliség rendkívül régi volta, ugyanakkor nemzeti nyelvű írások és írásbeliség máig sem mindenütt megtalálható jellege. Ezenkívül a dimenziók is óriásiak és különbözők. Kína Európa-nagyságú, legnagyobb népessége, a *han* akár milliárdnyinak tekinthető, ám Kínában számon tartják és kutatják a miniatűr nemzetiségeket is. Éppen ebben az intézetben dolgozik például az *evenki* folklór aspiránsa (e kis tunguz népből mintegy húszezren élnek Kínában, vagyis arányosítva nálunk a Néprajzi Kutató Csoportban tucatnyi magyarországi cigány-folklórkutató aspiráns kellene, hogy dolgozzon), akinek anyanyelve is ez. Az egész Kínára kiterjedő figyelem persze nem lehet egyenletes, és egy-egy népről egy-egy bármily kiváló kutató sem tudhat mindent, mégis csodálatra méltó a kínai állami politika nemzetiségekre vonatkozó általános elveinek ilyen jó tudományos megvalósítása.

A folyóirat első a maga nemében, sohasem volt korábban Kínában olyan tudományos orgánus, amely minden kínai nép folklóráját vizsgálni kívánta volna. 1983-ban jelent meg az első szám (144 lapon, kínai nyelven). 1984-ben már négy, egyenként ugyanekkora szám látott napvilágot. 1985-ben ugyancsak négy számot adtak ki. 1986-tól kéthavonként jelenik meg, vagyis évi hat számot adnak ki. Ekkortól kezdve olvasható a folyóirat címe latin betűs átírásban is. Képeket is hoznak (a borítólapok belső oldalán), a tartalomjegyzéket pedig angol nyelven is olvashatjuk. Innen értesülhetünk arról, milyen kínai nemzetiségek milyen folklór jelenségeit írja le a folyóirat. Jól látható, hogy érdeklődnek a kínai folklór külföldi kutatásai iránt. Japán szakértők is szóhoz jutottak, 1986-ban pedig közölték B. LIFUCHIN (mi Borisz Lvovics RIFTYIN néven ismerjük a tradicionális kínai elbeszélő költészet világhírű orosz kutatóját) bevezető tanulmányát a *hui* népi elbeszélések antológiájához, valamint Lorry HUNKO (= Lauri HONKO) tanulmányát a folklór és a nemzeti identitás kapcsolatairól. Mindketten előadást is tartottak a pekingi intézetben, személyesen ismerik az ottani kutatókat. Még a kínaiak pontossága és tervszerűségének ismeretében is imponáló, hogy 1987 szeptemberéig már megjelent az 1987-es év négy folyóiratszama. Itt olvasható Walter HEISSIG (Bonn) cikke egy mongol eredetű folklórelbeszélésről. A 4. szám hírt ad a kínai nemzeti kisebbségek népi irodalmának kutatói 3. kongresszusáról.

Kívánjuk, hogy a folyóirat és mögötte meghúzódó tudományos kutatások tovább virágozzanak. Jobb lenne, ha nemcsak pontos lapszámokkal rendelkező tartalomjegyzék, hanem akármilyen rövid idegen nyelvű (angol) rezümék lennének olvashatók. A képek pedig legyenek kevésbé protokoll jellegűek, inkább illusztrálják a cikkeket. Fontos lenne, hogy hazai és külföldi műveket recenzáljanak, hiszen ez nagyban elősegítené a nemzetközi információcserét, amelyből mindenki csak okulna. A szerkesztőséget és címét is fel kellene idegen nyelven is tüntetni. Jelenleg a folyóirat latin betűs átírású címe is csak a szakértők számára világos. Szükség volna arra, hogy egy-egy tanulmányban bemutassák a főbb kínai folklórkutató intézményeket, klasszikus értékű kutatóik (mondjuk ZHONG JIWEN vagy JIA SHI) életművét méltassák, megadják bibliográfiájukat. Érdemes volna arra is gondolni, hogy egy-egy ország tágan értelmezett sinológiai folklorisztikáját is bemutassák, beszámoló cikkek formájában. Magyarországról például mongolistáink, tibetológusaink, orientalistáink és végül, de nem utolsósorban *han*-kutatóink folklorisztikai tevékenysége kaphatna ilyen beszámólót. Külföldön is kevesen tudják ugyanis, hogy az utóbbi évszázadban magyarul (!) olyan gazdag leírásanyag jelent meg a kínai népeletről LÓCZY Lajostól LIGETI Lajos műveig, XANTUS Jánostól TÓKEI Ferenc, MIKLÓS Pál, ECSEDY Ildikó és mások műveig, pedig olyan szintű áttekintések és elemzések, amelyek ott is párjukat ritkítják.

A világ leggazdagabb folklórához (Kína sokrétű folklórához) a világ legnagyobb szabású folklorisztikája illik, ehhez pedig e máris kitűnő folyóirat továbbfejlesztésére van szüksége mind az ottani folkloristáknak, mind a világ komparatív és elméleti népköltészetkutatásának.

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCIX.

1988

No. 3-4.

Ismertetések – Book Reviews

Bibliográfia – Bibliography

Magyar könyvészet 1921–1944. III. Társadalomtudományok 2. (Voigt Vilmos)

Tudománytörténet – History of ethnography and folklore

Erdélyi János: Úti levelek, naplók (*Sándor István*); – Erdődy Gábor: Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye (*Fülemile Ágnes*); – Kovaček, Božidar (szerk.): Magaraševcevo Letopis o Vuku i narodnoj poezii (*Fried István*); – Lips, Julius: Der Weisse im Spiegel der Farbigen (*Sárkány Mihály*)

Falusi és városi társadalmak – Rural and urban societies

Balassa Iván: Az aratómunkások Magyarországon 1848–1944 (*Mohay Tamás*); – H. Sas Judit: Nőies nők és férfias férfiak (*Éva V. Huseby-Darvas*); – Molnár László: Női élettörténetek (*Szent-Iványi István*); – Arbejderkultur (*Voigt Vilmos*); – Pozsony néprajza. Slovensky Národopis 1985/1. (*Peter Salner*); – Martischinig, Michael: Vereine als Träger von Volkskultur in der Gegenwart am Beispiel Mattersburg (*Niedermüller Péter*); – Szentí Tibor: Parasztvallomások (*Bárh János*)

Családi és naptári ünnepek, szokások – Family feasts, calendar feasts and customs

Bakó Ferenc: Palócföldi lakodalom (*Tátrai Zsuzsanna*); – Vasas Samu–Salamon Anikó: Kalotaszegi ünnepek (*Bartha Elek*); – Kapros Márta: A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén (*Földesné Györgyi Erzsébet*); – Martin, Emilia: Sărbătorile calendaristice la români în județul Bichiș (*Bartha Elek*)

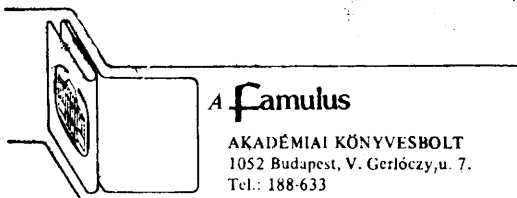
Viseletek – Costumes

Kaukonen, Toini-Inkeri: Suomalaiset kansanpuvut ja kansallispuvut (ifj. *Kodolányi János*); – Kaarma, Melanie–Voolmaa, Aino: Eesti rahvarõivad (*Paczolay Gyula*); – Rabinovics, M. G. (szerk.): Drevnyaja ogyezsda narodov Vasztocsoj Evropü (*Flórián Mária*); – Šarošac, Đuro: Narodna nošnja baranjskih Hrvata, Baranyai horvát népviselet (*Flórián Mária*); – Moravcová, Mirjam: Národní oděv roku 1848 (*Soňa Švecová*); – Baš, Angelos: Oblačilna kultura na Slovenskem v Prešemovem času (*M. Kozár Mária*); – Ékszerek, főkötők, kalapok: Kiállítások a bécsi Néprajzi Múzeumban (*Balogh Jánosné Horváth Terézia*)

Művelődéstörténet – Cultural history

Gurevics, Aron Jakovlevics: A középkori népi kultúra (*Fried István*); – Endrei Walter–Zolnay László: Társasjáték és szórakozás a régi Európában (*Földesné Györgyi Erzsébet*)

**A FAMULUS
A TUDOMÁNYOKBAN MUNKALKODÓK SEGÍTŐJE**

CSÖKKENTETT ÁRON ÁRUSÍTTJA

**az AKADÉMIAI KIADÓ
és más könyvkiadók
régebben megjelent könyveit.**

A tudományok minden területéről található szakkönyvek a könyvesbolt készletében.

A felsőoktatásban tankönyvként használt kiadványok, a tudományos kutatásban nélkülözhetetlen monográfiák és kézikönyvek, valamint tudományos folyóiratok régebbi számai gazdagítják a választékot.

Keresőlistákat, megrendeléseket elfogadnak egyéni és közületi vásárlóktól, postai, utánvétes szállításra is.

(A közületi vásárlók átutalással is fizethetnek.)

Tudományos kiadványok kedvezményes áron:

**A FAMULUS
A TAKARÉKOS, TUDNI VÁGYÓ OLVASÓK KÖNYVESBOLTJA**

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

Az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg

Fekete Lajos—Nagy Lajos

BUDAPEST TÖRTÉNETE A TÖRÖK KORBAN

(Különlenyomat a Budapest története II. kötetéből)

Kötetünk, mely Buda visszavételének 300. évfordulójára jelent meg, a török kori Buda, Pest és Óbuda, valamint környékük helyrajzát, gazdasági, társadalmi és kulturális életét mutatja be, tág teret szentelve a 150 éves török uralom emlékeinek. A szöveget gazdag fotóillusztrációs anyag (korabeli térképek, városábrázolások stb.) teszi szemléletessé.

110 oldal — 20 × 28,5 cm — Fve 60,— Ft

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Váci u. 22., ill. 1368 Bp. Pf. 236.

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Városház u. 1., ill. 1364 Bp. Pf. 52.

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya
1363 Budapest, Pf. 24.

Korompay Bertalan:

Finn nyomokon.

Folklór, néprajz, irodalom.

Két kötetben. A szerző saját kiadása.

438 + 481 oldal. Ára fűzve 250,- Ft

A szerző jegyzeteiből: „Kiadatlan dolgozataim terjedelme az összegyűjtött írások kétharmad részét alkotja. A válogatás folklórt tárgyaló részének csaknem teljes egésze itt jelenik meg először magyarul. A tanulmányok fő összetartó erejét a finn távlatok biztosítják. A távlatok jelentése kettős: jelenti egyrészt a finn mesterektől kapott tanultságot, módszert és példát, másrészt a kutatás tárgyára és lehetőségeire, a finn és finnugor hagyományokra vonatkozik.”

Néhány cím a kötet tartalmából: *Az első magyar ösztöndíjas Finnországban (Szinrői József)* Kiadatlan előadás az egykori Magyar–Finn Társaság 1944. február 28-án (Kalevala napján) tartott közgyűlésén. *Kalevala keletkezése magyarul.* Megjelent: Budapesti szemle. 1935. *Arany főbb eposzai, mint költői rekonstrukciók.* Megjelent a *Magyar Századok c. Horváth János-émlékkönyvben* (1948). *Reguly, Hunfalvy, Rudenz és nyelvészeti irodalmunk megindulása.* Felolvasás a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1937-évi közgyűlésén. Megjelent: Magyar Nyelv, 1937. *A finnugor néprajz válsága.* Megjelent: Nyelvtudományi közlemények. 1952. *A finnugor néprajz körvonalai és perspektívái.* Előadás a tallini finnugor kongresszuson, 1970-ben. *A finnugorság szerepe az eurázsiai vadászműveltségben.* Megjelent: Ethnographia. 1945. *A „finnugor régészet” östörténeti tanulságai.* Megjelent: Nyelvtudományi Közlemények, 1954. *Néphagyománytár.* 1963. A szöveg itt jelenik meg először. *Vikár Béla:* Finnül jelent meg: Kalevalaseuran Vuosikirja, 1956. *Antti Aarne és Magyarország.* Finnül jelent meg: Kalevalaseuran Vuosikirja, 1967. *Regősenek-kutatásaink és a magyar összehasonlító folklór.* 1980. Most jelenik meg először. *Virágének-kérdések.* 1966. *Molnár Anna balladája. (Motívumtanulmány.)* 1962.

Megvásárolható vagy postai szállításra megrendelhető:

Stúdium

Akadémiai Könyvesbolt

2052 Budapest V., Váci u. 22.

35. Téka

Bálint Sándor Könyvesbolt

6701 Szeged, Jókai u. 4.

Magiszter

Akadémiai Könyvesbolt

1364 Budapest V., Városház u. 1.

15. Téka

Széchenyi István Könyvesbolt

9400 Sopron, Mátyás kir. u. 34/f.

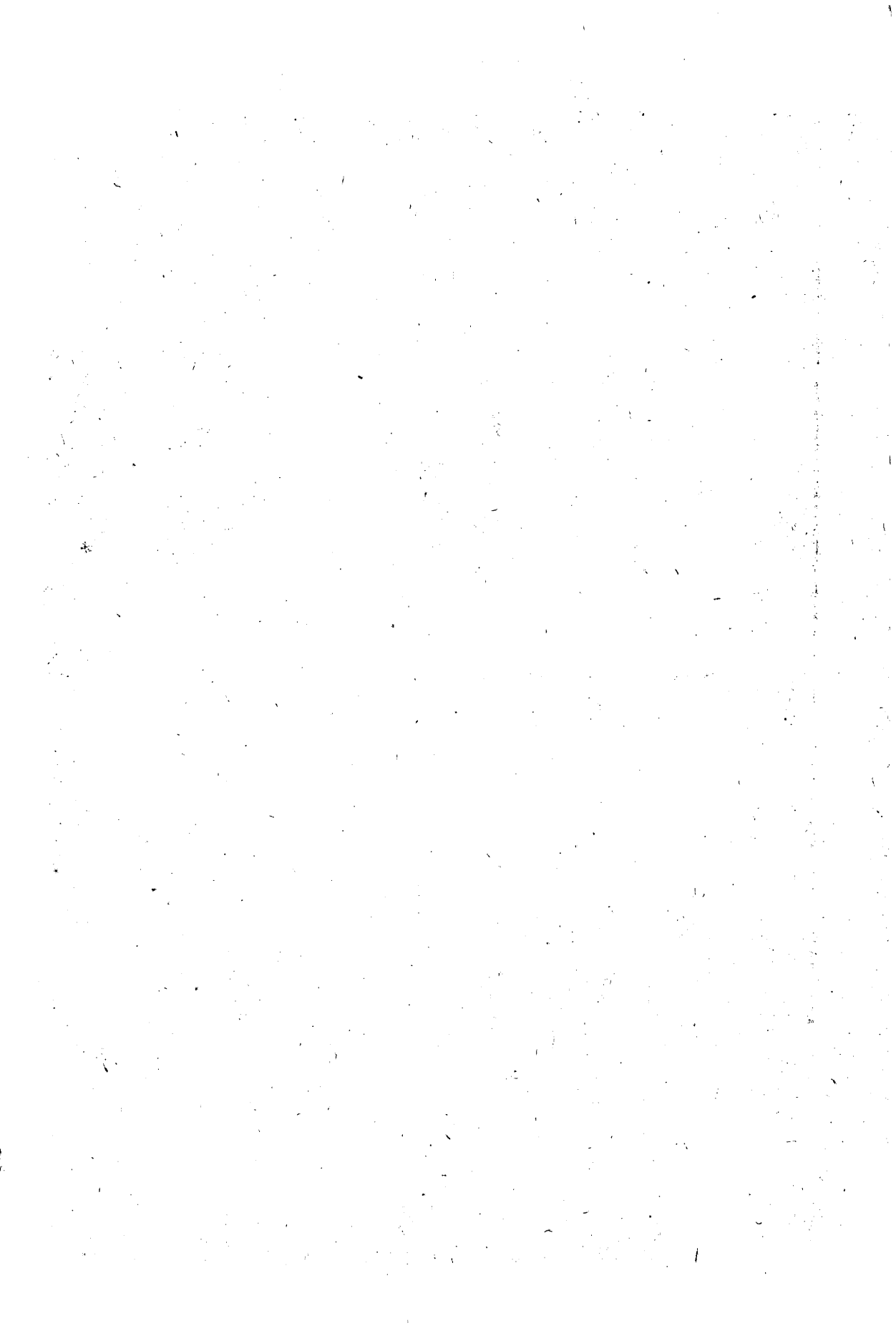
A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Budapest, 1989.

Felelős szerkesztő: Major Tamás

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 16,80 (A/5 ív) terjedelemben

HU ISSN 0014–1798

Gazdaságtörténet, társadalomtörténet – Economic and social history

Braudel, Fernand: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. (*Nádasi Éva*); – Sandgruber, Roman: Die Anfänge der Konsumgesellschaft (*Kisbán Eszter*); – Gaunt, David: Történelem és antropológia (*Nádasi Éva*); – Vass Henrik (szerk.): Elmaradottság és ideológia a XIX–XX. században (*Nádasi Éva*); – Szabó Ferenc (szerk.): Agrárszocializmus Magyarországon (*Szilágyi Miklós*); – T. Mérey Klára: Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején (*Nádasi Éva*)

Helytörténet – Local history

Szeged története. 2. kötet (*Balogh István*); – Havassy Péter–Kecskés Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről (*Bakó Ferenc*); – Kredics László (szerk.): Tanulmányok Veszprém megye múltjából (*Bárh János*); – Antalóczi Lajos: Az Egri Nyomda Rt. története 1893–1949 (*Barna Gábor*)

Népszerű néprajz – Ethnography and folklore for a general audience

Bihari Anna–Pócs Éva: Képes magyar néprajz (*Dömötör Tekla*)

Folyóiratok, évkönyvek – Periodicals

A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. 1984/85. I. (*Fülemile Ágnes*); – Hui Kan, 1982–1986 (*Voigt Vilmos*); – Min Zu Wen Xue Yan Jiu, 1983–1987 (*Voigt Vilmos*)

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 110–010) és az Akadémiai Kiadó Stúdió (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185–881) és Magiszter (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382–440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 212,- Ft.

Egy szám ára: 53,- Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
H-1389 Budapest, Pf. 149.

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCIX.

1988

3—4.

CONTENTS

Articles

- Hankóczy, Gyula*: An East-European lute: the *koboz* 295
Tüskés, Gábor—Knapp, Éva: Die barockzeitliche Verehrung des Hl. Johannes von Nepomuk
in Ungarn anhand der Freiplastiken. 330
Jung, Károly: An amulet from the village of Törökbecse. Description and interpretation of
an ethnographic find 357

Orientation — Surveys of Research Fields

- Niedermüller, Péter*: Life history and the biographical narrative 376

Discussion and Debate

- Szilágyi, Miklós—Kocsis, Gyula* and *Nagy Varga, Vera*: Opinions about the ethnography of the
„Three Towns” (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd). 390
Szilágyi, Miklós: On the book of László Novák 395
Kocsis, Gyula and *Nagy Varga, Vera*: How far the „Three Towns” can be considered a
social unit? (Lessons from the analysis of the Calvinist registers of marriages in Cegléd)
Bóna István: An outline of the history of dwellings in the Carpathian Basin from prehistoric
times 401
K. Csilléry, Klára: A comment on Iván M. Balassa’s „Centuries of the peasant dwelling. An out-
line of the medieval evolution of the Hungarian living-house.”. 412

Obituaries

- Sárosi, Bálint*: György Kerényi, 1903—1986. 416
A bibliography of György Kerényi’s writings on folk music and folklore 418
Kovács, Ágnes: A farewell to István Banó, 1918—1987 419
A bibliography of István Banó’s publications in ethnography and folklore (compiled by Mrs.
István Banó). 421
Dömötör Tekla: Dénes Lengyel, 1910—1987 (with a bibliography) 422
Tagányi, Zoltán: Kazimierz Dobrowolski, 1894—1987. 425
Tagányi, Zoltán: József Burszta, 1914—1987. 427

Chronicle

- Nagybáky, Péter*: Symposion on the history of handicraft industries. Kőrmend, May 19—20,
1987 430
Lukács, László: VIIIth International Symposion of „Ethnographia Pannonica”. Székesfehérvár,
May 26—29, 1987. 433

Book Reviews

(for a full list see p. 3. of the cover) . . . . .